

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ Π. ΑΛΕΞΑΚΗ

ΤΑ ΓΕΝΗ ΚΑΙ Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ
ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 1979

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

	σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4-17

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ
ΤΑ ΓΕΝΗ ΚΑΙ ΟΙ ΓΕΝΙΕΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ
ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΔΟΜΗ ΤΩΝ ΓΕΝΩΝ

I. Τό χωριό : οίκισμοί και συνοικισμοί.....	20-30
II. 'Ο πατρογραμμικός χαρακτήρας τών γενών.....	31-44
III. Τό σύστημα τών γενιών.....	45-55
IV. Διακλάδωση, απόσχιση και συγχώνευση : βασικές διαδικασίες μετασχηματισμού τών γενών.....	56-65
V. 'Εξωτερική ιεράρχηση τών γενών.....	66-76
VI. 'Εσωτερική ιεράρχηση και διαστρωμάτωση τών γενών.....	77-93

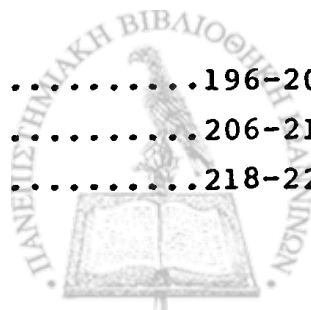
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΣΥΝΟΧΗΣ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΣ
ΤΩΝ ΓΕΝΩΝ

I. 'Η σημασία του έπωνυμου για τό σχηματισμό τών συγγενικών ομάδων - μορφή και εξέλιξή του.....	95-102
II. Τό έθιμο του γδικημοῦ και ἡ σημασία του για τή συνοχή και τή διάσπαση τών γενών.....	103-120
III. Πολιτική έκφραση και δράση τών γενών.....	121-147
IV. 'Η άμυνα τών γενών : πύργοι και πυργόσπιτα.....	148-159
V. Λατρεία, έκκλησίες και γιορτές τών γενών.....	160-178
VI. Μύθοι και παραδόσεις τών γενών.....	179-193

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ, ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΣΥΓΓΕΝΕΙΑΣ ΚΑΙ
Ο ΓΑΜΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΣΥΓΓΕΝΕΙΑ

I. Τό μανιάτικο σπίτι.....	196-205
II. Δομή και μέγεθος τής οίκογένειας.....	206-217
III. Τά κληρονομικά δικαιώματα.....	218-229

IV. Καταμερισμός τῆς ἐργασίας καί κοινωνική θέση τῆς γυναίκας.....	230-243
V. Σχέσεις τῶν συγγενῶν.....	244-259
VI. Μελέτη τῆς ὀρολογίας τῆς συγγένειας.....	260-270
VII. Συγγένεια καί κοινωνικός ἔλεγχος.....	271-277
VIII. Τεχνητή συγγένεια.....	278-295

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΓΑΜΟΣ ΚΑΙ ΓΑΜΗΛΙΑ ΕΘΙΜΑ

I. Ἡ ἐπιλογή τῶν συζύγων.....	297-312
II. Ἐξωγαμία καί ἐνδογαμία στό γένος καί στό χωριό.....	313-323
III. Ἡ ἐξαγορά τῆς νύφης.....	324-331
IV. Ἡ προίκα.....	332-343
V. Ὁ γάμος ὡς διαβατήρια τελετή.....	344-361
VI. Ὁ θεσμός τῆς σύγκριας καί ἡ λειτουργία του.....	362-370
ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ.....	371-378
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	379-395
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	396-397

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Ἡ ἐργασία αὐτή ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς προγραμματισμένης γενικότερης μελέτης τῶν συγγενικῶν σχέσεων, οἰκογενειακῶν θεσμῶν καί γαμήλιων ἐθίμων ὁλόκληρου τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου σέ ἐπίπεδο ἐθνογραφικό καί λαογραφικό.

Ἡ ἐνασχόληση μου μέ τά συναφή θέματα ἄρχισε πρὶν ἀπό ἕξι χρόνια, ὅταν διαπίστωσα ὅτι τέτοιου εἴδους μελέτες καί ἔρευνες δέν ὑπάρχουν γιά τήν Ἑλλάδα. Ὡς τώρα διάφοροι ξένοι μελετητές, ἐφαρμόζοντας τή μέθοδο τῆς Κοινωνικῆς Ἀνθρωπολογίας, μελέτησαν χωριά ἢ πολιτισμικές ομάδες (π.χ. Σαρακατσάνους). Ἀλλά πολύ νωρίς ἔγινε αἰσθητό ὅτι ἡ μέθοδος αὐτή γιά λαούς πού ἔχουν μεγάλη ἱστορία ἔχει περιορισμένα ἀποτελέσματα. Πιό ἀποτελεσματική πρέπει νά θεωρεῖται λοιπόν ἡ ἔρευνα σέ ἐπίπεδο περιφέρειας.

Τό εἰδικό θέμα τῆς ἐργασίας αὐτῆς μου ὑπέδειξε ὁ καθηγητής κ. Μ. Γ. Μερακλής, ὁ ὁποῖος καί μέ παρότρυνε νά τό μελετήσω μέ αὐτό τόν τρόπο, κρίνοντας ὅτι ὀρισμένες περιοχές, λόγω ἰδιαίτερης ἱστορικῆς ἐξελίξεως, ἔχουν ἀνάγκη λεπτομερέστερης καί ἐντατικότερης μελέτης. Ὅσο γνωρίζω, πρώτη φορά γίνεται γιά τή Μάνη ἐργασία πού τό θέμα της εἶναι ἐντοπισμένο σ' αὐτά τά ὀργανωτικά στοιχεῖα, δηλαδή τά γένη καί τήν οἰκογένεια, σέ ὅλο τό γεωγραφικό χῶρο της. Δέν λείπουν ἀσφαλῶς δημοσιευμένες ἐργασίες γιά τήν περιοχή, Ἑλλήνων καί ξένων ἐπιστημόνων, ἀλλά κατά κανόνα εἶναι γενικότερες ἢ ἀναφέρονται σέ ἄλλα θέματα. Ἡ ἐργασία μου ἐξᾶλλου στηρίζεται ἀπό θεωρητική ἀποψη στά τελευταῖα δεδομένα τῆς ἐθνολογικῆς ἐπιστήμης γιά τή μελέτη παρόμοιων κοινωνικῶν πολιτισμικῶν φαινομένων. Τέλος ἀπό τήν ἀποψη τῆς μεθοδολογίας στηρίζεται σέ δημοσιευμένο καί ἀδημοσίευτο ὕλικό (χειρόγραφα τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης Ἑλληνικῆς Λαογραφίας Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καί τοῦ Λαογραφικοῦ Σπουδαστηρίου Παν/ου Ἀθηνῶν) καί σέ ἐπιτόπια ἔρευνα πού ἔκαμα μέ εἰδικά ἐρωτηματολόγια γιά τήν ἐξακρίβωση τῆς ἐξαπλώσεως κάθε στοιχείου. Στό σημεῖο αὐτό πρέπει ὡστόσο νά τονισθεῖ ὅτι σέ οἰκισμούς οὐσιαστικά ἐγκαταλειμμένους ἢ συμπλήρωση τῶν ἐρωτηματολογίων ἔγινε μέ τή βοήθεια ἑνός ἢ δυό γερόντων προχωρημένης ἡλικίας. Ἐπίσης χρησιμοποίησα ὕλικό τῶν ἐφημερίδων τῆς Σπάρτης καί τῆς Καλαμάτας τῆς περιόδου 1850-1940 καθώς καί τῶν συμβολαιογραφικῶν ἀρχείων καί τῶν ὑποθηκοφυλακείων τῆς περιοχῆς.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Γεωγραφία - οίκολογία

Ἡ χερσόνησος τοῦ Ταῦγέτου, γνωστή ὡς Μάνη,¹ ἐκτείνεται σέ μιά περιοχή πού τά ὄριά της πρὸς βορρά εἶναι ἡ Καλαμάτα (χωριό Σέλιτσα) καί πρὸς ἀνατολάς τό Γύθειο (Τρίνησα). Στό ἐσωτερικό τά σύνορα πού χώριζαν τή Μάνη ἀπό τήν παλαιά Μπαρδούνια (σημ. ἐπαρχία Λακεδαίμονος) δέν ἦταν πάντα ἐπακριβῶς καθορισμένα. Σήμερα μποροῦμε νά δεχτοῦμε ὡς σύνορο τό χωριό Πολυάραβο. Πρὸς νότο ἡ περιοχή ἐκτείνεται ὡς τό ἀκρωτήριο Ταίναρο (παλ. Κάβο-Ματαπά).

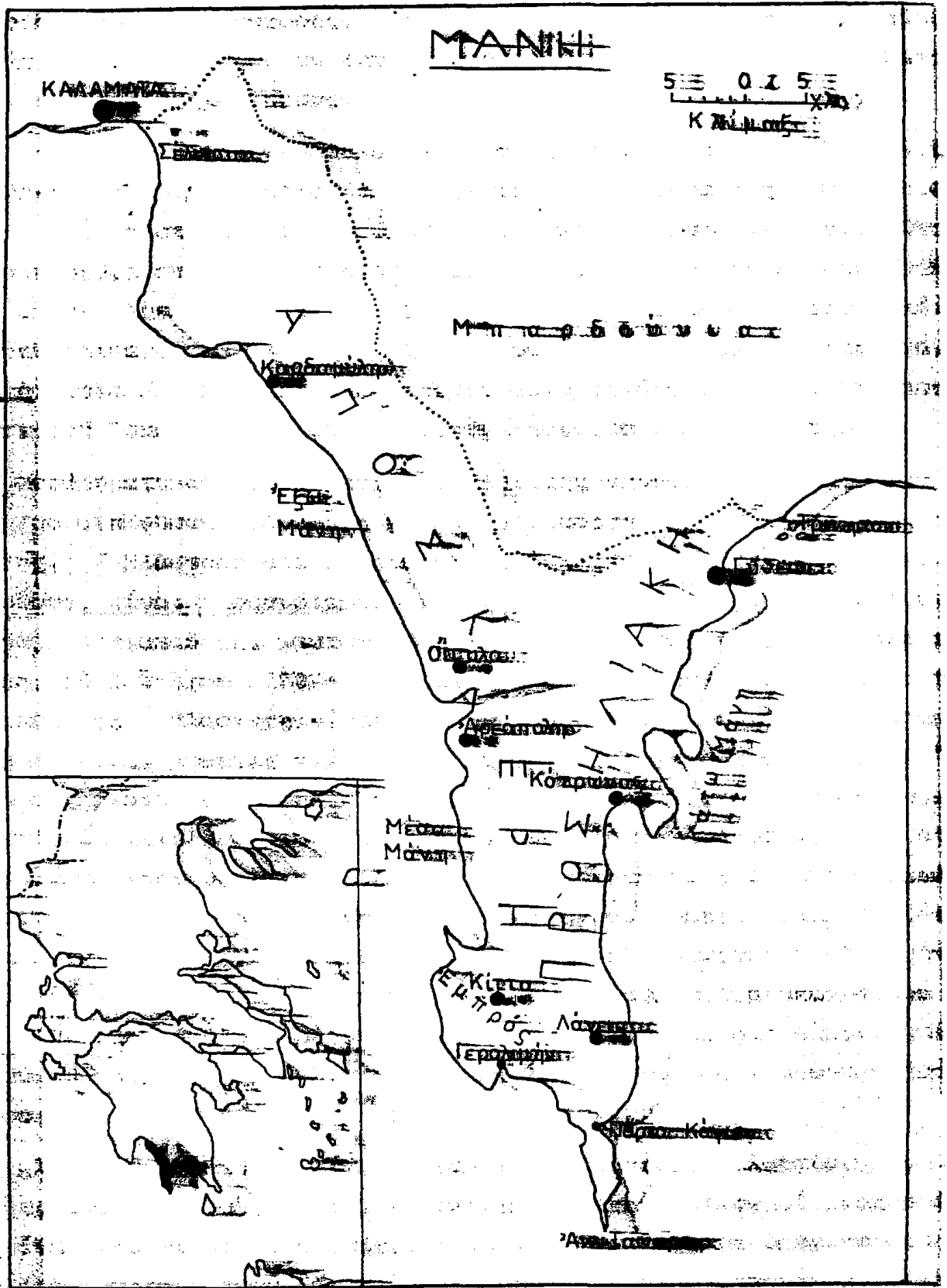
Γεωγραφικά ὁ Ταῦγετος διαιρεῖ τήν περιοχή σέ δύο μεγάλα τμήματα: τό δυτικό, ἀπό τή Σέλιτσα ὡς τό Ταίναρο, εἶναι γνωστό ὡς Ἀποσκιερή ἢ Ἀποσκιαδερή Μάνη. Τό τμήμα αὐτό χωρίζεται σέ δύο μικρότερες περιοχές, τό βορειότερο, ἀπό τό Οἷτυλο ὡς τή Σέλιτσα, τήν Ἐξω Μάνη καί τό νοτιότερο ἀπό τήν Ἀρεόπολη ὡς τό Ταίναρο, τή Μέσα Μάνη. Τό δεύτερο μεγάλο τμήμα πού ἀρχίζει ἀπό τό Γύθειο (Τρίνησα) καί φτάνει ὡς τό Πόρτο-Κάγιο, εἶναι ἡ Ἀνατολική ἢ Προσηλιακή Μάνη, γνωστή καί ὡς Κάτω Μάνη (βλ. χάρτη).

Ἡ ἔκταση τῆς Μάνης ὑπολογίζεται περίπου σέ 900 τετρ. χιλ. Στό μεγαλύτερο μέρος της ἐλέγχεται, ἀπό τό βορειότερο ὡς τό νοτιότερο ἄκρο, ἀπό τόν ὄρεινό σχηματισμό τοῦ Ταῦγέτου, τοῦ ὁποῦ τοῦ ψηλότερο σημεῖο (Ἅγιος Ἡλίας) φτάνει τά 2409 μ. καί τό χαμηλότερο, στό νότο (Ἄλικα), τά 300 μ.²

Ἀπό γεωλογική ἀποψη τό χαρακτηριστικό τῆς χερσονήσου εἶναι ὅτι ἀποτελεῖται, στό μεγαλύτερο μέρος, ἀπό κρυσταλλικούς βράχους καλυμμένους ἀπό ἀσβεστόλιθο. Ἀπό τή μέση ὅμως τοῦ Ταῦγέτου ὡς τό Ταίναρο ἐκτείνεται μιά μάζα μαρμάρου ἀνάμεικτη μέ σχιστολιθικούς σχηματισμούς ἀνάμεσα στά στρώματα τοῦ μαρμάρου.³

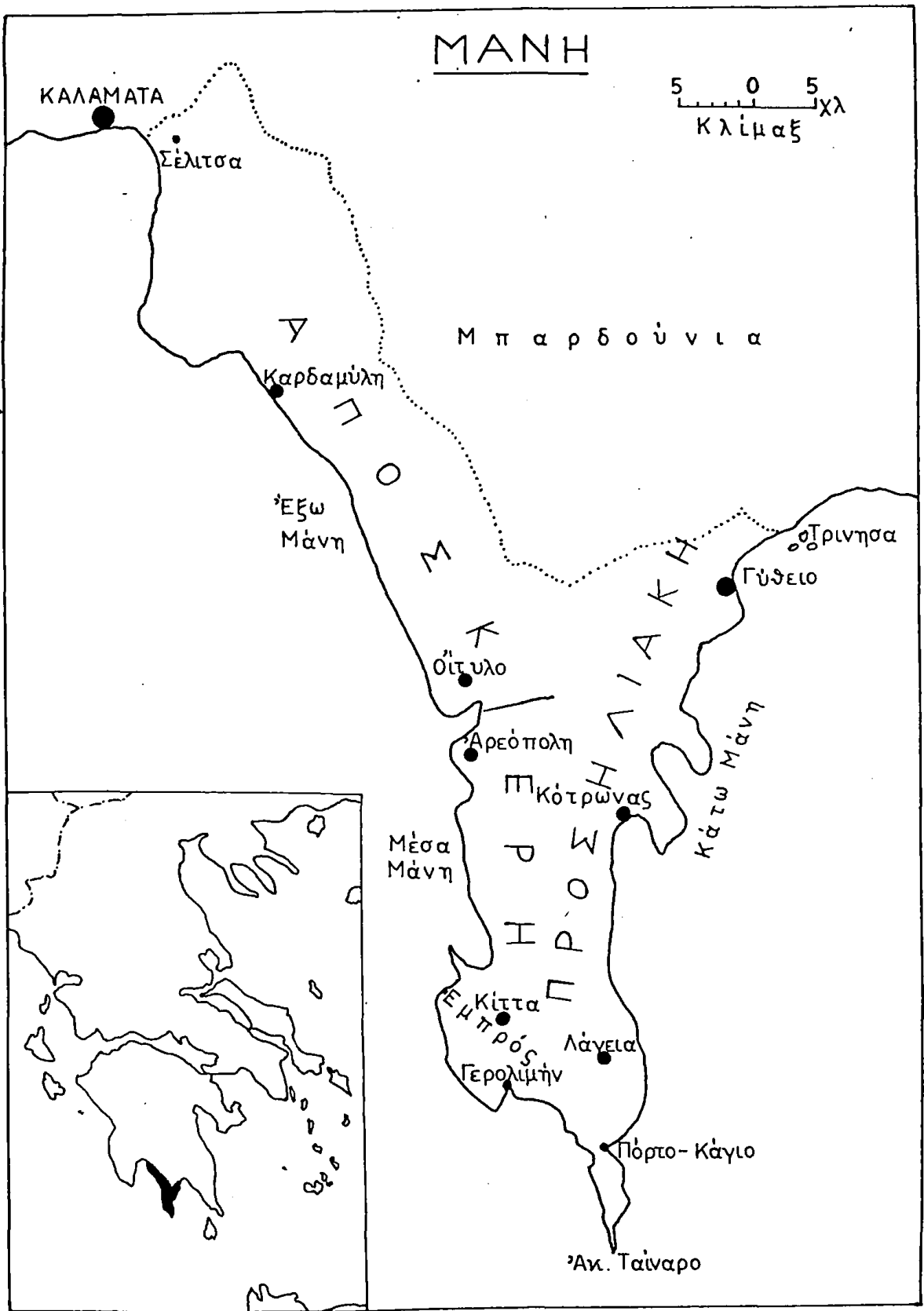
Ἀπό γεωμορφολογική ἀποψη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ χώρου εἶναι ἀνώμαλη. Οἱ πεδιάδες περιορίζονται κυρίως στά βόρεια σημεῖα (περιοχές Ζαρνάτας, Μαυροβουνίου). Ὁ ὄρεινός δγκος δημιουργεῖ ἕνα πέρασμα (σάγμα) σέ δύο σημεῖα : τό ἕνα ἀνάμεσα στό Οἷτυλο καί τήν Ἀρεόπολη καί τό ἄλλο στήν περιοχή τοῦ χωριοῦ Κάβαλλος (ἀρχαῖος Πύρριχος). Ἡ Προσηλιακή Μάνη ἰδιαίτερα στά νότια τοῦ Κότρωνα ὡς τό Πόρτο-Κάγιο εἶναι περισ-

Χάρτης της Μάνης

Χάρτης τῆς Μάνης

σότερο απότομη και βραχώδης. Στη Μέσα Μάνη αντίθετα σχηματίζεται ένα έκτεταμένο ύψιπεδο που εκτείνεται από τό Μέζαπο ως τό Γερολιμένα και ονομάζεται Έμπρός.

Η γεωλογική και γεωμορφολογική σύσταση της χερσονήσου έχει τρεις επιπτώσεις της στην υδρολογία της περιοχής. Τά νερά της βροχής διαπερνούν τά ασβεστολιθικά πετρώματα και κυλούν υπόγεια σχηματίζοντας πολυάριθμα σπήλαια (τό πιο γνωστό είναι του Πύργου Δυροῦ). Νότια από τήν Άρεόπολη και τόν Κότρωνα τό νερό δύσκολα μπορεί νά διατηρηθεῖ ἐπιφανειακά. Στη Μέσα Μάνη νερό δέν συκρατεῖται πουθενά, ἐνώ στη Νότια Προσηλιακή συκρατεῖται μόνο σέ δυό σημεῖα : στό μοναστήρι του Κουρνού, νότια του Κότρωνα και στό Πόρτο - Κάγιο.

Ο προβληματικός ἐφοδιασμός της περιοχής μένερό έχει τρεις συνέπειές του στη φυσική βλάστηση και στην ἀπόδοση τῶν καλλιεργειῶν της περιοχής. Η βλάστηση στά βόρεια διαμερίσματα, ὅπου τά νερά είναι πιο ἀφθονα, είναι πλουσιότερη. Ὑπάρχουν βελανιδιές, κικιδόδεντρα, καρυδιές, ἀγριαπιδιές, καστανιές, συκιές, λεμονιές και, στά ψηλότερα μέρη του Ταῦγέτου (700 - 1200 μ. και πάνω), πεῦκα και ἔλατα. Στη νότια περιοχή ἡ βλάστηση είναι κυρίως θαμνώδης. Συναντῶνται μικρά δέντρα (συκιές, μυρτιές κ.ἄ.) και ξερόφυτα (φραγκοσυκιές κ. ἄ.).⁴ Η πανίδα της περιοχής επίσης ἐπηρεάζεται από τά ἀντίστοιχα γεωγραφικά δεδομένα. Τά μεγάλα ἀγρια ζῶα λείπουν. Στις ὄρεινές περιοχές τά πιο συνηθισμένα είναι οἱ λαγοί, οἱ ἄσβοι, οἱ ἀλεπούδες και τά τσακάλια. Λύκοι συναντῶνται από τή Μέση του Ταῦγέτου και βορειότερα, και ιδιαίτερα στις πιο ὄρεινές περιοχές. Πτηνά που συναντῶνται σ' ὅλη τήν ἔκταση της Μάνης είναι οἱ τσίχλες, τά τρυγόνια, τά ἀγριοπερίστερα (πρβ. τήν ὀμηρική "πολυτρήρωνα Μέσση"), οἱ πέρδικες στά ὄρεινά και τά ὀρτύκια νοτιότερα, παύ κατά χιλιάδες τό φθινόπωρο κινούνται πρὸς τό νότο (πρβ. Πόρτο-Κάγιο = λιμάνι τῶν ὀρτυκιῶν).⁵

Τό κλίμα της περιοχής είναι μεσογειακό μέ θερμό καλοκαίρι και ἥπιο χειμῶνα. Η ἀνοιξη και τό φθινόπωρο διαρκοῦν λίγο. Οἱ βροχοπτώσεις είναι κανονικές. Στό Ταίναρο είναι ξαφνικές, του ὀρογραφικοῦ τύπου (τά γνωστά "καθούρια"). Ἄλλο χαρακτηριστικό στη νότια ιδιαίτερα περιοχή είναι οἱ ἰσχυροί ἀνεμοί.

Ὁ πληθυσμός τῆς Μάνης ἀπό τήν ἀποψη τῆς φυσικῆς ἀνθρωπολογίας δέν διαφέρει οὐσιαστικά ἀπό τόν πληθυσμό τῆς ὑπόλοιπης Πελοποννήσου. Ἄν καί δέν ὑπάρχει λεπτομερής φυσικοανθρωπολογική μελέτη γιά τήν περιοχή, γενικότερη μελέτη γιά τόν πληθυσμό τῆς Πελοποννήσου συσχετίζει τούς κατοίκους τῆς Μάνης μέ ἐκείνους τῶν βόρειων διαμερισμάτων τῆς Λακωνίας καθώς καί τῆς Ἀρκαδίας.⁶ Ὁ ἀριθμός τῶν κατοίκων τῆς Μάνης σήμερα ἔχει περιοριστεῖ στούς 15.000 περίπου. Τό 1907 ὅμως, ὅπως συνάγεται ἀπό σχετική ἀπογραφή, ἀνερχόταν σέ 48.480 πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὑπῆρχε ἀναλογία 53,9 κατοίκων ἀνά τετρ. χιλ. σέ ὅλη τήν περιοχή, καί στή Μέσα Μάνη ἰδιαίτερα 103 κατοίκων ἀνά τετρ. χιλ.⁷ Ἡ πληθυσμιακή αὐτή αὔξηση στή Μάνη ὀφείλεται στό ὅτι κατά τούς αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας ὑπῆρξε τό καταφύγιο τῶν ὑποδούλων. Γιά τόν πληθυσμό τῆς περιοχῆς πρίν ἀπό τό 1830 δέν γνωρίζουμε πολλά πράγματα. Οἱ περιηγητές ἀλλά καί οἱ ἱστορικοί δέν συμφωνοῦν ἄλλοι ἀνεβάζουν τό πληθυσμό σέ 45.000, ἄλλοι τόν ὑπολογίζουν σέ 35.000. Ἡ ἀλήθεια ἴσως βρίσκεται κάπου στή μέση. Ἄξιο παρατηρήσεως εἶναι ὅτι ἀπό τήν πρώτη ἐπίσημη ἀπογραφή τό 1848 ὤς τό 1900 στή Μάνη παρατηρεῖται μεγάλη αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ (ἀπό 40.000 σέ 50.000 περίπου), πού ὀφείλεται, ὅπως εἶναι φυσικό, στή μεγάλη γεννητικότητα τοῦ πληθυσμοῦ.

Ἡ οἰκονομία τῶν Μανιατῶν ἀποτελοῦσε καί ἀποτελεῖ συνάρτηση τῶν γεωλογικῶν καί γεωμορφολογικῶν ὄρων τῆς περιοχῆς. Στή γεωργία τό 18ο καί 19ο αἰῶνα ἐπικρατεῖ ἡ καλλιέργεια τῶν δημητριακῶν (σιτάρι, κριθάρι, βρώμη), τῶν ὀσπρίων (λούπινα, φασόλια, φακή) καί τῶν κουκιῶν.⁸ Στήν Ἔξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη ἤδη ἀπό τό 18ο αἰῶνα εἶχε ἀναπτυχθεῖ σέ μεγάλη ἔκταση καί ἡ καλλιέργεια τῆς ἐλιᾶς. Ἡ τελευταία ἦταν λιγότερο ἀναπτυγμένη τήν ἴδια περίοδο στή Νότια Μάνη, ὅπου ἀναπτύσσεται σέ μεγαλύτερη ἔκταση ἀπό τό τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα καί καθ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ αἰῶνα μας. Ἄλλες, λιγότερο ἢ περισσότερο ἀναπτυγμένες κατά περιοχές καλλιέργειες, ἦταν τοῦ ἀμπελιοῦ, τοῦ μπαμπακιοῦ, τοῦ καπνοῦ καί τοῦ καλαμποκιοῦ. Οἱ καλλιέργειες αὐτές εὐδοκίμησαν κυρίως στή Βόρεια Προσηλιακή Μάνη, ὅπου ἦταν καί εἶναι δυνατή ἡ τεχνητή ἄρδευση. Ὡς πρός τήν κτηνοτροφία τόν 18ο καί 19ο αἰῶνα, ἀναπτυγμένες ἦταν ἡ αἰγοτροφία, ἡ προβατοτροφία καί ἡ χοιροτροφία. Μεγαλύτερα ζῶα, π.χ. ἀγελάδες, διατρέφονταν σέ πολύ περιορισμένη κλίμακα. Ἐπίσης διατρέφονταν πουλερικά

(κόττες, χήνες) για οίικιακή κατανάλωση. Αναπτυγμένες επίσης τό 18ο καί 19ο αιώνα ήταν ή σηροτροφία καί ή μελισσοκομία.

Ή απόδοση τῶν καλλιεργειῶν για τή διατροφή τοῦ πληθυσμοῦ δέν ήταν σ' ὅλες τίς περιοχές τῆς Μάνης ἐπαρκής. Στήν Ἐξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη ή παραγωγή ἐπαρκοῦσε για τή διατροφή τῶν κατοίκων καί ἕνα μέρος της ήταν δυνατό νά ἐξάγεται (λάδι, καλαμπόκι, μπαμπάκι, καμιά φορά καί στάρι). Στή Νότια Μάνη ὁμως τά πράγματα διέφεραν : Ή παραγωγή, παρόλο πού ή καλλιέργεια ήταν ἐντατική, δέν ἐπαρκοῦσε πάντα για τή διατροφή τοῦ πληθυσμοῦ. Σ' αὐτό συνέτεινε καί ή μεγάλη πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ καί τό ἄγανο ἔδαφος. Ἐτσι ἐξηγεῖται, γιατί οἱ κάτοικοι ἐδῶ ήταν ἐπιρρεπεῖς στήν πειρατεία. Οἱ κάτοικοι ἐξάλλου τῆς περιοχῆς αὐτῆς, για νά ἐξασφαλίσουν τά ἀπαραίτητα, μετανάστευαν ἐποχιακά καί ἐργάζονταν ἔξω ἀπό τή Μάνη, στή Μεσσηνία καί τήν εὐφορη περιοχή τοῦ Ἐλους τῆς Λακωνίας (για ἄρισμό κτλ.). Ἐργάζονταν ἐπίσης ἐκεῖ καί στά καμίνια (παραγωγή ἀσβέστη καί κάρβουνου).⁹

Τό ἐμπόριο στή Μάνη, καθώς συνάγεται ἀπό τίς πολυάριθμες πληροφορίες πού δίνουν οἱ περιηγητές, ήταν ἀρκετά ἀναπτυγμένο στό τέλος τοῦ 18ου καί στίς ἀρχές τοῦ 19ου αιώνα.¹⁰ Οἱ ἐξαγωγές περιλάμβαναν λάδι, πρινοκόκι, βελανίδια, κερί, μέλι, μετάξι, κυρίως ἀπό τήν Ἐξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη. Ἐπίσης ἀπό τή Νότια Μάνη ὀρτύκια, ζωντανά ἢ παστά, ἀπό ἐκεῖνα πού κατά χιλιάδες ἐπεφταν στό Ταίναρο τό φθινόπωρο καί τά κυνηγοῦσαν οἱ Μανιάτες.

Κατά τήν περίοδο τῆς ἐπιτόπιας ἐρευνάς μου (1977-78) ή οἰκονομία τῆς περιοχῆς ἔχει τά ἐξῆς χαρακτηριστικά : ὅλες οἱ παραπάνω καλλιέργειες ἔχουν σχεδόν ὑποχωρήσει στήν καλλιέργεια τῆς ἐλιᾶς. Παλαιά ἀμπέλια ἔχουν ξεριζωθεῖ καί ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπό ἐλαιόδεντρα, ἄλλα χωράφια ἐπίσης ἔχουν ἐλαιοφυτευθεῖ. Οἱ Μανιάτες, πού ἔχουν ἐγκατασταθεῖ στά ἀστικά κέντρα, ἐρχονται τήν κατάλληλη ἐποχή καί μαζεῦν τίς ἐλιές. Μέρος τῆς παραγωγῆς τοῦ λαδιοῦ τό κρατοῦν για οἰκιακή χρήση, τό ὑπόλοιπο τό διαθέτουν στό ἐμπόριο.¹¹ Διατηροῦν ἐπίσης, ὅσοι ἔχουν παραμείνει ἐκεῖ, οἰκόσιτα ζῶα (πρόβατα, γίδια, χοιρινά, λίγες ἀγελάδες), πουλериκά (κόττες, χήνες), μελίτσια καί "κοπαδιάρικα" ζῶα, κυρίως στά ὄρεινά. Ἀσχολοῦνται ἐπιπλέον μέ τό ψάρεμα. Τά

ἔσοδα τῶν κατοίκων, τῶν παραθαλάσσιων ἰδιαίτερα χωριῶν, συμπληρῶνται τοὺς καλοκαιρινούς μῆνες μέ τόν τουρισμό.

Ἄπό ἀποψη πολιτισμική καί γλωσσική ἡ Μάνη ἀποτελεῖ ἐνότητα, ἡ ὁποία παλαιότερα ἦταν περισσότερο ἐμφανής. Αὐτό φαίνεται κι ἀπό τήν ἀντίληψη πού ἔχουν οἱ ἴδιοι γιά τόν ἑαυτό τους. Ξεχωρίζουν τοὺς ἄλλους Πελοποννησίους μέ τή λέξη Βλάχοι. Παρ' ὅλα αὐτά, ἀν καί οἱ Μανιάτες ἀπό τήν Καλαμάτα ὡς τό Γύθειο καί τό Ταίναρο δέν ἀρνοῦνται τήν πολιτισμική τους ταυτότητα, ἀναγνωρίζουν ὅτι οἱ πραγματικοί Μανιάτες εἶναι οἱ κάτοικοι νότια τῆς Ἀρεοπόλεως-Κότρωνα καί ἀκόμα εἰδικότερα τῆς Μέσα Μάνης.¹² Ἄν ὅμως γενικά ὑπάρχει πολιτισμική ἐνότητα τοῦ χώρου, ὑπάρχουν καί ὀρισμένες τυπικές διαφορές. Ἄπό τή λεπτομερέστερη μελέτη τοῦ λαογραφικοῦ καί ἐθνογραφικοῦ ὕλικου πού συγκέντρωσα φαίνεται, ὅτι μιὰ πολιτισμική ζώνη ξεκινάει ἀπό τήν Καλαμάτα καί φτάνει ὡς τό Ταίναρο. Ἡ ζώνη αὐτή προεκτείνεται στά βόρεια σέ ὅλη τή Δυτική Πελοπόννησο καί ἀπό ἐκεῖ ὡς τή Δυτική Στερεά καί τήν Ἠπειρο. Γλωσσικά ἐπίσης καί ὡς πρὸς τό λεξιλόγιο καί ὡς πρὸς τόν τόνο τῆς ὁμιλίας ἡ ζώνη αὐτή κόβεται στήν περιοχή Πολιάνας - Οἰτύλου. Ἡ ἄλλη πολιτισμική ζώνη περιλαμβάνει ὅλη τήν Προσηλιακή Μάνη ὡς τό Πόρτο-Κάγιο. Ἡ ζώνη αὐτή ἀπό τήν Ἀρεόπολη καί κάτω ἀναμειγνύεται μέ τή δυτική πολιτισμική ζώνη. Ἡ πολιτισμική ζώνη τῆς Προσηλιακῆς Μάνης ἔχει μεγαλύτερη συνάφεια μέ τήν ὑπόλοιπη Νότια Λακωνία (ἐπαρχία Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς). Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τή γλώσσα, ὡς πρὸς τόν τόνο τῆς ὁμιλίας, ἀλλά καί τό λεξιλόγιο.

Ἱστορικό περίγραμμα

Ἡ μέχρι σήμερα ἀρχαιολογική ἐρευνα στή Μάνη ἔχει φέρεи στο φῶς στοιχεῖα πού ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ περιοχή κατοικήθηκε τουλάχιστον ἀπό τή νεολιθική ἐποχή (5.000-3.000 π.Χ.)¹³ Εἶναι ἄλλωστε γνωστά τά νεολιθικά εὐρήματα τῆς Ἀλεπότρυπας. Στήν περίοδο τοῦ χαλκοῦ (3.000-1.000 π.Χ.) ἡ περιοχή συνεχίζει νά κατοικεῖται, καθώς συνάγεται ἀπό τά ὄστρακα ἀγγείων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς πού βρέθηκαν στήν ἐπιφάνεια, σέ πολλά σημεῖα τοῦ γεωγραφικοῦ τοῦ χώρου.¹⁴ Ἡ ζωή συνεχίζεται καί

τούς αιώνες πού ακολουθοῦν ἀδιάλειπτα, ὡς τή σημερινή ἐποχή. Γιά τή Μυκηναϊκή περίοδο, ἐκτός ἀπό τά εὐρήματα (ἀγγεῖα, θολωτοί καί θαλαμωτοί τάφοι κ.ἄ.), πού ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ περιοχή ἦταν σημαντικὸ πολιτιστικὸ κέντρο, ἔχουμε καί ἀξιόλογες πληροφορίες ἀπὸ φιλολογικὰ κείμενα (Ὅμηρος) πού ἐπιβεβαιώνουν τά συμπεράσματα ἀπὸ τὰ πρὶν ἀνω εὐρήματα.¹⁵ Ἀπὸ τίς πόλεις καί τὰ χωριά, πού ἀναμφισβήτητα ἔχουν κτιστεῖ ἀπὸ τή Μυκηναϊκή καί τήν παλαιότερη ἀκόμα ἐποχή, μποροῦμε νά ἀναφέρουμε τήν Καρδαμύλη, τὸ Οἶτυλο, τήν Τευθρώνη (Κότρωνα), τή Γερήνια (Κάμπο), τίς θαλάμες (Κουτήφαρη) κ.ἄ. Πολλὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ πολιτιστικὰ κέντρα κατοικοῦνται συνεχῶς ὡς τή σημερινή ἐποχή.

Κατὰ τήν ἑλληνιστικὴ καί ρωμαϊκὴ περίοδο οἱ πόλεις τῆς Μάνης πέτυχαν τὴν ἀνεξαρτησία τους ἀπὸ τή Σπάρτη καί μαζί μὲ ἓναν ἀριθμὸ ἄλλων πόλεων τῆς νότιας Λακωνικῆς (σημ. Μπαρδούνιας καί Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς) ἀπέτελεσαν ἀρχικὰ τὸ Κοινὸ τῶν Λακεδαιμονίων (195 - 21 π.Χ.) καί ἀργότερα τῶν Ἐλευθερολακῶνων. Τὸ Κοινὸ ἀποτελοῦσαν στήν ἀρχὴ εἴκοσι τέσσερις πόλεις, οἱ ὁποῖες μετὰ περιορίστηκαν σὲ δεκαοκτώ. Τὸ Κοινὸ τῶν Ἐλευθερολακῶνων διατηρήθηκε ὡς ἀνεξάρτητος πολιτικὸς ὀργανισμὸς ὡς τὴν ὕστατη ρωμαϊκὴ ἐποχή (294 μ.Χ.)¹⁶

Κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο ἡ περιοχή κατοικήθηκε κανονικά. Ὑπῆρχε καί ἐπίσκοπος Μάνης (Μαΐνης).¹⁷ Τὸ σημαντικότερο γεγονός πού διαταράσσει τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς Μάνης αὐτὴ τὴν περίοδο (7ος αἰώνας) εἶναι ἡ πολυσυζητημένη ἐγκατάσταση τῶν σλαβικῶν φυλῶν Μελιγκῶν καί Ἐξεριτῶν. Ἡ ἐγκατάσταση αὐτὴ γίνεται δεκτὴ τώρα ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἱστορικούς,¹⁸ ἂν καί μιά μερίδα ἀξιόλογων λογίων δέν τὴν ἀποδέχεται.¹⁹ Οἱ φυλές αὐτές πρέπει νά ἐγκαταστάθηκαν, καθὼς δείχνουν τὰ σλαβικά τοπωνύμια, κυρίως στήν Ἐξω καί Βόρεια Προσηλιακὴ Μάνη, δηλ. στὰ βόρεια Ἀρεοπόλεως - Σκουταρίου. Ἡ παλαιότερη μάλιστα ὀνομασία τῆς Ἀρεοπόλεως (Τσίμοβα) φαίνεται ὅτι πρέπει νά εἶναι καί τὸ νοτιότερο ἀναμφισβήτητα σλαβικὸ τοπωνύμιον, πού ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση. Τὸ γεγονός ὅτι σλαβικά τοπωνύμια δέν συναντᾶμε νοτιότερα, σημαίνει κατὰ τοὺς ἱστορικούς⁺ ὅτι οἱ φυλές αὐτές ὀπωσδήποτε δέν ἐγκαταστάθηκαν ἐκεῖ κάτω ἀπὸ πίεση, ἀλλὰ μάλλον ἤσυχα καί σὲ συνθήκες ἀσφάλειας. Τοῦτο συνάγεται, γιὰτί ἡ νοτιότερη περιοχή δέν ἦταν

άρκετά εϋφορη, ὥστε νά προσελκύσει τό ἐνδιαφέρον τῶν πρωτόγονων αὐτῶν γεωργῶν καί κτηνοτρόφων. Ἄν ὁμως ἡ ἐγκατάσταση γινόταν σέ πολεμικές συνθήκες, θά ἔπρεπε αὐτοί νά πιέζονταν νά ἐγκατασταθοῦν καί νοτιότερα. Ἄλλωστε κατά τή μαρτυρία τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογέννητου (10ος αἰώνας) στό νότιο ἄκρο τῆς Χερσονήσου παρέμεινε ἀκμαῖο τό παλαιό ἐλληνικό στοιχεῖο.²⁰ Οἱ σλαβικές αὐτές φυλές πρέπει πολύ νωρίς νά ἀφομοιώθηκαν. Σήμερα, ἐκτός ἀπό τά τοπωνύμια καί ὀρισμένες λέξεις, κανένα ἄλλο ἀπόλυτα ἐξακριβωμένο πολιτισμικό στοιχεῖο δέν ὑπάρχει, πού νά θυμίζει τήν ἐγκατάστασή τους. (Ἐξ-ἄλλου καί γιά τά τοπωνύμια ὀρισμένοι ἱστορικοί ὑποστηρίζουν ὅτι ἐφτασαν μέσω Ἀρβανιτῶν καί Ἀρβανιτόβλαχῶν, πού ἐγκαταστάθηκαν ὑστερότερα στή Μάνη).²¹

Σπουδαῖο ἱστορικό γεγονός τήν ἐποχή πού ἀκολουθεῖ τήν ἐγκατάσταση τῶν σλαβικῶν φυλῶν στόν Ταῦγετο καί πρέπει νά συσχετιστεῖ μᾶλλον μέ τόν ἐξελληνισμό καί ἐκχριστιανισμό τῆς περιοχῆς, εἶναι ἡ δράση τοῦ Ἀγίου Νίκωνα τοῦ "μετανοεῖτε" (10ος αἰώνας).²² Σύμφωνα μέ τίς πληροφορίες τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογέννητου ὁ ἐκχριστιανισμός τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μάνης εἶχε ἀρχίσει ἀπό τήν ἐποχή τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοκράτορα Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνα. Κατά τόν Πορφυρογέννητο μέχρι τότε οἱ κάτοικοι ἦταν εἰδωλολάτρες καί γι' αὐτό καλοῦνταν Ἕλληνες.²³ Ὅπως δὲ ὑπάρχει σύγχυση τῶν πληροφοριῶν καί τά πράγματα περιπλέκονται ἀκόμα ὡς πρός τή χρονολογία ἐκχριστιανισμοῦ τῶν πληθυσμῶν τῆς Μάνης μετά τήν ἀνακάλυψη τριῶν χριστιανικῶν ναῶν ρυθμοῦ Βασιλικῆς κοντά στή σημερινή Κυπάρισσο (ἀρχαία Καινήπολη) καί ἑνός τετάρτου στό ἀκρωτήριο Τηγάνι κοντά στό Μέζαπο, πού τοποθετοῦνται χρονικά στόν 5ο - 6ο αἰώνα μ.Χ.²⁴

Τήν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας (1205 καί ἐξῆς) ἡ Μάνη ἀπέτελεσε τό μοναδικό σημαντικό κέντρο ἀντιστάσεως κατά τῶν ξένων κατακτητῶν. Τελικά οἱ Φράγκοι, μετά τήν ὑποταγή τῶν Μελιγκῶν (πρίν τό 1248), πέτυχαν νά κτίσουν δύο φρούρια, τοῦ Λεύκτρου ἢ Beaufort (Ἄρατο Κάστρο) καί τοῦ Πασαβᾶ.²⁵

Κατά τήν Τουρκοκρατία ἐπίσης ἡ Μάνη ὑπῆρξε τό καταφύγιο τῶν Ἑλλήνων καί τό προπύργιο τῶν ἀγωνιστῶν τῆς ἐλευθερίας κατά τῶν Τούρκων. Εἶναι ἱστορικά βεβαιωμένο ὅτι στή Μάνη τήν περίοδο αὐτή, ἀμέ-

ως δηλ. μετά τήν πτώση τοῦ Μυστρά (1461), ἔχουμε ἐγκαταστάσεις σημαντικοῦ ἀρβανίτικου καί ἀρβανιτοβλάχικου στοιχείου καθώς καί βυζαντινῶν ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν.²⁶ Τό ἀρβανίτικο στοιχεῖο ἐξάλλου ἦταν ἀρκετά σημαντικό ὡς τό 1821 στή γειτονική Μπαρδούνια. Οἱ Ἀρβανίτες αὐτοί φαίνεται ὅτι, προκειμένου νά κρατήσουν τὰ επιμάρια τους, ἐξισλαμίστηκαν σέ σημαντικό βαθμό μετά τό 1715 (ἀρχή δεύτερης Τουρκοκρατίας στήν Πελοπόννησο) καί ἄσκησαν τήν ἐξουσία τους ὡς τήν ἐλληνική ἐπανάσταση, ὁπότε ἐκδιώχθηκαν βίαια.²⁷

Στήν προσπάθειά τους νά διατηρήσουν τήν ἀνεξαρτησία τους καί τήν ἐλευθερία τους οἱ Μανιάτες ἀγωνίστηκαν σκληρά κατά τῶν Τούρκων, συμμαχώντας ἐπανελημμένα μέ τούς Βενετούς (1463-1690), τούς Ἰσπανούς (1571), τούς Γάλλους (1612), τούς Ρώσους (1770). Εἶναι γνωστές οἱ σκληρές μάχες πού διεξήχθησαν στή Μάνη καί στά σύνορά της κατά τούς τουρκοβενετικούς πολέμους μέ τήν ἡγεσία τοῦ Ἡπειρώτη ἀρχηγοῦ Κορκόδειλου Κλαδά (1463), τοῦ Βενετοῦ Φραγκίσκου Μοροζίνι (1684), τῶν Ρώσων ἀδελφῶν Ὀρλώφ (1770). Ἰδιαίτερα σημαντική ὑπῆρξε ἡ προσφορά τῶν Μανιατῶν σέ στρατιωτικές δυνάμεις κατά τό μεγάλο τουρκοβενετικό πόλεμο (1684-1690), πού κατέληξε στήν κατάληψη τῆς Καλαμάτας καί ὅλης τῆς Πελοποννήσου ἀπό τούς Βενετούς.²⁸

Ἡ Μάνη κατόρθωσε νά διατηρήσει τήν ἀνεξαρτησία της οὐσιαστικά ὡς τό τέλος, παρά τίς συντονισμένες προσπάθειες, πού κατέβαλλαν οἱ Τοῦρκοι, γιά νά τήν ὑποτάξουν. Τέτοιες προσπάθειες ἔγιναν κατά τό 1690 μέ τό γνωστό Μανιάτη Λιβέριο Γερακάρη πού ἦταν ἀρχικά στήν ὑπηρεσία τῶν Τούρκων καί ὕστερα τῶν Βενετῶν. Τό 1715 ἐπίσης, ὅταν ὅλη ἡ Πελοπόννησος παραδόθηκε σχεδόν ἀμαχητί στούς Τούρκους, ἔγινε νέα προσπάθεια μέ τήν ἀποδοχή τῆς ἐπικυριαρχίας τῶν Τούρκων ἀπό τό Τζανέτο Κουτήφαρη, καπετάνιο στίς Κιτριές, πού πρῶτος αὐτός φόρεσε τόν τσουμπέ (καφτάνι), τόν ὁποῖο τοῦ πρόσφεραν οἱ Τοῦρκοι. Ἡ χώρα ὅμως καί τότε ἔμεινε ἀνεξάρτητη. Τέλος τό 1776 μετά τή μεγάλη καταστροφή τῶν Ὀρλωφικῶν οἱ προσπάθειες τῶν Τούρκων εἶχαν περισσότερη ἐπιτυχία μέ τήν ἐπιβολή τῆς Ἡγεμονίας.²⁹ Παρ' ὅλα αὐτά οἱ Μανιάτες πέτυχαν νά διατηρήσουν τήν αὐτονομία τους καί μιά σχετική ἀνεξαρτησία καί νά καταστήσουν τή χώρα τους ἐπαναστατικό προπύργιο γιά τόν ξεσηκωμό τοῦ 1821.

Ἡ περιοχή παρέμεινε σχεδόν πάντα ἔξω ἀπὸ τῆ διοίκηση κρατικῶν κέντρων εἴτε αὐτὰ ἦταν βυζαντινά εἴτε βενετικά εἴτε τουρκικά. Ἡ φύση τῆς κοινωνικῆς διαρθρώσεως συνέτεινε σ' αὐτό. Εἶχε ὅμως ἡ διάρθρωση αὐτὴ ἀποτέλεσμα καὶ τίς προσπάθειες πού κατέβαλαν οἱ Μανιάτες νά κρατήσουν μιὰ σχετικὴ ἀνεξαρτησία ἀκόμα καὶ μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας μετὰ τὸ 1830. Ἀπ' αὐτὴ ξεκίνησαν οἱ ἐπαναστάσεις κατὰ τοῦ Καποδίστρια καὶ τοῦ Ὀθωνα. Οἱ Μανιάτες ἀντέδρασαν κατὰ τῆς ἐπιβολῆς τοῦ φόρου τῆς δεκάτης ἀπὸ τὸν Καποδίστρια καὶ τῆς φορολογίας τοῦ λαδιοῦ ἀργότερα, καθὼς καὶ κατὰ τῆς πολιτικῆς τοῦ Ὀθωνα καὶ τῶν Βαυαρῶν (1833-1862)³⁰. Ἡ ἀντίδραση αὐτὴ ἐξελίχθηκε ἐπανειλημμένα σὲ ἀνοιχτό πόλεμο κατὰ τῶν Βαυαρῶν. Εἶναι γνωστὲς ἐξἄλλου οἱ αἱματηρὲς συγκρούσεις στὴν Καλαμάτα, τὸ Πετροβούνη καὶ τὴν Ἀρεόπολη. Ἡ ἐνσωμάτωση τῆς Μάνης στὸν ὑπόλοιπο ἑλληνικὸ χῶρο ἀρχίζει οὐσιαστικά, ὅταν ὁ Βαυαρὸς ἀξιωματικὸς Feder μέ μεγάλη διπλωματικὴ ικανότητα πέτυχε νά διχάσει τοὺς ἀρχηγούς καὶ τοὺς καπετάνιους, μοιράζοντας ἀξιώματα καὶ τίτλους.³¹

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση τῆς Μάνης πέρασε ἀπὸ διάφορα στάδια πού ἀντιστοιχοῦν, κατὰ κάποιον τρόπο, στὴν πολυκύμαντη ἱστορία της. Τὴν περίοδο πού γράφει ὁ Κωνσταντῖνος Ζ' ὁ Πορφυρογένητος (10ος αἰώνας) ὑπάρχει στὴ Μάνη μιὰ καὶ μοναδικὴ ἐπισκοπὴ, τῆς Μαΐνης. Τὸ 15ο αἰῶνα ὑπῆρχαν τρεῖς πατριαρχικὲς ἐξαρχίες. Τὸ 17ο αἰῶνα ἀναφέρονται στὴν περιοχή μόνο δυὸ ἐπισκοπές, τῆς Μαΐνης καὶ τῆς Καρυουπόλεως. Τὴν ἐπομένη περίοδο (18ο καὶ 19ο αἰῶνα), πού συμπίπτει μέ τὴ μεγάλη αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μάνης καὶ τὴν ἀρτιότερη πολιτικὴ ὀργάνωσή της, παρατηρεῖται ὡς συνέπεια ἡ αὔξηση τῶν ἐπισκοπῶν, οἱ ὁποῖες ἀντιστοιχοῦν τώρα σχεδόν στὴν πολιτικὴ της διαίρεση σὲ καπετανίες. Ὑπάρχουν ὀκτώ ἐπισκοπές : Μαΐνης, Καρυουπόλεως, Μαλτζίνας, Πλάτσας, Λάγειας, Ἀνδρούβιστας, Μηλέας καὶ Ζαρνάτας. Ἡ ἐπισκοπὴ Ζαρνάτας ἦταν ἀρχικὰ ἐξαρχία καὶ τὸ 1780 προήχθη σὲ ἐπισκοπὴ, τὸ 1811 σὲ ἀρχιεπισκοπὴ καὶ τὸ 1819 πλέον σὲ μητρόπολη. Ἀπὸ τίς ἐπισκοπές αὐτές ἡ δευτέρη καὶ ἡ τρίτη ὑπάγονταν στὴ Μητρόπολη Λακεδαιμονίας, οἱ ὑπόλοιπες στὴ Μητρόπολη Μονεμβασίας.³²

Οι παλαιοί τρόποι αρχίζουν νά εγκαταλείπονται μετά τό 1900, χρονολογία πού παίρνουμε καί έμεϊς ώς όρόσημο για τήν έργασία μας. Μετά τούς βαλκανικούς πολέμους ή οικονομική καί άστική ανάπτυξη πού ακολουθοϋν, καθώς καί ή έσωτερική μετανάστευση, ^{προκαίμεσαν} ~~έπιφέρουν~~ ^{es} διαβρωτική μεταβολή ^{es} στό κοινωνικό σύστημα τής Μάνης, τό όποιο μέχρι τότε στηριζόταν ούσιαστικά στους δεσμούς αίματοςυγγένειας.

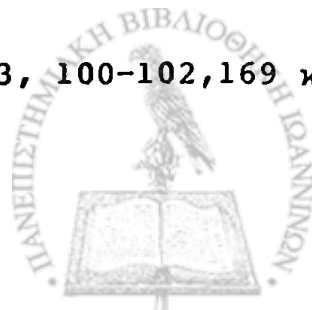
1. Τό τοπωνύμιο έχει δημιουργήσει προβλήματα στους ιστορικούς και τους γλωσσολόγους. Από τις διάφορες έτυμολογίες δυό πρέπει νά θεωρούνται οι πιο πιθανές : α) Προέρχεται από τήν άλβανική λέξη "mäni" (=μουριά). Ἡ άποψη αυτή διατυπώθηκε από τό Φουρίκη, πού υποστήριξε ότι οι Ἄλβανοί έγκαταστάθηκαν στήν Πελοπόννησο πολύ πριν από τή γνωστή χρονολογία (14ος αιώνας). Ἡ θεωρία όμως αυτή δέν έδραιώθηκε μέ στοιχεῖα και παρέμεινε ως σήμερα μετέωρη. β) Προέρχεται από τήν άρχαία λέξη "μανός" (=γυμνός από βλάστηση). Ἡ άποψη αυτή υποστηρίχθηκε άρχικά από τόν Πεζόπουλο και άργότερα και από τό Γεωργακά. Σήμερα τή δέχονται οι περισσότεροι μελετητές. Βλ. Π. Φουρίκη, Μάνη, θέσεις, κάστρα. Ἄθηνά 40(1928) 52-55. Δημ. Ι. Γεωργακά, Περί τοῦ έτύμου τοῦ ονόματος Μάνη-Μαῖνη. Ἄθηνά 48(1938) 32 κέ. Για τις υπόλοιπες έτυμολογίες, βλ. συνοπτικά, Δήμου Ν. Μέξη, Ἡ Μάνη και οι Μανιάτες, Ἄθηναι 1977, σ. 207 κέ.
2. A. Philippson, Der Gebirgsbau des Peloponnes, Βερολίνο 1891, σ. 128 και 129.
3. A. Philippson, δ.π.С. Bursian, Geographie von Griechenland, τόμ. 2ος Peloponnesos und Inseln, Teubner, Λειψία 1868-1872, σ. 104-106. Γερασ. Δ. Καψάλη, Ἡ Μάνη, Ἄθηναι 1933, σ. 15. Τοῦ ίδιου, Ὁ Ταῦγετος, Ἄθηναι 1948, σ. 72. Ἡ έξόρυξη και έκμετάλλευση τῶν μαρμάρων, πού έχουν διάφορα χρώματα, είχε ήδη άρχίσει από τήν άρχαιότητα. Μετά τήν άπελευθέρωση, πρὸς τό τέλος τοῦ 19ου αιώνα, ἡ έξόρυξη ξανάρχισε και πολλοί Μανιάτες έβρισκαν εκεί εργασία.
4. Γερασ. Δ. Καψάλη, Ὁ Ταῦγετος, σ. 72-73.
5. Βλ. Γερασ. Δ. Καψάλη, Ἡ Μάνη, σ. 15 και 38-39. Τοῦ ίδιου, Ὁ Ταῦγετος, σ. 74.
6. Ὅρισμένα στοιχεῖα παλαιότερης μελέτης συγκρούονται μέ άλλα νέωτερης. Π.χ. ὁ Schiff βρίσκει ότι στήν Ἐξω Μάνη ἡ συχνότητα τῶν γαλανῶν ματιῶν είναι μεγαλύτερη σέ σχέση μέ τή Νότια Μάνη. Ἡ έρευνα όμως τοῦ Πίτσιου δίνει αντίθετα άποτελέσματα. Βλ. Fritz Schiff, Anthropologie der Landschaft Mani. Zeitschrift für Ethnologie 46(1914) 29-31.Θ.Κ.

Πίτσιου, 'Ανθρωπολογική μελέτη τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Πελοποννήσου, 'Αθήνα 1978, σ. 225-226. Μιά λεπτομερέστερη φυσικοανθρωπολογική μελέτη τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μάνης εἶναι ἀναγκαία καί θά λύσει ὀριστικά τέτοια προβλήματα.

7. Τήν ἴδια περίοδο σ' ὅλη τήν Ἑλλάδα ἀντιστοιχοῦσαν 42 κάτοικοι ἀνά τετρ. χιλ., στήν ἐπαρχία Λακεδαίμονος 29 καί στήν πιό εὐφορη Μεσσηνία 69. Βλ. Fritz Schiff, *Anthropologie der Landschaft Mani*, ὁ.π., σ. 15 κέ. Βλ. ἐπίσης γιά τή φυσική κίνηση τοῦ πληθυσμοῦ στήν Μάνη : Μιχαήλ Γ. Χουλιάρáκη, Γεωγραφική, διοικητική καί πληθυσμιακή ἐξέλιξις τῆς Ἑλλάδος 1821-1971 (τρεις τόμοι). 'Αθήναι 1973-1976.
8. J. M. Wagstaff, *The Economy of the Mani Peninsula, Greece, in the Eighteenth Century*, *Balkan Studies* 6 (1965), 293 κέ.
9. Γερασ. Δ. Καψάλη, Ἡ Μάνη, ὁ.π., σ. 40.
10. J.M. Wagstaff, *The Economy of Mani*, ὁ.π.
11. Ἡ στροφή αὐτή πρὸς τήν ἐλαιοκαλλιέργεια ὀφείλεται καί στή φύση τοῦ ἐδάφους, τό ὁποῖο στό μεγαλύτερο μέρος δέν ἐπιτρέπει ἐκσυγχρονισμό (ἐκμηχάνιση) τῆς γεωργίας. Πρβ. J.M. Wagstaff, *An Outline of the Agriculture in the Mani Region of Southern Greece*. Overdruk uit : *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*. Deel LXXXII, No 3, 1965, σ. 279 καί 280.
12. Ἴσως ἡ ἀντίληψη αὐτή ἔχει κάποια σχέση μέ τήν παράδοση γιά τό φρούριο τῆς Μαΐνης, πού ὠστόσο γιά τήν ἀκριβή θέση του δέν συμφωνοῦν οἱ ἱστορικοί.
13. H. Waterhouse - R. H. Simpson, *Prehistoric Laconia*, part II B. *S. A.* 56 (1961) 166 καί 169. Ἰ. Πετροχείλου, *Τά τουριστικά σπήλαια τῆς Πελοποννήσου*. Πελοπ. Πρωτοχρ. 1961, σ. 248. Ἄννας Ἰ. Πετροχείλου, *Τό προϊστορικό σπήλαιον Ἀλεπότρυπας*. Πελοπ. Πρωτοχρ. 1962, σ. 338.
14. R. Waterhouse - R. H. Simpson, *Prehistoric Laconia*, Part II, ὁ.π., σ. 114 κέ.

15. Ἰλιάς, έκδ. ~~Οξφόρδης 1920~~, Β, 581-585.
16. Βλ. Δημ. Β. Δημητράκου - Μεσίσκη, Οἱ Νυκλιάνοι, τομ. 1ος. Ἀθῆναι 1949, σ. 74-75 καί Δήμου Ν. Μέξη, Μάνη καί Μανιάτες, Ἀθῆναι 1977, σ. 92 κέ.
17. Γεράσ. Ι. Κονιδάρη, Ἡ παλαιότερα μνεία τῆς Μαΐνης καί τῆς ἐπισκοπῆς αὐτῆς, θεολογία 22 (1951), 655,
18. Διον. Α. Ζακυθηνοῦ, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, Ἀθῆναι 1945, σ. 36 κέ. Στιλπ. Κυριακίδου, Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ, Θεσσαλονίκη 1947. Κ. Παπαρηγοπούλου, Ἱστορικά πραγματεῖαι. Σλαυικά ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις ἐποικίσεις. Ἐν Ἀθήναις 1858, σ. 262.
19. C.N. Sathas, Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, Documents inédits relatifs al' Histoire de la Grèce du Moyen âge. Παρίσι 1880, τομ. 1ος, σ. V-XXXIX. Π. Κανελλίδη, Μάνη καί Μανιάται. Ἐβδομάς 4 (1887) ἀρ. 35.
20. Κωνστ. Πορφυρογεννήτου, Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν (De Administrando Imperio), έκδ. Βόννης 1840, τόμ. 3ος, σ. 224. *Εὐδ.* / X
21. C.N. Sathas, ὁ.π. Π. Κανελλίδη, ὁ.π., ἀρ. 37 καί 38.
22. Δήμου Ν. Μέξη, ὁ.π., σ. 128 κέ.
23. Κωνστ. Πορφυρογεννήτου, ὁ.π.
24. Νικ. Β. Δρανδάκη, Σκαφικαὶ ἔρευναι ἐν Κυπαρίσσω Μάνης. Πρακτ. Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας 1958, σ. 199 κέ. Τοῦ ἴδιου, Ἀνασκαφαὶ εἰς τὸ Τηγάνι τῆς Μάνης. Πρακτ. Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας 1964, σ. 121 κέ. Τοῦ ἴδιου, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, ἐν Ἀθήναις 1964, σ. ε'.
25. Δήμου Ν. Μέξη, ὁ.π., σ. 241 κέ.
26. Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, Ἡ Μάνη καί ἡ Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία 1453-1821, ἐν Ἀθήναις 1923, σ. 19.
27. Γερασ. Δ. Καψάλη, Ἡ Βαρδούνια καί οἱ Τουρκοβαρδιουνιῶτες. Πελοπ. 2(1957)125.
28. Βλ. Γενικά Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, ὁ.π., σ. 17-33, 100-102, 169 κέ.

29. Δήμου Ν. Μέξη, ὄ.π., σ. 352. Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, ὄ.π.σ.108, 151, 192 κέ.
30. Νικ. Σ. Κτενιάδη, Ἑλληνική Χωροφυλακή, Ἱστορικά σελίδες, τόμ. Ιος, Ἀθήναι 1960, σ. 53 κέ.
31. Κυρ. Δ. Κάσση, Ἱστορία τῆς Μάνης, Ἀθήνα 1977, σ. 140. Νικ. Σ. Κτενιάδη, ὄ.π., σ. 119 κέ.
32. Περικ. Γ. Ζερλέντου, Τάξις ἱεραρχική τῶν ἐν Πελοποννήσῳ Ἀγίων τοῦ θεοῦ Ἐκκλησιῶν. Ἡ Μητρόπολις Ζαρνάτας καί αἱ ἐν Μάνη Ἐπισκοπαί. Ἐν Ἑρμουπόλει 1922, σ. 6-12, 42 κέ. Σήμερα ἡ Μάνη, παρά τῆ διοικητική διαίρεσή της σέ μεσσηνιακή καί λακωνική, ἀπό ἐκκλησιαστική ἄποψη ὑπάγεται στήν ἐπισκοπή Γυθείου.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΤΑ ΓΕΝΗ ΚΑΙ ΟΙ ΓΕΝΙΕΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΔΟΜΗ ΤΩΝ ΓΕΝΩΝ

Στή Μέσα και γενικότερα στή Νότια Μάνη, όπου παλαιότερα άλλη οργάνωση δέν υπήρχε πέρα από τήν οργάνωση τών γενών, τό χωριό απο-τελοῦσε τήν ἐλάχιστη ἔκφραση κοινοτικῆς συνειδήσεως τών Μανιατῶν. Παρουσιάζεται μάλιστα πρόβλημα κατανοήσεως τῆς κοινωνικῆς ζωῆς στίς περιοχές αὐτές σέ σχέση μέ τήν ὑπαρξη περισσότερων ἀντιμαχόμενων γενῶν σ' ἓνα χωριό. Σύμφωνα μέ μιάν ἀποψη οἱ συγκρούσεις ἦταν μάλ-λον ἐπεισοδιακές καί ὄχι συνεχεῖς, ὥστε νά μήν καθιστοῦν τήν συν-ὑπαρξη τών γενῶν ἀδύνατη.¹ Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ συμβίωση τών γενῶν ὀφείλεται καί σέ ἱστορικούς λόγους, ὅπως τοπική διάσπαση τών γενῶν, συμμαχίες ἢ συντροφίες μέ ἄλλα γένη, καθώς καί στό γεγονός ὅτι, ἀ-σχετα ἀπό τίς συγκρούσεις, ἡ ἀλληλοβοήθεια καί ἡ ἀλληλοὑποστήριξη μεταξύ τών γενῶν τοῦ χωριοῦ ἦταν καί ἀπαραίτητες καί συνηθισμένες. Ὡς πρὸς τήν Ἐξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη, όπου παλαιότερα υπῆρ-χαν καπετανίες, τό χωριό, ἀν καί ἐδῶ συνέβαιναν μερικές φορές συγκρού-σεις μεταξύ τών γενῶν, αποτελοῦσε αὐτοδύναμη πολιτική μονάδα καί ἦ-ταν τό κέντρο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καί τῆς δραστηριότητος τών κατοί-κων του.

Τά χωριά τῆς Μάνης στό παρελθόν, μέ βάση ἱστορικά στοιχεῖα πού διαθέτουμε, ξεπερνοῦσαν τά 130. Σήμερα ὅμως ὁ ἀριθμός τους ἔχει περιορισθεῖ. Ὁ ποιητής Νηφάκης στά τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα ἀναφέρει 117 χωριά,² ἐνῶ ὁ περιηγητής Leake τά ἀνεβάζει σέ 130.³ Ὁ κατάλο-γος τών χωριῶν τών δήμων τῆς διοικήσεως Λακωνίας (1836-1861) ἀνα-φέρει γιά τήν ἐπαρχία Οἰτύλου 109 χωριά καί οἰκισμούς, γιά τήν ἐ-παρχία Γυθείου 70 χωριά καί οἰκισμούς.⁴ Ὁ ἀριθμός αὐτός εἶναι ἀ-σφαλῶς ἀρκετά μεγάλος σέ σχέση μέ τούς ἀριθμούς τών παλαιότερων πη-γῶν, ἀλλά πρέπει νά ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι σ' αὐτόν ὑπολογίζονται καί μικροί οἰκισμοί μέ 4-5 σπίτια, πού δέν μποροῦν βέβαια νά θεωρηθοῦν χωριά. Πρέπει νά ἀναφερθεῖ ἐξάλλου ὅτι ἔχουμε καί ἄλλες πληροφο-ρίες γιά μικρότερους ἢ μεγαλύτερους ἀριθμούς, πού ὅμως μέ κανένα τρόπο δέν πρέπει νά θεωρηθοῦν πιθανοί. Συγκεκριμένα οἱ Δημητριοῦς ἀναφέρουν 365 χωριά.⁵ Ὁ Rouqueville, κατά πληροφορίες ἐνός καπετά-νιου Μανιάτη καί τοῦ πρώην Μπέη τῆς Μάνης Τζανέτου Κουτήφαρη, ἀνα-φέρει τούς ἀριθμούς 70 ἢ 100.⁶ Παλαιότεροι περιηγητές ἀναφέρουν φαν-ταστικούς ἀριθμούς 700 ἢ 1000 χωριῶν.⁷ Πιστεύουμε ὅτι ἡ ἀλήθεια βρίσκεται γύρω στόν ἀριθμό 130.⁸

Σήμερα, όπως αναφέραμε στην εισαγωγή, ο πληθυσμός της Μάνης έχει μειωθεί στο ελάχιστο. Πολλοί οικισμοί και χωριά ακόμα έχουν εγκαταλειφθεί. Το φαινόμενο της έρημωσης οικισμών έχει παρατηρηθεί από παλαιότερη εποχή (1700-1800) λόγω των εμφύλιων συγκρούσεων και των πολέμων με τους Τούρκους,⁹ ωστόσο τώρα αυτή έχει πάρει μεγάλες διαστάσεις και οι λόγοι της είναι διαφορετικοί. Μεταξύ αυτών κυριότερος είναι η μετανάστευση. Τα χωριά της Ήβω Μάνης διατηρούν κάπως περισσότερη ζωτικότητα και φαίνεται ότι θα μπορέσουν να ξεπεράσουν τη δοκιμασία, που προκαλεί αυτή η ακατάσχετη μετανάστευση.

Τό χωριό ως σύνολο εγκαταστημένων ανθρώπων, μιά εγκαταστημένη δηλ. ομάδα, είναι δυνατό να φθάσει στη Μάνη σε σημαντικό αριθμό κατοίκων. υπάρχουν απογραφές, που μιλοῦν για χωριά με αρκετές εκατοντάδες κατοίκους. Συγκεκριμένα η απογραφή του 1901 έδωσε τά εξής στοιχεία :

Κίττα, κάτ.	565	Λάγεια, κάτ.	618
Βαχός, "	551	Καρδαμύλη "	442
Πάνιτσα, "	763	Κάμπος, "	637
Βάθεια, "	420	Σκουτάρι, "	410
Άλικά, "	506	Κότρωνας, "	306

για να αναφερθούν μερικά παραδείγματα.¹⁰ Τά παραπάνω χωριά τό πρώτο μισό του 19ου αιώνα είχαν μικρότερο αριθμό κατοίκων. "Ωστε μπορούμε να μιλάμε για αύξηση του πληθυσμού τους. Γενικά τήν περίοδο αυτή παρατηρείται σημαντική μετανάστευση από τά μικρότερα χωριά προς τά κεφαλοχώρια και τίς πρωτεύουσες των δήμων. Τήν επόμενη όμως περίοδο (1901-1950) η μετανάστευση παίρνει άλλη μορφή και πολλά μικρά χωριά έρημώνονται, ενώ από τά κεφαλοχώρια τά περισσότερα χάνουν τό μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού τους.¹¹

Έκτός όμως από τά χωριά αυτά, που είναι, θα λέγαμε, μικρές κωμοπόλεις, η Μάνη είναι διάσπαρτη από μικρούς οικισμούς, που αποτελούνται από ένα πύργο και 4-5 σπίτια. Στη Μάνη εξέλλου υπάρχουν και πραγματικές κωμοπόλεις με πληθυσμούς, που ξεπερνούν τους 1000 κατοίκους, όπως τό Οΐτυλο, η Αρεόπολη (Τσίμοβα) και τό ακόμα μεγαλύτερο Γύθειο (Μαραθωνήσι), που είναι κέντρα συναλλαγών και έμπορίου.

Τά χωριά τῆς Μάνης ἀπό ἀποψη γεωγραφική μποροῦν νά χωρισθοῦν σέ τρεῖς βασικές κατηγορίες : τά παραθαλάσσια χωριά, πού εἶναι καί τά λιγότερα, τά χωριά τοῦ ἐσωτερικοῦ, πού βρίσκονται σέ μιᾶ σχετική ἀπόσταση ἀπό τή θάλασσα, καί τέλος τά ὄρεινά.¹² Παρατηρήθηκε ὅτι τά χωριά πού ἔχουν κτιστεῖ σέ ἀπόσταση μικρότερη ἀπό 500 μ. ἀπό τή θάλασσα, δέν ξεπερνοῦν τό 9.3 % τοῦ συνόλου, ἐνῶ ἓνα ποσοστό περίπου 50% τῶν χωριῶν στή δυτική Μάνη ἔχουν κτιστεῖ σέ μιᾶ στενή ζώνη γύρω ἀπό τόν Ταῦγετο.¹³

Ἡ ἐπιλογή τῆς θέσεως τοῦ χωριοῦ ἦταν πολύ δύσκολη στή Μάνη. Πολλοί παράγοντες ἐπαιζαν τό ρόλο τους, ὥστε νά βρεθεῖ ἡ πιό κατάλληλη τοποθεσία γιά νά κτιστεῖ ἓνα χωριό. Οἱ σπουδαιότεροι ἦταν ὁ ἔλεγχος τῆς περιοχῆς, ἡ ἀσφάλεια τοῦ οἰκισμοῦ, ἡ ὑδρευση καί τό γόνιμο ἔδαφος. Ἄν ὁ λόγος ἦταν στρατηγικός, τότε ὁ οἰκισμός κτιζόταν στό δρόμο, πού συνέδεε δύο χωριά, γιά νά τούς ἀποκόπτει τίς ἐπικοινωνίες, ἢ σέ ἄλλη θέση κατάλληλη, γιά νά ἐλέγχει τίς γύρω περιοχές.¹⁴ Στίς τελευταῖες περιπτώσεις οἱ οἰκισμοί ἀναπτύσσονταν συνήθως ἀπό μεμονωμένους πύργους ἢ "Ξεμόνια" (βλ. παρακάτω σέ ἄλλο κεφάλαιο). Πρόβλημα ἀσφάλειας ὑπῆρχε καί ἀπό τή θάλασσα. Τά χωριά πού ὑπῆρχαν παλαιότερα στά παράλια, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἦταν περιορισμένα γιά τό φόβο τῶν πειρατῶν καί τῶν Τούρκων. Γι' αὐτό ἄλλωστε ἦταν ὄχυρομένα μέ πύργους καί κανόνια (πρβλ. Χρηστέϊκα, Λιμένι, Κιτριές, Γύθειο κ.ἄ.) καί ἀποτελοῦσαν τίς περισσότερες φορές ἔδρες καπετάνιων. Μέ τίς νεώτερες ἐξελίξεις, καί ἰδιαίτερα μετά τήν καταστολή τῆς πειρατείας (1830-1850), πολλά ἀπό τά χωριά αὐτά ἐξελίχθηκαν σέ ἐμπορικά κέντρα καί κατά τήν πιό σύγχρονη ἐποχή, σέ πόλους τουριστικῆς ἔλξεως.¹⁵

Ὅρισμένα χωριά ἰδιαίτερα στήν Ἐξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη κτίζονται πάνω σέ ὑψώματα (λόφους), καί αὐτό γίνεται γιά περισσότερη ἀσφάλεια, ὅπως ὁ Πύργος καί ἡ Ἴζινα (Ἐλαιοχώρι) τοῦ τέως δήμου Λεύκτρου, ἡ Καρυοῦπολη καί τό Μαυροβούνι τῆς Προσηλιακῆς Μάνης κ.ἄ.¹⁶ Ἄλλα χωριά κτίζονται μέσα σέ λαγκάδια : ἡ Ἀράχοβα, ἡ Καστάνια, ἡ Μηλιά, ἡ Λαγκάδα τοῦ τέως δήμου Λεύκτρου.¹⁷ Ὁ λόγος πού κτίζονται σ' αὐτές τίς θέσεις, παρ' ὅλο τόν κίνδυνο, πού δημιουργοῦν οἱ χεῖμαρροι, εἶναι ἡ ὑπαρξη νεροῦ. Γι' αὐτό καί συμβαίνει τοῦτο κυρίως στήν Ἐξω Μάνη, ὅπου πολλά χωριά ἔχουν δικό τους νερό καί βρύσες.¹⁸ Περι-

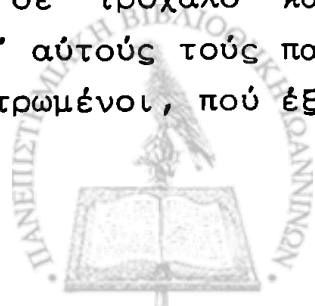
πτώσεις υπάρχουν επίσης, όπου τά χωριά κτίζονται στις πλαγιές λόφων και σπανιότερα σε μικρές πεδιάδες - οι πεδιάδες είναι πολύ λίγες στη Μάνη. Τό χωριό Κάμπος 'Αβίας έχει κτιστεῖ σε μιὰ τέτοια πεδιάδα, γι' αὐτό πήρε καί τό αντίστοιχο ὄνομα. Πολλά χωριά ἐξᾶλλου στη Μέσα Μάνη είναι κτισμένα σε ἕνα ἐκτεταμένο πλάτωμα (ὕψιπεδο), ὅπως π.χ. ἡ Νόμια, τά Κεχριάνικα, Τά Παγκιά κ. ἄ.¹⁹

Τά ὄρεινά χωριά κτίζονται σε ὑψόμετρο πού μπορεῖ νά φθάσει 600-900. Τό πιό ὄρεινό χωριό εἶναι τά Πηγάδια τῆς Ἐξω μάνης, κτισμένο σε ὑψόμετρο 920.

Οἱ ἀποστάσεις μεταξύ τῶν χωριῶν δέν εἶναι πολύ μεγάλες, συνήθως δύο ἢ τρία χιλ. Ἀκόμα καί στήν Ἐξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη, ὅπου αὐτά εἶναι ἀραιότερα, οἱ ἀποστάσεις ποτέ δέν ξεπερνοῦν τά τέσσερα - πέντε χιλ., ὥστε τά γειτονικά χωριά εἶναι πάντα ὁρατά τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο. Στή Μέσα Μάνη ἰδιαίτερα ἡ πυκνότητα τῶν χωριῶν εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε δίνουν τήν εἰκόνα μιᾶς μεγάλης διασκορπισμένης πόλεως. Οἱ μικροί οἰκισμοί βρίσκονται σε ἀκόμα μικρότερες ἀποστάσεις ἀπό τά μεγάλα χωριά. Τό παραπάνω φαινόμενο σχετίζεται μέ τήν πυκνοκατοίκηση τῆς Μάνης ἐξαιτίας ἱστορικῶν λόγων, ὅπως ἀναφέρθηκε στήν εἰσαγωγή.

Ἔως πρός τίς ὀνομασίες τῶν χωριῶν μποροῦμε νά παρατηρήσουμε ὅτι ἀρκετά συχνά παίρνουν τήν ὀνομασία τους ἀπό τό γένος πού κατοικεῖ ἐκεῖ (Σωτηριάνικα, Σκυφιάνικα, Χριστέϊκα κ. ἄ.). Δίνονται επίσης σε μεγάλη ἔκταση ὀνομασίες ἀπό τήν τοπογραφία τοῦ χωριοῦ (Λαγκάδα, Κοκάλα, Δρυάλος, Καρήνια κ. ἄ.).²⁰

Τά χωριά συνδέονται συνήθως μεταξύ τους μέ πλακόστρωτους δρόμους (καλντερίμι) τά "πλακολίθια".²¹ Πολλά ἀπ' αὐτά χρονολογοῦνται ἀπό τήν ἀρχαία ἐλληνική καί ρωμαϊκή περίοδο, ἐνῶ ἄλλα ἔχουν κατασκευασθεῖ μόλις πρίν ἢ μετά τήν ἀπελευθέρωση καθώς καί τήν περίοδο τῆς κυβερνήσεως τοῦ Βενιζέλου. Οἱ δρόμοι αὐτοί ἔχουν στά πλάγια ἄλλες πέτρες, τή μιὰ πάνω στήν ἄλλη, καί σχηματίζουν ξερολιθές. Ὅσο τό πλακολίθι εἶναι καλά διατηρημένο, κάπως ἐξυπηρετεῖ τήν κίνηση. Ὅταν ὁμως οἱ πέτρες φύγουν ἀπό τούς ἀρμούς τους, μεταβάλλεται σε "τρόχαλο" καί δημιουργεῖται πρόβλημα στούς πεζούς. Ἐκτός ὁμως ἀπ' αὐτούς τούς παλαιούς δρόμους τώρα ἔχουν δημιουργηθεῖ καί ἀσφαλτοστρωμένοι, πού ἐξυ-

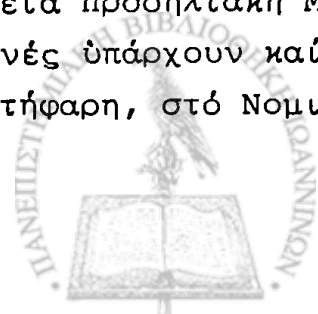

πηρετοῦν τὰ χωριά. Ἐνας τέτοιος δρόμος εἶναι αὐτός πού συνδέει Καλαμάτα- Οἷτυλο καί Οἷτυλο - Γερολιμένα στή δυτική Μάνη, καθώς καί αὐτός πού συνδέει τό Γύθειο μέ τήν Ἀρεόπολη καί τήν Κοκάλα. (Ὅπωςδήποτε οἱ αὐτοκινητόδρομοι, πού συνδέουν τὰ ἄλλα χωριά, δέν εἶναι ἀσφαλτοστρωμένοι, ἐνῶ σέ ἄλλες περιπτώσεις λείπουν ἐντελῶς).

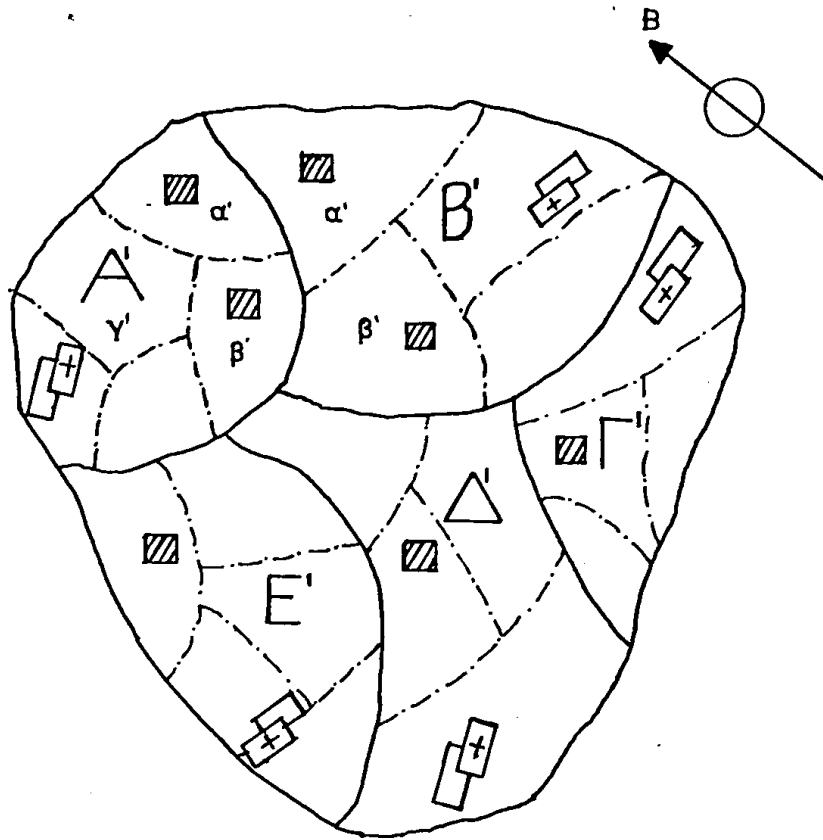
Μερικά ἐπίσης χωριά μέχρι σήμερα ἀκόμα δέν ἔχουν ἠλεκτρικό ρεῦμα, ἂν καί συνδέονται μέ τὰ γύρω χωριά τηλεφωνικά.²²

Νέα χωριά δέν δημιουργοῦνται ἐκτός ἀπ' αὐτά πού ἀναπτύσσονται, ὅπως εἶπαμε, στά παράλια ἀπό κατοίκους τῶν ὀρεινῶν χωριῶν καί τοῦ ἐσωτερικοῦ. Παλαιότερα ὅμως γίνονταν ὀλόκληρες ἀποικίες, χωριά δηλ. πού κτίζονταν ἀπό κατοίκους ἄλλων χωριῶν, οἱ ὁποῖοι ἐγκατέλειπαν τίς μητροπόλεις γιά διαφόρους λόγους. Στήν Ἐξω Μάνη τέτοια χωριά εἶναι ἡ Πολιάνα, πού κτίστηκε ἀπό Λαγκαδιῶτες καί Κουτηφαριῶτες, ὁ Πύργος καί τό Νιοχώρι Λεύκτρου, πού κτίστηκαν ἀπό Νομιτσιῶτες.²³ Στήν Προσηλιακή Μάνη ἔχουμε τό χωριό Δεμεστιχεῖκα (Ἄλεποῦ), πού ἔκτισαν οἱ Δεμεστιχαῖοι, κ. ἄ.²⁴ Στή Μέσα Μάνη τό φαινόμενο λόγω τῶν συνεχῶν συγκρούσεων ἦταν πιό γενικό. Οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν αὐτῶν θυμοῦνται πάντα τήν καταγωγή τους.

Τά χωριά στή δυτική καί ἀνατολική Μάνη δέν ἔχουν μεταξύ τους σημαντικές διαφορές ἀπό τήν ἀποψη τῆς πολεοδομίας. Μερικά ἀπ' τὰ παλαιότερα παρουσιάζουν κυκλικό σχῆμα καί ἀναπτύσσονται ἐλεύθερα πρὸς ὅλες τίς κατευθύνσεις. Ἄλλα ἔχουν περισσότερο ἀκανόνιστο σχῆμα.²⁵ Σήμερα ὅμως τὰ χωριά ἐκεῖνα, πού βρίσκονται πάνω σέ κεντρικούς δρόμους, ἢ ἔχουν μετακινηθεῖ πρὸς αὐτούς, δέχτηκαν ἐπίδραση καί πῆραν μακρόστενο σχῆμα, γιατί τὰ σπίτια κτίζονται κοντά στοὺς δρόμους (π.χ. τό Νομισί τήν Ἐξω Μάνη, ὁ Πύργος Δυροῦ στή Μέσα Μάνη, ἡ Κοκάλα στήν Προσηλιακή Μάνη).²⁶ Μιά σημαντική διαφορά τῶν χωριῶν τῆς Μέσα Μάνης καί τῆς Νότιας Προσηλιακῆς Μάνης ἀπό ἐκεῖνα τῆς ὑπόλοιπης, πού πρέπει νά ἀναφερθεῖ, εἶναι ὅτι στά πρῶτα δέν ὑπάρχουν βρύσες καί οἱ κάτοικοι ὑδρεύονται ἀπό δεξαμενές (στέρνες) κατασκευασμένες μέσα στά σπίτια ἢ ἔξω ἀπ' αὐτά. Ἀντίθετα στήν Ἐξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη, σέ πολλά χωριά, ἐκτός ἀπό τίς ἰδιωτικές δεξαμενές ὑπάρχουν καί ὠραῖες βρύσες ἢ πηγάδια (ὅπως στή Λαγκάδα, στό Κουτήφαρη, στό Νομισί, στήν Κάτω Καρέα κ. ἄ.)²⁷

ΤΥΠΙΚΟ ΜΑΝΙΑΤΙΚΟ ΧΩΡΙΟ

ΥΠΟΜΝΗΜΑ:

Α', Β', Γ' κτλ: γένη

α', β', γ' κτλ: γενιές

▨: πύργοι

☒: ἐκκλησίες και νεκροταφεία
ΓΕΝΩΝ.

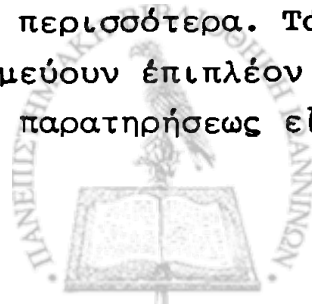
Σχέδιο άρ. 1

Αυτό πού χαρακτηρίζει τούς μανιάτικους οίκισμούς και συνοικισμούς είναι η πέτρα, η οποία βρίσκεται παντού άφθονη. Τά χωριά έχουν πάντα κάτω "καλντερίμι" ή "πλακολίθι" και στενούς δρόμους. Ο τύπος τής "καστροπολιτείας" βρίσκεται σέ όλη του τή δόξα. Σέ σύγκριση μέ άλλες περιοχές τής Ελλάδας, πεδινή Θεσσαλία και όρεινή δυτική Μακεδονία (π.χ. περιοχή Γρεβενών) τά χωριά τής Μάνης ως πρός τήν πολεοδομία χαρακτηρίζονται μάλλον από άστικά στοιχεία. Τό χωριό θυμίζει λαβυρινθοειδή συμπλέγματα.²⁸ Χωρίζεται σέ "μαχαλάδες" (γειτονιές) και αύτοί πάλι σέ νησίδες ή συστάδες σπιτιών. Στούς μαχαλάδες κατοικοῦν τά γένη, ή πυρήνες τών γενών, ένῶ στίς νησίδες οί πió στενοί συγγενεῖς (γενιές). Οί νησίδες μποροῦν νά αποτελοῦνται από τρία τέσσερα ή και περισσότερα σπίτια. Στή Μέσα Μάνη, όπου ο άριθμός τών πύργων σέ κάθε χωριό είναι πολύ μεγάλος, κάθε νησίδα έχει δικό της πύργο και τά σπίτια είναι κτισμένα άκτινοειδῶς γύρω άπ' αυτόν. Όπου έχουμε περισσότερα γένη - και αυτό συμβαίνει στά μεγαλύτερα χωριά - οί μαχαλάδες βρίσκονται ο ένας κοντά στον άλλο και άπαρτίζουν όλοι μαζί ένα πυκνοκατοικημένο χωριό (Λαγκάδα, Λάγεια, Πύργος Λεύκτρου κ. ά.).²⁹ Σέ άλλες περιπτώσεις οί μαχαλάδες είναι πió άπομακρυσμένοι και αποτελοῦν ξεχωριστούς οίκισμούς, όπως π.χ. στή Μηλιά πού χωρίζεται στά Ξανθιάνικα, στά Φαγριάνικα, στά Σεκουριάνικα και στήν Κάτω Χώρα.³⁰ Κάθε μαχαλάς έχει τό νεκροταφεῖο και τήν έκκλησία ή τίς έκκλησίες του (βλ. σχέδιο άρ. Ι). Καθολικά οί κεντρικές έκκλησίες δέν υπήρχαν παλαιότερα στά χωριά, εκτός άν είχαν κτιστεῖ από τή βυζαντινή περίοδο, κάτι πού συμβαίνει κάποτε αλλά δέν είναι γενικό, γιατί οί έκκλησίες αυτές βρίσκονται συνήθως έξω από τά χωριά. Οί κεντρικές έκκλησίες, όσες υπάρχουν, έχουν κτιστεῖ κυρίως μετά τήν άπελευθέρωση (1830)³¹. Κοινά νεκροταφεῖα επίσης έχουν δημιουργηθεῖ μόνο κατά τή νεώτερη εποχή.

Έκτός από τήν έκκλησία της ή γειτονιά έχει και τή "ρούγα" της.³² Η ρούγα είναι ένα άνοιχτό μέρος σαν πλατεῖα, σέ κατάλληλο χῶρο, προσάνεμο και σκιερό, μέ πεζούλια "σκαλούνια" στούς τοίχους τών σπιτιών. Έδῶ κάθονται οί γυναῖκες, αλλά και οί άντρες, χωριστά βέβαια, και συζητοῦν. Καφενεῖα επίσης έχει κάθε γειτονιά, ένα ή περισσότερα. Τά καφενεῖα, πού άνοιξαν στή Μάνη μετά τό 1830, χρησιμοποιοῦν επιπλέον και για παντοπωλεῖα ή μαγαζιά (άργαστήρια).³³ Ἄξιο παρατηρήσεως εἶ-

ναι ὅτι τὰ καφενεῖα βρίσκονται συνήθως ἀπέναντι στή ρούγα. Ἔτσι οἱ ἄντρες κάθονται στό καφενεῖο καί οἱ γυναῖκες σέ μικρή ἀπόσταση ἀπ' αὐτούς στή ρούγα καί συζητοῦν. Παλαιότερα στά χωριά σπάνια ὑπῆρχαν κεντρικές πλατεῖες. Ἄν ἐξαιρέσουμε τήν Κίττα, στήν ὁποία ὑπῆρχε ἡ γνωστή "φουλιά"³⁴, στ' ἄλλα χωριά μικρές κεντρικές πλατεῖες δημιουργοῦνται μόνο μετά τήν ἀπελευθέρωση. Ἐκεῖ μάλιστα ἀνεγείρονται καί οἱ κεντρικές ἐκκλησίες τῶν χωριῶν.

Σέ ἓνα χωριό μπορεῖ νά εἶναι ἐγκαταστημένα ἀπό ἓνα μέχρι περισσότερα γένη. Μερικές φορές αὐτά φθάνουν τά ἑπτά, ὅπως στή Λάγεια. Ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι εἶναι συνήθως μονοῦ ἀριθμοῦ, ἓνα, τρία, πέντε, ἑπτά. Τό φαινόμενο αὐτό σχετίζεται μέ διάφορες δεισιδαιμονίες τῶν Μανιατῶν γιά τούς ζυγούς ἀριθμούς. Ἴσως δέν εἶναι ἄσχετο τό γεγονός ὅτι ἄν τά γένη εἶναι ζυγοῦ ἀριθμοῦ σέ ἓνα χωριό, μιά περιοχὴ τοῦ παίρνει ἄλλη ὀνομασία, ὅπως Πέρα Χώρα, Κάτω Χώρα, ἢ τήν ὀνομασία τοῦ γένους.³⁵

Στά περισσότερα χωριά, ἄν ἐξαιρέσουμε τίς κωμοπόλεις Οἷτυλο, Ἀρεόπολη, Καρδαμύλη, δέν ὑπῆρχαν μέχρι πρόσφατα ἠρῶα πεσόντων, ὅπως συνηθίζεται σέ ἄλλα χωριά τῆς Ἑλλάδας.³⁶

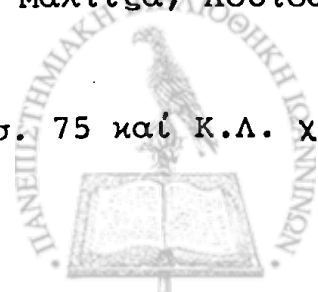
Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

ΤΟ ΧΩΡΙΟ : ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΣΥΝΟΙΚΙΣΜΟΙ

1. J.M. Wagstaff, *Vendetta, War and Society in the Morphogenesis of Rural Settlements in the Mani, Greece*, Estratto Dagli atti del convegno international "I paesaggi europei" Perugia 7-12 Maggio 1973, σ. 520.
2. Δημ. Β. Δημητράκου-Μεσίσκλη, *Οι Νυκλιάνοι*, 'Αθήναι 1949, τομ.1ος, σ. 190 κέ.
3. W.M.Leake, *Travels in Morea*, Λονδίνο 1830, τομ. I, σ. 263.
4. 'Αλεξ. Δρακάκη-Στυλ. Κούνδουρου, 'Αρχεῖα περί συστάσεως καί εξέλιξεως τῶν Δήμων καί Κοινοτήτων 1836-1939, 'Αθήναι 1939, τομ. 1ος, σ. 59 κέ.
5. Δανιήλ Φιλιππίδης - Γρηγόριος Κωνσταντᾶς (Δημητριάδης), *Γεωγραφία Νεωτερική περί τῆς Ἑλλάδος 1791* (έκδ. 1970 'Αθήνα), σ. 55.
6. F.G.H.L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, Παρίσι 1827, τομ. 5ος, σ. 562.
7. Δήμου Ν. Μέξη, 'Η Μάνη καί οἱ Μανιάτες, 'Αθήνα 1977, σ. 34.
8. Καί ὁ ἀνθρωπογεωγράφος J.M. Wagstaff δέχεται γιά τήν περίοδο 1830 τόν ἀριθμό 129, βλ. J.M. Wagstaf, *Vendetta, War and Society in the Morphogenesis of Rural Settelements in the Mani , Greece*, ὁ.π. σ. 518.
9. Στό ἡμερολόγιο τοῦ Μανιάτη χειρουργοῦ Παπαδάκη ἀναφέρονται δεκαοκτώ, χωριά, τά ὁποῖα δέν ὑπάρχουν σήμερα. Σπ. Λάμπρου, *Τό ἰατρικόν σημειωματάριον Μανιάτου χειρουργοῦ*. Νέος Ἑλληνομνήμων 14(1917)59. Κατά τήν ἀπογραφή ἐξάλλου τῶν Βενετῶν στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα, καθώς φαίνεται ἀπό τήν ἐκθεση τοῦ Δομέν. Γρίττη πολλά χωριά στίς περιφέρειες Ζαρνάγας, Κελεφᾶ καί Πασαβᾶ εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ. Βλ. Π. Χιώτη, Ἐναφορά πρός τήν ἐνετικὴν γερουσίαν τῶν Διοικητῶν τῆς Πελοποννήσου. Φιλίστωρ 2 (1862) 230 καί Ἄποστ. Β. Δασκαλάκη, Ἐ Μάνη καί ἡ Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία 1453-1821, Ἐν Ἀθήναις 1923, σ. 149.
10. Δήμου Ν. Μέξη, ὁ.π., σ. 37.
11. ὁ.π., σ. 37-38.
12. Andrè Mirambel, *Étude descriptive du parler maniote meridionale*, Παρίσι 1929, σ. 9.

13. J.M. Wagstaff, *Vendetta, War and Society in the Morphogenesis of Rural Settlements in the Mani, Greece*, ὁ.π., σ. 518.
14. Δημ. Β. Δημητράκου - Μεσίσηκη, ὁ.π., σ. 139.
15. Βλ. γενικά J.M. Wagstaff, *Anonymous Settlement Planning in the Mani Peninsula. Ekistics Sept 1966*, σ. 196-198, Τοῦ Ἰθίου, *A Small Coastal Town, in Southern Greece . Its Evolution and Present Condition (Yithion)*. *Town Planning Review 1967*, τεῦχ. 4, σ. 255-270.
16. Κ. Λ. χφ 4094, σ. 53 (Ἑλ. Π. Ἀλεξάκης, Ἔξω Μάνη 1977-1978). Χφ 4095, σ. 292 καί 345, (Ἑλ. Π. Ἀλεξάκης, Προσηλιακή Μάνη 1978).
17. Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π.σ. 97, 197 καί 373.
18. Μερικά χωριά τῆς Μέσα καί Νότιας Προσηλιακῆς Μάνης, ὅπως Καλονιοί, Πάνω Μπουλαριοί, Μέσα Νύφι κ.ἄ. εἶναι κτισμένα ἐπίσης μέσα σέ λαγκάδια, παρόλο πού νερό δέν ὑπάρχει ἐκεῖ. Οἱ κάτοικοι γενικά δικαιολογοῦν τήν ἐπιλογή αὐτῶν τῶν θέσεων κι ἀπό τήν ἀνάγκη οἱ οἰκισμοί νά προφυλάσσονται ἀπό τοὺς ἀνέμους καί νά μὴ φαίνονται ἀπό τοὺς πειρατές. Τό περίεργο πάντως εἶναι ὅτι τὰ χωριά κτίζονται σέ τέτοιες θέσεις, ὅπου δέν φυσοῦν ἰδιαίτερα σφοδροὶ ἀνεμοὶ ἢ στό ἐσωτερικό, σέ μεγάλη ἀπόσταση ἀπό τή θάλασσα.
19. Χάρης Καλλιγᾶ, Ἡ ἐξέλιξη τῶν οἰκισμῶν τῆς Μάνης, στό Οἰκισμοί στήν Ἑλλάδα. Ἐπιμ. - ἔκδ. Ὁρέστη Β. Δουμάνη καί Paul Oliver. "Ἀρχιτεκτονικά θέματα" *Architecture in Greece Press 1974*, σ. 115.
20. Χωρίς νά θέλουμε νά προχωρήσουμε σέ θέματα πού ἀμφισβητοῦνται μεταξύ τῶν ἐρευνητῶν, παρατηροῦμε ὅτι ἀπό ἀποψη ἐθνικῆς προελεύσεως, τὰ ὀνόματα τῶν χωριῶν, ἐκτός ἀπό τὰ πολυάριθμα ἑλληνικά συνήθως δωρικῆς ἐκφορᾶς (Πολεμίτας, Σκαρδαμούλα κ.ἄ) τεκμηριώνονται ὡς σλαβικά, ἢ σλαβοφανῆ καί ἀλβανικά, ἰδιαίτερα στήν Ἔξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη (π.χ. Διασίνοβα, Σελίνιτσα, Πολιάνα, Ρίγκλια, Μάλτιζα, Λούτσα κ.ἄ.).
21. Π.Π. Καλονάρου, Ἡθογραφικά Μάνης, Ἀθῆναι 1934, σ. 75 καί Κ.Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 311.

22. Κ.Λ. χφ 4094, δ.π., σ. 311 και 373.
23. δ.π., 6.54
24. Γιαννούζου Δεμέστιχα, Δεμεστιχαῖοι, Λάρισα 1976, σ. 42.
25. Τό σχῆμα τοῦ χωριοῦ ἐξαρτᾶται καί ἀπό τή θέση του, ἄν δηλ. εἶναι κτισμένο σέ επίπεδο ἢ ἐπικλινές μέρος. Κυκλικό σχῆμα ἔχουν κυρίως τὰ χωριά πού ἔχουν κτιστεῖ σέ επίπεδο χῶρο. Ἄλλα χωριά πού κτίζονται σέ πλαγιές λόφων ἢ λαγκαδιές μποροῦν νά ἔχουν περισσότερο ἀκανόνιστο σχῆμα.
26. Κ. Λ. χφ 4094, δ. π., σ. 280
27. Κ.Λ. χφ 4091, σ. 460, (Ἑλ. Π. Ἀλεξάκης, Μέσα Μάνη 1977). Χφ 4094, δ.π., σ. 251 και 295.
28. Κ.Λ. χφ 4094, δ.π., σ. 65 και 99. Χφ 3892, σ. 235, (Ἑλ. Π. Ἀλεξάκης, Λακωνία 1976).
29. δ.π.
30. Κ.Λ. χφ 4094 δ. π., σ. 385
- 31) Κ.Λ. χφ 4094, δ.π., σ. 75, 198, 396, 397 και 434. Χφ 4091, δ.π., σ. 45 και 437. Χφ 4095, δ.π., σ. 38, 106, και 137.
32. Δημ. Β. Δημητράκου - Μεσίσκλη, δ.π., σ. 24 κέ.
33. John N. Andromedas, Women, Vengeance and Unilineal Descent Groups in Mani, πολυγραφημένο κείμενο, σ. 3.
34. Δημ. Β. Δημητράκου-Μεσίσκλη δ.π., σ. 25.
35. Μιά σχετική παράδοση, πού δείχνει τή δεισιδαιμονία τῶν Μανιατῶν, μοῦ διηγήθηκαν στό χωριό Νύφι τῆς Προσηλιακῆς Μάνης: "Στό Νύφι (Μέσα και Ἐξω) ἀρχικά ὑπῆρχαν δύο γένη (δυγένι). Ἐπειδή οἱ Νυφιῶτες, ὅπως ὅλοι οἱ Μανιάτες, ἦταν προληπτικοί θέλησαν νά τά κάνουν τρία (τριγένι). Ὅταν λοιπόν ἔπεσε στ' ἀκρογιάλια του ἕνας πειρατής ὀνόματι Μανοῦσος, τοῦδωκαν στάνη, πρόβατα και γυναίκα. Ἀπ' αὐτόν κατάγονται οἱ Μανουσακήδες. Ἀπό τό Νύφι μετά πῆγαν στό Μυστρά", βλ. Κ. Λ. 4095, δ.π.σ. 167. Γι' αὐτό τό λόγο μεταξύ τῶν ἄλλων οἱ ἄλλοι Μανιάτες σατιρίζουν τούς Νυφιῶτες.

36. Όταν επισκέφθηκα για πρώτη φορά τή Λάγεια (Προσηλιακή Μάνη), μου έκανε έντύπωση ότι μερικοί νέοι άντρες προσπαθοῦσαν νά μεταφέρουν ένα μνημεῖο καί δυό μικρά κανόνια (κολομπρίνες) κοντά στήν κεντρική ἐκκλησία. Όταν τούς ρώτησα, γιατί τό κάνουν αὐτό, μου ἀπάντησαν ὅτι πρόκειται νά φτιάξουν ἠρώο. Τό μνημεῖο προερχόταν ἀπό τόν τάφο τοῦ παπποῦένος ἀπ' αὐτούς καί τά κανόνια τά εἶχαν πάρει ἀπό κάποιο παλιό πύργο τοῦ χωριοῦ. Τό παραπάνω περιστατικό ἔχει σημασία, γιατί δείχνει ὅτι ἡ ψυχολογία, ἰδιαίτερα τοῦ παραταινάριου Μανιάτη, ἀρχίζει νά ἀλλάζει καί ὅτι ἀποκτάει κι αὐτός ἰσχυρή κοινοτική συνείδηση, βλ. Κ. Α χφ 3892, ὅπ., σ. 261.

Ο ΠΑΤΡΟΓΡΑΜΜΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΩΝ ΓΕΝΩΝ

Στή Μάνη αναπτύχθηκαν και διατηρήθηκαν μέχρι σήμερα μεγάλες οργανωμένες συγγενικές ομάδες του τύπου του γένους (clan). Για να έχουμε, σύμφωνα με τη σύγχρονη θεωρία της επιστήμης, ένα γένος, πρέπει τα μέλη, που συνδέονται με γενεαλογικούς δεσμούς, να εντάσσονται στη συγγενική ομάδα μονογραμμικά και να εκδηλώνουν ένα minimum αλληλεγγύης και κοινής δράσεως στον οικονομικό, πολιτικό ή τελετουργικό τομέα. Με κανένα τρόπο δεν μπορούμε να μιλάμε για γένη απλώς και μόνο γιατί έχουμε μια γενεαλογία. Η γενεαλογία κατατάσσει απλώς τα διάφορα μέλη των οικογενειών σε μια κατηγορία, όχι όμως και σε μιάν οργανωμένη συγγενική ομάδα, όπως το γένος.¹

Θεωρητικά ένα γένος μπορεί να είναι έξωγαμικό ή ένδογαμικό. Μπορεί να είναι εγκαταστημένο σε μια περιορισμένη γεωγραφική περιοχή, οίκισμο ή συνοικία χωριού, ή να είναι διασκορπισμένο σε ευρύτερο γεωγραφικό χώρο. Πρέπει όμως πάντα να εκδηλώνεται με διάφορους τρόπους ή συνοχή των μελών του.² Όπως ήδη αναφέραμε, για να δημιουργηθούν συγγενικές ομάδες αυτού του είδους, πρέπει να υπολογίζεται μια μόνη γραμμή στην καταγωγή. Τα γένη επομένως μπορούν να είναι είτε πατρογραμμικά είτε μητρογραμμικά (patrilineal-matrilineal clans).³ Στην πρώτη περίπτωση ή συμμετοχή σ' αυτό γίνεται με βάση την καταγωγή από τον πατέρα, ενώ στη δεύτερη αυτή καθορίζεται με βάση την καταγωγή από τη μητέρα.

Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω τα γένη στη Μάνη είναι πατρογραμμικά ή αρρενογονικά (Patrilineal -agnatic clans), δηλαδή τα μέλη τους εντάσσονται στις συγγενικές αυτές ομάδες με βάση την καταγωγή από τον πατέρα. Σε ελάχιστες ειδικές περιπτώσεις, όπως θα δούμε παρακάτω, έχουμε ένταξη των μελών στα γένη της Μάνης με άλλον τρόπο, αυτό συμβαίνει όμως σε βαθμό που δεν επηρεάζεται η πατρογραμμική καταγωγή.⁴ Το γένος περιλαμβάνει όλους τους πατρογραμμικούς συγγενείς μέχρι 200 και 300 ακόμα βαθμό συγγένειας.⁵ Θεωρητικά επίσης το γένος περιλαμβάνει και τα μέλη που έχουν αποβιώσει, στην πράξη όμως και στην καθημερινή χρήση περιλαμβάνει μόνο τα ζώντα.

Ἐξάλλου τὰ γένη στή Μάνη εἶναι ἐξωγαμικά (exogamous) καί ἐσωτε-
ρικά ἐξισωμένα (egalitarian) στά νότια τῆς γραμμῆς Ἀρεοπόλεως-Κό-
τρωνα, ἐνδογαμικά (endogamous) καί ἐσωτερικά ἱεραρχημένα καί διαστρω-
ματωμένα (ranking-stratified clans) στά βόρεια τῆς γραμμῆς αὐτῆς.

Κάθε μανιάτικο γένος ἔχει ἕναν ἡμιμυθικό πρόγονο-γενάρχη, τοῦ ὁ-
ποῦ τοῦ ὄνομα φέρει, καί ἀποτελεῖται ἀπό περισσότερες ὀνοματισμέ-
νες ἀπό τοὺς ἰδρυτές τους ὑποομάδες ἢ γενιές (lineages),⁶ οἱ ὁποῖ-
ες συνήθως διακλαδώνονται σέ ἄλλες, μικρότερες γενιές καί αὐτές πάλι
σέ διευρυμένες ἢ πυρηνικές οἰκογένειες (extended-nuclear families),
π.χ. γένος : Ριτσαῖοι, γενιά : Καλογερογιανναῖοι, μικρότερες γενιές :
Νικολιάνοι, Μαυροδιάνοι, Σπυριάνοι.⁷

Ἡ διαφορά τοῦ γένους ἀπό τή γενιά, ἔγκειται στό ὅτι ἡ γενεαλο-
γία στό γένος, ἐκτός ἂν αὐτό προέρχεται ἀπό πρόσφατη ἀπόσχιση (fis-
sion),⁸ μέχρι τόν πρῶτο ἡμιμυθικό γενάρχη, δέν εἶναι δυνατό νά ἐξα-
κριβωθεῖ, ἐνῶ στή γενιά ἡ γενεαλογία, μέχρι τόν ἰδρυτή της εἶναι ἐξ-
ακριβωμένη καί βέβαια.⁹ Μερικές φορές μεταξύ τῶν γενῶν καί τῶν γε-
νιῶν ὑπάρχουν ἐνδιάμεσες συγγενικές ὁμάδες πού μοιάζουν μέ τὰ γένη,
δέν εἶναι δηλ. δυνατό νά ἐξακριβωθεῖ ἐπακριβῶς ἡ γενεαλογία τῶν με-
λῶν τους μέ τοὺς ἰδρυτές τῶν ὁμάδων αὐτῶν. Αὐτές τίς συγγενικές ὁ-
μάδες τίς ὀνομάζουμε ὑπογένη (subclans), π.χ. γένος : Καουριάνοι,
ὑπογένη : Μαμουνακιάνοι, Καβουριάνοι.¹⁰

Οἱ ὄροι πού χρησιμοποιοῦνται ἀπό τοὺς Μανιάτες γιά νά δηλωθοῦν
αὐτές οἱ μεγάλες συγγενικές ὁμάδες, δηλ. τὰ γένη στή Μάνη, εἶναι
ποικίλοι. Ἀλλά ἡ σημασία τους, τίς περισσότερες φορές, εἶναι ἀσα-
φής καί γενική. Ὁ πιό σαφής ὄρος, πού χρησιμοποιεῖται ὁμως καί σπα-
νιότερα, εἶναι ἡ "φάρα".¹¹ Ἡ φάρα εἶναι πάντα μιά διευρυμένη συγ-
γενική ὁμάδα πού ἀποτελεῖται ἀπό περισσότερες γενιές καί, φυσικά, ἀ-
κόμα περισσότερες οἰκογένειες. Ὁ ὄρος χρησιμοποιεῖται συνήθως μέ
κακή σημασία, π.χ. "ἀτιμη φάρα" ἢ "αὐτή εἶναι λωβή (=κακή) φάρα" κτλ.¹²
καί εἶναι σέ χρήση περισσότερο στήν Ἐξω Μάνη. Ἄλλος ὄρος, πού ἔ-
χει ἀρκετά σαφή σημασία, τουλάχιστον στή Μάνη, καί δηλώνει τήν πατρο-
γράμμηκή ὁμάδα, δηλ. τό γένος, εἶναι τό "σόϊ".¹³ Ἡ λέξη αὐτή χρησι-
μοποιεῖται σέ μεγαλύτερη ἔκταση στή Μέσα καί Προσηλιακή Μάνη.¹⁴

Όρος πού χρησιμοποιεῖται πολύ συχνά εἶναι καί ἡ "γενιά"¹⁵. Ἡ λέξη αὐτή, πού τήν χρησιμοποιοῦμε ἐμεῖς στή μελέτη μας μέ τήν ἔννοια τῆς ὑποομάδας, στή Μάνη σημαίνει τή διευρυμένη συγγενική ομάδα, τή φάρα καί τό σόϊ. Λέξεις παράγωγες καί σύνθετες ἀπ' αὐτή εἶναι ἡ "κυρογένιά" (= τό γένος τῆς γιαγιᾶς),¹⁶ ἡ "μανογενιά" (=τό γένος τῆς μητέρας),¹⁷ ἡ "πεθερογενιά" (= τό γένος τοῦ πεθεροῦ),¹⁸ ἐπίσης χλευαστικά "μπομπογενιά".¹⁹ Μέ ἄλλες λέξεις μαζί ὁ ὄρος δίνει τίς ἐκφράσεις "ἄπιστη γενιά", "άντρειανή γενιά" (= ἰσχυρή γενιά).²⁰

Ἐκτός ὅμως ἀπό τούς πιό πάνω ὄρους ἔχουμε καί ἕναν πού προέρχεται ἀπὸ τή γενιά, τό "γενιακό",²¹ καί σημαίνει κυρίως αὐτούς πού ἀνήκουν σέ μιὰ γενιά, δηλ. τούς πατροπλευρικούς συγγενεῖς. Σπανιότερα γίνεται χρήση τοῦ ὄρου "γένος" ἢ "γένο". Κατά τήν παραμονή μου στή Μάνη ἄκουσα τή λέξη νά τή χρησιμοποιοῦν ἀρκετές φορές. Γίνεται ὅμως ἐπανελημμένα χρήση της καί στά μοιρολόγια.

Μερικοί ἄλλοι ὄροι σημαίνουν ἐπίσης κατ' ἐπέκταση τό γένος. Ὁ ὄρος "σειρία" ἢ "σειριά",²² πού οὐσιαστικά ἀναφέρεται σέ μιάν ομάδα μέ μονογραμμική καταγωγή (unilineal descent), χρησιμοποιεῖται ποικιλότροπα. Ἐννοιολογικά σχετίζεται μέ τήν ἀρρενογονική γενεαλογία, δηλ. τή γραμμή τῶν ἀρρενογονικῶν συγγενῶν, ὄχι ὅμως ὡς ὀμάδας. Λένε π.χ. τίς φράσεις "σειρία πάει τό βασίλειο" ἢ "ἀπό ποῦ κρατιέται ἡ σειρία σου" ἢ "αὐτός εἶναι διαβολοσειρία", δηλ. μέ κακή σημασία.²³ Ἀπό τή σειρία μέ δεύτερο συνθετικό παράγεται ὁ ὄρος "σειρολόγι" ἢ "σειρολογία"²⁴, πού σημαίνει φυσικά τήν ὀμάδα πού ἔχει κοινούς γενεαλογικούς δεσμούς, δηλ. "τό γενιακό". Ἡ σημασία ὅμως τοῦ ὄρου σειρία εἶναι πιό στενή ἀπ' αὐτή τοῦ γενιακοῦ.

Ἐκτός ἀπό τούς παραπάνω ὄρους, πού λίγο πολύ δηλώνουν πατρογραμμικές συγγενικές ὀμάδες, ἔχουμε ἄλλους δύο, πού συνεκδοχικά σημαίνουν γένος ἢ γενιά. Πρόκειται γιά τίς λέξεις "οἰκογένεια" καί "φамиλιά" ἢ "φамиλία".²⁵ Ἡ πρώτη ἀσφαλῶς σημαίνει τούς πιό στενοῦς συγγενεῖς, ἀλλά ἡ σημασία της ἐπεκτείνεται καί σημαίνει τό γένος λόγω τῶν στενῶν δεσμῶν τῶν μελῶν του. Σέ πολλές περιπτώσεις ἄκουσα ἀπό πληροφορητές μου νά μοῦ ἀναφέρουν ὅτι μέ τούς τάδε εἶναι μιὰ οἰκο-

γένεια, ενώ φυσικά πρόκειται για άλλη οικογένεια, για πολύ μακρινούς συγγενείς (μετά τόν 20ο βαθμό) και αρκετές φορές, και για άλλη γενιά του ίδιου γένους. Τό ίδιο ισχύει και για τόν ὄρο φαμίλια, ἄν και αὐτός τίς περισσότερες φορές δηλώνει τήν οικογένεια μέ τή στενή σημασία της.²⁶

Ἡ ἀρρενογονική συγγένεια και ἡ κοινή καταγωγή τῶν μελῶν τοῦ γένους δηλώνεται μέ τό αἷμα. Π.χ. λένε "τό αἷμα νερό (ἢ χολή) δέ γίνεται" ἢ "θά πάρω τό αἷμα μου πίσω",²⁷ ὅταν κανείς πρέπει νά ἐκδικηθεῖ για τό φόνο μέλους τοῦ γένους του, ἀκόμα για νά δείξουν τήν ἀγάπη πρὸς τοὺς πατροπλευρικούς συγγενείς "αἷμα, αἰμάκι μου γλυκό - μυρίζεις σά βασιλικό".²⁸ Μερικές φορές στή Μέσα και τήν Προσηλιακή Μάνη για τήν ἀρρενογονική συγγένεια χρησιμοποιεῖται και ὁ ὄρος κρέα, ἄν και τοῦτο συμβαίνει περισσότερο για τίς γυναῖκες τοῦ γένους. Π.χ. "αὐτή εἶναι κρέα μου", δηλ. συγγενής ἀπό τόν πατέρα μου, ἀδελφή μου, ἢ και κόρη μου.²⁹

Σέ πολλές περιπτώσεις και ἰδιαίτερα στά μοιρολόγια τό γένος παρομοιάζεται μέ ἕνα δέντρο στό ὁποῖο ὁ "κάλλιος τῆς γενιᾶς" εἶναι ἡ ρίζα και οἱ ἄλλοι τά κλαδιά · π.χ. ἀναφέρεται σέ μοιρολόγι για τό θάνατο τοῦ σπουδαιότερου μέλους τοῦ γένους :

"ἔπεσε μαῦρος κεραυνός
κι ἔκαψε ρίζες και κορφές".³⁰

Σέ ἄλλες περιπτώσεις τό ἀδυνατίσμα τοῦ γένους παρομοιάζεται μέ δέντρο, τό ὁποῖο χαμήλωσε και τά κλαδιά του ἀδυνατίσαν.³¹ Στή Μάνη ἐξάλλου ἀκούει κανείς συχνά ἐκφράσεις, πού σχετίζονται μέ τήν ἔννοια τοῦ γένους ὡς δέντρου, π.χ. "αὐτός ρίζωσε", ἔκανε δηλ. ρίζες και κορφές ἢ "ἀπό ποῦ εἶναι ἡ ρίζα σου ;" δηλ. ἡ καταγωγή σου.³²

Τά γένη στή Μάνη, ἀπό ἀποψη ἐγκαταστάσεως, εἶναι ἐγκαταστημένα (localized) σέ ἕναν ὀρισμένο χῶρο. Τά μέλη τους μποροῦν νά κατοικοῦν σέ ἕνα χωριό, καταλαμβάνοντας μιά συνοικία, πού παίρνει τήν ὀνομασία της ἀπό αὐτό, ἢ σπανιότερα νά εἶναι διασκορπισμένα σέ δύο ἢ περισσότερα γειτονικά χωριά.³³ Ἐνα γένος ἐπίσης μπορεῖ νά ἀποτελεῖ ἕνα χωριό ἢ οἰκισμό μεμονωμένο, πού πολλές φορές παίρνει τήν ὀνομασία του

από τό γένος.³⁴ Πάντως ὁ πυρήνας τοῦ γένους εἶναι κάπου ἐγκαταστη-
μένος μέ τήν παλαιότερη καί πιό ἰσχυρή γενιά του.³⁵

Ἡ δύναμη, ἀπό ἀποψη μελῶν, ἐνός γένους δέν εἶναι καθορισμένη
καί ποικίλλει. Οἱ ὑπολογισμοί εἶναι δύσκολοι, ἀλλά μέ διάφορους
τρόπους μποροῦμε νά βγάλουμε ὀρισμένα συμπεράσματα. Ἐνα ἀπ' τά
παλαιότερα καί ὑσχυρότερα γένη, τῶν Στεφανοπουλαίων ἀπό τό Οἶτυλο,
κατά τήν ἀποβίβασή του στό πλοῖο γιά τήν ἐγκατάστασή του στήν Κορ-
σική (τέλη 17ου αἰῶνα) πρέπει νά εἶχε γύρω στά 500 μέλη. Τοῦτο ἐξ-
άγεται, ἂν ὑπολογισθεῖ ὅτι στό πλοῖο ἀποβιβάστηκαν 430 ἄτομα, ὁ-
λοὶ Στεφανοπουλαῖοι, ἄντρες καί γυναῖκες³⁶ καί παρέμειναν καί ἄλ-
λοι στό Οἶτυλο, γιά νά διατηρηθεῖ ἐκεῖ τό γένος καί νά ἀναπτυχθεῖ
μελλοντικά.³⁷ Σέ μιάν ἄλλη περίπτωση, σέ μοιρολόγι ἀναφέρεται πώς
ἐγινε "γεροντική" μέ σαρανταπέντε μέλη καί ἂν προσθέσουμε καί ἄλ-
λους δύο ἄντρες πού παρέμειναν ἔξω ἀπ' αὐτήν, ἔχουμε σύνολο σαράντα
ἐπτὰ ἄντρες.³⁸ Τό γένος αὐτό λοιπόν θά ἔπρεπε νά εἶχε γύρω στά ἑκα-
τό πενήντα μέλη. Σέ ἄλλη περίπτωση ἀναφέρονται γιά ἓνα γένος 72 ξα-
δέλφια, δηλ. σύνολο 210 ἄτομα γιά ὅλο τό γένος.³⁹ Οἱ Κυβελαῖοι ὑπο-
στηρίζουν ὅτι γύρω στά 1900 ἦταν περίπου 450 ἄτομα.⁴⁰ Ἦδη ἀπό τό
1570 ἀναφέρεται ὅτι τό γένος τῶν Γερακαριάνων ἀπό τό Κοῦνο διέθετε
80 ἑνοπλους ἄντρες, σύνολο δηλ. μελῶν γύρω στά 250⁴¹. Ὑπάρχουν ὁ-
μως καί πολύ μικρότερα γένη, μέ ἀριθμό 50-60 μέλη καί εἶναι συνήθως
αὐτά πού ἔχουν δημιουργηθεῖ πρόσφατα μέ ἀπόσχιση. Αὐτοί οἱ ὑπολογι-
σμοί ὀδηγοῦν στό συμπέρασμα πώς τά μέλη τῶν ἰσχυρῶν τουλάχιστον γενῶν
κυμαίνονται ἀπό 200 ὡς 500 ἄτομα. Οὐσιαστικά ἓνα γένος μέ 300 ἄτομα
εἶναι πολύ ἰσχυρό. Γενικά τό μέγεθος τῶν γενῶν ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἀρ-
χαιότητά τους. Ὅσο παλαιότερο εἶναι τό γένος, τόσο περισσότερους
κλάδους καί μέλη ἔχει. Ὅσο νεώτερο, τόσο λιγότερους κλάδους καί μέ-
λη. Ὅμως τό μεγάλο μέγεθος τοῦ γένους ἔχει ἐπιπτώσεις στή συνοχή
του.

Τά περισσότερα γένη πού ὑπάρχουν σήμερα στή Μάνη ἀνάγονται στήν
ἐποχή μετά τό 16ο καί πρό τοῦ 17ου αἰῶνα. Τουλάχιστον οἱ ἐπώνυμοι
γενάρχες τους ἐζήσαν αὐτήν τήν ἐποχή. Ἄλλα ὁμως ἄν καλιγότερα, εἰ-

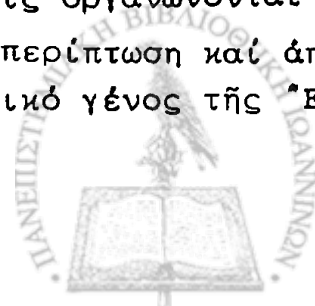
είναι παλαιότερα καί χρονολογούνται κατά ένα αιώνα νωρίτερα, μετά τό 15ο καί πρό τοῦ 16ου αἰώνα.⁴² Γένη πού ἔχουν ἀναπτυχθεῖ πρόσφατα μέ ἀπόσχιση εἶναι νεώτερα ἀπό τό 17ο αἰώνα. Αὐτό σημαίνει ὅτι ἕνα γένος μπορεῖ νά περιλαμβάνει συνολικά γύρω στίς 10 μέ 15 γενεές (generations).

Ἡ συνοχή καί ἡ ἀλληλεγγύη τῶν μελῶν στή Μάνη ἐκδηλώνεται μέ πολλούς τρόπους, ὅπως μέ τό ἐνδιαφέρον πού δείχνουν οἱ ἄντρες μόνο γιά ἐκείνους πού ἔχουν τό ἴδιο ὄνομα μέ αὐτούς, ἐνῶ γιά τούς ἄλλους δίνουν λίγη σημασία. Ἐπίσης μέ κοινές θρησκευτικές τελετές, κυρίως στίς μεγάλες θρησκευτικές γιορτές τοῦ χρόνου, μέ κοινά νεκροταφεῖα, κοινές ἐκκλησίες καί κοινούς πύργους. Ἀκόμα μέ κοινά μαχαίρια, μέ τά ὁποῖα οἱ ἄντρες τοῦ γένους τίς Ἀπόκριες γυρίζουν καί σφάζουν τά χοιρινά τῶν συγγενικῶν οἰκογενειῶν,⁴³ ἢ μέ ἰδιόκτητες περιοχές κυνηγιοῦ, στίς ὁποῖες ἔχουν τό ἀποκλειστικό προνόμιο νά κυνηγοῦν, πρίν ἀπό τούς ἄλλους, τά μέλη τῶν γενῶν.⁴⁴ Ἐκδηλώνεται ἐπίσης μέ τή συλλογική ἰδιοκτησία πάνω σέ εἰδικές γνώσεις (ἰατρικές συνταγές, βότανα κτλ.), ὅπως εἶναι γνωστό γιά τό γένος τῶν Γιατριάνων ἀπό τό οἷ-τυλο.⁴⁵ Ἡ ἀλληλεγγύη ὁμως τῶν μελῶν τοῦ γένους ἐκδηλώνεται κυρίως κατά τίς συγκρούσεις (γδικηωμό, πόλεμο), κατά τή συνεργασία σέ διάφορες οἰκονομικές δραστηριότητες, ὅπως ὁμαδικό κυνήγι μέ "τραπέλα"⁴⁶ ἀλληλοβοήθεια γιά τό κτίσιμο σπιτιοῦ, πύργου ἢ ἐκκλησίας καθώς καί μέ τή συνεργασία στό θερισμό καί στίς ἄλλες ἀγροτικές ἐργασίες. Ἡ ἀλληλοὑποστήριξη στίς συγκρούσεις μέ ἄλλο γένος ἀποδεικνύεται ἀπό τόν τρόπο πού κατοικοῦν : τά μέλη καί οἱ οἰκογένειες τοῦ γένους ἢ ἐνός κλάδου του κατοικοῦν στήν ἴδια συνοικία καί τά σπίτια τους βρίσκονται κολλητά τό ἕνα στό ἄλλο γιά περισσότερη ἀσφάλεια.

Ἡ ἀλληλεγγύη τέλος τῶν μελῶν τοῦ γένους ἐκδηλώνεται κατά τίς κρίσιμες στιγμές τῆς ζωῆς ἐνός ἀτόμου, ὅπως εἶναι ἡ γέννηση, ἡ βάφτιση, ὁ γάμος καί ἰδιαίτερα ὁ θάνατος.⁴⁷ Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις μέλη τοῦ γένους ἀπό τό ἴδιο χωριό καί ἀπό ἄλλα κοντινά χωριά γύρω ἔρχονται νά παρευρεθοῦν. Σέ περιπτώσεις, ὅπου εἶναι ἀδύνατο νά ἔλθουν ὅλα τά μέλη, εἶναι ὑποχρεωτικό κάθε οἰκογένεια τοῦ γένους νά στείλει ἕνα μέλος ὡς ἀντιπρόσωπο (βλ. περισσότερα στό πρῶτο κεφάλαιο τοῦ δεύτερου μέρους).

Κατά τήν έπιτόπια έρευνά μου στή Μάνη παρατήρησα ότι τά γένη σέ πολλές περιπτώσεις λειτουργοῦν μέχρι σήμερα, παρόλο πού τά αιματηρά γεγονότα έχουν περιορισθεῖστί ελάχιστο ἢ έχουν πάψει έντελῶς. Παρατήρησα έξάλλου ότι πολλά γένη έχουν αποδιοργανωθεῖ έξαιτίας κυρίως τῆς μεταναστεύσεως. Πολλά μέλη τους δηλ. έχουν έγκατασταθεῖ σέ άλλες περιοχές καί σέ άλλα μακρινά χωριά τῆς Μάνης καί τίς μεγάλες πόλεις (Γύθειο, Καλαμάτα, Πειραιά).⁴⁸ Τοῦτο έχει συνέπεια νά χαθεῖ ἡ έπαφή τῶν διαφόρων οίκογενειῶν τῶν γενῶν καί κατ' ακολουθία καί ἡ συνοχή τους. Ὑπάρχουν ὅμως καί άλλοι λόγοι πού έχουν ὀδηγήσει στήν αποδιοργάνωση τῶν γενῶν. Ὅρισμένα χωριά π.χ. βρίσκονται σέ κεντρικούς δρόμους καί ἡ συνεχής έπαφή μέ τό σύγχρονο τεχνικό πολιτισμό έχει διασπάσει τά γένη.⁴⁹ Ὅμως δέν εἶναι αὐτοί οἱ μοναδικοί λόγοι γιά τήν αποδιοργάνωση τῶν γενῶν. Φαίνεται ότι παλαιότερα καί άλλοι λόγοι, καθαρά ὀργανωτικοί τῶν καπετανιῶν έπαιξαν σπουδαῖο ρόλο σ' αὐτό. Κατά τήν έπιτόπια έρευνα παρατήρησα ότι σέ ὀρισμένα χωριά τῆς Ἐξω Μάνης (Καστάνια, Μηλιά κ.ἄ) τό σύστημα τῶν γενῶν έχει σχεδόν έντελῶς αποδιοργανωθεῖ.⁵⁰ Τά χωριά αὐτά εἶναι ἀπομονωμένα γεωγραφικά, σέ ἀντίθεση π.χ. μέ τή Λαγκάδα πού βρίσκεται πάνω στό δρόμο καί ὅπου τά γένη διατηροῦνται περισσότερο.⁵¹ Προσπάθεια νά βρεθοῦν τά αἷτια τῆς αποδιοργάνωσεως τῶν γενῶν γιά άλλους λόγους, πέρα ἀπό ἐκείνους τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ, θά γίνει σέ άλλο μέρος τῆς μελέτης.⁵² Ὡς πρός τήν προσαρμογή τῶν γενῶν στή σύγχρονη ἀστική ζωή, σχετικές έρευνες πού έκανα στήν Ἀθήνα καί στόν Πειραιά, ἀπέδειξαν ότι αὐτό πού μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ἀρρενογονική ἰδεολογία ἢ διαφορετικά "προγονολατρία" ὑπάρχει καί στούς σημερινούς ἀστικοποιημένους Μανιάτες. Ἰδιαίτερες περιπτώσεις συνοχῆς τῶν μελῶν τῶν γενῶν έχουν ἐπιβεβαιωθεῖ, π.χ. στόν Πειραιά (περιοχή Μανιάτικα). Μανιάτες πού συνδέονται ἀρρενογονικά κατοικοῦν ὁ ἕνας κοντά στόν ἄλλο καί μερικές φορές έχουν καί δικές τους πολυκατοικίες.⁵³ Σέ άλλες περιπτώσεις πολλοί Μανιάτες έρευνοῦν καί μελετοῦν τήν ἱστορία τῆς οίκογενειάς τους καί ἐκδίδουν σχετικά βιβλία ἢ καταρτίζουν γενεαλογικά δέντρα. Ἄλλοι πάλι διατηροῦν οίκογενειακές βίβλους.⁵⁴ Ἡ πιό σημαντική ὅμως ἀνακάλυψη εἶναι ότι σέ μερικές περιπτώσεις ὀργανώνονται καί σέ σωματεῖα. Γνωρίζω προσωπικά τουλάχιστον μιᾶ περίπτωση καί ἀπό πληροφορίες μιάν ἄλλη. Ἡ πρώτη ἀφορᾶ τό ἀριστοκρατικό γένος τῆς Ἐ-

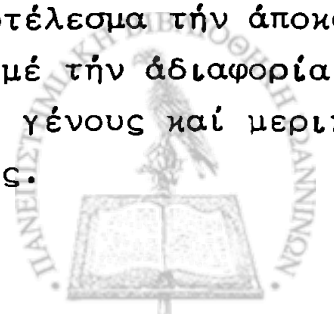
Ξω Μάνης, τῶν Κυβελαιῶν. Οἱ Κυβελαιῶται ἔχουν ἰδρύσει οἰκογενειακό σύλλογο μέ τήν ἑπωνυμία "Κυβέλεια", "Σύλλογος τῶν ἀπανταχοῦ Κυβελαιῶν", μέ επίσημο καταστατικό, μέ εἰδικό βιβλίο μελῶν ἢ μητρῶο, συμβούλιο μέ πρόεδρο, γραμματέα καί ταμῖα. Ὁ σύλλογος αὐτός ἔχει τώρα γύρω στά 70 γραμμένα ἢ ἐνεργά μέλη καί ὑπάρχει προοπτική αὐτῶ νά γίνουν περισσότερα. Σκοπός τοῦ συλλόγου, ὅπως ἀναφέρεται στό καταστατικό, εἶναι ἡ ἀλληλοβοήθεια τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας καί ἡ παραπέρα ἀνάπτυξη τῶν συγγενικῶν δεσμῶν τῶν μελῶν καθώς καί ἡ συνέχιση τῶν οἰκογενειακῶν παραδόσεων.⁵⁵ Ὅλα αὐτά δείχνουν τή ψυχολογία καί τόν χαρακτήρα τῶν κατοίκων τῆς Μάνης πού, παρά τίς σύγχρονες συνθήκες τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ, προσπαθοῦν νά διατηρήσουν τήν ἰδιαίτερη πολιτισμική τους ταυτότητα.⁵⁶

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

Ο ΠΑΤΡΟΓΡΑΜΜΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΩΝ ΓΕΝΩΝ

- . Βλ. Σχετικά Michel Pannof-Michel Perrin, *Dictionnaire del' Ethnologie*, Παρίσι 1973, σ. 61 καί G.P. Murdock, *Social Structure*, Νέα Ύορκη 1965, σ. 68 κέ.
- . ὀ.π. *
- . Ἐκτός ὅμως ἀπ' αὐτές τίς χαρακτηριστικές συγγενικές ομάδες, ἔχουμε καί περιπτώσεις, ὅπου ἡ καταγωγή μπορεῖ γιά ὀρισμένους λόγους νά ὑπολογίζεται ἀπό τή μητέρα καί γιά ἄλλους ἀπό τόν πατέρα, εἶναι δηλ. τό σύστημα μητρο-γραμμικό καί πατρογραμμικό συγχρόνως. Αὐτό τό σύστημα ὀνομάζεται διπλό μονογραμμικό (double unilineal). Σέ περιπτώσεις πού ἡ καταγωγή μπορεῖ νά ὑπολογίζεται ἐναλλακτικά ἀπό τή μητέρα ἢ τόν πατέρα, τό σύστημα ὀνομάζεται "μῆ μονογραμμικό" ἢ "ἀμφιγραμμικό" (non unilineal-ambilineal system). Τέτοια συστήματα καταγωγῆς συναντῶνται ἰδιαίτερα στήν Ἀφρική καί τήν Πολυνησία.
- . Μερικές διαφορές συναντῶνται, ὅπως θά δοῦμε, στήν Νότια ἀπό τήν Ἐξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη ὡς πρός τόν τονισμό τῆς πατρογραμμικῆς καταγωγῆς, μέ κανένα τρόπο ὅμως δέν δημιουργοῦνται ομάδες ἀμφιγραμμικῆς καταγωγῆς (ambilineal descent groups), ὅπως φαίνεται ἀπό τίς γενεαλογίες. Τό σχῆμα τῆς καταγωγῆς μέσω ἀρσενικῶν προγόνων εἶναι σταθερό. Γυναῖκες πρόγονοι δέν ἀναφέρονται οὐσιαστικά καθόλου. Πρβ. Ember Carol R., Ember Melvin and Burton Pasternak, *On the Development of Unilineal Descent*. J.A.R. 30(1974) 75. Morton H. Fried, *The Classification of corporate Unilineal descent Groups*, J.R. A. I. 87 (1857) 19-20.
- . Γεωργ. Γιαννακάκου - Ραζέλου, *Οἱ ἀγῶνες τῆς Μάνης διά τήν Ἐλευθερίαν (1453-1821)*, Ἀθῆναι 1948, σ. 18.
- . Οἱ ἰδρυτές τῶν ὑποομάδων αὐτῶν παρουσιάζονται ἀρκετές φορές στούς γενεαλογικούς μύθους ὡς ἀδελφοί. Βλ. Κ.Α. χφ 4094, ὀ.π., σ. 137-8 καί 357. Χφ 4095, ὀ.π., σ. 430, χφ 4091, ὀ.π., σ. 194-95.
- . Βλ. σχετικά Κ.Α. χφ 3892, ὀ.π., σ. 237.
- . Μέ τόν ὄρο αὐτόν ἐννοοῦμε τή διαδικασία πού ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἀποκοπή μιᾶς γενιᾶς ἀπό τόν κορμό τοῦ γένους. Αὐτή ἐκδηλώνεται μέ τήν ἀδιαφορία τῶν μελῶν τῆς ἀποσχισμένης ομάδας γιά τίς ὑποθέσεις τοῦ γένους καί μερικές φορές μέ τή φανερότητα ἐχθρότητα, πού ὀδηγεῖ σέ ἐχθροπραξίες.

9. Michel Panoff-Michel Perrin, ὀ.π., σ. 61 καὶ 162 καθὼς καὶ G.P.Murdock, ὀ.π., σ. 46-47.
10. Κ.Λ. χφ 4091, ὀ.π., σ. 103.
11. Ἡ λέξη προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀλβανικὴ γλῶσσα (εἶναι λομβαρδικῆς καταγωγῆς) καὶ σύμφωνα μὲ τὸ ἐλληνο-ἀλβανικὸ λεξικὸ τοῦ Κωνστ. Χριστοφορίδου (Τίρανα 1953), σ. 99, σημαίνει σπόρος καὶ μεταφορικὰ γένος, φυλὴ. Βλ. καὶ Κωνστ. Νικολαΐδου, Ἑτυμολογικὸν λεξικὸν τῆς Κουτσοβλαχικῆς γλώσσης, ἐν Ἀθήναις 1909, σ. 564.
12. Κ.Λ. χφ 4094 ὀ.π., σ.143, 203, 223, 293, 384 καὶ 412.
13. Ἡ λέξη εἶναι τουρκικῆς προελεύσεως καὶ σημαίνει οἰκογένεια, γένος, φυλὴ, βλ. Heuser-Sevket, Türkisch-Deutsches Wörterbuch, Wiesbaden 1958, σ. 478. Σ' ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας, ὁ ὄρος αὐτὸς ὑποδηλώνει μᾶλλον τὴν ἀμφιπλευρικὴ συγγένεια (bilateral kindred).
14. Κ.Λ. χφ 3892, ὀ.π., σ. 247 καὶ χφ 4094, ὀ.π.σ., 143, 233, 384, καὶ 412 καθὼς καὶ χφ 99, σ. 5 (Ἄντων. Ν. Ἄντωνάκος,) Μοιρολόγιον τῆς Μάνης 1914).
15. Ἰωάν. Π. Κισκῆρα, Τὰ μοιρολόγια ὡς πηγὴ δικαίου τῆς Μάνης. Λακ. Σπ. 2(1975) 181 καὶ Κ.Λ. χφ 378, σ. 8. (Γ. Μαντούβαλος, Μανιάτικα Μοιρολόγια (1922)).
16. Κ.Λ. χφ 6, σ. 39 (Κ. Πασαγιάννη, Μανιάτικα Μοιρολόγια 1909). Ἰωάν.Π. Κισκῆρα, Τὰ μοιρολόγια ὡς πηγὴ δικαίου τῆς Μάνης, ὀ.π., σ. 181. Κ.Λ. χφ 3581, σ. I (Ἰωάν. Ἄνδρομέδας, Ἠχογραφημένα ᾄσματα ἐκ Μάνης 1972).
17. Ἰωαν. Π. Κισκῆρα, Τὰ μοιρολόγια ὡς πηγὴ δικαίου τῆς Μάνης, ὀ.π.σ. 181 Σ.Λ. χφ 2362, σ. 122 (Οὐρανία Χ. Ἡλιοπούλου, Κοίτα καὶ Νόμια Μάνης 1975).
18. Σ.Λ. χφ 200, σ. 42 (Ἡλίας Γ. Ξυδέας, Σαῖδων Μεσσηνίας 1968).
19. Ἰωαν. Π. Κισκῆρα, Τὰ μοιρολόγια ὡς πηγὴ δικαίου τῆς Μάνης, ὀ.π.σ. 181.
20. Στὸ ἴδιο.
21. Ἰωαν. Π. Κισκῆρα, Τὰ μοιρολόγια ὡς πηγὴ δικαίου τῆς Μάνης, ὀ.π., σ.181

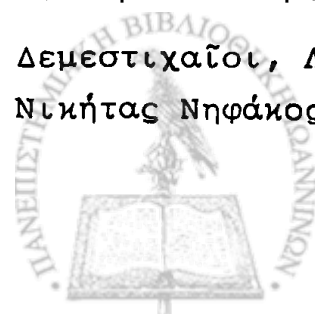
22. Κ.Α. χφ 4094, ὀ.π., σ. 66, 143, 293, 384, καί 412. Σταύρου Χ. Σκοπε-
τέα, Διαθήκαι ἐκ τῆς Δ. Μάνης. Ε.Α.Ι. Ε.Δ. 6(1955)104. Ἡ λέξη ἔχει
βυζαντινὴ καταγωγὴ καί εἶναι πανελλήνια, βλ. Φαίδ. Ι. Κουκουλέ, Θεο-
σαλονίκης Εὐσταθίου, Τά Λαογραφικά, Ἀθῆναι 1950, τομ. 2ος, σ. 258-
259.
23. Κ.Α. χφ 4094, ὀ.π., σ. 412. Χφ 1523, σ. 310 (Ἰ. Γιαννακοῦρος, Γέρμα
Μάνης 1929).
24. Κ. Α. χφ 1523, ὀ.π., σ. 310 καί Χφ 4094, ὀ.π., σ. 66, 143 καί 293.
25. Σ. Α. χφ 2353, σ.11 (Ἀντωνία Περδικέα, Προάστιον Μεσο. Μάνης (1975)).
Χφ 2363, σ. 12 (Ἑλένη Α. Κοντοπούλου, Γερολιμὴν-Ἀρεόπολη 1975). Χφ
1906, σ. 28 (Ἄννα Κωνσταντινέα, Λαγκάδα Μεσσηνίας 1973).
26. Ἀπὸ τοὺς διάφορους μελετητὲς κατὰ τὸ παρελθόν χρησιμοποιήθηκαν οἱ
ἐξῆς ὄροι γιὰ νὰ δηλωθεῖ τὸ γένος, ὅπως φυλὴ, πατριά, φατρία, γενεά.
Οἱ ὄροι ὅμως αὐτοὶ δέν εἶναι ἀκριβεῖς καί στὴν ἐθνολογικὴ ἐπιστῆμη
μποροῦν νὰ δημιουργήσουν σύγχυση. Ὁ ὄρος φυλὴ π.χ. εἶναι πολὺ εὐρύ-
τερος τοῦ γένους καί ἀναφέρεται σὲ μιὰν ὁμάδα πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ
πολιτικὴ ἢ πολιτιστικὴ ἐνότητα. Ὁ ὄρος πατριά πάλι δέν ξεκαθαρίζει,
ἂν πρόκειται γιὰ μεγάλη πατριαρχικὴ οἰκογένεια, γενιά ἢ γένος. Ὁ ὄ-
ρος φατρία παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι μέ τὴν ἀρχαία σημασία του ἔχει κάποια
ἀντιστοιχία, μέ τὴ σημερινὴ εἶναι ἐντελῶς παραπλανητικὸς. Ἐξάλλου
ὁ ὄρος γενεά πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖται μόνο μέ τὴν ἐννοια τῆς ἐναλλα-
γῆς (generation).
27. Γερασ. Δ. Καψάλη, Λακωνικὲς παροιμίες καί παροιμιώδεις ἐκφράσεις. Λαογρ
13(1951)258.
28. Κ.Α. χφ 4091, ὀ.π., σ. 363.
29. Ἠρβ. καί ἀπόσπασμα, στὸ ὁποῖο τονίζονται ἡ δύναμη τῆς συγγένειας καί
ἡ ὑποστήριξη καί ἡ ἀλληλεγγύη, πού πρέπει νὰ χαρακτηρίζουν τοὺς συγγε-
νεῖς ἀπὸ τὸν πατέρα :
- "γιατί τὸ αἷμα αἷμα μου
γιατί τὸ κρέα κρέα μου
γιατί τὸ αἷμα ἀναπηδᾷ
σκίζει λαγκάϊδα καί βουνά
κάνει ἰδοφύϊρα καί περνᾷ".

- Π.Π. Καλονάρου, 'Εθνογραφικά Μάνης, 'Αθήναι 1934, σ. 55.
30. 'Ιωαν. Π. Κισκήρα, Τά μοιρολόγια ὡς πηγὴ δικαίου τῆς Μάνης, ὀ.π.σ. 181-182.
31. Γερασ. Δ. Καψάλη, 'Ο Ταῦγετος, 'Αθήνα 1948, σ. 136.
32. 'Η παρομοίωση τοῦ γένους μέ δέντρο, παρόλο πού φαίνεται νά ἔχει λόγια προέλευση (πρβ. γενεαλογικά δέντρα), πιστεύουμε ὅτι ἔχει παλαιότατη λαϊκή καταγωγή καί πρέπει νά συνδέεται μέ ἀρχέγονες πίστεις γιά τό "δέντρο τῆς ζωῆς" πού καθῶς φαίνεται ἐπιβιώνουν καί στή λαϊκή καί θρησκευτική (εἰκονογραφική) παράδοση. Βλ. γιά παραδόσεις ἀπό τή Μάνη σχετικές μέ " τό δέντρο στό φεγγάρι " πού προσπαθεῖ νά κόψει ὁ "Κάης" ἢ ὁ 'Ιούδας, ἀλλά αὐτό ξαναγίνεται Κ. Λ.Χφ 4094 ὀ.π., σ. 264, 366, 416 καί 536. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 30,89 καί 161. Χφ 4095, ὀ.π., σ. 78. 'Επίσης γιά τή σχέση δέντρο καί γενεαλογίας στή θρησκευτική εἰκονογραφία, βλ. Aurora M. Nasta, L "Arbre de Jessé" dans la peinture sud-est européenne. R. E.S.E.E. 14(1976) 31.
33. Κ. Λ. χφ 3892, ὀ.π., σ. 250. Γιαννούζου Δεμέστιχα, Δεμεστιχαῖοι, Λάρισα 1976, σ. 39-40.
34. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 137.
35. Σύμφωνα μέ τή βασική θεωρία ἐγκαταστημένα γένη θεωροῦνται ἐκεῖνα τά ὁποῖα καταλαμβάνουν ἓνα συνεχὴ χῶρο, γειτονιά, χωριό, περιοχή, καί οἱ κλάδοι τους δέν ἀπομονώνονται ἀπό ἄλλες ξένες παρόμοιες συγγενικές ὁμάδες, ἢ πού ὁ πυρήνας τους τουλάχιστον εἶναι κάπου ἐγκαταστημένος. Σ' αὐτή τήν περίπτωσιν τά μέλη τῶν ἐγκαταστημένων γενῶν βρίσκονται σέ καθημερινή ἐπαφή μεταξύ τους. 'Αντίθετα ἀν δέν συμβαίνει αὐτό, τὰ γένη θεωροῦνται διασκορπισμένα (dispersed).
36. Ν.Β. Φαρδῦ. Ὑλη καί σκαρίφημα ἱστορίας τῆς ἐν Κορσικῇ ἑλληνικῆς ἀποικίας, ἐν 'Αθήναις 1888, σ. 31.
37. 'Αθαν. Πετρίδου, Περί τῶν ἐν Κορσικῇ Στεφανοπούλων. Πανδώρα 20(1870) 431.
38. Κ. Λ. χφ 6, ὀ.π., σ. 9.
39. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π. σ. 221.
40. ὀ.π., σ. 582.

41. Κωνστ. Ντόκου, 'Επαναστατικά κινήσεις εις Μάνην πρό τῆς ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου καί ἡ ἔναντι αὐτῶν στάσις τῆς Βενετίας καί Ἰσπανίας (1570-1571). Λακ. Σπ. I (1972) 256.
42. Τοῦτο φαίνεται ἀπό παλαιότερα ἔγγραφα πού χρονολογοῦνται ἀπό τό 1500 κέ . Βέβαια ἡ πιθανότητα μερικά νά εἶναι ἀκόμα παλαιότερα δέν μπορεῖ νά ἀποκλειστεῖ ἐντελῶς, βλ. σχετικά, 'Αποστ. Δασκαλάκη, 'Ἡ Μάνη καί ἡ 'Οθωμανική Αὐτοκρατορία (1453-1821), ἐν 'Αθήναις 1923, σ. 44, 54, 68-9.
43. Κ.Α. χφ 829, σ. 3 (Παπαδόπουλος, Περὶ ἠθῶν καί δοξασιῶν ἐν Μάνη (1888)). Χφ 3892, ὁ.π., σ. 255-56. Χφ 4094, ὁ.π., σ. 201, καί 378 καί χφ 4091 ὁ.π., σ. 92.
44. 'Αναργ. Γ. Κουτσιλιέρη, Κυνηγετικά τῆς Μάνης, Λαογρ. 17(1958) 445.
45. Γεωργ. Γιαννακάκου - Ραζέλου, ὁ.π., σ. 69.
46. 'Αναργ. Γ. Κουτσιλιέρη, Κυνηγετικά τῆς Μάνης, ὁ.π., σ. 445.
47. Δ. Κ. Ζαφειρακοπούλου, 'Ἔθιμα τῆς Κηδείας ἐν Μάνη, Λαογρ. 3(1912) 473
48. Κ.Α. χφ 3892, ὁ.π., σ. 269.
49. Κ. Α. χφ 4094, ὁ.π.σ., 285.
50. Στό ἴδιο, σ. 100, 378, 388 κέ.
51. Στό ἴδιο, σ. 229 καί 252.
52. 'Εφόσον δέν βρεθοῦν οἱ πραγματικοί λόγοι ἀποδιοργανώσεως τῶν γενῶν, δέν μποροῦμε νά μιλήσουμε γιὰ τό μέλλον τῶν γενῶν στή Μάνη. 'Εξάλλου θά πρέπει νά θεωρηθεῖ ἡ ἐπιβίωση τῶν γενῶν δυνατή, ἴσως μέ τροποποιημένη δομή τουλάχιστον γιὰ ἓνα ἀκόμα χρονικό διάστημα. Καί τοῦτο γιὰτί τά συγγενικά αὐτά συστήματα δέν καταστρέφονται αὐτόματα ἀλλά πολὺ ἀργά
53. Σέ μιὰ περίπτωση μέτρησα στόν τηλεφωνικό κατάλογο δεκαπέντε οἰκογένειες μέ τό ἴδιο ἐπώνυμο ἀπό τήν περιοχὴ 'Αγίας Σοφίας Πειραιᾶ (Μανιάτικα). 'Αν ὑπολογίσει κανεῖς ὅτι πρέπει νά ὑπάρχουν καί οἰκογένειες χωρὶς τηλέφωνα, αὐτές συνολικά πρέπει νά ξεπερνοῦν τόν παραπάνω ἀριθμὸ
54. Κ. Α. χφ 4094, ὁ.π.σ. 432. Γιαννούζου Δεμεστιχα, Δεμεστιχαῖοι, Λάρισα 1977. Σωκρ. Νηφάκου, Μανιάτες διανοούμενοι : Νικήτας Νηφάκος, 'Ἐθνικός ποιητὴς τῆς Μάνης 1748-1818, 'Αθήναι 1968.

55. Κ.Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 577.

56. Τό φαινόμενο εἶναι γενικότερο καί παρατηρεῖται καί σέ ἄλλες ἐλληνικές πολιτισμικές ομάδες, πρβ. Μ. Γ. Μερακλή, 'Ο Σύγχρονος Ἑλληνικός Λαϊκός Πολιτισμός, Ἀθήνα 1973, σ. 26 καί 29.

III

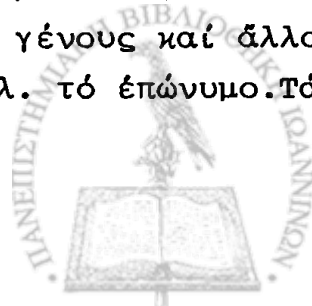
ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΩΝ ΓΕΝΙΩΝ

Όπως σημειώθηκε, ένα γένος άπαρτίζεται ούσιαστικά από υποομάδες, τά υπογένη (subclans) ή τίς γενιές (lineages). Τά υπογένη έχουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά μέ τά γένη, τό κύριο όμως διακριτικό τους είναι πώς έμπεριέχονται μέσα σέ μεγαλύτερες συγγενικές ομάδες, δηλ. τά γένη. Ή ύπαρξη τών υπογενών έχει κυρίως σχέση μέ τήν παλαιότητα τών γενών, γιατί όσο πιο παλιό είναι ένα γένος τόσο περισσότερο μπορεί νά διακλαδωθεί και νά σχηματίσει άλλες υποομάδες, όλων τών κατηγοριών.

Όστόσο στή Μάνη τό συνηθέστερο είναι, ένα γένος νά διακλαδώνεται κατ' εύθειαν σέ γενιές και υπογενιές δηλ. υποκλάδους, στους οποίους τά μέλη είναι σέ θέση νά γνωρίζουν έπακριβώς τους μεταξύ τους συγγενικούς δεσμούς.¹ Για λόγους μεθόδου τίς μεγαλύτερες γενιές, πού διακλαδώνονται κατ' εύθειαν από ένα γένος ή ένα υπογένος, τίς όνομάζουμε μέγιστες γενιές (maximal lineages), αυτές πού ακολουθούν και είναι μικρότερες σέ μέγεθος, υπογενιές (sublineages) και αυτές, στίς όποιες υποδιαιρούνται οι υπογενιές, ελάχιστες γενιές (minimal lineages). Θεωρητικά ή μικρότερη γενιά μέσα στό σύστημα αυτό τών γενιών είναι ένας πατέρας μέ τά παιδιά του. Τό σύνθετο αυτό σύστημα όργανώσεως τών γενιών δέν είναι τόσο συνηθισμένο, τουλάχιστον στή νεώτερη περίοδο, και ιδιαίτερα κατά τήν περίοδο τής έπιτόπιας έρευνάς μου στή Μάνη ήταν μάλλον σπάνιο. Τό συνηθέστερο είναι νά υπάρχουν μόνο γενιές και υπογενιές. Οι διαφορές έξάλλου στή διακλάδωση τών γενιών είναι και τοπικό φαινόμενο στήν "Έξω Μάνη ή διακλάδωση κατά κανόνα είναι πιο άπλή."²

Άπό άποψη άριθμού μιά μέγιστη γενιά μπορούσε νά περιλαμβάνει από 30 έως 60 περίπου μέλη. Συνολικά έξάλλου μπορούσαν νά περιληφθούν σ' αυτήν από 5 έως 8 γενεές (generations) μελών.

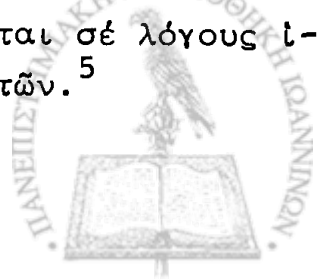
Οι Μανιάτες καθορίζουν τή γενιά (lineage) μέ τόν όρο "οίκογένεια" ή μέ τόν όρο "έπώνυμο", εφόσον άλλη είναι ή όνομασία του γένους και άλλο τό όνομα, στό όποιο γράφονται τά μέλη τής γενιάς, δηλ. τό έπώνυμο. Τά

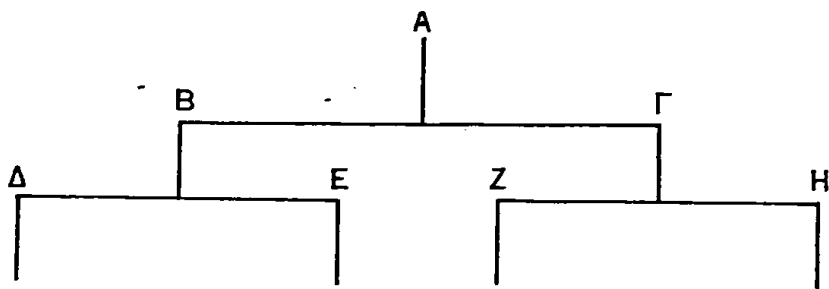

υπογέννη, οἱ γενιές καί οἱ ὑπογενιές ὀνομάζονται ἀπό τούς ἰδρυτές τους, π.χ. γένος Κεφαλαῖοι, ὑπογένοσ Μανωλιτσαῖοι, γενιές Στραταῖοι, Κουφακαῖοι κ.ἄ. Τά μέλη μιᾶς οἰκογένειας, τῆς ὁποίας ὁ πατέρας ὀνομάζεται Ἀντώνης, λέγονται Ἀνωναῖοι. Στίς περιπτώσεις πού ἔχουμε ὑπογέννη καί μέγιστες γενιές, οἱ ὀμάδες αὐτές δίνουν συνήθως τό ἐπίσημο ἐπώνυμό τους καί στίς ὑποομάδες δηλ. ὑπογενιές καί στίς ἐλάχιστες γενιές, πού ἀκολουθοῦν ὡς ὑποδιαίρεση τῶν προηγουμένων.³

Ἐνα παλαιό καί μεγάλο γένος μπορεῖ νά ἔχει ἀπό πέντε μέχρι δέκα ὑπογέννη ἢ ἄλλες τόσες μέγιστες γενιές. Για νά γίνει περισσότερο κατανοητή ὀχηματικά ἡ διαίρεση αὐτή, παραθέτουμε τά διαγράμματα ἀρ. 1 καί 2. Στό πρῶτο Α εἶναι τό γένος, Β καί Γ τά ὑπογέννη (μποροῦν νά εἶναι καί περισσότερα) καί Δ, Ε, Ζ, Η οἱ γενιές του. Στό δεύτερο Α εἶναι τό γένος, Β καί Γ εἶναι οἱ δύο μέγιστες γενιές (μποροῦν νά εἶναι καί περισσότερες) Δ, Ε, Ζ, Η οἱ ὑπογενιές του καί Θ, Ι, Κ, Λ, Μ, Ν, Ξ, Ο οἱ ἐλάχιστες γενιές του.

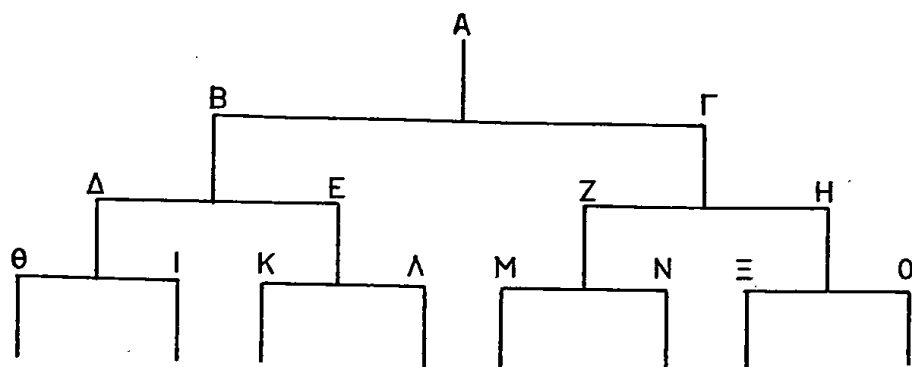
Ἀπό ἀποψη ἐγκαταστάσεως οἱ γενιές καί οἱ ὑπογενιές τοῦ γένους κατοικοῦν συνήθως ἡ μιά κοντά στήν ἄλλη καί στό μαχαλά πού εἶναι ἐγκατεστημένο ὀλόκληρο τό γένος, ὅπως ἀναφέραμε σέ ἄλλην ἐνότητα. Τό χωριό καί οἱ μαχαλάδες χωρίζονται σέ νησίδες σπιτιῶν. Αὐτές οἱ νησίδες ἢ συγκροτήματα κατοικιῶν ἀποτελοῦν τόν τόπο ἐγκαταστάσεως τῶν ὑποκλάδων τοῦ γένους. Ἄν τό παραπάνω δέν εἶναι ἀπόλυτο καί οἱ γενιές εἶναι ἀναμειγμένες στούς χώρους τῶν διαφόρων γενῶν, αὐτό ὀφείλεται στίς νεώτερες ἐξελίξεις, πού τά μέλη τῶν γενιῶν λόγω τοῦ περιορισμοῦ τῶν ἐμφυλίων συγκρούσεων δέν αἰσθάνονται τήν ἀδήριτη ἀνάγκη νά κατοικοῦν ὄσο δυνατόν πιό κοντά τό ἕνα στό ἄλλο. Τέτοιες περιπτώσεις μοῦ ἀναφέρθηκαν καί παρατήρησα καί ὁ ἴδιος στά χωριά τοῦ τέως δήμου Λεύκτρου Πύργο καί Λαγκάδα.⁴ Αὐτό ὄμως δέν ἔχει καμιά ἀρνητική ἐπίπτωση στήν ἀλληλεγγύη μεταξύ τῶν μελῶν τοῦ γένους. Ἐπιπλέον δέν εἶναι ὑποχρεωτικό ὄλεσ οἱ ὑποομάδες τοῦ γένους νά εἶναι ἐγκαταστημένες σέ ἕνα μοναδικό χωριό. Σέ ἀρκετές περιπτώσεις οἱ ὑποκλάδοι εἶναι ἐγκαταστημένοι σέ ἄλλα γειτονικά χωριά τῆς ἴδιας περιοχῆς, ὅπως ἀναφέρθηκε προηγούμενα. Αὐτή ἡ τελευταία περίπτωση παρατηρεῖται συνηθέστερα στή Μέσα καί τήν Προσηλιακή Μάνη καί πιστεύουμε ὅτι ὀφείλεται σέ λόγους ἱστορικούς καί ὀργανωτικούς τῶν γενῶν τῶν περιοχῶν αὐτῶν.⁵

Γένος
 Υπογέννη
 Γενιές

Διάγραμμα άρ. 1

Γένος
 Μέγιστες Γενιές
 Υπογενιές
 Ήλάχιστες Γενιές

Διάγραμμα άρ. 2

Τά μέλη τῶν γενῶν καί τῶν γενιῶν ὀφείλουν νά γνωρίζουν τοὺς πατροπλευρικούς συγγενεῖς τους. Ἔτσι πρέπει νά γνωρίζουν τοὺς βασικούς κλάδους δηλ. γενιές, ὑπογενιές κλπ τοῦ γένους τους καί σέ μιά δεδομένη στιγμή νά εἶναι σέ θέση νά τίς ἀπαριθμήσουν καί νά τίς ἀναφέρουν ὀνομαστικά. Ἄν τοῦτο βέβαια εἶναι ἀπλό, τό πρόβλημα κάπως δυσχεραίνεται, ὅσον ἀφορᾷ τή γενεαλόγηση, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω.

Ἡ μελέτη τῶν γενεαλογιῶν εἶναι πολύ σημαντική γιά τήν ἐξέταση καί ἀνάλυση τῶν συγγενικῶν δεσμῶν ἑνός λαοῦ. Μέ τίς γενεαλογίες μπορεῖ κανεῖς νά ἐξακριβώσῃ τή γεννητικότητα ἑνός πληθυσμοῦ, τό μέγεθος τῆς πυρηνικῆς οἰκογένειας, τίς γαμικές σχέσεις καθώς καί τή σημασία πού ἀποδίνουν οἱ πληροφορητές στοὺς προγόνους τους.⁶

Ὅπως ὁμως συμβαίνει καί σέ ἄλλες περιοχές, ὅπου συναντᾶται παρόμοια κοινωνική ὀργάνωση, ἡ γενεαλόγηση εἶναι πολύ δύσκολη ὑπόθεση καί οἱ πληροφορητές δέν εἶναι πάντα σέ θέση νά τή γνωρίζουν σέ ὅλη τήν ἔκτασή της. Ἄλλωστε καί γιά διαφόρους ὀργανωτικούς λόγους δέν εἶναι ἀπαραίτητο πάντα κανεῖς νά γνωρίζῃ τή γενεαλογία σέ ὅλη τήν ἔκτασή της. Ἀπό τή μελέτη τῶν γενεαλογιῶν στή Μάνη παρατήρησα ὅτι αὐτές ἔχουν συνήθως βάθος τριῶν γενεῶν μέ ἀφετηρία τό πιό ἡλικιωμένο μέλος τοῦ γένους, χωρίς νά ὑπολογισθεῖ ἡ γενεά τοῦ γενάρχη. Γενικά τίς περισσότερες φορές ὁ πληροφορητής μέ δυσκολία μποροῦσε νά ἀναφέρει τόν πατέρα τοῦ προπάππου του.⁷ Σπανιότατα οἱ γενεαλογίες φτάνουν μέχρι βάθος πέντε γενεῶν μέ ἀφετηρία τό πιό ἡλικιωμένο μέλος, χωρίς νά ὑπολογισθεῖ ἡ γενεά τοῦ γενάρχη τοῦ γένους.⁸ Ἐξάλλου ἀπό τήν ἐρευνα, πού ἔκανα ἐπιτοπίως, παρατήρησα πῶς στήν Μέσα καί τήν Προσηλιακή Μάνη, ὑπάρχει μιά τάση οἱ γενεαλογίες νά φτάνουν σέ μεγαλύτερο βάθος σέ συσχετισμό μέ τήν Ἐξω Μάνη. Μερικές φορές ἐξάλλου συμβαίνει ὁ πληροφορητής νά μή γνωρίζῃ τόν προπάππο του. Καί στίς περιπτώσεις ὅμως πού εἶναι ἀδύνατο κάποιος νά ὀνομάσῃ μέχρι ἑνός βαθμοῦ τοὺς κατ' εὐθεῖαν γραμμῇ προγόνους του, γνωρίζῃ πάντα τό γενάρχη καί τόν ἰδρυτή τοῦ ὑπογένους ἢ τῆς γενιᾶς του. Ἡ γνώση ἐξάλλου τῆς γενεαλογίας "ἐκ πλαγίου" εἶναι σχεδόν πάντα

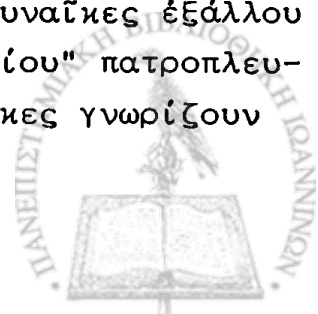

πιό πλατιά σέ σχέση μέ εκείνη τῶν "άνιόντων". Στίς μικρότερες γενεαλογίες μέ βάθος δυό-τριῶν γενεῶν δέν ὑπάρχει μεγάλη δυνατότητα γιά τήν διαμόρφωση περισσοτέρων γενιῶν καί ὑπογενιῶν. Αὐτό γίνεται πιό εὐκολο σέ γενεαλογίες πού ἔχουν βάθος 4 ἕως 5 γενεές καί πού ὄχι μόνο παρουσιάζουν ἰδιαίτερα μεγάλη ἀνάπτυξη, ἀλλά, καθῶς φαίνεται, χαρακτηρίζουν καί γένη μέ μεγαλύτερη συνοχή καί ἰσχύ. Οἱ γενεαλογίες πού συγκέντρωσα μέ τό μεγαλύτερο βάθος πέντε γενεῶν μοῦ δόθηκαν ἀπό Νικλιάνους πληροφορητές, ὅπως Μιχαλακιάνους (Μπουγιουκλιάνους) ἀπό τή Λάγεια τῆς Προσηλιακῆς Μάνης, Κουτρουλιάνους (θεοδωρακιάνους) ἀπό τούς Κάτω Μπουλαριούς τῆς Μέσα Μάνης κ.ἄ.⁹ Τίς ἄλλες γενεαλογίες πάλι πού εἶχαν μεγάλο σχετικό βάθος, δηλ. τεσσάρων γενεῶν, τίς πῆρα ἀπό πληροφορητές πού ἀνήκαν σέ γένη ἀριστοκρατικά ἢ "σοῦλίδικα.

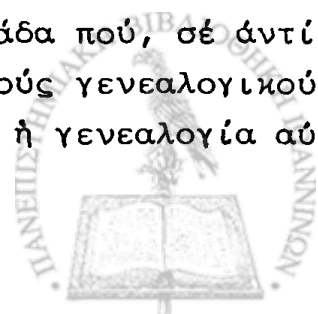
Γενικά τά ποσοστά ὅσον ἀφορᾷ τό βάθος τῶν γενεαλογιῶν διαμορφώνονται περίπου σέ 27 % γιά γενεαλογίες μέ βάθος δυό γενεές, σέ 51% γιά γενεαλογίες μέ βάθος τρεῖς γενεές, σέ 19% γιά γενεαλογίες μέ βάθος τέσσερις γενεές καί σέ 3% γιά γενεαλογίες μέ βάθος πέντε γενεές.¹⁰

Παρατήρησα ἐξάλλου ὅτι οἱ ἠλικιωμένοι ἄντρες γνώριζαν καλύτερα τίς γενεαλογίες παρά οἱ ἠλικιωμένες γυναῖκες. Καλύτερα ἐπίσης γνώριζαν τίς γενεαλογίες οἱ πληροφορητές πού οἱ πατέρες ἢ οἱ πάπποι τους ἔφτασαν σέ μεγάλη ἡλικία. Οἱ νέοι ἀντίθετα πολύ λίγο ἦταν σέ θέση νά δώσουν πλήρη ἢ σχετικά πλήρη γενεαλογία. Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι τό φαινόμενο εἶναι ἀποτέλεσμα μόνο τῆς ἀποδιοργανώσεως τῶν γενῶν. Τούς πιό ἠλικιωμένους ἐνδιαφέρει πάντα περισσότερο τό θέμα τῆς γενεαλογήσεως. Ἐπιπλέον αὐτοί λόγω ἡλικίας ἔχουν περισσότερες εὐκαιρίες νά γνῶρῖσουν τά πράγματα καλύτερα. Ἔτσι ἐξηγεῖται, γιὰ καί σέ περιπτώσεις ἀκόμα, πού τά γένη λειτουργοῦν, ἄντρες γύρω στά σαράντα δέν μποροῦσαν νά μοῦ δώσουν κάπως ικανοποιητικές γενεαλογίες.¹¹ Οἱ ἠλικιωμένοι ἄντρες εἶναι σέ θέση πάντα νά δώσουν ὅλα τά ὀνόματα τῶν "ἐκ πλαγίου" συγγενῶν τους ἀπό τόν προπάππο τους καί κάτω καθῶς καί τῶν γυναικῶν τῶν συγγενῶν τους. Οἱ γυναῖκες ἐξάλλου δίνουν μέ κάποια σχετική εὐκολία μόνο τούς "ἐκ πλαγίου" πατροπλευρικούς συγγενεῖς τους.¹² Περιπτώσεις ὅπου οἱ γυναῖκες γνωρίζουν

τήν πατρογραμμική γενεαλογία τους σέ ὄλο τό βάθος καί πλάτος ὑπάρχουν, ἀλλά σπανίζουν. Ἡ ἀδυναμία αὐτή τῶν γυναικῶν νά γενεαλογίσουν ὀφείλεται στό ὅτι τά γένη εἶναι πατρογραμμικά καί γιά τοῦτο οἱ γυναῖκες δίνουν λιγότερη σημασία στή λεπτομερειακή πατροπλευρική τους καταγωγή. Παρατήρησα ἐπίσης ὅτι ἡλικιωμένες γυναῖκες, πού ἔχουν παντρευτεῖ ἔξω ἢ μακριά ἀπό τό χωριό τους, δυσκολεύονται νά δώσουν τήν πατροπλευρική τους γενεαλογία περισσότερο ἀπ' ὅτι ἄλλες πού ἔχουν παντρευτεῖ στό ἴδιο χωριό, ὅπου βρίσκεται τό γένος τους. Ἡ δυσκολία ἐξάλλου τῶν νέων νά καταρτίσουν γενεαλογία, ὀφείλεται στό ὅτι οἱ γενεαλογίες δέν μαθαίνονται συστηματικά, ὅπως τίς μαθαίνει ἕνας γενεαλογιστής, ἀλλά ἐντελῶς περιστασιακά καί κατ' ἀναλογία πρὸς τό πέρασμα τοῦ χρόνου. Ἐνα γεγονός, ὅπως ἕνας γάμος, μιὰ κηδεῖα, μιὰ ἐπίσκεψη, πού φέρνουν κοντά συγγενικά πρόσωπα, παρέχει τή δυνατότητα στούς παλαιότερους νά ἐξηγήσουν στούς νεώτερους, ποιὰ συγγένεια ἔχουν μέ τούς τάδε ἢ τούς δεῖνα. Πέρα ἀπ' αὐτό ὅμως, ἐφόσον ἔτσι καί ἀλλιῶς γνωρίζουν σέ ποιές γενιές καί ὑπογενιές ἀνήκουν, δέν ὑπάρχει πρόβλημα κατά τίς ἐνδοοικογενειακές διαφορές νά μή γνωρίζουν ποιοί εἶναι οἱ σύμμαχοί τους καί ποιοί οἱ ἀντίπαλοί τους. Πιό ἀπαραίτητη εἶναι ἡ γνώση τῆς γενεαλογίας γιά τή ρύθμιση τοῦ γάμου, δηλ. πρέπει νά εἶναι γνωστοί οἱ βαθμοί συγγένειας στούς ὁποίους ὑπάρχει ἐμπόδιο γιά τό γάμο. Τό θέμα αὐτό ὅμως τό ἔχουν πάρει στά χέρια τους οἱ γεροντότεροι. Ἀκόμα καί σέ περιπτώσεις ὅπου οἱ γενιές ἔχουν διακλαδωθεῖ σέ ἄλλα χωριά καί μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ σύγχυση σέ περίπτωση ταυτωνυμίας, ὁ τόπος ἐγκαταστάσεως εἶναι γνωστός καί διευκολύνει τήν ἐξακρίβωση τῆς συγγένειας. Πρέπει νά ἀναφερθεῖ ἐπιπλέον ὅτι, ἐνῶ πολλοί δυσκολεύονται νά δίνουν πλήρεις γενεαλογίες, ὅμως πάντα σέ κάθε χωριό καί σέ κάθε γένος ὑπάρχει μιὰ κατηγορία, θά λέγαμε εἰδικῶν, πού γνωρίζουν, ὄχι μόνο τή δική τους γενεαλογία, ἀλλά καί τῶν ἄλλων συγχωριανῶν τους, οἱ ὁποῖοι ὅπωςδήποτε δέν εἶναι πάντα συγγενεῖς τους. Συμβαίνει ἐξάλλου κατά τή νεώτερη ἐποχή, πολλοί μορφωμένοι νά ἐνδιαφέρονται νά γνωρίσουν τήν ἱστορία τῆς οἰκογένειάς τους καί νά εἶναι ἔτσι σέ θέση νά δώσουν ἀκριβέστατες γενεαλογίες.

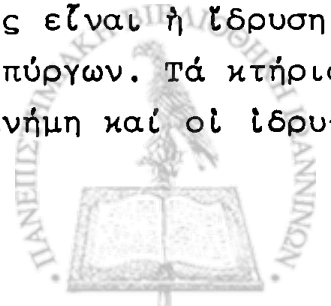
- Παρόλο πού ὀρίσαμε τή γενιά ὡς μιὰ συγγενική ὁμάδα πού, σέ ἀντίθεση μέ τό γένος, τά μέλη της μποροῦν νά γνωρίζουν τούς γενεαλογικούς δεσμούς τους μέχρι τόν ἐπώνυμο ἰδρυτή της, ἐντούτοις ἡ γενεαλογία αὐ-

τή δέν εἶναι πάντα αὐθεντική. Ὑπάρχουν δηλ. μηχανισμοί, οἱ ὁποῖοι λειτουργοῦν, ὥστε μιὰ γενεαλογία νά παίρνει ὀρισμένη μορφή. Ἐκτός ἀπό τίς περιπτώσεις ὅπου ὑπάρχει στή μέση κάποιο λάθος τίς ἄλλες φορές μπορεῖ νά πρόκειται γιά κάποια σκοπιμότητα πού ὑπάρχει καί ὀδηγεῖ στήν ἀναδιάρθρωση τῆς γενεαλογίας. Αὐτό συμβαίνει μέ τόν ἐξῆς τρόπο. Πολλοί κλάδοι γενιῶν παρουσιάζονται σάν νά προέρχονται ἀπό τούς γιούς ἑνός ἰδρυτῆ. Αὐτό ὅμως δέν συμβαίνει στήν πραγματικότητα καί ἡ ἀναδιάρθρωση ἐξηγεῖται, γιὰτί ἡ ἀνάμνηση τῶν ἰδρυτῶν τῶν ὑποκλάδων εἶναι δυνατή μέχρι ἑνός βαθμοῦ, μέ τήν πάροδο ὅμως τοῦ χρόνου ἐξασθενεῖ, ὁπότε οἱ ἀνιψιοί τῶν ἰδρυτῶν τῶν γενιῶν περνοῦν ἀπό τήν πραγματική τους συγγενική ἰδιότητα σέ μιὰ πλασματική καί παρουσιάζονται ὡς ἀδελφοί τῶν πρώτων γιῶν τοῦ ἰδρυτῆ. Συμβαίνει αὐτό κυρίως, γιὰτί πολλές φορές τά παρακλάδια δέν διακλαδώνονται ἀπό τόν κύριο κορμό τοῦ γένους συμμετρικά καί ἔτσι ἕνας γιός ἢ ἀνιψιός παίρνει τή μορφή ἀδελφοῦ καί οἱ γενεαλογίες ἀλλοιώνονται.¹³ Τό φαινόμενο αὐτό πού ἀναφέραμε γιά τά γένη καί τίς γενιές στή Μάνη δέν εἶναι βέβαια μοναδικό. Παρατηρεῖται σέ πολλές ἄλλες περιπτώσεις σέ λαούς πού οἱ γενεαλογίες τους ἔχουν ἕνα ὀρισμένο βάθος. Στά διαγράμματα ἀρ. 3,4,5 παραθέτουμε τρεῖς χαρακτηριστικούς τύπους γενεαλογιῶν ἀπό τήν Ἔξω, Μέσα καί Προσηλιακή Μάνη.

Ἡ γενεαλόγηση ὑποβοηθεῖται μέ πολλούς τρόπους. Ἐνας ἀπό τούς κυριότερους εἶναι αὐτός πού γίνεται μέ τήν ὀνοματοθεσία τῶν ἀπογόνων ἀπό τά ὀνόματα τῶν παππούδων τους. Τό πρῶτο ἀγόρι παίρνει τό ὄνομα τοῦ παπποῦ ἀπό τόν πατέρα, ἔτσι ἕνας πατέρας μέ τρεῖς γιούς, θά ἔχει τούς τρεῖς πρωτότοκους ἐγγονούς μέ τό ὄνομά του. Τά ὀνόματα ἐπανέρχονται μέσα στήν οἰκογένεια κατά παράδοση σέ κάθε ἐναλλασσόμενη γενεά. Γενικά κάθε γένος ἔχει ἕναν ἀριθμό ὀνομάτων πού τό χαρακτηρίζουν καί τά ὁποῖα συνεχῶς ἐπαναλαμβάνονται μέσα σ' αὐτό. Ὅσες φορές ἦταν δύσκολο νά μοῦ δώσουν ἕνα πρόγονο μέ τή μνήμη τους, παρατήρησα ὅτι λογάριζαν ὑποθετικά ἀπό τούς ἐγγονούς του. Σέ περίπτωση ὅπου ὑπάρχει κάποια ἀνωμαλία καί οἱ ἐγγονοί δέν ὀνομάζονται ἀπό τούς παππούδες, αὐτό συμβαίνει γιά κάποιο σημαντικό γεγονός στή ζωή τοῦ παιδιοῦ ἢ στήν οἰκογένεια καί ἔτσι διευκολύνεται περισσότερο ἡ μνήμη.¹⁴

Ἄλλο ὑποβοηθητικό μέσο γιά τήν ἐνίσχυση τῆς μνήμης εἶναι ἡ ἰδρυση τῶν οἰκογενειακῶν ἐκκλησιῶν καθώς καί τό κτίσιμο τῶν πύργων. Τά κτήρια αὐτά πού ἔχουν μνημειακό χαρακτήρα διευκολύνουν τή μνήμη καί οἱ ἰδρυτές σχεδόν πάντα εἶναι γνωστοί.¹⁵

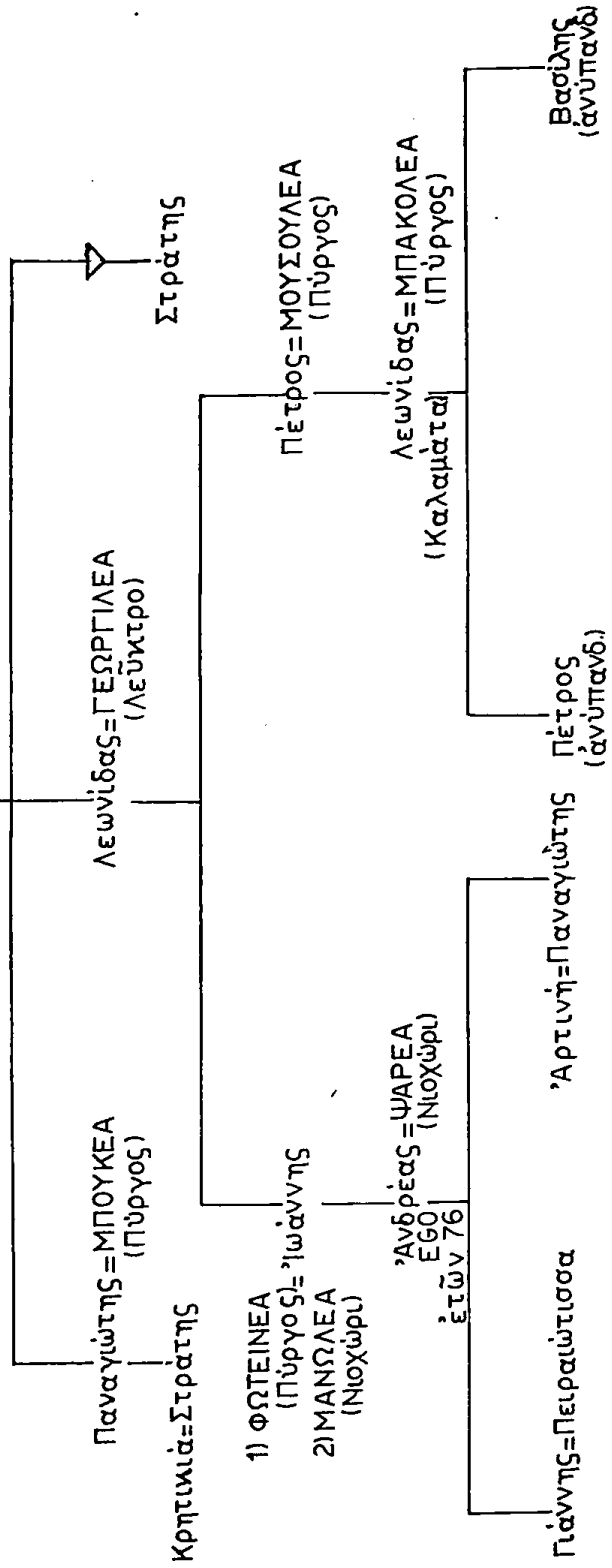

Γένος: ΡΟΒΥΘΙΑΝΟΙ

=: σύμβολο γάμου
⇨: άνων. πρόγονος

Υπογένοσ: ΔΗΜΑΚΑΙΟΙ

Εύστράτιος (είχε βαφείο)
(γενιά: Βαφάιοι
γράφοντα: Βαφέας)

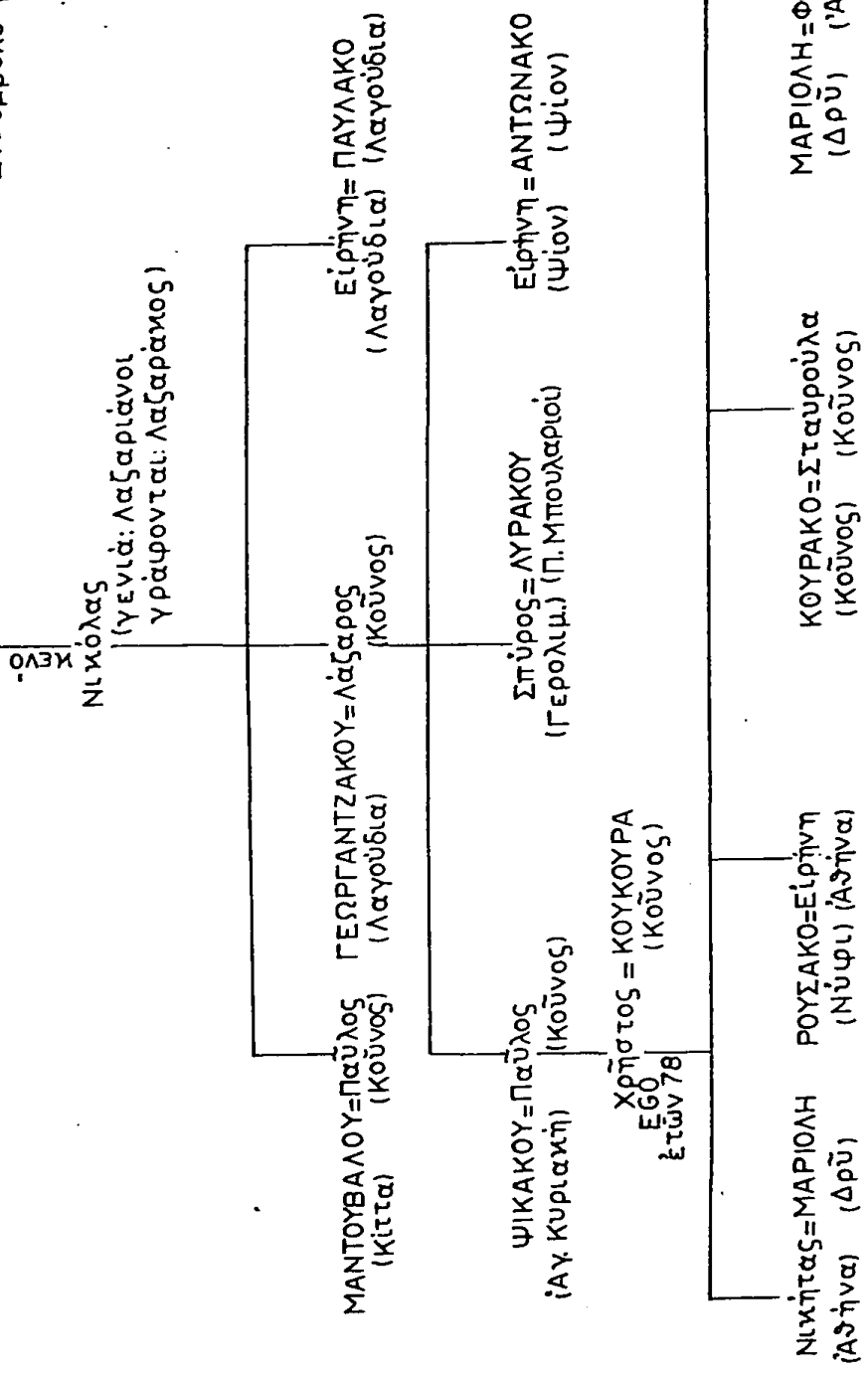
Πύργος Λεύκτρο. Κ.Λ. Χ.Φ. 4094, σ. 72-73

Διάγραμμα άρ. 3 (γενεαλογία)

Γένος: ΓΕΡΑΚΑΡΙΑΝΟΙ

=: σύμβολο γάμου

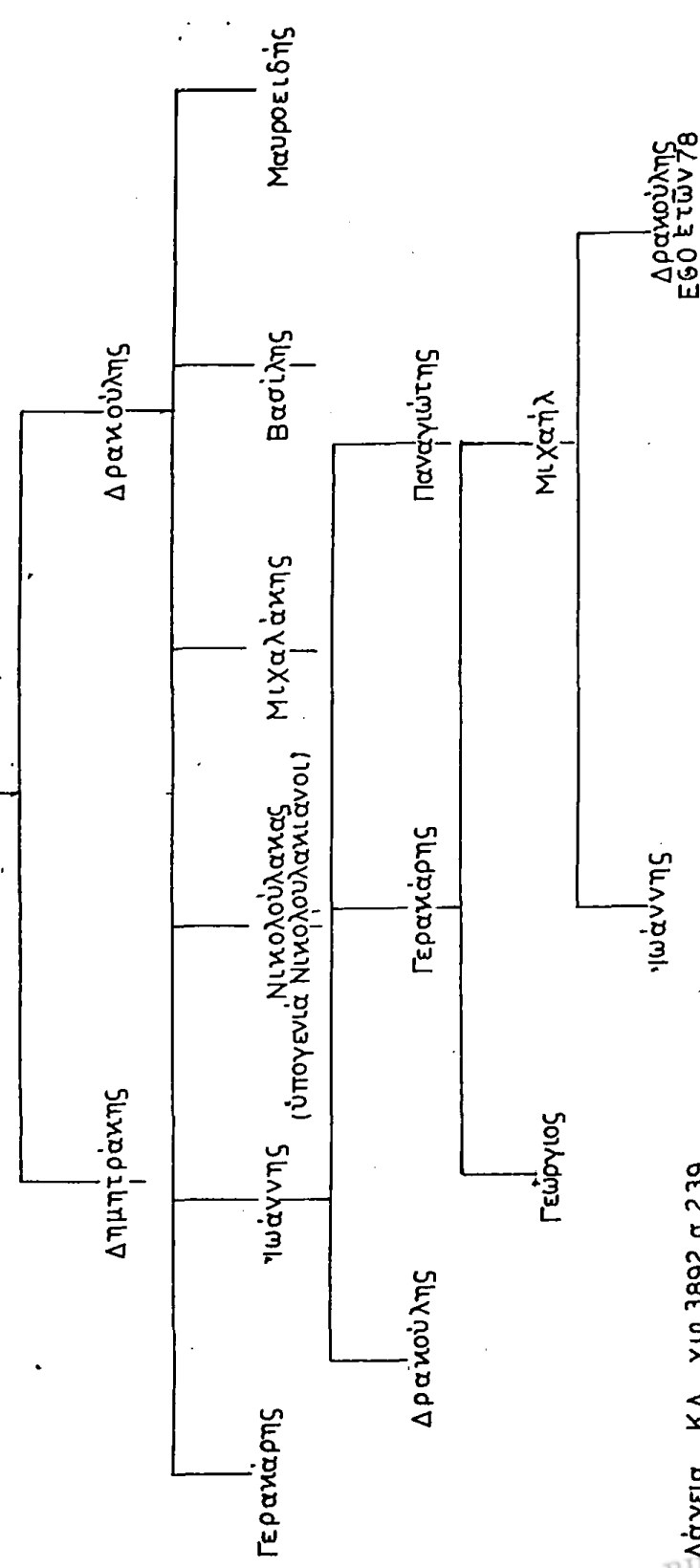
Κούνος. Κ.Α. Χφ 4091, σ. 172-173

Διάγραμμα αρ 4 (γενεαλογία)

Γένος: ΜΙΧΑΛΑΚΙΑΝΟΙ

Μαυροειδής Μπουγιουλής
 (ΥΕΝΙΑ: Μπουγιουλιάνοι
 γράφονται: Μπουγιουλιάκης)

Λάγεια, Κ.Λ. Χφ 3892, σ. 239

Διάγραμμα άρ. 5 (γενεαλογία)

Ἄκόμα συντελοῦν σ' αὐτά τὰ περίφημα μοιρολόγια, τὰ ὁποῖα δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά μιά προσπάθεια "ἀφρωτισμοῦ τοῦ νεκροῦ" · τὸ μοιρολόγι μέ τή διήγησή του καί τήν πλοκή του διευκολύνει τή μνήμη τῶν ἀπογόνων. Φαίνεται λοιπόν πὼς τὸ γεγονός ὅτι τὰ μοιρολόγια στή Μέσα καί στήν Προσηλιακή Μάνη ἀναφέρονται σέ συγκεκριμένα πρόσωπα, δέν εἶναι ἄσχετο μέ τὸ μεγαλύτερο βάθος τῶν γενεαλογιῶν.

Κατά τήν τελευταία περίοδο οἱ γενεαλογίες καταγράφονται. Ἰδιαίτερα στίς πόλεις, ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, οἱ Μανιάτες καταρτίζουν γενεαλογικά δένδρα, στά ὁποῖα οἱ συγγενεῖς ἀναγράφουν τὰ ὀνόματα τῶν συγγενῶν τοῦς καί, σέ μερικές περιπτώσεις, καί τῶν γυναικῶν τους.¹⁶ Ἡ σημασία τῆς καταγραφῆς εἶναι πολύ μεγάλη, γιατί δίνεται ὁπωσδήποτε ἡ δυνατότητα γιά μιά ἀκριβέστερη γενεαλόγηση. Δέν δίνεται ὅμως ἡ δυνατότητα στήν καταγραμμένη γενεαλογία γιά ἀναπροσαρμογή καί ἀναδιάρθρωση μέ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου.

Τὸ σύστημα τῶν γενιῶν - ὅπως καί τὰ γένη - ἀποδιοργανώνεται γιά διάφορους λόγους πού φυσικά σχετίζονται μέ τὸ γενικότερο πρόβλημα τῆς λειτουργίας τῶν γενῶν. Ἡ ἀποδιοργάνωση αὐτὴ ἐκδηλώνεται μέ τήν ἀδυναμία τῶν μελῶν μιᾶς γενιᾶς νά μετρήσουν τοῦς συγγενεῖς τους σέ ἓνα κλάδο μέ τοῦς ὁποίους ὅμως ἀναγνωρίζουν στενὴ συγγένεια. Δέν πρόκειται ἀσφαλῶς γιά τήν ἴδια περίπτωση τῶν ὑπογενῶν, ἀλλά γιά ἐξέλιξη πού σχετίζεται μέ τήν ἀποδιοργάνωση, γιατί οἱ διαφορετικοὶ κλάδοι δέν εἶναι ὀνοματισμένοι ἀπὸ κάποιο ἰδρυτὴ ὑπογενιᾶς, ὁπότε οἱ συγγενικές αὐτές ὀμάδες θά μπορούσαν νά ἀποτελοῦν ξεχωριστές γενιές καί νά ἔχουμε τυπικὴ ὑποδιαίρεση. Σέ μιά παραπέρα φάση ἀποδιοργανώσεως οἱ γενιές ἀποξενώνονται ἀπὸ τὸ γενικὸ χῶρο τοῦ γένους τους. Ἡ συνοικία διατηρεῖ τήν ὀνομασία τοῦ γένους, ἀλλά οἱ οἰκογένειες πού κατοικοῦν σ' αὐτὴ καί πού παλαιότερα εἶχαν γενεαλογικούς δεσμούς καί ἀπαρτίζανε τὸ γένος τώρα δέν ἐνθυμοῦνται τὴ συγγενική τους σχέση. Αὐτὸ συμβαίνει, χωρὶς νά δημιουργοῦνται καινούργια γένη μέ ἀπόσχιση. Τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ μοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία ἐπανειλημμένα νά παρατηρήσω κατὰ τήν ἐπιτόπια ἔρευνά μου καί ἰδιαίτερα σέ χωριά, ὅπου τὸ σύστημα τῶν γενῶν οὐσιαστικά ἔχει ἀποδιοργανωθεῖ, ὅπως Καστάνια, Μηλιά κ.ἄ.¹⁷

Ἐνα βασικὸ πρόβλημα πού πρέπει νά ἐξετασθεῖ στήν κατακλείδα εἶναι ὁ λόγος τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ τοῦ συστήματος τῶν γενιῶν στή Μάνη, ἀφοῦ μά-

λιστα αυτό δέν εἶναι τυπικό γιά ὅλες τίς κοινωνίες πού χαρακτηρίζονται ἀπό γένη. Ἀπό μελέτες, που ἔχουν γίνει σέ διάφορες περιοχές τοῦ κόσμου, ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι σέ πολλές κοινωνίες τά γένη δέν ἔχουν αὐτή τήν πολύπλοκη ὀργάνωση· τά μέλη τους ἀνήκουν στά γένη, γνωρίζουν τούς μυθικούς γενάρχεις, ἀλλά δέν ἀνήκουν σέ περισσότερες γενιές ἢ ὑπογενιές, γιατί τέτοιες δέν ὑπάρχουν.¹⁸

Σύμφωνα λοιπόν μέ νεώτερες συγκριτικές μελέτες διαπιστώθηκε ὅτι γένη, πού διακλαδώνονται σέ ἄλλο μεγαλύτερο ἀριθμό ὑποομάδων, εἶναι ἐγκαταστημένα σέ χῶρο ὁ ὁποῖος εἶναι πυκνοκατοικημένος. Στό χῶρον αὐτό οἱ συγκρούσεις μεταξύ τῶν μελῶν ἑνός γένους εἶναι συνηθεις καί γι' αὐτό καί ἡ διακλάδωση τους πιά ἀναγκαία. Ξεκινώντας ἀπ' αὐτό τό δεδομένο, ἐξετάστηκε ἕνας ἀριθμός κοινωνιῶν σέ ὀρισμένες πυκνοκατοικημένες περιοχές καί βρέθηκε ὅτι σέ ἕνα ἐλάχιστο πέντε κατοίκων ἀνά τετραγ. χιλ. εἶναι δυνατό νά δημιουργηθοῦν γενιές καί ὑπογενιές.¹⁹ Στή Μάνη γνωρίζουμε ὅτι ἡ μέση πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ ἦταν κατά τό παρελθόν πολύ μεγάλη, ξεπερνοῦσε τούς σαράντα κατοίκους ἀνά τετραγ. χιλ. Στή Μέσα Μάνη ιδιαίτερα ἡ πυκνότητα, ὅπως εἶδαμε στήν εἰσαγωγή, ἔφτανε τούς ἑκατό τρεῖς κατοίκους ἀνά τετραγ. χιλ. Γι' αὐτό καί οἱ συγκρούσεις μεταξύ τῶν γενῶν, ἀλλά καί τῶν μελῶν τῶν γενιῶν μεταξύ τους ἦταν συνηθισμένο φαινόμενο ἐξαιτίας κυρίως τῆς ἀνεπάρκειας τῆς γῆς: Αὐτό ἦταν φυσικό σέ μία κοινωνία, ὅπως τῆς Μάνης, ὅπου ὑπῆρχε ἡ ἀτομική, οἰκογενειακή μέ τή στενή ἔννοια, ἰδιοκτησία. Κατά συνέπεια καί ἡ δυνατότητα γιά τή διαμόρφωση καί τήν ἀνάπτυξη ὑποκλάδων ἦταν πολύ μεγάλη.

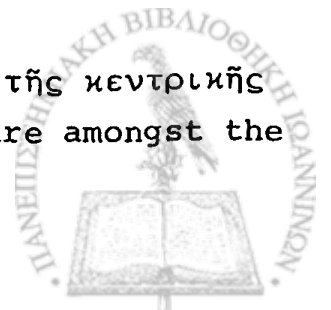
Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΩΝ ΓΕΝΙΩΝ

1. Ὑπάρχουν διαφορές κατά περιοχές π.χ. στήν Ἐξω Μάνη, ὅπου οἱ γενεαλογίες ἔχουν μικρότερο βάθος, τὰ ὑπογένη εἶναι πῶς συνηθισμένα, βλ. σχ. Κ.Λ. Χφ 4094, ὁ.π., (γενεαλογίες).
2. Τοῦτο ἐξαρτᾶται ἀπό τό βάθος τῆς γενεαλογίας, ὅσο πῶς μεγάλο εἶναι τό βάθος της τόσο καί ἡ ὀργάνωση τῆς γενιᾶς πῶς πολύπλοκη, βλ. σχετικά Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 354-355, χφ 4091, ὁ.π., σ. 194-195. Χφ 3892, ὁ.π., σ. 237 & 239 . Γιαννούζου Δεμεστιχα, ὁ.π., σ. 54-99.
3. Ἐχομε ἐπομένως γένη πού τὰ μέλη τους ἔχουν κοινό ἐπώνυμο καί γένη πού τὰ μέλη τους, ἐνῶ ἔχουν κοινή ὀνομασία, δέν ἔχουν κοινό ἐπώνυμο. Στήν τελευταία περίπτωση οἱ βασικοί κλάδοι (ὑπογένη, γενιές) ἔχουν ἰδιαίτερα ἐπώνυμο πού προέρχονται ἀπό τούς ἰδρυτές τους. Κ.Λ. χφ 3892, ὁ.π., (γενεαλογίες). Χφ 4091, ὁ.π., (γενεαλογίες). Χφ 4094, ὁ.π., (γενεαλογίες). Χφ 4095, ὁ.π., (γενεαλογίες).
4. Κ.Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 65 καί 252. Τό φαινόμενο ὁμως εἶναι πῶς γενικό.
5. Τό ὅτι οἱ περιοχές αὐτές ὀργανώθηκαν σέ πολιτικές ἐνότητες πολύ ἀργότερα ἴσως νά ἐπαιξε τό ρόλο του καθῶς καί ἡ ἀνάγκη ἐξασφαλίσεως γῆς καί οἱ συνακόλουθες ἐσωτερικές συγκρούσεις. Γενικά στήν Μέσα καί τήν Προσηλιακή Μάνη ὑπάρχει μιά περισσότερο ἐμφανῆς τάση γιά γενεαλογικό καί τοπικό τεμαχισμό τῶν γενῶν, βλ. παραδείγματα Μιχαλακιδῶν, Ριτσαίων καί Δεμεστιχαίων, Κ.Λ. χφ 3892, ὁ.π., σ. 237-248 καί Γιαννούζου Δεμεστιχα, ὁ.π., σ. 18.
6. Πρβ. καί W.H. R. Rivers, A Genealogical Method of Collecting Social and Vital Statistics. Journal of Anthropological Institute 30 N.S. 3 (1900) 74-81.
7. βλ. σχετικά Κ.Λ. χφ 3892, ὁ.π., (γενεαλογίες). Χφ 4091, ὁ.π., (γενεαλογίες). Χφ 4094, ὁ.π., (γενεαλογίες). Χφ 4095 ὁ.π., (γενεαλογίες).
8. Στά ἴδια (γενεαλογίες).
9. Κ.Λ. χφ 3892, ὁ., σ. 239 καί χφ 4091, ὁ.π., σ. 194-195.

10. Αναλυτικότερα για κάθε περιοχή έχουμε περίπου τις εξής αναλογίες : για την Έξω Μάνη με δύο γενεές 40%, με τρεις γενεές 47%, και με τέσσερις γενεές 13% · για τη Μέσα Μάνη με δύο γενεές 22%, με τρεις γενεές 53%, με τέσσερις γενεές 22% και πέντε γενεές 3% · για την Προσηλιακή Μάνη με δύο γενεές 20%, με τρεις γενεές 54%, με τέσσερις γενεές 23% και με πέντε γενεές 3%.
11. Βλ. Κ.Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 365.
12. Στο ίδιο, σ. 364.
13. Έλεγχος για την αὐθεντικότητα τῶν γενεαλογιῶν μπορεῖ νά γίνει μέ τά βιβλία τῶν δημοτολογίων καί μέ τή λήψη τῶν ἰδίων γενεαλογιῶν ἀπό περισσότερους πληροφορητές. Ἀρκετές φορές ἕνας τέτοιος ἔλεγχος, πού ἔκανα, ἐπιβεβαίωσε τήν ὑπόθεση.
14. Βλ. Κ. Α. χφ 3892, ὁ.π., σ. 240 καί 247-248. Π.χ. ἂν πεθαίνουν συνεχῶς τά παιδιά, τούς δίνουν ἄλλο ὄνομα, ὄχι τό κανονικό τοῦ παπποῦ, ἢ ἂν κάποιος ἀδελφός τοῦ παπποῦ ἔχει φονευθεῖ ἢ ἔχει πεθάνει χωρίς ἀπογόνους, πρὶν τό παιδί βαπτιστεῖ, αὐτό παίρνει τό ὄνομα τοῦ πεθαμένου. Τό ίδιο ἐπίσης συμβαίνει, ἂν τύχει νά πεθάνει ὁ πατέρας, πρὶν αὐτό βαπτιστεῖ, παίρνει τό ὄνομά του.
15. Κατά τήν ἐπιτόπια ἔρευνα πού ἔκανα, ἰδιαίτερα στήν Παραταινάριο περιοχή οἱ πληροφορητές μου ἀρκετές φορές ἦταν σέ θέση νά ἀναφέρουν ἀπό ποιόν κτίστηκε μιὰ οἰκογενειακή ἐκκλησία καί ἰδιαίτερα ἕνας πύργος. Κ.Α. χφ 3892, ὁ.π., σ. 238 καί 240.
16. Πρέπει νά ἀναφερθεῖ ὅτι ἀντίθετα μέ ἑμένα πού συγκέντρωνα τίς γενεαλογίες, ξεκινώντας για μεθοδολογικούς λόγους ἀπό τόν πληροφορητή (EGO), ὅσοι καταρτίζουν γενεαλογικά δέντρα για τίς οἰκογένειές τους ξεκινοῦν ἀπό τόν γενάρχη, τόν ὁποῖον παρομοιάζουν μέ τόν κορμό ἢ τή ρίζα τοῦ δέντρου. Ἄξιο παρατηρήσεως εἶναι ἐπίσης ὅτι τίς γυναῖκες (κόρες, ἀδελφές) τίς παριστάνουν μέ φύλλα, γιατί, ὅπως μοῦ εἶπαν, αὐτές χάνονται, δηλ. πέφτουν, βλ. Κ. Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 584,
17. Κ.Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 100 καί 373.
18. Ἐνα χαρακτηριστικό παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ φυλή Bemba τῆς κεντρικῆς Ἀφρικῆς. Α. Ι. Richards, Some types of Family structure amongst the

Central Bantu, στο African Systems of Kinship and marriage, έκδ. A.R. Radcliffe-Brown and Daryll Forde, Oxford University Press 1950, σ.222, 223, 227 και 248.

19. Carol R. Ember-Melvin Emper and Burton Pasternak, On the Development of Unilineal Descent, J.A.R. 30(1975)90.

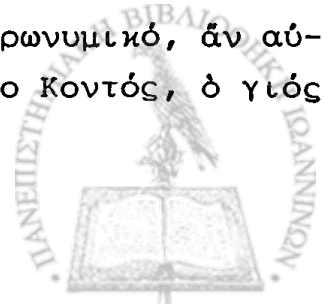
ΔΙΑΚΛΑΔΩΣΗ, ΑΠΟΣΧΙΣΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΩΝΕΥΣΗ : ΒΑΣΙΚΕΣ
ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΓΕΝΩΝ

Μέχρι τώρα εξέτασαμε τή μορφή και τήν όργάνωση τών γενών και τών γενιών. Σ' αυτή τήν ένότητα θά εξέτασται ό τρόπος πού ένα γένος και οι γενιές του μετασχηματίζονται και αλλάζουν μορφή.

Θεωρητικά ένα γένος διαφέρει από μίαν οίκογένεια, γιατί, ως όργανωμένη συγγενική ομάδα (corporate kinship group), έχει τήν ικανότητα νά έπιβιώνει μέσα στό χρόνο πέρα από τήν βιολογική διάρκεια τής ζωής τών μελών του. Αυτό όμως δέν σημαίνει ότι ένα γένος παραμένει συνεχώς και άενάως στήν ίδια κατάσταση.¹ Τό γένος, όχι μόνο διογκώνεται σάν ένα μπαλόνι και πετάει καινούρια κλαδιά σάν ένα δέντρο, αλλά αποκτάει και ξένα μέ "έμβολιασμό". Άλλοι πάλι κλάδοι του αποκόπτονται και χάνονται. Σέ προηγούμενη ένότητα αναφέραμε ότι τά γένη στή Μάνη είναι πατρογραμμικά ή άρρενογονικά, τούτο όμως είναι σχετικό. Στήν πράξη στό γένος μπορούν νά συγχωνευθοῦν και άλλες, ξένες συγγενικές ομάδες, οι όποιες δέν έχουν τήν δυνατότητα λόγω του μικρού μεγέθους νά διατηρήσουν τήν άύθυπαρξία τους. Ή ένσωμάτωση πάντως και ή άφομοίωση αύτών τών ξένων συγγενικών ομάδων δέν είναι τόσο συχνή, ώστε νά έπηρεάσει τήν πατρογραμμική δομή τών γενών στή Μάνη.

Πρώτα πρώτα ή διακλάδωση είναι πρωταρχική, όταν γίνεται στις βασικές υποομάδες τών γενών, όπως τά υπογένη και τίς μέγιστες γενιές, και δευτερεύουσα, όταν γίνεται μέσα στά υπογένη και στις μέγιστες γενιές. Ο μηχανισμός τής διακλαδώσεως λειτουργεί ως έξής : Σέ μιά μικρότερη συγγενική ομάδα, π.χ. οίκογένεια του γένους, δίνεται ξεχωριστή όνομασία μέ άφετηρία τό όνομα του άρχηγού της (πατέρα ή παππού). Ή όνομασία αυτή έξακολουθεϊ νά υπάρχει, έως ότου μέ τήν αύξηση τών μελών αύτής τής ομάδας αρχίζει νά έξελίσσεται νέα διακλάδωση. Ή προηγούμενη όνομασία μέ τό πέρασμα του χρόνου αποκρυσταλλώνεται σέ έπωνυμο. Τούτο μπορεί νά συνεχίζεται στό διηνεκές.² Ή παραπάνω διαδικασία αναπτύσσεται μέ ένα παρωνύμιο (παρτσούκλι) πού έχει δοθεϊ στον ιδρυτή του υποκλάδου και που συνεχίζουν νά τό κρατοῦν και οι άπόγονοί του, ή μέ τό μικρό του όνομα, πού μεταβάλλεται σέ πατρωνικό, αν αύτός δέν έχει παρωνύμιο. Π.χ. ένας παίρνει τό παρωνύμιο Κοντός, ό γιός

του ονομάζεται Κοντάκος και άκολουθως οι άπογόνοι του Κοντιάνοι· ή, κατά τόν άλλον τρόπο, ένας ονομάζεται Δημήτρης, ο γιός του καλεΐται Δημητράκος και οι άπόγονοί του Δημητριάνοι.

Ἡ παραπάνω διακλάδωση μπορεΐ νά εΐναι έπιτόπια, όποτε έχουμε διαίρεση τοῦ γένους σέ γενιές και ὑπογενιές στήν ἴδια συνοικία τοῦ χωριοῦ, ή συμβαίνει μετά τήν έγκατάσταση σέ άλλο χωριό, συνήθως γειτονικό, ή και, μερικές φορές, σέ άλλη περιοχή. Στήν τελευταία περίπτωση παράλληλα μέ τήν μετονομασία μπορεΐ νά επέλθει άπόσχιση (fission) τῆς ομάδας αὐτῆς, ή όποία όμως συνεχίζει για ένα χρονικό διάστημα νά διατηρεΐ και τό παλαιό της όνομα. Ἐν σ' αὐτή τήν περίπτωση θά έχουμε άπλως διακλάδωση ή άπόσχιση, θά έξαρτηθεΐ από τήν άπόσταση τῆς έγκαταστάσεως και τή δυνατότητα για συνεχή έπαφή τῶν μελῶν τοῦ γένους καθώς και από τό λόγο τῆς άποχωρήσεως από τό χωριό, όπου βρίσκεται ο κύριος κορμός τοῦ γένους. Για νά γίνει περισσότερο κατανοητή ή διαδικασία αὐτή, θά αναφέρουμε τό παρακάτω παράδειγμα. Οἱ Καλογερογιανναΐοι εΐναι μιá μέγιστη γενιά τοῦ γένους τῶν Ριτσαίων στή Λάγεια τῆς Προσηλιακῆς Μάνης. Τρεΐς άδελφοί άποχώρησαν από τή Λάγεια και έγκαταστάθηκαν στό Σολοτέρι, γειτονικό χωριό, άφοῦ καταπάτησαν τή γῆ και έκτισαν πολεμικό πύργο. Ἐκεΐ οἱ δυό άδελφοί ίδρυσαν δυό ὑπογενιές, τούς Σπυραΐους και τούς Νικολαΐους, ένῶ ο τρίτος πέθανε, χωρίς νά αφήσει άρσενικό άπόγονο· έτσι δέν δημιουργήθηκε μέ τή διακλάδωση τρίτη ανεξάρτητη ὑπογενιά.³

Τά βαθύτερα αίτια τῆς μετονομασίας και τῆς διακλαδώσεως εΐναι, όπως εΐπαμε στήν προηγούμενη ένότητα, ή μεγάλη πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ. Δίνονται έντούτοις κι άλλες έρμηνεΐες από τούς πληροφορητές. Μοῦ εΐπαν επανειλημμένα, όταν ρώτησα γιατί γίνεται αὐτή ή μετονομασία, ότι αὐτή συμβαίνει για νά ξεχωρίζουν από τούς συγγενεΐς τους, όταν συμπίπτουν τά όνόματα, ή σέ περιπτώσεις πού υπάρχει άντεκδίκηση στή μέση και εΐναι ο ίδρυτής τῆς γενιᾶς φυγόδικος, για νά μήν τόν βροῦν οἱ έχθροί του και πάρουν έκδίκηση· ή άκόμα, άν κάποιος έχει κάνει κάτι κακό και τό όνομα έχει χάσει τήν άξιολογία του, οἱ συγγενεΐς τό αλλάζουν.⁴ Ἡ πρώτη έξήγηση έχει μέρος αλήθειας, γιατί εΐναι μιá έμφανής λειτουργία

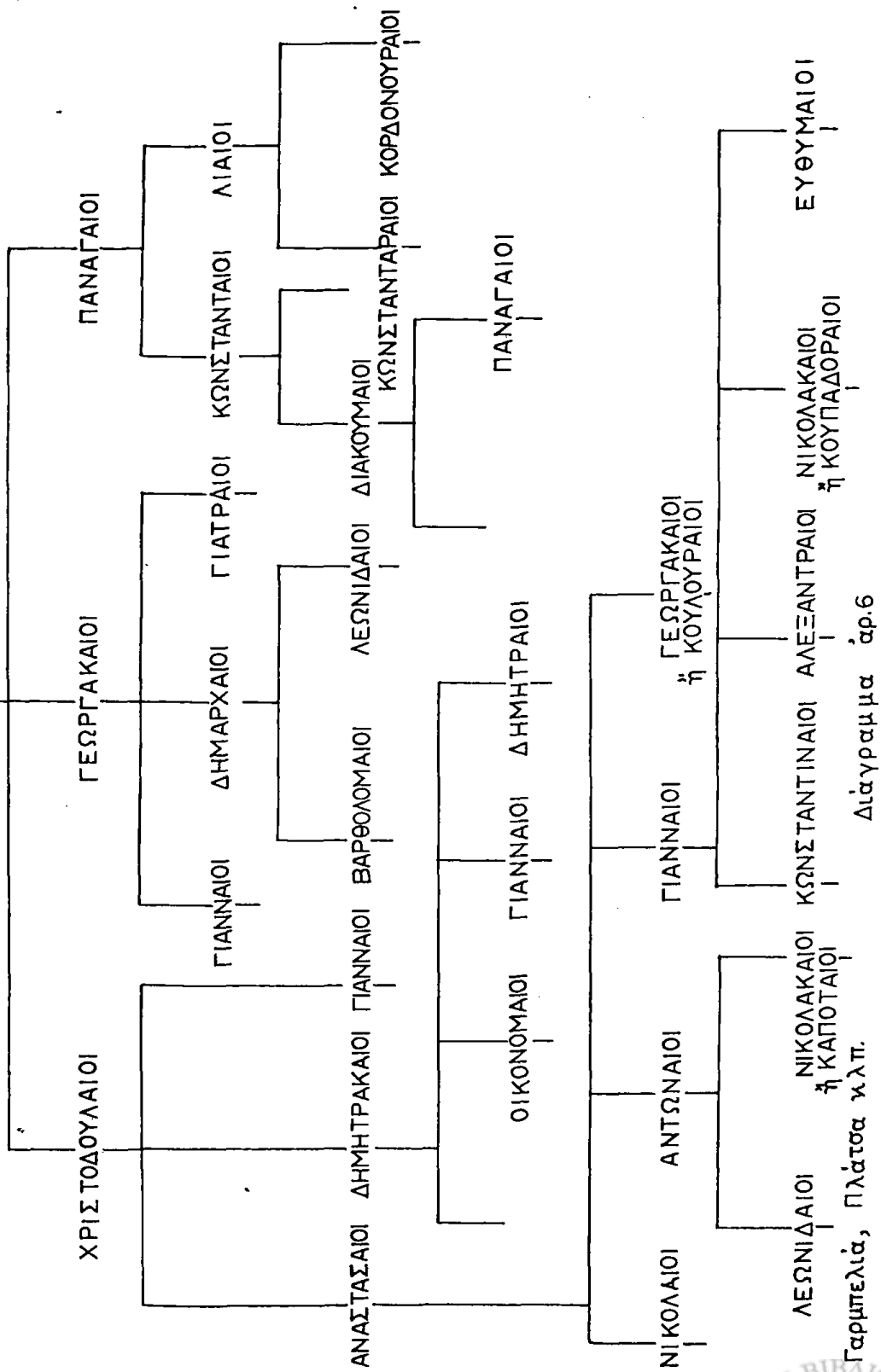
της μετονομασίας και της διακλαδώσεως. Φαίνεται όμως να υπάρχει και άλλος λόγος, ο οποίος είναι και ο σημαντικότερος. Αύτος πρέπει να είναι η υπολανθάνουσα ή και φανερή μερικές φορές αντίθεση που υπάρχει μεταξύ των αδελφών, εξαιτίας κυρίως κτηματικών συμφερόντων που συντελούν, ώστε κάθε αδελφός θεωρητικά να είναι δυνάμει ιδρυτής μιας γενιάς.⁵ Τοῦτο ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ μετονομασία συμβαίνει καί σέ άτομα πού ἔχουν ἐγκατασταθεῖ σέ ἄλλη περιοχή καί σ' αὐτή τήν περίπτωση τά παιδιά τους κρατοῦν τὸ νέο ὄνομά τους. Ἐπίσης ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ μετονομασία δέν συμβαίνει μόνο μέ παρωνύμια, ἀλλά καί μέ πατρώνυμα ἀκόμα καί σέ περίπτωση πού δέν ὑπάρχει κίνδυνος συγχύσεως ἀπό συνωνυμία. Γενικά ἡ μετονομασία καί ἡ ὑποδιαίρεση αὐτή γίνεται τόσο μηχανικά, ὥστε νά φαίνεται ὅτι στηρίζεται σ' ἕνα βασικό τρόπο σκέψεως τῶν Μανιατῶν.

Γιά νά δοθεῖ νέα ὀνομασία σέ μιά συγγενική ὑποομάδα, πρέπει νά λειτουργήσουν ὀρισμένοι παράγοντες. Ἐνας ἀπ' αὐτούς εἶναι τὸ ἀσυνήθιστο καί περίεργο παρωνύμιο, τὸ ὁποῖο πολλές φορές ἐκτοπίζει καί πρόσφατο πατρωνυμικό. Ἄλλος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν παιδιῶν, ἰδιαίτερα ἀγοριῶν, πού θά ἀποκτήσει ἕνας πατέρας, π.χ. ἕνας ἀδελφός μπορεῖ νά κάνει ἕνα γιό, ἕνας ἄλλος μιά κόρη, ὁ τρίτος πέντε ἀγόρια. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ διακλάδωση ἔχει μεγαλύτερη πιθανότητα νά γίνεῖ στόν τρίτο ἀδελφό. Τό παράδειγμα αὐτό δείχνει ὅτι ἡ διακλάδωση δέν εἶναι ὑποχρεωτικά συμμετρική καί ἀνάλογη μέ τόν ἀριθμὸ τῶν ἀδελφῶν καί ὅτι διαφορετικές συνθήκες δημιουργοῦν περισσότερους ἢ λιγότερους κλάδους.⁶ Ἐξάλλου παράλληλα μέ τή διακλάδωση ὁ κύριος κορμὸς τῆς γενιάς μπορεῖ νά διατηρήσει τήν παλαιότερη ὀνομασία του. Π.χ. στή γενιά τῶν Μπελεσαίων ἕνας ἀδελφός ἔγινε παπᾶς καί τά παιδιά του ὀνομάστηκαν Παπαδοπουλαῖοι, τά παιδιά ὁμως τῶν ἄλλων ἀδελφῶν διατήρησαν τήν ὀνομασία Μπελεσαῖοι.⁷ Γιά νά γίνουν περισσότερο κατανοητά τά παραπάνω, παραθέτω τά διαγράμματα ἀρ. 6, 7 καί 8, ὅπου παρουσιάζεται σχηματικά ἡ διαδικασία καθὼς καί ἡ ποικιλία τῆς ὑποδιαίρεσεως τῶν κλάδων.

Σέ πολλές περιπτώσεις, ὅπως εἶδαμε, ἡ μετονομασία γίνεται μέ τὸ βαπτιστικό ὄνομα τοῦ ιδρυτῆ τῆς γενιάς ἢ τῆς ὑπογενιάς. Αὐτά συμβαίνει στή Μάνη σέ ποσοστὸ περίπου 30% τῶν περιπτώσεων. Προκύπτει λοιπόν

Γένος: ΚΥΒΕΛΛΑΙΟΙ
(γράφονται: Κυβέλος)

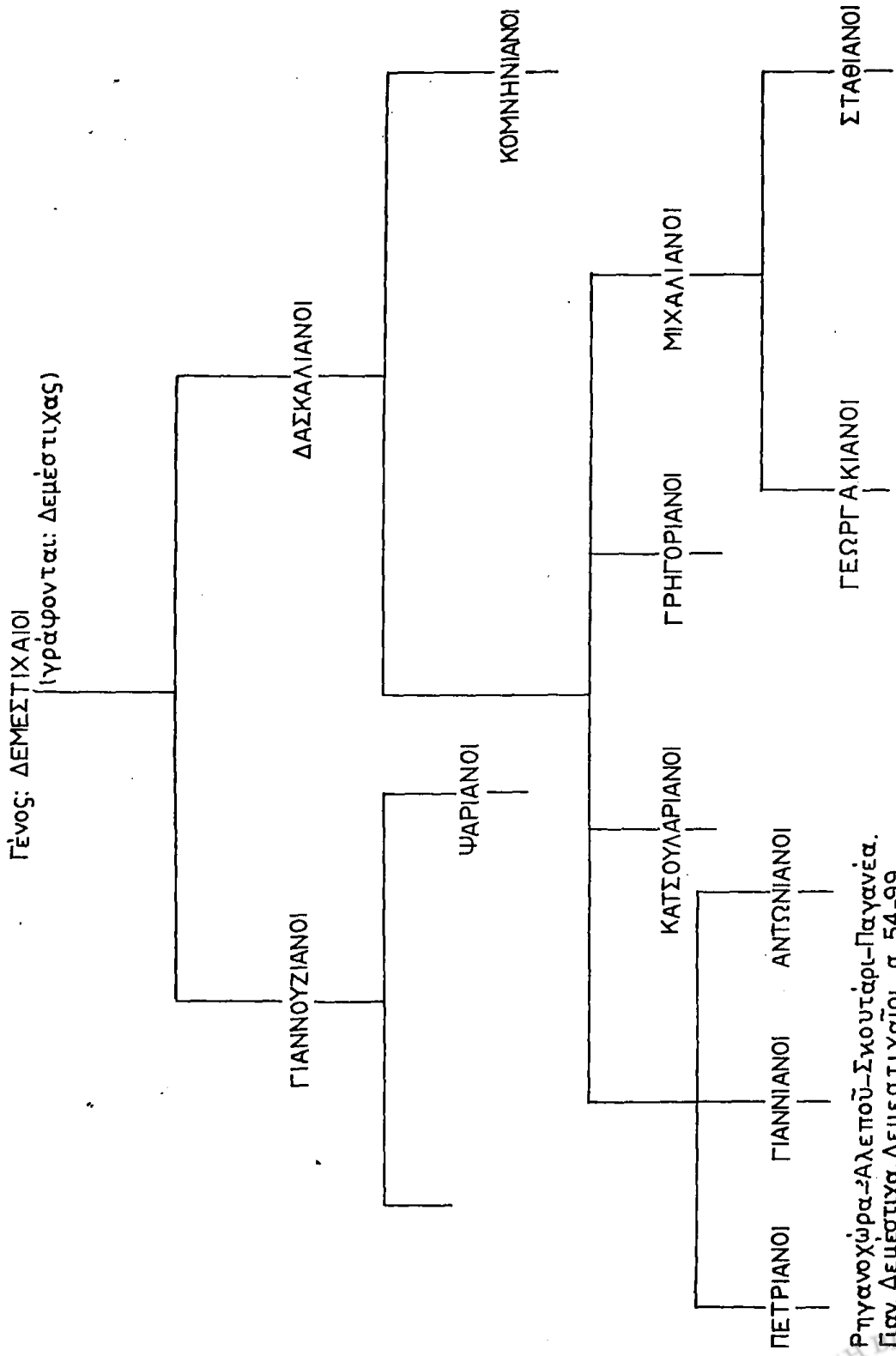
τό ερώτημα μήπως υπάρχει κανένας βαθύτερος λόγος γι' αυτό και δέν είναι τυχαίο. Πράγματι πιστεύουμε ότι αυτό δέν είναι συμπτωματικό. Έχει σχέση μέ τή συχνότητα μετονομασίας σέ μιά μή διαφοροποιημένη γεωργική κοινωνία, όπως αυτή τῆς Μάνης. Έπομένως όταν ἡ διακλάδωση είναι πιό συχνή, αυτή γίνεται πιό εύκολη μέ τό πατρώνυμο.

Πρέπει νά αναφερθεῖ ότι στίς περιπτώσεις, όπου ἡ διακλάδωση γίνεται σέ άλλο χωριό και ακόμα στήν περίπτωση, όπου τό ὄνομα τοῦ ὑπογένους ἢ τῆς μέγιστης γενιᾶς ἢ τῆς ὑπογενιᾶς γίνεται ἐπώνυμο, δέν σημαίνει ὅτι καταστρέφεται ἡ συνοχή τοῦ γένους.⁸ Αὐτοί πού μετονομάστηκαν διατηροῦν τήν ὀνομασία τοῦ γένους τους, ἄν δέν συμβεῖ ἀπόσχιση και θυμοῦνται τήν καταγωγή τους ἀπό τό γενάρχη, ἐπώνυμο ἰδρυτή τοῦ γένους. Καί αυτή ἡ συνοχή και ἡ ἐνότητα δίνεται πολλές φορές εύκαιρία νά ἐκδηλωθεῖ εἴτε στό πολιτικό ἐπίπεδο (συγκρούσεις μεταξύ τῶν γενῶν) εἴτε στό τελετουργικό (γάμος, βάφτιση, θάνατος, θρησκευτικές οἰκογενειακές γιορτές). Ἡ πλήρης ρήξη και διάσπαση πού συμβαίνει μερικές φορές ὀφείλεται σέ ἀσυμβίβαστα συμφέροντα, πού ὀδηγοῦν σέ αἰματηρές συγκρούσεις και ἀντεκδικήσεις. Τότε ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ χωριοῦ τοῦ γένους και ἡ μετονομασία ἔχει ἐντελῶς ἄλλη σημασία. Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι σ' αυτή τήν περίπτωση ἔχουμε ἀπόσχιση και κάτω ἀπό ὀρισμενες προϋποθέσεις δημιουργία ἐνός νέου γένους.⁹ Τό τελευταῖο ἐξαρτᾶται ἀπό πολλούς παράγοντες. Συνηθέστερα τό τμήμα αὐτό τοῦ παλαιοῦ γένους συγχωνεύεται σέ κάποιο ἄλλο ἰσχυρό γένος κοντά στό ὀποῖο αὐτοί πού ἀποσχίστηκαν ζητοῦν ἐνίσχυση και προστασία. Ἀπόσχιση ὅμως μπορεῖ νά συμβεῖ και μέσα στό ἴδιο τό χωριό μέ τή συνεχή διακλάδωση και ἀπομάκρυνση τῶν κλάδων. Οἱ μεγαλύτεροι κλάδοι μεταβάλλονται σέ ἀνεξάρτητα γένη παρόλο πού ἡ ἀνάμνηση μιᾶς παλαιότερης κοινῆς καταγωγῆς μπορεῖ νά υπάρχει ακόμα¹⁰.

Ὁ μηχανισμός αὐτός τῆς διακλαδώσεως τῶν συγγενικῶν ὀμάδων ἔχει πολύ μεγάλη ζωτικότητα και παρατηρεῖται ακόμα και μετά τήν ἀποδιοργάνωση τῶν γενῶν. Θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι, όπου υπάρχει, είναι ὑπόλειμμα προϋπάρχουσας ὀργανώσεως γενιῶν και ὅτι πρόκειται γιά τή διατήρηση

Διάγραμμα ἄρ. 7

Ρηγανόχωρα-Αλεπού-Σκουτάρι-Παγανέα.
Γεν. Δεμέστιχα, Δεμέστιχαίοι, σ. 54-99.

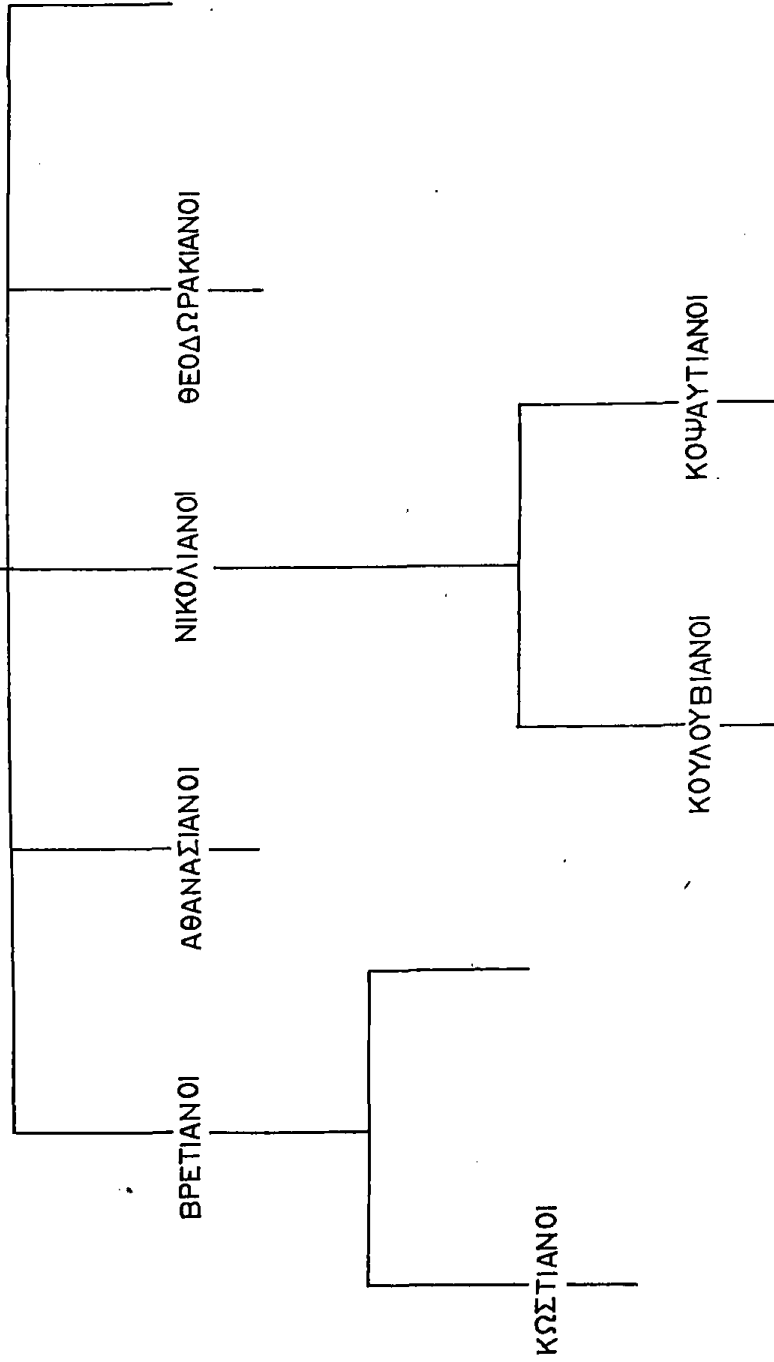
τῆς πρωταρχικῆς ἐμφανοῦς λειτουργίας τοῦ διαχωρισμοῦ καί τῆς διακρίσεως τῶν κατοίκων, γιά νά μήν προκύπτει σύγχυση ἀπό τίς συνωνυμίες.

Τό αἶσθημα τῆς ἀρρενογονικῆς καταγωγῆς εἶναι τόσο πολύ ἀναπτυγμένο στους Μανιάτες, ὥστε αὐτοί πού ἔχουν τό ἴδιο ἐπώνυμο, ἀκόμα καί ὅταν βρίσκονται σέ τελείως διαφορετικά χωριά ἢ μακρινούς τόπους καί ἔχουν χάσει τήν ἐπαφή τους, νά ἀναγνωρίζουν ὅτι εἶναι συγγενεῖς.¹¹ Μοῦ ἔκανε μεγάλη ἐντύπωση, ὅταν ἄκουσα πληροφορητές μου νά ἀναφέρουν ὅτι τό ὄνομα τοῦ γένους τους εἶναι μοναδικό καί ὅτι ὅσοι ἔχουν αὐτό τό ὄνομα εἶναι συγγενεῖς ἢ, ἀκόμα, ὅτι ὁ γενάρχης τους πῆρε αὐτό τό ὄνομα, γιά νά μήν ὑπάρχει ἄλλο καί νά ἀναγνωρίζονται οἱ συγγενεῖς μεταξύ τους.¹² Βέβαια αὐτό μπορεῖ νά ἰσχύει γιά ὀρισμένες κατηγορίες ἐπωνύμων (παρωνυμίων κ.ἄ.), ἀλλά δύσκολα μπορεῖ νά γίνει δεκτό γιά ἐπώνυμα πού προέρχονται ἀπό πατρώνυμα, ἀν τουλάχιστον αὐτά δέν εἶναι σπάνια.

Ὡς πρὸς τόν ἄλλον τρόπο μετασχηματισμοῦ τῶν γενῶν, τή συγχώνευση ἢ ἀφομοίωση (fusion-accretion) ξένων πρὸς αὐτά κλάδων, παρατηρεῖται ὅτι αὐτή συμβαίνει γιά πολλούς λόγους καί κυρίως γιατί σέ μιᾶ κοινωμία ὀργανωμένη σέ γένη, ἡ δύναμη οὐσιαστικά καθορίζεται ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἀντρῶν, καί τά ἀδύνατα μέρη, ὀλιγάριθμες δηλ. οἰκογένειες ἔχουν ἀνάγκη προστασίας καί ἐνισχύσεως. Ὅπως εἶδαμε προηγουμένα, ἓνα χωριό ἀποτελεῖται ἀπό ἓνα ἢ περισσότερα γένη ἢ ὑποκλάδους γενῶν. Σέ περίπτωση, ὅπου κάποιος ξένος ἐγκαθίστατο μέ κάποιο τρόπο στό χωριό, γιατί θεωρητικά αὐτό ἦταν πολύ δύσκολο καί σπάνιο, ἦταν ἐντελῶς ἀνίσχυρος. Ἐπρεπε νά ἐπιζητήσει προστασία κοντά σέ κάποιο γένος. Οἱ "φαμέγιοι" καί οἱ λεγόμενοι "ἀκουμπισμένοι" ἢ "κολλητοί" στή Μάνη δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά μεμονωμένα ἄτομα ἢ μικρές οἰκογένειες πού "κολλᾶνε" στους ἰσχυρούς.¹³ Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις ἓνα ἰσχυρό γένος προσφέρει γῆ καί προστασία στους φερτούς καί βαθμιαῖα τους ἀφομοιώνει.¹⁴ Πράγματι ἀκόμα καί γιά τόν ξένο πού φιλοξενεῖται ἀπό κάποια οἰκογένεια ὑπάρχει πρόβλημα, γιατί εἶναι πολύ δύσκολο νά πιστεύσουν οἱ ἄλλες οἰκογένειες ὅτι αὐτός δέν μεροληπεῖ ἐναντίον τους. Τοῦτο μάλιστα δημιούργησε ἐπανελημμένα δυσκολίες καί σέ μένα κατά τήν παραμονή μου σ' ὀρισμένα χωριά. Γιά ἓνα διάστημα ἡ

Γένος: ΘΕΟΔΩΡΑΚΙΑΝΟΙ
(γράφονται: Θεοδωρακιάκης)

Κ. Μπουλαριού. Κ.Λ. Χφ 4091, σ. 194 -195

Διάγραμμα αρ. 8

καταγωγή τῶν ἀκουμπισμένων αὐτῶν εἶναι γνωστή, ὅμως μέ τήν πάροδο μερικῶν γενεῶν ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀφομοίωση στό γένος καί ἡ ξένη καταγωγή ξεχνιέται. Τό ἐπώνυμο μάλιστα τοῦ ἀκουμπισμένου μεταβάλλεται σέ ὄνομα ὑποκλάδου γένους. Τοῦτο γίνεται εὐκολότερα, γιατί, ὅπως εἶπαμε, στά περισσότερα γένη ἡ γενεαλογία σπανιότατα φτάνει πέρα ἀπό τόν πατέρα τοῦ προσπάπου.¹⁵

Ἡ συγχώνευση μπορεῖ νά γίνει εἴτε ἀπλά μέ τήν ἀναγνώριση τῆς ἰσχύος τοῦ μεγαλογενήτη ἢ καί ἐπίσημα μέ υἱοθεσία ἢ γάμο μέ μιὰ κόρη τοῦ ἰσχυροῦ προστάτη. Στήν πρώτη περίπτωση μποροῦμε νά ἀναφέρουμε τό παράδειγμα τῆς γνωστῆς οἰκογένειας (γένους) τῶν Γιατριάνων τοῦ Οἰτύλου. Οἱ διάφοροι κλάδοι τοῦ γένους προέρχονται κατά τήν παράδοση ἀπό τούς γιούς τοῦ Πέτρου Μέδικου γενάρχη καί ὁ ἕβδομος ἀπό τόν υἱοθετημένο Μπαζίνα¹⁶. Στή δεύτερη περίπτωση ὁ ξένος παντρεύεται μιὰ κόρη τοῦ μεγαλογενήτη, ἔρχεται δηλ. "σώγαμπρος".¹⁷ Τέτοια παραδείγματα εἶναι πιά συχνά στήν Ἑξω Μάνη. Ἐκεῖ μποροῦν κυρίως νά συμβοῦν, γιατί οἱ γενεαλογίες δέν ἔχουν μεγάλο βάθος. Ὁ γαμπρός σ' αὐτές τίς περιπτώσεις δέν μπορεῖ νά δημιουργήσει προβλήματα στόν πεθερό του, γιατί δέν εἶναι σέ θέση νά πάρει ἐνίσχυση ἀπό τήν οἰκογένεια του.

Σέ ἄλλες περιπτώσεις ἔχουμε συγχώνευση στό γένος γενιᾶς ἀπό ἄλλο χωριό, "ἀχαμνόμερης", πού ἔχει ἀνάγκη ἐνίσχυσεως, ἢ καί, σπανιότερα, συγχώνευση ὀλόκληρου γένους.¹⁸ Οἱ ὁμάδες αὐτές εἶναι εὐπρόσδεκτες στό γένος πού τίς δέχεται, γιατί ἔχει καί αὐτό ἀνάγκη ἐνίσχυσεως, ὥστε νά ἀυξηθεῖ ἡ δύναμη τῶν ὄπλων του σέ βάρος τῶν ἀντίπαλων γενῶν τοῦ χωριοῦ. Χαρακτηριστικά ἄκουσα στό χωριό Νομιτσι για μιὰ τέτοια περίπτωση τῆς γενιᾶς τῶν Σκανδαλαίων, ὅτι αὐτοί ἦλθαν ἀπό τό Μπρίκι τῆς Μέσα Μάνης καί ὅτι τούς "ἀγκάλιασαν οἱ παλικάριαδες Κατελάνοι", ἐνσωματώθηκαν δηλ. στήν ἡγετική οἰκογένεια τῶν Κατελάνων.¹⁹

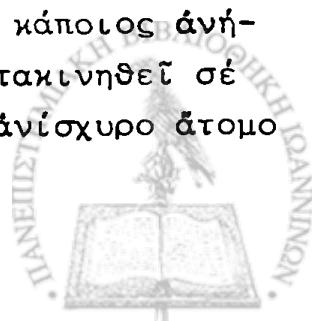
Σέ ἄλλες περιπτώσεις ἡ συγχώνευση γίνεται μέ τίς "συντροφίες" δηλ. τίς συμμαχίες ἀνάμεσα στά γένη. Τό ἰσχυρότερο γένος ἀφομοιώνει τό ἀσθενέστερο, ὅταν ἡ συμμαχία ἔχει ὡς προϋπόθεση τήν ἐγκατάσταση τοῦ συμμάχου στό χωριό τοῦ ἄλλου γένους.²⁰ Τήν ἀφομοίωση αὐτή ἀκολουθεῖ ἀνάπτυξη ἰδιαίτερων γενεαλογικῶν μύθων, στούς ὁποίους οἱ ἰδρυτές τῶν γενῶν ἢ τῶν γενιῶν παρουσιάζονται ὡς ἀδελφοί ἢ γενικότερα συγγενεῖς.

Ερέπει όμως νά γίνεται σαφής διάκριση τῶν περιπτώσεων αὐτῶν ἀπό ἐκεῖνες, ὅπου οἱ σύμμαχοι δέν θεωροῦν τό δεσμό συγγενικό, ἀλλά περισσότερο πολιτικό. Ὄταν συγκέντρωνα γενεαλογίες στήν Προσηλιακή Μάνη βρέθηκα σέ μιά περίπτωση, ἡ ὁποία δέν ἦταν φυσιολογική, ὅσον ἀφορᾷ τήν ὀνομασία τοῦ γένους, σέ ἐρώτησή μου δόθηκε ἡ ἀπάντηση ὅτι τό γένος (σοῦ) εἶναι μάλλον μιά συντροφία καί ὄχι μιά οἰκογένεια. Ὁ πληροφορητής μου ὁμως παρά τήν ἀπάντησή του κατέβαλε προσπάθεια νά συνδέσει γενεαλογικά τήν οἰκογένειά του μέ τό ἰσχυρό καί πολύκλαδο γένος τοῦ χωριοῦ.²¹ Γιά νά διευκρινήσω τό θέμα, ρώτησα ἕναν ἄλλο πληροφορητή ἀπ' αὐτό τό γένος γιά τήν περίπτωση καί μοῦ ἀπάντησε ὅτι ὁ πρῶτος πληροφορητής δέν εἶναι συγγενής του καί ὅτι δέν ἀνήκει στό γένος τους. Θά ἔλεγε κανείς ὅτι μερικές φορές καταβάλλεται προσπάθεια ἀπό τίς ἀδύνατες οἰκογένειες νά συνδέσουν τή γενεαλογία τους μέ αὐτή τῶν ἰσχυρῶν γενῶν.

Σέ ἄλλες περιπτώσεις πάλι, ἰδιαίτερα στή Μέσα Μάνη, μικρές οἰκογένειες ἀχαμνόμερων ἐνώνονται καί σχηματίζουν ἰσχυρά γένη, κτίζουν πύργους καί γίνονται καί αὐτοί "μεγαλογενῆτες" ἢ "σοῦληδες".²²

Τό φαινόμενο τῆς συγχωνεύσεως κατ' αὐτό τόν τρόπο περισσότερων μὴ συγγενικῶν γενιῶν καί μεμονωμένων ἀτόμων δίνει ἀσφαλῶς τή δυνατότητα νά ἀνιχνεύσουμε περισσότερους ὑποκλάδους σέ ὅλη τή Μάνη πού προέρχονται ἀπό ἄλλες περιοχές. Καί ἂν βέβαια δέν ἔχουμε ἀπλῶς συνωνυμίες, τότε οἱ περιπτώσεις εἶναι ἀρκετές. Ἀπ' αὐτές μποροῦν νά ἀναφερθοῦν μερικές, π.χ. οἱ Τσουλιάνοι ἢ Θωμαῖοι, κλάδος τοῦ γένους τῶν Μπουτζουναριάνων τοῦ Πύργου Λεύκτρου, προέρχονται ἀπό τοῦς Τσουλιάνους τῆς Μέσα Μάνης. Οἱ Κισκηραῖοι, κλάδος τοῦ γένους τῶν Μιχαλιτσιάνων τῆς Λαγκάδας τοῦ Ζυγοῦ, προέρχονται ἀπό τήν Κίττα. Οἱ Φουρναριάνοι, κλάδος τοῦ γένους τῶν Λιγομουαλιάνων τοῦ Φλομοχωρίου, προέρχονται ἀπό τή Μηλιά τῆς Ἐξω Μάνης. Οἱ Μπενετιάνοι, κλάδος τοῦ γένους τῶν Γερακαφιάνων τοῦ Κούνου τῆς Μέσα Μάνης, προέρχονται ἀπό τά Παγκιά τῆς ἴδιας περιοχῆς. Οἱ Λαγωνικιάνοι, κλάδος τῶν Νικολινιάνων ἀπό τά Ἄλικά τῆς Μέσα Μάνης, προέρχονται ἀπό τήν Ἐξω Μάνη, κ. ἄ.²³ Δημιουργεῖται ἔτσι ἕνα ἐκτεταμένο πλέγμα ἰδιότυπων σχέσεων ἀνάμεσα στά περισσότερα γένη τῆς Μάνης.

Σύμφωνα μέ ὅσα ἀναφέραμε παραπάνω συνάγεται πῶς εἴτε κάποιος ἀνήκει σέ ἰσχυρό γένος εἴτε ὄχι, ἂν βρεθεῖ σέ ἀνάγκη νά μετακινηθεῖ σέ ἕνα πολύ μακρινό χωριό, μεταβάλλεται οὐσιαστικά σέ ἕνα ἀνίσχυρο ἄτομο

πού πρέπει όπωσδήποτε νά ένσωματωθεῖ κάπου. Επίσης ίσχυρά γένη μποροῦν γιά διάφορους λόγους νά χάσουν τό μεγάλο ἀριθμό τῶν μελῶν τους καί νά καταλήξουν νά ἀφομοιωθοῦν ἀπό ἄλλα ίσχυρότερα γένη. Γενικά ἡ κατάσταση αὐτή εἶναι πολύ ρευστή καί ἀσταθής.

Ἡ ἀποδιοργάνωση τῶν γενῶν γίνεται περισσότερο ἐμφανής ἀπ' τό βαθμό στόν ὁποῖο θεωρεῖται ἀναγκαία ἡ ένσωμάτωση ενός ἀτόμου ἢ μιᾶς οἰκογένειας σέ ἕνα ίσχυρό γένος. Ἐνῶ, ὅπως εἶδαμε, ἡ διακλάδωση μπορεῖ νά συνεχίζεται σέ κάποια ἔκταση καί μετά τήν ἀποδιοργάνωση τῶν γενῶν γιά λειτουργικούς λόγους, ἡ συγχώνευση ἀντίθετα εἶναι τό κύριο χαρακτηριστικό στοιχεῖο πού ὑποδηλώνει τήν ἀποδιοργάνωση ἢ ὄχι τοῦ συστήματος τῶν γενῶν. Ἄν δηλ. δέν συμβαίνει συγχώνευση, δέν ἔχουμε ὀργανωμένα γένη. Ἀπό στοιχεῖα πού συγκέντρωσα σέ ἄλλες περιοχές τῆς Λακωνίας, στίς ὁποῖες προϋπήρχε καί ἐκεῖ ὀργάνωση κατά γένη, συνάγεται τό συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀποδιοργάνωση τῶν γενῶν ἀρχίζει μέ τήν ἐγκατάλειψη τῆς συγχωνεύσεως καί ὀλοκληρώνεται μέ τήν ἐγκατάλειψη τῆς διακλαδώσεως, ὅπου φυσικά εἶχαν αὐτές λόγους νά ὑπάρχουν παλαιότερα.²⁴

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

ΔΙΑΚΛΑΔΩΣΗ, ΑΠΟΣΧΙΣΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΩΝΕΥΣΗ : ΒΑΣΙΚΕΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ
ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΓΕΝΩΝ

M. Fortes, *The Structure of Unilineal Descent Groups*, στο Kinship, έκδ. Jack Coady, Penguin, *Modern Sociology Readings*, Λονδίνο 1971, σ. 264.

Βλ. μερικά σχετικά παραδείγματα, 'Αποστ. Β. Δασκαλάκη, 'Αρχεῖον Τζωρτζάκη-Γρηγοράκη, 'Ανέκδοτα ἱστορικά ἔγγραφα Μάνης (1815-1835), 'Αθήναι 1976, σ. 12-13. Γιαννούζου Δεμέστιχα, ὁ.π., σ. 48. Κ.Α. χφ 3892, ὁ.π.σ. 237 καί 240.

Βλ. Κ. Α. χφ 3892, ὁ.π., σ. 237.

Γιά τή μετονομασία τῆς οἰκογένειας ἕξαιτίας κάποιου ἐγκλήματος γνωρίζω σχετικές περιπτώσεις. Πιστεύω ὅτι αὐτές εἶναι συνακόλουθες τῆς γενικότερης συνήθειας, βλ. Κ.Α. χφ 4091, ὁ.π., σ. 386-387 καί χφ 4094, ὁ.π.σ. 572.

Τοῦτο παρατηρεῖται στούς περισσότερους λαούς, πού ἔχουν παρόμοια συστήματα ὀργανώσεως τῶν γενῶν.

Βλ. παραδείγματα Κ.Α. χφ 3892, ὁ.π., (γενεαλογίες). Χφ 4091, ὁ.π., (γενεαλογίες). Χφ 4094, ὁ.π., (γενεαλογίες). Χφ 4095, ὁ.π., (γενεαλογίες).

Κ.Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 113.

Παραδείγματα ὑπάρχουν πολλά. Ἄλλωστε τοῦτο σχετίζεται μέ τήν ὑποστασιακή διάρθρωση τοῦ γένους. Βλ. χαρακτηριστική περίπτωση τῆς ἀλληλεγγύης τῶν μελῶν τοῦ γένους, ἔστω καί ἂν ἔχουν διαφορετικό ἐπώνυμο, Σ.Β. Κουγέα. Ἡ ἀνθρωποκτονία (τό φονικό) ὡς διεγγύημα τρίτου ἐν Μάνη. Ἑλληνικά, ἀνατ. παραρτ. ἀρ. 4, σ. 368.

Βλ. δύο τέτοιες περιπτώσεις στίς οἰκογένειες τῶν Μαυρομιχαλαίων καί τῶν Νηφάκηδων. Σ.Β. Κουγέα, Βιβλιοκρισία γιά τό βιβλίο τοῦ Βαγιακάκου, "Ὁ Ἰμπραήμ ἐναντίον τῆς Μάνης". Ἀθήναι 1961, έκδ. Πατσιλινάκου. Πελοπ. 5 (1962) 367. Σωκρ. Νηφάκου, Μανιάται διανοούμενοι: Νικήτας Νηφάκος, Ἀθήναι 1963, σ. 90.

Βλ. γιά δύο τέτοιες περιπτώσεις τοπικῆς διασπάσεως τῶν γενῶν τῶν Μαραπαίων (Κοντόσταυλων) καί Νικολιάνων, ἀντίστοιχα στά χωριά Τσόπακα καί Καλοῦ τῆς Μέσα Μάνης, Κ.Α. χφ 4091, ὁ.π., σ. 357 καί 411-2.

Συνηθίζουν νά λένε γιά τούς συγγενείς αυτούς ότι "έρημοσκορπίστηκαν μέ τούς πολέμους" ή "σκορπίσαν σάν τοῦ λαγοῦ τά παιδιά", βλ. Κ.Λ. χφ 4091, ὀ.π., σ. 10 καί χφ 4094, ὀ.π., σ. 235. Εἶναι τόσο μεγάλη ἡ σημασία τοῦ κοινοῦ ἐπώνυμου, ὥστε συμβαίνουν περιπτώσεις πού παρέχεται προστασία ἀπό ἰσχυρό γένος σέ μιά ξένη οἰκογένεια ἀπλῶς καί μόνο γιὰτί συμπίπτουν τά ἐπώνυμά τους.

Κ.Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 352.

Βλ. σχετικά Κυρ. Δ. Κάσση, ὀ.π., σ. 53. Δημ. Β. Δημητράκου - Μεσίσκη, ὀ.π., σ. 15-17 καθώς καί Κ.Λ. χφ 3892, ὀ.π., σ. 247 καί χφ 4094, ὀ.π., σ. 199.

Στίς περιοχές εἰδικότερα ὅπου εἶχαν ἀναπτυχθεῖ καπετανίες οἱ οἰκογένειες αὐτές βρίσκαν συνήθως προστασία κοντά στήν γενιά ἢ τήν οἰκογένεια τοῦ καπετάνιου.

Δημ. Β. Δημητράκου - Μεσίσκη, ὀ.π., σ. 164.

Γεωργ. Γιαννακάκου - Ραζέλου, ὀ.π., σ. 65 καί 68.

Κυρ. Δ. Κάσση, ὀ.π., σ. 53 καί 105.

Δημ. Β. Δημητράκου - Μεσίσκη, ὀ.π., σ. 15 καί 164.

Κ.Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 296. Πρβ. καί τήν ἔκφραση "μπορεῖ νά εἶναι καί συμμαχία, ἐμεῖς τό βρίσκομε σά συγγενεῖς". Κ.Λ. χφ 4091, ὀ.π., σ. 357 καί 363.

Ἡ συγχώνευση ὁμως αὐτή δέν συμβαίνει πάντα, βλ. παραδείγματα ἀπό τή Λάγεια τίς συντροφίες Μιχαλακιάνων - Ριτσαίων καί Μιχελιάνων - Ξαρχαίων Κ.Λ. χφ 3892, ὀ.π., σ. 215, 236, 239 καί 242.

Στό ἴδιο, σ. 243-244 καί 259.

Κυρ. Δ. Κάσση, ὀ.π., σ. 53, Δημ. Β. Δημητράκου - Μεσίσκη, ὀ.π., σ. 16.

Βλ γιά τίς περιπτώσεις αὐτές, Κ.Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 78, 240 καί 242-243. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 42-43 καί 180. Χφ 4095, ὀ.π., σ. 411.

Κ.Λ. χφ 3892, ὀ.π., σ. 75, 79 καί 84.

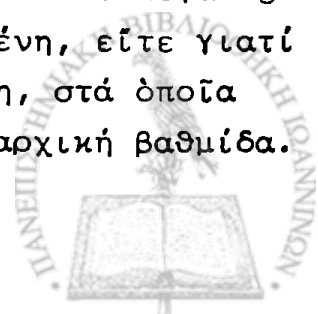

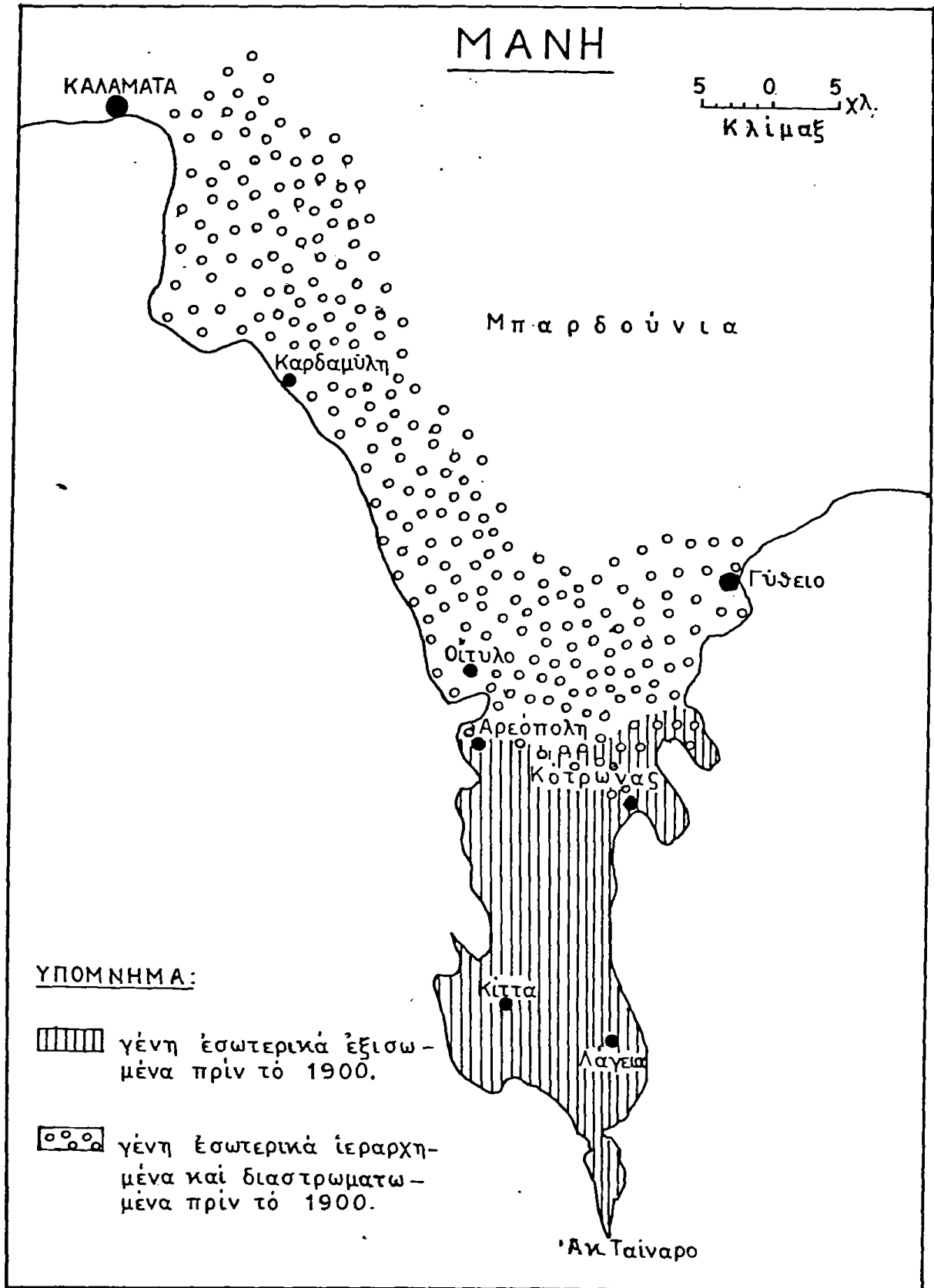

Σέ προηγούμενη ένότητα καθορίσαμε τή δομή τῶν γενῶν στή Μάνη. Τά χαρακτηρισίσαμε έσωτερικά έξισωμένα (egalitarian) στή Νότια καί έσωτερικά ιεραρχημένα καί διαστρωματωμένα (ranking-stratified clans) στήν υπόλοιπη, Έξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη. Στίς ένότητες πού ακολουθοῦν θά έξεταστεῖ διεξοδικότερα τό θέμα καί θά έπιχειρηθεῖ ἡ διευκρίνιση παλαιότερων παρεξηγήσεων, πού έχουν δημιουργηθεῖ σχετικά μέ τή δομή τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας τῆς Μάνης.

Στήν Έθνολογία γένη έσωτερικά έξισωμένα θεωροῦνται εκείνα στά ὁποῖα δέν ὑπάρχει έσωτερικά καμιά διαφοροποίηση τῶν μελῶν, τῶν οἰκογενειῶν ἢ τῶν γενιῶν πού τά ἀπαρτίζουν, ὅσον ἀφορᾷ α) τόν έλεγχο τῆς πολιτικῆς, στρατιωτικῆς καί θρησκευτικῆς έξουσίας, β) τόν έλεγχο τῶν μέσων παραγωγῆς καί ιδιαίτερα τῆς γῆς. Ἀντίθετα ἂν ὑπάρχει ἡ πρώτη διαφορά, τότε τά γένη θεωροῦνται έσωτερικά ιεραρχημένα καί ὀρισμένα ἄτομα μιᾶς οἰκογένειας μέ τή στενή έννοια ἢ γενιᾶς μέσα στό γένος έχουν συνήθως περισσότερα προνόμια καί έλέγχουν τά παραπάνω ἀξιώματα, πού έτσι ἀποβαίνουν κληρονομικά. Κι ὅταν ὑπάρχει ἡ δεύτερη διαφοροποίηση, τά γένη χαρακτηρίζονται έσωτερικά διαστρωματωμένα.¹ Ἐνῶ ἡ πρώτη περίπτωση, ἡ ιεράρχηση δηλ. μπορεῖ νά συνυπάρχει μέ ἰσχυρή δομή τοῦ γένους, ἡ δεύτερη περίπτωση, ἡ διαστρωμάτωση, ἂν εἶναι ἀρκετά προχωρημένη, συνήθως έχει διαβρωτικές καί καταστρεπτικές συνέπειες στή συνοχή τοῦ γένους, γιατί οἱ ταξικές σχέσεις έρχονται σέ πλήρη ἀντίθεση μέ τίς ἀντίστοιχες συγγενικές.

Στή Νότια λοιπόν Μάνη ὅπου, σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα πού διαθέτουμε, οἱ ἀρχηγοί ἦταν αἰρετοί καί ἀνακλητοί (βλ. κεφάλαιο γιά τήν πολιτική ὀργάνωση) καί ἡ γῆ έλεγχόταν οὐσιαστικά ἀπό τό γένος συλλογικά (ὡς σύνολο) καί ὄχι ἀπό ἓνα δυό ἄτομα, μιᾶ οἰκογένεια ἢ γενιά του, τά γένη ἐκεῖ ὀρθά χαρακτηρίζονται ὡς έσωτερικά έξισωμένα. Στή Νότια ὁμως καί ιδιαίτερα στή Μέσα Μάνη ὅλα τά γένη μεταξύ τους δέν θεωροῦνται ιεραρχικά ἴσα. Ὑπάρχει αὐστηρή ιεραρχική τάξη, σύμφωνα μέ τήν ὁποῖα γένη μέ μεγαλύτερο ἀριθμό μελῶν εἶναι τοποθετημένα στήν ἀνώτατη βαθμίδα, ἐνῶ γένη μέ μικρότερο ἀριθμό μελῶν διαβαθμίζονται ἀνάλογα ὡς τή βάση. Οἰκογένειες μεμονωμένες, πού δέν ἀνήκουν σέ γένη, εἶτε γιατί εἶναι "φερτές" εἶτε γιατί έχουν έξασθενήσει καί τά γένη, στά ὁποῖα ἀνήκαν, έχουν διαλυθεῖ τοποθετοῦνται στήν κατώτερη ιεραρχική βαθμίδα.

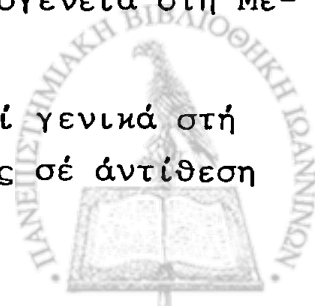
Χάρτης άρ.1

Ἡ ἱεράρχηση αὐτή ἔχει παρομοιασθεῖ πολύ χαρακτηριστικὰ μέ ἀνεστραμμένη πυραμίδα.² Γιά τήν ἱεράρχηση ἐξάλλου ἰδιαίτερο βάρος ἔχει καί ἡ καλή καταγωγή τῶν γενῶν.

Τά ἱεραρχικά ἀνώτερα γένη εἶναι γνωστά στή Μάνη ὡς "Νικλιάνοι", "σοῖλῆδες", "μεγαλογενῆτες", τά ἄλλα ὡς "ἀχαμνόμεροι". Αὐτοί πού ἀποτελοῦν τήν τρίτη κατηγορία τῶν μεμονωμένων οἰκογενειῶν ὀνομάζονται "φαμέγιοι".³ Οἱ σχέσεις τῶν τριῶν αὐτῶν ὁμάδων δέν εἶναι σχέσεις παραγωγῆς, ἐπομένως δέν εἶναι ταξικές, γι' αὐτό καί οἱ ὁμάδες αὐτές καθῶς μέχρι τώρα ἀναφέρονται ὡς κοινωνικές τάξεις. Εἰδικότερα Νικλιάνοι εἶναι ἕνας ἀριθμός γενῶν πού σύμφωνα μέ τήν παράδοση κατάγονται ἀπό ἕνα ἰσχυρό γενάρχη τό Νίκλο, ὁ ὁποῖος πῆρε τό ὄνομά του, γιατί ἦλθε εἴτε ἀπό τό Νίκλι τῆς Τεγέας εἴτε ἀπό τίς Ἀμύκλες τῆς Σπάρτης. Γύρω ἀπό τό θέμα τῆς προελεύσεως τοῦ ὀνόματος ἔχει δημιουργηθεῖ μεγάλη φιλολογική διαμάχη, πού ἡ ἐξέτασή της ξεφεύγει ἀπό τά ὅρια τοῦ θεματός μας.⁴ Ὁ γενάρχης αὐτός σύμφωνα μέ τήν παράδοση ἦλθε καί ἐγκαταστάθηκε στήν Κίττα τῆς Μέσα Μάνης, γι' αὐτό καί ἡ περιοχή της, μαζί μέ τήν περιοχή τῆς γειτονικῆς Νόμιας, ὀνομάζεται Νικλιάνικο. Μέχρι πρόσφατα μεγάλη παρεξήγηση ὑπῆρχε, ὅσον ἀφορᾷ τή σημασία τοῦ ὄρου Νικλιάνοι. Μερικές φορές κατ' ἐπέκταση χρησιμοποιοῦσαν αὐτόν μέ τήν ἔννοια τοῦ ἰσχυροῦ γιά ὁποιοδήποτε γένος, π.χ. "αὐτός εἶναι Νικλιάνος", προέρχεται δηλ. ἀπό ἰσχυρό γένος. Ἡ χρήση ὁμως αὐτή δέν εἶναι ὀρθή. Ἡ σχέση τῆς ὀνομασίας μέ ἕνα ὀρισμένο γενάρχη καί ἐπομένως μέ ὀρισμένα γένη ἐπιβεβαιώνεται ἀπό παλαιά ἔγγραφα τοῦ 16ου αἰῶνα καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου, στά ὁποῖα τό ἐπώνυμο αὐτό ἀναφέρεται ἐπανειλημμένα.⁵ Ὁρθότερο εἶναι γιά τά ἄλλα ἐξίσου ἰσχυρά γένη νά χρησιμοποιοῦνται οἱ ὄροι σοῖλῆδες, μεγαλογενῆτες, ὅπως σωστά γίνεται ἡ διάκριση σέ πολλά χωριά ἀπό τούς Μανιάτες.⁶ Οἱ πραγματικοί Νικλιάνοι εἶναι ἐξαπλωμένοι ἀπό τό χωριό Καρήνια τῆς Μέσα Μάνης μέχρι τή Λάγεια καί τά περίχωρά της. Ὁ ὄρος ἔχει χρησιμοποιηθεῖ καί γιά τούς μεγαλογενῆτες τῆς Ἐξω Μάνης, ἀλλά ἐκεῖ δέν ὑπάρχουν καθόλου Νικλιάνοι καί οἱ κάτοικοι ἀγνοοῦν ἐντελῶς τόν ὄρο. Ἐρωτηθοῦν, ἀπλῶς ἀναφέρουν ὅτι πρόκειται γιά κάποια οἰκογένεια στή Μέσα Μάνη.⁷

Ἡ ἀνώτερη λοιπόν βαθμίδα τῆς ἱεραρχίας στή Μέσα καί γενικά στή Νότια Μάνη καί ἐν μέρει στήν ὑπόλοιπη εἶναι οἱ σοῖλῆδες σέ ἀντίθεση

μέ τους άχαμνομέρους και τους φαμέγιους, πού βρίσκονται στην κατώτερη βαθμίδα. Οι σοϊλήδες αυτοί στη Μάνη είναι γνωστοί και μέ άλλα όνόματα ή σχετικούς όρους και έκφράσεις, όπως "άντρειανή και πολυκρέατη γενιά," "άπό γενιά", "φυσικάρηδες", "μεγαλουσιάνοι", "καλό παππουδικό".⁸ Η υπερηφάνεια τών Μανιατών, πού άνήκουν σέ τέτοια γένη, γίνεται φανερή και άπό πολλές παροιμιώδεις έκφράσεις, όπως "Νίκλος είμαι και σκότω με" ή "Νικλιάνος είμαι και βάρει με" ή "Νικλιάνος είμαι και ξελέου".⁹ Οι άχαμνόμεροι είναι ή δεύτερη κατηγορία γενών στη Μάνη πού έχουν έναν άριθμό μελών, αλλά όχι τόσο μεγάλο, ώστε νά χαρακτηριστούν σοϊλήδες. Άχαμνόμεροι (άπό τό άχαμνός) σημαίνει άνίσχυροι. Είναι γνωστοί και μέ άλλες λέξεις, όπως άδύνατοι, ταπεινοί.¹⁰ Η διαφορά τών άχαμνόμερων άπό τους σοϊλήδες βρίσκεται στό ότι είναι λιγότερο ίσχυροί και τά γένη τους ύστεροϋν στην κοινωνικοπολιτική όργάνωσή τους. Στα μοιρολόγια οι άχαμνόμεροι δηλώνονται ως "χαμηλή συκιά - πού είναι τά σύκα της γλυκά - κι όποιος περάσει τά τραβά". Άχαμνόμεροι κατά τους πληροφορητές είναι εκείνοι πού ζοϋν "στή σκιά τών ίσχυρών" και αν προσβληθοϋν, δέν τολμοϋν νά πάρουν έκδίκηση μέ τά δπλα.¹¹ Είναι επίσης αυτοί πού δέν τολμοϋν "νά ποϋν τό όνομά τους." Οι σοϊλήδες τους χαρακτηρίζουν μέ ένα μεγάλο άριθμό ύβριστικών λέξεων όπως "λωβοσειρήδες", "ψωλαρμένηδες", "μπαραμπάτηδες", "γαϊδούρια", "πενταγάϊδαρους", "κόπρους", "γαϊδουρόσογα".¹²

Τέλος οι φαμέγιοι είναι, όπως αναφέραμε, οι πιο μικρές οίκογένειες. Αύτές δένμποροϋν νά σταθοϋν μόνες τους, γι' αυτό και "για νά ζεστάνουν τά νεφρά τους" προσκολλοϋνται συνήθως σέ άλλες ίσχυρότερες. Έκτελοϋν πολλές φορές χρέη ύπηρετικού προσωπικού στά σπίτια τών σοϊλήδων.¹³ Μερικές φορές αυτούς τους λένε και "άκουμπισμένους" ή "κολλητούς".¹⁴ Σέ αντίθεση μέ τους άχαμνόμερους, οι όποιοι ως προς τόν άριθμό είναι πολυαριθμότεροι άπό τους σοϊλήδες, οι φαμέγιοι ήταν πάντα ελάχιστοι στη Μάνη και ή όμάδα τους, άπό κοινωνική άποψη, άσήμαντη.¹⁵ Στη Μάνη έντούτοις φαίνεται ότι πάντα ύπάρχει μία σύγχυση άπό τους πληροφορητές ως προς τή διάκριση άχαμνόμερων και φαμέγιων.¹⁶

Άναφέραμε πιο πάνω ότι μεταξύ τών τριών αύτών όμάδων δέν ύπάρχουν σχέσεις παραγωγής, γι' αυτό μέ κανένα τρόπο δένμποροϋν αυτές νά χαρακτηρισθοϋν κοινωνικές τάξεις. Στην Κίττα όμως, και αυτό δέν φαίνεται

νά συνέβαινε σ' άλλα χωριά τῆς Μέσα Μάνης, μικρές οἰκογένειες άχαμνό-μερων ἢ φαμέγιων, πού ἦταν προσκολλημένες σέ ἰσχυρά γένη Νικλιάνων, ἦταν ὑποχρεωμένες νά προσφέρουν άπ' τήν παραγωγή τους ἕνα "σοινίκι" ἢ ἕνα "κουβέλι" στούς σοῦληδες γιά τήν παροχή προστασίας. Ἡ ποσότητα ἦταν πολύ μικρή καί φαίνεται πώς ἡ προσφορά εἶχε μόνο συμβολική σημασία.¹⁷ Δέν μπορούμε μέ κανένα τρόπο νά τό χαρακτηρίσουμε οἰκονομική ἐκμετάλλευση τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν άπό τούς "Νικλιάνους". Δέν ζοῦσαν δηλ. οἱ ἰσχυρές οἰκογένειες άπό τήν προσφορά αὐτή.¹⁸ Γιά τήν ὑποχρέωση αὐτή τῶν "άκουμπισμένων" στήν Κίττα ἀκούγονται μέχρι σήμερα ὑβριστικές φράσεις, ὅπως "βρέ άκουμπισμένε φαμέγιε ἐγώ δέν πλιερώνου τό σοινίκι σάν ἐσένα" ἢ "ἐγώ δέ ζέ σκιάζομαι οὔτε ἐπλιέρωνε ὁ παπούς μου τό σοινίκι σάν κι ἐσᾶς", ἢ "εἶχασι οἱ Νικλιάνοι τούς φαμέγιους κουβέλι" δηλ. φόρου ὑποτελεῖς.¹⁹ Δέν γνωρίζουμε, άν ἡ προσφορά ἔχει σχέση μέ παραχώρηση γῆς στό παρελθόν άπό τούς "Νικλιάνους" στούς φαμέγιους, καί άργότερα ἔχασε τή σημασία τοῦ ἐνοίκιου, ἢ μέ κάποια κατάκτηση, ὅπως μάς ἀναφέρει ἡ παράδοση.²⁰ Ὅπωςδήποτε ὅμως ἡ προσφορά αὐτή εἶναι τόσο μηδαμινή, ὥστε δέν μπορεί νά θεωρηθεῖ ὅτι δημιουργεῖ σχέσεις παραγωγῆς. Ἐπιπλέον δέν συναντᾶται σέ άλλα χωριά τῆς Μέσα Μάνης. Σέ ἐρωτήσεις μου μάλιστα σέ γειτονικά χωριά άν οἱ άχαμνόμεροι πλήρωναν κάποιο φόρο στούς σοῦληδες, ἡ ἀπάντηση ἦταν ἀρνητική "ὄχι καί νά πληρώνουμε φόρους".²¹

Ἡ διάκριση ὅμως μεταξύ σοῦληδων καί άχαμνόμερων παλαιότερα ἦταν πολύ ἐμφανής καί ἐκδηλωνόταν ἀναγκαστικά καί σέ άσήμαντα πράγματα. Κι αὐτό γιάτί οἱ σοῦληδες, ἔχοντας μεγαλύτερο ἀριθμό ὄπλων ἐπέβαλλαν τή θέλησή τους, ἐξαναγκάζοντας τούς άχαμνόμερους σέ πολλῶν εἰδῶν ταπεινώσεις. Σέ πολλά χωριά οἱ σοῦληδες δέν ἐπέτρεπαν στούς άχαμνόμερους νά κτίσουν ψηλό, διώροφο ἢ τριώροφο σπίτι. Μετροῦσαν μέ καλάμι τό σπίτι κι άν αὐτό ξεπερνοῦσε τά τρία μέτρα, τό γκρέμιζαν.²² Οἱ λόγοι εἶναι φανεροί, άν ὁ άχαμνόμερος ἐκτιζε ψηλό σπίτι, ἢ πύργο, θά ἀμφισβητοῦσε τή δύναμη άπό τό σοῦλη καί τό χωριό θά γινόταν πεδίο μαχῶν, ὅπως συνέβαινε πολλές φορές. Ἐχει γραφεῖ ὅτι οἱ άχαμνόμεροι κατοικοῦσαν ὑποχρεωτικά σέ χαμοκέλες ἢ σπηλιές. Αὐτά εἶναι ὑπερβολές. Κατά τήν ἐπιτόπια ἐρευνά μου στή Μάνη παρατήρησα ὅτι πολλά γένη άχαμνόμερων εἶχαν καλά σπίτια "χωρικωτά" κανονικά, ὅπως καί οἱ σοῦληδες καί σέ ἀρκετές περιπτώσεις καί πύργους.²³ Ὁ κανόνας εἶναι ὅτι οἱ σοῦληδες ἔχουν πάντα πύργους καί ὅτι ὅσοι δέν ἔχουν πύργους εἶναι άχα-

μνόμεροι ἢ φαμέγιοι. Ὅμως δέν ἀποκλειόταν, ἂν ἕνας ἀχαμνόμερος ἀποκτοῦσε μέγαλον ἀριθμόν ἀρσενικῶν μελῶν καί οἰκονομική δύναμη, νά κτίσει πύργο. Γινόταν τότε κι αὐτός σοῖλῆς, ἂν καί ἡ ὀνομασία τοῦ ἀχαμνόμερου παρέμενε γιά ἕνα χρονικό διάστημα.²⁴ Συνήθως ἐκτιζαν τόν πύργο νύχτα καί κρυφά γιά νά μήν τό ἀντιληφθοῦν οἱ σοῖλῆδες.²⁵

Τά τελευταῖα χρόνια φαίνεται ὅτι πολλοί ἀχαμνόμεροι μέ τήν ἐργασία τους κατόρθωσαν νά δημιουργήσουν ἀρκετά σεβαστές περιουσίες καί τοῦτοτό ἀποδίνουν οἱ Μανιάτες στό ὅτι αὐτοί, δέν ἀνακατεύονταν στίς ἐχθροπραξίες "δέν ἐμπαιναν στό καυγά".²⁶ Παλαιότερα ὅμως οἱ Νικλιάνοι εἶχαν τά καλύτερα ἐδάφη καί οἱ ἀχαμνόμεροι εἶχαν ἐγκατασταθεῖ σέ ἄγωνα, βραχώδη ἐδάφη καί ἀπομονωμένα χωριά. Οἱ Νικλιάνοι καί οἱ σοῖλῆδες τρέφονταν καί ντύνονταν κατά κανόνα καλύτερα σύμφωνα μέ τούς πληροφορητές : "ἐμεῖς τρῶμε κρέας λέασι οἱ Νικλιάνοι, ἐσεῖς θά φᾶτε πασπαλά, ἐμεῖς θά φᾶμε αὐγά ἐσεῖς θά φᾶτε ἄβραστα λάχανα. Οἱ ἀχαμνόμεροι δέν ἐφορένασι παπούτσια χτυπητά μέ προκαδοῦρες. Παένασι οἱ Νικλιάνοι καί τούς τά παίρνασι, γιά νά μήν κορδοπατοῦν (κάνουν θόρυβο). Οἱ Νικλιάνοι δέν ἐδέχονταν νά ντυθοῦν καλά οἱ ἀχαμνόμεροι. παλαιά στά καπέλλα τους εἶχασι ἕνα τριαντάφυλλο μεταξωτό καί ἐπάεναν νά τό βάλουσι καί οἱ ἀχαμνόμεροι, τούς σπούσανε στό ξύλο."²⁷ Οἱ ἀχαμνόμεροι καί οἱ φαμέγιοι κάθονταν τελευταῖοι στή σειρά, στήν ἐκκλησία καί στή βρύση γιά νερό.²⁸ Οἱ Νικλιάνοι τούς θεωροῦσαν "ρουφιάνους"²⁹ καί ἄνθρωπους ταπεινούς χωρίς ἐγωῖσμό καί πίστευαν γι' αὐτούς ὅτι δέν μπορούσαν νά γίνουν καλοί. Ἐλεγαν : " τοῦ χιούρου τό μαλλί μετάξι δέν γίνεται". Οἱ γυναῖκες τῶν ἀχαμνόμερων ἦταν πάντα "χαμοφτεριασμένες", δηλ. δειλές. Ἀντίθετα οἱ Νικλοπούλες μέχρι καί πιστόλι κρατοῦσαν πάνω τους.³⁰

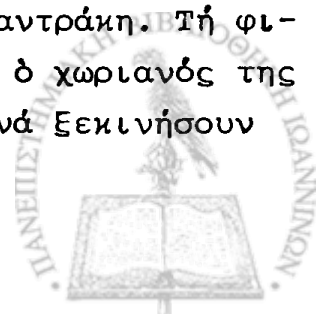
Οἱ παραπάνω διαφορές ὀδήγησαν μερικούς μελετητές νά παρουσιάσουν αὐτές τίς δυό κοινωνικές ομάδες μέ τούς Ρωμαίους πατρικίους καί πληβείους.³¹ Πάντως ἐπαναλαμβάνω ὅτι μέ κανένα τρόπο δέν θεωρεῖται σωστό νά χαρακτηριστοῦν αὐτές ὡς κοινωνικές τάξεις. Ἐξάλλου καί οἱ ἀχαμνόμεροι, ὅπως καί οἱ ἄλλοι σοῖλῆδες, εἶχαν τό δικαίωμα νά φέρουν ὅπλα καί νά πηγαίνουν στόν πόλεμο. Μέ κανένα τρόπο ἐξάλλου δέν μπορούμε νά τίς χαρακτηρίσουμε καί κάστες. Ἀπό παλαιότερα ἂν καί οἱ ἐπιγαμίες μεταξύ "Νικλιάνων" καί ἀχαμνόμερων ἦταν δύσκολες, ἐντούτοις

δέν απαγορεύονταν." Ἀχαμνόμερος πολύ δύσκολα ἔπαιρνε Νικλοπούλα. Ἄμα Νικλιάνος ἔπαιρνε ἀχαμνόμερη κι ἔσφαζε ἕνα κόκορα ὅλοι τότε μισούσανε, γιατί ἐχτίμησε ἕνα ἀχαμνόμερο".³² Ἀργότερα ἐπικράτησε ἀκόμα μεγαλύτερη ἐλευθερία στοὺς γάμους. Ὑπάρχει μάλιστα ἡ ἀντίληψη ὅτι αὐτό εἶχε ὡς συνέπεια σέ σχέση μέ τήν ἀνατροπή τῆς παλαιᾶς κοινωνικῆς τάξεως "νά ξεφουσικέψουσι οἱ Νικλιάνοι καί νά φουσικέψουσι οἱ φαμέγιοι". Γιατί οἱ τελευταῖοι μέ τήν ἐργασία τους εἶχαν ἀποκτήσει μεγάλες περιουσίες. Ζητοῦσαν λοιπόν τίς διαλεχτές κόρες τῶν Νικλιάνων χωρίς προίκα καί τούς ἔδιναν τίς δικές τους "λωβές" δηλ. κακές μέ πλούσια προίκα.³³

Οἱ διαφορές λοιπόν μεταξύ σοῦλληδων καί ἀχαμνόμερων εἶχαν στό παρελθόν, ὅπως συνάγεται, ὑπερτονιστεῖ. Μεγάλη ἐντύπωση μοῦ ἔκανε ὅτι σέ ἐρωτήσεις μου οἱ πληροφορητές δέν δίσταζαν νά μοῦ ἀναφέρουν ὅτι εἶναι ἀχαμνόμεροι. Ἐνας μάλιστα πρόσθεσε : "ἀχαμνόμερος σημαίνει ἄμα δέν ἔχει ἡ παντούφλα σου ψιλά, δό μου λεφτά ἐμένα καί πέ με δέκα φορές γάϊδαρο".³⁴ Τό βέβαιο εἶναι ὅτι οἱ ἀχαμνόμεροι ἀμφισβητοῦσαν πάντα τήν ἰσχὺ τῶν σοῦλληδων, μέ συνεχεῖς πολέμους. Πολλές φορές ἀχαμνόμεροι ἐνώνονταν καί δημιουργοῦσαν ἰσχυρά γένη ἢ ἔκαναν συμμαχίες ἐναντίον σοῦλληδων καί τούς προξενοῦσαν μεγάλες ἀπώλειες. Εἶναι ἐξάλλου φανερό ὅτι, ἐπειδὴ ἡ διάκριση γινόταν ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν μελῶν τοῦ γένους δέν ἦταν ἐντελῶς σαφῆς καί καθαρῆ. Γένη πού ἀποκτοῦσαν πολλά ἀρσενικά μέλη,μποροῦσαν νά μεταπηδήσουν σέ μιάν ἀνώτερη κατηγορία καί ἀντίθετα ἰσχυρά γένη πού ἔχουν ξεκληρίσει νά ἐκπέσουν ἱεραρχικά. Πραγματικῆ ἐξίσωση τῶν ὁμάδων συντελέσθηκε σέ μεγάλη ἔκταση μετά τήν ἀπελευθέρωση, ὅταν ὁ Ὄθων, γιά νά εἰρηνεύσει τή Μάνη, παραχώρησε ἀξιώματα στοὺς ἀρχηγούς τῶν γενῶν τῆς Μάνης. Περισσότερο πρόθυμοι ἀπό τούς σοῦλληδες ἦταν γιά τά ἀξιώματα αὐτά ἀρχικά οἱ ἀχαμνόμεροι καί οἱ ἀρχηγοί λιγότερο ἰσχυρῶν γενῶν, οἱ ὁποῖοι μ' αὐτό τόν τρόπο ἀποκτοῦσαν ἕνα μέσο γιά νά χτυπήσουν τούς παλαιούς ἀντίπαλους τους.³⁵ Τῆς ἀλλαγῆς αὐτῆς χαρακτηριστικό εἶναι ἕνα ἐπεισόδιο πού ἀναφέρει ὁ Δημητράκος :

"Στά 1883. Ἡ θεία Μιχαλοῦ Γ. πῆγε στήν Καλαμάτα νά ἴδει τούς δύο γιουούς της πού κρατοῦνταν ὑπόδικοι στίς φυλακές Ἀλεξαντράκη. Τῆ φιλοξενεῖ στό σπίτι του καί θά τήν ὀδηγήσει στίς φυλακές ὁ χωριανός της ἀχαμνόμερος λοχαγός Ἰωάννης Π. Τήν ὥρα πού πρόκειται νά ξεκινήσουν

για τις φυλακές, η Μιχαλοῦ δείχνει στό λοχαγό ἕνα κοφίνι φραγκόσυκα, πού ἔφερε για τά παιδιά της ἀπό τή Μ. Μάνη καί τοῦ λέγει νά τό πάρει Ὁ λοχαγός κάλεσε τόν ὑπηρέτη του στρατιώτη, τοῦδειξε τό κοφίνι καί τόν διάταξε νά τό πάρει καί νά ἀκολουθήσει. Τῆς Μιχαλοῦς τῆς κακοφάνη αὐτό καί τοῦ λέει : "Ἄμιτί, ντροπιάζεις τά μοῦτρα σου, βρέ παλιογαϊ-δουρέλακα, νά πάεις μοναχό σου ἕνα κοφίνι φραγκόσυκα στά παιδιά μου, γιατί ζούστηκες μακρὺ σπαθί;" Καί ὁ λοχαγός, γελώντας : "Μά ἐδῶ βλέ-πεις, θειά Μιχαλοῦ, εἶμαι καί' γώ Νυκλιάνος". ³⁶

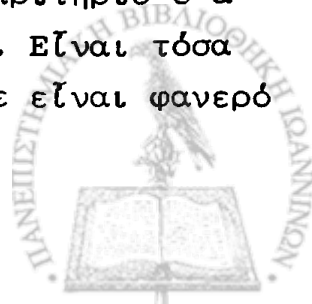

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΙΕΡΑΡΧΗΣΗ ΤΩΝ ΓΕΝΩΝ

- βλ. σχετικά Morton H. Fried, *The Classification of Corporate Unilineal Descent Groups*. J.R.A.I. 87 (1957) 23 κέ.
- John N. Andromedas, *Maniat Folk Culture and the ethnic Mosaic in the Southeast Peloponnese*, στο *Regional Variation*, έκδ. M. Dimen-E. Friedl, New York Academy σ. 203
- βλ. γενικά Κ.Α. χφ 2875, σ. 23 (Νικ. Ήλ. Ήλιακόπουλος, *Λόγια του χωριού - χωριά Μάνης* 1964). Χφ 3892, δ.π., σ. 247. Σ.Α. χφ 2366, σ. 177 (Παρασκή Μ. Αντωνάκου, *έπαρχ. Ορίτυλου* 1975). Ίωάν. Βογιατζίδου, *Περί Νικλιάνων και Φαμέγιων της Μάνης*. Αθηνά 18 (1906) 59-62. Κατά τόν Πετρέα "Νικλιάνοι" είναι εκείνοι πού ανήκουν σέ οίκογένειες πολυμελεῖς, αποτελούμενες τουλάχιστον από εἴκοσι ὡς πενήντα άτομα πρώτου καί δευτέρου συγγενικοῦ βαθμοῦ, πρώτα δηλ. καί δεύτερα ξαδέλφια, ἐνώ οἱ φαμέγιοι εἶναι οἱ ὑποδεέστεροι. Στυλ. Μ. Πετρέα, *Ἡ Μάνη καί ὁ βίος τῶν Μανιατῶν*. Dissertation, Ἀθῆναι 1893, σ. 9
- Ὁ ὀρισμός πού δίνει ὁ Πετρέας ἀφορᾷ βέβαια τίς γενιές τῶν γενῶν, τά ὁποῖα εἶναι κατά πολύ πολυαριθμότερα. Σ' ἓνα μοιρολόγι ἀναφέρεται : Πέντε γαῖδάροι σταχτεροί - ἐκάνασι γεροντική". Αὐτό σημαίνει ὅτι τά γένη τῶν ἀχαμνόμερων μποροῦν νά ἔχουν συνολικά ἀπό δεκαπέντε ἕως πενήντα άτομα, ἐνῶ οἱ οἰκογένειες τῶν φαμέγιων κάτω ἀπό τόν ἀριθμό αὐτόν. Πρβ. Βασιλ. Ε. Πετρούνια, *Μανιάτικα Μοιρολόγια*, Ἀθῆνα 1934, σ. 53.
- βλ. σχετικά S.B. Kugeas. *Herkunft und Bedeutung von neugrich, Νικλιᾶνοι und Φαμέγιοι*. Glotta I (1909) 86-104, καί Ίωάν. Βογιατζίδου, *Περί Νικλιάνων καί Φαμέγιων της Μάνης*, δ.π., σ. 59-62. Περικλ. Ζερλέντη, *Οἱ Νικλιᾶνοι της Μάνης*. Ἀθηνᾶ 28 (1916) 275-284. Δικ. Β. Βαγιακάκου *Συμβολή εἰς τά περί Νίκλων, Νικλιάνων της Μάνης*. Ἀθηνᾶ 53 (1949) 147-194.
- Τό ὄνομα αὐτό συναντᾶται σέ τρία ἐγγραφα πού χρονολογοῦνται τό πρῶτο τό 1582, τό δεύτερο τό 1612 καί τό τρίτο τό 1618, βλ. Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, *Ἡ Μάνη καί ἡ Ὄθωμανική Αὐτοκρατορία*, δ.π., σ. 44, 54 καί 68-69.
- Κυρ. Κ. Κάσση, *Ἱστορία της Μάνης*, Ἀθῆνα 1977, σ. 50 καί 52. Κ.Α. χφ 3892, δ.π., σ. 247. Πρέπει νά παρατηρηθεῖ ὅτι μέ αὐτό τό κριτήριον ὁ ἀριθμός τῶν πραγματικῶν Νικλιάνων δέν μπορεῖ νά καθορισθεῖ. Εἶναι τόσα σήμερα στή Μάνη τά γένη πού ἀναφέρονται ὡς Νικλιᾶνοι, ὥστε εἶναι φανερό ὅτι αὐτό δέν ἀνταποκρίνεται στήν ἀλήθεια.

Κ.Α. χφ 4094, δ.π., σ. 27 καί 332.

S.B. Kugeas, Herkunft und Bedeutung von Neugrich. Νικλιᾶνοι und Φαμέγιοι, δ.π., σ. 96.

Γερασ. Δ. Καψάλη, Ὁ Ταῦγετος, Ἀθήνα, 1948, σ. 124. S.B. Kugeas, Herkunft und Bedeutung von Neugrich. Νικλιᾶνοι und Φαμέγιοι, δ.π., σ. 93.

S.B. Kugeas, Herkunft und Bedeutung von Neugrich. Νικλιᾶνοι und Φαμέγιοι, δ.π., σ. 96.

Κ.Α. χφ 4091, δ.π., σ. 28. Χφ 4094, δ.π., σ. 224.

S.B. Kugeas, Herkunft und Bedeutung von Neugrich. Νικλιᾶνοι und Φαμέγιοι, δ.π., σ. 95-97. Κ.Α. χφ 4094, δ.π., σ. 200, 224 καί 567.

Ὁ ὄρος φαμέγιος ἔχει συσχετιστεῖ ἔτυμολογικά μέ τό λατινικό famulus (= δοῦλος, ὑπηρέτης), ἀπό τό ὁποῖο καί ἡ familia καί τά προερχόμενα ἀπ' αὐτό famille, famiglia, σημαίνει δηλ. ἄτομο προσκολλημένο ὡς ὑπηρέτης σέ μιάν οἰκογένεια μέ τή στενή ἔννοια.

Βρασ. Ι. Καπερνάρου. Οἱ Μανιάτες, Ἀθήνα 1971, σ. 63. Δημ. Β. Δημητράκου-Μεσί-σκλη, δ.π., σ. 15. Κυρ. Δ. Κάσση, δ.π., σ. 53.

Κυρ. Δ. Κάσση, δ.π., σ. 53.

Ἡ σύγχυση αὐτή φαίνεται κατά τή συζήτηση· ἂν ἐρωτηθοῦν γιά τούς φαμέγιους θά ἀναφερθοῦν στούς ἀχαμνόμερους καί τό ἀντίστροφο. Ἡ σύγχυση δημιουργεῖται ἐξαιτίας τοῦ βασικοῦ κοινοῦ χαρακτηριστικοῦ, δηλ. τοῦ ὀλιγάριθμου τῆς οἰκογένειας καί τοῦ ὅτι ἡ λέξη φαμέγιος (ἀκούγεται καί φαμέλιος) ἔχοντας φραγκική καταγωγή δέν ἔχει ἀπόλυτα σαφή σημασία. Πάντως πρέπει νά διευκρινισθεῖ ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν φαμέγιων εἶναι τόσο μικρός, ὥστε, ὅταν γίνεται συζήτηση γιά τίς ἀδύνατες οἰκογένειες οὐσιαστικά πρόκειται γιά τούς ἀχαμνόμερους.

Κ. Α., χφ 4091, δ.π.σ. 87. Τό σοινίκι ἀντιστοιχεῖ περίπου σέ 12 ὀκάδες καί τό κουβέλι σέ 24. Βλ. Δημ. Ἀ. Πετροπούλου, Συμβολή εἰς τήν ἔρευναν τῶν λαϊκῶν μέτρων καί σταθμῶν. Ε.Λ.Α. 7(1952) 63 καί 75.

Στήν Κίττα ὑπάρχει ἡ ἀναλογία 3/5 "Νικλιᾶνοι", 1/5 ἐνδιάμεσοι καί 1/5 ἀχαμνόμεροι. Ἀπ' αὐτό συνάγεται ὅτι οἱ ἀχαμνόμεροι μέ κανένα τρόπο δέν ἦταν δυνατό νά συντηροῦν τούς "Νικλιάνους". Χάρης Καλλιγᾶ, Ἡ ἐξέλιξη τῶν οἰκισμῶν τῆς Μάνης, δ.π., σ. 124.

1. Δικ. Β. Βαγιακάκου, Συμβολή εἰς τὰ περί Νίκλων, Νικλιάνων, ὀ.π., σ. 164-165.
2. Ἐκ παραδόσεως αὐτό συνέβαινε, ὥστε νά ὑπάρχει σήμερα ὑποψία ὅτι ἐκεῖ κάποτε ὑπῆρχε καπετανία, ἡ ὁποία ὁμως γιά διάφορους λόγους δέν διατηρήθηκε, βλ. Ἄναργ. Γ. Κουτσιλιέρη, Μανιάτικα θέματα, σ. 147, καθώς καί S.B. Kugeas, Herkunft und Bedeutung von Neugrich. Νικλιᾶνοι und Φαμέγιοι, ὀ.π., σ. 93, ὅπου ἀναφέρεται μιά σχετική παράδοση.
3. Κ.Α. χφ 4091, ὀ.π., σ. 182.
4. Βλ. σχετικά Δημ. Β. Δημητράκου-Μεσίσκη, ὀ.π., σ. 15. Κυρ. Δ. Κάσση, ὀ.π., σ. 52. Κ. Α. χφ 4091, σ. 197.
5. Κ. Α. χφ 4091, ὀ.π., σ. 178-179 καί 197. Γιά τήν ἴδια διαπίστωση βλ. Βρασ. Ἰ. Καπερνάρου ὀ.π., σ. 59. Σέ μιά περίπτωση μοῦ ἀναφέρθηκε ὅτι τὰ ψηλά τους σπίτια, οἱ ἀχαμνόμεροι τὰ ἔκτισαν, ἀφοῦ συμπεθέρεψαν μέ τούς σοῖλῆδες τοῦ χωριοῦ. Τούς ἐπέτρεψαν δηλ. αὐτοί νά κτίσουν σέ μεγαλύτερο ὕψος.
6. Δημ. Β. Δημητράκου-Μεσίσκη, ὀ.π., σ. 16. Κυρ. Δ. Κάσση, ὀ.π., σ. 53. Βρασ. 1. Καπερνάρου, ὀ.π., σ. 68. Κ.Α. χφ 4091, ὀ.π., σ. 178-179 καί 197.
7. Κ.Α. χφ 4091, ὀ.π., σ. 197.
8. Σέ ὀρισμένες περιπτώσεις αὐτοί ἀσκοῦν διάφορα προσοδοφόρα ἐπαγγέλματα, ἀποκτοῦν μύλους, ἐλαιοτριβεῖα, ἢ μεταναστεύουν στό Λαύρειο καί ἐργάζονται στά μεταλλεῖα, ἀποκτώντας ἔτσι σημαντικές περιουσίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα : οἰκογένεια ἀχαμνόμερων ἀπό τήν Προσηλιακή Μάνη ἀσκοῦσε τό ἐπάγγελμα τοῦ ὀπλουργοῦ. Κατά τούς πληροφορητές πῆγαιναν οἱ σοῖλῆδες καί τούς ζητοῦσαν νά φτιάσουν ἢ νά ἐπισκευάσουν τὰ ὀπλα τους πρίν ἀπό τὰ ὀπλα τῶν ἐχθρῶν τους καί παραχωροῦσαν σ' αὐτούς κτήματα ἢ οἰκογένεια αὐτή πλούτισε. Βλ. γενικά Κ. Α. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 28 καί 87. Χφ 4094, σ. 567. Χφ 4095, ὀ.π., σ. 61, 91 καί 104. Γερασ. Καψάλη, Πῶς ἐφυσικέψασι οἱ φαμέγιοι καί ξεφυσικέψασι οἱ Νικλιᾶνοι. Λαογρ. 13(1951)248 κέ.
9. Σ. Α. Χφ 2366, ὀ.π., σ. 174 καί 177.
10. Κ. Α. χφ 2875, ὀ.π., σ. 23.
11. Κ. Α. χφ 4091, ὀ.π., σ. 29 καί χφ 790, σ. 3 (Δημ. Γιαννακάκος, Μανιάτικες ἐχθρες 1916).

0. Σ.Λ. χφ 2366, ὄ.π., σ. 176.
1. J.M. Wagstaff, Vendetta, War and Society in the Morphogenesis of Rural Settlements in the Mani, Greece, ὄ.π., σ. 520.
2. Σ. Λ. χφ 2366, ὄ.π., σ. 78.
3. Γερασ. Καψάλη, Πῶς ἐφυσικέψασι οἱ φάμεγιοι καί ξεφυσικέψασι οἱ Νικλιάνοι, ὄ.π., σ. 248 κέ.
4. Κ.Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 182.
5. Κυρ. Δ. Κάσση, ὄ.π., σ. 140 καί Δημ. Β. Δημητράκου - Μεσίσκλη, ὄ.π., σ. 16.
6. Δημ. Β. Δημητράκου-Μεσίσκλη, ὄ.π., σ. 15.

Ἡ κοινωνική κατάσταση πάνω ἀπό τήν Ἀρεόπολη καί τόν Κότρωνα, σέ σχέση μέ τή Νότια Μάνη, παρουσιάζει σημαντική διαφορά. Ἐν καί διάκριση μεταξύ σοϊλήδων καί ἀχαμνόμερων συναντᾶμε μέχρι τά χωριά τοῦ Ζυγοῦ τῆς Ἐξω Μάνης καί ἐξισωμένα γένη στήν Προσηλιακή Μάνη μέχρι τό Σκουτάρι, ὅμως ἐδῶ οἱ σχέσεις τῶν ἀτόμων μέσα στά γένη, ἀλλά καί τῶν γενῶν μεταξύ τους εἶναι στηριγμένες σέ τελείως διαφορετικές ἀρχές.¹ Στήν Ἐξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη τό κοινωνικό σύστημα παίρνει χαρακτήρα καθαρά φεουδαλικό. Ἐδῶ ὀρισμένα γένη ξεχωρίζουν ἀπό τά ἄλλα, γιατί ἀσκοῦν ἐξουσία σέ ὀρισμένες περιοχές, τίς καπετανίες. Ἡ πολιτική ὀργάνωση τῶν καπετανιῶν αὐτῶν θά ἐξεταστεῖ σέ ἐπόμενο κεφάλαιο. Αὐτό πού μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι νά ἐξετάσουμε ποία ἦταν ἡ ἐσωτερική δομή τῶν γενῶν στίς παραπάνω περιοχές καί πῶς λειτουργοῦσαν αὐτά.

Τά γένη στήν περιοχή αὐτή ἦταν ἐσωτερικά ἱεραρχημένα. Γι' αὐτό δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία, γιατί τά γένη, πού ὀνομάζουμε ἀριστοκρατικά, ἐφόσον ἀσκοῦσαν κυριαρχία πάνω σέ ἄλλα χωριά καί γένη τῆς καπετανίας, εἶχαν κληρονομικούς ἀρχηγούς κατά τήν ἀρχή τῆς ἀρρενοπρωτοτοκίας. Τό ἴδιο συνέβαινε καί μέ τά ὑπόλοιπα γένη μιᾶς καπετανίας καθώς καί τά ἄλλα πού ἦταν ἐντελῶς ἀνεξάρτητα καί ἀποτελοῦσαν μόνα τους ξεχωριστές καπετανίες. Τό ἀξίωμα τοῦ καπετάνιου ἦταν προνόμιο μιᾶς ὀρισμένης οἰκογένειας ἢ ἐνός κλάδου, δηλ. γενιᾶς. Ἐνῶ ὅμως ὁ χαρακτηρισμός τῶν γενῶν αὐτῶν ὡς ἐσωτερικά ἱεραρχημένων δέν παρουσιάζει κανένα πρόβλημα, τό θέμα τῆς ἐσωτερικῆς τῶν διαστρωματώσεως εἶναι κάπως πιο περίπλοκο.

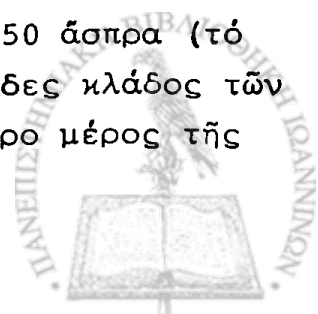
Σύμφωνα μέ βασικές ἐθνολογικές καί κοινωνιολογικές ἀρχές ἡ κοινωνική διαστρωμάτωση ἀντιστοιχεῖ στή διαίρεση σέ κοινωνικές τάξεις, ἀπό τό ἕνα μέρος ὁμάδων πού εἶναι ἀντικείμενο οἰκονομικῆς ἐκμεταλλεύσεως καί ἀπό τήν ἄλλη προνομιοῦχων ὁμάδων πού ἰδιοποιοῦνται τό οἰκονομικό πλεόνασμα (surplus).² Πρέπει λοιπόν νά ἐξεταστεῖ πῶς παρουσιάζονται οἱ σχέσεις αὐτές στίς παραπάνω περιοχές. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τό σύστημα συγγένειας στή Μάνη λειτουργοῦσε μέχρι τό 1900 καί ἐν μέρει λειτουργεῖ σέ ὀρισμένες περιοχές μέχρι σήμερα. Ἐπομένως δέν μποροῦμε νά χαρακτηρίσουμε τήν κοινωνία τῆς Μάνης ὡς ὀλοκληρωμένη ταξική κοινωνία, γιατί, ἂν συνέβαινε κάτι τέτοιο, θά εἶχαμε πλήρη ἀποδιοργάνωση τοῦ αἱματοσυγγενικοῦ συστήματος.³

Ἐν καί οἱ ἀνώτερες ἱεραρχικά ὁμάδες, οἱ ἀρχηγοί δηλαδή τῶν γενῶν καί τῶν καπετανιῶν δέν εἶναι ὑποχρεωτικό νά ταυτίζονται μέ μιάν ἀνώτερη κοινωνική τάξη γαιοκτημόνων, ὅπως ἔχει ἀποδείξει ἡ μέχρι τώρα ἀνθρωπολογική ἐρευνα,⁴ ἐντούτοις στή Μάνη φαίνεται ὅτι τά δύο αὐτά στρώματα σ' ἕνα στάδιο ἐξελίξεως ἀρχισαν νά ταυτίζονται. Γιὰ νά κατανοήσουμε περισσότερο

τό θέμα είναι ανάγκη νά ανατρέξουμε σέ πληροφορίες καί στοιχεῖα, πού νά μᾶς διαφωτίζουν γιά τά περιουσιακά στοιχεῖα τῶν καπετάνιων, τήν οἰκονομική τους δηλ. δύναμη καί τόν τρόπο ἐκμεταλλεύσεως τῶν προσωπικῶν περιουσιῶν τους. Τά στοιχεῖα αὐτά εὐτυχῶς δέν λείπουν. Ἀρχικά πρέπει νά ἀναφερθεῖ ὅτι οἱ καπετάνιοι ἀσκοῦσαν ἐπικυριαρχία σέ ὅλη τή γῆ, πού κατεῖχαν τά μέλη τῆς καπετανίας. Αὐτό δέν τούς ἔδινε ὅμως ἰδιαίτερα δικαιώματα ἀπόλυτης κυριότητος στήν καπετανία καί ποτέ στήν ἱστορία τῆς Μάνης ἡ γῆ αὐτή δέν θεωρήθηκε προσωπική ἢ ἀτομική ἰδιοκτησία τῶν καπετάνιων (βλ. τό κεφάλαιο γιά τήν πολιτική ὀργάνωση.) Κάθε καπετάνιος ὅμως εἶχε στήν ἀποκλειστική κυριότητα καί κατοχή του δική του κτηματική περιουσία, τήν ὁποία διαχειριζόταν κατά τήν κρίση του.

Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα μας ἡ περιουσία τοῦ Τζανέτμπεη Γρηγοράκη, ὁ ὁποῖος θεωρεῖτο ἕνας ἀπό τούς πλουσιότερους ἀνθρώπους τῆς Μάνης, περιελάμβανε : ἕνα ζευγολατεῖο (τσιφλίκι) στό Κακοσκάλι, ἕνα ἄλλο στήν Σελίνιτζα, 6.000 καρποφόρα δέντρα, πύργους, μύλο, σπίτια στό Μαυροβούνι καί στό Μαραθωνήσι (Γύθειο), μιά πεδιάδα δυό χιλιάδων στρεμμάτων στό Μαυροβούνι, ἀμπελῶνες 150 στρεμμάτων, δέκα περιβόλια. Κατά τίς ἐχθροπραξίες μέ τούς Τούρκους ἡ ζημία του ἀνῆλθε στό ὕψος τῶν 308.000 δίστηλων. Στό ἴδιο ἔγγραφο ἀναφέρεται ὅτι ἡ ζημία τῶν Καλκαντήδων ἄλλου ἰσχυροῦ γένους τῆς περιοχῆς ἀνῆλθε στό ὕψος τῶν 30.000 δίστηλων.⁵ Ἡ διαφορά στά δυό αὐτά ποσά εἶναι καταφανής. Τῆ μεγάλη αὐτή περιουσία ἀπέκτησε ὁ Γρηγοράκης μετά τήν κατάληψη τοῦ φρουρίου τοῦ Πασαβᾶ. Τότε μεγάλες ἐκτάσεις εὐφορων γαιῶν καταλήφθηκαν καί μοιράστηκαν μεταξύ τῶν Πετροπουλάκηδων, Καβαλλιεράκηδων καί Γρηγοράκηδων. Τό γεγονός, ὅτι τά κτήματα αὐτά βρίσκονταν ὑπό τήν κατοχή τῶν Τούρκων, φαίνεται ἀπό τίς τουρκικές ὀνομασίες τους. Ἀκόμα καί ὁλόκληρο τό Μαραθωνήσι καί ἡ περιοχή του ἀρχικά ἦταν ἀκατοίκητη καί τήν παραχώρησε ὁ Γρηγοράκης σέ συγγενεῖς καί φίλους του, γιά νά ἐγκατασταθοῦν ἐκεῖ. Ἀπόγονοι μέχρι σήμερα τῆς οἰκογένειας αὐτῆς οἱ Τζωρτζάκηδες κατέχουν μιάν ἀπέραντη ἔκταση, πού φθάνει ἀπό τό Γύθειο ὡς τό Μαυροβούνι.⁶

Μέρος τῆς περιουσίας τοῦ Τζανέτου Κουτήφαρη, πού συνολικά περιελάμβανε, πύργους, κατοικίες, κατάστημα, μύλους, κτήματα, ἀκόμα καί τρία χωριά, ὑπολογίσθηκε ἀπό τούς Τούρκους μετά τή δήμευσή της σέ 7.550 ἄσπρα (τό μισό τοῦ ὀφειλόμενου φόρου πρὸς τήν Πύλη).⁷ Οἱ Καπετανάκηδες κλάδος τῶν Κουτηφαραίων ἀργότερα ἀναφέρεται ὅτι κατεῖχαν τό μεγαλύτερο μέρος τῆς

περιοχής τῶν Γιαννιτσάνικων.⁸ Οἱ Τρουπάκηδες ἐξάλλου ἦταν τόσο πλούσιοι, ὥστε μέ δικά τους ἔξοδα κατά τό μεγαλύτερο μέρος κτίστηκε ἡ ἱστορική Βέργα τοῦ Ἀλμυροῦ.⁹ Καί ἄλλοι μικρότεροι κληρονομικοί καπετάνιοι γενῶν ἢ χωριῶν εἶχαν μεγάλες περιουσίες, ὅπως ὁ καπετάν Χαντζάκος, ὁ καπετάν Τσιμπιδάρος, ὁ καπετάν Ληγοράκος Ταβουλάρης, ὁ Πετροπούλακης, ὁ καπετάν Γιαννοῦζος Δεμέστιχας κ.ἄ.¹⁰ Ἀπό μερικούς ἱστορικούς καί περιηγητές ἀναφέρεται ὅτι οἱ περιουσίες τῶν καπετάνιων δέν ἦταν πολύ μεγάλες.¹¹ Ὅπωςδήποτε δέν ταυτίζονται αὐτές μέ τήν ἔκταση τῶν καπετανιῶν, ἀλλά ἦταν πάντα πολύ μεγαλύτερες ἀπό τῶν ὑπηκόων τους, μερικές φορές καί ἑκατονταπλάσιες (π.χ. τοῦ Τζανέτμπεη Γρηγοράκη).

Ὅλοι οἱ καπετάνιοι εἶχαν μεγάλα σπίτια καί ὄχυρά. Μερικοί μάλιστα εἶναι πραγματικά παλάτια, ὅπως ὁ Κουτήφαρης στίς Κιτριές, ὁ Μαυρομιχάλης στό Λιμένι, ὁ Γρηγοράκης στόν Ἀγερανό, Μαυροβούνι καί Μαραθωνήσι, ὁ Χαντζάκος στήν Πηλάλα κ.ἄ.¹² Ὅμως μιά διαβάθμιση τοῦ πλούτου καί ἡ διαφοροποίηση σέ πλούσιους καί φτωχοῦς δέν δημιουργεῖ αὐτόματα καί κοινωνικές τάξεις. Οἱ κοινωνικές τάξεις δημιουργοῦνται, μόνο ὅταν μεταξὺ πλουσίων καί φτωχῶν δημιουργηθοῦν σχέσεις παραγωγῆς.

Ἀπ' ὅσα γνωρίζουμε γιά τή Μάνη, πρίν ἀπό τό 1900 μπορούμε νά διακρίνουμε τουλάχιστον τρεῖς βασικούς τρόπους παραγωγῆς.¹³ Στόν πρῶτο ὁ καλλιεργητής εἶναι ὁ ἴδιος καί ἰδιοκτήτης. Ἀποτέλεσμα εἶναι λοιπόν ἡ οἰκιοποίηση ἀπό τόν ἴδιο τῆς παραγωγῆς καί τοῦ κοινωνικοῦ πλεονάσματος, ἂν ὑπάρχει. Ὁ τρόπος αὐτός παραγωγῆς συναντᾶται κατ' ἀποκλειστικότητα στή Νότια Μάνη, ἀλλά μερικά καί στίς ἄλλες περιοχές, Ἐξω καί Βόρεια Προσηλιακή. Αὐτή ἀπό ἀποψη οἰκονομικῆς ὀργανώσεως χαρακτηρίζει κοινωνίες μέ κλειστή αὐτάρκη οἰκονομία. Στό δεύτερο τρόπο παραγωγῆς ὁ ἰδιοκτήτης τῆς γῆς καλεῖ σέ "ἀργατία" συγγενεῖς, φίλους καί γείτονες καί ἐργάζονται αὐτοί γιά μιά μέρα, συνήθως ἀργία ἢ Κυριακή. Ὑποχρέωση τοῦ νοικοκύρη εἶναι νά τούς κάνει τό τραπέζι. Γινόταν αὐτό μέ σύγκλινα, κατσίκι ἢ ἀρνί πού ἔσφαζε. Ἄλλες ὑποχρεώσεις πληρωμῆς ὁ νοικοκύρης δέν εἶχε. Ὁ τρόπος αὐτός στηρίζεται σέ μίαν ἀμοιβαιότητα κατά τήν ὁποία ὁ νοικοκύρης σήμερα θά εἶναι αὔριο ἕνα ἀπό τά μέλη μιᾶς ἄλλης ἀργατίας στά χωράφια ἑνός ἄλλου νοικοκύρη. Ὁ τρόπος αὐτός στηρίζεται σέ ἕνα πρωταρχικό κοινοτικό σύστημα ὀργανώσεως. Συναντᾶται σέ ὅλη τή Μάνη καί δέν τεκμηριώνει τρόπο παραγωγῆς οὐσιαστικά διαφορετικό ἀπό τόν προηγούμενο. Στή Βόρεια ὅμως Προσηλιακή καθώς καί στήν Ἐξω Μάνη τό σύστημα αὐτό ἔχει πάρει ἐντελῶς ἄλλη μορφή. Στά κτήματα τῶν καπετάνιων καί τῶν ἄλλων

γεωκτημόνων γίνονταν τέτοιες άργατίες από τούς ύπηκόους τους. Ένω όμως άρχικά αυτές στηρίζονταν στην έλεύθερη συγκατάθεση, προς τό τέλος μετάβάλλονται σέ είδος καταναγκαστικής έργασίας, "άγγαρείας".¹⁴ Τό γεγονός έξάλλου ότι ή άρχή τής άμοιβαιότητας έδω δέν έχει καμιά έφαρμογή όδηγεϊ στό συμπέρασμα, ότι ό τρόπος αυτός παραγωγής, σ' αυτή τήν εξέλιξη, χαρακτηρίζει διαμορφωμένες πλέον σχέσεις παραγωγής. Ό τρίτος τρόπος παραγωγής συνίσταται στην ένοικίαση τής γής σέ "σέμπρους", όπως λέγονται. Σέ όλη τή Μάνη γίνονταν "σεμπριές".¹⁵ Στή Νότια Μάνη σέ μικρότερη έκταση κατά τούς πληροφορητές, γιατί ύπήρχαν εκεί μερικές μεγάλες έκτασεις, αλλά ήταν άγονες και δέν απέδιναν. Συνεπώς δέν περίσσευαν για νά δοθοϋν μισιακές. Κατά τούς πληροφορητές σπάνια νά δώσει κανείς τά κτήματά του μισιακά, άν έμενε στό χωριό του. Αυτό συνέβαινε συνήθως, άν έλειπε έξω από τή Μάνη. Αντίθετα στίς περιοχές πάνω από τήν Άρεόπολη και τόν Κότρωνα οί σεμπριές μεταξύ πλουσίων γαιοκτημόνων καπετάνιων και φτωχών καλλιεργητών ήταν κανόνας. Στήν Βόρεια Προσηλιακή Μάνη ιδιαίτερα οί καλλιεργητές αυτοί καθάριζαν χέρσες ή έλώδεις έκτάσεις και τίς καλλιεργοϋσαν. Στήν Έξω και Βόρεια Προσηλιακή Μάνη ήταν παλαιότερα ό βασικότερος τρόπος παραγωγής. Τά κτήματα τά έδιναν σέ φίλους και συγγενείς έναντι παροχής ένοικίου σέ είδος και πολλές φορές στρατιωτικής ύπηρεσίας. Τά κτήματα παραχωροϋνταν "μισιαρικά", (δηλ. μισιακά), "τριτάρικα" ή "άναπεντάρικα".¹⁶ Όρισμένα παραδείγματα είναι χαρακτηριστικά, π.χ. οί Δεμεστιχαϊοί έδιναν τά κτήματά τους μισιακά σέ συγγενείς, γείτονες και φίλους και γενικά καλλιεργητές από τά γειτονικά χωριά.¹⁷ Στήν πρώτη φάση τής εξέλιξεως αυτού του τρόπου παραγωγής τά κτήματα δίνονταν σέ γειτονικά χωριά και συγγενείς χωρίς νά γίνεται καμιά μετακίνηση ξένων στό χωριό από άλλες περιοχές, προς τό τέλος όμως του 19ου αιώνα τά πράγματα θά αλλάξουν. Μεταφέρονται καλλιεργητές σέμπροι και βοσκοί από άλλες περιοχές τής Μάνης και τής Πελοποννήσου, όπως Πάρνωνα κ.ά.¹⁸ Ένας τέταρτος τρόπος παραγωγής ό όποϊος καθώς φαίνεται επικρατεϊ κατά τή νεώτερη περίοδο (μετά τό 1900) είναι μέ τό ήμερομίσθιο "μεροκάματο" ή μέ τό "μαζευτικό", άν πρόκειται για έλιές. Αύτός ό τρόπος παραγωγής είχε άρχίσει νά αναπτύσσεται κυρίως στην Έξω και Βόρεια Προσηλιακή Μάνη από παλαιότερα. Έχει όμως διαδοθει σήμερα λόγω τής έλλείψεως έργατικών χεριών και στή Νότια Μάνη, όσον άφορᾶ τουλάχιστον τό μάζεμα τών έλιών.¹⁹

Άπό τά έπιπλέον εισοδήματα τών γαιών αυτών οί καπετάνιοι μπορούσαν νά ζοϋν άνετότερα και νά διαθέτουν ποσά για τήν πολιτική και στρατιωτική ίσχυροποίησή τους έκτός από τήν έπιρροή πού μπορούσαν νά άσκήσουν στους σέμπρους τους.²⁰

Έκτός όμως από τὰ ἔσοδα αὐτά οἱ καπετάνιοι εἶχαν καί ὀρισμένα ἄλλα προνόμια, ὅπως δικαιώματα ἐπὶ τῆς χορτονομῆς τῶν κτημάτων τῶν ὑπηκόων τους κυρίως στὴ Βόρεια Προσηλιακὴ Μάνη,²¹ καθὼς καί τὸ δικαίωμα νὰ ἀσκοῦν τὸ μονοπώλιο τοῦ ἐμπορίου τοῦ λαδιοῦ, τοῦ βελαμδιοῦ καί τοῦ πρινοκοκκιοῦ. Οἱ καπετάνιοι συγκέντρωναν τὴν παραγωγή αὐτῶν τῶν προϊόντων τῶν ὑπηκόων τους καί τοὺς πλήρωναν ἕνα ποσό μὲ βάση προκαθορισμένη ἀπ' αὐτοῦς τιμὴ.²² Κατόπιν αὐτοὶ πωλοῦσαν τὴν παραγωγή στὰ φορτηγά πλοῖα καί στοὺς ἔμπορους μὲ ψηλότερη τιμὴ. Ὄταν ἐπιβλήθηκε ἡ Ἡγεμονία, οἱ καπετάνιοι ἔδιναν στὸ μπέη τὴν παραγωγή καί κρατοῦσαν ἀπὸ τὰ χρήματα τὸ 1/3, τὸ ὑπόλοιπο ποσό τὸ ἔδιναν στοὺς ὑπηκόους τους.²³ Διαθέτουμε στοιχεῖα καί γνωρίζουμε λεπτομέρειες γιὰ τὸν τρόπο διεξαγωγῆς αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἐμπορίου. Ἐμποροὶ ἀπὸ τὸ Μυστρά ἔρχονταν στὸ Μαραθωνήσι (Γύθειο) καί ἐκεῖ συζητοῦσαν μὲ τὸ μπέη. Μερικὲς φορές προαγόραζαν ἀπὸ τὸ μπέη τὴν παραγωγή μὲ ἀκόμα μικρότερη τιμὴ ἢ γύριζαν στὰ χωριά καί ἀγόραζαν τὴν παραγωγή σὲ συμφέρουσα τιμὴ μὲ ἄδεια τοῦ μπέη. Αὐτὸ γινόταν σὲ εἰδικὲς περιπτώσεις πού αὐτοὶ δάνειζαν τὸ μπέη μὲ διάφορα ποσά.²⁴ Οἱ ὑπήκοοι μόνοι τους δέν μπορούσαν νὰ ἀσκῆσουν ἐμπόριο. Σὲ εἰδικὸ ἐρωτηματολόγιο πού ὑπέβαλε ὁ Γάλλος πρόξενος τῆς Κέρκυρας στὸν ἐκπιτωτὸ Τζανέτιμπεη Κουτήφαρη σχετικὰ μὲ τὸ ἐμπόριο στὴ Μάνη, ὁ τελευταῖος ἀναφέρει ὅτι οἱ ὑπήκοοι δέν μπορούσαν μόνοι τους νὰ διεξάγουν ἐμπόριο, γιατί οὔτε κεφάλαια οὔτε πείρα διέθεταν. Καί συμπληρώνει ὁ ἴδιος ὅτι ἐμπόριο χωρὶς τὴν ἄδεια τῶν καπετάνιων καί τὴν ἐγγύηση γιὰ τὴν ἀσφάλειά του ἀπὸ τὸ μπέη δέ μπορούσε νὰ διεξαχθεῖ στὴ Μάνη.²⁵

Τὰ ἔσοδα τῶν καπετάνιων καί τοῦ μπέη αὐξάνονταν ἐπίσης μὲ τὴν ἐπιβολὴ δασμῶν (γλουμπρούκια) σὲ ὅλα τὰ εἰσαγόμενα καί ἐξαγόμενα προϊόντα ἐκτὸς ἀπὸ τὰ εἶδη πολυτέλειας καί τὰ τρία παραπάνω ἀγαθά.²⁶ Οἱ τελωνειακοὶ αὐτοὶ δασμοὶ ἀνέρχονταν στὸ 3% περίπου τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων. Τὴν περίοδο τῆς Ἡγεμονίας ἀπὸ τίς εἰσπράξεις αὐτές οἱ καπετάνιοι ἔπρεπε νὰ δώσουν τὰ 2/3 στὸ μπέη. Τὸ ἐμπόριο διεξαγόταν βασικὰ στὰ λιμάνια Κιτριές, Καρδαμύλη, Λιμένι (Ἄρεσπόλεως) καί Μαραθωνήσι. Οἱ Μαυρομιχαλαῖοι ἔγιναν πλούσιοι, ἐλέγχοντας τὸ ἐμπόριο στὸ Λιμένι καί παραμερίζοντας ἀπὸ ἐκεῖ τοὺς Τσαλαπιάνους.²⁷ Κάτι τέτοιο ἐπιχείρησαν καί οἱ Μαντουβαλαῖοι στὸ Λιμένα (Γερολιμένα), ἀλλὰ δέν μπόρεσαν νὰ ἀποκτήσουν τόση περιουσία, ὥστε νὰ ἀσκῆσουν εὐρύτερη ἐπιρροή στὴν περιοχή.²⁸ Ὅρισμένοι πάλι καπετάνιοι τοῦ ἐσωτερικοῦ μπορούσαν νὰ ἐνι-

σχυθοῦν οἰκονομικά, ἐπιβάλλοντας διόδια σέ ὀρισμένα περάσματα (δερβέ-
νια) πού φύλασαν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ἀποτελοῦν οἱ Πετροπουλά-
κηδες.²⁹

Ἄλλα ἔσοδα εἶχαν οἱ καπετάνιοι ἀπό τίς πειρατεῖες. Εἶναι γνωστό
ὅτι οἱ καπετάνιοι διέθεταν πλοῖα "γολέτες", μέ τά ὁποῖα διάρπαζαν ξέ-
να εὐρωπαϊκά καί ἄλλα πλοῖα, ἄσχετα ἀπό σημαία.³⁰ Ἔσοδα ἐπίσης προ-
έρχονταν ἀπό τίς ἐπιδρομές, πού ἐπιχειροῦσαν αὐτοί, στίς γειτονικές
καπετανίες καί τά χωριά, ἐναντίον δηλ. Ἑλλήνων καί Τούρκων ἔξω ἀπό
τή Μάνη. Στίς πολεμικές αὐτές ἐπιχειρήσεις, πού κύριος σκοπός τους
ἦταν ἡ διάρπαγή (πλιάτσικο),³¹ οἱ καπετάνιοι ἔπαιρναν "τή μερίδα τοῦ
λέοντος". Εἶχαν τό δικαίωμα νά κρατήσουν ἀπό τά λάφυρα ὁποιοδήποτε
χρυσό ἢ ἀσημένιο ἀντικείμενο καθώς καί τούς πολύτιμους λίθους. Ἄν οἱ
στρατιῶτες τους λαφυραγωγοῦσαν ὄπλα, οἱ καπετάνιοι ἀφαιροῦσαν. ὅ, τι
πολύτιμο εἶχαν αὐτά πάνω καί τούς τά ἐπέστρεφαν. Δικαίωμα αὐτοί δέν
εἶχαν στούς αἰχμάλωτους, πού ἐπιαναν οἱ στρατιῶτες τους.³² Ἐκτός ὅ-
μως ἀπό ὅλα αὐτά τά μέλη τῶν γενῶν ἔκαναν πρὸς τούς ἀρχηγούς τους καί
τούς καπετάνιους τῶν ἐπαρχιῶν καί τό μπέη διάφορες προσφορές οἰκιοθε-
λῶς σέ ἔνδειξη τιμῆς καί σεβασμοῦ πρὸς αὐτούς.

Ἐνα πρόβλημα πού ὑπάρχει εἶναι κατά πόσο πέρα ἀπό τά παραπάνω ἐξ-
ακριβωμένα ἔσοδα οἱ καπετάνιοι ἐπέβαλλαν στούς ὑπηκόους τους καί ἄλ-
λου εἶδους φορολογικές ὑποχρεώσεις. Ὅρισμένοι περιηγητές ἀναφέρουν
ὅτι οἱ κάτοικοι δέν πλήρωναν κανένα εἶδος φόρου στούς ἀρχηγούς τους.
Ἄναφέρουν μάλιστα ὅτι καμιά ὁμοιότητα δέν ὑπάρχει μέ τήν ὑπόλοιπη
Πελοπόννησο καί τά τουρκικά τσιφλίκια. Ἄλλοι ὅμως καί ἀνάμεσά τους
καί ὁ Walpole, ἀναφέρουν ὅτι οἱ καπετάνιοι εἰσπράττανε ἕνα ποσοστό τῆς
παραγωγῆς τῆ δεκάτη.³³ Διαθέτουμε ἐξάλλου πληροφορίες ὅτι μερικές φο-
ρές οἱ καπετάνιοι ἐξανάγκαζαν μέ τή βία τούς κατοίκους νά τούς παρα-
δώσουν μέρος τῆς παραγωγῆς τους.³⁴ Τήν εἰσπραξη δεκάτης δέχονται καί
νεώτεροι ἱστορικοί, πού συσχετίζουν τίς καπετανίες μέ τά τιμάρια τοῦ
Ὀθωμανικοῦ κράτους. Πρέπει νά θεωρεῖται λογικό ἕνα σύστημα φορολογίας,
ἰδιαίτερα τῶν ὑποτελῶν γενῶν καί χωριῶν (vassals). Ἄναφέρεται ἐξάλλου
ἀπό πληροφορητές ὅτι μερικές φορές οἱ καπετάνιοι εἰσπράττανε φόρους
ἀπό τούς κατοίκους γιά λογαριασμό τῶν Τούρκων.³⁵ Ὅμως ἡ εἰσπραξη αὐ-
τοῦ τοῦ φόρου παρουσιάζεται πολύ παλαιότερη ἀπό τήν ἐπιβολή τῆς ἡγε-
μονίας καί τοῦ φόρου ὑποτελείας πρὸς τούς Τούρκους. Δέν εἶναι δυνατό

έντούτοις νά εξακριβωθοῦν λεπτομέρειες γιά τήν ὀργάνωση ἑνός τέτοιου φορολογικοῦ συστήματος, πιστεύουμε ὡστόσο ὅτι ἔχει σχέση μέ τήν ἐκβιαστική ἐπιβολή φορολογικῶν ὑποχρεώσεων σέ ὑποταγμένα (ὑποτελή) ἢ ἀδύνατα γένη ἐναντι παροχῆς προστασίας. Δέν γνωρίζουμε, ἂν αὐτός ὁ φόρος ἦταν κάθε φορά τό τρίτο, τό πέμπτο (ὅπως μέ τίς σεμπρίες) ἢ τό δέκατο τῆς παραγωγῆς.³⁶ Ἀπόλυτα βέβαιο εἶναι ὅτι κατά τήν ὀργάνωση τῆς Ἡγεμονίας, ὅσες περιοχές δέν ἐμπορεύονταν λάδι, βελανίδι καί πρινοκόκκι ἦταν ὑποχρεωμένες νά πληρώνουν στό μπέη ἕνα γρόσι κατά κεφαλή.³⁷

Ἀπό ὅλα τά παραπάνω συνάγεται ὅτι ὑπάρχει μεγάλη διαφορά ὅσον ἀφορᾶ τόν πλοῦτο μεταξύ τῶν ἡγετῶν καί τῶν ὑπηκόων τους. Ἡ διαφορά ὅμως αὐτή ὡς πρός τόν πλοῦτο, ὅπως εἶπαμε, δέν σημαίνει καί ὀλοκληρωμένες ταξικές σχέσεις. Πάντως οἱ παραπάνω σχέσεις παραγωγῆς δημιουργοῦν ἕνα εἶδος κοινωνικῆς διαστρωματώσεως. Ἡ μίσθωση ὅμως τῶν γαιῶν δέν δημιουργεῖ στό πρῶτο στάδιο ὀλοκληρωμένες ταξικές σχέσεις, γιατί εἶναι βέβαιο ὅτι ἀρχικά τουλάχιστον οἱ ἐνοικιαστές τῶν γαιῶν δέν ἦταν ἀκτήμονες. Διαθέτανε δηλ. αὐτοί ἐπιπλέον δικές τους γαῖες πού τίς καλλιεργοῦσαν καί ἀπ' αὐτές ζοῦσαν. Μποροῦμε λοιπόν νά μιλάμε ἀρχικά μόνο γιά μερική διαστρωμάτωση. Τό μονοπώλιο πάλι τοῦ ἐμπορίου ἀπό τοῦς καπετάνιους φαίνεται ὅτι εἶναι μεταγενέστερο ἀπό τή δημιουργία τῶν καπετανιῶν, παρόλο πού αὐτό ἐμφανίζεται ἀρκετά νωρίς. Πρέπει ν' ἀρχισε νά ἀναπτύσσεται ἀπό τό δεύτερο τέταρτο τοῦ 18ου αἰώνα. Πρώτη ἀναφορά, στήν ὁποία ἔχουμε τοῦς Γρηγοράκηδες νά ἐμπορεύονται μέ ἔμπορο τοῦ Μυστρά τό βελανίδι, εἶναι τό 1734.³⁸ Παρ' ὅλα αὐτά φαίνεται ὅτι ἕνα εἶδος ἐμπορίου ὑπῆρχε ἀπό τόν προηγούμενο αἰώνα σύμφωνα μέ πληροφορίες πού χρονολογοῦνται ἀπό τό 1618.³⁹ Μιά ἄλλη ἐξέλιξη ἐξάλλου ὡς πρός τή γεωργία ἀρχίζει ἀπό τά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα. Οἱ Γρηγοράκηδες καί ἄλλοι καπετάνιοι εἰσάγουν νέες καλλιέργειες μπαμπακιοῦ καί καλαμποκιοῦ, πού προορίζονται γιά ἐξαγωγή.⁴⁰ Ἡ ἀνάπτυξη αὐτή τοῦ ἐμπορίου καί ἕνα εἶδος ἐκχρηματισμένης γεωργίας σχετίζεται ἄμεσα μέ τή λεγόμενη βιομηχανική ἐπανάσταση στήν Εὐρώπη καί ἰδιαίτερα τήν Ἀγγλία τήν περίοδο αὐτή. Ἡ ἐξέλιξη αὐτή εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν προσπάθεια τῶν καπετανιῶν νά ἐπεκτείνουν τήν κτηματική περιουσία τους σέ βάρος τῶν ἰδιοκτησιῶν τῶν ὑπηκόων τους. Παρατηροῦμε καί ἐδῶ μιά ἐξέλιξη πρός δημιουργία μεγάλης γαιοκτησίας, ὅπως καί στό Ὀθωμανικό κράτος, καί τά αἷτια εἶναι ταυτόσημα.⁴¹ Ἡ ἐπιβολή τῆς Ἡγεμονίας στή Μάνη καί ἡ ἀποδοχή τοῦ ἀξιώματος καί ἀπό τοῦς Γρηγοράκηδες δέν εἶναι ἄσχετα μέ τήν ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ ἐμπορίου καί τή σημαντική συμμετοχή τῶν οἰκογενειῶν τῶν καπετανιῶν σ' αὐτό.⁴² Πρέπει νά ἀναφερθεῖ ἐξάλλου ὅτι ἀρχικά ἡ οἰκονομία τῆς Μάνης ὡς τίς ἀρχές τοῦ

19ου αιώνα ήταν πολύ λίγο εκχρηματισμένη. Ο Stephanopoli αναφέρει ότι γινόταν χρήση του τουρκικού νομίσματος στις συναλλαγές και ότι στο έσωτερικό τό εμπόριο διεξαγόταν με ανταλλαγή προϊόντων. Επίσης μάς πληροφορεί ότι σε μικρή κλίμακα γίνονταν συναλλαγές με αρχαία νομίσματα, που κανείς δέν ήταν βέβαιος για τήν αξία τους.⁴³

Τό πρόβλημα του χαρακτηρισμού τής οικονομίας αυτού του είδους από άποψη έθνολογική είναι πολύ σημαντικό. Στη σύγχρονη έπιστήμη έχει αυτή καθορισθεί ως "άσιατικός τρόπος παραγωγής". Τό κύριο χαρακτηριστικό του τρόπου αυτού παραγωγής είναι ότι, παράλληλα με μιά πρωτόγονη μορφή κράτους στην πρώτη φάση, διατηρείται και τό αιματοσυγγενικό σύστημα οργανώσεως, ένω οι καλλιεργητές όφείλουν προς τόν άρχηγό ή τόν έπικυρίαρχο μέρος τής εργατικής τους δυνάμεως και μέρος τής παραγωγής τους.⁴⁴ Έπιστήμονες, όπως ο Firth, ο Sahlins και άλλοι δέχονται ότι δέν μπορούμε νά μιλάμε για απόλυτα ταξικό σύστημα, έφόσον τά έσοδα τών άρχηγών ανακατανέμονται στους ύπηκόους με πολλών ειδών παροχές.⁴⁵ Παίζουν δηλ. οι άρχηγοί ένα ρόλο οργανωτικό και επιχειρησιακό και αποτελούν τό μέσο για τή συγκέντρωση του πλούτου και του κοινωνικού πλεονάσματος και τήν παραπέρα ανακατανομή τους στην έπαρχία τους. Όρισμένα βασικά κριτήρια λοιπόν έχουν προταθεί, για νά καθορισθεί ο βαθμός διαστρωμάτωσης μιάς τέτοιας κοινωνίας. Σε κοινωνίες λοιπόν που κινούνται από μιά άνύπαρκτη κοινωνική προς μιά μερική και ολοκληρωμένη διαστρωμάτωση, παρατηρούνται οι έξής μεταβολές:⁴⁶ Έξέλιξη του πολιτικού συστήματος από συγγενειακή σε τοπική βάση. Φεουδαλοποίηση τής γής. Άρπακτικότητα τών άρχηγών στην πρώτη φάση κατά τών ξένων και στην τελευταία κατά τών συγγενών. Έξασθένηση του συστήματος τής συγγένειας και του ταξινομικού συστήματος όρολογίας τής συγγένειας ως προς τους συγγενείς άρχηγούς. Από τόν καταμερισμό τής εργασίας κατά ηλικία και φύλο σε καταμερισμό κατά ταξική διαίρεση. Ανάπτυξη τών πολιτικών δικαιωμάτων τών γυναικών και συμμετοχή τους στην πολιτική έξουσία, ιδιαίτερα όταν αυτή είναι κληρονομική. Οίκειοποίηση τών έσόδων και του κοινωνικού πλεονάσματος από τους άρχηγούς με έλάχιστη ή άνύπαρκτη ανακατανομή τους. Περιορισμός τής προσωπικής εργασίας τών άρχηγών και τών οικογενειών τους, ακόμα και στον τομέα τής επιβλέψεως τής εργασίας τών άλλων στά κτήματά τους. Αντικατάσταση τής άπαραίτητης εργασίας με εργασία που γίνεται από άλλους μισθωτούς ή επίμορτους καλλιεργητές.

Ἄπ' ὅσα ἀναφέραμε παραπάνω, μερικά στοιχεῖα συναντῶνται πολύ νωρίς σέ ὀρισμένες περιοχές τῆς Μάνης, ἐνῶ ἄλλα πολύ ἀργότερα, πράγμα πού δείχνει μιάν ἐξέλιξη πρὸς μιάν ὀλοκληρωμένη διαστρωμάτωση, πού ἀρχίζει ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα καί γίνεται ἰδιαίτερα ἐμφανῆς μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τὸ 1830.⁴⁷

Ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ἀνακατανομῆς τοῦ κοινωνικοῦ πλεονάσματος καί τῶν ἐσόδων τῶν καπετάνιων διαθέτουμε στοιχεῖα, ὅτι αὐτὸ συνέβαινε σέ μεγάλη ἔκταση πρὶν ἀπὸ τὸ 1830. Εἶναι γνωστὸ ὅτι σέ κάθε μεγάλη καπετανία ἢ ἐπαρχία καί εἰδικότερα στὴν καπετανία τῆς Καρδαμύλης τοῦ Μούρτζινου Τρουπάκη καί τὴν καπετανία τοῦ Γρηγοράκη στό Μαυροβούνι καί Μαραθωνῆσι καθημερινά δυὸ φορές πραγματοποιοῦνταν κοινὰ γεύματα, στὰ ὁποῖα μποροῦσαν νά παρακαθῆσουν 50-100 ἄτομα, φτωχοί, ξένοι καί μέλη τῶν ἐργασιῶν. Ἡ εἰδοποίηση γιὰ τὴν ἔναρξη τῶν γευμάτων αὐτῶν γινόταν μέ μιὰ καμπάνα πού τὴν χτυποῦσαν οἱ ὑπηρετές τοῦ καπετάνιου.⁴⁸ Ἄλλες πληροφορίες ἀναφέρουν γιὰ τὴ σημαντικὴ φιλοξενία πού προσφέρανε οἱ καπετάνιοι σέ ὁποιοδήποτε ξένο. Τὸ θεωροῦσαν προσβολὴ νά περάσει ξένος ἀπὸ τὴν ἔδρα τῆς καπετανίας καί νά μὴν ἐπισκεφθεῖ τὸν καπετάνιο. Ἀλλὰ τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι αὐτὸ πού ἀναφέρει ὁ Stephanoroli ὅτι δηλαδή, ὅταν ὁ Τζανέμπης Γρηγοράκης ἔκανε περιοδία ἀπὸ τίς Κιτριές στό Μαραθωνῆσι, μοίρασε ὅλο τὰ ἐτήσιο εἰσόδημά του, πού ἔφθανε στό ὕψος τῶν 108.000 φράγκων, στοὺς φτωχοὺς, καί γύρισε στό σπίτι του ἀπένταρος.⁴⁹ Ἡ ἀνακατανομὴ αὐτὴ ἐξάλλου γίνεται καί μέ ἄλλους τρόπους, ὅπως τὸ κτίσιμο ἐκκλησιῶν καί τὴν ὀργάνωση πανηγυριῶν μέ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ.⁵⁰ Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ φράση ἐνός πληροφορητῆ ἀπὸ τὴν Πηλάλα γιὰ τὸν καπετάν Χαντζάκο : "Οἱ Χαντζιάνοι ἦταν φιλάνθρωποι, βοηθοῦσαν τοὺς φτωχοὺς, φτιάναν καί ἐκκλησίες. Ἡ οἰκογένεια Χατζάκου δέν ἦταν σκληρὴ".⁵¹ Γενικά οἱ καπετάνιοι ἐπιδίωκαν νά εἶναι ἀγαπητοὶ στοὺς ὑπηκόους τους μέ διάφορες παροχές καί ἐξυπηρετήσεις σέ στιγμὴ ἀνάγκης, σιτοδείας κ. ἄ.⁵² Ἡ μεγάλη ἀγάπη τῶν κατοίκων τῆς Καρδαμύλης γιὰ τὸ θάνατο τῶν τελευταίων γόνων τῆς οἰκογένειας τοῦ Μούρτζινου Τρουπάκη ἔχει ἀποθανατισθεῖ σέ δυὸ ἱστορικὰ μοιρολόγια, πού ἔχει δημοσιεύσει ὁ Πασαγιάννης.⁵³

Ἡ κοινωνικὴ αὐτὴ διαστρωμάτωση ἀρχίζει νά παίρνει πιά καθαρὴ μορφή ταξικῆς διαιρέσεως μετὰ τὴν ἐπανάσταση καί ἐκδηλώνεται μέ τοὺς ἑξῆς τρόπους : α) Μέ τὴν ἐπέκταση τῶν προσωπικῶν περιουσιῶν τῶν καπετάνιων καί τῶν ἄλλων γαιοκτημόνων, ὥστε νά δημιουργηθεῖ σημαντικὴ μεγάλη γαιοκτησία. Αὐτὸ συνέβη μέ τὴν καταπάτηση μοναστηριακῶν γαιῶν. Τὸ φαινόμε-

νο αυτό είχε παρουσιασθεί από πρίν αλλά τώρα πήρε ιδιαίτερη έκταση.⁵⁴ Μέ τήν έξαγορά ή καταπάτηση άλλων συμπληρωματικῶν γαιῶν.⁵⁵ Μέ τήν επέκταση τῆς γαιοκτησίας ιδιαίτερα στίς περιοχές Πασαβᾶ καί ἔξω ἀπό τή Μάνη ὕστερα ἀπό τήν ἀποχώρηση τῶν Τούρκων. Τά κτήματα αὐτά, ἀντί νά μοιρασθοῦν μεταξύ τῶν ἀκτημόνων, καταπατήθηκαν ἀπό τοὺς μεγαλοκαπετάνιους μέ ἀποτέλεσμα αιματηρές συγκρούσεις μέ τοὺς ντόπιους, ὅπως στή Μάχη τοῦ Πυρί.⁵⁶ Ἄλλη συνέπεια ἦταν ἡ ἐπανάσταση τῶν Μανιατῶν καί ὑπό τήν ἀρχηγία μικροκαπετάνιων τῶν χωριῶν νά προσπαθήσουν μέ τή βία νά καταλάβουν τέτοια κτήματα.⁵⁷ β) Παραχώρηση καί ἐνοικίαση μέ πολύ συμφέροντες ὅρους τῶν γαιῶν πρὸς καλλιέργεια σέ ξένους σέμπρους πού μεταφέρανε καί ἐγκαθιστοῦσαν στήν περιοχή τους ἀπό ἄλλα χωριά καί ἀπ' ἔξω ἀπό τή Μάνη.⁵⁸ Παραχώρηση τῶν βοσκοτόπων καί τῆς χορτονομῆς ἐναντι ἐνοικίου "τοπιάτικου" σέ ξένους κτηνοτρόφους ἀπό τήν Ἀρκαδία καί ἄλλες περιοχές τῆς Πελοποννήσου.⁵⁹ γ) Περιορισμός τῆς καλλιέργειας μέ οἰκείοθελεῖς ἀργατίες ἢ ἀγγαρεῖες. Ἔργασία στοὺς ἀγρούς μέ ἡμερομίσθιο "μεροκάματο" ἢ "μαζευτικό".⁶⁰ δ) Ἐγκατάλειψη τῶν χωριῶν ἀπό τοὺς καπετάνιους καί ἐγκατάστασή τους σέ πόλεις, ἐνῶ συνεχίζεται ἡ ἐκμίσθωση τῆς γῆς ἀπό ξένους σέμπρους. Τό φαινόμενο αὐτό εἶναι γνωστό ὡς *absenté landlordism*.⁶¹ ε) Αὔξηση τῶν κρουσμάτων βίας σέ βάρος ὑπηρετῶν καί σέμπρων. Πληροφορίες ἀπό τά Κονάκια τῆς Πηλάλας ἀναφέρουν ὅτι "δούλευε βούρδουλας" καί ὅτι τριάντα ὑπηρετές πέρασαν ἀπό ἐκεῖ. Κάθονταν λίγο καιρό καί ἔφευγαν.⁶² στ) Ἐμφάνιση στυγνῆς τοκογλυφίας. Πλούσιοι γαιοκτήμονες καί καπετάνιοι δανείζουν μέ ὑπερβολικό τόκο. Συνηθισμένο ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ κατάσχεση ὑποθηκευμένων κτημάτων καί κατοικιῶν φτωχῶν χωρικῶν. Αὐτό παρατήρησα σ' ὅλη τήν Ἐξω Μάνη μέχρι καί τόν Πύργο Δυροῦ. Ἐφημερίδες τῆς Καλαμάτας τῆς περιόδου 1850-1900 πού ἐξετάστηκαν δίνουν πολλά τέτοια παραδείγματα.⁶³ Τήν περίοδο αὐτήν ἐξάλλου παρατηρεῖται στήν Ἐξω Μάνη μεγάλη ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καί τῶν συναλλαγῶν, πράγμα πού ἔχει ὡς συνέπεια τόν πλουτισμό ὀρισμένων οἰκογενειῶν μέ τή στενή ἔννοια καί ὁδηγεῖ σέ ἐμφανή διαστρωμάτωση.⁶⁴ ζ) Τέλος ἐξασθένηση τῶν συγγενικῶν σχέσεων καί σέ πολλές περιπτώσεις ὀλοκληρωτική ἀποδιοργάνωση καί διάσπαση τῶν γενῶν.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΙΕΡΑΡΧΗΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ ΤΩΝ ΓΕΝΩΝ

1. Παρόλο ότι στις παραπάνω περιοχές υπάρχει ιεράρχηση των γενών ανάλογα με τον αριθμό των μελών, όμως παίζει έντελως δευτερεύοντα ρόλο, βλ. Κ.Α. Χφ 4094, ὄ.π., σ. 199, 200, 224 και 567. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 353.
2. Βλ. για τό θέμα Raymond Firth, *Primitive Polynesian Economy*, Λονδίνο 1974, σ. 172, 231 και 365. Morton H. Fried, *The Classification of Corporate Unilineal Descent Groups*, ὄ.π., σ. 23. Paul Kirchhoff, *The Social and Political Organization of the Andean Peoples*. B.A.E. 5 (1949) Bull. 148, σ. 297 κέ.
3. Βλ. πώς θέτει τό πρόβλημα για τίς κοινωνίες της Πολυνησίας ὁ Irving Goldman, *Status Rivalry and Cultural Evolution in Polynesia*, στό *Comparative Political Systems (Studies in the Politics of Preindustrial Society)*, ἔκδ. R. Cohen και I. Middleton, Texas University Press, 1976, σ. 375 κέ.
4. Raymond Firth, *Primitive Polynesian Economy*, σ. 59, 259, 364 κέ. Τοῦ ἴδιου, *Economics of the New Zealand Maori*, Wellington 1959, σ. 376 κέ.
5. Ἀωνύμου, Ἱστορικά ἀλήθειαι συμβάντων τινῶν τῆς Μάνης ἀπό τοῦ 1769 και ἔντεῦθεν. Ὁ Τζανέμπης Καπετανάκης Γρηγοράκης και ἡ οἰκογένειά του, ἐν Ἀθήναις 1858, σ. 28 κέ.
6. Κ. Α. χφ 4095, ὄ.π., σ. 298.
7. F.C.H.L. Rouqueville, ὄ.π, σ. 571. Γιάννη Ἀναπλιώτη, Τζανέμπης Κουτήφαρης, ὁ πρῶτος μπέης τῆς Μάνης (1776-1779), ἀνατ. ἐκ τοῦ περ. "Ἀρχεῖον Μεσσηνίας" τεῦχ. 28, Καλαμάτα 1957, σ. 10 κέ.
8. Ἐλένης Μπελιᾶ, Ὑπόμνημα περί Μάνης ἐκ τῶν Ὁλλανδικῶν ἀρχείων. Λακ. Σπ. 2 (1975) 78.
9. Βασιλ. Δ. Πατριαρχέα, προσωπική ἀνακοίνωση.
10. Ἰωάν. Γ. Ταῖφάκου, Χρονικόν τῆς οἰκογενείας Χαντζάκου, ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 8. Χρήστου Γ. Κωνσταντινοπούλου, Οἱ Πετροπουλάκηδες τῆς Μάνης (1690-1940), Ἀθήνα 1976, σ. 13 κέ. Ἐλένης Δ. Μπελιᾶ, Ὑπόμνημα περί Μάνης ἐκ τῶν Ὁλλανδικῶν ἀρχείων, ὄ.π., σ. 287. Κ.Α. Χφ 4091 ὄ.π., σ. 489 και 491. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 9, 25, 39 και 104.
11. Robert Walpole, *Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey and Other Countries of the East (Ed. from Manuscript Journals)*, Λονδίνο σ. 40.

12. Κ.Α. χφ 4094, ὄ.π., σ. 49, 98 καί 552. Βλ. καί φωτογραφίες. Κφ.4095, ὄ.π., σ. 20,297-8 καί 367.Βλ. καί φωτογραφίες. Γερασ. Δ. Καψάλη, 'Ο Ταῦγετος, σ. 106.
13. Βλ. λεπτομέρειες Κ.Α. χφ 4094, ὄ.π., σ. 530, 532, 556 καί 562. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 489.Χφ 4095, ὄ.π., σ.9, 25,27,41,61,62,104,120, 162,173 καί 329. Χρήστου Γ. Κωνσταντινοπούλου, ὄ.π., σ. 18, σημ. 'Ιωάν. Γ. Ταϊφάκου, ὄ.π.σ. 8.
14. "Αξιο παρατηρήσεως εἶναι ὅτι στήν "Εξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη μέ τή λέξη "άγγαρεία" ἐννοεῖται ὅτι στήν ὑπόλοιπη Μάνη μέ τή λέξη "άργατία", ἡ οἰκειοθελῆς δηλ. προσφορά ἐργασίας ἀντίθετα, μέ τή λέξη άργατία ἐδῶ ἐννοεῖται συνήθως ἡ μέ μισθό προσφορά ἐργασίας. Στά σύνορα τῆς Μάνης μέ τά Μπαρδούνια, ἡ άργατία λέγεται "παρασπόρι", βλ. γενικά Κ.Α. Χφ 4094, ὄ.π., σ. 562, Χφ 4095, ὄ.π., σ. 306,330,353,395 καί 419. 'Επίσης Δημ. Α. Πετροπούλου, "Εθιμα συνεργασίας καί ἀλληλοβοηθείας τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Ε.Α.Α. 6(1943-44)78.
15. Βλ. Χρήστου Γ. Κωνσταντινοπούλου, ὄ.π., σ. 18, σημ. Κ.Α. Χφ 4095, ὄ.π.,σ. 25, 61,120,173,307,363,395,405,426 καί 447. Χφ 4094, ὄ.π., σ. 532,556 καί 562.
16. Οἱ ὄροι αὐτοί καθορίζουν τήν ἀναλογία τῆς ποσότητας ἀπό τήν παραγωγή πού ὀφείλει νά κρατήσῃ ὁ καλλιεργητής ἢ νά δώσει στόν ἰδιοκτήτη, τό μισό δηλ., τό τρίτο ἢ τό πέμπτο. Στήν πρώτη περίπτωση ὁ ἰδιοκτήτης τῆς γῆς συμμετέχει στήν καλλιέργεια μέ τά ἀνάλογα ἔξοδα τῆς σποράς.
17. Κ.Α. χφ 4095, ὄ.π., σ. 104.
18. Κ.Α. χφ 4094, ὄ.π., σ 532 καί Χφ 4095, ὄ.π., σ 25, 120,302 καί 349. Χρήστου Γ. Κωνσταντινοπούλου ὄ.π., σ. 18, σημ.
19. Βλ. γενικά 4094, ὄ.π., σ. 538, 540, 556 καί 562. Χφ 4095, ὄ.π., σ 26 305 καί 353.
20. Βλ. γιά ἓνα χαρακτηριστικό παράδειγμα Κ.Α. χφ 4095, ὄ.π., σ. 104.
21. Οἱ οἰκογένειες τῶν καπετάνιων εἶχαν μέχρι πρόσφατα προνόμια, δικαιώματα δηλ. πάνω στή χορτονομή τῶν κτημάτων. Οἱ ἰδιοκτῆτες δέν εἶχαν δικαίωμα καί δέν μποροῦσαν νά δεντροφυτεύσουν ἢ νά σπεύρουν σιτάρια κάθε δεύτερο ἔτος ἀπό τοῦ 'Αγίου Δημήτριου ὡς τά θεοφάνεια, οὔτε νά βάλουν τά ζῶα τους μέσα στά κτήματα. Μετά ἀπό τήν ἡμερομηνία αὐτή ἔβαζαν μπαμπάκι. Στό μπαμπάκι δέν εἶχαν δικαιώματα οἱ προνομιοῦχοι.

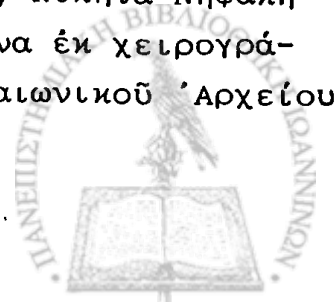

Οι τελευταίοι νοίκιαζαν τὰ λειβάδια σέ ξένους κτηνοτρόφους. Βλ.Κ.Α. χφ 4095, ὁ.π., σ. 309 καί 329. Ἰωάν. Β. Πατσουράκου, ὁ.π., σ. 20.

22. Μερικοί πληροφορητές μου ἐπέμεναν ὅτι δέν παρῆγαν παλαιά τόσο λάδι πού νά ἐπαρκεῖ γιά τίς οἰκογένειές τους, ὥστε νά κάνουν καί ἐξαγωγή. Ἡ πληροφορία αὐτή ἔχει σημασία καθόσον φαίνεται ὅτι πρέπει νά ἐπιβαλλόταν κάποιο εἶδος ἀναγκαστικῆς ἐμπορευματοποιήσεως τοῦ λαδιοῦ ἀπό τούς καπετάνιους, ὅπως γινόταν καί σέ ἄλλες περιοχές τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Βλ. Σπύρου Ἀσδραχᾶ, Μηχανισμοί τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στήν Τουρκοκρατία (ΙΕ-ΙΣΤ' αἰώνας), Ἀθήνα 1978, σ. 41.
23. Βλ. λεπτομέρειες, Ἀποστ. Ε. Βακαλόπουλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1973, τομ. 4ος, σ. 618. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, Ἡ Πελοπόννησος κατά τήν δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821), Ἀθήναι 1939, σ. 206 καί 219. Dīmo καί Nicolo Stephanopoli, ὁ.π.σ. 133 & 278. Ἀμβρ. Φραντζῆ, Ἐπιτομή Ἱστορίας Ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος, Ἐν Ἀθήναις 1841, τομ. 4ος, σ. 86. F.G.H.L. Rouqueville, ὁ.π.σ. 562-565. Ἑλένης Δ. Μπελιᾶ, Ὑπόμνημα περί Μάνης ἐκ τῶν Ὀλλανδικῶν ἀρχείων, ὁ.π., σ. 283-284.
24. W.M.Leake ὁ.π., σ. 240-241.
25. F.C.H.L. Rouqueville, ὁ.π., σ. 564-65.
26. Κυρ. Δ. Κάσση, ὁ.π., σ. 98. F.C.H.L. Rouqueville, ὁ.π., σ. 566-67. W.M.Leake, ὁ.π., σ. 243. Τήν εἰσπραξη τῶν δασμῶν ὁ μπέης παραχωροῦσε συνήθως σέ πλειοδότες.
27. Ἀωνύμου, (ἐκδ. Κ Ζησίου), Οἱ Μαυρομιχάλαι. Συλλογή τῶν περί αὐτῶν γραφέντων, Ἐν Ἀθήναις, 1903, σ. 19.
28. Δήμου, Ν. Μέξη, ὁ.π., σ. 432.
29. Χρήστου Γ. Κωνσταντινοπούλου, ὁ.π., σ. 20 καί σημ. 2.
30. Robert Walpole, ὁ.π., σ. 42. Ἑλένης Δ. Μπελιᾶ, Ὑπόμνημα περί Μάνης ἐκ τῶν Ὀλλανδικῶν ἀρχείων, ὁ.π., σ. 276. F.C.H.L. Rouqueville, ὁ.π., σ. 588 καί 595. Ἀποστ. Ε. Βακαλοπούλου, τομ. 2ος, ὁ.π., σ. 116 καί τόμ. 4ος, σ. 619.
31. Ἑλένης Δ. Μπελιᾶ, Ὑπόμνημα περί Μάνης ἐκ τῶν Ὀλλανδικῶν ἀρχείων, ὁ.π. σ. 290. F.C.H.L. Rouqueville, ὁ.π., σ. 595. Κ.Α. χφ 4091, ὁ.π. σ. 495.
32. Βλ. Ἰωάν. Β. Πατσουράκου, ὁ.π., σ. 21-22. Ἀκόμα καί σέ χρυσά καί ἄλλα πολύτιμα εὐρήματα τῶν ὑπηκόων τους οἱ καπετάνιοι εἶχαν δικαιώ-

ματα, βλ. Κ.Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 618 καί 'Εφημ. (Καλαμάτας) "Σημαία", ἔτος 23, ἀρ. 6958 (Πέμπτη 20 'Ιαν. 1938), σ. 1, στ. 3.

33. Βλ. σχετικά μέ τίς διαφορετικές απόψεις, 'Ελένης Δ. Μπελιᾶ, 'Υπόμνημα περί Μάνης ἐκ τῶν 'Ολλανδικῶν ἀρχείων, ὁ.π., σ. 277 καί 283. Robert Walpole, ὁ.π., σ. 40. A.L. Castellan, Lettres sur la Moree et les iles, Παρίσι 1808, τόμ. 2ος, σ. 25. 'Αποστ. Ε. Βακαλοπούλου, τόμ. 4ος, ὁ.π., σ. 618.
34. Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 135-6, 539 καί 562. Χφ 4095, ὁ.π., σ. 349 καί 369. 'Αναστ. Ν. Γούδα, Βίοι παράλληλοι τῶν ἐπί τῆς ἀναγεννηθείσης 'Ελλάδος διαπρεφάντων ἀνδρῶν. 'Εν 'Αθήναις 1876, τομ. 8ος, σ. 402. E. Yemeniz, Le Magne et les Maniotes, ὁ.π., σ. 13-14. Σ.Β. Κουγέα, Νικήτα Νηφάκη (1748-1818). Μανιάτικα Στιχουργήματα, ὁ.π. σ. 125. Τούς γεωργικούς καρπούς ἀποθήκευαν οἱ καπετάνιοι σέ μεγάλα ὑπόγεια τίς λεγόμενες 'Γουῦβες', πού διέθεταν γι' αὐτό ὅλοι οἱ πύργοι τους.
35. Κ.Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 223. Χφ 4095, ὁ.π., σ. 313 καί 369.
36. 'Οπωσδήποτε ὑπάρχει σχέση μεταξύ ἐνοίκιου σέ εἶδος καί γαιοπροσόδου ὡς φόρου πρὸς τόν ἐπικυρίαρχο. "Αν συνέβαινε νά ἀπαιτεῖται καταβολή μέρους τῆς παραγωγῆς στόν καπετάνιο, γινόταν, γιατί αὐτός ἀσχοῦσε ἐπικυριαρχία. Πρόκειται δηλ. γιά μιά ἀναγκαστική φεουδαλοποίηση τῆς γῆς μετά ἀπό κατάκτηση.
37. 'Αμβρ. Φραντζῆ, 'Επιτομή 'Ιστορίας τῆς 'Αναγεννηθείσης 'Ελλάδος, ἐν 'Αθήναις 1841 τομ. 4ος., σ. 86.
38. Κωνστ. Μέρτζιου, Τό ἐμπόριον τοῦ Μυστρά καί τῆς Μάνης κατά τά ἔτη 1734-1739, ἐκ τῶν Κρατικῶν 'Αρχείων τῆς Βενετίας, Λακ. Σπ.2 (1975) 203. 'Αναφέρεται γιά τό ἐμπόριο τοῦ βελανιδιοῦ ἐναντι ἀμοιβῆς σάν φιλοδώρημα στόν καπετάνιο 30 ἄσπρων κατά χιλιόγραμμα καθώς καί ἄλλων δώρων (πιστόλια Βενετίας, καθρέπτες κ.ἄ.).
39. Κωνστ. Μέρτζιου, 'Η Μάνη εἰς τά 'Αρχεῖα τῆς Βενετίας (1611-1674). Λακ. Σπ. (1972) 116 -117. 'Αναφέρεται ὅτι τό 1618 ἔγινε φόρτωμα βελανιδιοῦ καί τό 1621 σιτηρῶν ἀπό τή Μάνη.
40. Dimo καί Nicolo Stephanoboli, ὁ.π., 278. Σ. Β. Κουγέα, Νικήτα Νηφάκη 1748-1818 Μανιάτικα 'Ιστορικά Στιχουργήματα ἐκδιδόμενα ἐκ χειρογράφων κωδίκων. 'Εκδόσεις 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν. Δημοσ. Μεσαιωνικοῦ 'Αρχείου

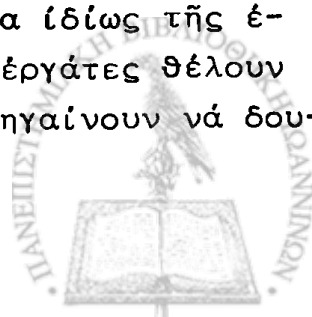

Ἀθήναι 1964, σ. 156. Leake, ὁ.π., σ. 242. Ἑλένης Δ. Μπελιᾶ, Ὑπόμνημα περί Μάνης ἐκ τῶν Ὀλλανδικῶν ἀρχείων, ὁ.π., 281 καί 283. Ε. Yemeniz, Le Magne et les Mainotes, Revue des deux Mondes 56(1865)35.

41. Βλ. Κωστή Μοσκόφ, Ἡ ἐθνική καί κοινωνική συνείδηση στήν Ἑλλάδα (ἰδεολογία τοῦ μεταπρατικοῦ χώρου), Ἀθήνα 1978, σ. 39 καί 61. Ἐπίσης Κώστα Βεργόπουλου, Τό ἀγροτικό ζήτημα στήν Ἑλλάδα (ἡ κοινωνική ἐνσωμάτωση τῆς γεωργίας), Ἀθήνα 1975, β' ἐκδοση, σ. 69. κέ.
42. Δήμου Ν. Μέξη, ὁ.π., σ. 346. Ἀποστ. Ε. Βακαλόπουλου, τόμ. 4ος, ὁ.π., σ. 375.
43. Dimo καί Nicolò Stephanopoli, ὁ.π., σ. 166.
44. Ἄσχετα ἀπό τόν ὄρο, πού ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι τό σύστημα αὐτό παραγωγῆς παρατηρήθηκε γιά πρώτη φορά στήν ἀσιατική ἥπειρο, σήμερα νεώτερες μελέτες ἔχουν ἀποδείξει ὅτι αὐτό μέ διάφορες μορφές συναντᾶται σ' ὅλες τίς ἡπείρους, ὅπως Ἀμερική, Εὐρώπη, Ἀφρική καί Ὠκεανία. Τό παραπάνω σύστημα παραγωγῆς παρουσιάζεται στήν ἱστορία μέ τήν ἀνάπτυξη τῶν πρώτων μεγάλων πολιτισμῶν τῆς ἀνατολῆς, Σουμερίων, Βαβυλωνίων, Αἴγυπτίων. Βλ. γενικά Raymond Firth, The Sceptical Anthropologist. Social Anthropology and Marxist view on Society. The British Academy 1972, σ 21 κέ . Maurice Godelier, The Concept of Social and Economic Formation, the Inca Examble καί An Attempt at a Critical Evaluation στό Perspectives in Marxist Athropology, Cambridge University Press 1977, σ. 63 κέ.94 κέ. Ἐπίσης John V. Murra, Inca Political Structure, στό Comparative Systems, ὁ.π., σ. 349 κέ.
45. Μεταξύ τῶν ἀνθρωπολόγων ἔχει δημιουργηθεῖ μεγάλη σύγκρουση γιά τό θέμα αὐτό. Ἄλλοι δέχονται ὅτι ἡ διαστρωμάτωση ἀρχίζει ἀμέσως μέ τήν ἐσωτερική ἱεράρχηση τῶν γενῶν, γιά νά ὀλοκληρωθεῖ μέ τήν δημιουργία τοῦ κράτους (Godelier καί Frankenberg). Ἀντίθετα ἄλλοι ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ διαστρωμάτωση ἀρχίζει μέ τή δημιουργία τοῦ κράτους (Firth καί Sahlins). Βλ. Ronald Frankenberg, Economic Anthropology (One Antropologist's View) στό Themis in Economic Anthropology, ἐκδ. R. Firth, Λονδῖνο 1970, σ. 78 κέ. Raymond Firth Primitive Polynesian Economy, ὁ.π., τοῦ ἴδιου, Economics of the New Zealand Maori, ὁ.π., Marshal Sahlins, Stone Age Economics, Λονδῖνο 1974, σ. 92 καί 100 κέ. Maurice Godelier, ὁ.π., σ. 119 κέ.
46. Ἡ μέθοδος αὐτή χρησιμοποιοῦντο ἰδιαίτερα ἀπό τόν Goldman πού ἀκολούθησε μιά μέση ὁδὸ στήν ἀνάλυση τῶν κοινωνικῶν καί πολιτιστικῶν διαφο-

ρων σέ σχέση μέ τήν οίκονομία στήν Πολυνησία, βλ. Irving Goldman, ὀ.π., σ. 388 κ.έ.

47. Οἱ παράγοντες πού ὀδηγοῦν ὀ' αὐτή τήν κατάσταση εἶναι ἡ παραπέρα ἀστικοποίηση τῆς χώρας καί ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καί τῆς βιομηχανίας σέ συνάρτηση μέ τήν ἐνσωμάτωση τῆς μανιάτικης κοινωνίας οίκονομικά καί πολιτικά στόν εὐρύτερο ἐλληνικό χῶρο.
48. Π. Π. Καλονάρου, ὀ.π., σ. 42. W. M. Leake, ὀ.π., σ. 253. Ἄνωνύμου, Ἱστορικά ἀλήθειαι συμβάντων τινων τῆς Μάνης ἀπό τοῦ 1769 καί ἐντεῦθεν, ὀ.π., σ. 49-50. Ἄναστ. Ν. Γούδα, ὀ.π., σ. 410. Κ.Λ. χφ 4095, ὀ.π., σ. 304. Σ. Λ. χφ 2090, ὀ.π., σ. 145 (Παναγιώτα Μ. Οίκονομάκου Μαυροβούνη Γυθείου 1973-74.)
49. Dimo καί Nicolo Stephanopoli, ὀ.π., σ. 277.
50. Κ.Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 567-68 καί 570. χφ 4095, ὀ.π., σ. 27. Ἰωαν. Γ. Ταϊφάκου, ὀ.π., σ. 24 καί 28-29.
51. Κ.Λ. χφ 4095, ὀ.π., σ. 27.
52. Κ. Λ. χφ 4091, ὀ.π., σ. 495, ὀ.π., σ. 104, 307 καί 364. Ἄναστ. Ν. Γούδα, ὀ.π., σ. 402. Dimo καί Nicolo Stephanopoli, ὀ.π., σ. 133. Ἄποστ. Ε. Βακαλόπουλου, ὀ.π., τόμ. 4ος, σ. 618.
53. Κώστα Πασαγιάννη, Μανιάτικα μοιρολόγια καί τραγούδια, ἐν Ἀθήναις 1928, σ. 61-64.
54. Βλ. γενικά Κ.Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 569. χφ 4095, ὀ.π., 51, 365 καί 383. Καί τό ἀντίθετο φαινόμενο ἔχει παρατηρηθεῖ. Πλούσιοι καπετάνιοι ἐξαιτίας τῶν ὑπέρογκων ἐξόδων τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως νά καταστραφοῦν οίκονομικά καί νά περιπέσουν σέ μεγάλη ἐνδεια (π.χ. οἱ Μούρτζινοι), βλ. Βασιλ. Δ. Πατριαρχέα, Δίπτυχον τῆς Ἐθνεγερσίας, Ἀθήναι 1972, σ. 639.
55. Κ.Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 313, χφ 4095, ὀ.π., σ. 364.
56. Κ.Λ. χφ 4091, ὀ.π., σ. 424, 490 καί 495.
57. Σωτ. Κωνστανταρέα, Μάνη, τά Ζυγοχώρια κ.ἄ., Ἀθήνα 1975, σ. 72-73.
58. Κ.Λ. χφ 4095, ὀ.π., σ. 9 καί 25. Ἀκριβῶς ἡ ἀντίθετη ἐξέλιξη παρατηρεῖται τώρα λόγω ἐλλείψεως ἐργατικῶν χεριῶν στό μάζεμα ἰδίως τῆς ἐλιᾶς. Πολλοί ἐλαιοπαραγωγοί μοῦ ἀνέφεραν ὀτι τώρα οἱ ἐργάτες θέλουν νά παίρνουν ὀλη σχεδόν τήν παραγωγή διαφορετικά δέν πηγαίνουν νά δουλέψουν.

9. Ἡ σήμερον ἀπέβη προφορὰ ἐργασίας ἐκείνης ἀριστικῆς νὰ ὑπάρχει ἰδιαι-
 τεραὶ κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια.
10. Κ.Α. χφ 4094, δ.π., σ. 538, 556 καὶ 562 Κ.Α. χφ 4095, δ.π., σ. 26,
 305, 329 καὶ 353.
11. Βλ. Κ. Α. χφ 4095, δ.π., σ. 26. Χφ 4094, δ.π.σ. 98. Χρήστου Γ. Κων-
 σταντινοπούλου, δ.π., σ. 18, σπμ. Τὰ φαινόμενα αὐτὰ παρατηρεῖται σχε-
 δόν σ' ὅλες τὶς καπετανίες, ὅπου μὲ δυσκολία μποροῦσε νὰ βρεῖ κανεὶς
 κάποια ἀπόγωνα τῶν καπετάνιων, γιὰ νὰ πάρει κληρονομίαν.
12. Κ. Α. χφ 4095, δ.π., σ. 26.
13. Βλ. χφ 4094, δ.π., σ. 593, 604, 605, καὶ 613, Χφ 4091, δ.π., σ. 577.
 Ἔφημ. "Μεσσηνία" ἔτος Γ' ἡμ. 120, (30 Μαΐου 1859) σ. 4 καὶ ἔτος ΙΣΤ',
 (14 Μαΐου 1871), σ. 2, στ. 1.
14. Κ.Α. χφ 4091, δ.π., σ. 389. Χφ 4094, δ.π., σ. 79, 531, 532, καὶ 534.
 Ἔφημ. "Ἔτος Δ'" ἡμ. 156. (2 Ἀπρ. 1874), σ. 1, στ. 1.

Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑΣ

ΚΑΙ ΤΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑΣ

... η επιστήμη είναι μια κοινωνική δραστηριότητα... η επιστήμη είναι μια κοινωνική δραστηριότητα... η επιστήμη είναι μια κοινωνική δραστηριότητα...

... η επιστήμη είναι μια κοινωνική δραστηριότητα... η επιστήμη είναι μια κοινωνική δραστηριότητα... η επιστήμη είναι μια κοινωνική δραστηριότητα...

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΣΥΝΟΧΗΣ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΩΝ ΓΕΝΩΝ

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΕΠΩΝΥΜΟΥ ΓΙΑ ΤΟΝ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ
ΤΩΝ ΣΥΓΓΕΝΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ-ΜΟΡΦΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ

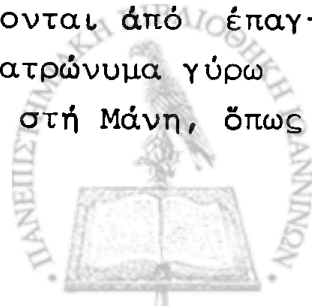
Ἡ μελέτη τῶν ἐπωνύμων εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν κατανόηση τῆς κοινωνικῆς ὀργανώσεως καὶ τοῦ ὅλου πολιτισμοῦ ἑνὸς λαοῦ.¹ Πολύ περισσότερο πιστεύουμε, αὐτὴ εἶναι ἀναγκαία γιὰ τὴν κατανόηση τῶν θεσμῶν τῆς Μάνης, γιὰτί ἐδῶ τὰ ἐπώνυμα παίζουσι σπουδαιότατον ρόλον ἐν τῇ συνοχῇ καὶ τῇ συγκρότησιν τῶν διάφορων συγγενικῶν ὁμάδων.

Ὁ πυρήνας τοῦ μανιάτικου ἐπωνύμου προέρχεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες περιοχάς τῆς Ἑλλάδος, ἀπὸ πατρώνυμο, παρωνύμιο (παρατσούκλι), ἐπαγγελματικὸ ἢ ἐθνικὸ ὄνομα, μὲ τὴν προσθήκην συνήθως τῶν παραγωγικῶν καταλήξεων -άκης, -έας, -άκος καὶ σπανιότατα -άρος -ούνης (οὔνιας).² Ἄλλες καταλήξεις, γνωστὲς ἀπὸ ὀρισμένους περιοχάς τῆς Ἑλλάδος, ὅπως -ούδης, -πούλος, -ίδης, συναντῶνται σὲ πολὺ μικρὸ ἀριθμὸν ἐν τῇ Μάνῃ (Νικολοῦδης, Κουταλίδης, ἀπὸ τῆς Μηλιάς καὶ τῆς Σελίνιτσα τοῦ τέως δήμου Δεύκτρου, Στεφανόπουλος, ἢ γνωστὴ οἰκογένεια ἀπὸ τὸ Ὄϊτυλο, Παπαδόπουλος, ἀπὸ τῆς μεγάλης Καστάνια, Γεωργόπουλος ἀπὸ τοῦς Πιόντες κ.ἄ.). Πάντως ἡ γενικότερη ἀντίληψις εἶναι πῶς τὰ τελευταῖα αὐτὰ ἐπώνυμα δὲν εἶναι γνήσια μανιάτικα.³

Ἐν τῇ κατηγορίᾳ τῶν τυπικῶν μανιάτικων ἐπωνύμων πρέπει νὰ προστεθοῦν ἐπιπλέον ὅσα σχηματίζονται μὲ τὸ πατρώνυμο καὶ τὸ βαπτιστικὸ · π.χ. Γιαννακόδημος (δηλ. ὁ Δῆμος τοῦ Γιαννάκου), ἢ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ παπποῦ καὶ τὸ συνθετικὸ ἔγγονας · π.χ. Γιαννόγγονας⁴. Τὰ τελευταῖα αὐτὰ εἶναι συνήθη ἐν τῇ Μέσῃ καὶ Νότιᾳ Προσηλιακῇ Μάνῃ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω τυπικὰ ὀνόματα μὲ τίς γνωστὲς καταλήξεις ὑπάρχουν σὲ μεγάλη ἔκτασιν καὶ ἐπώνυμα ποῦ προέρχονται, ὅπως σημείωσα, ἀπὸ παρωνύμια χωρὶς αὐτὲς τίς καταλήξεις · π.χ. Κελεπούρης, Κουλουμπέρης κ.ἄ., καθὼς καὶ αὐτὰ ποῦ σχηματίζονται μὲ τὸ παρωνύμιο καὶ τὸ βαπτιστικὸ · π.χ. Καλογερόγιαννης, Βαβουλόγιαννης, Κουτσολιάς κ.ἄ.

Ἀπὸ τῆς μελέτης τῶν ἐπωνύμων τῶν γενεαλογικῶν ποῦ συγκέντρωσα τὰ τυπικὰ σὲ -άκης, -έας καὶ -άκος ἐπώνυμα ἔχουν συχνότητα γύρω στὰ 60%, ἐνῶ τὰ ἄτυπα γύρω στὰ 40%. Ἐπίσης ἐπώνυμα, ποῦ ἦταν ἀρχικὰ παρωνύμια ἢ προέρχονται ἀπ' αὐτὰ, φτάνουν γύρω στὰ 65%, αὐτὰ ποῦ προέρχονται ἀπὸ ἐπαγγελματικὰ ὀνόματα σὲ 5% καὶ ἐκεῖνα ποῦ προέρχονται ἀπὸ πατρώνυμα γύρω στὰ 30%.⁵ Ἀπὸ τὰ ποσοστὰ αὐτὰ φαίνεται ὅτι τὰ παρωνύμια ἐν τῇ Μάνῃ, ὅπως

καί σέ άλλες περιοχές τῆς Ἑλλάδας, παίζουν σπουδαῖο ρόλο γιά τό σχηματισμό τοῦ ἐπωνύμου. Σέ ὀρισμένα μάλιστα χωριά τῆς Ἐξω Μάνης τοῦ τέως δήμου Καρδαμύλης ἡ ἀπόδοση τῶν παρωνυμίων χαρακτηρίζεται ἀπό ὀλόκληρη τελετουργία.⁶

Πρέπει ἐξάλλου νά ἀναφερθεῖ πῶς ἓνας Μανιάτης μπορεῖ νά ἔχει, ἐκτός ἀπό τό ἐπίσημο ἐπώνυμο, μέ τό ὁποῖο γράφεται, περισσότερα ὀνόματα (παρεπώνυμα), πού προέρχονται ἀπό τήν ὀνομασία τῶν γενῶν καί τῶν διαφορῶν κλάδων καί ὑποκλάδων τους, ἡ χρήση ὅμως τούτων εἶναι διαφορετική. Τοῦτο βρίσκεται σέ συνάρτηση μέ τόν τεμαχισμένο χαρακτήρα τῶν γενῶν στή Μάνη, ὅπως εἶδαμε στό προηγούμενο κεφάλαιο.

Ἀπό τά ἐπώνυμα μέ τίς τυπικές μανιάτικες καταλήξεις αὐτά πού καταλήγουν σέ -άκης εἶναι τά παλαιότερα. Τά συναντοῦμε ἤδη σέ διάφορα ἔγγραφα πού ἔχουν φτάσει ὡς ἐμᾶς καί χρονολογοῦνται ἀπό τά 1600 καί ἐξῆς.⁷ Τά ἐπώνυμα αὐτά εἶχαν ἀρχικά ὑποκοριστική σημασία, πού ἀργότερα ἐξελιχθῆκε σέ πατρωνυμική. Ὁ σχηματισμός αὐτῶν ἔπαψε, καθώς φαίνεται, ὀριστικά γύρω στά 1800, ὅποτε τά ἀντικαταστήσαν αὐτά πού ἔχουν καταλήξεις -έας, καί -άκος, τά γνωστά τυπικά μανιάτικα. Τά ἐπώνυμα μέ τίς καταλήξεις σέ -άκης διατηροῦνται μέχρι τελευταῖα στή μανιάτικη ἀποικία τῆς Κορσικῆς, γιατί ἡ ἱστορική μοῖρα τῶν Μανιατῶν αὐτῶν ὑπῆρξε ἄλλη.⁸

Γνωρίζουμε βέβαια ὅτι τά ἐπώνυμα σέ -άκης ἐπιχωριάζουν στήν Κρήτη. Αὐτό εἶναι ἓνας λόγος πού μερικοί Μανιάτες, ὄχι λόγιοι ἀσφαλῶς, πιστεύουν ὅτι ὅσοι ἔχουν τέτοια ἐπώνυμα κατάγονται ἀπό τήν Κρήτη.⁹

Φαίνεται ὅτι πολλοί ὀδηγήθηκαν σ' αὐτή τήν ἐσφαλμένη ἀντίληψη, ἐπειδή τά ὀνόματα αὐτά ἔπαψαν νά σχηματίζονται κατά τή νεώτερη περίοδο. Ἄλλος λόγος πού προκαλεῖ τή σύγχυση εἶναι ὅτι καί οἱ Μανιάτες παλαιότερα φοροῦσαν βράκες. Ὅπωςδήποτε πρέπει νά ἐγκαταστάθηκαν Κρητικοί στή Μάνη καθώς καί Μανιάτες στήν Κρήτη, ἀλλά ὑστερότερα, ἰδιαίτερα στίς κρίσιμες ἱστορικές στιγμές, ὅπως στά 1690 (ὑποταγή τῆς Κρήτης στούς Τούρκους) καθώς καί στά 1715 (ἀνακατάληψη τῆς Πελοποννήσου ἀπό τούς Τούρκους) καί 1770 (μετά τά Ὀρλωφικά).

Συνεπῶς τά ἐπώνυμα αὐτά δέν ἔχουν καμιά σχέση μέ τά παλαιότερα μανιάτικά, πού ὑπῆρχαν, ὅπως εἶδαμε, πρίν ἀπό τό 1600. Συνάγεται ἐξάλλου, μέ βάση τήν μελέτη παλαιότερων κρητικῶν ἐγγράφων, ὅτι ὀνόματα σέ -άκης δέν συναντῶνται στήν Κρήτη πρίν ἀπό τό 1700. Ἐξ αὐτοῦ πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι εἶναι πιθανότερη μία μανιάτικη ἐπίδραση στό σχηματισμό τῶν κρητικῶν ἐπωνύμων.¹⁰

Ὁ λόγος τῆς ὑπάρξεως τῶν παραπάνω ἐπωνύμων στή Μάνη πρέπει νά ἀποδοθεῖ στό γεγονός ὅτι προέρχονται ἀπό ἓνα παλαιό βυζαντινό πολιτιστικό στρῶμα. Τά παλαιότατα αὐτά ὀνόματα εἶχαν ἀρχική κατάληξη σέ -άκιος, (Πρβ. Σταυράκιος, Ἰσαάκιος), πού μετέπεσε σέ -άκης.¹¹ Αὐτά διατηρήθηκαν στήν Κρήτη, ἐνῶ στή Μάνη μετά τό 1800 ἀντικαταστάθηκαν ἀπό τά ἐπώνυμα σέ -έας καί -άκος.

Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, τά ἐπώνυμα σέ -άκης εἶναι τά παλαιότερα. Γι' αὐτό εἶναι πιθανόν, ὅταν συναντῶνται, νά ἀποδίδονται σέ παλαιότερα γένη τῆς Μάνης καί μάλιστα σέ ιδιαίτερους σχηματισμούς μέ περιεκτική σημασία, ὅπως Ροβυθιάνοι, Μπουτζουναριάνοι, Μιχαλακιάνοι (ἀπό τό Ροβυθάκης, Μπουτζουναράκης, Μιχαλακάκης) κ.ἄ. δηλ. αὐτοί πού ἀνήκουν σ' αὐτό τό γένος. Οἱ σχηματισμοί ἀναφέρονται σέ μιά κατηγορία, σέ ἓνα σύνολο δηλ. μελῶν γένους καί δέν γίνεται συνήθως χρήση τους ὡς ἐπωνύμων. Στίς ἡγετικές ὁμως οἰκογένειες, τό πρωταρχικό ὄνομα τοῦ γένους ἀρκετά συχνά διατηρεῖται καί ὡς ἐπώνυμο, γιατί γιά λόγους πολιτικούς, καί γοήτρου, οἱ οἰκογένειες αὐτές ἔχουν μεγαλύτερη συνοχή · π.χ. Τρουπάκης, Τρουπιάνοι, ἀλλά καί Τρουπάκηδες. Στίς ἄλλες περιπτώσεις λέγεται : αὐτός εἶναι Ροβυθιάνος - καί ὄχι αὐτός λέγεται Ροβυθάκης ἢ Ροβυθιάνος. Ἀπ' αὐτόν πάλι τόν περιεκτικό τύπο ἔχουμε τό σχηματισμό ἀντιστοιχῶν ἐπιθέτων μέ τίς καταλήξεις -ιάνικος-η-ο-α, π.χ. τά Ροβυθιάνικα, δηλ. ὁ μαχαλάς τῶν Ροβυθιάνων, τά "Ξανθιάνικα ἀλώνια", δηλ. τά ἀλώνια πού ἀνήκουν στούς Ξανθιάνους.

Ὁ σχηματισμός τοῦ πληθυντικοῦ τῶν παραπάνω ὀνομάτων σέ -άκηδες (Τρουπάκηδες, Γρηγοράκηδες) εἶναι μεταγενέστερος, γι' αὐτό καί παρατηρεῖται στά ἐπώνυμα σέ -άκης πού διατηροῦνται καί γράφονται κανονικά μέχρι τή σημερινή ἐποχή.

Τά ἐπώνυμα σέ -άκης δέν συναντῶνται σέ μιάν ὀρισμένη περιοχή τῆς Μάνης, ἀλλά σέ ὅλη τήν ἐκτασή της.

Τά ἐπώνυμα πού λήγουν σέ -έας δέν ἔχουν τόσο παλαιά ἐπίδοση, ὅσο τά πρῶτα.¹² Σέ ἔγγραφα, πού χρονολογοῦνται ἀπό τά 1618 καί ὕστερα, τά ὀνόματα αὐτά συναντῶνται σπανιότατα, γιά νά γίνουν συχνότερα μετά τό 1730 καί νά γενικευθοῦν μετά τό 1800.¹³ Ὁ σχηματισμός τους συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Ὑπάρχει ἡ λαϊκή ἀντίληψη ὅτι τά ὀνόματα αὐτά εἶναι πολύ ἀρχαῖα καί σχηματίζονται κατά τόν τύπο τῶν Ἀχιλλέας, Ἀτρέας, Τυδέας. Αὐτό, ἀπό ἐπιστημονική ἄποψη, εἶναι ὡς ἓνα σημεῖο σωστό. Ὁ Φαίδων Κου-

κουλές υποστηρίζει ότι τὰ μανιάτικα αὐτὰ ἐπώνυμα προέρχονται ἀπὸ παλαιὰ ἐπαγγελματικά ὀνόματα καὶ μεγεθεντικά ἐπίθετα σέ -έας,¹⁴ ἐνῶ αὐτὰ πού προέρχονται ἀπὸ πατρώνυμα, πιστεύει ὅτι σχηματίζονται κατ' ἀναλογία πρὸς τὰ προηγούμενα ἀπὸ τὸν πληθυντικό τῶν γενῶν π.χ. Ἀντωνᾶοι - Ἀντωνέ-ας.¹⁵ Τὰ παράγωγα ἐπίθετα ἀπὸ τὰ ἐπώνυμα αὐτοῦ τοῦ εἴδους σχηματίζονται μέ τίς καταλήξεις -εῖκος-η-ο-α, π.χ. τὰ Ἀντωνεῖκα (συνοικία χωριοῦ), τὰ Χρηστεῖκα (οἰκισμός τῆς Ἐξω Μάνης). Πάντως ἡ χρήση τῶν καταλήξεων -ιάνικος, -εῖκος, δέν περιορίζεται μόνο σέ ἐπίθετα πού σχηματίζονται ἀπὸ ἐπώνυμα σέ -άκης ἢ -έας ἀλλά καί σέ ἄλλου εἴδους, ὅπως παρωνύμια π.χ. Κελεπούρης, Κελεπουρέϊκα. Οἱ σχηματισμοί ὁμως τῶν δύο τύπων τῶν ἐπιθέτων ἀντιστοιχοῦν χρονολογικά μέ τούς τύπους τῶν ἐπωνύμων.

Τὰ ἐπώνυμα σέ -έας ἐξαπλώνονται ἐπὶ τὴν περιοχή τῆς Καλαμάτας καί φτάνουν νότια ὡς τὸ Οἶτυλο καί ἀνατολικά ὡς τὴν Ἀράχωβα καί τὴ μεγάλη Καστάνια.¹⁶ Στὰ βόρεια, ἴχνη ἐπωνύμων μέ τέτοια κατάληξη συναντῶνται ὡς τὴν Ἀλαγονία.¹⁷

Ἡ τρίτη κατηγορία τῶν ἐπωνύμων σέ -άκος ἀκολουθεῖ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἐπωνύμων σέ -άκης τὰ ὁποῖα ἀντικαθιστᾶ. Ἀρκετές φορές μάλιστα ἔχουμε καί μετατροπές ἐπωνύμων μέ καταλήξεις -άκης σέ ἀντίστοιχα μέ -άκος (πρβ. Νηφάκης - Νηφάκος, Ροζάκης - Ροζάκος κ.ἄ.)¹⁸ Καί αὐτὰ τὰ ἐπώνυμα εἶναι ὑποκοριστικά πού μεταπίπτουν σέ πατρωνυμικά. Ἐτυμολογικά ἡ κατάληξη -άκος βασίζεται στὴν παλαιότερη κατάληξη -άκιος μέ ἀποβολή τοῦ ἰῶτα. Ὁ σχηματισμός τῆς ὁμως εἶναι μεταγενέστερος τῆς καταλήξεως -άκης. Τὰ ἀντίστοιχα περιεκτικά καί αὐτῶν τῶν ἐπωνύμων σχηματίζονται μέ τὴν κατάληξη -ιάνοι π.χ. Πουλικάκος-Πουλικιάνοι. Τὰ ἐπίθετα ἀπὸ τὰ ἐπώνυμα αὐτὰ σχηματίζονται, ὅπως καί τὰ ἀντίστοιχα σέ -άκης, μέ κατάληξη -ιάνικος-η-ο-α, δηλ. Πουλικιάνικος, Πουλικιάνικα (συνοικία) κλπ. Τὰ ἐπώνυμα αὐτῆς τῆς κατηγορίας συναντῶνται ἀπὸ τὴν περιοχή τῆς Μηλέας τοῦ τέως δήμου Λεύκτρου καί τὸ Οἶτυλο, Μέσα καί Προσηλιακὴ Μάνη καί φτάνουν μέχρι τὰ Μπαρδουνοχώρια καί τὴν Ἐπίδαυρο Λιμηρά, περιλαμβάνοντας οὐσιαστικά ὅλη τὴν νότια Λακωνία.

Τὰ ἐπώνυμα σέ -έας καί -άκος ὡς μεταγενέστερα, ἀποδίδονται συνήθως σέ ὑποομάδες ἢ ὑποδιαιρέσεις παλαιότερων γενῶν μέ ἐπώνυμα συνήθως σέ -άκης, ἢ σέ γένη πού ἔχουν δημιουργηθεῖ πρόσφατα μέ ἀπόσχιση. Ἐνας λόγος, πού τὰ ἐπώνυμα σέ -έας καί -άκος εἶναι τόσο διαδομένα, εἶναι ὅτι ἡ

ανάπτυξή τους συνέπεσε μέ τή δημιουργία τῶν μητρῶν τῶν δήμων καί τῶν δημοτολογίων μετά τό 1840, ὅποτε ἔπρεπε οἱ δημότες νά δηλώσουν ποιό ἐπώνυμο ἐπιθυμοῦσαν νά κρατήσουν καί φυσικά ἐκεῖνοι προτιμοῦσαν ἐκεῖνο, μέ τό ὅποιο ἦταν περισσότερο γνωστοί ἢ διακρίνονταν, δηλ. τῆς ὑποομάδας ἢ γενιᾶς τοῦ γένους.¹⁹

Τά παλαιότερα ἐπώνυμα περνοῦν, ὅπως εἶδαμε, σέ ἀχρηστία καί μερικές φορές χάνονται ἐξαιτίας λόγων πού ἐξετάστηκαν σέ ἄλλο κεφάλαιο. Διατηροῦνται ὅμως τίς περισσότερες φορές, ὅταν οἱ φορεῖς τους ἐκπατρίζονται.²⁰ Ἐπιπλέον ἔχουμε περιπτώσεις, ὅπου πολλοί οἱ ὅποιοι ἔχουν ἀλλάξει ἐπώνυμο, ἐπανερχονται στό παλαιότερο.²¹ Τό φαινόμενο αὐτό παρατηρεῖται σέ ὅλη τή Μάνη.²²

Ἄπό ἀποψη ἐθνική τά ἐπώνυμα εἶναι κατά τό μεγαλύτερο ποσοστό ἐλληνικῆς ἐτυμολογίας. Πολλά μάλιστα ἔχουν βυζαντινή προέλευση.²³ Μερικά ἔχουν ἀρβανίτικη καί ἀρβανιτοβλάχικη ἐτυμολογία ἢ προέλευση (ὅπως Σουλέας, Γκινάκης, Λεωτσάκος, Νταβάκης, Δριβάκος, Μερκούρης κ.ἄ.)²⁴ καθώς καί τουρκική (ὅπως Μπουγιουκλάκης, Γιολντασέας, Γαρδάσης κ.ἄ.). Συναντῶνται ἐπίσης ἐλάχιστα μέ ἰταλοβενετσιάνικη ἀφετηρία (ὅπως Βενετσανάκης, Πιερράκος, Λιμπεράκης, Καμπάνης)²⁵ καί πολύ λιγότερα μέ ἐβραϊκή (ὅπως Ἄβραμάκης, Βρεόπουλος, Σολωμονάκης).²⁶

Ἄνακεφαλαιώνοντας μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι στά μανιάτικα ἐπώνυμα μποροῦμε νά παρακολουθήσουμε τήν ἐξέλιξη τῆς κοινωνικῆς συγκροτήσεως καί τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Μάνης, καθώς καί τίς ξένες ἐπιδράσεις πού ἡ περιοχή δέχτηκε κατά καιρούς.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΕΠΩΝΥΜΟΥ ΓΙΑ ΤΟ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟ ΤΩΝ ΣΥΓΓΕΝΙΚΩΝ
ΟΜΑΔΩΝ-ΜΟΡΦΗ ΚΑΙ ΕΞΕΤΑΣΗ ΤΟΥ.

1. Στιλπ. Π.Κυριακίδου, 'Ελληνική Λαογραφία, έν 'Αθήναις 1965, μέρος Α', σ. 364.
2. Για τήν κατηγορία αυτή τών έπωνύμων, βλ. σχετικά Δικ. Β. Βαγιακάκου, Μεσαιωνικά και νέα 'Ελληνικά. 'Αθηνά 59(1955)24-40 και Γεράσ. Καψάλη, 'Η Βαρδούνια και οι Τουρκοβαρδουνιώτες. Πελοπ. 2(1957),105, σημ.
3. Σύμφωνα μέ τήν λαϊκή έκφραση "τά είς -έας και είς -άκης είναι φύσει Μανιατάκης τά είς -όπουλος και ποϋλος είναι μπάσταρδος και μοϋλος" ή "τά είς -έας και είς -άκος είναι πάντα Μανιατάκος, βλ. Κ.Λ. χφ 4094, ό.π., σ. 94 και χφ 3892, ό.π., σ. 252.
4. Κ.Λ. χφ 3892, ό.π., σ. 244.
5. Κ.Λ. χφ 3892, ό.π. (γενεαλογίες). Χφ 4091, ό.π. (γενεαλογίες). Χφ 4094, ό.π. (γενεαλογίες) και 4095, ό.π. (γενεαλογίες).
6. Συγκεντρώνονται όλοι στό καφενεϊο, όπου καλοϋν και τόν υποψήφιο, χωρίς νά τό γνωρίζει, για τό χαρακτηρισμό. 'Εκεϊ προσπαθοϋν νά ξεχωρίσουν κάτι περίεργο από τή συμπεριφορά του και τή μορφή του. "Οποιος τό έντοπίσει πρώτος, σηκώνει τό ποτήρι και λέγει"νά μάς ζήσεις τάδε (παρατσούκλι)", βλ. λεπτομέρειες. Σ.Λ. χφ 1647, σ. 181-185(Γεωργ. Μπεσμπέα, 'Εξωχώριο Καλαμάτας 1972).
7. Σταύρου Χ. Σκοπετέα, "Εγγραφα ίδιωτικά έκ. Δ. Μάνης τών έτών 1547 - 1830. Ε.Α.Ι.Ε.Δ. 3(1950)70 κέ.
8. Δικ. Β. Βαγιακάκου, Οί Μανιάται τής Κορσικής (τό βιβλίον τών ύπανδρευμένων 1715-1934), 'Αθήναι 1970, τόμ. 2ος. Για τήν εξέλιξη τών πιό πάνω έπωνύμων αξιόλογες πληροφορίες δίνει ή φυλλάδα του γιατροϋ τής Μάνης Παπαδάκη, στην οποία αναγράφονται τά έπωνυμα Μανιατών και Μανιατισσών, πού θεραπεύτηκαν από τραύματα και ασθένειες. 'Ο κατάλογος αυτός περιλαμβάνει τήν περίοδο από τό 1716 έως τό 1760. Τά περισσότερα έπωνυμα σ' αυτόν, άν έξαιρέσουμε όσα προέρχονται από παρωνύμια χωρίς καμιά μεταβολή, έχουν καταλήξεις σε -άκης, ένω εκείνα μέ καταλήξεις -έας, -άκος είναι ουσιαστικά άνύπαρκα. Βλ. Σπυρ. Π. Λάμπρου, Τό Ιατρικόν σημειωματάριον Μανιάτου χειρουργού. Νέος 'Ελληνομνήμων 14 (1917)51-78. Τό ίδιο παρατηρεϊται και σε δυό καταλόγους μέ όνόματα Μανιατών από τά βενετικά άρχεία, πού χρονολογοϋναι γύρω στά 1690, βλ. Σ. Β. Κουγέα, 'Α-

ναφορά τῶν Βοιτυλιωτῶν πρὸς τὴν Ἑνετικὴν Δημοκρατίαν (7 Ἀπριλίου 1690). Πελοπ. 2(1957) 426-430.

9. Γιά νά ἀναφέρουμε ἓνα συγκεκριμένο παράδειγμα : Ὁ πληροφορητὴς μου Κώστας Κελεπούρης ὑποστηρίζει ὅτι ὁ παππούλης του (προσπάπους του) καταγόταν ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ ὅτι τὸ ὄνομά του ἦταν Κελεπουράκης καὶ ἀκόμα ὅτι φοροῦσε κρητικὴ βράκα (ρασοβράκια). Κάτι παρόμοιο ὑποστήριξαν ὀρισμένοι πληροφορητὲς μου γιὰ τὸν καπετάν Δουράκη στὴν Καστάνια καὶ τὸ βασίζαν στὸ γεγονός, ὅτι εἶχε πολὺ στενὲς σχέσεις μὲ τὸ νησί καὶ ὅτι ὁ γιὸς του ἢ ὁ ἐγγονὸς του κατὰ τὸν πόλεμο τοῦ 1897 εἶχε μεταβεῖ ἐκεῖ, βλ. Κ.Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 17, 98, 109 καὶ 113.

10. Κυρ. Δ. Κάσση, Ἱστορία τῆς Μάνης, Ἀθήνα 1977, σ. 58 κέ.

1. Βλ. σχετικὰ Ἀθαν. Χ. Μπούτουρα, Τὰ νεοελληνικά κύρια ὀνόματα ἱστορικῶς καὶ γλωσσικῶς ἐρμηνευόμενα, ἐν Ἀθήναις 1912, σ. 177 καθὼς καὶ Κυρ. Δ. Κάσση, ὁ.π., σ. 58.

2. Τὸ παλαιότερο ἐπώνυμο σέ -έας εἶναι τὸ Ρουσέας καὶ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1447, βλ. Δικ. Β. Βαγιακάκου, Βυζαντινά ὀνόματα καὶ ἐπώνυμα ἐκ Μάνης. Πελοπ. 3-4 (1958-59) 213.

3. Σταύρου Χ. Σιοπετέα, Ἐγγραφα ἰδιωτικά ἐκ Δ. Μάνης τῶν ἐτῶν 1547-1830, ὁ.π., σ. 70 κέ. καὶ Δημ. Β. Δημητράκου-Μεσίσιλη, ὁ.π., σ. 199-216.

4. Φαίδ. Ἰ. Κουκουλέ, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, Τὰ λαογραφικά, Ἀθήναι 1950 τόμ. 2ος, σ. 278 καὶ εἰδικότερα τοῦ ἴδιου, Περί τῶν καταλήξεων -έας, βρο-αῖος. Λεξ. Ἀρχ. 6(1923) 237-261.

5. Φαίδ. Ἰ. Κουκουλέ, Περί τῶν καταλήξεων -έας, βροχι-αῖος, ὁ.π., σ. 259.

6. Βλ. σχετικὰ Κ.Α. χφ 4094, ὁ.π. (γενεαλογίαι).

7. C.N. Sathas, Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας. Documents inédits relatifs a l' Histoire de la Grèce au Moyen Age, Παρίσι 1882, τόμ. 4ος, σ. XIIIV.

8. Ἀναργ. Γ. Κουτσιλιέρη, Ἐπιστάσεις ἐπὶ τῆς φωνητικῆς καὶ μορφολογίας τοῦ Ταιναρίου ἰδιώματος. Πλάτων 14(1962) 333.

9. Δηλώσεις γιὰ τὸ ἐπίσημο ἐπώνυμο δημοσιεύονταν μερικὲς φορές καὶ στίς τοπικὲς ἐφημερίδες τῆς Καλαμάτας ἢ τῆς Σπάρτης, βλ. Ἐφημερ. "Μεσσηνία" ἔτος Θ', ἀρ. 331, (19 Νοεμ. 1865) σ. 1, στ. 3.

20. Μανιάτες πού ἔχουν μεταναστεύσει στὴν Ἀμερικὴ κ.ἄ. διατηροῦν τὸ παλαιότερο ἐπώνυμό τους καὶ πολλὲς φορές, ὅταν ἐπισκέφτονται συγγενεῖς τους στὴ Μάνη, βρίσκουν νά ἔχουν ἀλλάξει αὐτοὶ τὸ ἐπώνυμό τους, βλ. Κ.Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 77.

1. Κ.Α. χφ 3892, ὄ.π.σ. 238 καί χφ 4094, ὄ.π., σ. 77 καί 102.
2. Τό παλαιότερο σχετικό παράδειγμα πού γνωρίζω εἶναι αὐτό τῶν Στεφανο-
πουλαίων τῆς Κορσικῆς, βλ. Ν.Β. Φαρδῦ, ὄ.π., σ. 34 -35.
3. Δικ. Β. Βαγιακάκου, Βυζαντινά ὀνόματα καί ἐπώνυμα ἐκ Μάνης, Πελοπ.
3-4 (1958-59) 185 κέ. καθώς καί Σ.Β. Κουγέα, Περί τῶν Μελιγκῶν τοῦ Τα-
ϋγέτου, ἐξ ἀφορμῆς ἀνεκδότου Βυζαντινῆς ἐπιγραφῆς ἐκ Λακωνίας, ἔκδ. Ἄ-
καδ. Ἀθηνῶν, ἀρ. 15, ἐν Ἀθήναις 1950, σ. 32 καί σημ. 4.
4. Ἐκ τῶν παλαιότερων προέρχονται ἀπό τοῦς Ἑπειρωτες Stradioti πού
ἐγκαταστάθηκαν στή Μάνη κατά τοῦς τελευταίους βυζαντινοῦς χρόνους, ἐ-
νῶν τὰ ἄλλα εἶναι ὑστερότερα καί προέρχονται ἀπό ἐγκαταστάσεις μεμονω-
μένων Ἑλληνοαλβανῶν ἀπό βορειότερες περιοχές (ὄρεινή Τριφυλία, Μπαρ-
δουνοχώρια) κατά τήν πιά πρόσφατη περίοδο.
5. Τά περισσότερα ἀπό τὰ τελευταῖα ἔχουν σχηματιστεῖ μέ βάση βαπτιστικά
ὀνόματα βενετσιάνικης προελεύσεως πού ἐπεκράτησαν στή Μάνη κατά τήν πε-
ρίοδο τῆς τουρκοκρατίας λόγω τῶν στενῶν σχέσεων Μανιατῶν-Βενετῶν.
6. Τά ὀνόματα αὐτά πού βρίσκονται στήν προαναφερθεῖσα φυλλάδα τοῦ γιαιτροῦ
Παπαδάκη εἶναι μιά ἀπόδειξη περί τῆς ἀλήθειας τῆς παραδόσεως γιά ὑπαρ-
ξη Ἑβραίων στήν Λακωνία. Σπύρ. Π. Λάμπρου, Τό ἱατρικό σημειωματάριον
Μανιάτου χειρουργοῦ, ὄ.π., σ. 71.

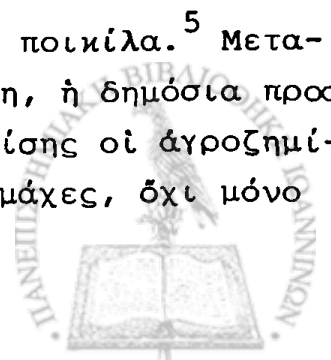

ΤΟ ΕΘΙΜΟ ΤΟΥ ΓΔΙΚΗΩΜΟΥ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΓΙΑ ΤΗ
ΣΥΝΟΧΗ ΚΑΙ ΤΗ ΔΙΑΣΠΑΣΗ ΤΩΝ ΓΕΝΩΝ

Ἐχει ἐπικρατήσει τό ἔθιμο τῆς ἀντεκδικήσεως στή Μάνη νά καθορίζεται μέ τόν ὄρο βεντέττα ἀντί τοῦ ὀρθοῦ γδικηωμός ἢ δικηωμός. Ἡ λέξη ὁμως βεντέττα δέν ὑπάρχει στήν παραδοσιακή Μάνη.¹ Ἐξάλλου ὡς ἔθνογραφικός καί ἐπιστημονικός ὄρος δηλώνει ιδιαίτερης μορφῆς αἱματηρή ἐχθρότητα καί σύγκρουση (blood feud), πού καταλήγει σέ ἀλληλοδιάδοχους φόνους καί ἀντεκδικήσεις ἀνάμεσα σέ δύο οἰκογένειες.² Ἄς σημειθεῖ ὅτι ὄχι μόνο στούς Μανιάτες, ἀλλά καί σέ ἄλλους λαούς διάφοροι κοινωνικοί μηχανισμοί προσπαθοῦν πάντα (ἄλλοτε μέ ἐπιτυχία, ἄλλοτε ὄχι) νά περιορίσουν τό εἶδος αὐτό τῆς συγκρούσεως καί νά διασώσουν κατ' αὐτό τόν τρόπο τή συνοχή τῆς κοινωνίας.

Ἡ ἐχθρότητα (feud) πού καταλήγει σέ φόνο καί ἀντεκδίκηση δέν ἦταν ἡ μοναδική ἔκφραση τῶν συγκρούσεων μεταξύ τῶν οἰκογενειῶν. Σέ ἐξαιρετικές περιπτώσεις ὅταν μεγαλύτερα τμήματα τῆς κοινωνίας, ὅπως γενιές (lineages), γένη (clans) ἢ ὁμάδες συνασπισμένων γενῶν συγκρούονταν μεταξύ τους, μποροῦμε νά μιλοῦμε γιά πραγματικό πόλεμο.³ Στήν τελευταία περίπτωση οἱ συγκρούσεις ἦταν περισσότερο αἱματηρές. Τά ντουφέκια καί τά κανόνια εἶχαν τόν πρῶτο λόγο καί οἱ πόλεμοι αὐτοί πολλές φορές κατέληγαν σέ ὀλοκληρωτικό ξερίζωμα καί ἐξορία γενιῶν καί γενῶν.⁴ Τοῦτο πάντως ἴσχυε κυρίως γιά τήν Ἐξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη, ὅπου ὑπῆρχαν οἱ καπετανίες, ἐνῶ στή Μέσα καί Νότια Προσηλιακή Μάνη παρουσιαζόταν πιά περιορισμένο καί ὑπό τύπο συμμαχίας δύο ἢ περισσοτέρων γενῶν, τῆς "συντροφίας". Ὁ χαρακτηρισμός τῆς συγκρούσεως ἐξαρτᾶται οὐσιαστικά ἀπό τή δομική θέση στήν κοινωνία τῶν ἀτόμων πού συγκρούονταν. Γενικά ὅταν ἡ σύγκρουση γινόταν μεταξύ μελῶν τοῦ ἴδιου γένους ἐπενέβαινε ἡ "γεροντική" (= συμβούλιο τοῦ γένους) καί προσπαθοῦσε νά τά συμβιβάσει. Ὅταν ὁμως συνέβαινε μεταξύ μελῶν διαφορετικῶν γενῶν, τότε ἦταν πιά ἐκτεταμένη καί πολύ δυσκολότερα μποροῦσε νά ἐλεχθεῖ. Πέρα ἀπ' αὐτό ὁ γδικηωμός ἢ μιά πιά γενικευμένη σύγκρουση μεταξύ τῶν γενῶν λόγω τῆς διαδικασίας καί τῆς στρατηγικῆς πού ἐφαρμόζονταν εἶχε βασικά πολιτικό χαρακτήρα καί ἐκδηλωνόταν μέ παραπλήσιες πρὸς τίς πολιτικές ἐνέργειες, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω.

Τά αἷτια τῶν συγκρούσεων καί τῶν φονικῶν γενικά ἦταν ποικίλα.⁵ Μεταξύ τῶν σπουδαιότερων μποροῦν νά ἀναφερθοῦν : ἡ δυσφήμιση, ἡ δημόσια προσβολή (π.χ. χαστούκισμα, ἐξύβριση), τό "ξαρμάτωμα". Ἐπίσης οἱ ἀγροζημί-
ες, οἱ κληρονομικές διαφορές συγγενῶν, οἱ πολιτικές διαμάχες, ὄχι μόνο

παλαιότερα, αλλά και μεταγενέστερα στίς δημαρχικές ή βουλευτικές έκλογές, διάφορες δολοπλοκίες τών γενών. 'Ακόμα οί προσπάθειες ίσχυρῶν οίκογενειῶν νά πάρουν νύφες μοναχοκληρονόμισσες, τίς ὁποῖες γιά λόγους συμφέροντος διεκδικουῦσαν πολλοί.

Εἰδικότερα ἕνας μέγας ἀριθμός φονικῶν γινόταν ἐξαιτίας τῆς προσβολῆς μιᾶς κόρης ἢ μιᾶς παντρεμένης γυναίκας (βιασμός, ἀρπαγή, διάλυση χωρίς λόγο ἀρραβῶνα, μοιχεία, ἀποπλάνηση κ.ἄ.). Γιά τό λόγο αὐτό οἱ Μανιάτες θεωροῦσαν τό θηλυκό παιδί "βαρέλι μέ μπαρούτι στά θεμέλια τοῦ σπιτιοῦ".⁶ 'Ακούει κανεῖς τά λόγια "δέν δεχόντουσαν νά προσβάλει τοῦ ἀλλουνοῦ τήν κόρη. Γινόντουσαν ἐχθρητα. "Ἄμα εἶχε σκέση, ἔπρεπε νά τήν πάρει, εἰδ' ἄλλιῶς τόν σκοτώνανε τ' ἀδέρφια της".⁷

"Ἄλλος σπουδαῖος λόγος, γιά νά προκληθεῖ αἱματοχυσία, ἦταν ἡ ἀθέτηση τοῦ λόγου στίς διάφορες συναλλαγές ἢ ἡ καταπάτηση ξένων κτημάτων. Οἱ Μανιάτες θεωροῦν τό λόγο τους συμβόλαιο.⁸ Στή Μέσα Μάνη ποτέ δέν ἔκαναν συμβολαιογραφικά χαρτιά μέχρι τελευταῖα. Λένε: "Τότες ὀρκιζόντουσαν στό μoustάκι. "Ἦτονε συμβόλαιο. "Οντες τοῦ λέγασι θά στό βγάλω τό μoustάκι τρίχα-τρίχα ἔπρεπε νά ἀνάψει τό ντουφέκι".⁹ "Ἐλεγαν ἐπίσης "ἔμεῖς δέν ἔχουμε νόμους, ἔχομε κονόμους" ἢ "ἂν κανεῖς πήγαινε νά καταπατήσει ξένα κτήματα σκόπιμα ἢ ἄθελα, δούλευε πιστόλα, γιατί καί ὁ νόμος νά τῷ λее δέν τῷ λее ὁ οἰκονόμος".¹⁰ Μέχρι σήμερα συνηθίζεται νά λέγεται "τό ἔθιμο πατάει τό νόμο".¹¹ Δέν ἀνέχονταν νά τούς πειράξει κανεῖς. "Ὅπως θυμοῦνταν πάντα ὅποιον τούς εὐεργετοῦσε ἔτσι καί αὐτόν πού θά τούς ἔβλαπτε δέν θά τόν συγχωροῦσαν καί θά τοῦ τό ξεπλήρωναν. "Ἐλεγε κάποιος "ἔχω παιδιά νά βάλω καί στή φυλακή καί στόν τάφο, ἂν μέ θίξεις", δηλ. θά ἔπαιρνε ὅπωςδήποτε ἐκδί-
κηση.¹²

Εἶδαμε ποῖα ἦταν τά αἷτια τῶν αἱματηρῶν συγκρούσεων. Ποῖες ἦταν ὁμως οἱ ἀντίληψεις πού ὀδηγοῦσαν τούς Μανιάτες στήν ἀντεκδίκηση; "Ἐνας σπουδαῖος λόγος ἦταν οἱ κοινωνικές συνθηκες καί τά ἀντίστοιχα ψυχολογικά συμπερί-
πλέγματα.¹³ 'Ιδιαίτερα ἡ προσπάθεια νά ἐξισορροπήσουν τήν ἀπώλεια ἑνός μέλους μέ τό φόνο ἑνός μέλους ἀπό τό ἐχθρικό γένος, καθώς καί ὁ αὐστηρός ἔλεγχος τῆς κοινῆς γνώμης πού ἔφτανε μέχρι περιφρονήσεως γιά τούς συγγενεῖς ἐκείνων πού ἔμεναν "ἀδίκητοι". 'Ακόμα καί οἱ δεισιδαιμονίες ἔπαιρ-
ζαν τό ρόλο τους. 'Ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ νεκρός, ὁ σκοτωμένος δέν ἡσυχάζε, ἂν οἱ σὺγγενεῖς του "δέν ἔπαιρναν τό αἷμα του πίσω". Πίστευαν ὅτι δέν πήγαινε στόν Κάτω Κόσμο καί ὅτι ἡ ψυχὴ του δέν ἀναπαυόταν, ὅτι "τό αἷμα" ἔ-
σκουζε, ζητώντας ἐκδίκηση". Καί οἱ ἴδιοι οἱ συγγενεῖς, ἂν δέν "τόν δίκηω-

ναν" διέτρεχαν κίνδυνο από τό νεκρό. Πίστευαν ότι αυτός παρουσιαζόταν στους συγγενείς του "κατ' όναρ και έν γρηγόρσει"¹⁴. Η σημασία του αίματος του νεκρού για τήν έκδίκηση ήταν πολύ μεγάλη, ώστε λέγεται ότι ο φονιάς δέν μπορούσε νά φύγει και νά σωθεϊ, γιατί τόν τραβοῦσε τό αίμα. Για νά αποφύγει λοιπόν αυτό καθώς και τήν έκδίκηση, έκανε ένα σταυρό μέ τό μαχαίρι στό χῶμα ή "Ξαπροσκέλιζε" τό ντουφέκι. Παλαιότερα μάλιστα έφήρμοζε μιά παραλλαγή του έθιμου του μασχαλισμοῦ.¹⁵

Σπουδαίο ρόλο έπιπλέον για τή διατήρηση και ανάπτυξη του έθιμου του γδικημοῦ έπαιζαν και οι γυναίκες, οι όποϊες μέ τά μοιρολόγια τους, αλλά και μέ σκληρές εκφράσεις προς τά άρσενικά μέλη της οίκογένειάς τους τά παρωθοῦσαν στό φόνο. Παραδείγματα τέτοια υπάρχουν πολλά¹⁶.

Βέβαια, όσα αναφέραμε παραπάνω δέν ήταν τά βαθύτερα αίτια τών συνεχών έμφύλιων συγκρούσεων και τών έντεκδικήσεων. Τά βαθύτερα αίτια ήταν ή ύπαρξη τών όργανωμένων γενών, ή στενότητα της γῆς, ή πυκνοκατοίκηση και τό άγονο του έδάφους.¹⁷ Γι' αυτό και ή έλληνική κυβέρνηση μετά τήν άπελευθέρωση έπιδίωξε μέ ίδρυση άποικιῶν και έγκατάσταση Μανιατῶν έξω από τήν Μάνη (π.χ. Πεταλίδι κ.ά.) νά έλαφρώσει τόν πληθυσμό, ό όποϊος σύμφωνα μέ τά στατιστικά στοιχεία πού αναφέραμε ήταν υπερβολικός, και νά περιορίσει τό έθιμο της άντεκδικήσεως. Η βαθύτερη αυτή αίτια ύποστηρίχθηκε και από Μανιάτες λόγιους, αλλά και από τούς πρώτους έρευνητές τών έθίμων της Μάνης. Σήμερα παράλληλη έπιστημονική έρευνα και σε άλλους λαούς έρχεται νά έπιβεβαιώσει αυτή τήν υπόθεση, ιδιαίτερα για τίς γενικευμένες έσωτερικές οίκογενειακές συγκρούσεις.¹⁸ Για νά κατανοήσει έξάλλου κανείς τά αίτια της αυτοδικίας, πρέπει νά σκεφθεϊ ότι στην κοινω-νία της Μάνης δέν υπήρχαν δικαστήρια ούτε γραφοί νόμοι, ούτε μιά ισχυρή κεντρική κυβέρνηση, για νά έπιβάλλει τήν τάξη. Κάθε γένος, ιδιαίτερα στη νότια Μάνη, είχε πολιτική αύθυπαρξία ως ένα "έθνάριο", όπως μάς αναφέρει ο Κανελλίδης, και για νά διατηρηθεϊ ή ίσορροπία και ή γαλήνη έπρεπε οι φταίχτες νά τιμωρούνται σκληρά ή, κατά τήν άρχή της συλλογικής ευθύνης, άν αυτό ήταν άδύνατο, οι συγγενείς τους.¹⁹ Όταν έπισκέφτηκα για πρώτη φορά τή Μάνη, αυτό πού μου έκανε μεγάλη έντύπωση ήταν ή παρατήρηση ότι οι περισσότεροι μέ μεγάλη έπιφύλαξη έδιναν πληροφορίες για άλλες οίκογένειες, από τό φόβο μήπως πούν κάτι πού θα μπορούσε νά θεωρηθεϊ προσβλητικό.²⁰ Και τουτο σήμερα, πού τό έθιμο της άντεκδικήσεως ουσιαστικά δέν υπάρχει και ό πληθυσμός της περιοχής έχει περιορισθεϊ στό έλάχιστο.

Τά μανιάτικα μοιρολόγια τοῦ δικηωμοῦ εἶναι μιά ἀκένωτη πηγή στοιχείων γιά τίς ἀντεκδικήσεις, γιά τά αἷτια, τίς ἀφορμές καθώς καί τίς τραγικές προσωπικότητες πού παρουσιάζονται σ' αὐτές.²¹ Ἔτσι ἀνάμεσα σέ ἀνθρώπους πού τούς ἔνωσε ὁ δεσμός τοῦ γάμου, ἀνάμεσα σέ πρόσωπα πού ἔνωσε τό ἴδιο αἷμα ἦταν δυνατό νά συμβοῦν ἀντεκδικήσεις. Ὅπως ποτε οἱ συγκρούσεις αὐτές ἦταν σπανιότατες καί γι' αὐτό τό λόγο παρουσιάζονται στίς διηγήσεις σάν τραγικά γεγονότα. Ἡ τραγικότητα ἦταν ἀναπόφευκτη, ὅταν μιά γυναίκα ἔπρεπε ἐκ τῶν πραγμάτων νά διαλέξει μεταξύ τῆς πίστεως στό γένος τοῦ συζύγου καί τῆς ἀφοσιώσεως στήν πατρική οἰκογένεια. Εἶναι γνωστό τό μοιρολόγι τῆς "φαρμακεύτρας", ἡρωΐδας πού σκοτώνει τόν ἀντρα, τόν κουνιάδο καί τόν πεθερό της, γιά νά ἐκδικηθεῖ τό φόνο τοῦ ἀδελφοῦ της, πού, ὅπως ἀναφέρεται, τόν εἶχαν σκοτώσει αὐτοί γιά νά τόν κληρονομήσουν.²² Ἡ ἡ τραγική μορφή σέ ἄλλο μοιρολόγι τῆς κόρης καί ἀδελφῆς πού σκοτώνει τόν πατέρα καί τόν ἀδελφό της, γιά νά ἐκδικηθεῖ τόν θάνατο τοῦ "καμαράδου" της (=συζύγου, συντρόφου).²³ Σέ ἄλλη περίπτωση πάλι ὁ ἀνιψιός σκοτώνει τόν ἀδελφό τῆς μητέρας του καί τόν γιό του μέ προτροπή τοῦ πατέρα του, γιά νά "δικηώσει" τόν παππού του.²⁴ Περίπτωση ἐξάλλου ἔχει συμβεῖναι τό "δίκηωμα" γίνεται ἀπό τό παιδί πού ἀποκτάει ἡ γυναίκα μέ δεύτερο γάμο, πού ἔγινε μέ σκοπό νά γεννηθεῖ ἐκδικητής καί νά "δικηώσει" τόν πρῶτο σύζυγό της καί τά παιδιά της, ἑτεροθαλή ἀδέλφια τοῦ ἐκδικητῆ.²⁵

Οἱ παραπάνω τραγικές ἱστορίες δείχνουν ὅτι οἱ συγκρούσεις δέν περιορίζονταν μόνο μεταξύ γενῶν ἢ ἐχθρικῶν χωριῶν.

Οἱ φυσικοὶ σύμμαχοι σέ μιά σύγκρουση ἢ ἓνα φόνο σύμφωνα μέ τήν ἰδεολογία τῆς ἀρρενογονικῆς καταγωγῆς (agnatic descent) ἦταν ὅλοι οἱ ἐξ ἀρρενογονίας συγγενεῖς τοῦ θύματος, οἱ ὅποιοι ἔπρεπε νά συνενωθοῦν, νά ἀγωνιστοῦν καί νά "δικηώσουν" τόν ἀδικηθέντα ἢ τόν σκοτωμένο.²⁶ Ὅταν ἡ εἶδηση πῶς χτύπησαν κάποιο δικό τους ἔφτανε, πρῶτο μέλημα ἦταν νά χτυπήσουν τήν καμπάνα τῆς οἰκογενειακῆς ἐκκλησίας καί μέ φωνές νά μαζευτοῦν, ὄχι μόνο οἱ συγγενεῖς τοῦ χωριοῦ, ἀλλά κι αὐτοί ἀπό τά ἄλλα χωριά στόν πύργο ἢ στοὺς πύργους τους.²⁷ Ἐκεῖ κατόπιν συζητήσεως θά ἀποφάσιζαν σέ τί ἐνέργειες θά προχωροῦσαν. Στήν πράξη δέν τούς ἐνδιέφερε, ἂν "βάρεσαν" τό γιό τῆς ἀδελφῆς τους ἢ τῆς κόρης τους. Ἦταν διαφορετικά ὅμως, ἂν χτυποῦσαν τό γιό τοῦ ἀδελφοῦ ἢ τόν ξάδελφο ἀπό τόν πατέρα τους (γιό τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ πατέρα τους) ἢ ἄλλον ἐξ ἀρρενογονίας", συγγενή.²⁸ Ἡ ἀλληλεγγύη ἐκδηλώνεται πάντα πατροπλευρικά (patrilaterally) καί ἀρχίζοντας ἀπό

τούς πιό στενούς πατρογραμμικούς συγγενείς, για να φτάσει μέχρι τους πιό μακρινούς που κατά την παράδοση έχουν κοινή καταγωγή. Όμως εξαιρέσεις, όπου στίς συγκρούσεις εμπλέκονταν και ξένες οικόγένειες που είχαν "έξ αγχιστείας" δεσμούς δέν απουσιάζουν, ιδιαίτερα όταν έπρόκειτο για την ύποστήριξη κάποιου γαμπρού ή συμπέθερου.²⁹

Στίς άντεκδικήσεις σπάνια οι γυναίκες έπαιρναν μέρος. "Αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, όπως αναφέρεται στα μοιρολόγια, ήταν έντελώς εξαιρετικό.³⁰ Οι αντίπαλοι μπορούσαν να χτυπήσουν, οποιοδήποτε άρσενικό μέλος από τό έχθρικό γένος. Απέφευγαν, θεωρητικά τουλάχιστον, γιατί στην πράξη δέν συνέβαινε πάντα, να χτυπήσουν μικρά παιδιά, γέροντες και γυναίκες.³¹ Οι παντρεμένες γυναίκες ιδιαίτερα είχαν κάποια έλευθερία κινήσεων. Πολλές φορές αυτές συγκρούονταν μέ τίς γυναίκες τών αντιπάλων μέ μαχαίρια, ή ρίχνοντας πέτρες.³² Χρησιμοποιούνταν επίσης από τους άντρες τους σαν άνιχνευτές καθώς και για να ύψώνουν όχυρώματα. Ό λόγος που δέν έπρεπε να χτυπούν τίς γυναίκες δέν ήταν μόνο ό σεβασμός προς αυτές, αλλά τό γεγονός κυρίως ότι άνήκαν και μετά τό γάμο τους στην οικόγένεια του πατέρα τους. Έτσι κάθε βίαια ενέργεια έναντίον τους θα είχε σαν αποτέλεσμα να δημιουργηθεϊ νέα έχθρότητα, πράγμα που σ' αυτές τίς περιστάσεις δέν συνέφερε καθόλου.³³

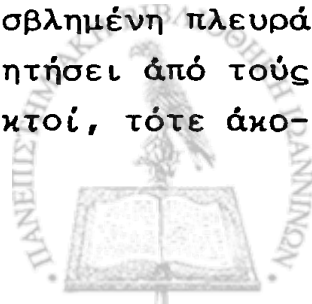
Ιδιαίτερο πρόβλημα μπορούσε να δημιουργηθεϊ, όταν ή σύγκρουση συνέβαινε μέσα στό ίδιο γένος. Π.χ. αν ένα μέλος ενός κλάδου προσέβαλε ένα άλλο σε κάποιο άλλο κλάδο του ίδιου γένους, τότε τά μέλη του γένους έπρεπε να διαιρεθούν, ύποστηρίζοντας τό συγγενή τους και τουτο ήταν δυνατό να οδηγήσει στην ολοσχερή καταστροφή της συνοχής της συγγενικής ομάδας. Άρκετές τέτοιες περιπτώσεις έχουν συμβεϊ στό παρελθόν μέ τελικό αποτέλεσμα την απόσχιση κλάδων από τόν κύριο κορμό του γένους. Μιά από τίς πιό χαρακτηριστικές είναι τών Μαυρομιχαλαίων. Η ένδοοικογενειακή έχθρα χρονολογεϊτο από τά μέσα περίπου του 18ου αϊώνα και συνεχιζόταν μέ σειρά άλληλοσκοτωμών. Στην αρχή Βοϊδήςδες Μαυρομιχαλαϊοι σκότωσαν τόν Κοϋτρο Μαυρομιχάλη και σε άντεκδίκηση οι άλλοι Μαυρομιχαλαϊοι σκότωσαν τόν Πιέρρο Βοϊδή. Γύρω στα 1800 Βοϊδής σκότωσε στα Τσαλαπιάνικα της Άρεοπόλεως τό νεώτερο αδελφό του Πέτρου Μαυρομιχάλη, του κατόπιν Πετρόμπεη, τό μικρότερο παιδί της οικόγένειας, που ήταν μαθητής στό εκεί σχολείο. Οι άλλοι αδελφοί έξόρμησαν προς κατάδίωξη της οικόγένειας του φονιά μέ επικεφαλής τό μεγαλύτερο απ' αυτούς Κυριακούλη που παράγγελνε να μείνει άταφος ό νεκρός μέχρι να επιστρέψει,

φέρνοντας τούς "κάλλιους" από τούς Βοϊδῆδες νά τούς σφάξει κατά τήν ταφή τοῦ ἀδελφοῦ. Ἀφοῦ κατόρθωσαν μετά πολιορκία νά συλλάβουν ἕναν ἀπό τούς Βοϊδῆδες, τόν ἔφεραν νά τόνσφάξουν. Καί τότε ἀντί γιά τή φρικώδη ἐκτυλίσσειται ἀπροσδόκητη μεγαλειώδης σκηνή. Ἡ μητέρα τοῦ μικροῦ νεκροῦ παιδιοῦ ἡ καπετάνισσα Πιέρραινα Μαυρομιχάλαινα, κλαίοντας καί χτυπώντας καί ἱκετεύοντας ξεσχίζει τό στήθος της καί βγάζει τούς μαστούς, ἐξορκίζοντας στό μητρικό τους γάλα τούς ἐξαγριωμένους γιούς νά μή "διπλαιάσουν τό κακό". Ἀφοῦ ὑποχώρησε ἡ ὀργή μέ τό μητρικό ὄρκο, ἐγινε "συμφιλίωση" (ἀγάπη) τῶν δύο ὁμαιμων οἰκογενειῶν. Καί ἀποσοβήθηκε μέ τήν ἐπέμβαση τῆς μεγαλόψυχης μητέρας ἡ ἐχθρα καί ὁ γδικηωμός. Ἀλλά ἡ οἰκογένεια τῶν Βοϊδῆδων ἐγκατέλειψε τό Οἶτυλο καί ἐγκαταστάθηκε στήν περιφέρεια τοῦ Γυθείου. Οἱ δύο συγγενικές οἰκογένειες ζοῦσαν μέ ψυχρότητα καί μετά ἕνα περίπου αἰῶνα ἀνανέωσαν τή συγγένεια μέ ἐπιγαμία.³⁴

Γιά νά ἀποτραποῦν λοιπόν τά παραπάνω κατά τίς συγκρούσεις τῶν συγγενῶν, ἀπαγορευόταν ἡ χρήση πυροβόλων ὄπλων ἢ, ἂν γινόταν χρήση, οἱ ἀντίπαλοι πυροβολοῦσαν σκόπιμα πάνω ἀπό τά κεφάλια, στόν ἀέρα.³⁵

Εἶδαμε τά αἷτια καί τίς ἀφορμές τῶν συγκρούσεων καθῶς καί τήν ἔννοια καί τή σημασία τοῦ ἔθιμου τοῦ "γδικηωμοῦ" γιά τή συνοχή τῶν γενῶν. Ἀξίζει νά ἐξεταστεῖ καί ἡ διαδικασία πού ἀκολουθεῖτο σ' αὐτές τίς περιπτώσεις. Ἄν ἐξαιρέσουμε τίς σπάνιες περιπτώσεις πού, ἐνῶ ἀκόμα ὁ νεκρός ἦταν ζεστός, οἱ συγγενεῖς του ὄρμοῦσαν καί σκότωναν τό φονιά ἢ καῖγαν τό σπίτι του,³⁶ οἱ αἱματηρές ἀντεκδικήσεις καί οἱ ἄλλες συγκρούσεις δέν γίνονταν χωρίς κανόνες στή Μάνη. Πρῶτα πρῶτα ὅλες οἱ συγκρούσεις δέν καταλήγαν σέ φόνους, γιατί σύμφωνα μέ τήν ἀρχή τῆς lex talionis ἀνάλογα μέ τό βάρος τῆς προσβολῆς ἢ τῆς ζημίας ἀκολουθοῦσε καί ἡ τιμωρία. Ἐκτός ἀπό τό φονικό ἄλλοι τρόποι ἀντεκδικήσεως ἦταν ἡ φυλάκιση τοῦ ἐχθροῦ στό κατώι τοῦ σπιτιοῦ γιά ἕνα διάστημα ἢ τό διαγούμισμα τοῦ σπιτιοῦ του, ἡ διαρπαγή δηλ. τῆς περιουσίας του.³⁷

Ὡς πρώτην ἐνέργεια θά λέγαμε ἔχουμε τήν κήρυξη τοῦ πολέμου. Μετά ἀπό μιά βαριά προσβολή ἔλεγαν "εἴμαστε ὄχτροί νά φυλέγεσθε, γιατί θά σᾶς γδικηθοῦμε φανερά ἢ κρυφά" τότε οἱ ἄλλοι ἔπρεπε νά προσέχουν, γιατί οἱ ἐχθροί τους εἶχαν κάθε δικαίωμα πλέον νά τούς χτυπήσουν.³⁸ Καί αὐτό ὅμως ἀκολουθοῦσε ὕστερα ἀπό προσπάθεια συμβιβασμοῦ καί ἡ προσβλημένη πλευρά προτοῦ προχωρήσει σέ δράση ἔστελνε μεσολαβητή, γιά νά ζητήσῃ ἀπό τούς φταῖχτες ἱκανοποίηση. Ἄν ὅμως οἱ ὄροι δέν γίνονταν δεκτοί, τότε ἀκο-

λουθοῦσαν οἱ συγκρούσεις.³⁹ Σέ ἄλλες περιπτώσεις ἔκοβαν μιὰ "κλωνιά" (=κλωστή)⁴⁰, ὅπως ἔλεγαν ἢ ἀντάλασσαν φυσίγγια. Μετά οἱ συγκρουόμενες οἰκογένειες ἢ γενιές κλείνονταν στούς πύργους τους, τούς ἔπιαναν μάλιστα ἀμέσως γιά νά μήν τούς καταλάβουν οἱ ἐχθροί τους. Ἄν μιὰ γενιά ἢ ἓνα γένος εἶχαν θύμα ἓνα δικό τους μέλος, γινόταν συμβούλιο ἢ "γεροντική" καί ἀποφάσιζαν σέ ποιές ἐνέργειες θά προχωροῦσαν.⁴¹ Ὁ φονιάς καί ἡ οἰκογένειά του, ὄφειλαν στήν οἰκογένεια τοῦ θύματος "χρέος αἵματος" καί ἔπρεπε νά τό ξεπληρώσουν, γι' αὐτό μετά ἀπό μιὰ τέτοια πράξη πολλές φορές ὁ φονιάς ἐκπατριζόταν "διά βίου" φοβούμενος τῆς συνέπειας.

Συνήθως οἱ "γεροντάδες", ἰδιαίτερα στή Νότια Μάνη, ἀποφάσιζαν καί μέ κλῆρο ἐξέλεγαν ἓναν πού ἔπαιρνε τήν ἐκδίκηση καί τό αἷμα πίσω". Αὐτόν τόν ἔλεγαν "βγαρτό". Διάλεγαν ἐπίσης μερικές φορές, μέ τόν ἴδιο τρόπο, καί τό ὑποψήφιο θύμα. Ἀπέφευγαν συνήθως νά διαλέξουν ὄρφανά, μοναχογιούς, ἢ ἀνήλικα.⁴² Ὁ βγαρτός θά ἐπιδίωκε νά χτυπήσει τό φονιά τοῦ συγγενοῦς του, ἢ σέ περίπτωση πού αὐτό ἦταν ἀδύνατο, γιὰ αὐτός εἶχε ἐκπατριστεῖ, τό ὑποψήφιο θύμα ἢ κάποιον ἀπό τό γένος ἢ τή γενιά του. Λέει ὁ Ραζέλος μέχρι καί 30ου ἢ 50ου βαθμοῦ ἔφτανε ἡ ἐκδίκηση καί ὅτι ἀκόμα καί διαφορετικό ἐπώνυμο θά μπορούσε νά ἔχει αὐτός, ἀλλά νά ἀνήκε στό ἴδιο γένος.⁴³ Ὁ φόνος γινόταν εἴτε μέ ξαφνική ἐπίθεση στό σπίτι τοῦ ἐχθροῦ εἴτε μέ ἐνέδρα "χωσία", ὅπως λένε. Οἱ Μανιάτες δικαιολογοῦσαν τίς χωσίες, γιὰτί οἱ ἐχθροί τους ἔτσι καί ἀλλιῶς ἔπαιρναν ὅλα τά μέτρα τους καί ἦταν ἀδύνατο νά συναντηθοῦν καί νά χτυπηθοῦν.⁴⁴ Ὑπάρχουν μάλιστα περιπτώσεις πού σκοτώθηκαν αὐτοί πού εἶχαν στήσει ἐνέδρα, ἀντί τοῦ φονιά ἢ τοῦ συγγενοῦς του. Ὁ "βγαρτός" ἐπιδίωκε πάντα νά φονεύσει τόν "κάλλιο τῆς γενιᾶς" ἢ "τό κεφάλαι τῆς γενιᾶς", δηλ. τόν πιο σπουδαῖο ἢ γενναῖο ἀπό τούς ἀντιπάλους τους γιά τήν παλαιότερη ἐποχή, ἐνῶ γιά τή νεώτερη δημάρχους, δικηγόρους, γιατρούς πού ἀνήκαν στό ἐχθρικό γένος. Δέν ἔπαιζε σημασία ὁ τόπος καί ὁ χρόνος. Ἀναφέρεται ὅτι ἐκδικητής ταξίδεψε μέχρι τήν Ἀμερική γιά νά σκοτώσει κάποιον ἢ στόν Πειραιά ἢ στό Λαύρειο, ὅπου πολλοί Μανιάτες εἶχαν ἐγκατασταθεῖ μετά τήν ἀπελευθέρωση. Ἡ ἐκδίκηση ἐξάλλου ἔχει γίνει σέ μιὰ περίπτωση μετά ἀπό πολλά χρόνια. Ἀναφέρεται σέ ἓνα μοιρολόγι ὅτι ἔγινε μετά ἀπό δεκαοκτώ χρόνια.⁴⁵ Ὑπάρχουν ἀκόμα ἐχθρες πού χρονολογοῦνται πάνω ἀπό ἓναν αἰῶνα.⁴⁶

Ὅταν ἡ ἐκδίκηση πραγματοποιεῖτο, τότε ἀνοίγε συνήθως ὁ δρόμος γιά

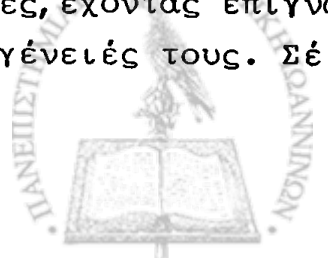

συμφιλίωση και τό "σιάξιμο" αγάπη⁴⁷ ή αντίθετα, οί συγκρούσεις γίνονταν μεγαλύτερες και ακολουθοῦσαν πολλές φορές νέες άντεκδικήσεις. Ὁ γδικημός τότε κατέληγε σέ μίαν αίματηρή βεντέττα. Διάφοροι ὄμως μηχανισμοί, ὄπως αναφέραμε παραπάνω πού θά έξεταστοῦν ακολουθῶς, κινοῦνταν γιά νά έμποδίσουν αὐτή τήν καταστρεπτική έξέλιξη.

Σέ περίπτωση τέτοιας έμπόλεμης καταστάσεως οί δυνατότητες νά κυκλοφορεῖ ὄποιοσδήποτε από τά έχθρικά γένη ήταν πολύ περιορισμένες. Ὄταν λοιπόν κάποιος ήθελε νά ταξιδεύσει κάπου (Γύθειο, Καλαμάτα), τότε μπορούσε νά πάρει συνοδό ένα άτομο από ίσχυρή, οὔδέτερη οίκογένεια. Ὁ συνοδός αὐτός λεγόταν "ξεβγαρτής"⁴⁸. Οί αντίπαλοι τότε δέν έπιτρεπόταν νά τόν χτυπήσουν, γιατί θά προσέβαλλαν τήν οίκογένεια τοῦ "ξεβγαρτή", πού θά συμμαχοῦσε τελικά μέ τήν οίκογένεια τοῦ έχθροῦ τους και αὐτό δέν συνέφερε. Γιά νά γίνει ὄμως σεβαστός ὁ ξεβγαρτής, έπρεπε νά ανήκει σέ αξιόλογο γένος· αν ήταν άχαμνόμερος ή φαμέγιος δέν ὑπολογιζόταν. Σέ μιά περίπτωση πού κάποιος δέν ήθελε νά δεχτεῖ ξεβγαρτή ένα Νικλιάνο, αναγκάστηκε απ' αὐτόν μέ τή βία νά σεβαστεῖ τό έθιμο. Μποροῦσε μάλιστα κάποιος νά πάρει και προσωπικό αντικείμενο τοῦ ξεβγαρτή, τό καπέλλο, τό κομπολόϊ, τό τσιμπούκι ή τή μαγκούρα του. Παλαιά συνήθιζαν νά λένε τό έξης χαρακτηριστικό δίστιχο :

"τοῦ μάρμπα μου τοῦ Μπουγιουκλή
έξέβγαινε και τό ραβδί."

Αὐτό αναφέρεται στό ίσχυρό γένος τῶν Μιχαλακιάνων (Βουγιουκλάκηδων) και λέγεται, γιατί τότε εῖχαν τή συνήθεια νά γράφουν στό ραβδί τους τό ὄνομά τους. Ὁ "ὑπό συνοδεία" έδειχνε τό ξένο ραβδί και περνοῦσε. Ἀκόμα και ένα μικρό παιδί τριῶν έτῶν μπορούσε νά κάνει τόν ξεβγαρτή και νά περάσει κάποιον μπροστά και απ' αὐτό τό σπίτι τῶν έχθρῶν του. Οί άχαμνόμεροι και οί φαμέγιοι δέν μπορούσαν, ὄπως εῖπαμε, νά γίνουν ξεβγαρτήδες, αλλά ὄμως αν κανενός τό "έλεγε ή καρδιά του", γινόταν δεκτός σάν τέτοιος. Τό ξέβγαρμα δέν μπορούσε νά γίνεται από τό ίδιο πρόσωπο πάντα, γιατί τότε οί αντίπαλοι δέν τό δέχονταν. "Ελεγαν "εῖσαι έσύ ξεβγαρτής ή νταβιτζής (=ὑπερασπιστής);" Ἰδανικός ξεβγαρτής ήταν ένας ξένος, ὁ ὄποιος σύμφωνα μέ τό έθιμο τῆς φιλοξενίας ήταν απ' ὄλους σεβαστός. Μερικές φορές οί ξεβγαρτήδες δέν ὑπολογίζονταν. Αὐτό γινόταν τή νύχτα, ὄποτε οί αντίπαλοι μπορούσαν νά δικαιολογηθοῦν ὅτι δέν εῖδαν καλά. Ἐπίσης αν ή άφορμή ήταν πολύ σοβαρή, οί αντίπαλοι δέν ὑπολόγιζαν τούς ξεβγαρτήδες, έχοντας επίγνωση ὅτι μπορεῖ νά έμπλακοῦν σέ σύγκρουση και μέ τίς οίκογένειές τους. Σέ

τέτοιες περιπτώσεις είδοποιούσαν σχετικά μέ τή φράση "κομμένα τά ξεβγά-
ματα".

Αυτό πού δείχνει τόν πολιτικό χαρακτήρα τῶν συγκρούσεων δέν εἶναι μόνο ἡ επίσημη κήρυξή τους, ἀλλά ἡ ἀνακωχή, ἡ "τρέβα"⁴⁹ καί ἡ τελετουργική εἰρήνευση (σιάξιμο, ἀγάπη). Ἐπόμενο ἦταν λόγω τῶν ἐχθροπραξιῶν νά μή μποροῦν νά δουλέψουν οἱ ἐμπόλεμοι στίς ἀγροτικές ἀσχολές τους (σπορά, θε-
ρισμό, ἀλώνισμα, μάζεμα ἐλιῶν). Αυτό συνέβαινε κυρίως τό καλοκαίρι. Τό-
τε γινόταν ἀνακωχή, δηλ. τρέβα.⁵⁰ Ἡ τρέβα γινόταν ὕστερα ἀπό συμφωνία. Με-
ρικές φορές ἦταν γραφή καί τούς ὅρους της τούς ὑπέβαλλαν οἱ γεροντάδες
τοῦ χωριοῦ, οἱ ὁποῖοι ἔπρεπε νά ἔχουν μεγάλη ἐπιρροή, γιά νά τούς κάνουν
σεβαστούς. Ἡ τρέβα ἦταν πολλῶν εἰδῶν ὅπως: α) "ἀτσαχάλευτη". Δέν ἔπρεπε
οἱ ἀντίπαλοι νά προσπαθήσουν νά σηκώσουν ὄχυρώματα, νέο πύργο ἢ νά ὑψώ-
σουν τόν παλαιότερο, β) "ἀντουφέκιστη". Δέν ἐπιτρεπόταν νά πυροβολήσουν.
Ἄν γινόταν κάτι τέτοιο, τότε ἔπρεπε νά παραδώσουν τά ντουφέκια τους στή
γεροντική καί αυτό ἦταν πολύ προσβλητικό. γ) "μερική". Σ' αὐτή μεμονωμένα
ἄτομα ἐχθρικών οἰκογενειῶν δῆλωναν οὐδετερότητα καί δέν ἀναμιγνύονταν στή
σύγκρουση. Ἡ μερική τρέβα γινόταν συχνότερα κατά τούς τελευταίους χρό-
νους καί ἀσφαλῶς αὐτό σχετίζεται μέ τήν ἐξασθένηση τῶν συγγενικῶν δεσμῶν.
Σέ ἐξαιρετικές περιπτώσεις ἡ τρέβα καταπατεῖτο. Ἡ πράξη αὐτή λεγόταν "ἀ-
πιστία" ἢ "μπαμπεσιά" (π.χ. ἀπιστία Μιχαλακιάνικη, γιάτι κάτι τέτοιο εἶ-
χε γίνευστή Λάγεια τῆς Προσηλιακῆς Μάνης κάποτε ἀπό τήν οἰκογένεια τῶν
Μιχαλακιάνων καί ἔμεινε παροιμιῶδες). Ἄν συνέβαινε ἀπιστία είδοποιούταν
μέ φωνές "κλεῖστε τήν πόρτα τῆς αὐλῆς καί φέρτε τά ζῶα μέσα, γιάτι πατή-
θηκε ἡ τρέβα". Ἡ καταπάτηση τῆς τρέβας γενικά θεωρεῖτο μεγάλη ἀτιμία,
γι' αὐτό ἦταν σπάνια.

Οἱ συγκρούσεις συνεχίζονταν μέχρι πού ὠρίμαζε ἡ ἰδέα γιά τήν εἰρήνευ-
ση,⁵¹ ἐφόσον ἦταν ἀδύνατο ἡ μιά οἰκογένεια νά ἐκδιώξει τήν ἄλλη καί οἱ
νεκροί καί ἀπό τά δύο μέρη ἦταν ἰσάριθμοι. Τότε ἰσχυρῆς καταγωγῆς γέρον-
τες τοῦ χωριοῦ ἐπενέβαιναν. Γινόταν γεροντική μ' αὐτό τό σκοπό καί ἀποφά-
σιζαν νά μεσολαβήσουν. Οἱ γέροντες αὐτοί ἔπρεπε νά εἶναι οὐδέτεροι. Ἐ-
πρεπε δηλ. νά προέρχονται ἀπό γένη τοῦ χωριοῦ ἀμέτοχα στή σύγκρουση. Πῆ-
γαιναν λοιπόν αὐτοί μέ ὑψωμένα τά ραβδιά τους στούς ἀντιμαχόμενους καί
μάλιστα πρῶτα σ' αὐτούς πού πίστευαν ὅτι εὐκολότερα θά δέχονταν τή συν-
διαλλαγή. Ἐλεγαν "εἴμαστε ἀδιάφοροι (=οὐδέτεροι) καί ἤρθαμε νά μιλήσου-
με γιά τό σιάξιμο". Ἄλλες φορές αὐτοί δέχονταν ἄλλοτε ὄχι. Ἄν δέχονταν
ἔλεγαν "ἀπό μᾶς τό βρίσκετε, πηγαίνετε νά τό βρῆτε καί στούς ἄλλους". Οἱ

γέροντες τότε πήγαιναν και στους άλλους και ζητούσαν να συνεννοηθούν. "Αν γίνονταν δεκτοί, τότε υποβάλλονταν οι όροι και από τις δύο μεριές και γινόταν ειρήνη "άγάπη", όπως έλεγαν. Η ειρήνη επισημοποιείτο συνήθως με κοινή διασκέδαση, που γινόταν απ' τις δύο πρώην έχθρικές οικογένειες, σε ένα καπηλειό στο ίδιο ή σε άλλο κοντινό χωριό ή στην πρωτεύουσα του δήμου.

Σε άλλες περιπτώσεις, π.χ. όταν ο φόνος είχε γίνει τυχαία ή ο υπαίτιος δεν ήθελε να ακολουθήσει σύγκρουση για διαφόρους λόγους, ή είχε πραγματικά μετανοήσει για το κακό που είχε κάμει, τότε με μεσολάβηση του ιερέα ή κάποιου άλλου ισχυρού προσώπου ζητούσε να γίνει έκ μέρους των συγγενών του θύματος "ψυχικό".⁵² Ένα είδος δηλ. υιοθεσίας του φονιά από τους συγγενείς του σκοτωμένου. Ο δεσμός που δημιουργείται έτσι λεγόταν "ψυχαδελφосύνη" και θα εξεταστεί πιο λεπτομερειακά σε άλλο κεφάλαιο.

Ένα πρόβλημα που υπάρχει στην έθνογραφία της Μάνης είναι εκείνο της εξαγοράς με χρήματα του φονικού. Κατά το έθιμο αυτό, αν συνέβαινε ένας φόμος, ο φονιάς ή οι συγγενείς του, για να μην επακολουθήσει άντεκδίκηση, αποζημιώναν με ένα ποσό, ύστερα από συμφωνία, τους συγγενείς του θύματος και δεν όφειλαν πλέον αίμα. Για την ύπαρξη όμως του έθιμου τούτου στη Μάνη, οι γνώμες των επιστημόνων διχάζονται. Το έθιμο αυτό αναφέρεται από παλαιούς ξένους και Μανιάτες λόγιους, όπως ο Mauget⁵³ και ο Καλαποθάκης.⁵⁴ Αναφέρεται επίσης από τον περιηγητή Rouqueville⁵⁵. Συναντάται στο γνωστό μοιρολόγι της Ληγορούς της πρώτης μεταπαναστατικής περιόδου,⁵⁶ καθώς και σε ένα νομικό έγγραφο που έχει δημοσιεύσει ο Σκοπετέας και προέρχεται από την Έξω Μάνη⁵⁷. Άλλοι όμως μελετητές, όπως ο Γιαννίανος δεν δέχονται την ύπαρξή του στη Μάνη.⁵⁸ Έμεις πιστεύουμε ότι ο θεσμός αυτός πρέπει να υπήρχε, γιατί σε διάφορες μορφές συναντάται σε όλους τους λαούς που έχουν το έθιμο της άντεκδικήσεως. Η εξαγορά έξάλλου του αίματος του φόνου ήταν κανόνας δικαίου σε όλη την Ελλάδα κατά την Τουρκοκρατία.⁵⁹ Αυτό που είναι άβέβαιο είναι σε ποιές περιπτώσεις γινόταν ή εξαγορά. Υποστηρίζεται ότι στη Μέσα Μάνη πρέπει να συνέβαινε μεταξύ ισχυρών και αδυνάτων οικογενειών, όταν οι τελευταίες πιεζόμενες από τα γεγονότα θα δέχονταν κάτι τέτοιο.⁶⁰ Στην Έξω Μάνη πρέπει όμως να ήταν πιο γενικό καθώς φαίνεται από το έγγραφο που αναφέρθηκε και χρονο-

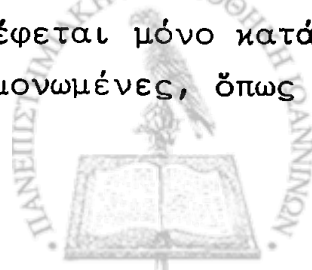

λογοῦται στά 1750. Ἡ ἐπιβολή τῆς ἐξαγορᾶς τοῦ αἵματος, πού μερικοί τῆ θεωροῦν ὑστερογενές φαινόμενο τοῦ κυρίως ἔθιμου τῆς ἀντεκδικήσεως, προϋποθέτει ἕνα *minimum* κοινωνικῆς ἢ πολιτικῆς ἐξουσίας πού νά εἶναι σέ θέση νά ἐπιβάλλει τούς ὅρους. Σ' αὐτή τήν περίπτωση ἡ ὑπαρξή του στήν Ἐξω Μάνη ἐξηγεῖται ἀπό τήν ὑπαρξή εὐρύτερων πολιτικῶν ομάδων, τῶν καπετανιῶν. Στίς καπετανίες οἱ καπετάνιοι εἶχαν τήν ὑποχρέωση καί θεωρητικά τή δύναμη νά ἐπιβάλουν τήν εἰρήνη μέ ὅλα τά μέσα. Τό ἴδιο ἐπιδίωξε ὁ Καποδίστριας ὑστερότερα μέ σχετικές ἐγκύκλιους, μέ τίς ὁποῖες προέτρεπε τούς δικαστές νά λύνουν τίς ἐχθρες καί νά ἀποδέχονται ἕνα χρηματικό τίμημα ὡς ἀποζημίωση γιά τούς συγγενεῖς τοῦ θύματος, ἄσχετα ἂν τό κράτος διατηροῦσε τό δικαίωμα νά ἐπιβάλλει τήν δική του ποινή αὐτεπάγγελτα.⁶¹ Θά πρέπει ἐπίσης νά ἦταν δυνατή ἡ ἐξαγορά τοῦ αἵματος ὅσες φορές ὁ φόνος συνέβαινε μεταξύ συγγενῶν, στό ἴδιο δηλ. γένος, γιατί ἡ γεροντική του εἶχε καί τό συμφέρον καί τή δύναμη νά τήν ἐπιβάλλει προκειμένου τό γένος νά διατηρήσει τή συνοχή του καί νά μή διασπαστεῖ ὀλοκληρωτικά.⁶² Τό παραπάνω μοιρολόγι, στό ὁποῖο ἀναφέρεται ἡ ἐξαγορά τοῦ αἵματος, χρονολογεῖται ἀπό τήν περίοδο πού ἡ πολιτική τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους εὐνοοῦσε αὐτή τή διαδικασία γιά τόν περιορισμό τῶν ἀντεκδικήσεων. Τοῦτο ὅμως ἦταν πρακτικά δύσκολο νά συμβεῖ μεταξύ ἰσοδυνάμων οἰκογενειῶν, γιατί αὐτή πού εἶχε τό θύμα θεωροῦσε προσβολή νά μή "δικηώσει" τό νεκρό της.

Ἐνα ἄλλο ἔθιμο τό ὁποῖο ἐπίσης ἀπέβλεπε στήν εἰρήνευση μεταξύ συγγενικῶν οἰκογενειῶν ἢ ἐχθρικῶν γενῶν ἦταν ἡ "διά τοῦ φονικοῦ διεγγύησις", κατά τήν ὁποία μέ μεσολάβηση τρίτων καί ἰδιαίτερα ἀνώτατων ἱερωμένων (π.χ. ἐπισκόπων) ὑποχρεωνόταν ἐγγράφως αὐτός πού θά παρεβίαζε πρῶτος τή γαλήνη καί τήν τάξη νά ὀφείλει στόν ἄλλο ἕνα χρηματικό ποσό καί ἕνα ἢ δύο φόνους. Δυό τέτοια ἐγγραφα δημοσιεύει ὁ Κουγέας, ἀπό τά ὁποῖα τό ἕνα ἀναφέρεται στήν εἰρήνευση τῆς οἰκογένειας τῶν Μαυρομιχαλαίων.⁶³

Στή Μάνη οἱ ἀντεκδικήσεις καί οἱ πόλεμοι μεταξύ τῶν γενῶν ἦταν τόσο συνηθισμένοι παλαιότερα, ὥστε σέ ἀρκετές γενεαλογίες βρίσκει κανεῖς νέους ἄντρες πού σκοτώθηκαν καί δέν πρόλαβαν νά φτάσουν στό γάμο, γιατί ὁ ἀγραφος νόμος, τό ἔθιμο "ἔνθιμο", ὅπως λένε οἱ Μανιάτες,⁶⁴ τούς ὀδήγησε πρόωρα στό θάνατο. Σήμερα πάντως δέν μπορούμε νά μιλοῦμε γιά ἔθιμο τοῦ γδικημοῦ ἢ βεντέττα στή Μάνη.⁶⁵ Ἐχει πιά ἐκλείψει ἢ ἔχει περιοριθεῖ μεταξύ οἰκογενειῶν μέ τή στενή σημασία τῆς λέξεως ἢ στρέφεται μόνο κατά τοῦ ὑπαίτιου. Καί ἂν ὑπάρχουν περιπτώσεις εἶναι τόσο μεμονωμένες, ὅπως

δηλ. καί σέ άλλες περιοχές τῆς Ἑλλάδας, πού δέν ἀξίζει νά ἀναφερθοῦν. Ἀπό τό τέλος τοῦ περασμένου αἰώνα ὅμως οἱ συγκρούσεις καί τά φονικά ἀνάμεσα στά γένη καί στίς μικρότερες συγγενικές ομάδες ἦταν περιορισμένες στήν Ἔξω Μάνη λόγω μᾶλλον τῆς πολιτικῆς ὀργανώσεως καί ἐξαφανίστηκαν νωρίτερα ἐντελῶς ἀπό ἐκεῖ. Ἀπό τά χωριά τοῦ τέως δήμου Λεύκτρου μοῦ ἀναφέρθηκαν τρεῖς περιπτώσεις, ὅπου οἱ φονιάδες ἐκπατρίστηκαν καί δέν ἐπακολούθησε ἀντεκδίκηση. Αὐτοί πού εἶχαν τά θύματα δέν ζήτησαν ἐκδίκηση.⁶⁶ Ἀντίθετα στή Μέσα Μάνη μέχρι τό Ταίναρο ὡς τά μέσα αὐτοῦ τοῦ αἰώνα συνέβαιναν ἀρκετές περιπτώσεις.⁶⁷

Γιά τήν προέλευση τοῦ ἔθιμου τῆς ἀντεκδικήσεως στή Μάνη ἔχουν γραφεῖ ἀρκετά. Ἄλλοι τό θεωροῦν σλαβικῆς προελεύσεως, ἄλλοι ἀλβανικῆς ἢ σλαβοῦλλυρικῆς, ἐνῶ καί ἡ ἀποψη ὅτι ἔχει ἀνεξάρτητη προέλευση δέν ἀπουσιάζει. Ὁ Miclosich ὑποστηρίζει ὅτι τό ἔθιμο ἦλθε στή Μάνη μέ τήν ἐγκατάσταση τῶν σλαβικῶν φυλῶν στόν Ταῦγετο κατά τόν Μεσαίωνα.⁶⁸ Ὁ André Mirambel ὑποστηρίζει ὅτι αὐτό ἦλθε στήν περιοχή μέ τήν ἐγκατάσταση τῆς σλαβοῦλλυρικῆς φυλῆς τῶν Mahini (πού ἔδωσε τό ὄνομά της στή χερσόνησο τοῦ Ταῦγέτου) κατά τήν ἴδια ἐποχή.⁶⁹ Ὁ Vlavianos διατυπώνει τή γνώμη ὅτι τό ἔθιμο ἔχει ἀνεξάρτητη προέλευση, γιατί χαρακτηρίζει λαούς πού ζοῦν μέ τούς ἴδιους ὅρους ζωῆς, ἔλλειψη δηλ. κρατικῆς ὀργανώσεως, ἀναρχία κτλ. ἐπομένως θά μπορούσε νά ἔχει παρουσιαστεῖ ἀνεξάρτητα.⁷⁰ Ὅπωςδήποτε τό πρόβλημα δέν λύνεται μέ ἀπομόνωση τοῦ ἔθιμου ἀπό τό γενικότερο τρόπο ζωῆς καί τό λαϊκό πολιτισμό τῶν Μανιατῶν καί, ἂν ὑπάρχει ξένη ἐπίδραση, αὐτή θά εἶναι δυνατό νά ἀνιχνευθεῖ καί σέ άλλες ἐκδηλώσεις τοῦ λαϊκοῦ τους πολιτισμοῦ, ὅπως θά γίνει σέ ἄλλα μέρη τῆς ἐργασίας αὐτῆς.

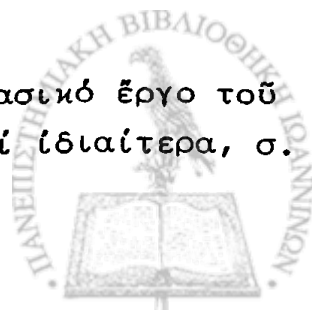

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

ΤΟ ΕΘΙΜΟ ΤΟΥ ΓΔΙΚΗΩΜΟΥ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΓΙΑ ΤΗ
ΣΥΝΟΧΗ ΚΑΙ ΤΗ ΔΙΑΣΠΑΣΗ ΤΩΝ ΓΕΝΩΝ

---

1. Π.Π. Καλονάρου ὀ.π., σ. 11
2. John Beattie, *Other Cultures. Aims, Methods and Achievements in Social Anthropology*, Λονδίνο 1964, σ. 150.
3. Δημ. Β. Δημητράκου-Μεσίσηκη, ὀ.π., σ. 69. E.E. Evans-Pritchard, *Les Nuer*, Gallimard, Παρίσι 1968, σ. 189-190.
4. Δημ. Β. Δημητράκου-Μεσίσηκη, ὀ.π., σ. 71.
5. Βλ. σχετικά Κ.Α. χφ 66, σ. 5 (Διον. Γρ. Σκαλκιάς, Δήμος Μέσσης καί Λαγείας Λακωνίας (1919)). Χφ 790, ὀ.π., σ. 5 καί 18. Σ.Α. χφ 601, σ. 78, 183, καί 195 (Σταυρούλα Μ. Δαβάκη, Κεχριάτικα ἑπαρχ. Οίτύλου 1969). Χφ 607, σ. 185 (Σταματίνα Δ. Παπαδόγγονα, Ὀχιά ἑπαρχ. Οίτύλου 1969). Χφ 2366, ὀ.π., σ. 152-157. Χφ 2363, σ. 43 (Ἐλένη Α. Κοντοπούλου, Γερολιμῆν-Ἄρεοπόλις 1975). Χφ 2090, σ. 267 (Παναγιώτα Μ. Οίκονομάκου, Μαυροβούνιον ἑπαρχ. Γυθείου 1974). Χφ 2368, σ. 71 (Εἰρήνη Π. Ψαράκου, Κοῦνος ἑπαρχ. Οίτύλου 1975). Χφ 983, σ. 88 (Κυριακή Π. Ἀλέπη, Ἐλαιοχώριον-Νουμπρεβίτα Οίτύλου 1969). Χφ 1306, σ. 7-8 (Σταῦρος Ἰ. Μηλιάκος, Λάγεια Γυθείου 1971). Χφ. 1292, σ. 65 (Γεώργ. Ι. Ρουμανέας, Θαλάμαι-Κουτήφαρη Μεσσηνίας 1971). Γερασ. Καψάλη, Λακωνικὲς παροιμίες καί παροιμιώδεις ἐκφράσεις. Λαογρ. 13(1951) 254. Σταύρου Χ. Σκοπετέα, Δυὸ Μανιάτικα Μοιρολόγια, Πελοπον. Ἐστία 2(1954) 3.
6. Σ.Α. χφ 2368, ὀ.π., σ. 66
7. Σ.Α. χφ 2352, σ. 32 (Αἰκατ. Π. Ἀρκουδέα, Ἅγιος Νίκων-Πολιάνα Καλαμάτας (1975)).
8. Σ.Α. χφ 2369, σ. 63. (Εὐαγ. Φραγκοπούλου, Καλύβια Γυθείου 1975).
9. Σ.Α. χφ 601, ὀ.π., σ. 78.
10. Στό ἴδιο, σ. 89
11. Σ.Α. χφ 983, ὀ.π., σ. 88.
12. Σ.Α. χφ 2363, ὀ.π., σ. 43-44.
13. Γιά τὰ βαθύτερα αἷτια τῆς βεντέττας στή Μάνη βλ. τό κλασικό ἔργο τοῦ Ν.Θ. Κατσιάρου, Ἡ βεντέττα ἐν Μάνη, Ἀθήναι 1933, καί ἰδιαίτερα, σ. 7, 36 καί 39.

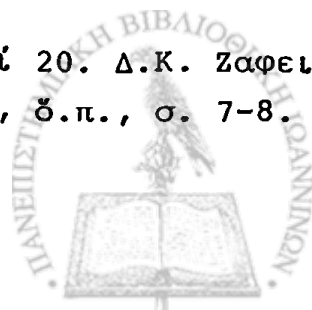
1. Π. Κανελλίδη, *Περί Μάνης και Μανιατών*, Έβδομάς 4 (1887) άρ. 24. Γερασ. Καψάλη, *Λακωνικές παροιμίες και παροιμιώδεις έκφράσεις*, ό.π., σ. 258. Δικ. Β. Βαγιακάκου, *Μάνη (Μέσα Μάνη)*. Παρνασσός 9 (1967) 577. Κ.Α. χφ 790, ό.π., σ. 6.
2. Αναφέρεται ότι οι κάτοικοι της Μάνης τό 15ο αιώνα έκοβαν ένα δάκτυλο από τό νεκρό και τό έριχναν μέσα στο ποτήρι με τό κρασί πού έπιναν, βλ. σχετικά Σπυρ. Λάμπρου, *Τό έθος του μασχαλισμού παρά τοίς Μανιάταις των μέσων χρόνων*. Νέος Έλληνομνήμων 2 (1905) 180 κέ.
3. Δικ. Β. Βαγιακάκου, *Μάνη (Μέσα Μάνη)*, ό.π., σ. 584. Δημ. Άλεξανδράκου, *Ίστορία της Μάνης*, έν Άθήναις 1892, σ. 40. Π.Π. Καλονάρου, ό.π., σ. 66. Κ.Α. χφ 1872, σ. 4-5 (Άσημ. Ά. Διασάκου, *Λαογραφικά έν Μάνης* 1953). Σ. Α. χφ 2366, ό.π., σ. 166, όπου χαρακτηριστική φράση σέ μοιρολόγι "δέν ήταν νά'μουν σερνικός νά δείς πώς τόν έδίκηωνα". Σχέση μοιρολογίων και άντεκδικήσεων έχει παρατηρηθεί και στην άρχαία έλληνική έποχή, βλ. Μ. Α-lexiou, *The Ritual lament in Greek Tradition*, Cambridge University Press, 1974, σ. 22.
4. Π.Π. Καλονάρου, ό.π., σ. 72 & 74.
5. Ember Carol R. Ember Melvin and Burton Pasternak, *On the Developement of Unilineal Descent*, ό.π., σ. 80-84.
6. Βλ. Π. Κανελλίδη, *Περί Μάνης και Μανιατών*, ό.π., άρ. 21. Έπίσης Γεωργ. Γιαννακάκου - Ραζέλου, ό.π., σ. 16.
7. Κ.Α. χφ 3892, ό.π., σ. 270.
8. Τά μοιρολόγια της Μέσα Μάνης διαφέρουν από τά μοιρολόγια της Έξω Μάνης, γιατί συνθέτονται σέ όκτασύλλαβο και αναφέρονται σέ συγκεκριμένη υπόθεση. Αντίθετα της Έξω Μάνης είναι σέ δεκαπεντασύλλαβο και ή υπόθεσή τους είναι πιό γενική. Τά μοιρολόγια έπομένως της Μέσα Μάνης είναι περισσότερο κατάλληλα για μιά τέτοια μελέτη. Οι παλαιότερες δημοσιευμένες συλλογές μανιάτικων μοιρολογίων είναι του Κώστα Πασαγιάννη, *Μανιάτικα μοιρολόγια και τραγούδια*, Άθήναι 1928 και του Βασιλ. Ε. Πετρούνια, *Μανιάτικα Μοιρολόγια*, σειρά Α', Άθήναι 1934. Νεώτερες έκδόσεις είναι του Πάνου Καλλιδώνη, *Μανιάτικα Μοιρολόγια*, Πειραιεύς 1972 και του Νικ. Γ. Φραγκίνεα, *Μανιάτικα Μοιρολόγια*, Άθήναι 1976,
9. Τό μοιρολόγι αυτό είναι διαδομένο σ' όλη τή Μάνη σέ διάφορες παραλλαγές και είναι γνωστό με τόν τίτλο ή "φαρμακεύτρα".

2. Μιά παραλλαγή του μοιρολογιού αυτού δημοσιεύει ο Π.Π. Καλονάρος στα 'Ηθρογραφικά της Μάνης, 'Αθήναι 1934, σ. 55-58.
2. Τό μοιρολόγι αυτό προέρχεται από τά Κεχριάνικα, βλ. Σ.Λ. χφ 601, ὁ.π., σ. 171.
2. Σ.Λ. χφ 1008, σ. 63-64, (Παῦλος Πιερρουτσάκος, Γύθειον καί 'Αρεόπολις, 1970)·
2. Κ.Λ. χφ 3892, ὁ.π., σ. 251.
1. Δικ. Β. Βαγιακάκου, Οἱ πύργοι τῆς Μάνης. Πελοπον. Πρωτοχρ. 1959, σ. 76.
1. Κ.Λ. χφ 3892, ὁ.π., σ. 251,
1. Δυό τέτοιες περιπτώσεις ἐνίσχύσεως συγγενῶν ἐξ ἀγχιστείας μου ἀναφέρθησαν στὸν τῶν δῆμο Λεύκτρου. Στὴν πρώτη περίπτωση ἡ ἐνίσχυση δόθηκε στοὺς συγγενεῖς τοῦ ἀντρα τῆς κόρης καί στὴν ἄλλη στοὺς συγγενεῖς τῆς γυναίκας. Οἱ ὑποστηριζόμενοι ἦταν κάτοικοι γειτονικοῦ χωριοῦ, βλ. Κ.Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 75. Καμιὰ περίπτωση ὅμως ἀντεκδικήσεως ἀπὸ συγγενεῖς ἐκ θηλυγονίας ἢ ἐξ ἀγχιστείας δέν εἶναι γνωστή.
1. Τοῦτο συμβαίνει, ἰδιαίτερα ὅταν ἡ γυναίκα δέν ἔχει ἀδελφούς ἢ ἄλλους ἀρσενικούς συγγενεῖς, γιὰ νὰ πάρουν ἐκδίκηση, βλ. 'Ανάργ. Γ. Κουτσιλιέρη, Μανιάτικα μελετήματα, 'Αθήνα 1978, σ. 109 κέ.
1. 'Ιωάν. Β. Πατσουράκου, ὁ.π., σ. 56, ΣΛΛ. χφ 601, ὁ.π., σ. 78. Κ.Λ. χφ 1872, ὁ.π., σ. 5.
2. Π. Κανελλίδη, Περὶ Μάνης καί Μανιατῶν, ὁ.π., ἀρ. 26, σ. 2.
3. 'Ανάργ. Γ. Κουτσιλιέρη, Γαμήλια ἔθιμα τῆς Μάνης. Λαογρ. 19(1960-61) 162-163.
4. Σ. Β. Κουγέα, Βιβλιοκρισία στό βιβλίον τοῦ Δ. Β. Βαγιακάκου, "Ὁ 'Ιμπραήμ ἐναντίον τῆς Μάνης", 'Αθήναι 1961, ἐκδ. Π. Πατσιλινάκου, Πελοπ. 5(1962) 367.
5. John Andromedass, Women, Vengeance and Unilineal Descent Groups, ὁ.π., σ. 10.
6. Κ.Λ. χφ 4094, ὁ.π. σ. 580 καί 602. 'Εφημ. "Ἡ Λακωνική", ἔτος Α', ἀρ. 24, (Πέμπτη 10 Μαρτίου 1932), σ. 4, στ. 4.
7. Σταύρου Τζουμελέα, Τό διαγούμισμα (Μάνη). Λαογρ. 5(1915) 643.

- Σ.Λ. χφ 2363, ὁ.π., σ. 44-45.
- Κ.Λ. χφ 790, ὁ.π., σ. 5-6.
- Κ.Λ. χφ 99, σ. 11 (Ἄντων. Ν. Ἄντωνάκιος, Μοιρολόγιον τῆς Μάνης 1914).
- Κ.Λ. χφ 6, σ. 9 (Κ. Πασαγιάννη, Μανιάτικα Μοιρολόγια 1909). Χφ 790, ὁ.π. σ. 5-6. Georg von Maurer, Ὁ Ἑλληνικὸς Λαός, Ἀθῆναι 1834 (μετφρ.1943), σ. 69*.
- Σ.Λ. χφ 2366, ὁ.π., σ. 147-149.
- Γεωργ. Γιαννακάκου-Ραζέλου, ὁ.π., σ. 18.
- Κ.Λ. χφ 790, ὁ.π., σ. 6. Χφ 1872, ὁ.π., σ. 6.
- Πρόκειται γιὰ τὴ μητέρα σέ γνωστὸ μοιρολόγι πού παρακίνησε τοὺς γιούς της νά "δικηώσουν" τὸν πατέρα τους μετὰ δεκαοκτώ χρόνια, βλ. Κ.Λ. χφ 3892, ὁ.π., σ. 266. Ἄναργ. Γ. Κουτσιλιέρη, Μανιάτικα θέματα, σ. 112.
- Κ.Λ. χφ 790, ὁ.π., σ. 10.
- Γεωργ. Γιαννακάκου-Ραζέλου, ὁ.π., σ. 17 καί 20. Δ.Λ. Ζαφειρακοπούλου, Μανιάτικα ἔθιμα. Λαογρ. 4(1913-14)388 καί 397. Κ.Λ. 790, ὁ.π., σ. 7-8.
- Λεπτομέρειες σχετικὲς μέ τὸ ἔθιμο τοῦ Ξεβγαρτῆ, βλ. Γεωργ. Γιαννακάκου-Ραζέλου, ὁ.π., σ. 20. Κανελλίδη, Ἡ Μάνη καί οἱ Μανιάτες, ὁ.π., ἀρ. 26, σ. 2. Δ.Κ. Ζαφειρακοπούλου, Μανιάτικα ἔθιμα, ὁ.π., σ.389-390. Ἰωάν.Β. Πατσουράκου, Ἡ Μάνη καί οἱ Μανιάται, ἐν Πειραιεῖ 1910, σ. 37. Κ.Λ. χφ 790 ὁ.π., σ. 8-9. Χφ 1872, ὁ.π., σ. 6. Σ.Λ. χφ 601, ὁ.π., σ. 79. Χφ 607, ὁ.π., σ. 186. Χφ 2363, ὁ.π., σ. 45. Χφ 2366 ὁ.π., σ. 190-192. Κ.Λ. χφ 6, ὁ.π., σ. 11. Χφ 3442, σ. I (Σταυρούλα Πολυμενάκου, Σιδηρόκαστρον Γυθείου καί περιοχή Μάνης 1968).
- Γεωργ. Γιαννακάκου-Ραζέλου, ὁ.π., σ. 21-22. Δ. Κ. Ζαφειρακοπούλου, Μανιάτικα ἔθιμα, ὁ.π., σ. 393. Ἄναργ. Γ. Κουτσιλιέρη, Γαμήλια ἔθιμα τῆς Μάνης. Λαογρ. 19(1960-61)163. Δρακούλη Κουβάτσου. Μανιάτικα ἔθιμα. Ἡ τρέβα. Πελοπον. Ἑστία I (1953) τεῦχ. 3ο, σ. 24. Κ.Λ. χφ 790, ὁ.π., σ. 10. Ν.Θ. Κασιλιάρου, ὁ.π., σ. 70.
- Ἡ λέξη τρέβα εἶναι λατινικῆς προελεύσεως (ἴταλ. treva, γαλ. trêve, ἴσπαν. tregua = ἀνακωχή).
- Βλ. σχετικὰ Γεωργ. Γιαννακάκου-Ραζέλου, ὁ.π., σ. 17 καί 20. Δ.Κ. Ζαφειρακοπούλου, Μανιάτικα ἔθιμα, ὁ.π., σ. 388. Κ.Λ. χφ 790, ὁ.π., σ. 7-8.
- Γεωργ. Γιαννακάκου-Ραζέλου, ὁ.π., σ. 21.
- Georg von Maurer, ὁ.π., σ. 141.

1. Μ. Καλαποθάκη, Περί τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων τῶν νεωτέρων Λακίωνων (Μανιατῶν). Εὐτέρπη 4(1851)476.
2. M.W. Leake, ὁ.π., σ. 238.
3. Δικ. Β. Βαγιακάκου, Ἡ Ληγοροῦ, παλαιόν Μανιάτικον μοιρολόγι τοῦ δικαίωμοῦ. Ε.Λ.Α. 9-10(1955-57)44 καὶ 55.
4. Σταύρου Χ. Σιοπετέα, Ἐγγραφα ἰδιωτικά ἐκ Δ. Μάνης τῶν ἐτῶν 1547-1830, ὁ.π., σ. 109.
5. B. Vlavianos, Zur Lehre von der Blutrache mit Besonderer Berücksichtigung der Erscheinung dieser Sitte in Mani, Ἰένα 1924, σ. 74.
6. Μενελάου Τδουρτόγλου, Τό φονικόν καὶ ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος, Ἀθήναι 1960, passim.
7. Δικ. Β. Βαγιακάκου, Ἡ Ληγοροῦ, παλαιόν Μανιάτικον μοιρολόγι τοῦ δικαίωμοῦ, ὁ.π., σ. 56.
8. Βλ. σχετικά Κ.Δ. Τριανταφυλλοπούλου, Ἡ πολιτικὴ δικαιοσύνη ἐπὶ Καποδίστρια. Πρ. Ακ. Αθ. 23(1948)480.
9. Τοῦτο παίζει σπουδαῖο ρόλο καὶ σέ ἄλλες κοινωνίες πού χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἐσωτερικὲς συγκρούσεις. Ὁ μηχανισμὸς αὐτὸς λειτουργεῖ, γιὰ νά μὴν ἐπέλθει πλήρης ρήξη.
10. Σ.Β. Κουγέα, Ἡ ἀνθρωποκτονία (τό φονικό) ὡς διεγγύημα τρίτου ἐν Μάνη, ὁ.π., σ. 364 κέ.
11. Βλ. Χρήστου Ἰ. Χριστολιάκου, Μανιάτικον μοιρολόγιον εἰς Πολεμιστὴν τῆς ἐν Τζουμαγιᾶ μάχης. Λαογρ. 8(1921)549. Σέ ἓνα μοιρολόγι ἀναφέρεται "Δασκάλαις θεὸς νά φέρουσι-νά κόψουμε τὰ ἔθιμα (=βεντέττα)-πού μέ' καψαν τὴν καρδιά!"
12. Ἐνῶ μέχρι τό 1905 οἱ ἄντρες κυκλοφοροῦσαν πάντα ὀπλισμένοι, μέ τουφέκια καὶ μέ σταυρωτά τὰ φουσεκλίκια στό στήθος, σήμερα αὐτοὶ δέν κρατοῦν πᾶντα τοὺς οὔτε μαχαιρίδιο. Βλ. Π.Π. Καλονάρου, ὁ.π., σ. 22.
13. Κ.Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 248-9 καὶ 572.
14. Ἡ διαφορά αὐτὴ εἶχε παρατηρηθεῖ ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα βλ. Π. Κανελλίδη, Περί Μάνης καὶ Μανιατῶν. Ἐβδομάς 4(1887)ἀρ. 26.
15. Miklosich, die Blutrache bei den Slaven (1888).

6. André Mirambel, Blood Vengeance (Maina) in Southern Greece and among the Slavs . Βυζάντιον 16 (1942-43) 386 κέ. Συσχετίζει αυτός τή συνήθεια νά λέγεται ὅτι "παίρνουν τό αἷμα τους πίσω" ἢ "ὅτι χρεωστοῦν αἷμα" μέ τή σλαβική ἀντίληψη ὅτι τό αἷμα δηλώνει τή στενή ἀρρενογονική συγγένεια καί τό καθῆκον τῶν συγγενῶν στήν ἀντεκδίκηση. Ἀντιδιαστέλει ὅμως αὐτός τή λέξη "δίκηωμα" πού πιστεύει ὅτι προέρχεται ἀπό τήν ἀρχαία ἑλληνική παράδοση. Τά παραπάνω καί ἰδιαίτερα ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες δέν συσχέτιζαν τήν ἀρρενογονική συγγένεια μέ τό αἷμα δέν ἀνταποκρίνονται στήν ἀλήθεια, πρβ. "τό ὄμαιμον καί ὀμόγλωσσον" τοῦ Ἡροδότου καθώς καί τούς στίχους τοῦ Σοφοκλή στήν Ἡλέκτρα, ἐκδ. Ὁξφόρδης 1961, στ. 325. "Τήν σήν ὄμαιμον, ἐκ πατρός ταυτοῦ φύσιν". Ἐξάλλου τό ὅτι ἡ ἀντεκδίκηση ὀρίζεται μόνο μέ τήν λέξη "ἐκδικῶ, ἐκδικοῦμαι" κατά τήν ἀρχαία ἐποχή εἶναι ἔξω ἀπό τήν πραγματικότητα, πρβ . Αἰσχύλου, Χρηφόροι, ἐκδ. Ὁξφόρδης 1955, στ. 400-403. "Ἀλλά νόμος μέν φονίας σταγόνας-χυμένας ἐς πέδον ἄλλο προσαιτεῖν-αἷμα.". .
7. Β. Vlavianos, ὁ.π., σ. 37 κέ. καί 83 κέ.

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΚΦΡΑΣΗ ΚΑΙ ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΓΕΝΩΝ

Κύριο χαρακτηριστικό τῶν γενῶν στή Μάνη ἀποτελεῖ ὅτι ἦταν-καί μερικὲς φορές εἶναι ἀκόμα καί σήμερα - ὀργανωμένα πολιτικά (corporate politically). Τά γένη δηλαδή εἶχαν αἰρετούς ἢ κληρονομικούς ἀρχηγούς, ὅπως ἀναφέρθηκε σέ προηγούμενο κεφάλαιο.

Ἡ πολιτική πάντως ὀργάνωση τῶν γενῶν δέν ἦταν σ' ὅλες τίς περιοχές ὁμοια. Στίς περιοχές τῆς Νότιας Μάνης δέν ὑπῆρχε πολιτική ὀργάνωση εὐρύτερη ἀπό τό γένος, ἐνῶ στίς περιοχές τῆς Ἐξω καί Βόρειας Προσηλιακῆς Μάνης ὑπῆρχαν καί εὐρύτερες πολιτικές ὀργανώσεις, ἀπό περισσότερα γένη καί χωριά, πού ἀποτελοῦσαν τίς τοπαρχίες ἢ καπετανίες. Σημαντική ἐπίσης διαφορά, ἀντίστοιχα, σ' αὐτές τίς περιοχές εἶναι ὅτι στήν πρώτη οἱ ἀρχηγοί εἶναι αἰρετοί, στή δεύτερη κληρονομικοί.

Ἡ πολιτική ὀργάνωση τῶν γενῶν δέν ἦταν ἡ ἴδια καί διαχρονικά. Ἀνάλογα μέ τίς ἱστορικές τύχες τῶν περιοχῶν ἔχουμε ἀντίστοιχη πολιτική ὀργάνωση. Στήν ἱστορία τῆς Μάνης μποροῦμε λοιπόν νά διακρίνουμε γενικά δυό βασικές περιόδους, οἱ ὁποῖες στήν οὐσία δέν διαφέρουν, στίς λεπτομέρειες ὅμως παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές. Ἡ πρώτη περίοδος ἀρχίζει ἀπό τήν πτώση τῆς Πελοποννήσου καί ἰδιαίτερα τοῦ Μυστρά τό 1461, στούς Τούρκους καί φτάνει ὡς τήν ἀπελευθέρωση τό 1830. Ἡ δεύτερη ἀρχίζει ἀπό τό 1830 καί φτάνει ὡς τή σημερινή ἐποχή καί εἰδικότερα τό 1912.

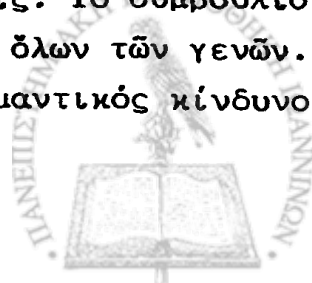
Ἡ πρώτη περίοδος, πού ἔχει τήν μεγαλύτερη διάρκεια, χαρακτηρίζεται ἀπό τήν ἀποκρυστάλλωση τῶν πολιτικῶν καί πολιτιστικῶν θεσμῶν τῆς Μάνης, ὥστε νά ἀποκτήσει αὐτή ἐντελῶς δική της πολιτιστική φυσιογνωμία. Δυστυχῶς τά στοιχεῖα πού διαθέτουμε γιά τήν περίοδο αὐτή εἶναι περιορισμένα καί προέρχονται κυρίως ἀπό περιηγητές καί ἀπό ἄλλα πολιτικά ἐγγραφα. Μᾶς λείπουν πάντα οἱ λεπτομέρειες, ὅσον ἀφορᾷ τήν πολιτική ὀργάνωση τῶν γενῶν καί τῆς περιοχῆς. Πιό σκοτεινή παρουσιάζεται εἰδικά ἡ περίοδος ἀπό τό 1461 ὡς τό 1770. Πρέπει νά ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι πλουσιότατο ὑλικό ὑπάρχει στά Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας· ἀλλά θά περάσουν πολλά χρόνια γιά νά γίνει δυνατό νά ἀξιοποιηθεῖ αὐτό ἱστορικά.

Ὅπωςδήποτε τά γένη στή Μάνη ἦταν πάντα πολιτικά ὀργανωμένα. Ἐνα σῶμα, τοῦ ὁποῖου ἡ ὑπαρξη δέν μπορεῖ νά ἀμφισβητηθεῖ καί συνεχίζει νά λειτουργεῖ ὡς τίς ἡμέρες μας, ἰδιαίτερα στή Νότια Μάνη, ὅπου δέν ὑπῆρχαν κληρονομικοί ἀρχηγοί, εἶναι τό συμβούλιο τοῦ γένους, ἡ "γεροντική". Τῆ γεροντική ἀποτελοῦσαν οἱ λεγόμενοι "γεροντάδες," ἡλικιωμένοι ἀντρες τοῦ γένους,

άπό κάθε υποκλάδο του, πού συνέρχονταν καί αποφάσιζαν σέ τί ενέργειες θά προέβαιναν σέ κάθε είδική περίπτωση. Ὁ ὄρος γέροντας ἦταν τιμητικός καί δέν ἦταν ὑποχρεωτικό οἱ ἄνδρες αὐτοί νά εἶναι πολύ προχωρημένης ἡλικίας. Συνήθως τή γερωντική ἀποτελοῦσαν ἄντρες μεταξύ σαράντα καί πενήντα ἐτῶν, πού ἦταν δηλ. παντρεμένοι καί εἶχαν παιδιά, ἀλλά μερικές φορές καί νεώτεροι μέχρι εἴκοσι ἐτῶν, ἄν ἡ γερωντική πρόκειτο νά ἀποφασίσει γιά ἐκδίκηση καί νά διαλέξει τό "βγαρτό", δηλ. τόν ἐκδικητή. Ὁ ἀριθμός τῶν μελῶν τῆς γερωντικῆς ἐξαρτιόταν πάντα ἀπό τή δύναμη τοῦ γένους. Μεγαλύτερο κύρος σέ ἓνα τέτοιο συμβούλιο τοῦ γένους μπορούσε νά ἔχει ὁ πῖο ἡλικιωμένος γέροντας, ὁ "ὄψιμογέροντας" ἢ "πρωτογέροντας", ὅπως λεγόταν, πού ἔπαιζε ρόλο "συμβουλάτορα". Συνήθως αὐτός προέδρευε στό συμβούλιο καί τή γνώμη του, πού εἶχε περισσότερο βάρος, τήν ἔπαιρναν σοβαρά ὑπόψη. Ἡ γερωντική εἶχε δικαιοδοσία γιά πολλά θέματα πού ἀφοροῦσαν τό γένος.² Ἐκτός ἀπ' τίς περιπτώσεις τῆς ἀντεκδικήσεως γιά φόνο μέλους τοῦ γένους, ἡ γερωντική μεσολαβοῦσε κατά τίς συγκρούσεις μεταξύ τῶν μελῶν τοῦ γένους. Καθόριζε τό ποσό τῶν ἀποζημιώσεων γιά τυχόν ἀγροζημίες ἢ προσπαθοῦσε νά τά συμβιβάσει σέ περίπτωση κληρονομικῶν διαφορῶν. Ἐπαιρνε ἐπίσης ἀποφάσεις κατά πόσο συνέφερε νά γίνει ἓνα συνοικέσιο μέ κάποιο ἄλλο γένος καί ἄν ἔπρεπε νά παντρεύουν μιά κόρη τοῦ γένους μέ ἓναν ὀρισμένο γαμπρό. Ἰδιαίτερα σέ περιπτώσεις μοναχοκληρονόμισσας ἀποφάσιζαν μέ ποιό τρόπο θά πάντρευαν τή νέα, ἄν θά τῆς ἔδιναν σῶγαμπρο, ἄν θά τήν πάντρευαν ἔξω ἀπό τό χωριό ἢ μέσα στό γένος. Σέ ἀγορές ἢ πωλήσεις γῆς εἶχε τό συμβούλιο αὐτό τό δικαίωμα νά προβάλλει νετο, ἐφόσον διακυβεύονταν σημαντικά συμφέροντα καί ἡ ἀσφάλεια τοῦ γένους, ἐπιπλέον καθόριζε τό ὕψος τοῦ ποσοῦ γιά τήν ἀγοραπωλησία τῶν κτημάτων. Ἡ γερωντική τοῦ γένους ἐξάλλου ρύθμιζε πότε θά ἀρχιζαν καί θά τελείωναν οἱ ἐποχιακές γεωργικές ἐργασίες τῶν μελῶν τοῦ γένους.

Ἡ γερωντική συνερχόταν στή "ρούγα", δηλαδή σέ ἀνοιχτό χῶρο, ἢ στά σπύτια. Ἄν τό θέμα ἦταν πολύ σοβαρό, ἡ συνέλευση γινόταν στήν ἐκκλησία. Γιά νά μή γίνει καμιά ξαφνική ἐπίθεση ἀπό τοὺς ἐχθρούς, ἔβαζαν τά παιδιά καί φυλοῦσαν σκοποῖ (τσιλιαδόροι).³

Ἐκτός ὅμως ἀπ' αὐτή τή γερωντική συμβούλιο γερόντων μπορούσε νά γίνει καί στό χωριό, ὅταν συνέτρεχαν ὀρισμένες περιστάσεις. Τό συμβούλιο ἢ τή γερωντική αὐτή ἀποτελοῦσαν οἱ κυριότεροι γέροντες ὄλων τῶν γενῶν. Δέν ἦταν ὅμως μόνιμο καί συνερχόταν μόνο ἄν κάποιος σημαντικός κίνδυνος

ἀπειλοῦσε τήν κοινότητα ἢ συνηθέστερα, γιά νά διευθετήσῃ διαμάχες πού ἀναφύονταν μεταξύ τῶν γενῶν τοῦ χωριοῦ. Ἐξετάσαμε στήν προηγούμενη ἐνότητα αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου τό ρόλο πού ἔπαιζε ἡ γεροντική αὐτή στούς γδικημούς καί τίς πολεμικές συγκρούσεις. Μεσολαβοῦσε γιά νά γίνοι "ψυχαδελφοσύνη", εἰρήνη, "τρέβα" καί καθόριζε τούς ὅρους τῆς εἰρηνεύσεως. Ἡ γεροντική αὐτή ἀσκοῦσε σέ πολλές περιπτώσεις διαιτησία ἀνάμεσα στά ἀντιμαχόμενα γένη καί ἦταν συνήθως σεβαστή. Ἡ γεροντική τοῦ γένους ἡ τοῦ χωριοῦ ἦταν ἐπίσημο πολιτικό ὄργανο καί προσπαθοῦσε μέ τυπικές, ἀκριβοζυγισμένες καί εὐστοχες ἐκφράσεις νά διατηρήσῃ τήν τάξη καί νά ἐφαρμόσῃ τόν ἀγραφο νόμο. Κατά τούς πληροφορητές ἡ γλώσσα τῶν γερόντων ἦταν πολὺ προσεγμένη καί οἱ λόγοι τους διατυπωμένοι μέ τέλεια διπλωματική ἱκανότητα, ὥστε νά ἀποφευχθοῦν δυσάρεστα ἀποτελέσματα.⁴

Ὅσον ἀφορᾷ τῇ στρατιωτικῇ δράσῃ, γιά τήν ὁποία εἶναι ἀπαραίτητος ἓνας ἀρχηγός δραστήριος καί ἐξυπνος ἡ γεροντική τοῦ γένους στή Νότια Μάνη ἐξέλεγε ὁμόφωνα τόν καλύτερο καί ἱκανότερο ἄνδρα, ὁ ὁποῖος δέν ἦταν κατ' ἀνάγκη καί ὁ γηραιότερος. Ὁ ἀρχηγός αὐτός (τό λεγόμενο "κεφαλάρι" τῆς γενιάς) εἶναι γνωστός περισσότερο μέ τόν τίτλο καπετάνιος δηλ. στρατιωτικός ἀρχηγός, ἂν καί ὁ ὅρος αὐτός πρέπει νά χρησιμοποιεῖται περισσότερο γιά τούς τοπάρχες τῆς Ἐξω καί Βόρειας Προσηλιακῆς Μάνης. Ὁ καπετάνιος ποτέ δέν ὑπῆρξε κληρονομικός στή Νότια Μάνη. Ἦταν αἰρετός καί ἀνακλητός. Ἡ θέση του ἐξαρτιόταν πάντα ἀπό τήν ἱκανότητά του. Δέν ἦταν ἰσόβιος καί ἡ διάρκεια τοῦ ἀξιώματός του πολλές φορές πρόσκαιρη καί ἀνάλογη μέ τίς περιστάσεις κάθε φορά. Δέν γνωρίζουμε λεπτομέρειες γιά τήν ἐκλογή τοῦ ἀρχηγοῦ ἢ τοῦ καπετάνιου ἀπό τῇ γεροντική τοῦ γένους, φαίνεται ὅμως ὅτι γινόταν μέ ἀπόλυτη ἀξιοκρατία καί θά' πρεπε νά ἦταν ὅλοι σύμφωνοι γιά τήν ἐκλογή του. Μερικές λεπτομέρειες γιά μιὰ τέτοια ἐκλογή στή Μέσα Μάνη ἀναφέρονται στό "Ἡμερολόγιο τοῦ Ἀνώνυμου Κιττιάτη" (γύρω στά 1880).⁵ Σ' αὐτή τήν ἐκλογή προτίμηση ὑπῆρχε ὁ ἀρχηγός τοῦ γένους νά προέρχεται ἀπό τόν πυρήνα τοῦ γένους καί νά ἔχει τό ἴδιο ἐπώνυμο μέ τήν ὀνομασία τοῦ γένους. Στήν πράξη ὅμως κατά τήν ἐκλογή βγῆκε ἀρχηγός ἀπό μιάν "ἀκουμπισμένη" γενιά, γιὰ αὐτός εἶχε μεγαλύτερες ἱκανότητες. Ἀναφέρεται ὅμως ὅτι τό ἀξίωμα θά τό κρατοῦσε μόνο γιά ἓνα χρόνο, κατόπιν θά ἐκλεγόταν ἄλλος ἀρχηγός. Ὁ καπετάνιος γενικά δέν μποροῦσε νά ἐνεργήσῃ αὐτοβούλως καί νά πάρει πολιτική ἀπόφαση. Ἐνεργοῦσε πάντα κατόπιν ἐντολῆς τῆς γεροντικῆς. Εἶχε οὐσιαστικά μόνο ἐκτελεστική ἐξουσία,

ὄχι διοικητική ἢ πολιτική. Ἐπρεπε ὁμως στίς ἐνέργειές του ὄλα τά μέλη νά ὑπακούουν μέ τυφλή πειθαρχία.⁶ Τά μεγαλύτερα γένη εἶχαν περισσότερους ἀρχηγούς, ἕνα γενικό ἀρχηγό γιά ὄλο τό γένος καί ἄλλους ξεχωριστούς γιά κάθε μέγιστη γενιά ἢ ὑπογένος.⁷

• Στή Νότια Μάνη εὐρύτερη πολιτική ὀργάνωση γενῶν ἢ χωριῶν δέν ὑπῆρχε. Σέ μερικές περιπτώσεις ὁμως, ὅταν κάποιο γένος διέτρεχε σημαντικό κίνδυνο νά ἐκδιωχθεῖ ἀπό τό χωριό, γιὰτί οἱ ἀντίπαλοί του ἦταν ἰσχυρότεροι, μποροῦσε νά προχωρήσει σέ συμμαχία μέ ἕνα ἄλλο γένος ἀπό ἄλλο ἢ καί τό ἴδιο χωριό. Ἡ συμμαχία αὐτή εἶναι γνωστή ὡς "συντροφία".⁸ Τέτοιες συντροφίες ἔκαναν παλαιά οἱ ἀχαμνόμεροι μεταξύ τους, γιά νά χτυπήσουν σοῦλληδες. Ἐχομε ὁμως καί παραδείγματα συντροφίας σοῦλληδων μέ ἀχαμνόμερους ἐναντίον ἄλλων σοῦλληδων. Συντροφίες γίνονταν ἐπίσης γιά τήν ἀπό κεινοῦ πειρατική δράση μέ τά πλοῖα στή θάλασσα καί καθοριζόταν στή συμφωνία ἀκόμα πῶς θά μοιράζονταν μεταξύ τους τήν πειρατική λεία.⁹ Πολλά γένη ἢ κλάδοι γενῶν πού συναντῶνται σέ διάφορα χωριά εἶχαν ἐγκατασταθεῖ ἐκεῖ μέ τέτοιες συντροφίες. Π.χ. κατά τίς συγκρούσεις μεταξύ τῶν Ριτσαίων καί τῶν Μιχελιάνων στή Λάγεια. Οἱ πρῶτοι κάλεσαν συμμάχους τοῦς Μιχαλακιάνους (Μπουγιουκλάκηδες) καί τοῦς ἐγκαταστήσανε κοντά στό μαχαλά τους. Οἱ ἀντίπαλοι τοῦς κάλεσαν γιά συμμάχους τοῦς Ξαρχαίους καί τοῦς ἐγκαταστήσανε στό δικό τους μαχαλά. Οἱ συντροφίες γίνονταν μέ ὄρκους στήν ἐκκλησία καί παρουσία ἱερέα. Ὅριζονταν ὁμως οἱ σύμμαχοι ὄχι στό Εὐαγγέλιο, ἀλλά στά ὄπλα τους. Ἦταν οὐσιαστικά μιὰ στρατιωτική συμμαχία μέ ἀνταλλάγματα καί ἀπό τίς δύο πλευρές. Π.χ. σέ ἀντάλλαγμα γιά τή στρατιωτική ἐνίσχυση γινόταν παραχώρηση στοῦς συμμάχους γαιῶν γιά καλλιέργεια καί ἐγκατάσταση στό χωριό. Συμμαχία ὁμως μποροῦσε νά γίνει καί χωρίς θι σύμμαχοι νά ἐγκατασταθοῦν κοντά στό μαχαλά τοῦ συμμάχου τους. Μιά ἀπό τίς πῖό γνωστές συμμαχίες ἢ συντροφίες ἦταν τό λεγόμενο "Πετρολαγιάνικο" τῆς Προσηλιακῆς Μάνης.¹⁰ Πρόκειται γιά συμμαχία γενῶν πού ὀργάνωσαν οἱ Καλιαντήδες ἀπό τό Σκουτάρι καί ὁ Πέτρος Τζαφέρης μέ ἄλλους καί ἔφτανε ὡς τή Λάγεια, γι' αὐτό ὀνομάστηκε Πετρολαγιάνικο. Συμμετεῖχαν πολλά γένη σ' αὐτή τή συμμαχία, ἡ ὁποία στρεφόταν ἐναντίον τῶν Νικλιάνων καί τῶν σοῦλληδων τῆς περιοχῆς.

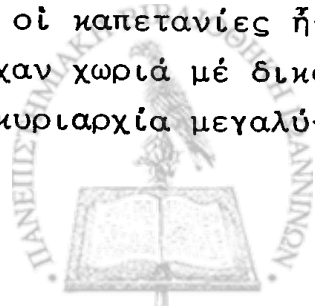
• Συντροφίες συναντῶνται ὡς καί τή περιοχή τοῦ Οἰτύλου · π.χ. τό γνωστό γένος τῆς Κάτω Καρέας, οἱ Ταβουλαραῖοι, εἶχαν συντροφία μέ τοῦς Στεφανοπουλαίους τοῦ Οἰτύλου.¹¹

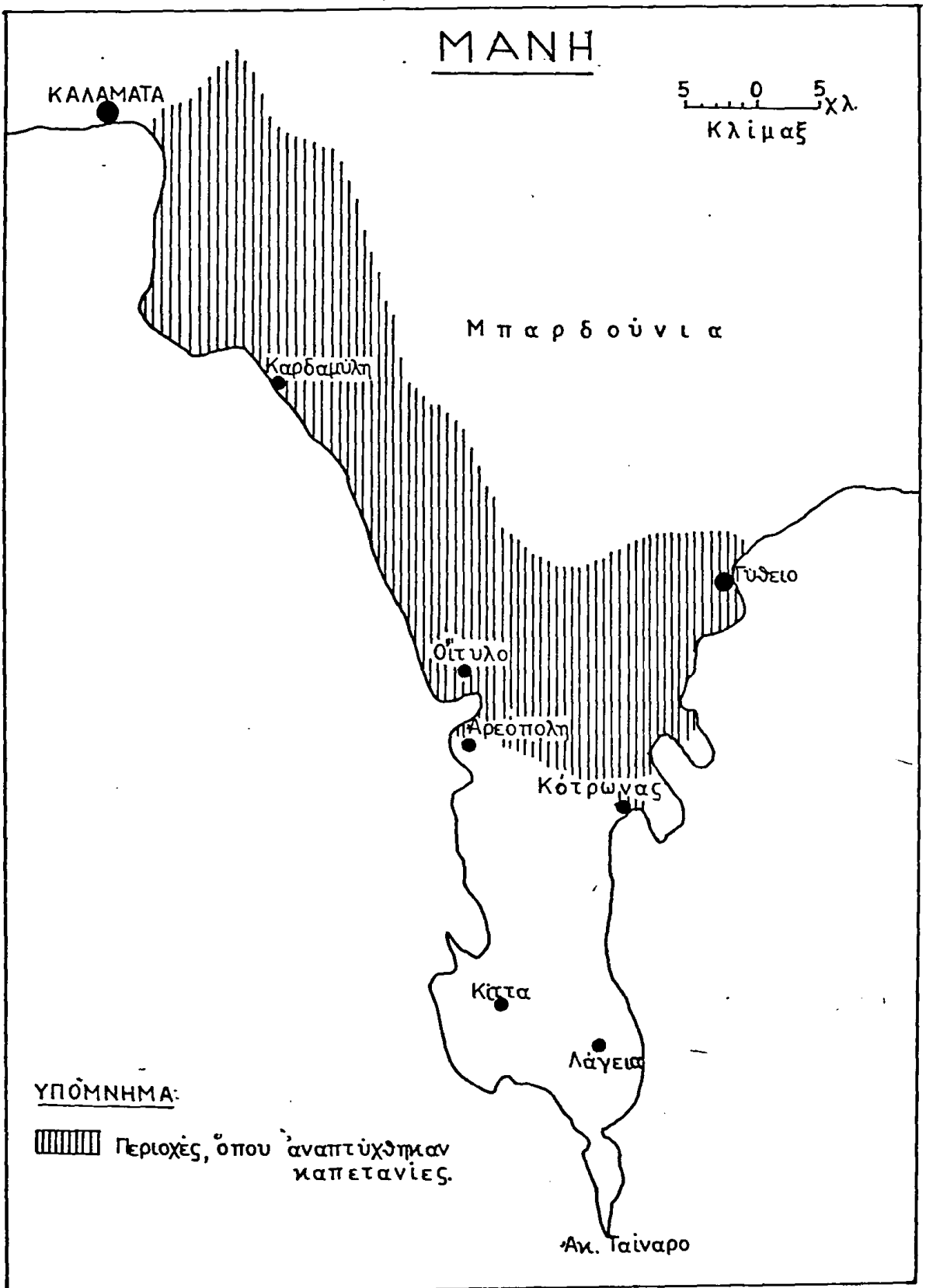

Έχει αναφερθεῖ ἤδη, ὅτι ἡ Νότια Μάνη ὡς πρὸς τὴν πολιτικὴ ὀργάνωση παρουσιάζει σημαντικὴ διαφορὰ ἀπὸ τὴν Ἐξω καὶ Βόρεια Προσηλιακὴ, ὅπου συναντῶνται οἱ κληρονομικὲς καπετανίες ἢ τὰ καπετανάτα (βλ. χάρτη ἀρ. 2). Στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἓνα γένος, ἓνα χωριό ἢ περισσότερα γένη καὶ χωριά, ὡς ἓνα ὑπεργένος ἢ φυλὴ, μπορούσαν νὰ εἶναι ὀργανωμένα κάτω ἀπὸ τὴ διοίκηση ἑνὸς κληρονομικοῦ ἀρχηγοῦ, τοῦ καπετάνιου. Οἱ πρὸ γνωστὲς καὶ πρὸ μεγάλες καπετανίες ἦταν δέκα : 1) Ἡ καπετανία τοῦ Καπετανάκη στὰ Τρικύτσοβα. 2) Ἡ καπετανία τοῦ Κουμουνδουράκη στὸ Σταυροπήγι. 3) Ἡ καπετανία τοῦ Μούρτζινου-Τρουπάκη στὴν Καρδαμύλη (Ἄνδρούβιστα). 4) Ἡ καπετανία τοῦ Χρηστεῖα στὴν Πλάτσα. 5) Ἡ καπετανία τοῦ Κυβέλου στὴ Μηλιά. 6) Ἡ καπετανία τοῦ Δουράκη στὴ Μεγάλη Καστάνια. 7) Ἡ καπετανία τοῦ Βενετσάνη στὴ μικρὴ Καστάνια (Καστάνιτσα). 8) Ἡ καπετανία τοῦ Μαυρομιχάλη στὴν Τσίμοβα (Ἄρεόπολη). 9) Ἡ καπετανία τοῦ Γρηγοράκη στὸ Μαραθωνήσι-Μαυροβούνι (Γύθειο) καὶ 10) Ἡ καπετανία τοῦ Καβαλλιεράκη στὴν Καρυούπολη.¹²

Ἡ Νότια Μάνη κάτω ἀπὸ τὴν Ἄρεόπολη καὶ τὸν Κότρωνα δὲν εἶχε καπετανίες. Ἡ ἐπιρροή ὅμως τοῦ Μαυρομιχάλη καὶ τοῦ Γρηγοράκη ἦταν μεγάλη, ὅπως ὑποδηλώνεται σὲ διάφορα εἰρηνευτικὰ ἐγγράφα πού ἔχουν σωθεῖ.¹³ Ἄλλωστε εἶναι γνωστὸ πὼς οἱ Μαυρομιχαλαῖοι ἦταν ὑπεύθυνοι γιὰ τὴ διοίκηση τῆς Μέσα Μάνης, ὅταν τοὺς ἀνατέθηκε τὸ μπεηλίκι.¹⁴ Ἄξιο παρατηρήσεως εἶναι ὅτι οἱ καπετανίες εἶχαν καθορισμένα σύνορα. Ἀπὸ ἄλλες πληροφορίες γνωρίζουμε ὅτι τὰ σύνορα αὐτὰ καθορίζονταν ἀπὸ τοὺς καπετάνιους καὶ ἐνδεχόμενη παραβίασή τους ἀπὸ μέλη γενῶν ἄλλης καπετανίας γιὰ οἰκονομικοὺς ἢ ἄλλους λόγους συνεπαγόταν δημιουργία ἐμπόλεμης καταστάσεως.¹⁵

Ἀναφέραμε πρὸ πάνω τὶς πρὸ γνωστὲς καπετανίες. Πάντως οἱ καπετανίες ἦταν πολὺ περισσότερες, ἔστω καὶ ἂν ὁ ἀριθμὸς τους ποτέ δὲν ὑπῆρξε σταθερός. Φαίνεται ὅτι ἄλλοτε περισσότερες καπετανίες ἐνώνονταν μὲ κηδεστίες σὲ μιὰν ἰσχυρότερη, ἐνῶ ἄλλοτε μιὰ μεγαλύτερη χωριζόταν σὲ περισσότερες ἐξαιτίας πολιτικῶν συγκρούσεων τῶν γενῶν ἢ διαμάχης τῶν γιῶν τοῦ καπετάνιου.¹⁶ Αὐτὸ ὅμως ἀφορᾷ μόνο τὶς μεγάλες καπετανίες, γιατί ἐντὸς ἀπ' αὐτὲς ὑπῆρχε πλῆθος μικρότερων. Οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἐπαναστάσεως χωρίζουν τοὺς καπετάνιους καὶ τὶς καπετανίες τῆς Μάνης σὲ τρεῖς τάξεις.¹⁷ Πιστεύουμε ὅτι ἡ πρώτη ἀντιστοιχεῖ στὴν τοπαρχία ἢ ἐπαρχία, ἡ δευτέρη στὸ χωριό καὶ ἡ τρίτη στὸ γένος. Πραγματικὰ κατὰ τὴν ἐπιτόπια ἐρευνά μου στὴν περιοχὴ αὐτὴ συγκέντρωσα στοιχεῖα πού ἀποδεικνύουν ὅτι οἱ καπετανίες ἦταν πολὺ περισσότερες καὶ ὅτι σὲ μερικές περιοχές ὑπῆρχαν χωριά μὲ δικούς τους ἀνεξάρτητους καπετάνιους, πού δὲν ὑπάγονταν στὴν κυριαρχία μεγαλύ-

Χάρτης αρ.2

τερων καπετάνιων. Π.χ. μιά καπετανία υπήρχε στο χωριό Λιασίνοβα του Πατριαρχέα, άλλη στο Ξωχώρι του Κιτρινιάρη. Αύτες υπάγονταν στην καπετανία της Καρδαμύλης του Τρουπάκη. Άλλη ήταν των Ταβουλαραίων στην Κάτω Καρέα, άλλη των Χαντζιάνων στην Πηλάλα κ.ά.¹⁸ Μερικές φορές συνέπιπτε γένος, χωριό και καπετανία, όπως στις δυό τελευταίες, πού ήταν ανεξάρτητες.

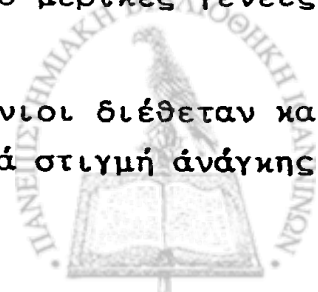
Οι καπετάνιοι προέρχονταν, όπως είδαμε σε άλλο κεφάλαιο, πάντα από μιά οικογένεια ή ένα καθορισμένο υποκλάδο (γενιά) του γένους, τό "σπίτι", όπως λεγόταν είδικά γι' αυτήν τήν περίπτωση στή Μάνη. Η διαδοχή γινόταν κατά κανόνα σύμφωνα μέ τήν αρχή της άρρενοπρωτοτοκίας. Αυτό γίνεται δεκτό από όλους τούς πληροφορητές, αλλά συνάγεται κι από άλλα στοιχεία πού διαθέτουμε.¹⁹ Μιά εξέταση έξάλλου των περιπτώσεων διαδοχής στις διάφορες καπετανίες μάς οδηγεί στις έξής διαπιστώσεις. Σε δεκαεπτά έξακριβωμένες περιπτώσεις διαδοχής στις δώδεκα τό άξίωμα κληρονομήθηκε από τόν πρωτότοκο γιό, στις τρεῖς από ένανάνιψιό ή αδελφό και σε δυό από τίς θυγατέρες των καπετάνιων. Οι περιπτώσεις, στις όποιες ή διαδοχή δέν έγινε κατ' άρρενοπρωτοτοκία, είναι ελάχιστες και έξηγούνται από τό θάνατο του πρωτότοκου γιου ή τό γεγονός ότι ό καπετάνιος δέν είχε άρσενικούς απογόνους.²⁰ Οι περιπτώσεις πού έχουμε διαδοχή από θυγατέρες καπετανισσες, όπως τίς έλεγαν, είναι μόνο δυό και συνέβηκαν, γιατί οι νέες ήταν μοναχοκληρονόμισσες ή δέν είχαν αδελφούς. Η πρώτη περίπτωση συνέβη στην καπετανία του Τζανέτου Κουτήφαρη, στο τέλος του 18ου αιώνα. Λεπτομέρειες δίνουν οι περιηγητές.²¹ Η άλλη, μετά περίπου ένα αιώνα, συνέβη στην καπετανία της Καρδαμύλης του Τρουπάκη ή Μούρτζινου.²² Οι περιπτώσεις αυτές έξηγούνται από μιά προχωρημένη έσωτερική διαστρωμάτωση των γενών στις περιοχές αυτές.²³ Σύμφωνα μέ τήν συνήθεια οι διάφοροι κλάδοι των γενών νά μετονομάζονται, οι οικογένειες των καπετάνιων αρκετές φορές έπαίρναν τό επώνυμό τους από τόν τίτλο του ιδρυτή τους, έτσι έχουμε στην Μάνη επώνυμα, όπως Καπετανάκης, Καπετανάκος, Καπετανέας. Σ' αυτές τίς περιπτώσεις τά παιδιά και τά έγγόνια του καπετάνιου ήταν γνωστά ως Καπεταναῖοι ή Καπετανιάνοι. Αυτό επιβεβαιώνει και τήν έσωτερική ιεράρχηση των γενών.²⁴

Οι καπετάνιοι είχαν δικούς τους πύργους και πραγματικά όχυρά ή φρούρια. Διατηρούσαν από τά έσοδά τους (πού αναφέραμε σε άλλο κεφάλαιο) είδική σωματοφυλακή από μισθωτούς στρατιώτες, πού στις συνηθισμένες περιπτώσεις μπορούσαν νά φθάσουν γύρω στους τριάντα.²⁵ Οι μισθωτοί αυτοί στρατιώτες ή όπλοφόροι λέγονταν "λουφεντζήδες" ή συνηθέστερα "μπράβοι".²⁶ Ο

ἀριθμός τους ἐξαρτιόταν πάντα ἀπὸ τὴν οἰκονομική καὶ πολιτική δύναμη τοῦ καπετάνιου. Ὁ Τζανέτιμπεης π.χ. εἶχε στὸ ὄχυρό του, στὸ Μαραθωνήσι, ἐξήντα ὀπλοφόρους.²⁷ Ὁ συγγενὴς του Κατζανὸς στὸ Σκουτάρι διέθετε δεκαπέντε.²⁸ Ὁ Leake μᾶς ἀναφέρει ὅτι αὐτοὶ διαμένανε στὸ ὑπόγειο τοῦ πύργου τοῦ Κατζανοῦ, ἐνῶ ἡ οἰκογένειά του κατοικοῦσε στὸν πάνω ὄροφο. Παλικάρια ἢ τέτοιους μισθωτοὺς ὀπλοφόρους διατηροῦσαν στοὺς πύργους καὶ στὰ ὄχυρά τους ἢ καπετάν Χαντζάκος, ὁ καπετάν Ληγοράκος Ταβουλάρης, ὁ καπετάν Κιτρινιάρης καὶ ὄλοι σχεδὸν οἱ καπετάνιοι τῆς Ἐξω καὶ Βόρειας Προσηλιακῆς Μάνης.²⁹ Σέ πολλές περιπτώσεις τὰ φρούρια τῶν καπετάνιων ἦταν κατασκευασμένα ἔτσι πού νά διαθέτουν εἰδικούς χώρους γιὰ στρατωνισμό τῆς φρουρᾶς. Οἱ λουφεντζῆδες πληρῶνονταν μὲ ἓνα μικρὸ μισθὸ καὶ συσίτιο. Κατὰ τοὺς πληροφορητὲς προσφέρανε τίς ὑπηρεσίες τους γιὰ ἓνα κομμάτι ψωμί. Ἡ προέλευση τῶν μισθωτῶν αὐτῶν στρατιωτῶν κατὰ τὴν Τουρκοκρατία ἦταν ποικίλη.³⁰ Ἦταν φυγάδες κυνηγημένοι ἀπὸ τοὺς Τούρκους, πού διέφυγαν στὴ Μάνη, ἐπειδὴ εἶχαν διαπράξει κάποιο ἔγκλημα ἢ γιὰ κάποιο ἄλλο λόγο. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἦταν φυγόδικοι (φευγόδικοι) γιὰ κάποιο ἔγκλημα ἢ γιὰ φορολογικὰ χρέη. Οἱ φυγόδικοι αὐτοὶ ἔβρισκαν καταφύγιο καὶ προστασία κοντὰ στοὺς καπετάνιους. Πολλές φορές ἦταν καὶ Μανιάτες ἀπὸ τὴ Μέσα καὶ τὴν ὑπόλοιπη Μάνη, πού ἐργάζονταν κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο καὶ συντηροῦσαν τίς οἰκογένειές τους στὰ χωριά τους.

Οἱ λουφεντζῆδες εἶχαν τὴν ὑποχρέωση νά εἶναι πάντα ἐτοιμοπόλεμοι, νά γυμνάζονται σωματικά καὶ νά ἀσκοῦνται στὴ σκοποβολή. Ἀποτελοῦσαν τὴν σωματοφυλακὴ τοῦ καπετάνιου καὶ ἔπαιζαν ρόλο ἀστυνομίας. Προϊστάμενος καὶ ἐργοδότης τους ἦταν μόνο ὁ καπετάνιος. Ὑποχρέωση εἶχαν ἐπίσης νά ὀργανώνουν τὰ μέλη τῶν γενῶν σέ στρατιωτικὴ δύναμη ἢ σώματα, νά συλλέγουν τοὺς τυχόν φόρους καὶ νά ὀργανώνουν τίς "ἀργατίες" καὶ τίς "ἀγγαρεῖες" στὰ κτήματα τοῦ καπετάνιου. Ἡ ἐπιστράτευση ἐξάλλου, ἂν δέν γινόταν ἀπὸ τὸν καπετάνιο προσωπικά, γινόταν πάντα ἀπὸ τοὺς ὀπλοφόρους πού στέλνονταν στὰ χωριά τῆς καπετανίας, ἂν αὐτὴ ἀποτελεῖτο ἀπὸ περισσότερὰ. Χτυποῦσαν τίς καμπάνες τῶν ἐκκλησιῶν καὶ συγκέντρωναν τοὺς μάχιμους ἄνδρες μὲ τοὺς ἀρχηγούς τους ἢ τοπικούς καπετάνιους καὶ τοὺς ἔφερναν στὸ κέντρο τῆς καπετανίας.³¹ Οἱ λουφεντζῆδες μερικές φορές ἔκαναν οἰκογένειες. Προσκολλοῦνταν στὸ γένος τοῦ καπετάνιου καὶ μετὰ ἀπὸ μερικές γενεές δημιουργοῦσαν ἰδιαίτερους κλάδους ἢ γενιές τοῦ γένους.

Ἐκτός ὅμως ἀπὸ τοὺς μισθωτοὺς ὀπλοφόρους οἱ καπετάνιοι διέθεταν καὶ μεγάλο ἀριθμὸ ἄλλων ὀπαδῶν πού τοὺς ὑποστηρίζανε σέ μιά στιγμὴ ἀνάγκης.

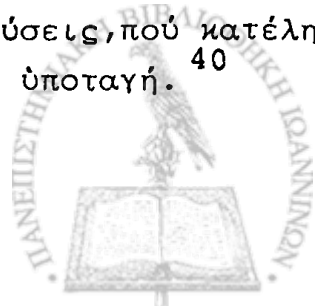

Ε' αὐτούς οἱ καπετάνιοι παραχωροῦσαν κτήματα πρὸς καλλιέργεια ἔναντι παροχῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας.³²

Οἱ μεγαλύτερες καπετανίες ἐκτός ἀπὸ τοὺς μισθωτοὺς στρατιῶτες εἶχαν καὶ ἄλλο ὑπαλληλικό προσωπικό. Ὑπῆρχε πάντα μιὰ γραμματεία (καγκελαρία) μὲ εἰδικό γραμματέα ἢ γραμματεῖς, τοὺς "γραμματικούς"³³. Οἱ καπετάνιοι εἶχαν σφραγίδες γιὰ νὰ ἐπικυρώνουν τὰ διάφορα ἔγγραφα καὶ τίς ἐπιστολές τους.³⁴ Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὕπαρξη οἰκοσήμεων, δέν γνωρίζουμε πολλά πράγματα· ὀρισμένοι καπετάνιοι πρέπει νὰ εἶχαν, ὄχι ὅμως τοῦ κανονικοῦ τύπου.³⁵

Ἡ διατήρηση τῆς ἐξουσίας τῶν καπετάνιων πέρα ἀπὸ τὴ δική τους συγγενική ὀμάδα καὶ ἰδιαίτερα τὸ χωριό τους ἦταν πολὺ δύσκολη. Αὐτὸ ἐξαρτιόταν ἀπὸ πολλοὺς παράγοντες. Βασικά ἡ ἐξουσία αὐτὴ στηριζόταν στὸν ἀριθμὸ τῶν ὀπλοφόρων τους καὶ στίς φιλίες καὶ συμμαχίες πού εἶχαν μὲ τὰ ἄλλα γένη στὸ χωριό τους καὶ στὰ ἄλλα χωριά. Οἱ καπετάνιοι προσπαθοῦσαν μὲ διάφορους τρόπους νὰ ἐπεκτείνουν τὴ δύναμή τους εἴτε μὲ κηδεστίες μὲ ἄλλους καπετάνιους εἴτε μὲ κουμπαριές, βαφτίσεις δηλαδή παιδιῶν³⁶ εἴτε μὲ ἄλλα προνόμια πού ὑπόσχονταν ὅτι θὰ προσφέρανε, ὅπως ἀπαλλαγὴ ἀπὸ διάφορες φορολογίες καὶ ἄλλες ὑποχρεώσεις.³⁷ Ἐπιδίωκαν ἐπίσης νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἐξουσία τους καὶ μὲ μέσα πολιτικοῦ ιδεολογικά, ὅπως μύθους καὶ παραδόσεις· ὑποστήριζαν δηλ. ὅτι κατάγονται ἀπὸ αὐτοκρατορικές, βυζαντινές καὶ ἄλλες ἀριστοκρατικές οἰκογένειες (βλ. τὴν τελευταία ἐνότητα αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου). Γιὰ τὴ διατήρηση καὶ τὴν ἐπέκταση λοιπὸν τῆς καπετανίας οἱ καπετάνιοι μπορούσαν νὰ κάνουν χρῆση τῶν ὀπλων καὶ τῆς διπλωματίας. Πρόκειται δηλ. οὐσιαστικά γιὰ ἓνα εἶδος ἐξωτερικῆς καὶ ἐσωτερικῆς πολιτικῆς πού ἀσκοῦσαν οἱ καπετάνιοι. Ἡ ἰσορροπία καὶ ὁ συσχετισμὸς τῶν δυνάμεων ἦταν τόσο λεπτά καὶ εὐθραυστα πράγματα, ἀκόμα καὶ σὲ ἓνα χωριό πού τὸ ἀποτελοῦσαν περισσότερα γένη. Πάντα ὑπῆρχαν γένη ἀντιπολιτευόμενα τὸν καπετάνιο μέσα στὸ ἴδιο χωριό ἢ στὰ ἄλλα χωριά.³⁸ Κάποτε ἓνα χωριό τῆς καπετανίας μπορούσε νὰ εἶναι μοιρασμένο καὶ νὰ ὑποστηρίζει διαφορετικούς καπετάνιους.³⁹ Αὐτὸ συνέβαινε, γιὰτὶ διάφορα ἀντιμαχόμενα γένη στὰ χωριά ἐπιδίωκαν νὰ ἐπικρατήσουν τοπικά μὲ συμμαχία πού ἐκλείναν μὲ τὸ γένος τοῦ καπετάνιου. Ἡ ἐπέκταση ὅμως τῆς ἐξουσίας τοῦ καπετάνιου δέν ἦταν πάντα ὑπόθεση μόνο διπλωματικῆς ἰκανότητας, πολλές φορές ἡ κυριαρχία ἐπιτυχανόταν μετὰ σκληρῆς καὶ αἱματηρῆς συγκρούσεως, πού κατέληγαν στὴ συντριβὴ τῶν ἄλλων γενῶν ἢ στὸν ἐξαναγκασμὸ τους σὲ ὑποταγή.⁴⁰

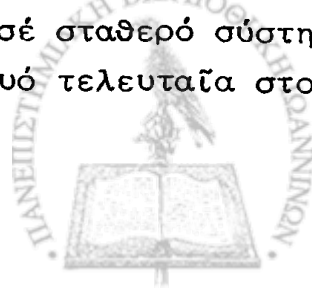
Οι έξουσίες του καπετάνιου ήταν θεωρητικά έπεριόριστες. Όμως δέν μπορούσε νά κάνει ό,τιδήποτε. Τό συμβούλιο τών γερόντων, ή γεροντική, όπου υπήρχε, δέν είχε καμιά ούσιαστική δύναμη. Οι έξουσίες της ήταν πολύ περιορισμένες σέ σχέση μέ τή Νότια Μάνη καί έπαιζε ρόλο καθαρά συμβουλευτικό. 'Ο καπετάνιος έλεγχε τή γή όλων τών μελών τής καπετανίας.⁴¹ 'Ασκοῦσε δηλ. έπικυριαρχία. Δέν μπορούσε κανείς νά πωλήσει γή, χωρίς νά ζητήσει άδεια από τόν καπετάνιο. Συνήθως ό καπετάνιος άπαγόρευε νά πουληθεῖ γή έξω από τήν καπετανία. Καί για τό γάμο του παιδιού του ό πατέρας έπρεπε νά ζητήσει άδεια από τόν καπετάνιο.⁴² Γάμος έξω από τήν καπετανία κανονικά δέν έπιτρεπόταν. Τέτοιο γάμοι συνέβαιναν περισσότερο, άν συνέπιπτε γένος - χωριό καί καπετανία. 'Ο καπετάνιος ή άνθρωποι του έξάλλου ρύθμιζαν τίς γεωργικές έργασίες (σπορά, θέρο, τρύγο).⁴³ Μέ άλλα λόγια ή έξουσία του καπετάνιου ήταν παρόμοια μέ εκείνη τής γεροντικής, του συμβουλίου του γένους στή Νότια Μάνη.

'Αλλά καί οι υποχρεώσεις του καπετάνιου άπέναντι στους ανθρώπους τής καπετανίας ήταν μεγάλες. 'Ο καπετάνιος όφειλε νά προστατεύει τά συμφέροντα τών χωριών ή τών γενών πού είχε κάτω από τήν κυριαρχία του. 'Επενέβαινε όσο ήταν δυνατό, για νά περιορίσει συγκρούσεις μεταξύ γενών στήν καπετανία του. 'Εκτελούσε δικαστικά καθήκοντα. Δίκαζε καί καταδίκαζε, όσους άδικούσαν ή έγκληματοῦσαν. Είχε ακόμα τό δικαίωμα νά έπιβάλλει, σέ βαριά παραπτώματα, καί θανατική ποινή.⁴⁴ Υποχρέωση έξάλλου τών καπετάνιων ήταν νά έφοδιάζουν σέ περίοδο σιτοδείας τούς υπηκόους τους μέ τρόφιμα, όπως αναφέρθηκε σέ προηγούμενο κεφάλαιο. Κατά τούς πληροφορητές οι καπετάνιοι έπαιρναν "τή μερίδα του λέοντος" στίς έπιδρομές, σέ καιρό όμως ανάγκης όφειλαν νά ένισχύσουν τούς υπηκόους τους, για νά μή γίνει καμιά επανάσταση.⁴⁵ 'Από συζητήσεις πού είχα μέ διάφορους πληροφορητές πολλές φορές είδα νά αναφέρουν μέ θαυμασμό τούς καπετάνιους τους καί νά τούς εκτιμοῦν. Μερικοί περιηγητές θεωροῦν ώστόσο τούς καπετάνιους τυράννους. Πιστεύουμε ότι ή άποψη αυτή είναι υπερβολική. Παρόλο ότι υπήρχε μιά σχεδόν ταξική διαίρεση, όμως τό αίματοσυγγενικό σύστημα λειτουργούσε ακόμα καί δέν είχε άποδιοργανωθεί από τίς ταξικές σχέσεις. 'Αντίθετες άπόψεις μπορούσε νά άκούσει κανείς κυρίως από κατοίκους άλλων χωριών, πού άνήκαν σέ άλλες καπετανίες. Καί αυτό έξηγεῖται από τό λόγο ότι οι καπετάνιοι έκαναν έπιδρομές στίς γειτονικές καπετανίες, όπως αναφέρθηκε στήν τελευταία ένότητα του προηγούμενου κεφαλαίου. Κάπως χειρότερες αρχίζουν νά γίνονται οι έντυπώσεις για τούς καπετάνιους πρός τό τέλος του 19ου αί-

ώνα, ὅποτε ἡ δημιουργία μεγάλης γαιοκτησίας καί ἡ προχωρημένη κοινωνική διαστρωμάτωση καί ταξική διαίρεση εἶχε προκαλέσει σ' ὀρισμένες περιοχές μεγάλες ἀντιθέσεις μεταξύ καλλιεργητῶν καί γαιοκτημόνων.

Ἡ προέλευση τῶν κληρονομικῶν καπετανιῶν τῆς Ἐξω Μάνης δέν ἔχει ἐξηγηθεῖ μέχρι σήμερα. Σύμφωνα μέ τήν παράδοση τίς καπετανίες ὀργάνωσαν οἱ Βενετοί, ὅταν πολεμοῦσαν μέ τούς Τούρκους, μέ τήν παροχή τιμαρίων καί τίτλων εὐγενείας σέ πολλούς Μανιάτες μαχητές, ἀποβλέποντας στήν ἐνίσχυση τῆς ἀμυνας αὐτῆς τῆς περιοχῆς.^{4,6} Κατά τήν ἀποψη μερικῶν μελετητῶν οἱ καπετανίες δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά τά ἀντίστοιχα χριστιανικά τιμάρια αὐτῶν πού εἶχαν οἱ Τούρκοι σπαχῆδες καί ζαϊμηδες στό τουρκικό κράτος.⁴⁷ Ὑποστηρίζεται μάλιστα ὅτι, ὅπως ὁ τιμαριώτης εἶχε τό *hassağiftlik* του, ἔτσι καί ὁ καπετάνιος εἶχε τήν προσωπική του περιουσία, τό τσιφλίκι του δηλαδή, πού καλλιεργοῦσαν μέ ἀργατίες ἢ ἀγγαρεῖες οἱ ὑπήκοοί του. Καί ἐπέβαλλε καί αὐτός, ὅπως ὁ τιμαριώτης, ὀρισμένο φόρο στούς καλλιεργητές, στούς ὁποίους εἶχε παραχωρήσει γαῖες. Σύμφωνα λοιπόν μέ αὐτή τήν ἀποψη οἱ καπετανίες πρέπει νά ἔχουν τήν καταγωγή τους στό βυζαντινό στρατιωτικό σύστημα τῶν προνοιαρίων καί νά εἶναι τά μόνα βυζαντινά χριστιανικά τιμάρια πού ἐπιβίωσαν στόν ἐλληνικό χῶρο. Κατά τήν ἴδια ἀποψη κάποια τουρκική ἐπίδραση στή μορφή αὐτῶν τῶν τιμαρίων παρουσιάζεται ὑστερότερα.⁴ Τό πιθανότερο κατά τήν ἀποψή μας εἶναι ὅτι καί οἱ Τούρκοι καί οἱ Βενετοί χρησιμοποίησαν καί γενίκευσαν ἓνα παλαιότερο σύστημα στρατιωτικῆς ὀργανώσεως πού προέρχεται ἀπό τό Βυζάντιο. Ἴσως ὑπῆρχαν βυζαντινά τιμάρια στήν Ἐξω Μάνη, καί διαθέτουμε γι' αὐτό μερικά στοιχεῖα, δέν γνωρίζουμε ὅμως κατά πόσο μπόρεσαν αὐτά νά διατηρηθοῦν καί μετά τήν τουρκική κατάκτηση, ἐφόσον εἶναι γνωστό ὅτι οἱ Τούρκοι εἶχαν φτάσει ὡς τήν περιοχή τῆς Ζαρνάτας καί τοῦ Ολίτύλου.⁴ Ὁρθότερο πρέπει νά θεωρηθεῖ ὅτι οἱ Βενετοί πού χρησιμοποίησαν Ἑλληνας καί Ἀλβανούς *stradioti* ἀπό τήν Ἠπειρο, ὅταν τούς ἐγκατέστησαν στή Μάνη νά παρ χῶρησαν σ' αὐτούς τιμάρια ἐπεκτείνοντας ἔτσι ἓνα σύστημα πού προϋπῆρχε στήν περιοχή. Τό σύστημα ὅμως αὐτό, γιά νά ὀδηγήσει στή διαμόρφωση καπετανιῶν, ὅπως παρουσιάζονται στό τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα, θά περάσουν πολλά χρόνια.

Ἐκτός ὅμως ἀπό τίς ὀμοιότητες πού ἔχουν μέ τά τουρκικά τιμάρια οἱ καπετανίες παρουσιάζουν καί σημαντικές διαφορές. Τά τουρκικά τιμάρια ἀφ' ἑνός δέν ἦταν κληρονομικά, ἀφ' ἑτέρου δέν στηρίζονταν σέ σταθερό σύστημα αἱματοσυγγένειας τιμαριούχου καί καλλιεργητῶν. Τά δύο τελευταῖα στοι-

χεῖα ὅμως χαρακτηρίζουν τίς καπετανίες, τό κληρονομικό δηλ. ἀξίωμα τοῦ καπετάνιου, καί τό ἰσχυρό σύστημα αἱματοσυγγένειας⁵¹. Καί τά κληρονομικά τιμάρια ὀδηγοῦν σέ δυτικά πρότυπα (πρβ. εὐγενεῖς Εὐρώπης) καί σέ ἓνα φεουδαλικό σύστημα ὀργανώσεως, ἐνῶ ἡ αἱματοσυγγένεια σέ σύστημα ὀργανωτικό πού ἐμφανίζεται στό βαλκανικό χῶρο ἀπό τό 6ο μ.Χ. αἰώνα καί διατηρεῖται ὡς τούς χρόνους μας.⁵² Ἀπό τά στοιχεῖα πού μποροῦμε νά ἀντλήσουμε μελετώντας τά διάφορα δημοσιευμένα ἔγγραφα τοῦ Ἀρχείου τῆς Βενετίας φαίνεται ὅτι στή Μάνη ἀπό τό 1570 ἕως τό 1690 δέν ὑπῆρχαν στρατιωτικοί ἀρχηγοί, δηλ. καπετάνιοι.⁵³ Αὐτό συνάγεται ἀπό τίς ἀπεγνωσμένες προσπάθειες τῶν Μανιατῶν πού ζητοῦσαν ἀπό τούς Βενετούς καί τους Ἰσπανούς νά τούς στείλουν στρατιωτικούς διοικητές καπετάνιους, δηλ. ἀξιωματικούς. Εἶναι ἐξάλλου γεγονός ὅτι ὁ Φραγκίσκος Μοροζίνι παραχώρησε μεγάλο ἀριθμό κληρονομικῶν τιμαρίων καί ἱποτικῶν τίτλων σέ πολλούς Μανιατίτες κατά τόν πόλεμο πού κατέληξε στήν κατάληψη τῆς Καλαμάτας τό 1690.⁵⁴ Φαίνεται λοιπόν ὅτι ἡ ἐπέκταση τοῦ συστήματος τῶν καπετανιῶν ἄρχισε ἀπό τότε καί ἐξελίχθηκε ἀνάλογα. Καπετανίες ὅμως φαίνεται ὅτι ἀναπτύχθηκαν ἀνεξάρτητα καί κατ' ἀναλογία πρός τίς καπετανίες τῆς Ἐξω Μάνης καί στή Βόρεια Προσηλιακή Μάνη ὑστερότερα. Αὐτό ἐγινε μέ τήν ἀπώθηση τῶν Τούρκων καί τήν ἀπελευθέρωση πολλῶν εὐφορων ἐδαφῶν, ὅπως ἀναφέραμε σέ ἄλλο κεφάλαιο. Καπετανία ἐξάλλου ἄρχισε νά δημιουργεῖται στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα, πρόσφατα δηλ. ἀλλά δέν ὀλοκληρώθηκε, στήν περιοχή τοῦ Κότρωνα ἀπό τούς Δεμεστιχαίους.⁵⁵

Γεννᾶται τό ἐρώτημα, γιατί στήν Ἐξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη νά ἀναπτυχθοῦν καπετανίες καί νά μή συμβεῖ τό ἴδιο καί στήν ὑπόλοιπη δηλ. Νότια Μάνη. Κατά μιά ἄποψη αὐτό ὀφείλεται σέ λόγους ἀμυντικούς. Στήν προσπάθεια τῶν Μανιατῶν νά ὀργανωθοῦν στρατιωτικά, ὥστε νά ἀποκρούσουν τούς Τούρκους, χρειαζόταν νά ὑπάρχει ἓνας μόνιμος στρατιωτικός ἀρχηγός γιά νά ὀργανώνει τήν ἀμυνα. Τέτοιο θέμα δέν ὑπῆρχε γιά τήν ὑπόλοιπη Μάνη.⁵⁶ Ἡ ἐξήγηση αὐτή δέν εἶναι ἐπαρκής, γιατί καπετανίες δέν ὑπῆρχαν μόνο στά σύνορα τῆς Μάνης, ἀλλά καί στό ἐσωτερικό, π.χ. τῆς Καρυουπόλεως. Οἱ σπουδαιότεροι λόγοι τῆς ἀναπτύξεως καί διατηρήσεως τῶν καπετανιῶν στίς περιοχές αὐτές εἶναι : α) Ὅτι οἱ περιοχές ἦταν σχετικά ἀραιοκατοικημένες λόγω τῆς ἀνασφάλειας καί τῶν πολέμων μέ τούς Τούρκους, β) ὅτι οἱ περιοχές εἶχαν πιά εὐφορα ἐδάφη καί κατά συνέπεια μεγαλύτερο κοινωνικό πλεόνασμα (surplus). Ἀντίθετα ἡ Νότια Μάνη καί λιγότερο εὐφορα ἐδάφη διέθετε καί περισσότερο πυκνοκατοικημένη ἦταν μέ συνέπεια τό κοινωνικό πλεόνασμα νά μήν ἐπαρκεῖ γιά τήν στήριξη ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν

Τό πολιτικοστρατιωτικό σύστημα τῶν καπετανιῶν στή Μάνη, ἄσχετα ἀπό τήν προέλευσή του, μπορεῖ νά παρομοιασθεῖ μέ πολιτικά συστήματα ἄλλων ἀπομακρυσμένων λαῶν. Τά συστήματα αὐτά στήν ἐθνολογική ἐπιστήμη εἶναι γνωστά ὡς ἀρχηγίες ἢ πρωτοκράτη (chiefdoms-protostates).⁵⁷ Γιά τόν ἐπιστημονικό καθορισμό τους δέν εἶναι ἀρκετή ἡ σύγχρονη πολιτική ἐπιστήμη καί μόνο μέ ἐθνολογικούς ὄρους μποροῦν νά κατανοηθοῦν. Ἐξάλλου οἱ καπετανίες αὐτές δέν ἦταν ἐντελῶς ἀσύνδετες μεταξύ τους. Ἦταν ἐνωμένες σέ ἓνα χαλαρό σύστημα στρατιωτικῆς ὁμοσπονδίας. Οἱ καπετάνιοι τους ἐξέλεγαν ἓνα καπετάνιο τῆς Μάνης ὡς ἀρχιστράτηγο Μπᾶς Καπετάνιο.⁵⁸ Ἡ ἐξουσία του ἦταν μόνο στρατιωτική, ὄχι πολιτική. Τό σύστημα αὐτό τῆς ἐκλογῆς Μπᾶς Καπετάνιου συνεχίστηκε καί μετά τήν ἐπιβολή τῆς Ἡγεμονίας ἀπό τούς Τούρκους.⁵⁹ Γενικά ὅλη ἡ πολιτική καί στρατιωτική δομή στή Μάνη, ἰδιαίτερα στήν Ἐξω καί Βόρεια Προσηλιακή, μέ τό μόνιμο στρατό, μέ τήν ὀργανωμένη ἐπιστράτευση, μέ τίς μάχιμες γυναῖκες, τά ἰσχυρά ὄχυρά καί τούς πύργους ἦταν μιᾶ ἐτοιμοπόλεμη μηχανή ὀργανωμένη ἔτσι ὥστε νά εἶναι σέ θέση πάντα νά δράσει καί νά ἀποκρούσει ὁποιοδήποτε ἐχθρό.⁶⁰

Τό ὁμοσπονδιακό αὐτό στρατιωτικό σύστημα διατηρήθηκε οὐσιαστικά ὡς τό 1770. Τότε μετά τά Ὀρλωφικά, τήν ἄτυχη καί καταστρεπτική ἐπανάσταση τῆς Πελοποννήσου, οἱ Τοῦρκοι πέτυχαν διαιρώντας τούς καπετάνιους τῆς Μάνης νά ἐπιβάλουν τήν Ἡγεμονία. Οἱ λόγοι τῆς ἐπιτυχίας αὐτῆς τῶν Τούρκων εἶναι πολλοί καί ἀφοροῦν περισσότερο τήν ἱστορία. Δέν πρέπει ὅμως νά παρουσιάζεται ὅτι αὐτό ὀφειλόταν ἀποκλειστικά στήν πανουργία τῶν Τούρκων. Καί παλαιότερα οἱ Τοῦρκοι εἶχαν ἐπιχειρήσει τό ἴδιο χωρίς ἐπιτυχία μέ τό γνωστό Λιβέριο Γερακάρη τό 1690, στόν ὁποῖο παραχώρησαν τή διοίκηση τῆς Μάνης ὑπό τήν ἐπικυριαρχία τους καί τόν τίτλο τοῦ Ἴκιτουκλή, δηλ. πασᾶ δυό ἱππουρίδων, πολύ ἀνώτερο ἀπό αὐτό τοῦ Μπέη ἢ Βαξ Βυῖν τό 1770.⁶¹ Τό ἴδιο εἶχε ἐπιχειρηθεῖ καί μετά τήν ἀποχώρηση τῶν Βενετῶν ἀπό τήν Πελοπόννησο τό 1715 ἀλλά δέν στέφθηκε μέ ἐπιτυχία. Ὁ καπετάν Γιάννης Κουτήφαρης πῆρε τότε τό "καφτάνι" ἀπό τούς Τούρκους, ἀφοῦ ἀναγνώρισε τήν κυριαρχία τους σ' ὅλη τή Πελοπόννησο. Δολοφονήθηκε ὅμως ἀργότερα ἀπό δυό ἄλλους ἀντίθετους καπετάνιους.⁶² Δέν εἶναι ἐξάλλου τυχαῖο ὅτι ὁ πρῶτος Ἡγεμόνας προερχόταν πάλι ἀπό τήν ἴδια οἰκογένεια τῶν Κουτήφαραιῶν. Ἦταν δηλ. μιᾶ πράξη ἀνανεώσεως τῆς ἐμπιστοσύνης τους πρός τήν οἰκογένεια αὐτή. Ἡ ἐπιβολή τῆς Ἡγεμονίας μετά τό 1770 γιά τήν ἀκρίβεια τό 1776 εἶναι λοιπόν συνέπεια τῆς καταστροφῆς τοῦ 1770, προσωπικῶν φιλοδοξιῶν καί οἰκονομικῶν συμφερόντων ὀρισμένων μεγαλοκαπετάνιων. Τό σύστημα τῆς Ἡγεμονίας πρέπει νά θεωρηθεῖ ἐπομένως ξένο πρός τήν ψυ-

χολογία και την αγάπη προς την ελευθερία των Μανιατών και παρείσακτο. Υπήρξαν εξέχουσες και σχετικές αντιδράσεις ιδιαίτερα από το ιερατείο για την εξέλιξη αυτή.⁶³

Σύμφωνα με τους όρους ο ηγεμόνας της Μάνης είχε τον τίτλο του Μπάς Μπουγου που σημαίνει ανώτερο αξιωματικό του στόλου. Το αξίωμα αντιστοιχεί με εκείνο πασά μιās ιππουρίδας. Άμεσα προϊστάμενός του ήταν ο καπετάν πασάς. Θεωρητικά ο μπέης - έτσι τον έλεγαν οι Μανιάτες και οι άλλοι Έλληνες - έπρεπε να εκλέγεται από τους καπετάνιους, τους πρόκριτους και το ιερατείο (έπισκόπους). Η εκλογή του έπρεπε να γίνει αποδεκτή από τον καπουδάν πασά και το Σουλτάνο. Συμβολικά η τουρκική αρχή παραχωρούσε στο μπέη το καφτάνι ή τσουμπέ ως ένδειξη αναγνώρισης των υπηρεσιών του.⁶⁴ Ο μπέης είχε υποχρέωση απέναντι στο τουρκικό κράτος να προστατεύει το εμπόριο και την ελεύθερη ναυσιπλοϊαστή θάλασσα καταδιώκοντας και συλλαμβάνοντας τους ληστές και τους πειρατές, να πληρώνει ως υποτελής ετήσιο φόρο 15.000 γρόσια, να στέλνει ως πληρεξούσιους "καπουκέτ χουντά" στην Πύλη δυό γιούς του ή συγγενείς του που κρατούνταν ουσιαστικά όμηροι.⁶⁵ Το τουρκικό κράτος παραχωρούσε στο μπέη το δικαίωμα να επιβάλλει δασμούς και διόδια, να κρατάει τουρκική σφραγίδα ως υπάλληλος του τουρκικού κράτους, να επικυρώνει και να σφραγίζει διαβατήρια των Μανιατών που ήθελαν να ταξιδεύσουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (Πελοπόννησο κ.ά.).⁶⁶ Οι Τούρκοι είχαν επίσης την υποχρέωση να μην στέλνουν στρατιωτικές δυνάμεις μέσα στη Μάνη, παρά μόνο αν το ζητούσε ο μπέης. Σκοπός βέβαια των Τούρκων ήταν να καταστήσουν τον ηγεμόνα υποχείριό τους και να περιορίσουν και εξουδετερώσουν την απειλή, που προερχόταν από τη Μάνη σαν εστία επαναστατική και πρόξενο ταραχών.

Οι παραπάνω όροι δύσκολα εφαρμόζονταν στο άκέραιο. Οι ληστείες και οι πειρατείες συνεχίστηκαν και το ποσό που όφειλόταν στον καπουδάν πασά δεν καταβλήθηκε ουσιαστικά ποτέ. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα οι Τούρκοι να ανεβάζουν και να κατεβάζουν συνεχώς μπέηδες από διάφορα ισχυρά γένη. Οι μπέηδες που έπεφταν σε δυσμένεια τιμωρούνταν με θάνατο ή ρίχνονταν ισόβια στις φυλακές του ναύσταθμου στην Κων/πολη το γνωστό μπάνιο και πέθαιναν εκεί από τις κακουχίες. Οι περιουσίες τους δημεύονταν για να πληρωθεί ο όφειλόμενος φόρος προς το τουρκικό κράτος.⁶⁷ Γενικά παρόλο που οι μπέηδες είχαν το δικαίωμα για την επιβολή της τάξεως μέσα στη Μάνη να ζητήσουν και τη βοήθεια του τουρκικού στρατού, όμως στην πράξη δεν μπορούσαν να επιβάλλουν τη θέλησή τους πέρα από την τοπαρχία ή την καπε-

τανία πού τούς ἀνήκε.⁶⁸ Τό πολιτικό σύστημα εἶχε οὐσιαστικά ἀποκεντρωτικό χαρακτήρα. Οἱ μπέηδες χρησιμοποιοῦσαν ὡς ἔδρα ἀρχικά τίς Κιτριές, ὅπου ὑπῆρχε μέγαρο τό ἡγεμονεῖο πού εἶχε κτιστεῖ ἀπό τόν πρῶτο μπέη Τζανέτο Κουτήφαρη. Ἀργότερα ὅταν οἱ μπέηδες προέρχονταν ἀπό τήν οἰκογένεια τῶν Γρηγοράκηδων δεύτερη ἔδρα ἐγίνε καί τό Μαραθωνήσι (Γύθειο). Οἱ καπετάνιοι εἶχαν ἐξάλλου ὑποχρέωση νά φιλοξενοῦν τούς μπέηδες κατὰ τίς διάφορες περιοδεῖες τους.⁶⁹

Δέν μποροῦμε μέ βεβαιότητα νά ἐξιολογήσουμε τό ἔργο τῶν μπέηδων ὡς πρὸς τήν πολιτική καί πολιτιστική ἀνάπτυξη τῆς Μάνης. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ θεσμός ἐξασθένησε πολιτικά τή Μάνη μέ τίς συνεχεῖς συγκρούσεις τῶν καπετάνιων γιά τό ἀξίωμα, γιὰτί κατέστησε τούς Τούρκους ρυθμιστές τῆς καταστάσεως. Τήν ὀφέλησε ὅμως πολιτιστικά καί οἰκονομικά. Οἱ μπέηδες ἐνδιαφέρονταν νά κάνουν πολλά ἔργα στή Μάνη, ὅπως δρόμους (τά γνωστά πλακολίθια), νά ἀναπτύξουν τή γεωργία καί ἰδιαίτερα τό ἐμπόριο, νά φτιάξουν σχολεῖα.⁷⁰

Μετά τήν ἀπελευθέρωση τό παλαιό σύστημα συνέχισε κανονικά νά λειτουργεῖ μέ ἐξαίρεση τά ἀξιώματα τοῦ ἡγεμόνα καί τοῦ Μπάς Καπετάνιου. Στήν ἀρχή ὁ Καποδίστριας τό 1928-29 ὀργάνωσε στή Μάνη τίς δημογεροντίες.⁷¹ Οἱ δημογέροντες εἶχαν τοπική ἐξουσία καί ἐκλέγονταν ἀπό τίς ἐπικρατέστερες οἰκογένειες. Εἶχαν ἐπίσης προσωρινά δικαστική καί διαιτητική ἐξουσία. Ἐπί Ὁθωνα ἡ Μάνη ὀργανώθηκε σέ δήμους. Ἀρχικά ἀπό τό 1834 μέχρι τό 1860 οἱ δήμοι ἦταν 30 μετά συμπύχθηκαν καί περιορίστηκαν σέ 10.⁷² Οἱ δήμαρχοι ἔπρεπε νά ἐκλέγονται μέ κανονικές ἐκλογές. Κάθε δήμαρχος κατόπιν διορίζε στά χωριά τούς δημαρχικούς παρέδρους. Οἱ δήμαρχοι εἶχαν μεγάλες ἐξουσίες. Καθόριζαν τούς τοπικούς φόρους καί ἀσκοῦσαν δικαστικά-διαιτητικά καθήκοντα.⁷³ Ὅπως ὅλοι στή Μάνη ἔτσι καί οἱ δήμαρχοι ὀπλοφοροῦσαν. Μιά ἀψυχολόγητη μάλιστα ἐνέργεια τοῦ γενικοῦ ἀποσπασματάρχη Τσακανίκα νά συλλάβει καί νά ἀφοπλίσει τό δήμαρχο τοῦ δήμου Μέσης κατέληξε σέ αἱματηρή σύγκρουση καί ἀπροκάλυπτη ἐπανάσταση.⁷⁴ Οἱ ἐκλογές τῶν δημάρχων στή Μάνη ἦταν πάντα ἐπεισοδιακές καί αἱματηρές. Τό ἀξίωμα τοῦ δημάρχου ὑποκατάστησε οὐσιαστικά στή Μάνη τό παλαιό ἀξίωμα τοῦ καπετάνιου. Στήν ἀρχή μάλιστα ὑπῆρχε καί μιά ἀντιστοιχία καπετανίας καί δήμου.⁷⁵ Δήμαρχοι ἐκλέγονταν οἱ παλαιοί καπετάνιοι, οἱ ὁποῖοι στήριζαν τή δύναμή τους στόν ἀριθμό τῶν ὀπλοφόρων τους. Οὐσιαστικά δέν εἶχε ἀλλάξει τίποτα. Οἱ καπετάνιοι - δήμαρχοι διατήρησαν καί τά ὄχυρά τους καί τούς ὀπλοφόρους τους καί τά ἄλλα προνόμιά τους. Πολλοί μάλιστα ἀπέκτησαν ἀκόμα με-

γαλύτερες περιουσίες, όπως έχουμε αναφέρει, μετά την έκδίωξη των Τούρκων. Δημιουργούσαν ταραχές κατά τις εκλογές με τους ανθρώπους τους και όταν έρχόταν η στρατιωτική δύναμη, κλείνονταν στα όχυρά τους. Αυτό φαίνεται στην είδησεογραφία των εφημερίδων της εποχής.⁷⁶ Κατά τους πληροφορητές "τά καπετανάτα" διατηρήθηκαν μέχρι το 1912. Η άποψη αυτή είναι όρθη, γιατί τότε καταργήθηκαν οι δήμοι από τον Βενιζέλο και οργανώθηκαν οι κοινότητες, με αποτέλεσμα να μη μπορούν να λειτουργήσουν οι παλαιές καπετανίες, οι οποίες άλλωστε είχαν αρχίσει να αποδιοργανώνονται για λόγους έσωτερικούς (προχωρημένη κοινωνική διαστρωμάτωση).⁷⁷

Αίματηρές συγκρούσεις είχαν γίνει στην Πλάτσα μεταξύ των όπαδων των υποψηφίων δημάρχων Κυβέλου - Χρηστέα, στην Καρδαμύλη μεταξύ των υποψηφίων Πατριαρχέα - Πετρέα. Παρόμοια γεγονότα συνέβαιναν και στη Μέσα και Νότια Προσηλιακή Μάνη, όπου πριν δεν υπήρχαν καπετανίες, αλλά εκλέγονταν τώρα δήμαρχοι, όπως στη Λάγεια και στην Κίττα.⁷⁸ Η κατάσταση επιδεινώθηκε ιδιαίτερα μετά τη σύμπτυξη των δήμων το 1860, όποτε οι υποψήφιοι έπρεπε να άγωνιστούν σκληρότερα για την επικράτηση. Η καλπονοθεία, ή βία έφτασαν στο έπακρο. Οι υποψήφιοι δήμαρχοι γνώριζαν τους όπαδούς των πολιτικών τους αντιπάλων και προσπαθούσαν με τους όπλοφόρους τους να τους έμποδίσουν να έλθουν να ψηφίσουν, αποκόπτοντας τό δρόμο προς τό κέντρο ψηφοφορίας. Οι τελευταίοι πάλι γνωρίζοντας αυτό έρχονταν από τά χωριά τους σε ομάδες, όπλισμένοι και συνοδία όπλοφόρων των άρχηγών τους.⁷⁹ Αποτέλεσμα αίματηρά έπισόδια και φόνοι. Στην εκλογή αυτή αναμιγνύονταν ή βιαιότητα με τη σάτιρα και τά διάφορα εκλογικά συνθήματα, όπως στην Έξω Μάνη :

"πήραμε και μιά έλαία
γειά σου δήμαρχε Χρηστέα"⁸⁰

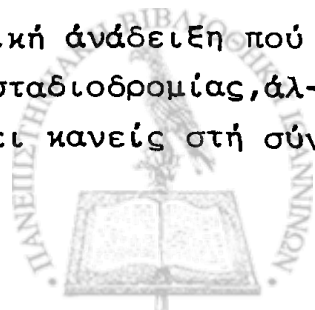
Τό ίδιο συνέβαινε και στη Μέσα Μάνη :

"Τό κορδόνι έχει φούντα
κι ό (όνομα) παίρνει τούμπα".

ή

"Όχ καϋμένε (όνομα) χάνεις τη δημαρχία
τήν παίρνει ό (όνομα) πού έχει την άξία"⁸¹

Όι παλαιοί καπετάνιοι δεν άγωνίζονταν μόνο για την τοπική ανάδειξη πού αποτελούσε άλλωστε τό πρώτο στάδιο της πολιτικής τους σταδιοδρομίας, αλλά και για την εκλογή τους βουλευτές. Μιά ματιά να ρίξει κανείς στη σύν-

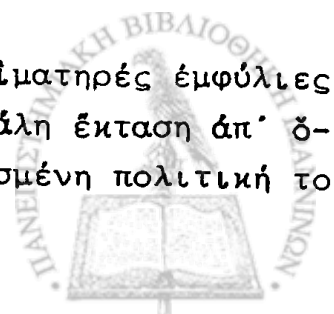
θεση τῆς βουλῆς ἀπό τό 1844 ἕως τό 1862, ἀμέσως μετά δηλ. ἀπό τήν παροχή συντάγματος ἀπό τόν Ὁθωνα θά παρατηρήσει ὅτι ὅλοι οἱ βουλευτές τῆς Μάνης προέρχονταν ἀπό τίς οἰκογένειες τῶν ἰσχυρῶν καπετάνιων.⁸²

Εἶναι ἄλλωστε γνωστό ὅτι ὁ Ὁθωνας γιά νά εἰρηνεύσει τή Μάνη εἶχε προβεῖ στήν παραχώρηση ἀξιομάτων στούς ἀρχηγούς τῶν ἰσχυρῶν γενῶν καί στούς καπετάνιους. Αὐτό διευκόλυνε ἀκόμα περισσότερο τήν πολιτική τους ἀνάδειξη.

Σημαντική ἦταν ἡ ἐπιρροή καί τῶν ξένων δυνάμεων στήν πολιτική δράση τῶν γενῶν καί τῶν ἀρχηγῶν τους. Ὁ χωρισμός σέ τρεῖς παρατάξεις τῶν κομμάτων κατά τόν περασμένο αἰῶνα στήν Ἑλλάδα εἶχε ἐπικταθεῖ καί στή Μάνη μεταξύ τῶν πολιτευόμενων οἰκογενειῶν. Οἱ Γρηγοράκηδες ὑποστήριζαν τή γαλλόφιλη παράταξη, τούς Μοσχόμαγγες ἢ συνταγματικούς, οἱ Μαυρομιχαλαῖοι τήν ἀγγλόφιλη τούς Μπαρλαίους καί οἱ Τρουπάκηδες τή Ρωσσόφιλη, δηλ. τούς Ναπαίους.⁸³ Ἡ ἐπιρροή ὅμως αὐτή τῶν ξένων δυνάμεων δέν φαίνεται νά ἦταν πρόσφατη καί ἔχει τήν ἀφετηρία της σέ πολύ παλαιότερη ἐπιρροή τῶν χωρῶν αὐτῶν στή Μάνη πρὶν ἀκόμα καί ἀπό τήν Ἐπανάσταση.⁸⁴

Κατά τήν πρὶν πρόσφατη περίοδο ἡ πολιτική ὀργάνωση τῶν γενῶν ἀρχίζει νά χάνει τήν παλαιότερη δύναμή της καί τή συνοχή της. Παλαιότερα, πρὶν ἀπό τό 1900, κάθε γένος ἐνεργοῦσε ὡς ἓνα σῶμα εἴτε γιά τήν ἐκλογή δημάρχου εἴτε γιά τήν ἐκλογή βουλευτῆ. Μετά ἀπ' αὐτή τήν περίοδο τά πράγματα ἄλλαξαν σημαντικά. Πολιτικές διαφορές ἢ καί διαφορετικές ἰδεολογίες πού ἐπικράτησαν μέσα στά γένη συνέπεια τῆς προχωρημένης διαστοματώσεως τά διέσπασαν.⁸⁵ Κάπως περισσότερο ἰσχυρή παραμένει πάντα καί μέχρι σήμερα ἀκόμα ἡ συνοχή τῶν γενῶν στίς τοπικές ἐκλογές, γιά τήν ἀνάδειξη δηλ. κοινοταρχῶν ἢ προέδρων. Ὑπάρχουν παραδείγματα, ὅπου πρὶν ἀπό τήν ψηφοφορία ὅλα τά μέλη τοῦ γένους πού ἔχουν δικαίωμα ψήφου συγκεντρώνονται καί ψηφίζουν πρὶν ἀπό τήν κανονική ἐκλογή μόνοι τους. Ψηφίζει ἀτομικά ὁ καθένας ὅποιον ὑποψῆφο θέλει. Κατόπιν μετροῦν τούς ψήφους καί αὐτοί πού πλειοψήφισαν καί ἐκεῖνοι πού μειοψήφισαν ψηφίζουν ὑποχρεωτικά "μονοκούκι", ὅπως λένε, γιά πρόεδρο αὐτόν πού ἐπικράτησε στήν πρώτη ψηφοφορία.⁸⁶ Αὐτό γίνεται γιά νά ἀσκηθεῖ μεγαλύτερη πίεση μέ τόν ὄγκο τῶν ψηφοφόρων καί συγχρόνως νά διατηρήσει ὁ καθένας, ἐφόσον μπορεῖ, τήν ἰδιαίτερη προτίμησή του.

Ἡ ὀργάνωση κατά γένη στή Μάνη εἶχε ἀποτέλεσμα οἱ αἰματηρές ἐμφύλιες συγκρούσεις τοῦ 1945-1949 νά πάρουν ἐκεῖ ἰδιαίτερα μεγάλη ἔκταση ἀπ' ὅτι σέ ἄλλες περιοχές, γιατί, ἂν ἓνα γένος εἶχε μιά ὀρισμένη πολιτική το-

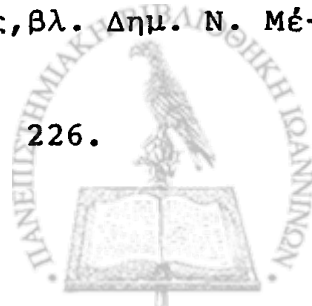
ποθέτηση, τό άλλο έκ παραδόσεως αντίπαλο γένος έπαιρνε άκριβώς αντίθετη πολιτική θέση. "Αν υπολογισθεϊ σ' αυτό και τό έθιμο τοϋ γδικημοϋ τότε έξηγεϊται πώς πολλαπλασιάστηκαν έδω οι φόνοι και οι άντεκδικήσεις. Έχουμε παραδείγματα πού πύργοι έγκαταλειμμένοι πριν από τήν "κατάσταση", όπως λέγε, έπισκευάστηκαν και όχυρώθηκαν μέ πολυβόλα κατά τήν περίοδο αυτή.⁸⁷

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΚΦΡΑΣΗ ΚΑΙ ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΓΕΝΩΝ

2. Βλ. λεπτομέρειες Κ.Α. χφ 3892, ὄ.π., σ. 255. Γερασ. Δ. Καψάλη, Ὁ Ταῦγε-
τος, ὄ.π., σ. 142. Κώστα Πασαγιάννη, Μανιάτικα μοιρολόγια καί τραγούδια,
ὄ.π., σ. 99, 107 καί 132. Jeanne Gallenca-Chrysanthopoulou, Mani-le Magne
ou Presque' ile du Tenaron, Athènes 1973, σ. 48.
3. Βλ. Κ.Α. χφ 4095, ὄ.π., σ. 216 καί 406-7. Ἀναργ. Γ. Κουτσιλιέρη, Μανιά-
τικα θέματα, ὄ.π., σ. 154 κέ.
4. Κ.Α. χφ 4094, ὄ.π., σ. 583. Δημ. Β. Δημητράκου-Μεσίσκλη, ὄ.π., σ. 25. Τά
μέλη τῶν γενῶν, ἂν ἦταν σκορπισμένα σέ περισσότερα γειτονικά χωριά, συγ-
κεντρώνονταν μέ μηνύματα, πού διαβιβάζαν εἰδικοί ἀγγελιαφόροι, ἀλλά καί
μέ ἄλλους τρόπους, π.χ. οἱ Κελεπουραῖοι στή Σελίνιτσα τοῦ Λεύκτρου ὕψω-
ναν ἓνα κόκκινο πανί στό σπίτι τοῦ γεροντότερου. Βλ. Κ.Α. χφ 4094, ὄ.π.,
σ. 25.
5. Γερασ. Δ. Καψάλη, ὄ.π., σ. 142.
6. Ἀναφέρεται ἡ πληροφορία αὐτή μέ ἐπιφύλαξη, γιατί κατά τά ἄλλα τό ἡμερο-
λόγιο αὐτό δέν θεωρεῖται ἀύθεντικό. Βλ. Βασιλ. Δ. Πατριαρχέα, Ἡ αὐτοδι-
κία ἐν Μάνη, Ἱστορική, γλωσσική καί λαογραφική συμβολή. Ἀνωτύμου Μανιά-
τη "Ἡμερολόγιον", Ἀθῆναι 1939, ἀνάτ. ἐκ τοῦ περ. "Νέον Κράτος" τεῦχ. 23.
Ἰούλ. 1939, σ. 20 καί Δημ. Β. Δημητράκου-Μεσίσκλη, ὄ.π., σ. 256.
7. Πρβ. τήν παροιμία "τρεῖς Μουντάνοι ἐφτά χωσίες" γιά νά δειχτεῖ ἡ ἀπειθαρ-
χία, Γερασ. Δ. Καψάλη, ὄ.π., σ. 121.
8. Βλ. γιά τήν πολιτική ὀργάνωση τοῦ γένους τῶν Τσουλιάνων τῆς Μέσα Μάνης,
Κ.Α. χφ 4091, ὄ.π., σ. 144.
9. Βλ. σχετικά Κ.Α. χφ 3892, ὄ.π., σ. 236. Γερασ. Δ. Καψάλη, Λακωνικές πα-
ροιμίες καί παροιμιώδεις ἐκφράσεις. Λαογρ. 13 (1951) 256. Δικ. Β. Βαγιακά-
κου, Ἡ Ληγοροῦ, Παλαιόν Μανιάτικον μοιρολόγι τοῦ δικαιωμοῦ. Ε. Δ. Α.
9-10 (1955-57) 62. Π.Π. Καλονάρου, ὄ.π., σ. 18 καί 72. Κ.Α. χφ 4091, ὄ.π.,
σ. 489. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 226.
10. Σ.Β. Κουγέα, Τό φονικόν ὡς διεγγύημα τρίτου, ὄ.π., σ. 367. Τοῦ ἴδιου, Νι-
κήτας Νηφάκης, ὄ.π., σ. 67. Στή Μέσα Μάνη ἡ πειρατική λεία μοιραζόταν σέ
ἴσα μερίδια καί τά μέλη τῆς συντροφίας τραβοῦσαν λαχνούς, βλ. Δημ. Ν. Μέ-
ξη, ὄ.π., σ. 433.
11. Π.Π. Καλονάρου, ὄ.π., σ. 18, σημ. Κ.Α. χφ 4095, ὄ.π., σ. 226.

11. Κ.Λ. χφ 4091, ὀ.π., σ. 489.
12. Σύμφωνα μέ ἔγγραφο πού ἔχει φτάσει μέχρις ἑμᾶς, τά σύνορα τῶν σπουδαιότερων ἀπό τίς παραπάνω καπετανίες ἦταν τά ἐξῆς : Οἱ καπετανίες τοῦ Καπετανάκη καί τοῦ Κουμουνδουράκη ἀποτελοῦσαν παλαιότερα μιά ἐνιαία καπετανία, τῆς Ζαρνάτας τοῦ Κουτήφαρη, τῆς ὁποίας τά σύνορα ἐκτείνονταν ἀπό τήν Ἀγία Σιών ὡς τίς Δυό Πέτρες, τά σύνορα τῆς καπετανίας τῆς Καρδαμύλης (Ἀνδρούβιστας) ἔφταναν ἀπό τίς Δυό Πέτρες ὡς τοῦ Φονιά τό Λαγκάδι, τά σύνορα τῆς καπετανίας τῆς Πλάτσας (Ζυγοῦ) ἀπό τοῦ Φονιά τό Λαγκάδι ὡς τήν Πολιάνα. Τά σύνορα τῆς καπετανίας τοῦ Μαυρομιχάλη ἀπό τήν Τσίμοβα (Ἀρεόπολη) ὡς τό Ταίναρο καί τέλος τά σύνορα τῆς καπετανίας τοῦ Γρηγοράκη ἀπό τά Τρίνησα ὡς τό Πόρτο Κάγιο, βλ. Ἀντων. Μηλιαράκη. Καταγραφή τοῦ Μορέως (1811 Ἰανουαρίου 10). Ἔστια 1891σ.315-7. Κατά μίαν ἀποψη ὁ κατάλογος αὐτός στηρίζεται σέ στοιχεῖα πού πρέπει νά ὑπῆρχαν στή γραμματεία τοῦ Γρηγοράκη. Οἱ δυό τελευταῖες καπετανίες πάντως δέν φαίνεται νά εἶχαν τήν ἔκταση πού ἀναφέρεται.
13. Γιά τήν ἐπιρροή τῶν Μαυρομιχалаίων στή Μέσα Μάνη, βλ. Σ. Β. Κουγέα, Τό φονικό ὡς διεγγύημα τρίτου, ὀ.π., σ. 368. Γιά τήν ἐπιρροή πού ἀσκοῦσαν οἱ Γρηγοράκηδες στήν Προσηλιακή Μάνη ὡς τό Ταίναρο, βλ. Σ. Β. Κουγέα, Ἱστορικά Πηγαί διά τήν Ἡγεμονίαν τῆς Μάνης, ὀ.π., σ. 89-90.
14. Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, Ἡ προπαρασκευή τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως εἰς τήν Λακωνίαν, ὀ.π., σ. 19 καί Σ.Β. Κουγέα, Τό φονικό ὡς διεγγύημα τρίτου, ὀ.π., σ. 387-8. Ἀναφέρεται ὁ Γιάννης Καπετανάκης Μαυρομιχάλης σάν καπετάνιος καί διοικητής τῆς περιοχῆς.
15. Σωτ. Κωνστανταρέα, Τά Ζυγοχώρια κ.ἄ. Ἀθήναι 1975, σ. 78 κέ.
16. Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, Ὁ θεσμός τῆς σύγκριας εἰς τήν Μάνην. Πελοπ. 10 (1974) 88, σημ. 2. Τοῦ ἴδιου, Ἡ προπαρασκευή τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὀ.π., σ. 14-5. Αὐτό συνέβη ἰδιαίτερα μέ τούς Γρηγοράκηδες καί τούς Μαυρομιχалаίους.
17. Βλ. Ἀμβρ. Φραντζῆ, Ἐπιτομή Ἱστορίας Ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1841, τομ. 4ος, σ. 83. Καί ὁ Διονύσιος Μούρτζινος-Τρουπάκης σέ ἐπιστολή του πρὸς τόν Τζωρτζάκη-Γρηγοράκη διακρίνει στήν Ἐξω Μάνη τά σπιτία, τίς οἰκογένειες δηλ. τῶν ἀρχηγῶν, σέ τρεῖς κατηγορίες, πρῶτα, δεύτερα καί τρίτα, βλ. Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, Ἀρχεῖον Τζωρτζάκη-Γρηγοράκη, ὀ.π., σ. 309-310.

18. Βλ. Κ.Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 404, 539-540 καὶ 567. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 491. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 9 κέ.
19. Jeanne Gallenca-Chrysanthopoulou, ὄ.π., σ. 41-49. Παν. Ρογκάκου-Κουμουνοπούρακη, Οἱ Τουρκοβαρδιουνιῶτες. Λακωνικά 8(1971) τεῦχ. 47, σ. 136. Ἀναστ. Ν. Γούδα, ὄ.π., σ. ε'. Ν.Β. Φαρδῦ, ὄ.π., σ. 18. Κ.Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 316.
20. Ὁ Yemeniz ἐξάλλου ἀναφέρει ὅτι ἡ χήρα τοῦ Τζανέτου Κουτήφαρη μετὰ τὸ θάνατο τοῦ συζύγου της ἀνέλαβε τὴν ἀοχηγία τῆς καπετανίας. Ντύθηκε ἀντρικά καὶ ἐφιππη ὁδηγοῦσε τοὺς στρατιῶτες της στὸν πόλεμο. Βλ. Ε. Yemeniz, *le Magne et les Maïnotes*, ὄ.π., σ. 34. Παρόμοια πληροφορία γιὰ μιὰ καπετάνισσα ὀνόματι θανάσαινα ἀναφέρει καὶ ὁ περιηγητὴς Riedesel. Γιὰ τὴν καπετάνισσα ὅμως αὐτὴ δυστυχῶς δὲν διαθέτουμε ἄλλες πληροφορίες, βλ. J.H. Riedesel, *Remarques d'un voyageur Moderneau levant*, Amsterdam 1773, σ. 8-9. Παράδοση γιὰ ἄσκηση πολιτικοῦ ἀξιώματος ἀπὸ γυναίκα, τὴν Κιουράνα Στεφανοπούλου, ὑπάρχει καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Καουουπόλεως-Ἀγερανοῦ. Ἡ παράδοση αὐτὴ εἶναι ἱστορικό γεγονός σύμφωνα μὲ ἐγγραφοὺ πού δημοσιεύθηκε πρόσφατα. Πρόκειται γιὰ τὴ χήρα τοῦ Γεωργάκη Στεφανόπουλου πού ἦταν καπετάνισσα στό Σκουτάρι (1762-64). Βλ. Δικ. Β. Βαγιακάκου, Εἰδήσεις περὶ Μάνης ἐκ γαλλικοῦ ὑπομνήματος τοῦ 1780. Λακ. Σπ. 3 (1977) 186, 190, 191 καὶ 194. Ἡ αὐτοκτονία της ὅμως μετὰ τὴν κατάληψη τοῦ πύργου της ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς σημαίνει ὅτι στὴν παράδοση ἔχει εἰσχωρήσει τὸ μοτίβο τοῦ "Κάστρου" τῆς Ὠριᾶς, πού εἶναι γνωστό καὶ ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς τῆς Μάνης καὶ τῆς ὑπόλοιπης Ἑλλάδας, βλ. Κ.Λ.Χφ 4095, ὄ.π., σ. 217 καὶ 412. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 163 καὶ 206. Μιὰ ἄλλη παράδοση πάλι ἀναφέρεται στὴ μυθικὴ βασίλισσα τοῦ ζυγοῦ Μελιγκοῦ. Βλ. Π. Κανελλίδη, ὄ.π. ἀρ. 37.
21. Robert Walpole, ὄ.π., σ. 45. F.C.H.L. Rouqueville, ὄ.π., σ. 589-90. Ἀναφέρονται στὴν ἀνιψιὰ τοῦ Τζανέτου Κουτήφαρη Ἑλένη, καπετάνισσα στίς Κιτριές.
22. Βλ. Κώστα Πασαγιάννη, *Μανιάτικα Μοιρολόγια*, Παρνασσός 16(1893)954. Ἡ Κατερινιώ μοναχοκόρη τοῦ Γιώργη Μούρτζινου παντρεύτηκε τὸν Παναγιώτη Πατοιαρχέα ἀπὸ τὸ ἴδιο γένος, γιὰ νὰ μὴ μπεῖ ξένος στὴν οἰκογένεια καὶ στὴν περιουσία. Ὁ τελευταῖος στέφθηκε ὡς διάδοχος μὲ εἰδικὸ διάδημα, ἐνῶ ὁ κόσμος τὸν ἐπευφημοῦσε "Μούρτζινα". Βλ. Βασιλ. Δ. Πατριαρχέα, *Δίπτυχον τῆς Ἐθνεγερσίας*, ὄ.π., σ. 641.

23. Ἐκεῖ οἱ περιουσίαι τῶν καπετάνιων παρέμεναν μέσα στήν οἰκογένεια μέ τή στενή ἔννοια ἄσχετα ἀπό τό φύλο τῶν κληρονόμων.
24. Τό ἴδιο παρατηρεῖται καί μέ τούς ἀπογόνους τῶν μπέηδων, πρβ. τά ἐπώνυμα Μπεζεντάκος (ἀπό τό Μπεῖζαντέ = ὁ γιός τοῦ μπέη-τουρκικός τιμητικός τίτλος) καί τό Ζερβομπεάκος.
- 25, Dimo καί Nicolo Stephanopoli, ὁ.π., σ. 278.
26. Λουφεντζής σημαίνει μισθωτός ἀπό τήν τουρκική λέξη λουφές (= μισθός). Τέτοιους λουφεντζήδες διατηροῦσαν καί οἱ ἄρματωλοί ἐπί Τουρκοκρατίας καί τούς πλήρωναν ἀπό τούς φόρους, πού εἰσπράττανε ἀπό τούς κατοίκους τῶν χωριῶν, βλ. Νικ. Σ. Κτενιάδη, Ἑλληνική Χωροφυλακή, Ἱστορικά σελίδες, Ἀθῆναι 1960, τομ. 1ος, σ. 14-5 καί 16. Ἡ λέξη μπράβος προέρχεται ἀπό τήν Ἰταλική bravo (= γενναῖος, παλικαράς).
27. Dimo καί Nicolo Stephanopoli, ὁ.π., σ. 159.
28. W. M. Leake, ὁ.π., σ. 268.
29. Σ. Β. Κουγέα, Νικήτας Νηφάκος, ὁ.π., σ. 194, W.M. Leake, ὁ.π., σ. 319. Κ.Α. χφ 4095, ὁ.π., σ. 41, 299, 305, 364 καί 369. Χφ, 4094, ὁ.π., σ. 135-6 καί 562. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 491.
30. Κ.Α. χφ 4095, ὁ.π., σ. 41. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 491. Χφ 4094, ὁ.π., σ. 296.
31. Γιά τά καθήκοντα τῶν μισθωτῶν, βλ. Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, Ἡ προπαρασκευή τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὁ.π., σ. 7 καί 12. Κ.Α. χφ 1485, ὁ.π., σ. 5.
32. Βλ. Κ.Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 313, 533 καί 583. Χφ 4095, ὁ.π., σ. 313 καί 332.
33. Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, ὁ.π., σ. 19. Σ. Β. Κουγέα, Νικήτας Νηφάκης, ὁ.π., σ. 32. Ἐπί πολὺ παλαιότερα ἀναφέρεται ὅτι ὁ Λιβέριος Γερακάρης, τιμαριοῦχος καί ἱππότης τῶν Βενετῶν στή Μάνη διέθετε εἰκοσαμελές ὑπηρετικό προσωπικό, ἓνα γραμματέα καί δύο γελωτοποιούς. Σ.Β. Κουγέα, Ἡ καταγωγή τοῦ Παναγιώτη Μπενάκη, Πελοπ. 6 (1963-68) 19.
34. Διασώζονται οἱ σφραγίδες τῶν περισσοτέρων καπετάνιων καί τῶν μπέηδων σέ διάφορα ἔγγραφα. Οἱ μπέηδες καί οἱ πρόην μπέηδες διέθεταν τουρκικές μεγάλες καί μικρές ὡσειδεῖς σφραγίδες. Ἡ σφραγίδα τοῦ καπετάν Χριστόδουλου χρηστέα ἦταν μεγάλη ὡσειδής. Στήν κορυφή εἶχε τά γράμματα ΧΡΨΔΛ (Χριστόδουλος), πού χωρίζονταν μέ ἓνα σταυρό. Στό μέσο ὀρθώνονταν δύο ἀντιμέτωποι λέοντες (βενετική επίδραση). Κάτω εἶχε τά γράμματα ΖΓΥΖΓ (Ζυ-

γοῦ) 1811. Ὁ καπετάν Χρηστέας διέθετε καί ἄλλη σφραγίδα μέ μικρές διαφορές. Ἡ σφραγίδα τοῦ καπετάν Γιωργάκη (Καπετανάκη;) ἦταν ὠοειδής καί εἶχε ἐκτός ἀπό τά τουρκικά καί ἐλληνικά γράμματα ΚΝ ΓΡΚ (καπετάν Γεωργάκης) 1798. Ἡ σφραγίδα τοῦ Μπᾶς Καπετάνιου Πέτρου Μαυρομιχάλη ἦταν μικρή ὠοειδής μέ σταυρό στή μέση πού στηριζόταν σέ σφαῖρα. Στό ἀριστερό μέρος ὑπῆρχαν τά γράμματα ΚΠ στό δεξιό ΠΤΡ. Κάτω εἶχε τό γράμμα Μ καί χρονολογία 1812. Ἡ σφραγίδα τοῦ Γεωργάκη Καπετανάκη ἦταν σφαιροειδής μέ σταυρό ψηλά. Στή δεύτερη γραμμὴ τά γράμματα ΓΙΟΡΓΑΚΙΣ, στήν τρίτη ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΙΣ, στήν τέταρτη ὁ ἀριθμός 1807. Χωρίζονταν μέ ὀριζόντιες γραμμές. Ἡ σφραγίδα τοῦ Παναγιώτη Τρουπάκη ἦταν πολυγωνική μέ κύκλο καί γράμματα σέ τρεῖς ὀριζόντιες γραμμές ΚΠΤ (καπετάν) ΠΝΓΤ ΤΡΠ. Ὁ πληρεξούσιος τοῦ μπέη στήν Κων/πολη καπετάν Γεωργάκης Θωμάκης εἶχε τουρκική σφραγίδα μέ τήν ἐπιγραφὴ κυκλοτερῶς ΚΑΠΕΤΑΝ ΓΙΟΡΓΑΚΗΣ ΘΩΜΑΚΗΣ 1813. Τό ὄνομά του ἦταν γραμμένο καί μέ τουρκικά γράμματα στή σφραγίδα. Οἱ ὑπόλοιποι καπετάνιοι ὑπογράφουν χωρίς σφραγίδα. Βλ. Σ. Β. Κουγέα, Ἱστορικά πηγαί διὰ τήν Ἡγεμονίαν τῆς Μάνης (1774-1821). Πελοπ. 5(1962) 69 κέ. Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, Ἡ προπαρασκευὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὀ.π., σ. 39. Σ. Β. Κουγέα, Περὶ τῶν Μελιγκῶν τοῦ Ταῦγέτου ἐξ ἀφορμῆς ἀνεκδότου βυζαντινῆς ἐπιγραφῆς ἐκ Λακωνίας, ἐκδ. Ἀκαδ. Ἀθ. ἀρ. 15, ἐν Ἀθήναις 1950, σ. 10. Πρέπει νά ἀναφερθεῖ ὅτι παρόμοιες σφραγίδες διάθεταν καί οἱ ἀρματολοί τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδας βλ. Κ.Ν. Σάθα, Χρονικόν ἀνεκδοτον Γαλαξειδίου, ἐν Ἀθήναις 1914, σ. 169, σημ.

35. Πρόκειται μᾶλλον γιά ἀπομιμήσεις οἰκοσῆμων ἔξω ἀπό τοὺς κανόνες τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς οἰκοσημολογίας, πρβ. L.C.Pine, Heraldry and Genealogy, Λονδίνο 1974, σ. 25. Στούς θυρεοὺς αὐτοὺς βασικό μοτίβο εἶναι ὁ δικέφαλος ἀετός. Τέτοιες παραστάσεις ὑπάρχουν: Στά ὑπέρυθρα τῆς οἰκογενειακῆς ἐκκλησίας τῶν Τρουπάκηδων στήν Καρδαμύλη, Ἅγιο Σπυρίδωνα (δικέφαλος ἀετός μέσα σέ πλαίσιο). Στό ὑπέρυθρο τῆς οἰκογενειακῆς ἐκκλησίας τῶν Μαυρομιχαλαίων στήν Ἀρεόπολη, Ταξιάρχες (περίπλοκη παράσταση μέ κεντρικό μοτίβο δικέφαλο ἀετό ἀνάμεσα σέ δύο ἀντιμέτωπους λέοντες). Πάνω ἀπό τήν πύλη τοῦ φρουρίου τῶν Καβαλλιεράκηδων στήν Καρυοῦπολη (δικέφαλος ἀετός μέσα σέ πλαίσιο). Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ παράσταση ἀπό τόν πύργο τοῦ καπετάν Κυβέλου στή Γαρμπελιά. Σέ πλάκα ἐντοιχισμένη χαμηλά: ἄλογο πού μαλπάζει, τρεῖς ἥλιοι στίς γωνιές, σταυρός καί ἡ χρονολογία, 10 Μαΐου 1784. Κ.Α. χφ 4094, ὀ.π., σ. 315, χφ 4095, ὀ.π., σ. 368. Πραγματικό οἰκόσημο εἶναι τῶν Στεφανοπουλαίων τῆς Κορσικῆς. Περιγράφεται: χρυσός αὐτοκρατορικός ἀετός πού διαπερνᾶται ἀπό ἀσημένιο ξίφος μέ χρυσή λαβή καί στηρίζει χρυσό αὐτοκρατορικό στέμμα. Κάτω ταινία μέ τά γράμματα Fama

Manet, Fortuna Perit, βλ. Ν. Β. Φαρδῦ, ὄ.π., σ. 21.

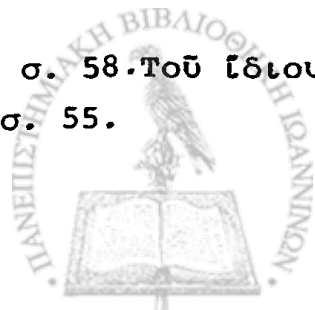
36. Π.χ. μέ ἐπιγαμίες συνδέονταν οἱ Καπετανάκηδες μέ τούς Βενετσανάκηδες, τούς Γρηγοράκηδες, τούς Μαυρομιχαλαίους, τούς Κουμουνδουράκηδες. Οἱ Γρηγοράκηδες μέ τούς Μαυρομιχαλαίους κτλ. βλ. Γιάννη Ἀναπλιώτη, Κουτσηφαῖοι - Καπετανάκηδες (γενεαλογικό δέντρο). Μεσσην. Γράμμ. 2(1967)59. Πάνου Καλλιδώνη, ὄ.π., σ. 18. Τάκη Χ. Κανδηλώρου, Ὁ ἀρματωλισμός τῆς Πελοποννήσου 1500-1821, ἐν Ἀθήναις 1924, σ. 338.
37. Ἀναστ. Ν. Γούδα, ὄ.π., σ. 402.
38. Γερασ. Δ. Καψάλη, Λακωνικές παροιμίες καί παροιμιώδεις ἐκφράσεις, ὄ.π., σ. 255.
39. Βλ. περίπτωση στό χωριό Πύργο Λεύκτρου, ὅπου ἓνα γένος ὑποστήριζε τόν καπετάν Δουράκη καί ἄλλο τόν καπετάν Χρηστέα, Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ.54.
40. Σωκρ. Νηφάκου, Μανιᾶτες διανοούμενοι, ὄ.π., σ. 55. Σ.Β. Κουγέα, Νικήτας Νηφάκης, ὄ.π., σ. 194.
41. Κ.Λ. χφ 1485, ὄ.π., σ. 6.
42. Ἄν οἱ ὑπήκοοι παρέβαιναν τίς ἐντολές του, τιμωροῦνταν ἀπό εἰδική ὑπηρεσία τοῦ καπετάνιου, τούς ραβδάτορες, πού τούς ἔβαζαν στή φάλαγγα, Κ.Λ. χφ 1485, ὄ.π., σ. 6.
43. Ὁ Τζουμελέας ἀναφέρει ὅτι ὁ καπετάνιος ἔστελνε στά χωριά τούς μπράβους του, πού χτυποῦσαν τίς καμπάνες καί καλοῦσαν τούς χωρικούς λέγοντας : "Ὁ καπετάνιος διέταξε νά πάρτε τά ζευγάρια σας, τό ταῖνι σας καί εἴκοσι ὀκάδες σπόρο καθένας καί νάρθητε τή Δευτέρα νά σπείρετε τά χωράφια του". Καί πρόσθεταν : "φωτιά ὅπου τόν ἔκαψε, ὅποιος παρακούσει". Τό ἴδιο γινόταν στό βοτάνισμα, στό θέρισμα καί στό λιομάζωμα. Κ.Λ. χφ 1485, ὄ.π., σ. 5. Γενικά οἱ ἀργατίες καί οἱ ἀγγαρεῖες ρυθμίζονταν μέ μιά καμπάνα "καμπάνελι", πού χτύπαγε στόν πύργο δύο ἢ τρεῖς φορές τήν ἡμέρα, πρωῒ, μεσημέρι καί βράδυ. Ἡ ἐργασία ἀρχιζε μέ τήν ἀνατολή τοῦ ἡλίου καί τελείωνε μέ τή δύση, ὅταν χτυποῦσε ἡ νυχτερινή καμπάνα. Βλ. Κ.Λ. 4095, ὄ.π., σ. 304. Π.Π. Καλονάρου, ὄ.π., σ. 42. Ἰωαν. Ταῖφάκου, ὄ.π., σ. 8. Σ.Λ. χφ 2090, ὄ.π., σ. 145.
44. Ἀναφέρεται μιά περίπτωση, στήν ὁποία ὁ καπετάν Τρουπάκης ἐτιμώρησε τρεῖς ἀπό τούς ἀνθρώπους του μέ θάνατο, γιατί προσβάλανε μιά γυναίκα στήν ἐκκλησία τῆ Μεγάλη Παρασκευή, καί μιά ἄλλη κατά τήν ὁποία οἱ Μαυρομιχαλαῖοι τιμώρησαν μέ σκληρό θάνατο ἱερέα πού εἶχε ἀσελγήσει σέ ἀνήλικο κορίτσι. Τόν ἔδεσαν γυμνό στήν Καραβόπετρα, ὅπου πέθανε ἀπό τό κρύο καί

τήν πείνά. Σέ άλλες περιπτώσεις οί καπετάνιοι καί οί μπέηδες φυλάκιζαν στά υπόγεια τους, γουβες διασαλευτές τῆς τάξεως. Βλ. 'Αναστ. Ν. Γούδα, ὁ.π., σ. στ' F.C.H.L Rouqueville, ὁ.π., σ. 565. Κυρ. Σιμπούλου, τόμ. Γ2 ὁ.π. σ. 142, Σ.Β. Κουγέα, Τό φονικό ὡς διεγγύημα τρίτου, ὁ.π., σ. 367. E. Yemeniz, *Le Magne et les Mainotes*, ὁ.π., σ. 39.

15. Κ.Α. χφ 4091, ὁ.π., σ. 495.
16. Μνήμων (Νώντας, Γ. 'Ηλιόπουλος) Μάνη, 'Αθήνα 1977, σ. 72. Γερασ. Δ. Καψάλη, 'Η Καστάνια, οί μάχες της, τά τραγούδια της. Πελοπ. 1(1956)134. Νικολ. Σ. Κτενιάδη, ὁ.π., σ. 14-15. 'Ηλία Παπαθανασοπούλου, Διονύσιος Μούρτζινος (Παλαιολόγοι, Τρουπάκηδες, Μούρτζινοι). Λακωνικά 10(1973) τεϋχ. 58, σ. 132-5.
17. 'Αποστ. Ε. Βακαλόπουλου, ὁ.π., σ. τομ. 4ος, σ. 618. Δήμου Ν. Μέξη, ὁ.π., σ. 367-68.
18. 'Αποστ. Ε. Βακαλόπουλου ὁ.π.
19. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὅλη ἡ περιοχή τοῦ Πασαβᾶ εἶχε τότε ἐσημαθεῖ. Π. Χιώτη, 'Αναφορά πρὸς τὴν 'Ενετική γερουσία, ὁ.π., σ. 230. 'Επίσης 'Αποστ. Ε. Βακαλόπουλου, ὁ.π., τόμ. 3ος, σ. 546.
20. Προσπάθειες τῶν Βενετῶν νά ὀργανώσουν καπετανίες παρατηροῦνται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου καθὼς συνάγεται ἀπὸ διάφορα ἐπίσημα ἔγγραφα, ἀλλὰ ποιό τό ἀποτέλεσμα ἀγνοοῦμε, ἴσως ὅπως φαίνεται ἀπὸ τίς μετέπειτα πληροφορίες νά ἀπέτυχε, βλ. Κ. Ντόκου, 'Επαναστατικαὶ κινήσεις εἰς τὴν Μάνην πρὸ τῆς Ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου καί ἡ ἐναντι αὐτῶν στάσις τῆς Βενετίας καί 'Ισπανίας (1570-1571). Λακ. Σπ. 1(1972) 218 καί 258-264.
21. Μεγαλύτερη ὁμοιότητα μέ τίς καπετανίες ἔχουν τά χριστιανικά τιμάρια στή νότια 'Αλβανία, ὅπου οἱ τιμαριούχοι ἦταν κληρονομικοὶ καί συνδέονταν μέ δεσμούς αἱματοσυγγένειας μέ τοὺς καλλιεργητές, βλ. Jan Whitaker, *Tribal Structure and National Politics in Albania 1916-1950*, στό *History and Social Anthropology*, Λονδίνο 1968, σ. 262-63 καί 276-77.
22. 'Εννοοῦμε φυσικά τὴν ἐγκατάσταση τῶν σλαβικῶν καί τουρκικῶν φυλῶν στό Βαλκανικό χῶρο.
23. Βλ. Μ. Θ. Λάσκαρι, 'Εκκλήσεις τοῦ ἐπισκόπου Μάνης Νεοφύτου πρὸς τοὺς 'Ισπανούς (1612-1613) διὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Πελοποννήσου. 'Ελληνικά 15(1957)303. Κ. Ντόκου, 'Επαναστατικαὶ κινήσεις εἰς τὴν Μάνην πρὸ τῆς Ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου καί ἡ ἐναντι αὐτῶν στάσις τῆς Βενετίας καί 'Ισπανίας 1570-1571), ὁ.π., σ. 218 καί 260. Κ. Μέρτζιου, 'Η Μάνη εἰς τά 'Αρχεῖα τῆς Βενετίας (1611-1674), ὁ.π., σ. 93 καί 151.

54. Πράγματι τόν τίτλο του καπετάνιου εμφανίζονται νά τόν φέρουν ορισμένα πρόσωπα σέ βενετικά έγγραφα του 1690. Παλαιότερα οί άρχηγοί τών γενών αναφέρονται σάν πρωτογέροντες, βλ. Κ. Ντόκου, ὁ.π., σ. 224. Σ.Β. Κουγέα, 'Αναφορά τών Βοιτυλιωτῶν πρὸς τήν 'Ενετική Δημοκρατίαν (7 'Απριλίου 1690), ὁ.π.
55. Αυτό συνάγεται από τό ὅτι αὐτοί ἄρχισαν νά προσφέρουν σέ καλλιέργεια κτήματά τους μέ ἐνοίκιο καί νά ἀσκοῦν μεγάλη ἐπιρροή στήν περιοχή.Κ.Λ. χφ 4095, ὁ.π., σ. 104.
56. 'Αναργ. Γ. Κουτσιλιέρη, Μανιάτικα Μελετήματα, ὁ.π., σ. 148 κέ.
57. I. Schapera, *Government and Politics in Tribal Societies*, Λονδίνο 1962, σ. 66. Lucy Mair, *An Introduction to Social Anthropology*, Oxford University Press 1972, σ. 124 κέ. Τῆς ἴδιας, *Primitive Government*, Penguin, Λονδίνο 1964, σ. 114, 125 κέ.
58. 'Αναστ. Ν. Γούδα, ὁ.π., σ. ε'. Κατά τό Γιάννη 'Αναπλιώτη ὁ θεσμός του Μπάς Καπετάνιου καθιερώθηκε από τούς Τούρκους τό 1715 καί ἐπρόκειτο γιά οὐσιαστική ἐξουσία, παρόμοια μέ αὐτή του μπέη ἀργότερα, βλ. Γιάννη 'Αναπλιώτη, 'Ενα ἱστορικό Ταξίδι 1715, Καλαμάτα 1957, σ. 13 καί 81.
59. Κατά τό ἔθιμο ὁ Μπάς Καπετάνιος ἐκλεγόταν από τούς πιό ἰσχυροῦς καπετάνιους ἀπ' τήν ἀντίθετη περιοχή (ἀποσκιερή ἢ προσηλιακή) πού ἐκλεγόταν κάθε φορά ὁ μπέης, βλ. 'Αποστ. Δασκαλάκη, 'Η προπαρασκευή τῆς 'Ελληνικῆς 'Επαναστάσεως, ὁ.π., σ. 18. Του ἴδιου, 'Αρχεῖον Τζωρτζάκη-Γρηγοράκη, ὁ.π., σ. 92. Σ.Β. Κουγέα, 'Ιστορικαί πηγαί διά τήν 'Ηγεμονίαν τῆς Μάνης, ὁ.π., σ. 86. 'Αντ. Ξεπαπαδάκου, Πρωτόκολλον ὁμονοήσεως καί συμπ νοίας τῶν Μπέηδων τῆς Μάνης ἐν ὄψει τῆς ἐθνεγεργσίας. Λακωνικά 14(1977) τευχ. 83-84, σ. 150-51.
60. Πρὸς W. Gell, *Narrative of a Journey in the Morea*, Λονδίνο 1823, σ. 268-269.
61. Βλ. σχετικά 'Αποστ. Β. Δασκαλάκη, 'Η Μάνη καί ἡ 'Οθωμανική Αὐτοκρατορία ὁ.π., σ. 194-5. Σ.Β. Κουγέα, 'Η καταγωγή του Παναγιώτη Μπενάκη, ὁ.π., σ. 2-3. 'Ο τίτλος 'Ικιτουκλής προέρχεται από τίς τουρκικές λέξεις *iki*=δύο, *tuş* = ἵππουρίδα μέ τήν κατάληξη -λής, ἐνώ ὁ τίτλος Βας Βυῖου σημαίνει μέγας ἀρχηγός.
62. Βλ. Γιάννη 'Αναπλιώτη, 'Ενα ἱστορικό ταξίδι 1715, ὁ.π., σ. 58. Του ἴδιου, Κουτηφαραῖοι Καπετανάκηδες (γενεαλογικό δένδρο), ὁ.π., σ. 55.
63. Π. Κανελλίδη, Περὶ Μάνης καί Μανιατῶν, ὁ.π., ἀρ. 33.

64. Τό καφτάνι ἢ τσουμπές περιγράφεται : "Ἐπενδύτης, ἄλικος, τζόχα (ροῦχον) μέ κομπία μεγάλα, πλεγμένα μέ χρυσάφι καί τερτίριν καί μέ χρυσᾶς φούντας (κρουνός) καί ὄλος ἐμπρός εἰς τό στῆθος χρυσοκέντητος". Βλ. Γιάννη Ἀναπλιώτη, "Ἐνα ἱστορικό Ταξίδι, ὁ.π., σ. 58. Λέγεται ὅτι ὁ Τζανέτος Γρηγοράκης ἀρνήθηκε μέ περιφρόνηση νά φορέσει τό ἔνδυμα αὐτό, ἀπόδειξη τῆς ὑποτέλειας στούς Τούρκους. Ἰωαν. Β. Πατσουράκου, ὁ.π., σ. 19.
65. Βλ. γιά τούς ὄρους αὐτούς Dimo καί Nicolo Stephanopoli, ὁ.π., σ. 131. Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, Ἀρχεῖο Τζωρτζάκη-Γρηγοράκη, ὁ.π., σ. 29. Ἀποστ. Ε. Βακαλόπουλου, ὁ.π., τομ. 4ος, σ. 549. Σ.Β. Κουγέα, Ἱστορικάί πηγαί διὰ τήν Ἡγεμονίαν τῆς Μάνης, ὁ.π., σ. 76. Ἀωνύμου, Ἱστορικάί ἀλήθειαι συμβάντων τινῶν τῆς Μάνης, ὁ.π., σ. 14.
66. Σ. Β. Κουγέα, Ἱστορικάί πηγαί, ὁ.π., σ. 84.
67. Βλ. Σ. Β. Κουγέα, ὁ.π., σ. 97. Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, Ἡ Μάνη καί ἡ Ὄθωμανική Αὐτοκρατορία, ὁ.π., σ. 197 κέ. Τάκη Χ. Κανδηλώρου, Ὁ Ἀρματωλισμός, ὁ.π., σ. 128 καί 223.
68. Τάκη Χ. Κανδηλώρου, ὁ.π., σ. 274. Ἐλένης Μπελιᾶ, Ὑπόμνημα περί Μάνης, ὁ.π., σ. 277. Κυρ. Σιμοπούλου, ὁ.π., σ. τομ. Γ1, σ. 139.
69. Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, Ἀρχεῖον Τζωρτζάκη-Γρηγοράκη, ὁ.π., σ. 26.
70. Γιά τήν πολιτική αὐτή τοῦ Τζανέτμπεη Γρηγοράκη, βλ. Ε. Yemeniz, Le Magne et les Mainotes, ὁ.π. 35.
71. Βλ. Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, Ἀρχεῖον Τζωρτζάκη Γρηγοράκη, ὁ.π., σ. 294, 298, 301 καί 308. Δικ. Β. Βαγιακάκου, Δύο σχέδια ἀφορῶντα εἰς τήν διοίκησιν τῆς Μάνης κατά τήν Καποδιστριακήν περίοδον. Λακ. Σπ. 1(1972)481 κέ.
72. Βλ. Ἀλέξ. Δρακάκη - Στυλ. Κούνδουρου, ὁ.π., σ. 60 καί 62.
73. Κ.Α. Χφ 3892, ὁ.π., σ. 255.
74. Γερασ. Δ. Καψάλη, Ὁ Ταῦγετος, ὁ.π., σ. 143, σημ. 2.
75. Ἀλέξ. Δρακάκη - Στυλ. Κούνδουρου, ὁ.π., σ. 59 κέ.
76. Κ.Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 606 καί Ἐφημ. "Πελοπόννησος", ἔτος θ'άρ. 232 (3Υ Αὐγ. 1868), σ. 1, στ. 3.
77. Χρήστου Γ. Κωνσταντινόπουλου, ὁ.π., σ. 158 κέ. 129 καί 158. Κ.Α. χφ 4095, ὁ.π., σ. 329.
78. Δήμαρχοι πού ἐκλέγονταν στούς δύο αὐτούς δήμους ἦταν ὁ Γουνελάς, Γιατράκος, Πασιλινάκος Περιμένης, Παπαδόγγονας κ.ἄ. Ὅλοι προέρχονταν ἀ-

πό γένη ίσχυρά καί ἦταν σοῦληδες ἢ μεγαλογενῆτες.

9. Βλ. γενικά γιά τίς ἐπεισοδιακές δημαρχικές καί βουλευτικές ἐκλογές. Σταύρου Χ. Σκοπετέα, Δυό Μανιάτικα Μοιρολόγια, Πελοπ. Ἐστία 2(1954) τεύχ. 8-9, σ. 3. Δημ. Α. Πετρακάκου, Κοινοβουλευτική ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1946, τομ. 2ος Ὀθώνειος Περίοδος (1833-62) σ. 471-2. Κυρ. Δ. Κάσση, ὁ.π., σ. 146. Κ.Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 564 καί 581-2. Ν. Π. Τσιλίκα, Ἡ Σκάλα τῆς Μεσσηνίας ἐπί τουρκοκρατίας καί οἱ ἐκλογικοί ἀγῶνες μεταπαναστατικῶς. Μεσσο. Ἐτοσί (1938) 177 κέ.
10. Κ.Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 212.
11. Κ.Α. χφ 4091, ὁ.π., σ. 117.
12. Δημ. Α. Πετρακάκου, ὁ.π., σ. 218-219, 231, 238, 437, καί 438. Τό φαινόμενο τῆς καταλήψεως τῶν πολιτικῶν ἀξιωματῶν ἀπό πλούσιους γαιοκτήμονες, πού μπορούσαν νά ἀσκήσουν τοπικά ἰσχυρή ἐπιρροή, ἦταν πολύ συνηθισμένο στήν Ἑλλάδα τόν περασμένο αἰῶνα, βλ. Βασ. Ἰ. Φίλια. Κοινωνία καί ἐξουσία στήν Ἑλλάδα. Ἡ νόθα ἀστικοποίηση 1800-1864, Ἀθήνα 1974, σ. 161.
13. Πρβ. Ἰωαν. Χ. Πούλου, Πολιτικά τῆς Πελοποννήσου ἐπί Ὀθωνος. Πελοπ. 2(1957) 56 κέ. Ν. Σ. Κτενιάδη, ὁ.π., σ. 60.
14. Τάκη Χ. Κανδηλώρου, Ὁ Ἀρματωλισμός, ὁ.π., σ. 314.
15. Χρήστου Γ. Κωνσταντινοπούλου, ὁ.π., σ. 158. Ἐπίσης Κ.Α. χφ 4095, ὁ.π., σ. 410.
16. Κ.Α. χφ 4091, ὁ.π., σ. 495-6.
17. Κ.Α. χφ 4095, ὁ.π., σ. 179. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 357.

Η ΑΜΥΝΑ ΤΩΝ ΓΕΝΩΝ : ΠΥΡΓΟΙ ΚΑΙ ΠΥΡΓΟΣΠΙΤΑ

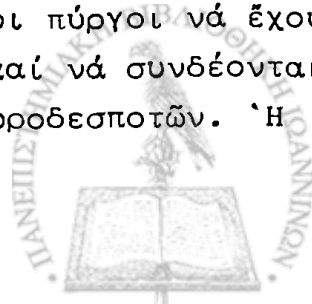
Αυτό πού προξενεῖ ιδιαίτερη ἐντύπωση στή Μάνη εἶναι οἱ πολυάριθμοι πύργοι της. Ἐκτός ἀπό τὰ γνωστά κάστρα (Ζαρνάτας, Πασαβᾶ, Κελεφᾶ κ.ἄ.), πύργους μπορεῖ κανεῖς νά δεῖ διασκορπισμένους σέ λοφίσκους καί ὑψώματα ἢ μεμανωμένους στά χωριά τῆς Ἐξω καί Βόρειας Προσηλιακῆς Μάνης, ἐνῶ στή Μέσα καί γενικότερα στή Νότια Μάνη οἱ πύργοι κατακλύζουν οὐσιαστικά τούς οἰκισμούς καί ἀποτελοῦν πυκνές συστάδες. Μεγάλος εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν πύργων κυρίως στούς τέως δήμους Λάγειας καί Μέσσης.

Πρὶν ὅμως προχωρήσουμε στήν ἐξέταση τῆς λειτουργίας τῶν πύργων στή μανιάτικη κοινωνία, θεωροῦμε ἀπαραίτητο νά παραθέσουμε ὀρισμένα ἱστορικά στοιχεῖα, πού θά μᾶς διαφωτίσουν γιά τήν προέλευσή τους.

Κατά μίαν ἀποψη, οἱ πύργοι ἄρχισαν νά κτίζονται κάτω ἀπό ἐπίδραση φράγκικη καί λόγω τῶν ἐμφυλίων πολέμων τῶν Μανιατῶν, καθώς καί τῶν σίλη-
ρῶν ἀγώνων τους κατά τῶν Τούρκων, πολλαπλασιάστηκαν καί γέμισαν τή Μάνη. Εἰδικότερα οἱ γνωστοί μισθοφόροι *stradioti* μέ τὰ ταξίδια τους στή Δύση, ὅπου πρόσφεραν τίς στρατιωτικές ὑπηρεσίες τους στούς ξένους ἡγεμόνες, γνώρισαν τήν ἱπποτική παράδοση καί, ἐπιστρέφοντας στήν πατρίδα τους, ἔκτιζαν παρόμοιους πύργους. Αὐτό ἄρχισε κυρίως μετά τήν ἄλωση τῆς Κων/πό-
λεως ἀπό τούς Τούρκους.¹

Κατά μίαν ἄλλη ἀποψη οἱ μανιάτικοι πύργοι ὀφείλονται σέ ἐπίδραση πού ἀσκήθηκε στούς Μανιάτες ἀπό τούς Μπαρδουνιώτες Τουρκαλβανούς, πού συνε-
χῶς τούς πίεζαν μέ ἐπιδρομές καί διαρπαγές· εἶχαν ἐξάλλου τή συ-
νήθεια καί αὐτοί νά κτίζουν πύργους.² Ὑποστηρίζεται ὡστόσο ὅτι καί οἱ ἀρβανίτικοι καί οἱ μανιάτικοι πύργοι ἔλκουν τήν καταγωγή τους ἀπό τούς βυζαντινοὺς πύργους, ἐνῶ οἱ μανιάτικοι πύργοι ιδιαίτερα ἔχουν δεχτεῖ ἐπι-
πλέον καί δυτική ἐπίδραση.³

Πιστεύουμε ὅτι τό πρόβλημα θά μπορούσε νά λυθεῖ ἂν ἦταν δυνατή ἡ χρο-
νολόγηση τῶν παλαιότερων πύργων. Νομίζουμε πάντως ὅτι πρέπει νά ἀντιδια-
στέλλονται οἱ μανιάτικοι ἀπό τούς ἀρβανίτικους πύργους (κούλιες) πού εἶναι οὐσιαστικά τετράγωνα, πολυώροφα καί ὄχυρωμένα σπίτια. Μποροῦμε ὅμως νά δεχτοῦμε κάποια σχέση τῶν τελευταίων μέτᾳ μανιάτικα τριώροφα σπίτια.⁴ Ἀν-
τίθετα εἶναι πιθανότερο, ὅπως ὑποστηρίχθηκε, οἱ μανιάτικοι πύργοι νά ἔχουν τήν προέλευσή τους σέ μιά παλαιότερη βυζαντινή παράδοση καί νά συνδέονται μέ τὰ γνωστά βυζαντινά μονοπύργια καί τούς πύργους τῶν χωροδεσποτῶν. Ἡ

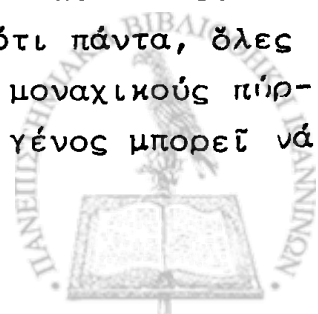

παράδοση αυτή ήταν πολύ ζωντανή στο Μυστρά και στις άλλες βυζαντινές πόλεις ήδη από το 13ο αιώνα.⁵ Ο πύργος είναι αναπόσπαστο στοιχείο στα αρχοντικά της εποχής αυτής, δηλ. πολύ πριν από την εξακριβωμένη εγκατάσταση των *stradioti* στην Πελοπόννησο. Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας εξέλλου αυτή η παράδοση διατηρείται σ' όλο τον ελληνικό χώρο και ιδιαίτερα στην Πελοπόννησο, όπου πύργοι συνεχίζουν να κτίζονται από τους ισχυρούς γαιοκτήμονες για την ασφάλεια των αρχοντικών τους. Στη Μάνη η παράδοση αυτή πρέπει να υπήρχε από παλαιότερα, αλλά πήρε μεγαλύτερη έκταση μετά την κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Τούρκους και την εγκατάσταση ισχυρών βυζαντινών οίκογενειών στη χερσόνησο του Ταινάρου.

Η δυτική (βενετσιάνικη) επίδραση εξέλλου φαίνεται ότι έκδηλώθηκε ύστερότερα, λόγω των στενών σχέσεων των Μανιατών και των Βενετών κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Η επίδραση αυτή στη μορφολογία της αρχιτεκτονικής των πύργων συνίσταται κυρίως στις λεγόμενες *roinvières* (μεταφρ. αλατιέρες), κυλινδρικές προεξοχές που στηρίζονται στις πάνω γωνιές των πύργων.⁶ Δυτική (βενετσιάνικη) επίδραση στη μορφολογία τους φαίνεται επίσης να είναι και η κλίση σέ ορισμένους πύργους των τοίχων πρός τά μέσα.⁷

Τό 1834 οι πύργοι σ' όλη τη Μάνη υπολογίζονται γύρω στους οκτακόσιους.⁸ Από τη Λαγκάδα ("Εξω Μάνη) και πρός την Καλαμάτα οι πύργοι ανήκουν κυρίως σέ καπετάνιους και είναι ελάχιστοι σέ κάθε χωριό. Μερικά χωριά μάλιστα δέν έχουν καθόλου πύργους. Αύτοί όμως αύξάνονται στη Μέσα Μάνη και τουτο δέν είναι άσχετο, κατά τη γνώμη μας, μέ τις έντονότερες οίκογενειακές συγκρούσεις κατά τό 18ο αιώνα στην περιοχή αυτή της Μάνης.⁹

Ένα γένος (clan) μπορεί νά διατηρεῖ ένα ή και περισσότερους πύργους. Οι πύργοι πρέπει νά διαχωρίζονται σέ "μαζικούς", στους οποίους έχουν μερίδιο όλα τά μέλη του γένους - οι πύργοι αύτοί είναι και οι παλαιότεροι - και σέ "μοναχικούς", όπως λένε, στους οποίους δικαιώματα έχουν μόνο ορισμένοι κλάδοι ή οίκογένειες του γένους.¹⁰ Οι πύργοι επομένως ως επί τό πλεῖστον ανήκουν σέ γενιές (lineages), σέ υπογενιές (sublineages) και σπανιότερα σέ υπογένη (subclan), αν υπάρχουν. Γενικά όσο περισσότερο "πολύανδρο" ήταν ένα γένος τόσο περισσότερους πύργους διέθετε.¹¹ Αυτό βρίσκειται σέ αντίστοιχία μέ την όργάνωση των γενών που αποτελούνται από ένα άριθμό κλάδων (γενιών και υπογενιών). Δέν σημαίνει όμως ότι πάντα, όλες οι γενιές ενός γένους μπορούν νά έχουν ξεχωριστούς, δηλ. μοναχικούς πύργους. Αυτό ισχύει κυρίως για τις ισχυρότερες. Τό ότι ένα γένος μπορεί νά

διατηρεῖ περισσότερους πύργους ανταποκρίνεται στό γεγονός ὅτι μέσα στό ἴδιο γένος οἱ γενιές καί οἱ ὑπογενιές εἶναι δυνατό νά βρίσκονται σέ σύγκρουση, καθώς καί στόν τεμαχισμένο χαρακτήρα τῶν γενῶν τῆς Μάνης. Καί χρονολογικά οἱ περισσότεροι πύργοι, ἐφόσον τό κτίσιμό τους χρονολογεῖται ἀπό τό 1770, συμπίπτουν μέ τή δημιουργία καί ἀνάπτυξη τῶν γενιῶν καί ὑπογενιῶν, τῶν γενῶν, τά ὁποῖα χρονολογικά, ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει εἶναι πολύ παλαιότερα (1500-1700). Σέ ἓνα παλαιό μανιάτικο μοιρολόγι τῶν Μιχαλακιάνων χαρακτηρίζεται μέ ἐπιτυχία ἢ προσπάθεια αὐτή τῶν γενῶν νά κτίσουν πολλούς πύργους καί νά ὑπερισχύσουν:

" Ἐ μαυρισμένο γενιακό
 πούσου στόν κόσμο ξακουστό,
 πού ὅπου κι ἄν ἐκάνατε,
 ὀλοῦδε πύργους φτιάνατε,
 πύργους ἐθεμελιώνατε,
 πύργους ἐπά, πύργους ἐκεῖ,
 πύργους στά Δημαρίστια,
 πύργους στά Βουγιουκλιάνια
 καί στά Μιχαλεάνια,
 πύργους στῆς Μόμιας τό Καμπί
 καί στό κεντροκωλόσπιτο."¹²

Μετά τό 1850 κτίζονται μόνο πυργόσπιτα, ὄχυρωμένα δηλ. πολυώροφα σπίτια, πού ἀνήκουν ὡς ἐκ τούτου σέ μικρότερες ὑποομάδες τῶν γενῶν. Ἡ βασιική διαφορά τῶν κτηρίων αὐτῶν ἀπό τούς πύργους εἶναι ὅτι ἔχουν μεγαλύτερες διαστάσεις, μεγαλύτερα παράθυρα καί πάντα εἶναι φτιαγμένα ἔτσι πού νά κατοικοῦνται. Συνήθως ἔχουν τρία πατώματα καί δέν εἶναι τετράγωνα ἀλλά μακρόστενα (3Χ6 μέτρα ἢ 4Χ8).¹³ Τά πυργόσπιτα ἀντικαθιστοῦν κατά τήν τελευταία περίοδο τῆς μανιάτικης ἱστορίας, ὡς πρός τή λειτουργία, τούς παλαιότερους πύργους:

Τά σπίτια, τέσσερα πέντε ἢ καί περισσότερα, τοῦ γένους ἢ τῆς γενιᾶς κτίζονται κολλητά ἢ κοντά στόν πύργο.¹⁴ Ὅταν ὁ πύργος δέν μπορεῖ πιά νά προστατεύσει τά σπίτια πού πληθαίνουν, τότε κτίζεται ἓνας ἄλλος πιο πέρα καί δημιουργεῖται νέα γειτονιά.¹⁵ Φαίνεται ὅμως ὅτι τό κτίσιμο τοῦ νέου πύργου δέν ὀφείλεται πάντα σ' αὐτό τόν ἀπλό λόγο, ἀλλά ὅτι ἔχει σχέση καί μέ τή διακλάδωση τοῦ γένους. Ἡ νέα ὑποομάδα (γενιά) ἀποκτάει κατ' αὐτό τόν τρόπο σχετική ἀνεξαρτησία καί αὐτονομία.

Ἐκτός ἀπό τούς πύργους, πού κτίζονται μέσα στό χωριό, κτίζονται καί ἄλλοι σέ στρατηγικά σημεῖα τῶν χωριῶν, ἢ σ' ἓνα πέρασμα (σταυροδρόμι) ἀ-

νάμεσα στα σύνορα τῶν χωριῶν. Οἱ πύργοι αὐτοὶ λέγονται "Ξεμόνια". Γύρω ἀπὸ τοὺς πύργους αὐτοὺς ἀναπτύσσονται σιγὰ σιγὰ οἰκισμοί. Τὰ Ξεμόνια αὐτὰ μποροῦν νὰ ἔχουν ἀμυντικό χαρακτήρα, ὅταν κτίζονται προληπτικά γιὰ νὰ ἀποτρέψουν ἐπίθεση ἄλλου γένους καὶ ἐπιθετικό χαρακτήρα, ὅταν ἀποβλέπουν στὸν ἀποκλεισμό ἑνὸς ἄλλου γένους ἢ ἀποτελοῦν τὴν πρώτη δύναμη κρούσεως, γιὰ νὰ κτιστεῖ οἰκισμὸς σὲ ἐχθρικό ἔδαφος. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο οἱ πύργοι στὴ Μάνη ἔχουν πολὺ στενὴ σχέση μὲ τὴ μορφογένεση τῶν οἰκισμῶν καὶ τῶν χωριῶν.¹⁶ Τὸ κτίσιμο λοιπὸν πύργων καὶ ἰδιαίτερα Ξεμονιῶν, ἀποτελεῖ ἀφορμὴ πολέμου μεταξὺ τῶν γενῶν καὶ θεωρεῖται ἐχθρική πράξη.¹⁷ Πολλοὶ σκοτωμοὶ ἀναφέρονται σὲ τέτοιες περιπτώσεις. Γι' αὐτὸ συνήθως οἱ πύργοι καὶ τὰ Ξεμόνια κτίζονται ἢ ἐπεκτείνονται νύχτα μὲ τὴ συμμετοχὴ μεγάλου ἀριθμοῦ κτιστῶν καὶ τὴν προστασία τῶν ὄπλων. Τέτοιες ἱστορίες ὑπάρχουν πολλές.¹⁸

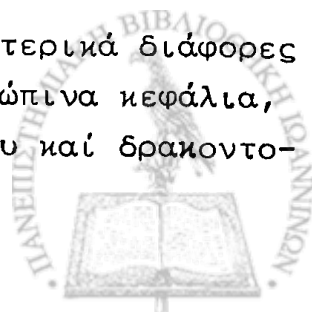
Πύργους μποροῦν νὰ κτίζουν καὶ νὰ διατηροῦν κανονικά, ὅπως ἀναφέραμε σὲ ἄλλο κεφάλαιο, μόνο τὰ ἰσχυρά γένη τῶν Νικλιάνων, τῶν μεγαλογεννητῶν καὶ τῶν καπετάνιων. Οἱ ἀδύνατες οἰκογένειες, ἀχαμνόμεροι καὶ φαμέγιοι, ὅπως ἀναφέρθηκε, δέν ἔχουν τὴ δυνατότητα καὶ δέν τοὺς ἐπιτρέπεται ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς νὰ κτίζουν πύργους.¹⁹ Μποροῦν ὅμως νὰ φτιάξουν καὶ αὐτοί, ὅταν ἀποκτήσουν δύναμη. Σὲ ἐρώτησή μου, γιὰτὶ ἡ τάδε οἰκογένεια δέν ἔχει πύργους, οἱ πληροφορητές μου ἀνέφεραν (μὲ κάποιον ἀλήθεια, δισταγμὸ) ὅτι αὐτοὶ ἦταν ἀχαμνόμεροι. Ὅταν ὅμως ρώτησα μέλος τῆς ἴδιας οἰκογένειας, γιὰτὶ δέν ἔχουν δικούς τους πύργους, μου ἀπάντησαν : "γιὰτὶ τοὺς γκρέμισε ὁ Fedex ἐπειδὴ αὐτοὶ ἦταν οἱ μόνοι πού ἀντισταθῆκανε". Στὴν προσπάθεια νὰ βρεῖ κανεὶς τὴν ἀλήθεια πρέπει νὰ εἶναι πολὺ ἐπιφυλακτικός στὰ στοιχεῖα πού παίρνει ἀπὸ τοὺς πληροφορητές, οἱ ὁποῖοι πάντα προσπαθοῦν, ὅπως εἶδαμε σὲ ἄλλο μέρος τῆς ἐργασίας, νὰ δώσουν εἰκόνα ἰσχύος στὸ γένος τους.

Οἱ πύργοι εἶναι τετράγωνοι καὶ ἔχουν διαστάσεις 3X3 ἢ 5X5 μ. καὶ ὕψος τοῦ φτάνει στοὺς παλαιότερους τὰ 6-10 μ. καὶ στοὺς νεώτερους μερικὲς φορές τὰ 20-25 μ.²⁰ Οἱ στρογγυλοὶ πύργοι δέν συνηθίζονται στὴ Μάνη παρά μόνον σὲ σκοπιές σὲ φρούρια καπετάνιων (π.χ. τῶν Γρηγοράκηδων στὸ Μαυροβούνι, Ἀγερανὸ κ. ἄ.). Ἡ μοναδικὴ περίπτωση στρογγυλοῦ πύργου πού γνωρίζω, εἶναι ἐκεῖνου τῶν Μιχαλιτσιάνων στὴ Λαγκάδα τῆς Ἐξω Μάνης. Οἱ Λαγκαδιῶτες τὸ στρογγυλὸ αὐτὸ πύργο τὸν ὀνομάζουν "γουλὰ".²¹ Οἱ παλαιότεροι πύργοι τῶν καπετάνιων, πού χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὰ 1770, εἶναι πρὸ πλατιοὶ καὶ πρὸ χαμηλοὶ (καστρόπυργοι) καὶ εἶναι μέχρι σήμερα κατοικήσιμοι, ὅπως τοῦ καπετάν Χρηστέα, καπετάν Δουράκη, καπετάν Χαντζάκου. Συχνά αὐτοὶ προστατεύονται ἀπὸ ὄχυρωμένους περίβολους μὲ πολεμιστρες ἢ εἰδικές διπλές

ντουφεκώτρυπες. Οἱ πύργοι αὐτοὶ φαίνονται σάν νά στηρίζονται στό ἔδαφος στερεά, ἐνῶ τῆς Μέσα Μάνης σάν εἶναι μετέωροι στόν ἀέρα. Στή Μέσα καί γενικότερα στή Νότια Μάνη οἱ περισσότεροι πύργοι κτίζονται στό διάστημα κυρίως 1770-1850 καί εἶναι πιά ψηλοί, πιά στενοί, καί στενεύουν πρὸς τὰ πάνω. Αὐτοὶ οἱ πύργοι σπανιότατα κατοικοῦνταν. Οἱ πύργοι παλαιότερα κτίζονταν μέ ξερολιθές ἀπό ὀγκόλιθους, ἀργότερα ὁμως, χαμηλά, γινόταν χρήση καί ἀμμοκονιάματος μέ ἀσβέστη, γιὰ νά ἀντέχουν τὰ θεμέλια στά κτυπήματα τῶν ἐχθρικών κριῶν καί γιὰ νά μή μπορεῖ νά σκαρφαλώσει ἄνθρωπος. Ἀργότερα οἱ πύργοι κτίζονταν ὀλόκληροι μέ ἀμμοκονίαμα καί ἀσβέστη· πρὶν κτίσσουν, ἔσκαβαν μέχρι νά βροῦν βράχο (πέτρα ριζωμιά). Οἱ ἰσχυρότερες οἰκογένειες ἐπιδίωκαν νά βροῦν ψηλό μέρος γιὰ νά κτίσουν τοὺς πύργους τους καί νά ἐλέγχουν ἔτσι τὴν περιοχή. Τό ὕψος τῶν πύργων ἐξαρτιόταν πάντα ἀπὸ τὴν προσπάθεια κάθε οἰκογένειας καί τὸν ἀνταγωνισμό, νά ἔχει τὸν ἐχθρικό πύργο πιά χαμηλά. Ὑψωνε ὁ ἓνας τὸν πύργο του, ὕψωνε καί ὁ ἄλλος τὸ δικό τους. Ἔτσι ἐξηγεῖται αὐτὴ "ἡ μανία τοῦ ὕψους". Γι' αὐτό καί οἱ πύργοι τῶν καπετάνιων τῆς Ἐξω καί Βόρειας Προσηλιακῆς Μάνης δέν ἦταν τόσο ψηλοί. Ἐκεῖ τέτοιος ἀνταγωνισμός δέν ὑπῆρχε. Οἱ πόρτες τους εἶναι τόσο μικρές πού μόλις μποροῦν νά μποῦν ἄνθρωποι μέ τὰ γόνατα. Ἐξωτερικά οἱ πύργοι ἔχουν μικρά παραθυράκια, τίς θυρίδες ἢ "ντουφεκώτρυπες". Ψηλά ἔχουν τοὺς "πετρομάχους" καί τίς "ζεματίστρες" (ἔχυναν ἀπὸ ἐκεῖ πάνω καυτό νερό ἢ λάδι στους ἐχθρούς πολιορκητές). Ἐσωτερικά οἱ πύργοι ἔχουν καμάρες πού γίνονταν μέ καλούπωμα, "μποτιλιάρισμα", ὅπως λένε. Αὐτό γινόταν μέ σανίδες καί καδρόνια. Πάνω σ' αὐτές κολλοῦσαν μέ ἀσβέστη, λάσπη καί ἄμμο τὴ μιά πέτρα μέ τὴν ἄλλη παράλληλες. Ἐκεῖνο τὸ μέρος πού γυρίζει στὴν καμάρα λέγεται "λάσκαρο". Ἐκίζαν μιά δυὸ καμάρες, καί ὕστερα τοποθετοῦσαν πατώματα ἀπὸ ξύλα ἢ πλάκες. Πάνω ψηλά ὑπῆρχαν τὰ λεγόμενα "κλουβιά", ἀπ' ὅπου κρυμμένοι πολεμοῦσαν. Τό ὕψος τους ἦταν γύρω στά δύο μέτρα ἀπὸ τὸ τελευταῖο πάτωμα. Ὁ τοῖχος στά κλουβιά εἶχε συνήθως ὀδοντώματα καί ἐπάλλξεις (πολεμίστρες). Ἡ κάθετη ἐπικοινωνία στό ἐσωτερικό τοῦ πύργου γίνεταί μέ "καταρράκτες", καταπακτές καί ξύλινες σκάλες ἢ μέ καρφιά στους τοίχους ἀπὸ τὰ ὁποῖα κρατιόνταν οἱ ἀναρριχόμενοι. Τὰ ὑπόγεια τῶν πύργων λέγονται "γοῦβες" καί πολλές φορές χρησίμευαν γιὰ φυλακὴ ἢ γιὰ ἀποθήκευση τῆς συγκομιδῆς.

Μερικὲς φορές οἱ πύργοι (καί τὰ πυργόσπιτα) ἔχουν ἐξωτερικά διάφορες ἀποτρεπτικὲς παραστάσεις, ὅπως χαραγμένα ἢ ἀνάγλυφα ἀνθρώπινα κεφάλια, ἀπεικονίσεις ἀγίων, ἰδιαίτερα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐφίππου καί δρακοντοκτόνου.²²

Ἰδιαίτερα ἔθιμα γιὰ τὸ θεμελίωμα τοῦ πύργου δέν ὑπῆρχαν. Καμιὰ φορά πυροβολοῦσαν στὸν ἀέρα.

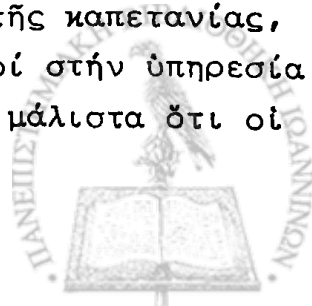
Στὸν πύργο κλείνονταν οἱ ἄντρες τοῦ γένους, ὅταν ἄρχιζαν οἱ ἐχθροπραξίες. Πρὶν ἀπὸ τὴν εἰρήνευση τῆς Μάνης ὑπῆρχε πάντα ἓνας φρουρός στὸν πύργο πού λεγόταν "βαρδιάτορας". Αὐτός ἀνῆκε στὸ γένος ἢ τῆ γενιά πού εἶχε τὸν πύργο καὶ δέν εἶχε δικαίωμα νὰ ἐγκαταλείψει τὴ θέση του, ἂν δέν εὔρισκε ἔμπιστο ἀντικαταστάτη του. Ἀναφέρεται μάλιστα ὅτι γέροντες πού εἶχαν ζήσει σχεδὸν ὀλόκληρη τὴ ζωὴ τους κλεισμένοι στὸν πύργο τους ἀγνοοῦσαν κι αὐτὰ τὰ περὶχωρα τῶν χωριῶν τους. Κάθε ἀρσενικό μέλος τῆς γενιᾶς εἶχε ὑποχρέωση ἐκ περιτροπῆς μέ τὴν ἐβδομάδα ἢ τὸ μῆνα νὰ φυλάξει βαρδιάτορας στὸν πύργο.²³

Οἱ πύργοι ὀπλίζονταν μέ μικρά κανόνια, τίς "κολομπρίνες," πού τίς χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἐμπόλεμοι γιὰ νὰ γκρεμίσουν τοὺς ἐχθρικούς πύργους καὶ νὰ διώξουν τὸ ἀντίπαλο γένος.²⁴ Σέ ὀρισμένες περιπτώσεις οἱ συγκρούσεις κατέληγαν καὶ σέ ἀνατινάξεις τῶν πύργων μέ εἰδικές νάρκες τίς μίνες ἢ πυρίτιδα καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὑπερασπιστές τους ἔχαναν τὴ ζωὴ τους. Τίς ἐκρηκτικὲς ὕλες τοποθετοῦσαν στὰ θεμέλια τῶν πύργων, ἀφοῦ ἔσκαβαν "λαγούμια".²⁵

Στοὺς ψηλοὺς πύργους ὑπῆρχε παλαιότερα ἢ συνήθεια νὰ γίνονται τὰ βαφτίσια. Τὸ ἐπιδίδωκαν αὐτό γιὰ νὰ μεγαλώσουν τὰ παιδιά, νὰ ψηλώσουν δηλ. ὅπως οἱ πύργοι. Ἀποφεύγαν γενικὰ νὰ βαφτίζουν τὰ παιδιά σέ χαμηλά σπίτια.²⁶

Οἱ πύργοι κτίζονταν ἀπ' ὅλα τὰ μέλη τοῦ γένους.²⁷ Μόνο ὁ πρωτομάστορας ἦταν ξένος.²⁸ Ἡ συνεισφορά μεταφραζόταν σέ ἐργασία καὶ ὑλικά καθὼς καὶ σέ χρήματα. Μέρος μάλιστα τῶν χρημάτων πού ἔπαιρνε τὸ γένος ἀπὸ τὴ νύφη πού πάντρευε δινόταν γιὰ τὸ κτίσιμο καὶ τὴ συντήρηση τοῦ πύργου.²⁹ Σέ περίπτωση ὅπου ἓνας τέτοιος πύργος γκρεμιζόταν, τὰ μέλη τοῦ γένους μοίραζαν μεταξὺ του τίς πέτρες. Ἄν κανεὶς δέν ἤθελε ἀπὸ τὸ γένος νὰ συνεισφέρει κατὰ τὴν ἀναλογία του, τὰ ἄλλα μέλη τὸν περιφρονοῦσαν καὶ δέν τὸν ἐπροστάτευαν.³⁰

Σέ ὀρισμένες ὁμως περιοχές τῆς Ἐξω καὶ βόρειας Προσηλιακῆς Μάνης, ὅπου ὑπῆρχαν καπετανίες ἀναφέρεται ὅτι τοὺς πύργους δέν τοὺς ἐκτιζαν μόνο οἱ συγγενεῖς τῶν καπετάνιων, ἀλλὰ ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς καπετανίας, ὅπωςδῆποτε μέ κάποιο εἶδος καταναγκασμοῦ, ἢ ἀκόμα μισθωτοὶ στὴν ὑπηρεσία τῶν καπετάνιων.³¹ Στὸν πρῶην δῆμο Λεπτινίου ὑποστηρίζουν μάλιστα ὅτι οἱ

πύργοι ανήκαν αρχικά σέ όλους τούς κατοίκους καί ὅτι κατόπιν τούς ἰδιοποιήθηκαν οἱ ἰσχυρές οἰκογένειες τῶν καπετάνιων.³² Ὑπάρχει δηλ. ἐδῶ μιὰ ἐμφανῆς τάση οἱ πύργοι ἀπό συλλογική ἰδιοκτησία τῶν γενῶν νά καταλήξουν οἰκογενειακή ἰδιοκτησία ἡγετικῶν οἰκογενειῶν μέσα σ' αὐτά.

Σέ μιάν ἄλλη περίπτωση πάλι, φαντάζομαι μοναδική, ὁ πύργος κτίστηκε ἀπό τούς ταξιδιωτές, πού γιά νά περάσουν τό πέρασμα τοῦ Κάβαλλου (Πύρριχου) στήν Πρόσηλιακή Μάνη, ἐξαναγκάζονταν ἀπό τό γένος, πού ἔλεγε τήν περιοχή, νά φέρνουν σάν δικαίωμα διόδου ἀπό μιὰ πέτρα.³³

Οἱ πύργοι ἦταν ἰδιοκτησία τῶν γενῶν μέ τήν πλατιά σημασία τοῦ ὄρου καί δέν μπορούσαν νά κληρονομηθοῦν ἀπό γυναῖκες ἢ νά πωληθοῦν.³⁴ Σέ περίπτωση πού μιὰ οἰκογένεια δέν εἶχε ἀγόρια, ὁ πύργος περιερχόταν στούς πιό στενοῦς ἀρσενικούς συγγενεῖς τοῦ πατέρα. Στήν Ἔξω Μάνη ὅμως καί ἰδιαίτερα στήν περιοχή ἀπό τήν Καρδαμύλη μέχρι τήν Καλαμάτα μετά τό 1900 ὑπάρχουν περιπτώσεις πού οἱ πύργοι δόθηκαν προίκα σέ μοναχοκληρονόμισσες, ἢ πωλήθηκαν. Τέτοιες περιπτώσεις μοῦ ἀναφέρθηκαν στό χωριό Προσήλιο (πρώην Διασίνοβα) τοῦ τέως δήμου Καρδαμύλης γιά τόν πύργο τῶν Καρδομυταίων πού ἀνήκει τώρα στήν οἰκογένεια Διαμαντέα καί γιά ὀρισμένους ἄλλους στά χωριά Πραστεῖο καί Ζωχώρι τῆς ἴδιας περιοχῆς.³⁵ Παρόμοιο γεγονός ἀναφέρεται καί ἀπό τόν περιηγητή Walpole γιά τόν πύργο στίς Κιτριές τοῦ μπέη τῆς Μάνης Τζανέτου Κουτήφαρη, πού δέν εἶχε ἀρσενικούς ἀπογόνους.³⁶ Τά παραπάνω σχετίζονται μέ τήν προχωρημένη ἐσωτερική διαφοροποίηση καί διαστρωμάτωση τῶν ἀριστοκρατικῶν καί τῶν ἄλλων γενῶν τῆς περιοχῆς αὐτῆς καθώς καί μέ τό ὅτι ἐκεῖ ἡ διαδοχή στό ἀξίωμα τοῦ καπετάνιου γινόταν ὑποχρεωτικά μέσα στήν οἰκογένεια μέ τή στενή σημασία τοῦ ὄρου. Πρέπει ἐξ-ἄλλου κάποια σχέση νά ὑπάρχει καί μέ τό ὅτι οἱ περισσότεροι πύργοι στήν Ἔξω Μάνη εἶναι κατοικήσιμοι (καστρόπυργοι) ἢ εἶχαν μεταβληθεῖ σέ κατοικίες. Στήν τελευταία περίπτωση κατά τή νεώτερη περίοδο καί ἐφόσον οἱ πύργοι συνέχιζαν νά ἀποτελοῦν συλλογική ἰδιοκτησία τῶν γενῶν ἢ διανομή τῶν ὀρόφων γινόταν μέ λαχνό. Ὑπάρχουν μάλιστα καί περιπτώσεις σέ τέτοιες διανομές, πού λόγω διαφωνίας ἐπῆλθε μεταξύ τῶν οἰκογενειῶν τῶν γενῶν ὀριστική ρῆξη καί διάσπαση.³⁷

Οἱ σωζόμενοι σήμερα ἀκέραιοι πύργοι εἶναι πολύ λίγοι σέ σχέση μέ τό παρελθόν. Πολλοί καταστράφηκαν ἢ κολοβώθηκαν κατά τήν Ὄθωμανική περίοδο ἀπό τόν στρατηγό Feder, ὁ ὁποῖος, ὅπως εἶδαμε, πῆρε δραστικά μέτρα εἰρηνεύσεως τῆς Μάνης, ἄλλοι γκρεμίστηκαν ἀπό τούς ἰδίους τούς ἰδιοκτῆτες καί οἱ πέτρες τους χρησιμοποιήθηκαν σέ ἄλλες οἰκοδομές. Ἄλλοι ἔχουν μετα-

τραπεύσεν καφενεύα ή κατοικίες μέ φανταχτερά χρώματα.³⁸ Τό κράτος τε-
λευταία προσπαθεί νά τούς διασώσει και τούς έχει χαρακτηρίσει διατη-
ρητέα μνημεία.

... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.

J.M. Wagstaff, House types as an index in Settlement Study, A case
study from Greece reported from Transactions and Papers, Cambridge,
University of London 1965, σ. 70.

... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.

... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.

... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.

... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.

... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.

... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.
... της Κωνσταντινούπολης, Βυζάντιον, 1954, σ. 21.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

Η ΑΜΥΝΑ ΤΩΝ ΓΕΝΩΝ : ΠΥΡΓΟΙ ΚΑΙ ΠΥΡΓΟΣΠΙΤΑ

- Δικ. Β. Βαγιακάκου, Οί πύργοι τῆς Μάνης, Πελοπ. Πρωτοχρ. 1959, σ. 65.
- Ν. Μουτσοπούλου, Ἡ ἐπίδραση τῆς Μορφολογίας τῶν πύργων στήν ὄχυρή κατοικία τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου τοῦ XVI-XVIII αἰῶνος, Φρουρ. Χρον. 1 (1973) 39.
- Ν. Μουτσοπούλου, Ἡ ἐπίδραση τῆς Μορφολογίας τῶν πύργων στήν ὄχυρή κατοικία τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου τοῦ XVI-XVIII αἰῶνος, ὁ.π., σ. 39. Ἐπίσης Ν. Μουτσοπούλου, Συμβολή στήν τυπολογία τῆς Βορειοελλαδικῆς κατοικίας. Πρακτικά τοῦ Β' Συμποσίου Λαογραφίας τοῦ Βορειοελλαδικοῦ χώρου, Κομοτηνή 19-22 Μαρτίου 1975, σ. 293. Παραδείγματα τέτοιων βυζαντινῶν πύργων ἔχουν διασωθεῖ μέχρι σήμερα στήν μοναστηριακή ὄχυρωματική τέχνη τοῦ Ἁγίου Ὀρους καί ἄλλων περιοχῶν.
- Πρβ . J.M. Wagstaff, House types as an index in Settlement Study. A case study from Greece, reprinted from Transactions and Papers, Publication, no 37, University of Durham 1965, σ. 70.
- Μ. Μουτσοπούλου, Συμβολή στήν τυπολογία τῆς Βορειοελλαδικῆς κατοικίας, ὁ.π., σ. 293. Πόπη Π. Θεοδωρακάκου-Βαρελίδου, Κάστρο Γρηγοράκηδων εἰς Ἄγερανό Μάνης. Τεχν. Χρον. 1972, τεῦχ. 4, σ. 309-310.
- Ν. Μουτσοπούλου, Ἡ ἐπίδραση τῆς μορφολογίας τῶν πύργων στήν ὄχυρή κατοικία τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου τοῦ XVI-XVIII αἰῶνος, ὁ.π., σ. 39.
- Ἐχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι τό γεγονός πῶς οἱ τοῖχοι τῶν πύργων δέν ἔχουν κλίση πρὸς τά μέσα ἀποκλείει μιά ξένη, δυτική ἐπίδραση. Βλ. Πόπη Π. Θεοδωρακάκου-Βαρελίδου, Κάστρο Γρηγοράκηδων εἰς Ἄγερανό Μάνης, ὁ.π., σ. 309 καί 312. Ἡ ἀλήθεια πάντως εἶναι ὅτι σέ ἀρκετές περιπτώσεις τοῦτο συμβαίνει, ὅπως σέ πύργους στή Λάγεια, Μίνα, Πύργο Δυροῦ κ.ἄ. βλ. Κ.Λ. ΧΦ 4091, ὁ.π., σ. 72. ΧΦ 3892, ὁ.π., σ. 521 (φωτογραφίες).
- Georg von Mauger, Ὁ Ἑλληνικός Λαός, Ἀθῆναι 1834 (μεταφρ. Πράτσια - Καραστάθη), Ἀθῆναι 1943, σ. 137. Ἐκτενὴ κατάλογο τῶν πύργων τῆς Μάνης παραθέτει ὁ Κατσικάρος, ὁ.π., σ. 76 κέ.
- Καί ἰσχυρὰ κατὰ τόν Wagstaff, τό κτίσιμο καί ἡ αὔξηση τῶν πύργων σχετίζονται μέ τήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί τόν πολλαπλασιασμό τῶν συγκρούσεων κατά τήν περίοδο αὐτή. Αὐτός ὁμως ἀρνεῖται τήν ὑπαρξη πύργων πρὶν ἀπὸ τόν αἰῶνα αὐτόν πράγμα πού κατὰ τή γνώμη μας δέν στηρίζεται σέ ἐπαρκή στοιχεῖα, βλ. J.M. Wagstaff, Vendetta, War and Society in the Morphogenesis

of Rural Settlements in the Mani, Greece, ὁ.π., σ. 523.

1. Βλ. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 168, 171, 179 καί 204.
2. Βλ. Κ. Α. χφ 4091, ὁ.π., σ. 95.
3. Βασιλ. Ε. Πετρούνια, Μανιάτικα μοιρολόγια, σειρά Α, Ἀθήνα 1934, σ. 51.
4. Σ. Α. χφ 601, σ.α' (Σταυρούλα Μ. Δαβάκη, Κεχριάνικα έπαρχ. Οίτύλου 1969).
5. Κ. Α. χφ 4091, ὁ.π., σ. 80.
6. Δημ. Β. Δημητράκου - Μεσίσκλη, ὁ.π., σ. 139.
7. Στο ίδιο.
8. J.M. Wagstaff, Vendetta, War and Society in the Morphogenesis of Rural Settlements in the Mani, Greece, ὁ.π., σ. 519.
9. Δημ. Β. Δημητράκου - Μεσίσκλη, ὁ.π., σ. 139.
10. Μιά τέτοια χαρακτηριστική ιστορία μου αναφέρθηκε στή Λάγεια, ὅπου τριακόσιοι άντρες μέσα σέ μιá νύχτα ὕψωσαν τόν πύργο τοῦ Γερακάρη Βουγιουκλάκη, βλ. Κ. Α. χφ 3892, ὁ.π., σ. 254.
11. Georg von Maurer, ὁ.π., σ. 137 καί Δικ. Β. Βαγιακάκου, οἱ πύργοι τῆς Μάνης, ὁ.π., σ. 71.
12. Γιά τήν ἀρχιτεκτονική μορφολογία καί τήν κατασκευή τῶν πύργων βλ. σχετικά, Σάββα Κονταράτου, Οἱ παραδοσιακοί οἰκισμοί καί ἱστορικά ἀπομεινάρια τῆς Μάνης περιμένουν προστασία. Φύσις καί Ζωή 3(1976) τεῦχ. 23, σ. 10. Δημ. Β. Δημητράκου-Μεσίσκλη, ὁ.π., σ. 139. Ν. Μουτσοπούλου, Ἡ επίδραση τῆς μορφολογίας τῶν πύργων στήν ὄχυρή κατοικία τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου τοῦ XVI-XVIII, αἰῶνος, ὁ.π. σ. 39. Πόπης Π. Θεοδωρακάκου - Βαρελίδου, Κάστρο Γρηγοράκηδων εἰς Ἀγερανό Μάνης, ὁ.π., σ. 309 κέ. Ἐπίσης Κ. Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 473, 497, 624, 629, 635, 639 καί 659 (φωτογρ.) Χφ 790, σ. 13, (Δημ. Γιαννάκος, Μανιάτικες ἐχθρες 1916), Σ. Α. χφ 1306, σ. 2, (Σταῦρος Ι. Μηλιάκος, Λάγεια Γυθείου 1971), Χφ 2362, σ. 9-10 (Οὐρανία Χ. Ἡλιοπούλου, Κοίτα καί Νόμια Μάνης 1975). Χφ 2364, σ. 9 (Δημ. Νικολινάκος, Ἄλικα έπαρχ. Οίτύλου 1975). Χφ 2368, σ. 13. (Εἰρήνη Π. Ψαράκου Κοῦνος έπαρχ. Οίτύλου 1975).
13. Κ. Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 224.

21. Πρβ. "Στό Πετροβούνι ήταν τό ιστορικό όχυρό, τών Ζερβομπεάνων, στό όποιο έγινε ή μεγάλη μάχη μέ τούς Βαυαρούς, άπ' αυτό σήμερα σώζονται μόνο έρείπια. Στίς έπάλξεις πάνω στίς γωνίες είχε κεφάλια (προσωπίδες) άποτρεπτικά." Κ.Α. Χφ 4095, ό.π., σ. 328.
22. Μ. Μουτσοπούλου, "Η επίδραση τής μορφολογίας τών πύργων στήν όχυρή κατοικία του έλλαδικου χώρου του XVI-XVIII αιώνος ό.π., σ. 39. Δικ. Β. Βαγιακάκου, Οί πύργοι τής Μάνης, ό.π., σ. 73. John Andromedas, Maniat Folk Culture, ό.π., σ. 202.
23. Δημ. Β. Δημητράκου-Μεσίσηλη, ό.π., σ. 260, Σ.Α. χφ 2364, ό.π., σ. 8.
24. Σ.Α. χφ 143, σ. 13. (Σταυρούλα Γ. Μουγιακάκου, Σκουτάριον έπαρχ. Γυθείου 1966-67).
25. Σ.Α. χφ 2366, σ. 61 (Παρασκή Ν. Άντωνάκου, έπαρχ. Οίτύλου 1975).
26. Σέ μιá περίπτωση μέ τή συνεχή διάσπαση του πρωταρχικού γένους, πού έκτισε τόν πύργο, καί τή δημιουργία περισσότερων γενών, ό πύργος κατέληξε συλλογική ιδιοκτησία όλου του χωριού. Κατά τίς έχθροπραξίες τά γένη, πού είχαν δημιουργηθεί μέ τή διάσπαση, προσπαθούσαν νά καταλάβουν πρώτα τόν πύργο, γιά νά μπορέσουν νά έπιβληθούν. Βλ. Κ.Α. χφ 4091, ό.π., σ. 356-7.
27. Σ.Α. Χφ 2364, ό.π., σ. 9.
28. John Andromedas, Women, Vengeance and Unilineal Descent Groups, ό.π., σ. 2 Κ.Α. Χφ 4091, ό.π., σ. 23 καί 84.
29. Παραθέτουμε παρακάτω μιá χαρακτηριστική έπιστολή γυναίκας πρός τό σύζυγό της κατά τό κτίσιμο πύργου : "Σας πληροφορώ ότι οι συγγενείς κτίζουνε πύργον καί είπαν είς τίς γυναίκες, όσοι λείπουν οι άντρες τους, άν θέλετε νά έχετε μερίδιο νά σας γράψουμε νά έλθετε κάτω (δηλ. στή Μάνη) ένας από κάθε σπίτι, είδ' άλλως καί δέν θέλετε νά έλθετε νά πληρώνουμε έμείς οι γυναίκες 1,50 δραχ. τήν ήμέραν καί φαγητόν, είτε καί δέν θέλομεν νά πηγαίνωμεν φαγητόν νά δίδωμεν δύο δραχμές, αλλά έμείς δέν έξεύρομεν από σας καί τούς είπαμε ότι νά σας γράψωμε καί ότι θέλετε κάμετε, λοιπόν άν θέλετε νά έχετε μερίδιον, νά έλθη ό ένας σας κάτω καί νά μάς γράψετε τί νά μεταχειρισθούμε γιά τά λεφτά, όπου μάς ζητούν", βλ. Δικ. Β. Βαγιακάκου, Οί πύργοι τής Μάνης ό.π., σ. 70.
30. Κ.Α. χφ 4091, ό.π., σ. 491 καί χφ 4094, ό.π., σ. 439.
31. Κ.Α. χφ 4094, ό.π., σ. 439.
32. Βλ. γιά αυτή τήν παράδοση Κ.Α. χφ 4095, ό.π., σ. 85.
33. Κ.Α. χφ 3892, ό.π., σ. 258-259.

- γ. Κ.Α. χφ 4094, ὄ.π., σ. 404, 406 καί 543.
- δ. Robert Walpole, ὄ.π., σ. 45.
- ε. Σωκρ. Νηφάκου, ὄ.π., σ. 90.
- ς. Μιχ. Κάσση, Πύργοι καί ἀρχοντικά τῆς Μάνης. Φύσις καί Ζωή, τομ. 1973, σ.15.

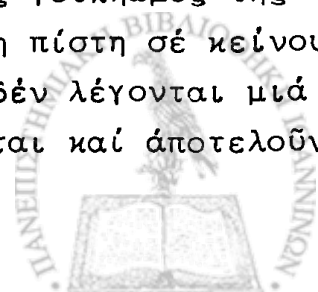

ΛΑΤΡΕΙΑ-ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΚΑΙ ΓΙΟΡΤΕΣ ΤΩΝ ΓΕΝΩΝ

Ἡ λατρεία στή Μάνη μπορεῖ νά διακριθεῖ βασικά σέ δύο επίπεδα, ἓνα οἰκογενειακό ἢ συγγενολογικό καί ἓνα τοπικό. Τό οἰκογενειακό ἢ συγγενολογικό επίπεδο καλύπτει οὐσιαστικά μόνο ἄτομα πού συνδέονται μεταξύ τους μέ κάποιο στενό ἢ μακρινό συγγενικό δεσμό. Στό οἰκογενειακό ἢ συγγενολογικό επίπεδο περιλαμβάνεται ἐπομένως κατά πρῶτο λόγο ὁ σεβασμός (λατρεία) καθώς καί ὅλα τά σχετιζόμενα μέ τούς νεκρούς συγγενεῖς καί τούς μακρινούς ἀκόμα προγόνους. Οἰκογενειακή λατρεία μέ τή στενή ἔννοια ἐκδηλώνεται ἀσφαλῶς μέσα στήν κατοικία καί καλύπτει τούς πολύ στενοῦς συγγενεῖς. Γι' αὐτή θά γίνει λόγος στό ἐπόμενο κεφάλαιο. Συγγενολογική λατρεία ὅμως ἐκδηλώνεται καί στό επίπεδο τοῦ γένους καί τῆς γενιᾶς καί αὐτή εἶναι πολύ σπουδαιότερη ἀπό τήν πρώτη. Ἡ τελευταία αὐτή πού ἀναφέρεται σέ ὅλα τά μέλη τοῦ γένους ἢ μιᾶς γενιᾶς πραγματοποιεῖται μέ εἰδικές γιορτές σέ ἐκκλησίες πού ἀνήκουν στά γένη καθώς καί τή λατρεία Ἀγίων προστατῶν τῶν γενῶν. Ἡ λατρεία αὐτή εἶναι σημαντικότερη ὄχι μόνο στήν περιοχὴ νότια τῆς Ἀρεοπόλεως καί τοῦ Κότρωνα, ὅπου δέν ὑπῆρξαν καπετανίες ἀλλά καί στήν Ἐξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη, ὅπου αὐτές ἀναπτύχθηκαν. Πέρα ὅμως ἀπό τή λατρεία τῶν γενῶν ὑπάρχει κι ἐκεῖνη τοῦ χωριοῦ ἢ μιᾶς περιοχῆς. Παλαιότερα κεντρικές ἐκκλησίες δηλ. καθολικά στά χωριά δέν ὑπῆρχαν, ἔτσι αὐτές οἱ λατρεῖες ἦταν περιορισμένες. Τά μέλη κάθε γένους γιά λόγους ἀσφάλειας ἐκκλησιάζονται στή δική τους ἐκκλησία. Καθολικά ἄρχισαν νά κτίζονται στή Μάνη ἀπό τό πρῶτο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα. Στή Μέσα Μάνη ὑπάρχουν ἀκόμα καί σήμερα χωριά πού δέν ἔχουν τέτοιες ἐκκλησίες. Πιό σημαντικές λατρεῖες σέ τοπικό επίπεδο πρὶν ἀπ' τό 19ο αἰώνα ἦταν οἱ λατρεῖες Ἀγίων σέ ἐρημοκλήσια καί μοναστήρια. Ἐδῶ ὁ παράγων τῆς συγγένειας δέν ἔπαιζε πρωταρχικά σημαντικό ρόλο. Ὅμως οἱ τελευταῖες αὐτές λατρεῖες δέν ἦταν τόσο γενικές, ὅσο παρατηρεῖται πρόσφατα, ἢ συμβαίνουν σέ ἄλλες περιοχές τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου.

Στή Μάνη οἱ νεκροί εἶναι "ζῶντες", δηλ. τούς συγγενεῖς πάντα ἀπασχολοῦν οἱ πρόγονοί τους, ὅσο μακρινοί κι ἂν εἶναι αὐτοί. Τοῦτο ἔχει παρατηρηθεῖ καί σέ ἄλλους λαούς καί σωστά συσχετίζεται μέ τήν ὑπαρξη τῶν γενῶν.¹ Ὁ σεβασμός αὐτός κι ἡ ἀγάπη πρὸς τούς νεκρούς συγγενεῖς φαίνεται ἀπ' ὅλες τίς ἐκδηλώσεις τοῦ βίου τῶν Μανιατῶν. Τά μοιρολόγια, τά ὅποια λέγονται πρὸς τιμὴ τῶν νεκρῶν καί τά ὅποια κατά τό φτέρη εἶναι "ὁ βαθύς γδικημὸς τῆς καρδιᾶς καθώς πολεμᾷ νά νικήσει τό χάρο μέ τήν ἀπαρηγόρητη πίστη σέ κείνους πού φύγανε. Σ' ἐκείνους πού νυχτώθηκαν στήν Κατουγῆς",² δέν λέγονται μιά στιγμή γιά νά ξεχαστοῦν μετά, λέγονται καί ἐπαναλαμβάνονται καί ἀποτελοῦν τήν ἱερὴ παρακαταθήκη τῶν νεκρῶν προγόνων ἐνός γένους.

Ἡ ἀγάπη καὶ ὁ στενὸς δεσμός μετὰ τοὺς νεκροὺς προγόνους καταφαίνεται ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τῶν γενῶν. Στὴ Μάνη δὲν ὑπῆρχαν παλαιότερα κοινοτικά νεκροταφεῖα. Κάθε γένος δίπλα στὴν οἰκογενειακὴ ἐκκλησία του εἶχε καὶ τὸ οἰκογενειακὸ νεκροταφεῖο του. Οἱ νεκροὶ ἦταν κοντὰ στὴν αὐλή του. Σὲ πολλές περιπτώσεις αὐτὸ συμβαίνει καὶ σήμερα ἀκόμα καὶ ἂν ἔχουν δημιουργηθεῖ κοινοτικά κοιμητήρια (βλ. Πύργο Δυροῦ, Μηλέα). Ἀκόμα καὶ ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχαν παλαιότερα, σήμερα κατὰ τὴν ἀνέγερση νέων οἰκοδομῶν, δίπλα στὰ εἰσόδια ἐνὸς μικροῦ ναοῦ ξεθάβονται τάφοι καὶ ἀποκαλύπτονται ὅσταν. Ἀρκεῖ νὰ ρωτήσῃ κανεὶς, ἂν παλαιότερα στὸ τάδε ἐκκλησάκι ὑπῆρχε νεκροταφεῖο, γιὰ νὰ πάρῃ θετικὴ ἀπάντηση.³ Τοῦτο ἀποδεικνύει ὅτι καὶ τὸ ἐκκλησάκι αὐτὸ ἦταν κάποτε οἰκογενειακὸ. Ἡ ἀστυνομία μάλιστα, ἡ ὁποία τὴ νεώτερη περίοδο εἶχε ἀπαγορεύσει τίς ταφές σὲ οἰκογενειακὰ νεκροταφεῖα μέσα στὸ χωριό, μετὰ πολὺ δυσκολία κατόρθωσε νὰ ἐφαρμόσῃ τὸ νόμο.⁴

Τὰ παλαιὰ αὐτὰ νεκροταφεῖα ἰδρύονταν πάντα κοντὰ ἢ πίσω ἀπὸ τὴν οἰκογενειακὴ ἐκκλησία καὶ οἱ τάφοι τοὺς ἀρχικὰ ἦταν σὲ τύπο καμάρας, γι' αὐτὸ καὶ λέγονταν "καμάρια". Τὸ κτίσιμό τους δὲν διέφερε στὸν τρόπο ἀπὸ τὸ κτίσιμο τῆς συνηθισμένης χωρικοῦ καμάρας τῶν σπιτιῶν μόνο πού αὐτὸ εἶχε μικρὲς διαστάσεις καὶ μικρὴ πόρτα.⁵ Ἀκόμα καὶ σήμερα τὰ οἰκογενειακὰ μνημεῖα στὰ κοινοτικά νεκροταφεῖα λέγονται καμάρια, τὸ σχῆμα τους ὅμως εἶναι τετράγωνο καὶ ἔχουν ἐσωτερικὰ δεξιά καὶ ἀριστερὰ θέσεις γιὰ νὰ τοποθετοῦνται τὰ κιβώτια μετὰ τὰ ὅσταν τῶν νεκρῶν μετὰ τὴν ἀνακομιδὴ ἀπὸ τοὺς κυρίως τάφους.⁶ Ὁ σεβασμὸς καὶ ἡ λατρεία πρὸς τοὺς νεκροὺς προγόνους ἐκδηλώνεται μετὰ τὴν ἀνέγερση ἐπιβλητικῶν μνημείων ἀκόμα καὶ γιὰ συνηθισμένους νεκροὺς καὶ στὰ πιὸ μικρὰ χωριά καὶ τοῦτο προκαλεῖ ἰδιαίτερη ἐντύπωση. Κατὰ τὴν ἀνακομιδὴ πού συνηθῶς γίνεται μετὰ τρία ἔτη, ὕστερα ἀπὸ τὸ πλύσιμο τῶν ὀστέων μετὰ κρασί καὶ τὴν δέηση τοῦ ἱερέα οἱ συγγενεῖς προσκυνοῦν τὸ κρανίον τοῦ νεκροῦ, πρὶν αὐτὸ τοποθετηθεῖ στὸ εἰδικὸ κιβώτιο. Τὰ ὅσταν φυλάσσονται μέσα σὲ οἰκογενειακὰ μνημεῖα, σὲ ὀστεοφυλάκια (κοκαλιάρες) ἢ ἀκόμα καὶ μέσα σὲ ἐκκλησίες καὶ τυγχάνουν ἰδιαίτερου σεβασμοῦ καὶ φροντίδας. Τὰ ὅσταν μάλιστα τῶν σπουδαίων ἀνδρῶν (καπετάνιων) καὶ τῶν νεκρῶν τῶν ἡγετικῶν οἰκογενειῶν εἶναι ἀντικείμενο σεβασμοῦ καὶ ἀπὸ ἄλλους μὴ συγγενεῖς κάτοικους τῆς περιοχῆς.⁷ Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μνημόσυνα τίς καθορισμένες περιόδους (τριήμερα, ἐννιάμερα, κτλ.), τίς μεγάλες γιορτές, ὅπως τῶν Βαΐων καὶ τὸ Πάσχα, πρέπει νὰ ἐκδηλωθεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν συγγενῶν πρὸς τοὺς νεκροὺς. Οἱ γυναῖκες παίρνουν βέργες καὶ τίς τοποθετοῦν πάνω στοὺς τάφους τῶν πρόσφατα πεθαμένων,⁸ ἐνῶ τὴ Δευτέρα τῆς Λαμπρῆς, ὅταν γίνεται ὁ μεγαλοπρεπὴς ἐορτασμὸς τῆς περιφορᾶς τοῦ Σταυροῦ, οἱ συγγενεῖς τοποθετοῦν πάνω στοὺς τάφους κόκκινα ἢ μαῦρα ἀβγά, ἀνάλογα ἂν εἶναι πρόσφατο τὸ πένθος, καθὼς

καί κουλούρια. Όλα αυτά κατόπιν βγαίνουν στόν πλειστηριασμό υπέρ τῆς ἐκκλησίας ἀπό τούς ἐπίτροπους, ἐκτός ἀπό τό μεγάλο κουλούρι, πού παραμένει πάνω στόν τάφο ὡς τό τέλος.⁹

Ἡ λατρεία τῶν γενῶν, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ἀσκεῖται στίς οἰκογενειακές ἐκκλησίες. Τέτοιες ἐκκλησίες εἶχαν ὅλα τά γένη. Ἡ ἐκκλησία ἦταν ὁ συνδετικός κρίκος τῶν μελῶν τοῦ γένους. Μερικές φορές ὅμως δύο ἢ τρία γένη εἶχαν μιὰ κοινή ἐκκλησία. Συνέβαινε αὐτό εἴτε γιατί κάποτε τά ἀνεξάρτητα αὐτά γένη ἀποτελοῦσαν ἓνα γένος πού διασπάστηκε εἴτε γιά κάποιο ἄλλο λόγο.¹⁰ Μερικά πάλι γένη ἔχουν περισσότερες ἀπό μιὰ ἐκκλησίες χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι αὐτά ἔχουν διασπαστεῖ. Τότε κάθε μιὰ ἐκκλησία μπορεῖ νά ἑνῆκει σέ ἓνα ξεχωριστό κλάδο ἢ ὑποκλάδο τοῦ γένους.¹¹ Γενικά ὅμως τό τελευταῖο δέν πολυσυνηθίζεται. Συνήθως ἡ ἀπόσχιση καί ἡ ἀνεξαρτησία ἑνός γένους ἐκδηλώνεται μέ τό κτίσιμο δικῆς του ἐκκλησίας. Ἀντίθετα μέ τούς πύργους πού κάθε γένος μπορεῖ νά ἔχει περισσότερους, ἡ οἰκογενειακή ἐκκλησία καί τό νεκροταφεῖο προωθοῦν τήν ἐνότητα τῶν γενῶν σέ πολύ ψηλό βαθμό καί δέν μπορεῖ παρά νά ὑπάρχει κάθε φορά μιὰ ἢ ἓνα. Ἀκόμα καί στίς περιπτώσεις πού ἓνα γένος ἔχει περισσότερες ἐκκλησίες, στήν παλαιότερη θά ἔχουν δικαιώματα ὅλα τά μέλη τοῦ γένους.¹² Δέν εἶναι ἄλλωστε λίγες οἱ περιπτώσεις πού συγγενεῖς ἀπό ἄλλες περιοχές ζητοῦσαν μετά τό θάνατό τους νά ταφοῦν στό δικό τους νεκροταφεῖο δίπλα στήν προγονική ἐκκλησία.¹³

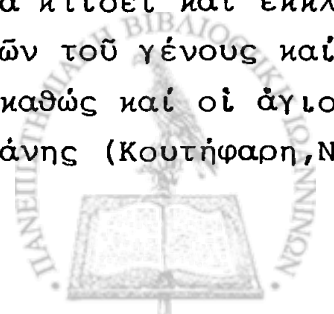
Τίς οἰκογενειακές ἐκκλησίες φροντίζουν οἱ γυναῖκες τοῦ γένους (κόρες καί σύζυγοι) συνήθως μέ συμφωνία κάθε οἰκογένεια ἑναλλάξ κάθε ἐβδομάδα. Ἀνάβουν τά καντήλια καί τίς καθαρίζουν. Ἐπειδή σπάνια οἱ οἰκογενειακές ἐκκλησίες εἶχαν κτηματικές περιουσίες δέν ὑπῆρχε πρόβλημα περιουσιακῆς διαχειρίσεως.¹⁴ Οἱ οἰκογενειακές ἐκκλησίες εἶναι συλλογική ἰδιοκτησία τοῦ γένους, ὅπως καί οἱ πύργοι, καί δέν προέκυπτε ποτέ θέμα κληρονομήσεως τους ἀπό γυναῖκες. Ὅμως κατά τή νεώτερη περίοδο (μετά τό 1900) στήν Ἔξω Μάνη ἔχει συμβεῖ κι αὐτό καί δέν ὀφείλεται ἀσφαλῶς μόνο στήν ἔλλειψη ἀρσενικῶν ἀπογόνων, ἀλλά καί στό γεγονός ὅτι ἡ ἐκκλησία τοῦ γένους μποροῦσε στό τέλος, ὅπως καί ὁ πύργος, νά ἀποβεῖ οἰκογενειακή ἰδιοκτησία μέ τή στενή ἔννοια τοῦ ὄρου. Ἐτσι παρατηρεῖται τό φαινόμενο οἰκογενειακές ἐκκλησίες νά μεταβιβάζονται ὡς προίκα μοναχοκληρονόμισσας σέ ξένες οἰκογένειες.¹⁵ Ὅμως σ' αὐτές τίς περιπτώσεις ἡ κληρονόμος κρατοῦσε τά κλειδιά καί τή φρόντιζε καί παντρευόταν μέσα στό χωριό γιά νά εἶναι κονιά. Σέ μιὰ περίπτωση μοῦ ἀναφέρθηκε ὅτι οἰκογενειακή ἐκκλησία κληροδοτήθηκε ἀπό τό νομό σέ βαφτισιμιό.¹⁶ Πιστεῶ ὅτι αὐτό συμβαίνει, γιατί ἐκεῖ οἱ

οικογενειακές ἐκκλησίες ἔχασαν νωρίτερα τή σημασία τους, ἐπειδὴ κτίστηκαν ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση κεντρικὲς ἐκκλησίες (καθολικά).

Οἱ οἰκογενειακὲς ἐκκλησίες κατασκευάζονται σὲ μικρὲς διαστάσεις. Οἱ πιό μικρὲς μποροῦν νὰ ἔχουν πλάτος 3 μ. καὶ μῆκος 5 μ., ἴσα ἴσα πού χωροῦν μέσα πέντε ἕξι ἄνθρωποι. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ μεγαλύτερες, μέ ἰδιαίτερο* χῶρισμα ἐσωτερικά ἐκτός ἀπὸ τὸ πέτρινο τέμπλο.¹⁷ Οἱ πιό μικρὲς ἐκκλησίες δὲν ἔχουν ξεχωριστό τέμπλο καὶ ἡ Ἁγία Τράπεζα εἶναι κολλημένη μέ τὸν ἀνατολικό τοῖχο τῆς ἐκκλησίας. Ἡ τοιχογραφικὴ διακόσμηση δὲν διαφέρει ἀπὸ τῶν ἄλλων μεγάλων ἐκκλησιῶν στό τυπικό. Οἱ πιό μεγάλες οἰκογενειακὲς ἐκκλησίες ἔχουν κτιστό τέμπλο καὶ μιά ἢ δύο πύλες, πού ὁδηγοῦν στό ἱερό. Μερικὲς ἀκόμα μεγαλύτερες οἰκογενειακὲς ἐκκλησίες ἔχουν ξύλινο τέμπλο, πιό σύγχρονο. Ἡ ὀροφή στίς περισσότερες οἰκογενειακὲς ἐκκλησίες εἶναι καμαρωτή καὶ ἡ καμάρα δὲν διαφέρει ἀπὸ τίς συνηθισμένες καμάρες τῶν σπιτιῶν. Μερικὲς πάλι ἔχουν ἐσωτερικά ξύλινη στέγη καὶ καλαμωτή (πλέξιμο μέ καλάμια). Τὸ πάνω μέρος τῆς στέγης πολλές φορές καλύπτεται μέ κεραμίδια ἢ πλάκες (μάρμαρα, τίγκλες).¹⁸ Σπανιότατα οἱ οἰκογενειακὲς ἐκκλησίες ἔχουν τροῦλο. Κατὰ τὴ νεώτερη περίοδο λόγω ἐπισκευῶν πολλές στέγες καμαρωτὲς ἢ ὄχι ἔχουν σκεπαστεῖ μέ μπετόν. Μερικὲς ἀπ' αὐτὲς τίς μικρὲς ἐκκλησίες ἔχουν κτιστεῖ μέ μεγάλους τετράγωνους ὀγκόλιθους πού θυμίζουν μεγαλιθικά μνημεῖα. Αὐτὲς πρέπει νὰ εἶναι πολὺ παλαιὲς καὶ ὅπωςδήποτε πολὺ παλαιότερες ἀπὸ τίς ἄλλες οἰκογενειακὲς ἐκκλησίες, πού χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 17ο-18ο αἰώνα.¹⁹ Εἴσοδο συνήθως οἱ οἰκογενειακὲς ἐκκλησίες ἔχουν στό δεξιό μακρὺ τοῖχο,²⁰ καὶ τοῦτο συνέβαινε πιστεύουμε γιὰ νὰ μὴν ὑπάρχει ἐπικοινωνία μέ τὸ οἰκογενειακό νεκροταφεῖο, τὸ ὁποῖο βρίσκεται κολλητό στό πίσω μέρος τῆς ἐκκλησίας. Ἐξηγεῖται αὐτὴ ἡ διαρρύθμιση, γιὰτί στίς μικρὲς ἐκκλησίες καμιά φορά γινόνταν καὶ γάμοι καὶ δὲν θεωρεῖτο καλὸς οἰωνός νὰ περάσουν οἱ νεόνυμφοι μέσα ἀπὸ τὰ μνημεῖα τοῦ νεκροταφείου.

Ἡ ἐσωτερικὴ τοιχογραφικὴ διακόσμηση τῶν οἰκογενειακῶν ἐκκλησιῶν εἶναι πλουσιότατη καὶ καλύπτει ἐκτός ἀπὸ τὸ δάπεδο σχεδόν πάντα ὅλο τὸν ἐσωτερικό χῶρο τῆς ἐκκλησίας. Συνεχίζεται ὅπωςδήποτε μιά παλαιὰ βυζαντινὴ παράδοση, ἀλλὰ ἡ τέχνη εἶναι κατώτερη.²²

Τὸ κτίσιμο τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν γινόταν γιὰ πολλοὺς λόγους. Ἐνα γένος, ὅταν ἀναπτυσσόταν καὶ ἔθαβε τοὺς νεκροὺς του, ἔπρεπε νὰ κτίσει καὶ ἐκκλησία. Ἡ ἐκκλησία κτιζόταν μέ συλλογικὴ ἐργασία τῶν μελῶν τοῦ γένους καὶ μέ προσφορά χρημάτων. Οἱ κτίστες ἦταν συνήθως ντόπιοι, καθὼς καὶ οἱ ἀγιογράφοι. Σχολὲς ἀγιογράφων ὑπῆρχαν σὲ πολλὰ χωριά τῆς Μάνης (Κουτήφαρη, Νο-

μιτσι, Λαγκάδα, Οϊτυλο, Κάβαλλο, Πραστεϊο, Ἀνδρούβιστα). Γνωρίζουμε μάλιστα και πολλά ὀνόματα ἁγιογράφων, ὅπως τοῦ Δοξαρά, Δημαγγελέα, Κληροδέτη κ. ἄ.²³

Ἡ ἐκκλησία ἀφιερώνεται συνήθως σέ κάποιο Ἅγιο, τοῦ ὁποίου τό ὄνομα ἔφερε ὁ πρόγονος τοῦ γένους. Ἔτσι ἡ λατρεία τοῦ Ἁγίου συνδυάζεται μέ μιὰ μορφή λατρείας τοῦ γενάρχη (προγονολατρία ἢ ἠρωολατρία).²⁴ Μιά πρόχειρη στατιστική στή ὀνόματα τῶν Ἁγίων πού ἔχουν οἱ οἰκογενειακές ἐκκλησίες ἔδωσε τά ἑξῆς ἀποτελέσματα : ποσοστό περίπου 70% ἀφορᾷ Ἁγίους, κατά πλειονότητα τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ἀκολουθοῦν ὁ Ἅγιος Ἰωάννης, ὁ Προφήτης Ἡλίας, οἱ Ταξιάρχες καί ὁ Ἅγιος Γεώργιος. Ποσοστό περίπου 30% ἀφορᾷ Ἁγίες καί τήν Παναγία. Ἀπ' αὐτό τό ποσοστό 25% περίπου τῶν οἰκογενειακῶν ἐκκλησιῶν εἶναι ἀφιερωμένες στήν Παναγία (Γενέσιο, Εἰσόδια, Κοίμηση). Ἀκολουθοῦν ἡ Ἁγία Βαρβάρα καί σπανιότερα ἡ Ἁγία Παρασκευή, ἡ Ἁγία Μαρίνα καί ἡ Ἁγία Κυριακή. Ἔτσι ἔχουμε δηλ. ἕνα ποσοστό γύρω στή 95% οἰκογενειακῶν ἐκκλησιῶν πού τά ὀνόματα τῶν Ἁγίων μποροῦν νά φέρουν οἱ γενάρχες. Σέ σχέση μέ τό ποσοστό τῶν οἰκογενειακῶν ἐκκλησιῶν πού εἶναι ἀφιερωμένες στήν Παναγία πρέπει νά ἀναφερθεῖ ὅτι τό ποσοστό 25% ξεπερνάει ὁποιοδήποτε ἄλλο ποσοστό Ἁγίου (π.χ. τοῦ Ἁγίου Νικολάου πού εἶναι περίπου 13%). Αὐτό δείχνει ὅτι ἡ λατρεία τῆς Παναγίας στή Μάνη ὑπερέχει σέ σχέση μέ ὁποιοδήποτε ἄλλον Ἅγιο. Πραγματικά σπάνια σέ χωριό δέν θά ὑπάρχει οἰκογενειακό ἐκκλησάκι τῆς Παναγίας. Ἡ λατρεία αὐτή τῆς Παναγίας μπορεῖ νά μᾶς ὀδηγήσει σέ ἐθνολογικά συμπεράσματα, γιατί ἔχει χαρακτήρα βυζαντινό καί ὁπωσδήποτε καθαρά νοτιοελληνικό.²⁵ Ἐξάλλου τό ὄνομα Παναγιώτης εἶναι ἀρκετά συνηθισμένο στή Μάνη. Ἡ συχνότητα τῆς λατρείας τῆς Ἁγίας Βαρβάρας καί τῆς Ἁγίας Παρασκευῆ ἴσως σχετίζεται μέ τάματα, γιατί ἡ πρώτη προστατεύει ἀπό τήν εὐλογία καί ἡ δεύτερη ἀπό παθήσεις τῶν ὀφθαλμῶν. Ἡ συχνότητα τῆς λατρείας τοῦ Προφήτη Ἡλία σχετίζεται ἴσως μέ τήν παλαιότατη λατρεία ὀρεινῆς θεότητας, πού ἐλάμβανε χώρα πάνω ἔσθον Ταῦγετό ἀπό τήν ἀρχαία ἐλληνική ἐποχή.²⁶ Ἡ συχνότητα τῶν οἰκογενειακῶν ἐκκλησιῶν πού εἶναι ἀφιερωμένες στούς Ταξιάρχες ἐξηγεῖται ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ ἐκκλησίες αὐτές ἦταν συνδεδεμένες μέ τά οἰκογενειακά νεκροταφεῖα. Ἡ ἀφιέρωση οἰκογενειακῶν ἐκκλησιῶν σέ Ἅγιους Προστάτες εἶναι, παλαιότατη ἀπό τούς βυζαντινούς χρόνους.²⁷ Στή Μάνη ὅμως φαίνεται ὅτι ἔλαβε ἰδιαίτερη ἐπίδοση αὐτή λόγω τῆς ὑπάρχουσας ὀργανώσεως κατά γένη.

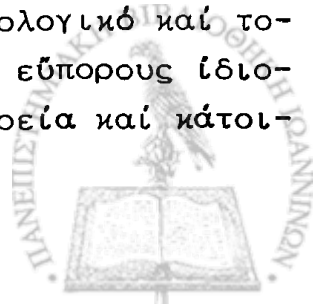
Στούς παραπάνω λόγους γιά τό κτίσιμο μιᾶς οἰκογενειακῆς ἐκκλησίας μποροῦμε ἀκόμα νά προσθέσουμε τή διάπραξη κάποιου ἐγκλήματος. Πίστευαν ὅτι ὁ φονιάς, ἀφιερώνοντας στόν τόπο τοῦ ἐγκλήματος μιάν ἐκκλησία, ἐξασφάλιζε

τή συγχώρηση, ἐνῶ ἔπαυε καί τό αἷμα τοῦ νεκροῦ νά βογγάει καί νά ζητάει ἐκδίκηση²⁸ ἢ ἡ μή ἀπόκτηση τέκνων. Ἄν κάποιος ἦταν ἀκληρος, γιά νά μνημονεύεται τό ὄνομά τους, ἀφιέρωνε καί ἔκτιζε ἕνα ἐκκλησιάκι. Ἀφιέρωνε μερικές φορές καί ὀρισμένα κτήματα, πού λέγονται "ἀγιάτικα". Τή διαχείριση τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς ἄφηνε συνήθως στούς συγγενεῖς του.²⁹

Πρέπει νά ἀναφερθεῖ ὅτι παρά τήν ἀποδιοργάνωση τῶν γενῶν στή Μάνη οἰκογενειακές ἐκκλησίες συνεχίζονται νά κτίζονται ἀκόμα καί σήμερα.

Οἱ οἰκογενειακές ἐκκλησίες ἐγκαινιάζονται κανονικά, ὅπως καί οἱ μεγαλύτερες ἐκκλησίες, ἀπό τό Δεσπότη μέ Ἁγία Δεῖψανα. Ὁ Δεσπότης δηλ. μιά ὀρισμένη μέρα, ἀφοῦ ἔχει κτιστεῖ ἡ ἐκκλησία, ἐρχόταν καί μέ τά Ἁγία Δεῖψανα στό κεφάλι προχωροῦσε στήν πύλη τῆς ἐκκλησίας καί ἐξεδίωκε τό σατανά. Χτυποῦσε τρεῖς φορές καί ἔλεγε "ἄρατε πύλας". Ἐνας πού εἶχε κλειστεῖ μέσα ὑποδυόταν τό σατανά καί ἔλεγε "τίς ἐστίν;" Στό τέλος ὁ Δεσπότης μέ τά Ἁγία Δεῖψανα ἔμπαινε ὀρμώντας μέσα καί φωνάζοντας "Ἄρχων κραταίος καί Βασιλεύς τῆς Δόξης". Ἀκολουθοῦσε τοποθέτηση τῶν Ἁγίων Δειψάνων στήν εἰδική θήκη τῆς Ἁγίας Τράπεζας καί λειτουργία.³⁰ Πολλές φορές γιά τόν ἐγκαινιασμό τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῶν ἔπαιρναν Ἁγία Δεῖψανα ἀπό τόν Ἁγιο Νίκωνα πού κατά τήν τοπική παράδοση βρίσκεται θαμμένος κοντά στό χωριό Πολιάνα (σημ. Ἅγιος Νίκων).³¹

Ἐκτός ἀπό τίς οἰκογενειακές ἐκκλησίες ὑπάρχουν καί πολλά οἰκογενειακά μοναστήρια στή Μάνη. Πολλά ἀπ' αὐτά ἔχουν ἰδρυθεῖ ἀπό τοῦς κατοίκους τῶν χωριῶν. Ὅμως ὅπως καί οἱ ἐκκλησίες τελικά κατέληξαν ἰδιοκτησία ὀρισμένων οἰκογενειῶν ἢ ὀρισμένων μοναχῶν, οἱ ὁποῖοι τά κληροδότησαν σέ συγγενεῖς. Τέτοια οἰκογενειακά μοναστήρια εἶναι : Τῆς φανερωμένης στήν Καστάνια πού νέμονται οἱ Δουράκηδες, τῶν Ἁγίων Σαράντα στό Κουτήφαρη πού ἔχει ἡ οἰκογένεια Κασκανέ, τοῦ Παλερήμου στήν Ἀρεόπολη πού κατέχει ἡ οἰκογένεια Γεωργάκαρου, τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στό Οἶτυλο τῶν Ντεκουλιάνων, τῆς Ἁγίας Τριάδας στό Μπρίκι τῶν Μαυρουδαίων, τῆς Ὁδηγήτριας στό Σταυρί τῶν Σερεμεταίων, τοῦ Προδρόμου στό Δρυ τῶν Μαριολιάνων, τοῦ Ἁγίου Νικολάου στήν Ὀχιά τῶν Ἰσμαηλιάνων καί τῆς Παναγίας στό Πέπο τῶν Τσατσαρουιάνων.³² Τά μοναστήρια αὐτά εἶχαν πολύ μεγάλες περιουσίες ἀπό τάματα πιστῶν, κτήματα, ἐλαιοπερίβολα κ.ἄ. Ἡ λατρεία ὅσα μοναστήρια αὐτά γινόταν σέ ἐπίπεδο συγχρόνως συγγενολογικό καί τοπικό. Τά πανηγύρια ὅσα μοναστήρια ὀργανώνονταν ἀπό τοῦς εὐπορους ἰδιοκτῆτες καμιά φορά καπετάνιους, ἀλλά συμμετεῖχαν στή λατρεία καί κάτοικοι ἀπό ἄλλα γένη καί ἄλλα χωριά.

Ἡ λατρεία σέ καθαρά τοπικό επίπεδο ἀναπτύσσεται, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, κυρίως μετά τό 1830 μέ τό κτίσιμο τῶν κεντρικῶν ἐκκλησιῶν (καθολικῶν). Οἱ ἐκκλησίες αὐτές εἶναι τελείως διαφορετικοῦ τύπου ἀπό τίς οἰκογενειακές. Εἶναι πολύ μεγαλύτερες μέ τροῦλο συνήθως καί ξύλινο τέμπλο. ἔχουν πολυῶρθα ὠραιότατα καμπαναριά καί ἐξωτερικά ἀρκετές φορές πλουσιότατη ἀνάγλυφη διακόσμηση, ἀποτρόπαια ἀνθρώπινα κεφάλια, φίδια, δράκοντες, μαστοειδεῖς ἀποφύσεις κ. ἄ.³³ Ἐσωτερικά ἔχουν ὠραιότατες τοιχογραφίες.³⁴ Οἱ ἐκκλησίες αὐτές, πού εἶναι ἐπιβλητικές, κτίζονται συνήθως στή θέση κάποιας παλαιᾶς οἰκογενειακῆς ἐκκλησίας. Ἄλλες φορές πάλι κάποια κεντρική οἰκογενειακή ἐκκλησία ἀνάλογα μέ τό μέγεθος της γίνεται καθολικό, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες μεταβάλλονται κατά κάποιο τρόπο σέ ἐνοριακές.³⁵ Ἡ νέα ἐκκλησία παίρνει σχεδόν πάντα τό ὄνομα τοῦ παλαιοῦ Ἀγίου, ἢ ἂν δέν συμβεῖ αὐτό καί ὀνομαστεῖ διαφορετικά, ὑπάρχει εἰδικό εἰκονοστάσι γιά τήν εἰκόνα τοῦ παλαιοῦ Ἀγίου σέ κεντρική θέση μέσα στήν ἐκκλησία.³⁶ Μετονομασίες ἐκκλησιῶν γίνονται καί γιά ἄλλους λόγους, π.χ. ἐπειδή ὁ Ἅγιος γιορτάζει τό χειμῶνα καί δέν μπορεῖ νά γίνει πανηγύρι³⁷ ἢ ἐπειδή μέ τήν πληθῶρα τῶν οἰκογενειακῶν ὑπάρχουν στό χωριό δυό ἢ περισσότερες ἐκκλησίες ἀφιερωμένες στόν ἴδιο Ἅγιο.³⁸

Ὅμως ἡ δυσκολία νά κτιστεῖ μιά τέτοια ἐκκλησία ἦταν πολύ μεγάλη. Πρῶτα πρῶτα ἦταν δύσκολο νά συνεργαστοῦν τά γένη τοῦ χωριοῦ πού βρίσκονταν σέ σύγκρουση. Πολύ περισσότερο γιατί τό κτίσιμο μιᾶς τέτοιας ἐκκλησίας τό θεωροῦσαν ἀπώλεια τῆς δικῆς τους θρησκευτικῆς ἀνεξαρτησίας. Σπουδαῖο ἐμπόδιο ἦταν καί ἡ διαφωνία γιά τόν τόπο πού θά κτιζόταν ἡ καινούρια ἐκκλησία. Τά γένη φιλονεικοῦσαν γι' αὐτό. Τό καθένα ἤθελε νά γίνει τό καθολικό στόν τόπο τῆς δικῆς του οἰκογενειακῆς ἐκκλησίας ἢ τοῦ μαχαλά του. Τό γεγονός αὐτό φαίνεται ἀπό τίς παραδόσεις πού πολλές φορές ὑπάρχουν γιά τό κτίσιμο τοῦ καθολικοῦ. Μιά παράδοση πού μοῦ διηγήθηκαν στό χωριό Προσήλιο (Λιασίνοβα) καί τήν ὁποία ἀκουσα σχεδόν αὐτούσια στό χωριό Χαριά τοῦ Πύργου Δυροῦ λέει : "Ὁ Ἅγιος Γεώργιος (καθολικό) εἶναι κτισμένος ψηλά στό χωριό καί ὄχι στήν πλατεῖα. Γι' αὐτό λέγεται σχετικά ὅτι ἡ μεγάλη ἐκκλησία ἦταν νά γίνει στήν Παναγίτσα (παλαιά Πατριαρχαίων), ἀλλά κάποιος πονηρός μετέφερε νύχτα τ' ἀργαλεῖα ψηλά στή θέση τοῦ Ἀγίου Γεωργίου καί ἔλεγε ὅτι εἶδε ὄνειρο νά γίνει ἐκεῖ πάνω ἡ ἐκκλησία.³⁹

Ἡ δυσκολία ἐξάλλου νά συνεργαστοῦν τά γένη στό κτίσιμο τῆς κεντρικῆς ἐκκλησίας φαίνεται καθαρά ἀπό τήν παρακάτω χαρακτηριστική παράδοση ἀπό τά Ἄλικα τῆς Μέσα Μάνης : "ὑπάρχει καθολικό ἡ Παναγία πού χτίστηκε μετά τό 1830 κατά τόν ἐξῆς τρόπο. Ἦταν ὁ Παπαγεννηματάς, τότε εἶχε ἀρ-

χίσει και κτιζόταν η εκκλησία. Σκοτώνονταν όμως μεταξύ τους τα σόγια και δεν τελείωνε. Τους μάζωξε λοιπόν ο παπάς, για να κουβαλήσουν άμμο, για να φτιάξουν την εκκλησία. Συναθροίστηκαν στο χώρο της εκκλησίας, άφησαν τα όπλα τους κάθε οίκογένεια χωριστά και γίναν μία ομάδα και κουβάλησαν άμμο κάτω από τη θάλασσα. Μετά αφού τελείωσαν χωρίστηκαν. Λένε* μάλιστα ότι μετά από μερικές μέρες αλληλοσκοτώθηκαν".⁴⁰ Γενικά στη Μέσα Μάνη οι δυσκολίες αυτές ήταν πολύ μεγαλύτερες. Στην Κίττα μάλιστα η εκκλησία των Αγίων Αποστόλων που προοριζόταν για καθολικό μέχρι σήμερα είναι μισοτελειωμένη κι ούτε φαίνεται πως θα ολοκληρωθεί ποτέ.⁴¹

Οι κεντρικές εκκλησίες με τα πανηγύρια και τόνκοινό εκκλησιασμό συν-έτειναν στην ενότητα των κατοίκων του χωριού και της περιοχής. Οι κά-τοικοι του χωριού, όταν εκκλησιάζονταν, έπρεπε να αφήσουν τα όπλα τους (γκράδες), τό ένα γένος στην μία μεριά και τό άλλο στην άλλη. Συγκρού-σεις δεν επιτρέπονταν μέσα στην εκκλησία κατά τόν εκκλησιασμό. Όταν τελείωνε η λειτουργία και έφευγαν μπορούσαν να σκοτωθούν.⁴² Οι εκκλησί-ες αυτές προικοδοτούνταν με τάματα από τους πιστούς, κτήματα και έλαι-οπερίβολα (βακούφικα, αγιάτικα),⁴³ τά όποια έκαλλιεργούνταν και καλλιερ-γούνται ακόμα και σήμερα με άργατίες. Οι κάτοικοι δηλ. του χωριού μαζεύ-ονται συνήθως την Κυριακή μετά την Θεία Λειτουργία, κατά τίς 10 ή ώρα, και πηγαίνουν και μαζεύουν τίς έλιές.⁴⁴ Σ' άλλες περιπτώσεις οι έπίτρο-ποι βγάζουν σέ πλείστη ρισμό τό ένοίκιο (χτιζάμι) των κτημάτων ή τά δί-νουν σέ κάποιο να τά καλλιεργεί και να δίνει κάτι στην εκκλησία.⁴⁵ Η φροντίδα της κεντρικής εκκλησίας και τό άναμμα των καντηλιών της, αν δεν υπήρχε νεωκόρος, γινόταν εκ περιτροπής από τίς γυναίκες κάθε γένους με την βδομάδα ή τό μήνα.

Στή Μάνη την παλαιά έποχή σέ κάθε χωριό υπήρχαν πολλοί ιερείς. Μερι-κές φορές έφταναν τους έπτά, έννέα.⁴⁶ Οι ιερείς ζούσαν από τίς προσφο-ρές των πιστών. Αύτές ήταν τό "έξομολογητικό" και τό λεγόμενο "μπατίκι" πληρωμή σέ είδος (στάρι, λάδι) με τό σοινίκι από κάθε οίκογένεια.⁴⁷ Έ-πίσης με τά στάρια που πήγαιναν στην εκκλησία καθώς και τίς λειτουργίες (βλογιές). Ο Τζουμελέας λέει : "Οι παλαιότεροι ένθυμούνται πως είχε τό χωριό έξι παπάδες. Η μάνα μου κάθε βδομάδα ζύμωνε άλεύρι, για να παρα-σκευάσει τό ψωμί. Θυμούμαι καλά πως έφτιανε και ένα μεγάλο πρόσφορο για τόν παπά, τό έβαζε σέ ένα καθαρό πεσίκιρι και μου τό έδινε να τό πάω στο σπίτι του παπᾶ. Όταν κάποτε την ρώτησα. Μά κάθε βδομάδα θα πάμε στον πα-πᾶ πρόσφορο ; Σῶπα άνόητε μου είπε, αυτό είναι για τίς ψυχές κείνων που

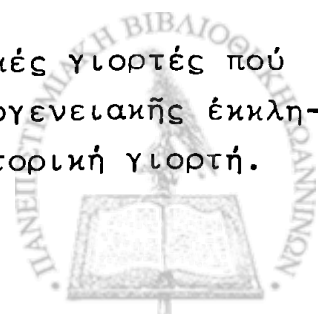

τά πρόσκαναν (= πού απέκτησαν τήν περιουσία)".⁴⁸ Οἱ ἱερεῖς ὅμως εἶχαν πάντα καί δικά τους κτήματα καί ζοῦσαν ἀπό τήν καλλιέργειά τους. Οἱ ἱερεῖς ἦταν σχεδόν πάντα ντόπιοι Μανιάτες, ἀρκετά συχνά μάλιστα προέρχονταν ἀπό τά γένη τῶν χωριῶν.⁴⁹ Σπανιότατα αὐτοί μπορούσαν νά προέρχονται ἀπό ἄλλο χωριό τῆς Μάνης. Τότε οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ τοὺς ἐκτιζαν σπῖτι πού ἀνήκε στήν ἐκκλησία. Καί οἱ ἐπίσκοποι ἐπίσης ἦταν ντόπιοι Μανιάτες καί ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον κατάγονταν ἀπό ἡγετικά γένη τῆς περιοχῆς.⁵⁰ Ἐνα ἰσχυρό γένος μπορούσε νά ἔχει δικό του ἱερέα, ὅμως αὐτός ἐξυπηρετοῦσε καί τίς ἄλλες, τίς ξένες οἰκογένειες, πού δέν εἶχαν.⁵¹

Σήμερα στή Μάνη δέν ὑπάρχουν παρά ἐλάχιστοι ἱερεῖς. Μόνο γιά τήν περιοχή τοῦ Νικλιάνικου καί τῶν μέσα χωριῶν κατά τήν περίοδο τῆς ἐπιτόπιας ἐρευνάς μου ὑπῆρχε ἓνας μόνο ἱερέας, ὁ ὁποῖος φυσικά δέν μπορούσε νά ἐξυπηρετήσῃ ὅλους τοὺς πιστούς μέ ἀποτέλεσμα πολλά χωριά νά μένουν ἀλειτούργητα τῆ Μεγάλη Ἑβδομάδα. Οἱ λειτουργίες ρυθμίζονται στά χωριά ἐκ περιτροπῆς καί βάσει προγράμματος.

Ὁ ἱερέας στή Μάνη λέγεται "παπούλης" καί σπανιότερα "ἀφέντης". Ἡ συμπεριφορά του, ὅσον ἀφορᾷ τό χαρακτήρα του σάν Μανιάτη, πολύ λίγο διαφοροποιεῖτο ἀπό τό σχῆμα του. Παλαιότερα οἱ ἱερεῖς γιά τό φόβο τῆς ἀντεκδικήσεως ἦταν πάντα ὀπλισμένοι καί ὅταν λειτουργοῦσαν ἀφηναν τά ὄπλα τους πίσω ἀπό τήν Ἁγία Τράπεζα.⁵² Ἄλλες φορές πάλι, ἂν καί ἔξω ἀπό τόν κανόνα, ἐπαιρναν μέρος σέ ἐχθροπραξίες.⁵³ Ἀναφέρεται μάλιστα ἀπό περιηγητές ὅτι ἱερεῖς καί καλόγεροι ἀκολουθοῦσαν τοὺς πειρατές στίς ἐπιδρομές, γιά νά ἀρπάξουν πλιάτσικο. Δικαιολογοῦνταν ὅτι ἔβγαιναν στό "κοῦρσο" γιά νά πάρουν τή δεκάτη πού δικαιοῦταν ἡ ἐκκλησία.⁵⁴ Γι' αὐτό ἔλεγαν εἰρωνικά στήν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα "ἂν θέλεις ν' ἀγιάσεις, τράβα νά ζῆσεις στή Μάνη". Ὅμως ἡ ἐπιρροή τῶν ἱερέων ἦταν πολύ μεγάλη στίς σχέσεις τῶν γενῶν. Οἱ σχέσεις τους μέ τοὺς πιστούς ἦταν ἐλεύθερες καί φυσικές, ἐντούτοις ὁ σεβασμός τῶν πιστῶν πρὸς αὐτούς δέν ἦταν μικρός. Ἀπό τοὺς ἱερεῖς στή Μάνη περίμενε κανεὶς νά μεσολαβήσουν, νά ἀσκήσουν τήν ἐπιρροή τους, ὥστε νά ἀποφευχθεῖ μιὰ ἀντεκδίκηση, νά γίνῃ ψυχικό καί νά συμβιβαστοῦν οἱ συγκρουόμενες παρατάξεις. Καί παρόλο πού αὐτοί ἦταν ἀγράμματοι προσπαθοῦσαν, ὅσο μπορούσαν, νά φέρουν σέ ἐφαρμογή τά λόγια τοῦ Εὐαγγελίου.

Τά γένη, ὡς αὐτόνομες θρησκευτικές ὁμάδες, ἔχουν εἰδικές γιορτές πού συνδέονται εἴτε μέ τή μνήμη τοῦ ἐπώνυμου Ἁγίου τῆς οἰκογενειακῆς ἐκκλησίας, εἴτε μέ κάποια ἀλλη ἀνεξάρτητη Δεσποτική ἢ Θεομητορική γιορτή.

Οι γιορτές πού γίνονται στή μνήμη τοῦ προστάτη Ἀγίου ἀποτελοῦν τό κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος ὄλων τῶν μελῶν τοῦ γένους, πού ἔρχονται καί ἀπό ἄλλα χωριά, γιά νά παρευρεθοῦν καί νά πανηγυρίσουν.⁵⁵ Πολλές φορές οἱ γιορτές αὐτές ὀργανώνονται κάθε χρόνο ἐκ περιτροπῆς ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν βασικῶν κλάδων τοῦ γένους καί μέ τή σειρά, π.χ. τό γένος τῶν θεοδωριάνων ἀπό τόν Πύργο Δυροῦ γιορτάζει τοῦ Ἀγίου Δημητρίου στή φερώνυμη οἰκογενειακή ἐκκλησία. Οἱ βασικοί κλάδοι τοῦ γένους εἶναι ἑπτά καί κάθε χρόνο ἕνας κλάδος ὀργανώνει τήν γιορτή. Βράζει τά σάρια (κόλλυβα) καί φτιάνει τούς ἄρτους γιά τήν ἄρτοκλασία. Ἡ σειρά ἑορτασμοῦ ἔχει καθορισθεῖ ἀπό παλαιά καί εἶναι γραμμένη στά βιβλία.⁵⁶ Σέ ἄλλες περιπτώσεις πάλι μιᾶ οἰκογένεια (κλάδος) φτιάνει τά κόλλυβα καί μιᾶ ἄλλη τούς ἄρτους.⁵⁷ Στή γιορτή τοῦ γένους συνήθως γίνεται καί ἐπίσημο μνημόσυνο τῶν γεναρχῶν καί τῶν προγόνων τοῦ γένους.⁵⁸ Πολλές φορές ἡ γιορτή αὐτή συνδυάζεται καί μέ ἕνα πανηγύρι καί κοινό γεῦμα, π.χ. στό μεγάλο πανηγύρι τῆς Παναγίας τοῦ Καβελλαρῆ, στό μοναστήρι τῶν Ἀλεξιάνων τῆς Λαγκάδας, οἱ οἰκογένειες τοῦ γένους προσέφεραν ἀπό ἕνα ἄρνι. Αὐτά τά ἔσφαζαν τήν παραμονή καί οἱ γυναῖκες τά ἐτοιμαζαν καί τά ἔβραζαν μαζί μέ "χόντρο" (τριμμένο σάρι) σέ μεγάλα καζάνια, γιά νά εἶναι ἔτοιμα τήν ἐπομένη. Ἀνήμερα τή γιορτή μετά τή θεία λειτουργία ἀκολουθοῦσε κοινό γεῦμα, στό ὁποῖο παρακάθονταν καί ἄλλοι κάτοικοι τῆς Λαγκάδας καί τῶν γύρω χωριῶν. Τό πανηγύρι αὐτό συνεχίζεται μέχρι σήμερα ὀργανώνεται ὅμως ἀπό ὅλο τό χωριό καί κάθε οἰκογένεια τοῦ χωριοῦ εἶναι ὑποχρεωμένη νά προσφέρει στούς ἐπίτροπους κάτι γιά τή γιορτή.⁵⁹ Στή γιορτή τοῦ Ἀγίου Πέτρου οἱ θεοδωρακάκηδες, πού ἔχουν τήν ἐκκλησία αὐτή στούς Κάτω Μπουλαριούς, ὀργανώνουν κάθε χρόνο μικρό πανηγύρι καί σφάζουν ἕνα ἄρνι. "Ὅλα τά ἔξοδα εἶναι δικά τους."⁶⁰

Ἐκτός ὅμως ἀπό τίς γιορτές τῶν προστατῶν Ἀγίων ὀρισμένα γένη ἔχουν εἰδικές γιορτές πού γιορτάζονται τά Φῶτα, τήν Ἀνάληψη, τά Χριστούγεννα, κ.ἄ. Οἱ γιορτές αὐτές δέν ἔχουν σχέση μέ κάποιο μέλος τοῦ γένους. Ἀναφέρει σχετικά ὁ Τζουμελέας : "Ὁ πιο εὐπορος τῆς γενιᾶς προσκαλεῖ τόν ἱερέα τοῦ χωριοῦ καθώς καί τούς ἱερεῖς γειτονικῶν χωριῶν καί διαβάζουν στό σπίτι εὐχέλαιο μετά τή λειτουργία. Προσκαλεῖ ὅλα τά μέλη τοῦ γένους. Ὑστερα ἀπό τή τελετή τοῦ μυστηρίου παρατίθεται πλούσιο τραπέζι, στό ὁποῖο παίρνουν μέρος καί οἱ παπάδες πού ἐτέλεσαν τό μυστήριο. Τό γλέντι διαρκεῖ ὡς τό βράδυ".⁶¹

Ἡ περισσότερη ὁμως γνωστή ἀπό τίς γιορτές αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι τό πανηγύρι τῶν Γιατριάνων (Μεδίκων) τοῦ Οἰτύλου ἀνήμερα τὰ Χριστοῦγεννα, ὁπότε γίνεται καί ἡ ἀποκάλυψη τοῦ μυστικοῦ τοῦ γένους. Ἡ γιορτή αὐτή λέγεται ὅτι ὀργανώθηκε γιά πρώτη φορά κατ' ἐντολή τοῦ γενάρχη τῶν Γιατριανων Πιέρρου Μεδίκου, γιά νά διατηρηθεῖ ἡ συνοχή τοῦ γένους μέ τήν πάροδο τῶν αἰῶνων.⁶² Ἡ ἐντολή ἔχει ὡς ἐξῆς : "Πάντες οἱ Μέδικοι ἀφίνομεν ἐντολήν νά ἐορτάζητε ὁμοῦ ἅπαξ τοῦ ἔτους κατά τήν ἡμέραν τῶν Χριστοῦγέννων, καθ' ἣν καί ἐκκλησιάζησθε πάντες εἰς τόν ναόν τοῦ Σωτῆρος τῆς οἰκογενείας τῶν Κακασαγγιάνων, μέ τούς ὁποίους ἔχομεν ἔλθει εἰς συμφωνίαν διά τοῦτο, μέχρις ὅτου κτίσετε οἰκογενειακόν ἰδικόν σας ναόν καί μετά τόν ἐκκλησιασμόν πάντες νά μεταβαίνετε νά χαιρετήσετε τόν κατὰ τό ἔτος ἐκεῖνο ὑποχρεωτικῶς ὀφείλοντα νά ἐορτάζη ἀδελφόν, ἀρχῆς γενομένης κατά τήν ἡλικίαν ἀπό τόν μεγαλύτερον, νά συντρώγητε καί νά συνδιασκεδάζητε καθ' ὅλην τήν ἡμέραν καί περί τό τέλος τῆς ἐορτῆς νά γίνεται ἡ ἀνακοίνωση τοῦ οἰκογενειακοῦ μυστικοῦ εἰς τούς ἐνηλίκους ἄρρενας Μεδίκους, αὐτό δέ νά συνεχίσουν καί οἱ ἀπόγονοί σας διά μέσου τῶν αἰῶνων ἐφ' ὅσον ὑπάρχουσι ἄρρενες Μέδικοι. Κατά τήν ἡμέραν ἐκείνην ὀφείλουν πάντες νά προσέρχονται εἰς τήν ἐορτήν, πᾶσα προστριβή, διαφορά, ἔχθρα, μῖσος μεταξύ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας τῶν Μεδίκων ὀφείλει νά λησμονεῖται".

Ἡ παραπάνω διαθήκη ἀπό τό 1550 ἐκτελεῖται ἐπακριβῶς μέχρι σήμερα. Ἄν καί πέρασαν πέντε περίπου αἰῶνες, δέν παρέλειψαν ποτέ νά μή γιορτάσουν τή μεγάλη γιορτή μέ ὅλη τή λαμπρότητα καί τήν εὐλάβεια. Ἄν καί μέ τό πέρασμα τῶν αἰῶνων χαλαρώθηκαν οἱ δεσμοί τῆς συγγένειας μεταξύ τῶν μελῶν καί δημιουργήθηκαν νέοι δέσμοι συγγένειας μέ ἄλλες οἰκογένειες καί ἔγιναν πολλές προσπάθειες ἀπό πολλούς νά ἀποσπάσουν τό μυστικό τῆς Μεγάλης Γιορτῆς, ὁμως τό μυστικό παραμένει μέχρι σήμερα καί εἶναι γνωστό μόνο μεταξύ τῶν Γιατριάνων. Κανείς ἀπό τούς ἀπογόνους δέν ἐτόλμησε ποτέ νά τό ἀποκαλύψει φοβούμενος μήπως ἡ κατάρα τῶν προπατόρων πέσει πάνω στήν ἰδιαίτηρη οἰκογένειά του.⁶³

Καί σήμερα γιορτάζεται αὐτή ἡ γιορτή στήν οἰκογενειακή τους ὁμως ἐκκλησία τόν Ταξιάρχη πού ἔκτισαν πρὶν ἕνα αἰῶνα. Ἐκκλησιάζονται, τελοῦν μνημόσυνα ὑπέρ τῶν προγόνων Πέτρου καί Ἀνθῆς Μεδίκου καί μετά πηγαίνουν καί χαιρετοῦν τούς ἀπογόνους τοῦ ἐνός ἀπό τούς ἐπτά ἀδελφούς πού γιορτάζουν. Τό μεσημέρι κάθονται ὅλοι στό κοινό τραπέζι, στό ὁποῖο μόνο Γιατριάνοι ἐπιτρέπεται νά πάρουν μέρος καί ὁ ἱερέας, ὁ ὁποῖος μετά τή δέηση, ἂν δέν ἀνήκει στούς Γιατριάνους πρέπει νά φύγει. Ψάλλουν διάφορους ὕμνους ἐθνικούς καί θρησκευτικούς καί διάφορα τραγούδια καί ἐξυπηρετοῦνται ὅλη τήν ἡμέρα ἀπό κόρες ἢ συζύγους Γιατριάνων, ἂν αὐτές προέρχονται

χωριανῶν σέ μιάν ἐκκλησία τό ἔθιμο αὐτό πλέον γινόταν γιά ὅλους τούς πιστούς. Πολλοί πληροφορητές μοῦ ανέφεραν ὅτι θυμοῦνται πῶς κατά τήν γιορτή αὐτή ὅλοι οἱ ἐκκλησιαζόμενοι φιλοῦσαν τό Εὐαγγέλιο, τόν ἱερέα, καί κάθονταν στή σειρά μέχρι πού ὅλοι φιλοῦσαν ὁ ἕνας τόν ἄλλον. Αὐτό γινόταν σέ ὅλη τή Μάνη.⁶⁶ Ἔτσι προσωρινά διατηροῦσαν τή συνοχή καί τήν εἰρήνη στό χωριό καί στήν κοινότητα. Παρατηρεῖται λοιπόν σέ γενικές γραμμές ὅτι ἡ λατρεία ἀκολουθεῖ τήν εξέλιξη τῆς κοινωνικῆς ὀργανώσεως, ἢ καί τήν ἐπηρεάζει στό βαθμό πού αὐτό εἶναι δυνατό ἀπό τούς προϋπάρχοντες ὅρους κοινωνικῆς διαβιώσεως.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

ΛΑΤΡΕΙΑ - ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΚΑΙ ΓΙΟΡΤΕΣ ΤΩΝ ΓΕΝΩΝ

- Joachim Wach, *Sociologie de la Religion*, Payot, Παρίσι 1955, σ. 64.
- Γεωργ. Φτέρη, 'Η ανθρώπινη γεωγραφία της Μάνης. Νέον Πνεῦμα, περίοδος Β', τεύχος Α', άρ. φ. 6. 'Αθήναι 'Ιούν. 1944, σ. 1.
- Κ.Λ. χφ 4094, ό.π., σ. 202, 215, 394, καί 436. Χφ 4091, ό.π., σ. 116, 170 καί 513.
- Η ταφή κοντά στά σπίτια μερικές φορές σχετίζεται μέ τήν πίστη ότι οι εχθροί. μπορούν νά αφαιρέσουν ξύγι από τό σκοτωμένο συγγενή καί νά φτιάξουν "σθηστοκέρια". Όσες φορές σβήναν αυτά τά κεριά, τόσους εχθρούς θά σκοτώσαν, βλ. σχετικά Κ.Λ. χ 1485, σ. 29 (Σ. Τζουμελέα, Μανιάτικα έθιμα 1943).
- Κ. Λ. χφ 1580, σ. 27 (Βασιλική Καργάκου, Μέσα Μάνη 1948).
- Κ. Λ. χφ 4091, ό.π., σ. 319 καί 375.
- Εύαγγελίας Κ. Καπετανάκου, Λακωνικά Περίεργα, 'Εν 'Αθήναις 1895, σ. 42.
- Κρήστου Γ. Κωνσταντινοπούλου, Οί Πετροπουλάκηδες της Μάνης (1690-1940), 'Αθήνα 1976, σ. ΙΙ. 'Ο σεβασμός καί ή λατρεία τών όστών τών νεκρών καί τών ήρώων έχει πανάρχαιες ρίζες στόν έλληνικό χώρο, όπως δείχνουν οι περιπτώσεις της μεταφοράς τών όστών του θησέα από τή Σκύρο στην 'Αθήνα καί του 'Ορέστη από τήν Τεγέα στη Σπάρτη καθώς καί πολλά άλλα σχετικά παραδείγματα. Παρεμφερής είναι καί ή λατρεία τών λειψάνων τών 'Αγίων από τόν έλληνικό λαό στη σύγχρονη εποχή, βλ. Μ. Ρ. Nilsson, *Greek Folk Religion*, Harper Torchbooks, Νέα 'Υόρκη 1961, σ. 19-20.
- Σ. Λ. χφ 143, σ. 37 (Σταυρούλα Γ. Μουγιακιάκου, Σκουτάριον έπαρχ. Γυθείου 1966-67).
- Σ. Λ. χφ 2352, σ. 34-35. (Αίκατ. Π. 'Αρκουδέα, 'Αγιος Νίκων - Πολιάνα Καλαμάτας (1975)), Χφ 143, ό.π., σ. 52.
- βλ. Κ. Λ. χφ 4091, ό.π., σ. 109. Γεωργ. Γιαννακιάκου-Ραζέλου, ό.π., σ. 65.
- Κ.Λ. χφ 3892, ό.π., σ. 238 καί 240.
- Κ. Λ. χφ 3892, ό.π., σ. 238 καί 240. Σ.Λ. χφ 2373, σ. 227 ('Ηλίας Μ. Παπαφακλής, 'Αρεόπολις έπαρχ. Οίτύλου 1975).
- Σ. Λ. χφ 601, ό.π., σ. 98.

Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 221, 309 καί 339-340.

Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 215, 282-83 καί 284.

Στό ἴδιο, σ. 78.

Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 68 καί χφ 4095, ὁ.π., σ. 135.

Βλ. σχετικά Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 68, 70 καί 336. Χφ 4094, ὁ.π., σ. 217, 394 κέ.

R. Traquair, *Laconia, The Churches of Western Mani*, B. S. A. 15 (1908-9) 194 καί H. Megaw, *Byzantine, Architecture in Mani*, B. S. A. 33 (1932-33) 138. Δικ. Β. Βαγιακάκου, Ἡ Μηλέα τῆς Ἐξω Μάνης καί ἐπιγραφαί Χριστιανικῶν Χρόνων ἐξ αὐτῆς. Μεσσην. Γράμ. 32 (1967) 170-173.

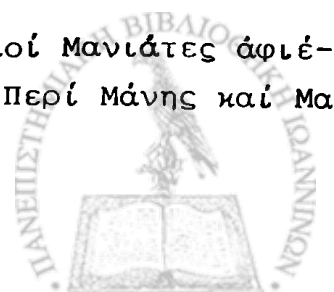
Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 112 καί 336. Χφ 4094, ὁ.π., σ. 396.

Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 155.

Τό τυπικό τῆς διακοσμήσεως εἶναι τό ἐξῆς : Δεξιά ἀπό τήν πύλη τοῦ πέτρινου τέμπλου ὁ Χριστός ἐνθρονος, ἀριστερά ἀπό τήν Πύλη ἢ Παναγία ἐνθρονη βρεφοκρατοῦσα σέ διάφορες μορφές. Ἀριστερά ἀπό τήν Παναγία (στό τέμπλο πάντα) ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Ἀγίου πρὸς τιμὴ τοῦ ὁποίου ἔχει ἀφιερωθεῖ ἡ ἐκκλησία. Ἄν δέν ὑπάρχει χῶρος, ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Ἀγίου βρίσκεται στήν ἀρχὴ τοῦ ἀριστεροῦ μακροῦ τοίχου. Δεξιά ἀπό τό Χριστό ἀπεικόνιση τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου. Ἄν ὁ χῶρος καί ἐδῶ εἶναι ἀνεπαρκής, ἀπεικονίζεται ὁ Ἅγιος αὐτός στήν ἀρχὴ τοῦ δεξιοῦ τοίχου. Κατόπιν συνέχεια στὸν ἀριστερό καί δεξιό τοῖχο ὁ Ἅγιος Γεώργιος ἔφιππος καί δρακοντοκτόνος καί ὁ Ἅγιος Δημήτριος "φονεύων τὸν εἰδωλολάττην". Ὁ τύπος τῆς παραστάσεως τοῦ τέμπλου εἶναι ἡ γνωστὴ δέηση. Πάνω ἀπὸ τὴ δέηση σέ μιά λωρίδα, σέ ὅλο τό μῆκος τοῦ τέμπλου ἀπεικονίζεται μικρογραφία τῆς Θείας Μεταλήψεως (Μυστικὸς Δεῖπνος) μέ τό Χριστό στό κέντρο καί δεξιά καί ἀριστερά τοὺς Ἀποστόλους καί σπανιότερα καί τήν Παναγία. Στὴν καμάρα πάνω ὑπάρχει ὁ Παντοκράτορας καί στήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ ἢ Πλατυτέρα. Σέ ὀρισμένα μέρη τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου παρουσιάζονται καί λιγότερο τυπικὲς ἀπεικονίσεις, ὅπως τό Ἱερό Μανδήλιο πάνω ἀπὸ τὴν Ἁγία Τράπεζα, ἡ Ἱστορία τοῦ Ἰωάνη πάνω στήν Ἁγία Τράπεζα. Οἱ κενοὶ χῶροι τῶν τοίχων διακοσμοῦνται μέ σχηματικὲς παραστάσεις, ζιγκ-ζαγκ, κλάδους κ.ἄ. Σέ πολλές τέτοιες ἐκκλησίες βρίσκονται καί κτιτορικὲς ἐπιγραφές πού εἶναι πολὺ χρήσιμες γιὰ τὴν ἐξαγωγή ἱστορικῶν συμπερασμάτων. Ἐξωτερικὰ οἱ οἰκογενειακὲς ἐκκλησίες σπανιότατα ἔχουν κάποια διακόσμηση (ἀνάγλυφα ἀνθρώπινα κεφάλια, φίδια ἢ λέοντες). Μόνο στά τύμπανα τῶν ἀνακουφιστικῶν τόξων πάνω ἀπὸ τίς πόρτες καί τὰ παράθυρα τῆς ἐκκλησίας ὑπάρχουν κατὰ κανόνα τοιχογραφικὲς

διακοσμήσεις μέ παραστάσεις τῶν Ἀγίων πού γιορτάζουν στήν ἐκκλησία. Βλ. σχετικά Κ.Λ. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 70, 113, κ.ἄ. Χφ 4094, ὀ.π., σ. 68, 220, 284, 398, 439 κ.ἄ. Χφ 4095, ὀ.π., σ. 135, 136 κ. ἄ. Ἐπίσης Δικ. Β. Βαγιακάκου, Ἡ Μηλέα τῆς Ἐξω Μάνης καί ἐπιγραφαί Χριστιανικῶν Χρόνων ἐξ αὐτῆς, ὀ.π., σ. 166 κέ.

23. Γιά τίς τοπικές σχολές ζωγραφικῆς βλέπε Σ. Β. Κουγέα, Κτιτορική ἐπιγραφή ἐκ Δολῶν. Ἑλληνικά 7(1934)108. Δικ. Β. Βαγιακάκου, Συμβολή εἰς τήν ἐκκλησιαστικήν Ἱστορίαν τῆς Μάνης. Ἀνέκδοτα σημειωματάρια περί Μοναστηρίων. Θεολογία 27(1956)566 κέ. Τοῦ ἴδιου, Ἡ Μηλέα τῆς Ἐξω Μάνης καί ἐπιγραφαί Χριστιανικῶν Χρόνων ἐξ αὐτῆς, ὀ.π., σ. 166 καί 169-170.
24. Πρέπει νά ἀναφερθεῖ ὅτι ὑπάρχουν πληροφορίες σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες πρόγονοι τῶν γενῶν ἔχουν ἐνταφιασθεῖ μέσα στίς ἐκκλησίες. Ἀλλά τί σχέση μπορεῖ νά ἔχει αὐτό μέ τήν προγονολατρεία δέν μποροῦμε νά ξέρουμε. Ἴσως πρόκειται γιά συνέχεια μιᾶς πολύ παλαιᾶς βυζαντινῆς παραδόσεως, βλ. Κ.Λ. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 513. Χφ 4094, ὀ.π., σ. 68. Χφ 4095, ὀ.π., σ. 70 καί Φαιδ. Ι. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καί πολιτισμός, τομ. 4ος, σ. 186 κέ. Βασιλ. Δ. Πατριαρχέα, Δίπτυχον τῆς Ἐθνεγεροσίας, ὀ.π., σ. 699-701.
25. Ἡ σχέση της μέ τή λατρεία μιᾶς μητέρας θεᾶς ἀπό ἕνα παλαιότατο πολιτιστικό στρώμα τοῦ χώρου τοῦ Αἰγαίου εἶναι φανερή. Γνωρίζουμε ἐξάλλου ὅτι ἡ λατρεία τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ἐπιχωριάζει ἰδιαίτερα στούς Ἀλβανούς, τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς στούς Βλάχους καί τοῦ Ἀγίου Δημητρίου στούς σλαβικούς λαούς τῆς Βαλκανικῆς. Ἀπ' αὐτές τίς λατρεῖες καμιᾶ δέν φαίνεται νά ἐπικρατεῖ στή Μάνη. Μιά χαρακτηριστική δειγματοληψία τῶν τιμωμένων Ἀγίων ἀπό τό νομό Θεσπρωτίας, ὅπου ὑπάρχει ἀλβανόφωνο καί βλαχόφωνο στοιχεῖο δίνει τά ἐξῆς ποσοστά : Περίπου 70% τῶν ἐκκλησιῶν ἀφορᾷ Ἀγίους καί 30% Ἀγίες μαζί μέ τήν Παναγία. Ἀπ' αὐτά τά ποσοστά ἀναλογοῦν : γιά τόν Ἅγιο Γεώργιο γύρω στά 30%, γιά τήν Ἀγία Παρασκευή γύρω στά 15%, καί γιά τήν Παναγία γύρω στά 10%, βλ. Χφ 4092 (Ἑλ. Π. Ἀλεξάκης, Νομός Θεσπρωτίας 1978).
26. Δέν εἶναι ἀπόλυτα ξεκαθαρισμένο, ἀν πρόκειται γιά ἕναν ἡλιακό ἢ ὑέτιο θεό, βλ. Μ. Hamilton The Pagan Element in the Names of Saints, B.S.A. 13(1906-7) 353 καί 355. Μ.Ρ. Nilsson, Greek Folk Religion, ὀ.π., σ. 8.
27. R. Traquair, Laconia. The Churches of Western Mani, ὀ.π., σ. 188.
28. Ὁ Κανελλίδης ἀναφέρει ὅτι αὐτός ἦταν ὁ λόγος πού πολλοί Μανιάτες ἀφιέρωναν ἐκκλησίες καί ἱδρυαν σταυροπήγια. Π. Κανελλίδη, Περί Μάνης καί Μανιατῶν. Ἑβδομάς 4(1887) ἀρ. 25.

29. Πρβ. Δικ. Β. Βαγιακάκου, Συμβολή εις τήν ἐκκλησιαστικήν ιστορίαν τῆς Μάνης, ὀ.π., σ. 547-548.
30. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 219.
31. Στό ἴδιο.
32. Δικ. Β. Βαγιακάκου, Συμβολή εις τήν ἐκκλησιαστικήν ιστορίαν τῆς Μάνης, ὀ.π., σ. 549 καί 551.
33. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., 343, 396 καί 434.
34. Στό σκαλιστό τέμπλο ἔχουμε περισσότερες πύλες καί τόν τύπο τῆς Δεήσεως. Πάνω τό δωδεκάορτο καί στήν κορυφή τό σταυρό μέ τούς δύο ἀντωπούς δράκοντες.
35. Ἄλλες ἐκκλησίαι, ὅταν ἐρειπωθοῦν μετατρέπονται ἀπλῶς σέ εἰκονοστάσια, βλ. Κ. Λ. χφ 4091, ὀ.π., σ. 45. Πρέπει ἐξάλλου νά ἀναφερθεῖ ὅτι τά μέλη τῶν γενῶν, πού οἱ ἐκκλησίαι τους ἔγιναν καθολικά, ἔχουν συνήθως τό πρόνομιο νά στέκονται τιμητικά στό δεξιό μέρος τῆς νέας ἐκκλησίας, βλ. Κ.Λ. χφ 4095, ὀ.π., σ. 328.
36. Κ.Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 198 καί 230.
37. Στό ἴδιο, σ. 396.
38. Στό ἴδιο, σ. 284.
39. Κ. Λ. χφ 4091, ὀ.π., σ. 437. Χφ 4094, ὀ.π., σ. 434.
40. Κ. Λ. χφ 4091, ὀ.π., σ. 45-46.
41. Στό ἴδιο, σ. 112.
42. Στό ἴδιο, σ. 340.
43. Στό ἴδιο, σ. 221, 309 καί 400.
44. Στό ἴδιο, σ. 222 καί 309.
45. Στό ἴδιο, σ. 309 καί 400.
46. Σύμφωνα μέ πληροφορίες παλαιότερων ὑπῆρχαν στήν Μηλιά ἐπτά ἱερεῖς, στή Λαγκάδα τέσσερις καί στήν Ἀρεόπολη ἑννέα, βλ. σχετικά Κ. Λ. 4094, ὀ.π., σ. 252 καί 378. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 389.
47. Κ. Λ. χφ 1523, σ. 300 (Ἰ. Γιαννακοῦρος, Γέρμα Μάνης 1929). Χφ 3892, ὀ.π., σ. 255. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 25 καί 221. Σ. Λ. χφ 2363, ὀ.π., σ. 40.

48. Κ. Λ. χφ 1485, ὁ.π., σ. 6-7.
49. Ὁ Βασιλ. Δ. Πατριαρχεὺς (Ἡ αὐτοδικιὰ ἐν Μάνη, Ἀθήνα 1939, σ. 11,σημ.) ἀναφέρει κατὰ πληροφορία τοῦ Π. Καλονάρου ὅτι ἱερεῖς γίνονταν πάντα ἀπὸ οἰκογένειες ἀχαμνόμερων. Οἱ Νικλιάνοι ἀπέφευγαν νὰ γίνονται ἱερεῖς, γιὰ νὰ μὴ περιορισθοῦν οἱ μάχιμοι ἄνδρες τους, ἔστω καὶ κατὰ ἓνα "ντουφέκι". Προσθέτει μάλιστα ὅτι ἂν οἱ Νικλιάνοι γίνονταν ἱερεῖς, τὸ ἔκαναν ἀποβλέποντας κάποτε νὰ γίνουν ἐπίσκοποι. Δὲν ξέρω κατὰ πόσο τὰ παραπάνω ἀνταποκρίνονται ἀπόλυτα στὴν πραγματικότητα. Κατὰ τὴν ἐπιτόπια ἔρευνά μου στὴ Μάνη διαπίστωσα ὅτι σὲ ἀρκετές περιπτώσεις οἱ ἱερεῖς προέρχονταν καὶ ἀπὸ ἰσχυρὰ γένη. Σὲ μιὰ μάλιστα περίπτωση ὁ ἱερέας διέθετε καὶ ἰδιόκτητο πύργο, ἐνῶ σὲ μιὰν ἄλλη προερχόταν ἀπὸ τὸ γένος ἰσχυροῦ καπετάνιου. Ἄλλωστε θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν αὐξημένο κύρος, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ἐκτελοῦν τὸ λειτούργημά τους. Βλ. Κ.Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 248, 252, καὶ 528. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 25. Ἐπίσης Δικ. Β. Βαγιακάκου, Συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Μάνης, ὁ.π., σ. 560.
50. Βλ. Δικ. Β. Βαγιακάκου, Συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Μάνης, ὁ.π., σ. 560.
51. Στὴ Λάγεια οἱ Βουγιουκλάκηδες (Μιχαλακιάνοι) εἶχαν δικὸν τοὺς ἱερέα, ἓνα τουρκάκι πού τὸ βάφτισαν καὶ τὸ ἔκαναν ἱερέα. Κ. Λ. χφ 3892, ὁ.π., σ. 251.
52. Georg von Maurer, ὁ.π., σ. 137
53. Ἡ κοινὴ γνώμη ἦταν ἀντίθετη στὴν ἀνάμειξη τῶν ἱερέων στίς ἐχθροπραξίες. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἐξαιροῦσαν τοὺς ἱερεῖς ἀπὸ τίς γεροντικές πού γίνονταν, γιὰ νὰ βγάλουν "βγαρτό", δηλ. ἐκδικητὴ, βλ. Βρασ. Ἰ. Καπερνάρου, Οἱ Μανιάτες, Ἀθήναι, 1971, σ. 28.
54. George von Maurer, ὁ.π., σ. 137 καὶ 138. Κυρ. Σιμοπούλου, Ἐένοι ταξιωντες στὴν Ἑλλάδα 333 μ.Χ. 1700, τομ. 1ος, Ἀθήνα 1972, σ. 606, (Guilletière).
55. Τελευταῖα, πού πολλά μέλη τῶν γενῶν ἔχουν ἐγκατασταθεῖ στὴν Ἀθήνα καὶ στὸν Πειραιά ὁργανώνονται ἀπὸ ἐκεῖ εἰδικές ἐκδρομές γιὰ τὸ πανηγύρι τῆς γιορτῆς τοῦ προστάτη Ἀγίου τοῦ γένους, βλ. γενικὰ Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 470. Χφ 4094, ὁ.π., σ. 332. 4095, ὁ.π., σ. 38. Γιαννούζου Δεμέστιχα, ὁ.π., σ. 48-49.

56. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 66.
57. Στο ἴδιο, σ. 68.
58. Γιαννούζου Δεμέστιχα, ὄ.π., σ. 49. Γεωργ. Γιαννακάκου-Ραζέλου, ὄ.π., σ. 66.
59. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 571.
60. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 215.
61. Κ. Λ. χφ 1485, ὄ.π., σ. 30. Ὁ Τζουμελέας ὑποστηρίζει ὅτι οἱ γιορτές αὐτές ὑποδηλώνουν τήν ὁμαδική προσέλευση τῶν Μανιατῶν στό Χριστιανισμό, πράγμα πού κατά τή γνώμη μας εἶναι ἀπίθανο.
62. Βλ. σχετικά γιά τό ἔθιμο αὐτό Γεωργ. Γιαννακάκου-Ραζέλου, ὄ.π., σ. 65. κέ. Ἐπίσης Εὐαγγελίας Κ. Καπετανάκου, ὄ.π., σ. 37. Κατά μιάν ἀποψη ἴσως ἡ γιορτή τοῦ μυστικοῦ νά εἶναι κατάλοιπο κάποιας μυστικῆς ὀργανώσεως (συντεχνίας), ὅπως ἡ μασονική, τήν ὁποία μεταφύτευσαν οἱ Ἴταλοί ἐπί Ἐνετοκρατίας στήν Ἑλλάδα. βλ. Ἐφημ. "Λακωνική Δραῖσις", ἀρ. φ. 14-15, ἔτος Β (10 Ἰαν. 1962), σ. 4.
63. Γεωργ. Γιαννακάκου - Ραζέλου, ὄ.π., σ. 65-66.
64. Στο ἴδιο, σ. 67.
65. Βλ. γιά τά οἰκογενειακά ἀποκριάτικα ἔθιμα. Κ. Λ. χφ 829, σ. 3 (Σ. Παπαδόπουλος, "Ἡθῆ καί δοξασίαι ἐν Μάνη 1888). Χφ 4094, ὄ.π., σ. 201 καί 378. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 92 καί 193. Σ. Λ. χφ 883, ὄ.π., σ. 16. Χφ 143, ὄ.π., σ. 26.
66. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 94. Χφ 4094, ὄ.π., σ. 571. Γιά τήν κοινωνική σημασία τοῦ ἔθιμου, πού ἔχει πανελλήνια διάδοση, βλ. W. Puchner, Die Memoiren des griechischen Revolutionsgenerals Makryjannis aus Kultur-anthropologischer Sicht. Südost-Forschungen 34 (1975) 187, σημ. 81.

Σ' αυτή τήν ένότητα θά έξεταστούν τά βασικά χαρακτηριστικά τών μύθων καί τών παραδόσεων τών γενών ώς αύθυπάρκτων όργανωμένων ομάδων.

Οί μύθοι αύτοί καί οί παραδόσεις εΐναι συνήθως διηγήσεις μικρής έκτάσεως πού εΐτε άποβλέπουν νά έξηγήσουν μιá πραγματική κατάσταση εΐτε έχουν κάποια βαθύτερη πολιτική σημασία καί πρόθεση · συντείνουν έξάλλου στην ένίσχυση τής συνοχής τών συγγενικών ομάδων. Ό μύθος διαφέρει από τήν παράδοση κατά τό ότι τίς περισσότερες φορές δημιουργεί ένα πλαίσιο μέσα στό όποιο ή συμπεριφορά τών μελών μιās ομάδας ένεργοποιείται, για τό λόγο αυτό συχνά σχετίζεται μέ τή θρησκεία (τελετουργία), τήν πολιτική καί τήν ήθική¹. Αντίθετα οί παραδόσεις εΐναι περισσότερο ανεξάρτητες. Όπωσδήποτε οί μύθοι καί οί παραδόσεις άποτελούν, μέσα στό γενικότερο πολιτισμικό σύστημα, τό βασικό καταστατικό χάρτη τής ιεραρχικής καί πολιτικής όργανώσεως μιās κοινωνίας.²

Έδω δέν εΐναι δυνατή ή έξέταση όλων τών μύθων καί τών παραδόσεων τών γενών τής Μάνης. Απλώς θά γίνει μιá δειγματοληπτική παράθεση όρισμένων χαρακτηριστικών περιπτώσεων.³

Γενικά οί μύθοι καί οί παραδόσεις τών γενών τής Μάνης αναφέρονται σέ καθορισμένον άριθμό θεμάτων. Τίς περισσότερες φορές τά θέματα αυτά δέν εΐναι ανεξάρτητα μεταξύ τους, αλλά άποτελούν ένα ένιαϊο σύνολο μέσα στό μύθο ή τήν παράδοση. Μέ βάση αυτό τό σχήμα οί διηγήσεις χωρίζονται σέ τρεΐς βασικές κατηγορίες θεμάτων : α) Καταγωγής β) αίτιολογικές γ) πολιτικές. Άρκετά συχνά αυτές συναντώνται σέ διάφορες παραλλαγές καί μερικές φορές μέ συγκρουόμενες διαφορές μεταξύ τους. Τοϋτο κατά κάποιον τρόπο έξηγεΐται, γιατί δέν ύπήρχε μιá επίσημη συστηματοποίηση ή μετάδοσή τους, αλλά αυτές ήταν έλεύθερο κτήμα τών πληροφορητών μελών τών γενών.⁴

Οί παραδόσεις καταγωγής αναφέρονται εΐτε στον τόπο καταγωγής εΐτε στην προέλευση από μιá σπαυδαία - συνήθως αύτοκρατορική - οίκογένεια του Βυζαντίου. Η δεύτερη περίπτωση δίνει στις διηγήσεις καί πολιτικές προεκτάσεις. Πολλές παραδόσεις καταγωγής διηγούνται βασικά πώς ό γενάρχη, ιδρυτής του χωριού ή του γένους, έφυγε από κάποιο μέρος για λόγους πολλές φορές ασφάλειας καί ήλθε στη Μάνη, όπου έφτιαξε τό πρώτο καλύβι.⁵ Στις παρακάτω παραδόσεις άπεικονίζεται καθαρά ό χαρακτήρας τών διηγήσεων αύτών.

Η παράδοση καταγωγής τών Κυβελαιών τής Έξω Μάνης αναφέρει τά έξης :
 || Κανείς δέν ξέρει μέ βεβαιότητα πώς καί πότε έγινε τό χωριό. Μιá παράδοση λέει ότι οί Κυβελαιοί προέρχονται από ένα Άγγλο περιηγητή πού έγκατα-

στάθηκε ἐδῶ. Ἄλλοι λένε ὅτι ἓνας Ἕλληνας ὀνόματι Κυβέλος, ἔφυγε ἀπὸ τὸ Λεοντάρι καὶ ἦρθε καὶ ἐγκαταστάθηκε ἐδῶ. Αὐτὸ συνέβη, ὅταν ἓνας Τοῦρκος γιὰ νὰ περάσει ἓνα ρέμα τοῦ ζήτησε νὰ τὸν ἀνεβάσει στὴ ράχη του. Αὐτὸς δέχτηκε ἀλλὰ ὕστερα, ὅταν περνοῦσαν τὸ ρέμα, τὸν ἔρριξε μέσα".⁶ Μιὰ ἄλλη παράδοση τῶν Νικαίων ἀπὸ τὴν Ἔξω Μάνη μᾶς λέει : "Ἐνας φυγόδικος ἔφυγε ἀπὸ τὰ Πέντε Πηγᾶδια τῆς Ἡπείρου καὶ ἦρθε καὶ ἐγκαταστάθηκε, ὅπου εἶναι σήμερα τὸ χωριὸ Πηγᾶδια (πῆρε τὴν ὀνομασίαν ἀπὸ τὸ χωριὸ τῆς Ἡπείρου). Ὁ Νίκας ἐκεῖνος ἔκτισε ἐκεῖ ἓνα καλύβι πού ἐγίνε χωριὸ. Ὅταν ἐγίνε ὁ πόλεμος τοῦ Σαράντα στά σύνορα τῆς Ἀλβανίας, βρῆκα ἐκεῖ οἰκογένεια μὲ τὸ ὄνομα Νίκας".⁷ Μιὰ παρόμοια παράδοση καταγωγῆς τῶν Χαντζιάνων ἀπὸ τοὺς Κάτω Μπουλαριούς ἀναφέρει : "Κατὰ παράδοση ὁ πρόγονος ὀνομάστηκε ἔτσι, γιὰτὶ εἶχε γίνε Χαντζής. Ἦταν τέσσερα ἀδέρφια ἀπὸ τὸν πρόγονο αὐτὸ καὶ τὸ ἓνα πῆγε στὴ Σκόπελο, τ' ἄλλο στὴν Πηλάλα τοῦ Γυθείου, τὸ τρίτο στοὺς Μπουλαριούς, ὁ Γιάννης, γύρω στά 1740 καὶ τὸ τέταρτο στὴ Παλαιοπαναγιά. Ἀρχικὰ ἦσαν στὸ Μυστρά".⁸ Μιὰ ἄλλη παράδοση καταγωγῆς τῶν Νταβάκηδων ἀπὸ τὰ Κεχριάνικα λέγει : "Οἱ Δαβάκηδες προέρχονται ἀπὸ τὸν Πολυάραβο. Λεγόνταν Δριβαῖοι. Σκοτώθηκαν μὲ ἀντίθετες οἰκογένειες. Ἦρθε ὁ Ντάβος κι ἔφτιαξε ἓνα τσαντήρι στά Κεχριάνικα. Φύτεψε κι ἐλιές".⁹ Παρόμοια παράδοση τῶν Σωτηριάνων ἀπὸ τὰ Σωτηριάνικα τῆς Ἔξω Μάνης ἀναφέρει : "Τὸ χωριὸ πῆρε τὴν ὀνομασίαν του ἀπὸ κάποιον Σωτῆρα Μενουῖνον πού εἶχε ἐγκληματίσει, ὅπως λένε κι ἔφυγε ἀπὸ τὰ Ἀνώγεια τῆς Σπάρτης. Αὐτὸς ἔφτιαξε ἓνα καλύβι κι ἔδωσε τὸ ὄνομα στὸ χωριὸ".¹⁰

Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν παραπάνω παραδόσεων μποροῦμε νὰ βγάλουμε χρήσιμα συμπεράσματα γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μάνης ἀπὸ ἀποψη τοπικῆς προελεύσεως - τοῦτο ὅμως στὸ βαθμὸ πού οἱ παραδόσεις αὐτές ἔχουν πυρῆνα ἀλήθειας. Σύμφωνα πάντως μὲ ἓνα μέγαν ἀριθμὸ παραδόσεων πού ἐξετάστηκαν οἱ περισσότεροι γενάρχες ἐγκαταστάθηκαν στὴ Μάνη καταδιωκόμενοι ἀπὸ τοὺς Τούρκους γιὰ κάποιον λόγον (ἐγκλημα κ.ἄ.). Τόποι καταγωγῆς τῶν ἀντρῶν αὐτῶν ἀναφέρονται συνηθέστερα χωριά καὶ πόλεις τῆς Πελοποννήσου, ὅπως Λεοντάρι (Μεγαλόπολη), Ἀνώγεια, Μυστράς, Μονεμβασία κ.ἄ. Ἄλλοι τόποι καταγωγῆς πού ἀναφέρονται συνήθως εἶναι τῆς Θράκης (Ἀδριανούπολη, Κων/πολη), ἐνῶ σπανιότερα μνημονεύονται ἢ Ἡπειρος καὶ ἢ Κρήτη.

Ἐκτός ὅμως ἀπ' αὐτές τίς παραδόσεις καταγωγῆς πού ἀναφέρονται κυρίως σὲ ἐγκατάσταση κατοίκων μὲ προέλευση ἔξω ἀπὸ τὴ Μάνη ὑπάρχει κι ἓνας πολὺ μέγαν ἀριθμὸς παραδόσεων πού μᾶς ἐξηγοῦν πῶς ἐγίνε ἡ ἰδρυση

του χωριού η ενός γένους από κάποιο πρόγονο πού δέν είναι ξένος, αλλά προέρχεται μέσα από τή Μάνη. Έχουμε δηλαδή παραδόσεις, πού αντικαθρεφτίζουν περιπτώσεις αποσχίσεως κλάδων από άλλα γένη για διαφόρους λόγους. Όπως έχει ήδη αναφερθεί σέ άλλο κεφάλαιο, από τή διαδικασία αυτή μπορεί νά δημιουργηθεῖ ἕνα καινούργιο γένος η κλάδος προσκολλημένος σέ κάποιο άλλο ισχυρό γένος. Τά ἐπόμενα παραδείγματα είναι χαρακτηριστικά.

Γιά τό ἀριστοκρατικό γένος τῶν Χρησταίων τοῦ Ζυγοῦ ὑπάρχει ἡ παράδοση : "Οἱ Χρησταῖοι προέρχονται ἀπό τή Μίνα. Ὑπάρχουν ὅμως τώρα καί ἄλλοι στήν Κορώνη, στήν Ἀβία. Στή Μίνα ὅμως δέν ὑπάρχουν."¹¹ Γιά τοὺς Βαχαβιόλδους τῆς Λαγκάδας ἀναφέρεται : "Τρεῖς ἀδελφοί ἀπό τόν Τσόπακα πῆγαν στόν Κάμπο Ἀβίας, στή Σπάρτη καί ἐδῶ. Ἐτσι ἐξηγεῖται, γιατί, ὅταν ἔγινε κάποια σύγκρουση ἐδῶ, ἦρθαν ἀπό τόν Τσόπακα γιά ἐνίσχυσή του σαράντα ὀπλοφόροι".¹² Γιά τόν ἐποικισμό τῆς Πολιάνας ἀπό Λαγκαδιῶτες καί Κουτηφариῶτες ἀναφέρεται ἡ ἐξῆς ἱστορία : "ὁ καπετάν Μπλοῦτσος ἔστειλε κάποτε τήν γυναῖκα του στήν Καλαμάτα. Αὐτή κατέβηκε στό Λιμένι γιά νά μπεῖ στό πλοῖο, ἀλλά τήν ἐπίασαν οἱ Οἰτυλιῶτες καί πῆραν καί τήν ἔβαλαν νά χορέψει. Τότε ὁ καπετάν Μπλοῦτσος συνεννοήθηκε μέ τοὺς Κουτηφариῶτες νά μοιράσουν τά κτήματα τῶν Οἰτυλιωτῶν. Ἐτσι ἔγινε ἡ Πολιάνα ἀπό οἰκογένειες τῆς Λαγκάδας καί τοῦ Κουτήφαρη. Ἐκεῖ ἦσαν πρῶτα κτήματα τῶν Οἰτυλιωτῶν. Στήν Πολιάνα ὑπάρχουν Μιχαλιτσιάνοι, Ἀλεξιάνοι καί ἄλλοι φερτοί, γαῖδούρια".¹³ Σέ μιά ἄλλη παράδοση ἀπό τή Λάγεια τῆς προσηλιακῆς Μάνης γιά τοὺς Σαρχαίους ἀναφέρεται : "Οἱ Σαρχάκηδες κατά γενική παράδοση ἦρθαν στή Λάγεια κατά πρόσκληση τῶν Μιχελιάνων, γιά νά τοὺς ἐνισχύσουν στοὺς ἀγῶνες τους, γι' αὐτό τά σπίτια τους καί οἱ πύργοι τους εἶναι κοντά στοὺς Μιχελιάνους".¹⁴ Γιά τό χωριό Σκυφιάνικα ὑπάρχει ἡ ἐξῆς παράδοση : "Τό ὄνομά του ἔλαβεν ἐκ τοῦ πρωτοκατοικήσαντος ὀνόματι Σκυφάκου πιθανῶς διαφωνήσαντος μέ τοὺς δικούς του ἀπό τήν Μέσα Μάνη".¹⁵ Γιά τήν ἐγκατάσταση τῶν Θεοδωρακιάνων στοὺς Κάτω Μπουλαριοὺς ἀναφέρεται ἡ παρακάτω διεξοδική παράδοση : "Σύμφωνα μέ τήν παράδοση ὁ Γιώργης Θεοδωρακάκης ἦρθε ἀπό τήν Κίττα νέος στοὺς Κάτω Μπουλαριοὺς. Τόν πῆρε ὁ Γελάσης ἐδῶ στά κτήματα, γιατί δέν εἶχε ἀνθρώπους. Ὁ Γελάσης εἶχε ἕνα κεφάλι πού ἔπαιρνε ἕνα τσουβάλι ἄχερα. Πρόδωσε τοὺς κρυμμένους στοὺς πειρατές. Ἐδῶ ἦταν Ἰσμαηλιάνοι. Τοὺς διώξαν στό Λιμένα. Τόν εἶχε ὁ Γελάσης γιά παλικάρι καί μοιράσανε τήν περιουσία. Φύλαγε ὁ Γιώργης τίς νομές καί τοὺς κάμπους. Σκότωσε ἕνα Ἰσμαηλιάνο. Ὁ Γελάσης νόμιζε, ὅταν ἀκουσε

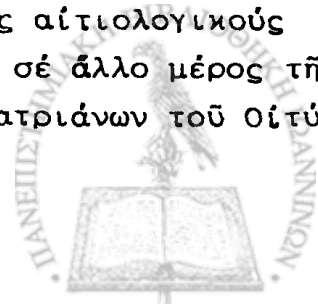

τό ντουφέκι, ὅτι κτύπησαν τό παιδί (Γιώργη) καί φώναξε καί ἦρθαν οἱ δικοί μας (Κουτρουλιάνοι) ἀπό τήν Κίττα καί τούς διώξαν τούς Ἰσμαηλιάνους ἀπό τό Λιμένα, τούς ἀνεβάσαν πάνω ἀπό τά σκάμματα στήν Ὀχιά, δέν εἶχαν δικαίωμα νά ἔρθουν στό χεῖλο."¹⁶

Ἀπό τίς παράπανω παραδόσεις διαφαίνονται οἱ λόγοι τῆς μετακινήσεως τῶν οἰκογενειῶν μέσα στή Μάνη. Εἶναι φιλονεικίες μεταξύ συγγενῶν καί ἀποσχίσεις, συγκρούσεις μεταξύ ἐχθρικών οἰκογενειῶν, συμμαχίες καί συντροφίες. Πολλές παραδόσεις ἀπό τήν κατηγορία αὐτή ἔχουν καί προεκτάσεις αἰτιολογικές, καθώς δικαιολογοῦν τήν κατοχή ἀπό ἕνα γένος ἢ μιὰ οἰκογένεια μᾶς ὀρισμένης ἐκτάσεως γῆς κτλ.

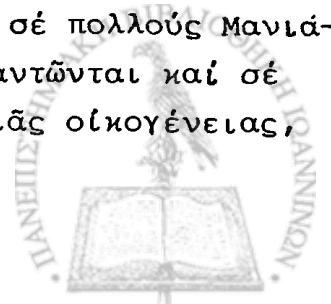
Γενικά, ἐξετάζοντας τίς παραδόσεις καταγωγῆς τῶν γενῶν, παρατηροῦμε ὅτι τά μέλη τῶν γενῶν, πού ἔχουν ἐγκατασταθεῖ στή Μάνη ἀπό ἄλλα μέρη, δέν καταβάλλουν καμιὰ ἰδιαίτερη προσπάθεια νά ἀποκρύψουν ὅτι δέν εἶναι αὐτόχθονες. Μέ ἄλλα λόγια ἀπουσιάζουν παντελῶς οἱ παραδόσεις αὐτοχθονίας. Ἀντίθετα τά μέλη τῶν γενῶν προσπαθοῦν συνήθως νά τονίσουν ὅτι προέρχονται ἀπό παλαιές πόλεις τοῦ Βυζαντίου. Ὅπως ἐγίνε λόγος σέ προηγούμενο κεφάλαιο, τέτοιου εἴδους παραδόσεις ἀναβιβάζουν τό γόητρο τῶν γενῶν καί τά κατατάσσουν σέ μιὰ ἀνώτερη ἱεραρχική βαθμίδα, γιατί συνδέουν τήν καταγωγή τους μέ τό Βυζάντιο καί τό ἀρχοντολόϊ του. Ἐξάλλου στή Μάνη οἱ ἔννοιες τοῦ αὐτόχθονα "ριζωμιοῦ" καί τοῦ ἐπήλυδα "φερτοῦ" εἶναι ἐντελῶς σχετικές. Ὁ ὅρος ριζωμιός ἀναφέρεται ὄχι μόνο σέ κατοίκους, τῶν ὁποίων ὁ τόπος τῆς καταγωγῆς ἦταν ἡ Μάνη, ἀλλά καί σέ ἄλλους πού ἔχουν ἐγκατασταθεῖ ἐκεῖ τουλάχιστον ἔξι ὡς δέκα γενεές πρὶν καί ἔχουν ἀποκτήσει, ὅπως λένε, "ρίζες καί κορφές".¹⁷ Ἡ ἔννοια φερτός ὁμως ἀναφέρεται μόνο σέ κατοίκους πού ἔχουν ἐγκατασταθεῖ πρό δύο τριῶν γενεῶν σ' ἕνα χωριό καί ὄχι παλαιότερα. Ἐχει σημασία ὁμως, ἂν ἕνα γένος ἐγκαταστάθηκε νωρίτερα ἀπό κάποιο ἄλλο σέ μιὰ περιοχὴ, γιατί αὐτό τοῦ δίνει ἰδιαίτερα δικαιώματα πάνω στή γῆ.

Οἱ αἰτιολογικοὶ μύθοι καί οἱ παραδόσεις ἀναφέρονται σέ διάφορα γεγονότα πού συνέβηκαν στό παρελθόν καί αἰτιολογοῦν μιὰ πραγματική κατάσταση πού ὑπάρχει ἢ προσπαθοῦν νά ἐξηγήσουν τήν προέλευση τοῦ ὀνόματος τοῦ γενάρχη τίς περισσότερες φορές μέ μιὰ παρετυμολογία. Οἱ τελευταῖες παραδόσεις μάλιστα εἶναι πολύ διαδομένες, ὅταν τά ὀνόματα τῶν γεναρχῶν προέρχονται ἀπό παλαιά καί ἀκαθόριστα παρωνύμια. Ἀπό τούς αἰτιολογικοὺς μύθους πού συνδέονται μέ τήν τελετουργία ἀναφέραμε ἤδη σέ ἄλλο μέρος τῆς ἐργασίας μας γιά τή λατρεία, τή γνωστὴ περίπτωση τῶν Γιατριάνων τοῦ Οἰτύ-

λου πού σχετίζεται μέ τή θέσπιση τῆς οἰκογενειακῆς τους γιορτῆς τήν ἡμέρα τῶν Χριστουγέννων (βλ. σ. 170 κέ.) Παρακάτω ἀναφέρονται ὀρισμένα ἄλλα χαρακτηριστικά παραδείγματα αἰτιολογικῶν παραδόσεων.

Μιά παράδοση τῶν Βρετιάνων ἀπό τή Χαριά Πύργου Δυροῦ μᾶς λέγει προκειμένου νά δικαιολογηθεῖ τό ὀλιγάριθμο τῆς οἰκογένειας : "Λέγεται ὅτι παλιά οἱ Φουτριάνοι (Βρετιάνοι) ἀνήκαν στήν οἰκογένεια Ρήγα. Ἀπό αὐτούς κατάγονται ὅλοι καί ἐπειδή ἦταν πολύ μεγάλη οἰκογένεια ἦταν περήφανοι καί πήγαιναν καβάλλα στήν ἐκκλησία. Μιά μέρα πού ἦρθε ὁ Δεσπότης πῆγαν νά πάρουν ἀντίδωρο, θύμωσε καί τούς κατηράσθη νά σκορπίσουν σά τοῦ Μάη τά πουλιά καί πραγματικά δέν ὑπάρχει δεύτερη οἰκογένεια στό χωριό."¹⁸ Μιά ἄλλη ἀρκετά γνωστή αἰτιολογική παράδοση πού ἔχει σχέση μέ τήν καταγωγή τῶν Μαυρομιχαλαίων ἀπό τή νεράϊδα μᾶς λέγει : "Ὁ προσπάπους τῶν Μαυρομιχαλαίων ὁ Γιωργάκης πῆρε γυναίκα μιά νεράϊδα, γι'αὐτό καί ὅλοι οἱ ἄνδρες ἀπ' αὐτή τήν οἰκογένεια εἶναι ὁμορφοί. Μιά φορά πού κατέβη στό γιαλό νά ψαρέψει εἶδε μιά νέα πανώρια πού καθόνταν σ' ἓνα βράχο τήν ἐπλησίασε, τῆς ἐμίλησε, ἐκείνη ὁμως μέ νοήματα τοῦ ἔδειξε πῶς δέ μιλεῖ. Τήν ἐπῆρε στό σπίτι του καί σέ λίγο τή παντρεύτη. Ἐκαμε μ' αὐτή πολλά παιδιά ἀλλά τή φωνή της δέν τήν ἄκουσε. Ὅλοι ἀπ' αὐτό ὑπωπτεύτηκαν πῶς ἦταν νεράϊδα καί γι' αὐτό νά τή δοκιμάσει μιά φορά πού εἶχαν κάψει τό φούρνο, γι' αὐτό νά φουρνήσουν, ἔκαμε πῶς θά ρίξει μέσα τό μικρότερό τους παιδί. Ἐκείνη, γι' αὐτό νά τούς ἐμποδίσει, ἔβανε μιά φωνή καί τοῦ μίλησε. Καί ἀπό τότε πλιά μιλοῦσε. Ἄλλοι πάλι ἔχουν νά εἶπουν πῶς δέν ἦταν νεράϊδα ἀλλά μιά βασιλοκόρη ἀπ' τή Φραγκιά, πού τήν ἤφερε ἓνα καράβι κατὰ διαταγή τοῦ πατέρα της καί ποιός ξέρει γι' αὐτήν ποιὰ αἰτία τήν ἔβγαλε ἔξω στή στεριά καί τήν ἄφησε ἔρημη στή σπηλιά τοῦ Μπάλιαρη κοντά στήν Τσίμοβα μέ πολύ θησαυρό καί πού τήν ἤρε ἐκεῖ ὁ Μαυρομιχάλης καί τήν ἐπῆρε γυναίκα του καί ἐγένε πλούσιος καί δυνατός. Λένε μάλιστα πῶς ἀπό καιρό σέ καιρό ἐρχότανε ἓνα καράβι καί κουβαλοῦσε πράγματα σ' αὐτή."¹⁹ Ἡ παράδοση αὕτη θέλει νά ἐξηγήσει γιατί οἱ Μαυρομιχαλαῖοι εἶναι ὁμορφοί καί πλούσιοι ἔχει ὁμως καί καθαρά πολιτικές προεκτάσεις. Παίρνει δηλ. χαρακτήρα μύθου, γιατί ἡ νεράϊδα αὕτη κατ' ἄλλους ἀναφέρεται ὅτι ἦταν κόρη τοῦ Δόγη τῆς Βενετίας καί κατ' ἄλλους τοῦ Μοροζίνι. Συσχετίζεται δηλ. ἡ ἰσχύς τῆς οἰκογένειας μέ τήν κατάκτηση ἀπό τούς Βενετούς (Μοροζίνι) τῆς Πελοποννήσου (1690-1715) καί τήν παροχή τιμαρίων σέ πολλούς Μανιάτες πολεμιστές. Παρόμοιες παραδόσεις ἢ μύθοι πού συναντῶνται καί σέ ἄλλες περιοχές τῆς Ἑλλάδας δικαιολογοῦν τήν ἀνοδο μιάς οἰκογένειας,

ή όποία έκ του μηδενός απέκτησε πλοῦτο, όνομα καί ίσχυρή πολιτική δύναμη.

Μιά άλλη αίτιολογική παράδοση έξηγεϊ πώς διασκορπίστηκαν οί Ταβουλαραϊοί στή Μάνη καί πώς ένας κλάδος τους έγκαταστάθηκε στήν Κάτω Καρέα καί ίδρυσε ένα ολόκληρο χωριό : "Η οίκογένεια Ταβουλάρη προέρχεται από τήν Κων/πολη, φαίνεται ότι κάποιος παππούς, νά ήτο συμβολαιογράφος, Ταβουλάριος στήν Πόλη. Από κεϊ ή οίκογένεια άρχικά πήγε στή Ζάκυνθο. Γύρω στά 1770 μετά τά Όρλωφικά έφυγαν τρία άδέρφια καί ξεπέσανε στή Μάνη καί σκορπιστήκανε. Ένας ξέπεσε στήν Τραχήλα. Όταν τόν είδαν ρακένδυτο καί τόν ρώτησαν, "τί είσαι σύ", "ένας πένης" απάντησε, του έμεινε Πένητας. Υπάρχουν μέ τό όνομα αυτό στό Γύθειο καί θέλουν νά πάρουν τό άρχικό όνομα. Ο άλλος άδερφός έφτασε κάπου καί όταν τόν είδαν τόν έρώτησαν "ποιός άέρας σέ έφερε", είπε "ο Σορόκος", έμεινε Σορόκος, Σοροκαϊοί. Ήταν αυτοί στά Ζυγοχώρια, ίσως έχουν ξεκληρίσει. Ο τρίτος άδελφός ήρθε έδω καί έγινε σέμπρος σέ μια ίσχυρή οίκογένεια του Τσιμπιδάρου, ήταν στήν Άνω Καρέα. Παντρεύτηκε καί έκανε πέντε γιούς. Αυτοί έκαναν είκοσιτέσσερες έγγονούς. Ο Τσιμπιδάρος άρχισε ν'άνησυχεί. Έξ ένέδρας σκοτώσαν ένα Ταβουλάρη, τό Γιώργη είκοσιόκτώ χρονώ. Οί Ταβουλαραϊοί, έν τώ μεταξύ υπήρχαν τότε οί συντροφίες καί ήταν προσκολλημένοι στήν συντροφία τών Στεφανοπουλαίων, ήρθαν καί χάλασαν τό σπίτι του Τσιμπιδάρου πιάσαν καί τό γέρο Τσιμπιδάρο αίχμάλωτο καί κατεπάτησαν βίαια τά περισσότερα από τά κτήματα πού καλλιεργοῦσαν σάν σέμπροι".²⁰ Η παραπάνω παράδοση είναι πολυσύνθετη καί περιλαμβάνει όχι μόνο αίτιολογικά στοιχεία αλλά καί άλλα καταγωγής καί δυνάμεως. Δικαιολογεϊ μάλιστα, γιατί καταπατήθηκαν από αυτούς τά κτήματα του Τσιμπιδάρου.

Μιά είδική κατηγορία αίτιολογικών παραδόσεων, όπως είπαμε, είναι αυτή πού αναφέρεται στις όνομασίες τών γεναρχών ή τών γενών. Τίς περισσότερες φορές ή έρμηνεία πού δίνεται δέν έχει άσφαλή τεκμηρίωση πρόκειται συνήθως για μια λαϊκή έτυμολογία (παρετυμολογία). Όρισμένα στοιχεία τέτοιων παραδόσεων αναφέρθηκαν εύκαιριακά στις προηγούμενες παραδόσεις. Αναφέρουμε άκολούθως τρεις τέτοιες παραδόσεις πιο αναλυτικές, για νά κατανοηθεϊ περισσότερο ή λειτουργία τής σκέψης τών πληροφορητών.

Η πρώτη παράδοση αναφέρεται στήν προέλευση του όνόματος τής οίκογένειας Νηφάκου από τή Μηλιά τής Έξω Μάνης : "Κατά τούς διωγμούς τών Έλλήνων από τούς Τούρκους κάποιος όνομαζόμενος Άνδρουτσος κάτοικος Άθηνών έν Πλάκα έγκατέλειψε τās Άθήνας καί κατέφυγε εις τήν Λακωνίαν,

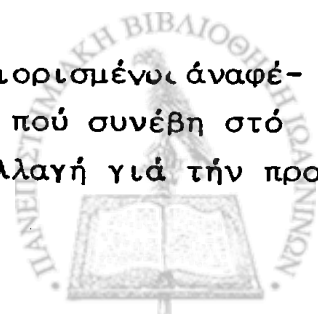

όπου έγκατεστάθη είς Μηλέαν. Ήσυχολήθη μέ τήν κτηνοτροφίαν καί έγκατε-
 στάθη μετά του ποιμνίου του έξωδι του χωρίου παρά τή όρεινή θέσει Σού-
 λικα. Τό χειμώνα όμως τόν απέκλεισε τό χιόνι καί έκινδύνευε μαζί μέ
 τό ποίμνιό του νά αποθάνη έκ του ψύχους καί έκ τής πείνης. Οί κάτοικοι
 τής Μηλέας άντελήφθησαν τόν κίνδυνο καί έσπευσαν προς βοήθειάν του καί
 τόν μετέφεραν επί ήμιόνου είς τό χωρίον. Κατά τή διαδρομή ή πίπτουσα
 χιών τόν έκάλυψε μέ τό λευκό χρώμα καί έφαίνετο ως Νύμφη. Οί δέ κάτοι-
 κοι μόλις τόν είδαν έλεγον : "Έφεραν τήν Νύφη. Νύφη-Νύφη-Νίφος ή Νηφά-
 κος".²¹ Ή δεύτερη παράδοση μάς έξηγεϊ τήν προέλευση του όνόματος τών
 Ταμπουραίων τής Καστανίας : "Οί Ταμπουραϊοι ήρθαν από τή Μηλιά. Πρώτα
 ήρθε ένας αλλά μάλλωσε μέ κάποιον. Έκάλεσε λοιπόν νά τόν ενισχύσουν
 από τή Μηλιά συγγενείς. Είχε πιάσει ένα ταμπούρι. Του λέγαν : "βάστα
 ταμπούρι καί φτάσαμε". Έτσι προήλθε τό Ταμπουρέας. Θελήσαμε μέ μερι-
 κούς άλλους νά τό αλλάξουμε σέ Φουρνάρος, αλλά άλλοι δέ τό δέχτηκαν".²²
 Ή τρίτη αναφέρει πώς πήρε τό όνομά της, ή οίκογένεια Βρετάκου από τή
 Χαριά : "Τό όνομα Βρετάκος πήραν από τόν πρώτο Νικολή. Αύτός είχε καϊ-
 κι καί κάποτε τό καϊκι έξαφανίστηκε για ένα χρόνο. Του κάνανε μνημόσυ-
 νο σαράντα. Τό καϊκι όμως ήρθε στό Δυρό. Τό είδαν κάτι όδοιπόροι καί
 είπαν : "Αυτό τό καϊκι είναι σαν του Νικολή του Φούτρου! Βρέ αυτό είναι
 βρετίκι! " Έτσι έμεινε τό όνομα".²³

Οί παραδόσεις αύτου του είδους είναι πολυάριθμες καί αποδεικνύουν
 ότι καί οί Μανιάτες προβληματίζονται κατά τό πλείστον για τήν προέλευ-
 ση του όνόματός τους καί, άν δέν υπάρχει καμιά σχετική ιστορία πού νά
 τό έξηγεϊ, πολλές φορές τήν έφευρίσκουν μόνοι τους. Γενικά αύτου του
 είδους οί ιστορίες πρέπει νά έξετάζονται μέ μεγάλη προσοχή καί έπιφύλαξη.

Οί σημαντικότεροι όμως από τούς μύθους πού ή λειτουργία τους έχει
 προεκτάσεις σέ όλο τό κοινωνικό σύστημα τής Μάνης είναι οί πολιτικοί.
 Μέ τήν έννοια αύτή έννοοϋμε μιά σειρά από διηγήσεις, πού ό σκοπός τους
 είναι νά έπιβεβαιώσουν καί νά έξηγήσουν τήν ήγεμονική θέση μιās οίκογέ-
 νειας ή τήν άνώτερη θέση της μέσα στην ιεραρχία. Τίς περισσότερες φορές
 αυτές συνδέουν τίς οίκογένειες μέ αυτοκρατορικούς οίκους του Βυζαντίου.
 Φυσικά αύτοί οί μύθοι πολύ δύσκολα μπορούν νά έλεχθοϋν άληθείς ή ψευ-
 δείς, έστω καί άν μερικές φορές οί οίκογένειες κατέχουν καί ιδιαίτερα
 έγγραφα. Ακολουθοϋν μερικά παραδείγματα.

Μιά κατηγορία πολιτικων μύθων πού είναι άλλωστε περιορισμένοι αναφέ-
 ρουν ότι ή ίσχύς του γένους όφείλεται σέ μιά κατάκτηση πού συνέβη στό
 παρελθόν. Μεταξύ αύτων μπορούμε νά αναφέρουμε μιά παραλλαγή για τήν προ-

έλευση τῶν Νικλιάνων τῆς Μέσα Μάνης : "Λέγεται ὅτι ὁ γενάρχης ἦλθε ἀπό τὰ Μπουγάζια τῆς Πόλεως μέ εὐάριθμους ὀπαδούς μή θέλων νά ἀναγνω- ρίση τήν τουρκική κυριαρχία καί ἀπεβιβάσθη εἰς τήν θέσιν Ἄχιλειο κοι- νῶς Πόρτο Καγιο. Οἱ κάτοικοι κατά τήν παράδοση, ἐπειδή ἐθεώρουν αὐτούς ὡς ἐπιδρομεῖς, ἠθέλησαν νά ἀντισταθῶσι ἀλλά δέν ἠδυνήθησαν νά τοὺς ἀποκρούσουν, διότι αὐτοὶ εἶχαν ὄπλα μέ πυρίτιδα καί οἱ ἐντόπιοι τόξα καί βέλη. Ἐπειδή δέν ἠδυνήθησαν νά τοὺς ἀποκρούσουν, ὑπετάγησαν εἰς τοὺς ἐπιδρομεῖς. Ὁ ἀρχηγός αὐτῶν ὀνομαζόταν Νικοκλῆς καί ἐξ αὐτοῦ λέγεται ὅτι προῆλθε τό ὄνομα Νικλιάνοι. Οὗτος προχωρήσας εἰς τὰ ἐν- δότερα ἐγκατεστάθη κατά τήν παράδοση εἰς τό σημερινόν χωρίον Κίττα καί ἐξ αὐτοῦ ὀνόμασε ὅλη τήν τοπική περιφέρεια Νικλιάνικο. Ἡ ὀνομασία αὐτή εἶναι ἀκόμη. Ἀφοῦ ἐγκατεστάθη προσῆλθον πρὸς αὐτόν οἱ πλεόν ἰ- σχυροὶ καί αὐτός τοὺς ἔκαμε ὀπαδούς τους καί τοὺς ὀνόμασε Νικλιάνους. Οἱ δέ μή προσελθόντες διότι ἦσαν ἀδύνατοι, ἀπετέλουν τοὺς Φαμέγιους τοὺς ὁποίους μετεχειρίζοντο μέχρι πρό τινων ἐτῶν ὡς ὑπηρέτες οἱ Νικλιά- νοι.²⁴ Ἡ παραπάνω παράδοση ἐκτός ἀπό τήν πολιτική σημασία της γιά τήν ἰσχὺ τῶν Νικλιάνων ἔχει καί αἰτιολογικά στοιχεῖα πού ἀποβλέπουν νά ἐξη- γήσουν τό ὑπάρχον κοινωνικό καθεστῶς στή Μέσα Μάνη.

Ἀκολουθῶς θά ἀναφέρουμε ἓνα μῦθο σέ δύο παραλλαγές γιά τήν προέλευ- ση τῆς ἰσχυρῆς οἰκογένειας τοῦ Οἰτύλου τῶν Στεφανοπουλαίων, οἱ ὁποῖοι ὑποστηρίζουν ὅτι κατάγονται ἀπό τήν αὐτοκρατορική οἰκογένεια τῶν Κομνη- νῶν. Γιά τή γνησιότητα τῶν διηγήσεων αὐτῶν ἀπό πολλούς ὑπάρχουν ἐπιφυ- λάξεις, ἐνῶ ἄλλοι τίς ἀπορρίπτουν ἐξ ὀλοκλήρου παρά τό γεγονός ὅτι αὐ- τές τεκμηριώνονται καί μέ ἔγγραφα.²⁵ Μᾶς λένε λοιπόν αὐτοὶ οἱ δύο μῦθοι : Ὁ Ἄλέξιος ὁ Α' ὁ Κομνηνός ἀπέκτησε δύο γιούς ἀπό τήν πρώτη γυναῖκα τόν Ἰωάννη καί τό Στέφανο. Ὁ Στέφανος φονεύει τόν εὐνοούμενον ὑπό τοῦ Ἄλεξίου Γερμανόν καί διαφεύγει ἀπό κεῖ στή Μυτιλήνη καί μετά στό Οἰτύλο. Ἐκεῖ παντρεύεται τήν πρωτότοκο κόρη τοῦ Πέτρου Λασβουρῆ καί ἀ- ποκτᾶ τρεῖς γιούς τόν Πουλημένην Μαυροειδῆ, τόν Μιχαήλ καί τόν Κωνσταν- τῖνον Αὐγουστίνο. Ἐκ τοῦ πρώτου δέ τούτων κατάγονται οἱ Στεφανιάνοι, ἐκ τοῦ δευτέρου οἱ Βοκιάνοι καί ἐκ τοῦ τρίτου οἱ Φατζαῖοι. Κατά τόν Καμβιάγη οἱ ἀπόγονοι τοῦ Πουλημένη ὀνομάζοντο Νοβοκαῖοι, οἱ ἀπόγονοι τοῦ Μιχαήλ Στεφανιάνοι καί οἱ ἀπόγονοι τοῦ Κωνσταντίνου Φατσαῖοι. Πάντες δ' ὁμοῦ Στεφανοπουλαῖοι. Ὄταν πληροφορήθηκε ὁ Ἄλέξιος ὅτι ὁ γιός του ἦτο στό Οἰτύλο τόν συγχώρεσε καί τόν κάλεσε στήν Κων/πολη, ἐκεῖνος ὅμως δέν ἐπέ- στρεψε. Ὁ πατέρας του ὅμως ἐπειδή οἱ Οἰτύλιοι ἐφάνησαν φιλόξενοι πρὸς τόν υἱόν του, μετέτρεψε τήν πόλη τους σέ Ἀρχιεπισκοπή καί Μητρόπολη

ένῳ μέχρι τήν ἐποχή ἐκείνη ἦταν μόνο ἐπισκοπή. Ὁ θάνατος τοῦ Στεφάνου ὑπῆρξε τραγικός. Γιά νά ἐκδικηθῆ τό θάνατο τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ πεθεροῦ του, ἔξεστράτευσε ἐναντίον ἐνός κοντινοῦ χωριοῦ ἀλλά ἐκεῖ προδόθηκε ἀπό τόν ὑπηρέτη του. Μόλις διέφυγε ζωντανός. Κατά τήν ἐπιστροφή του ὁμως τόν ἐφόνευσε μιά γυναίκα κοντά στή βρύση, ὅταν ἔμαθε ὅτι εἶχε ἐκστρατεύσει ἐναντίον τῶν συγχωριανῶν της. Τόν ὠνόμασαν Στεφανόπουλον ἢ Στεφανόπολιν (ἐκ τῆς πόλεως) καί τόν ἐτίμησαν πολύ, ὅταν ἔμαθαν τήν καταγωγή του στό Οἶτυλο".²⁶

Στή δεύτερη παραλλαγή τοῦ μύθου ἀναφέρεται : "Ὁ νεώτερος τῶν γιῶν τοῦ Δαυίδ Κομνηνοῦ (Τραπεζοῦντος) ὀνόματι Νικηφόρος διαφυγών τήν μάχαιρα τοῦ Μωάμεθ τοῦ Β' μετά περιπλανήσεις ἐπί τέλους κατήντησε στό Οἶτυλο, ὅπου παντρεύτηκε καί ἀπέκτησε οἰκογένεια πού ὑπάρχει σήμερα μεταξύ τῶν ἀποίκων Ἑλλήνων τῆς Κορσικῆς. Κατά τήν παράδοση αὐτός ὁ Νικηφόρος ἀπέκτησε ἐγγονό ὀνόματι Στέφανο Κομνηνό, ἔξοχο ἄνδρα στό Οἶτυλο καί κατά τήν σωματική ὑπεροχή καί κατά τήν ἠθική ικανότητα. Αὐτός σέ κάποια μάχη μέ τούς Τούρκους τό 1537 ἔταξε στήν Παναγία νά κτίση μετά τή νίκη μοναστήρι. Κατά τή μάχη, ἡ κόρη τοῦ ἀρχοντα Γερακάρη μαζί μέ ἄλλες γυναῖκες παρουσιάσθη καί διά τῆς γενναιότητός της κατώρθωσε νά δώση τήν νίκην στούς συμπατριῶτες της. Τό θαῦμα ἐγίνε καί ὁ Στέφανος ἀμέσως ἔξεπλήρωσε τήν ὑπόσχεσή του. Ἐνας δέ ἀπ' τούς ἀπογόνους του ὀνομαζόμενος Ἄλέξιος, ἁγίασε στό Μοναστήρι καί ἐξακολουθεῖ νά κάνει θαύματα μέχρι σήμερα. Οἱ ἀπόγονοί του ὀνομάσθησαν Στεφανοπουλαῖοι. Κατ' ἄλλους δέ αὐτός οὔτος ὁ Νικηφόρος ἀναγνωρισθεῖς ἐν Οἶτύλω ὀνομάσθη ὑπό τῶν Οἶτυλίων Στεφανόπουλος τουτέστιν υἱός ἀπόγονος τοῦ Στεφάνου ἦτοι τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στέμματος".²⁷

Παρόμοιοι μέ τούς παραπάνω μύθοι ὑπάρχουν γιά τά ἠγετικά ἀριστοκρατικά γένη τῶν Τρουπάκηδων, πού ὑποστηρίζουν ὅτι κατάγονται ἀπό τούς Παλαιολόγους,²⁸ τῶν Γρηγοράκηδων ὅτι κατάγονται ἀπό τούς Κομνηνοῦς.²⁹ Ἐπίσης μερικά ἄλλα γένη διεκδικοῦν παρόμοιους τίτλους, ὅπως εἶναι οἱ Δεμεστιχαῖοι καί οἱ Ἀλεξιάνοι πού ὑποστηρίζουν ὅτι κατάγονται ἀπό τούς Κομνηνοῦς³⁰ καί οἱ Γερακαριάνοι πού ὑποστηρίζουν ὅτι κατάγονται ἀπό τούς Κοντόσταυλους.³¹

- Στούς πολιτικούς μύθους μποροῦν νά περιληφθοῦν κι ἐκεῖνοι πού ἔχουν σχέση μέ τίς συγκρούσεις τῶν γενῶν. Μερικές φορές αὐτοί παίξουν ρόλο διαιωνίσεως τῶν ἐμφυλίων συγκρούσεων.

Τελειώνοντας τήν ἀναφορά μας αὐτή στίς παραδόσεις καί τούς μύθους τῶν γενῶν τῆς Μάνης πρέπει νά προσθέσουμε κάτι αὐτονόητο ἄλλωστε, ὅτι ἀρκετοί ἀπ' αὐτούς περιέχουν πολλά παραμυθιακά ἢ συμβολικά στοιχεῖα. Π.χ. παρουσιάζονται οἱ γενάρχεις σάν γίγαντες ἢ καί ὑπερφυσικά ὄντα : "Οἱ Καουριάνοι πῆραν τό ὄνομά τους ἀπό ἓνα Κάουρα πρόσωπο μυθικό γίγαντα ἑξαδάχτυλο καί τριόρχη· λέγεται ὅτι αὐτός ἦταν πρωτοπαλίκαιο στήν ὑπηρεσία τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου στό Μυστρά καί ὅταν αὐτός ἔγινε αὐτοκράτορας, τοῦ ζήτησε νά τόν ἀκολουθήσει στήν Πόλη. Αὐτός ὅμως ἀρνήθηκε καί τοῦ εἶπε : "ἐγώ πάω στά καβούκια μου", δηλ. στούς ἀδερφούς μου, καί ἦρθε στή Μάνη, στό Ταίναρο. Κατ' ἄλλους αὐτή ἡ παράδοση ἀναφέρεται στό Μαμουνακιοῦ ἰδρυτή τοῦ ὑποκλάδου τῶν Καουριάνων τῶν Μαμουνακιάνων".³² Μιά ἄλλη παράδοση ἀναφέρει : "Ὁ Βρέτακας ἦταν κύκλωπας, ἔτρωγε γιά εἴκοσι γυναῖκες. Πήγαινε μέ εἴκοσι γυναῖκες στό πανηγύρι καί ἔτρωγε ὅσο ὅλες οἱ γυναῖκες μαζί. Μιά φορά πῆγε στήν Τρίπολη καί σῶθηκε τό φαγητό. Εἶχε ἓνα ζῶο μαζί του φορτωμένο τροφίμα καί εἶχε καί μιὰ θεία, ἡ ὁποία ἦταν μέσα στήν παρέα καί τοῦ ζήτησε τροφίμα, αὐτός τῆς ἀπάντησε :

"καλά τά λέεις θεία μου
καλά τά κουβεντιάζεις
ἀλλά δέν εἶπες μιὰ φορά
ἔλα Βρετέ νά φάεις".

Γιατί , ἐπειδή ἔτρωγε πάρα πολύ, κανέναν δέν τοῦ ἔκανε τραπέζι. Τοῦπε τότε ἡ θεία του θά σέ ταῖσω, ἂν πετάξεις κάτι χαλικιά ἀπό τό σπίτι (βράχους). Αὐτός τά πέταξε εὐκολά. Τοῦβαλε νά φάει. Τοῦβαλε σύγγλινα, ἀσπράδια ἀπό κάτω καί κοκκινάδια ἀπό πάνω. Νόμισε πώς θά τ' ἀφήσει. "Ἐφυγε, γιά νά μή τῆς ζητήσῃ ἄλλα, γιάτί ἦταν τσιγγούνα. Αὐτός τᾶφαγε ὅλα καί ὅτι ἄλλο βρῆκε. Ὅταν ἔφευγε, τόν ρώτησε ἡ θεία του. "Ἐφαγες καλά Βρέτακα, τά φύλαξες τά πράγματα ; "Ἐννοια σου θεία τάχω φυλάξει ὅλα. Δέν τῆς εἶχε ἀφήσει τίποτα".³³ Ἐνας τρίτος μύθος μᾶς λέει : "Ὁ πρόγονος τῶν Κουτηφαραίων ἐπειδή ἦταν εὐτραφῆς πῆρε τό παρατσούκλι Βουτσαράς. Ὁ ἀπόγονος τοῦ Οὐγού Καπέτου Βουτσαρά, βαρῶνος τῆς Μάνης, ἀντιτάχθηκε στούς Φράγκους κατακτητές κι ἀγωνίστηκε γιά τή λευτεριά τῆς πατρίδος του· διατηροῦσε μακριά γενειάδα κι ἀντί γιά ροῦχα φοροῦσε προβιές "ἀρνακίδας" καί ἔνεκα τῆς ἐνδυμασίας του αὐτός, διότι ἐφαίνετο ὡσπερ δαίμων, ὀνομάστηκε Δαιμονογιάννης".³⁴

Οἱ παραδόσεις καί οἱ μῦθοι τῶν γενῶν μεταβάλλονται ἀπό γενεά σέ γενεά καί, ὅπως εἶναι φυσικό, πολλές φορές ἀλλοιώνονται. Ἡ ἀλλοίωση αὐτή μπορεῖ νά ὀφείλεται καί σέ λόγους σκοπιμότητας, ἂν δέν ὑπάρχει περίπτωση ἀδυναμίας τῆς μνήμης.³⁵ Ὁ τρόπος πού μιά διήγηση μεταβιβάζεται δέν εἶναι πάντα ὁ ἴδιος. Ἐπικρατεῖ ὁ πεζός λόγος, ἀλλά πολλές φορές μεταβιβάζονται καί μέ τά μοιρολόγια δηλ. σέ ἔμμετρο λόγο καθώς καί μέ ἄλλου εἴδους τραγούδια ἢ ποιήματα π.χ. "τσάτυρες". Ὁ τρόπος αὐτός διευκολύνει τή μεταβίβαση περισσότερο. Μερικές φορές γίνεται καί χρήση εἰδικῶν ἐπιγραμματικῶν φράσεων πού εἴτε προέρχονται ἀπό στίχους ἔμμετρου κειμένου εἴτε εἶναι ἀνεξάρτητοι. Οἱ ἐπιγραμματικές αὐτές φράσεις παίζουν τό ρόλο συνθημάτων (slogans). Σέ μερικές περιπτώσεις ὑπάρχουν καί ἀντισυνθήματα πού χρησιμοποιοῦνται ἀπό ἀντίπαλα γένη ὑπό τύπο σκωπτικό. Ἀναφέρουμε παρακάτω ὀρισμένα τέτοια παραδείγματα. Οἱ Κουτρουλιάνοι, ἰσχυρό γένος τῆς Μέσα Μάνης, χρησιμοποιοῦν τό σύνθημα :

"Ἡ γενιά μου εἶναι Κουτρούλης
καί τήν ἐφοβοῦνται οὔλοι".³⁶

Οἱ Κοντόσταυλοι τοῦ Τσόπακα χρησιμοποιοῦν τό σύνθημα :

"Κοντόσταυλοι μανιωμένοι
κι ὄλοι τά σπαθιά ζωσμένοι".³⁷

Καί τά δύο αὐτά συνθήματα προέρχονται ἀπό ἔμμετρα κείμενα. Γιά τούς Ξυλοσταριάνους καί τούς Ἀλεξιάνους τῆς Λαγκάδας χρησιμοποιοῦνται τά ἐξῆς ἀντισυνθήματα :

"Ξυλαστοριάνοι-ξύλο ἀπελέκητο
"Ἀλεξιάνοι - ἄλλαξόπιστοι".³⁸

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

ΜΥΘΟΙ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ ΓΕΝΩΝ

1. Bronislaw Malinowski, *Le Mythe dans la Psychologie Primitive*, στο *Trois Essais sur la vie sociale de primitives*, Παρίσι (1933), σ. 110. Melville J. Herskovits, *Cross cultural Aproach to Myth*, στο *Cultural Relativism*, Vintage Books, Νέα Υόρκη 1973, σ. 226, καθώς και για μιά γενικότερη θεώρηση του θέματος. Θεόφ. Α. Βεΐκου, *Ο μύθος του Λόγου*, Αθήνα 1977, passim, και ιδιαίτερα σ. 8, 19-20, 24 και 61. Οι μύθοι και οι παραδόσεις ενός λαού είναι πολύ χρήσιμοι για τή συναγωγή πολιτιστικών, ψυχολογικών, κοινωνιολογικών ακόμα και έθνοϊστορικών συμπερασμάτων ιδιαίτερα όταν τά γραπτά μνημεία τής ιστορίας του λαού αυτού είναι πολύ περιορισμένα ή δέν υπάρχουν καθόλου. Στή σύγχρονη έπιστήμη κατά τή μελέτη τών μύθων, έκτός από τήν παλαιότερη συμβολική και ψυχαναλυτική ανάλυση, έχουν επικρατήσει δυό μέθοδοι, ή μιά είναι ή λειτουργική και ή άλλη ή δομολογική. Η πρώτη μπορεί νά δώσει σημαντικά αποτελέσματα, όταν οι έξεταζόμενοι μύθοι και παραδόσεις είναι περιορισμένου αριθμού, ή άλλη μέθοδος χρειάζεται, για νά καρποφορήσει, μεγαλύτερον αριθμό παραλλαγών ή μεμονωμένων μύθων και μόνο μέ μιά διεξοδική συλλογή και ανάλυση μπορούν νά βγοϋν χρήσιμα συμπεράσματα. Πάντως οι δυό αυτές βασικές μέθοδοι βλέπουν τά πράγματα από τελείως διαφορετική σκοπιά ή κάθε μιά. Έκ τών πραγμάτων ή έξέταση τών διηγήσεων τών γενών έδω δέν μπορεί νά είναι παρά μόνο ταξινομική και λειτουργική. Βλ. επίσης Jan Vansina, *Oral Tralition* Penguin, University Books, Λονδίνο 1973, καθώς και τά βασικά έργα του Claude Levi Strauss, *Anthropologie Structurale*, Plon, Παρίσι 1958 και *La Pensée Sauvage*, Plon, Παρίσι 1962.
2. Bronislaw Malinowski, *δ.π.*, 115 κέ.
3. Μιά γενικότερη εργασία θά μπορούσε καιάξίζει νά αποτελέσει ένα ολόκληρο βιβλίο ή ανεξάρτητο corpus.
4. Jan Vansina, *δ.π.*, σ. 160.
5. Βλ. για μερικά σχετικά παράλληλα από τήν αρχαία ελληνική μυθολογία Robert Graves, *Greek Myths*, Penguin Books, Λονδίνο 1971, τομ. 1ος, σ. 195 και 241 τόμ. 2ος, σ. 260, κ.ά.
6. Κ. Α. χφ 4094, *δ.π.*, σ. 313-314. Φαίνεται ότι τό μοτίβο αυτό έχει γενικότερη διάδοση, πρβ . σχετική παράδοση για τό Ρήγα Φεραίο.
7. Στο *έδιο*, σ. 437.
8. Κ. Α. χφ 4091, *δ.π.*, σ. 256 καθώς και Ίωάν. Γ. Ταϊφάκου, *Χρονικόν τής οίκογενείας Χατζάκου*, έν Αθήναις 1970, σ. 5.

9. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 11. Γιά μιάν ἄλλη παραλλαγή τῆς παραδόσεως αὐτῆς, βλ. Σ. Λ. χφ 601, ὄ.π., σ. α-β.
10. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 137.
11. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 49. Κατά τή διάρκεια τῆς ἐπιτόπιας ἔρευνάς μου στή Μέσα Μάνη (Μίνα) ἐρώτησα γιά τήν περίπτωση καί μου ἀναφέρθηκε ὅτι πραγματικά αὐτοί κατάγονται ἀπό αὐτό τό χωριό. Εἶναι παρακλάδι τῆς οἰκογένειας Χαφτάκου τοῦ γένους τῶν Βισταχαγιάνων. Ὁ πληροφορητής μου μάλιστα ὑποστηρίζει ὅτι πολύ παλαιά οἱ Χαφτιάνοι εἶχαν κτήματα στή Σελίνιτσα τῆς Ἐξω Μάνης, βλ. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 276.
12. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 237.
13. Ἐτό ἴδιο, σ. 22 καί 224.
14. Κ. Λ. χφ 3892, ὄ.π., σ. 242.
15. Σ. Λ. χφ 1641, σ. α (Παναγ. Π. Γιάτρας, Σκυφιάνικα ἐπαρχ. Γυθείου 1972).
16. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 197-198,
17. Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 200.
18. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 406. Γιά τήν παράδοση τῆς ἰσχύος τοῦ γένους πού δηλώνεται μέ αὐτή τήν "ὑβριν" πρὸς τό θεῖο γνωρίζουμε ἀσφαλῶς τό δημοτικό τραγούδι γιά τούς Κολοκοτρωναίους (... καβάλλα πᾶν στήν ἐκκλησιά, καβάλλα προσκυνᾶνε...). Τό μοτίβο ὅμως αὐτό ὑπάρχει καί στίς παραδόσεις ἄλλων γενῶν στῆς Μάνης, ὅπως τῶν Λασκαριάνων ἀπό τό Βαχό, τῶν Κουτρομανιάνων ἀπό τόν Κάβαλλο (Πύρριχο) καί τῶν Καβαλλιεράκηδων ἀπό τήν Καρυόπολη, βλ. Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 70, 121, 301, 302 καί 361.
19. Βλ. Νικ. Γ. Πολίτη, Παραδόσεις τοῦ Μοριᾶ (ἀναδημ.). Πελοπον. Πρωτοχρ. 1962, σ. 188. Γιά διαφορετικές παραλλαγές αὐτῆς τῆς παραδόσεως βλ. Σ. Λ. χφ 2373, ὄ.π., σ. 233-236. Κ. Λ. χφ 3892, ὄ.π., σ. 91-92, (ὅπου μιά παραλλαγή τῆς παραδόσεως γιά τούς Μαυρομιχαλαίους ἀπό τό χωριό Κουλέντια τῆς Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς). Βλ. ἐπίσης Ἄνωνύμου, Οἱ Μαυρομιχαλαῖοι. Συλλογή τῶν περὶ αὐτῶν γραφέντων, ἐν Ἀθήναις 1903, σ. 21.
20. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 488-489.
21. Σωκρ. Νηφάκου, ὄ.π., σ. 31-32.
22. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 102.
23. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 406.

24. Βλ. Κ. Α. χφ 79, σ. 2 (Δημητ. Γιαννακάκου, Μανιάτικες Έχθρες 1966). Γιά τήν προέλευση τοῦ γενάρχη τῶν Νικλιάνων ὑπάρχουν περισσότερες παραλλαγές παραδόσεων, ἀλλά ὅπως ἀναφέρθηκε ἀκόμα καί μεταξύ τῶν ἱστορικῶν δέν ὑπάρχει ἀπόλυτη συμφωνία γιά τήν καταγωγή του. Ἡ ἐπικρατέστερη πάντως εἶναι ὅτι προέρχεται ἀπό τό Νύκλι τῆς Τεγέας.
25. Ὁ Ν. Β. Φαρδύσσο βιβλίο του Ὑλη καί σκαρίφημα ἱστορίας τῆς ἐν Κορσικῇ ἐλληνικῆς ἀποικίας, σ. 15, ἀπορρίπτει τίς παραδόσεις ὡς ψευδεῖς καί τά ἔγγραφα ὡς πλαστά παρά τό γεγονός ὅτι ὁ Δημήτριος Στεφανόπουλος Κομνηνός ἀπό τήν οἰκογένεια τῶν Στεφανοπουλαίων τῆς Κορσικῆς κατόρθωσε μέ τά ἔγγραφα αὐτά νά ὑποστηρίξει τήν καταγωγή του καί νά πάρει ἀπό τό Λουδοβίκο τό ΙΣΤ' τῆς Γαλλίας τόν τίτλο τοῦ πρίγκιπα.
26. Ν. Β. Φαρδῦ, ὁ.π., σ. 10-13.
27. Στό ἴδιο, σ. 13-14.
28. Ἀναστ. Ν. Γούδα, Βίοι παράλληλοι τῶν ἐπί τῆς ἀναγεννήσεως Ἑλλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν, ἐν Ἀθήναις 1876, τομ. 8ος, σ. 401, κέ. Κατά μιάν ἄλλη λιγότερο διαδομένη ἐκδοχή οἱ Τρουπάκηδες κατάγονται ἀπό τοὺς Κομνηνοὺς, βλ. Βασιλ. Δ. Πατριαρχέα, Δίπτυχον τῆς Ἐθνεγεροσίας, Ἀθήναι 1972, (β' ἔκδ.), σ. 616. Ἐπίσης Γ. Α. Μαραβελέα, Ὁ Τζανέτμπεης Γρηγοράκης. Λακωνικά 10(1973) τεῦχ. 60, σ. 211.
29. Ἀναστ. Ν. Γούδα, ὁ.π., σ. 2 κέ.
30. Γιά τοὺς πρώτους βλ. Γιαννούζου Δεμέστιχα, ὁ.π., σ. 21, γιά τοὺς δευτέρους βλ. Κ. Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 223 καί 247. Ἡ συμπεριφορά τῶν ἰσχυρῶν αὐτῶν οἰκογενειῶν, ἀλλά καί τῶν ἄλλων, ἐπηρεάζεται ἀπό τίς παραπάνω διηγήσεις, ὅπως φαίνεται π.χ. ἀπὸ τήν ἀπαίτηση καί προσπάθεια νά ἐκλέγονται σέ ἡγετικά ἀξιώματα, ἀπὸ τή συνήθεια νά βαφτίζουν τά παιδιά τους καί νά τοὺς δίνουν ὀνόματα, ὅπως Παλαιολόγος, Ἀλέξιος, Κομνηνός κ.ἄ.
31. Κ. Α. χφ 4091, ὁ.π., σ. 178.
32. Ἡ διήγηση αὐτὴ ἀφορᾷ τό γενάρχη τῶν Καουριάνων τῆς Κίττας Κάουρα, βλ. Κ. Α. χφ 4091, ὁ.π., σ. 103, Κυρ. Δ. Κάσση, ὁ.π., σ. 51.
33. Ἡ παράδοση ἀναφέρεται στὸν πρόγονο τοῦ ἰσχυροῦ κλάδου τῶν Θεοδωρακῶν Βρετιάνων Βρέτακα, βλ. Κ. Α. 4091, ὁ.π., σ. 198-199. Στὴν παράδοση αὐτὴ, ὅπως καί στὴν προηγούμενη ἐπιβιώνουν παραμυθιακὰ στοιχεῖα γιά τοὺς Κύκλωπες, ὅπως καί σέ σειρά ἄλλων παραδόσεων γιά τοὺς δράκους ἀλλὰ καί γιά τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες, βλ. Νικ. Γ. Πολίτη, Παραδόσεις, τομ. 1ος,

- έν Ἀθήναις 1904, σ. 219 κέ. Ἰ. Θ. Κακριδῆ, οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες στή νεοελληνική λαϊκή Παράδοση, Ἀθήνα 1978, σ. 17-52 καί 88.
34. Ἡ διήγησις ἀφορᾷ τό γενάρχη κι ἓνα πρόγονο τοῦ γένους τῶν Κουτηφαραίων, βλ. Γιάννη Ἀναπλιώτη, Κουτηφαραῖοι Καπετανάκηδες (γενεαλογικό δένδρο). Μεσσ. Γράμ. 2(1967) 51-52. Χριστοδ. Καπετανάκη. Ἡ βαρύτονος Σαμβύκη, έν Καλάμαις 1870, σ. 4, σημ.
35. Πρβ. Raymond Firth, The Plasticity of Myth, στό Tikopia Ritual and Belief, Βοστώνη 1968, σ. 284, κέ.
36. Κ. Λ. χφ 4091, ὀ.π., σ. 220.
37. Στό ἴδιο, σ. 383.
38. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 233 καί 246.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ, ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ
ΣΥΓΓΕΝΕΙΑΣ ΚΑΙ Ο
ΓΑΜΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΣΥΓΓΕΝΕΙΑ

ΤΟ ΜΑΝΙΑΤΙΚΟ ΣΠΙΤΙ

Τά σπίτια στή Μάνη μπορούμε νά τά διακρίνουμε σέ δύο κυρίως κατηγορίες : α) τά παλαιότερα πού εἶναι τύπου μεγαροειδοῦς καί μικρότερα καί β) τά νεώτερα πού εἶναι μεγαλύτερα, ἐνώ πολλά ἀπ' αὐτά ἔχουν δεχτεῖ σημαντική νεοκλασική επίδραση ἢ εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου νεοκλασικοῦ τύπου. Τέλος πρέπει νά ἀναφερθοῦν καί σπίτια πού ἔχουν κτιστεῖ κατά τή σύγχρονη περίοδο ἀπό μπετόν.

Τά πρῶτα, πού πρέπει νά θεωροῦνται καί τά παραδοσιακά μανιάτικα, συναντῶνται σ' ὅλη τήν περιοχή τῆς Μάνης ἀπό τή Σέλιτσα ὡς τό Ταίναρο, καί ἀπό τό Ταίναρο ὡς τό Γύθειο.¹ Βασικό χαρακτηριστικό αὐτῶν τῶν σπιτιῶν ἀποτελεῖ, ὅπως σημειώθηκε, ὅτι εἶναι πολύ μικρά. Ἀποτελοῦνται οὐσιαστικά ἀπό ἕνα ἢ δύο κύρια δωμάτια καί ἄλλους, ξεχωριστούς ἢ ὄχι, βοηθητικούς χώρους.² Συνήθως ἔχουν διαστάσεις 3x6 ἢ 4x8 μ. Ἐξάλλου τίς περισσότερες φορές εἶναι διώροφα, σπάνια τριώροφα. Χωρίζονται δηλ. σέ ἄνω ("άνουι") καί κατώ ("κατούι"). Τό κατώ χωρίζεται ἐπίσης σέ δύο χώρους. Στόν ἕναν ἀποθηκεύονται τά ἄχυρα (εἶναι ὁ "ἀχειρώνας", ἀχούρι "πλοκαριά" ἢ, ὅπως λέγεται σ' ὀρισμένα χωριά κυρίως τῆς Ἐξω Μάνης, ὁ "ντρίνικας" ἢ "ντερνίκος").³ Ὁ ἄλλος χώρος στό κατώ πού βρίσκεται δίπλα στόν ντρίνικα, ὅπου εἶναι τά παχνιά, εἶναι γιά τά ζῶα. Καί τό ἄνω χωρίζεται σέ δύο χώρους. Ὁ πρῶτος, τό "ἀμπάρι" ἢ "όντάς" (λοντάς) εἶναι οὐσιαστικά ὁ χώρος, ὅπου περνάει τόν περισσότερο χρόνο της ἡ μανιάτικη οἰκογένεια, ὅταν εἶναι μέσα στό σπίτι. Εἶναι συνήθως λίγο ὑπερυψωμένος σέ σχέση μέ τό διπλανό καί στρωμένος μέ σανίδια. Ἐχει δηλ. ξύλινο πάτωμα καί ἀπό κάτω σέ εἰδικό χώρο, τό ἀμπάρι - ἀπ' αὐτό καί ἡ ὀνομασία τοῦ δωματίου - ἀποθηκεύουν τήν παραγωγή (σιτηρά, λούπινα, ἐλαιόκαρπο κ.ἄ.).⁴ Σ' αὐτό τό κύριο δωμάτιο ὑπῆρχαν παλαιότερα ὅλα τά ἀπαραίτητα πράγματα τοῦ ἀπλοῦ μανιάτικου νοικοκυριοῦ : ὁ σοφράς, οἱ κασέλες μέ τό ρουχισμό, ὁ κρεμαντάλας, ὁ λυχνοστάτης, καί ἡ στοίβα μέ τά χοντρόρουχα, ἡ "ντρακάδα" ἢ ὁ "γιοῦκος". Τό ἄλλο δωμάτιο λέγεται "κάμαρα" καί χωρίζεται ἀπό τό προηγούμενο μέ τή "μισάντρα", χῶρισμα ἀπό καλάμια καί σανίδια ἀσβεστωμένα, ὄχι ὅμως πάντα σ' ὄλο τό ὕψος τοῦ δωματίου.⁵ Συχνά τό δάπεδο τῆς κάμαρας προεκτεινόταν σ' ὄλο τό μήκος τοῦ σπιτιοῦ καί σχημάτιζε μιά τaráτσα τό "λιακό".⁶ Στήν κάμαρα ὑπῆρχαν ἐξάλλου ὁ φούρνος, τό πιθάρι μέ τό νερό καί τά ἄλλα σύνεργα τοῦ μαγειριοῦ, ὥστε ὅλος αὐτός ὁ χώρος χρησίμευε γιά κουζίνα. Μερικές φορές ὁ χώρος αὐτός εἶχε στέγη ἀπό καλάμια ἀραιά, γιά νά μήν κρατοῦν τόν καπνό. Ἐπιπλέον συχνά στή στέγη του ὑπῆρχε μιά τετρά-

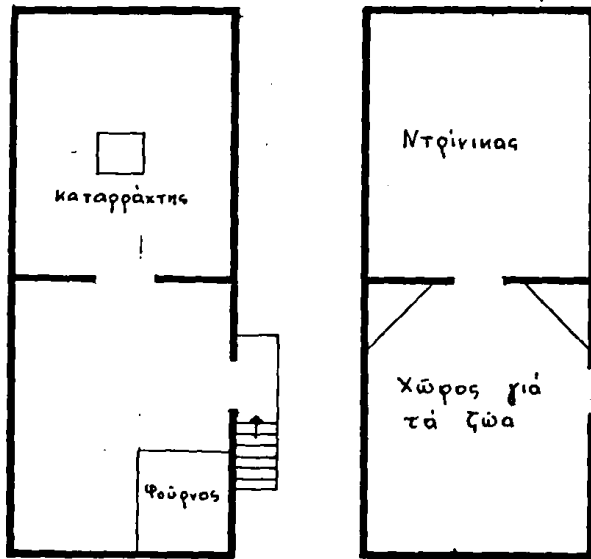

γωνη τρύπα, ή "κλιβανή", γιά νά φεύγει ό καπνός εύκολότερα.⁷ Τά παλαιότερα αύτά σπίτια συνήθως δέν είχαν τζάκια. Όσα ήταν έφοδιασμένα μέ τζάκια ήταν μεγαλύτερα, μέ περισσότερα δωμάτια (μουσαφίρ όντά κ.ά.) και άνήκαν στίς ίσχυρές οίκογένειες τών καπετάνιων.⁸ Στά άλλα σπίτια τζάκια άρχιζαν νά κατασκευάζονται μετά τό 1900.⁹

* Τά σπίτια τής δεύτερης κατηγορίας, νεώτερα, όπως είπα, και μεγαλύτερα, άρχισαν νά κτίζονται κυρίως μετά τήν άπελευθέρωση (1830) και έξής, στήν περίοδο πού άντιστοιχεϊ στή γνωστή έποχή τών "νεοκλασικών κτιρίων" σ' όλη τήν Ελλάδα. Όστόσο και παλαιά σπίτια διαρρυθμίζονται κατά τήν περίοδο αύτή, και έπεκτείνονται, χωρίς νά δέχονται νεοκλασική επίδραση. Κύρια χαρακτηριστικά τών σπιτιών αύτών είναι, έκτός από τό μεγάλο μέγεθος, ή έξωτερική διακόσμηση. Συνήθως είναι διώροφα, σπανιότερα ίσόγεια. Έχουν διαδρόμους, μεγάλο αριθμό δωματίων (τρία, τέσσερα συνήθως, ένώ υπάρχουν και σπίτια μέ δώδεκα και δεκατέσσερα δωμάτια, όταν είναι διώροφα).¹⁰ Τίς περισσότερες φορές έξωτερικά έχουν κάποιαν ανάγλυφη διακόσμηση, σέ αντίθεση μέ τά παλαιότερα σπίτια τής πρώτης περιόδου : ρόδακες, ήλιους, φεγγάρια, σταυρούς καθώς και χρονολογίες στά υπέρθυρα. Μερικές φορές υπάρχουν και ανάγλυφα άποτρεπτικά κεφάλια και άλλες σχετικές παραστάσεις, όπως φίδια, δράκοντες.¹¹ Στά σπίτια τοῦ νεοκλασικοῦ τύπου συναντῶνται επίσης τά γνωστά άκροκέραμα, τά μπαλκόνια μέ τά μεταλλικά διακοσμημένα κιγλιδώματα, τά άετώματα κ.ά.¹² Τά μεγάλα σπίτια και όσα έχουν φανερή νεοκλασική επίδραση ή είναι νεοκλασικοῦ τύπου, κτίζονται άρχικά στά παράλια μέρη, όπου αναπτύσσονται σημαντικά κέντρα έμπορικῶν συναλλαγῶν (Γερολιμένας, Κότρωνας, Ξελίνιτσα, Άρεόπολη, Γύθειο).¹³

Άπό τά σπίτια τής πρώτης κατηγορίας αναπτύσσονται μέ διάφορους συνδυασμούς οί πύργοι και τά πυργόσπιτα. Οί πύργοι πολλές φορές δημιουργοῦνταν μέ υπερύψωση ενός δωματίου ή τοῦ λιακοῦ σέ τρία πατώματα, ένω τό άλλο δωμάτιο παρέμενε, όπως ήταν.¹⁴ Και τά πυργόσπιτα επίσης δημιουργοῦνταν μέ υπερύψωση τοῦ όλου οίκοδομήματος σέ τρία ή τέσσερα πατώματα και τήν κατασκευή δώματος στό τελευταίο, πού στρωνόταν μέ "κουρασάνι", είδικό μείγμα από άσβέστη, άμμο και λάσπη.¹⁵ Άπό άποψη γεωγραφική τά πυργόσπιτα είναι χαρακτηριστικό τής Νότιας Μάνης. Χρονολογικά συμπίπτουν μέ τήν ανάπτυξη τής νεοκλασικῆς αρχιτεκτονικῆς στήν υπόλοιπη Μάνη, κτίζονται δηλ. μετά τό 1850 (βλ. τήν τέταρτη ένότητα τοῦ προηγούμενου κεφαλαίου).

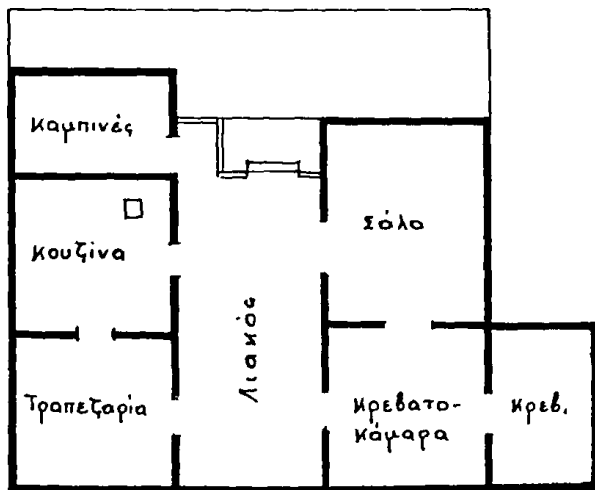

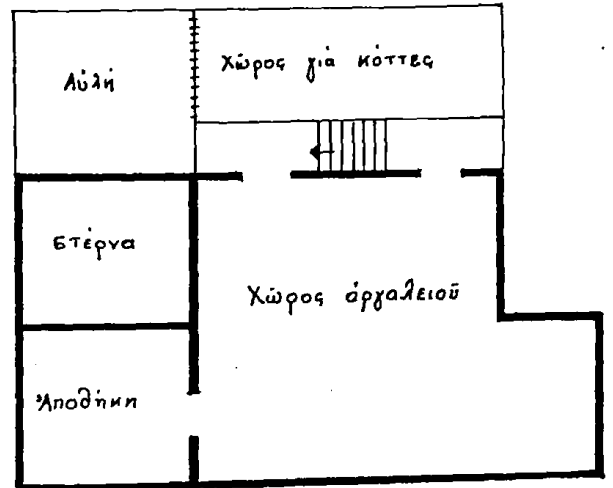
Ανώλι

Κατώλι

α. Κάτοψη παραδοσιακού σπιτιού.

Ανώλι

Κατώλι

β. Κάτοψη νεώτερου σπιτιού στον Πύργο Λεύκτρου.

Σχέδιο αρ. 2

Στήν οίκοδομή τῶν σπιτιῶν καί τῶν δυό κατηγοριῶν ἐπικρατεῖ τό τόξο καί ἡ καμάρα. Τοῦτο πάντως συμβαίνει σέ μεγαλύτερη ἔκταση στήν πρώτη κατηγορία. Τά τόξα ἐξάλλου διαφέρουν στίς δύο κατηγορίες. Στά παλαιότερα εἶναι κλειστά καί μεγαλύτερα, στά νεώτερα, τοῦ νεοκλασικοῦ τύπου, εἶναι πιό ἀνοικτά καί πολλές φορές συνδυάζονται μέ ἀετωματικά στοιχεῖα, δηλ. ὑπέρθυρα σέ τύπο ἀετώματος. Τά τόξα χρησιμοποιοῦνται στίς πόρτες καί στά παράθυρα. Πολλά ὅμως ἀπό τά κουφώματα, ἰδιαίτερα τῶν νεωτέρων σπιτιῶν, εἶναι τετράγωνα καί ἐξωτερικά δημιουργεῖται ἕνα πλαίσιο (κορνίζα), ἄλλοτε ἀπό πέτρες ἄλλοτε ἀπό σοβά.

Καί τά παλαιότερα καί τά νεώτερα σπίτια κτίζονται μέ τετράγωνα πέτρες, πῶς εἶναι πιό χοντροκομμένες στά σπίτια τῆς πρώτης κατηγορίας.

Ὁ ἀσβέστης χρησιμοποιεῖται ἐπίσης στή λιθοδομή σέ μεγαλύτερη ἔκταση στά σπίτια τῆς δεύτερης κατηγορίας. Τά σπίτια ἐξάλλου τῆς πρώτης κατηγορίας ἐξωτερικά σπάνια εἶναι σοβαντισμένα καί ἀσπρισμένα.

Οἱ στέγες τῶν σπιτιῶν εἶναι εἴτε καμάρες εἴτε σχηματισμένες μέ κεραμίδια. Στά παλαιότερα ἡ καμάρα βρίσκεται κυρίως στό κατώι, ὅπου ἔβαζαν τά ζῶα· στό ἀνώι δέν ὑπῆρχε καμάρα παρά μόνο ἂν τό σπίτι ἦταν πολυώροφο. Στά παλαιότερα ἐπίσης σπίτια ἡ πάνω ὀροφή ἀποτελεῖται ἀπό καλάμια (καλαμωτή) κάτι πού συμβαίνει καί σέ πολλά νεώτερα. Ἡ "καλαμωτή" (τό πλέξιμο δηλ. ἀπό τά καλάμια) στηρίζεται σέ σκελετό ἀπό δοκάρια.¹⁶ Ὁ τύπος αὐτός σκελετοῦ ὑπάρχει σέ ὅλα τά σπίτια καί τά παλαιότερα καί τά νεώτερα, ὅσα ἔχουν στέγη ἀπό καλάμια. Ταβάνι στά παλαιότερα σπίτια συνήθως δέν ὑπῆρχε· ἂν ὑπῆρχε, ἦταν κι αὐτό "καλαμωτή" ἐπίπεδη καί σοβαντιζόταν μέ ἀσβέστη. Αὐτό ὅμως ἦταν πολύ σπάνιο. Συνηθέστερο εἶναι τό ταβάνι στίς νεώτερες νεοκλασικές κατοικίες. Πάνω ἀπό τήν καλαμωτή γινόταν ἐπίστρωση μέ λάσπη καί ἄχυρα, καί πάνω σ' αὐτή τοποθετοῦσαν στά παλαιότερα σπίτια, μαρμάρινες πλάκες (τίς "μαρμάρες" ἢ "τίκλες").¹⁷ Στά νεώτερα σπίτια ἀντί γιά τίς μαρμάρινες πλάκες τοποθετοῦνται κεραμίδια.

Στά νεώτερα σπίτια ἐξάλλου, ὅπου κατασκευάζονται τζάνια, ὑπάρχουν καπνοδόχοι μέ σχῆμα σπιτιοῦ. Τά τζάνια ἐδῶ μποροῦν νά βρίσκονται εἴτε στή γωνιά τοῦ δωματίου εἴτε στή μέση κάποιου τοίχου. Τό σχῆμα τους εἶναι συνήθως τετράγωνο, ὑπάρχουν ὅμως καί παραδείγματα ἡμικυλινδρικών τζακιῶν. Στά μεγαλύτερα νεώτερα σπίτια, ὅσα κατασκευάζονται μετά ἀπό ἀναπροσαρμογή παλαιότερων διατηρεῖται συνήθως ὁ φούρνος στήν ταρατσα (λιακό), ἐκεῖ ὅπου ἦταν δηλ. πάνω ἀπό τήν καμάρα. Ὁ φούρνος εἶναι συνήθως ἐξωτερικά τετράγωνος σκεπασμένος μέ πλάκες καί κατά τή σύγχρονη περίοδο μέ μπετόν.

Έσωτερικά έχει ωοειδές σχήμα και κατασκευάζεται από τριμμένο κεραμίδι (πυρίμαχο), για να μην καταστρέφεται από τη δυνατή φωτιά. Η είσοδος του φούρνου είναι τρίγωνη, τετράγωνη ή στρογγυλή και καλύπτεται από λαμαρίνα.¹⁸ Στο κάτω μέρος του φούρνου, μπροστά υπάρχει ο "φώκος" ή η "φωτογανιά" (φωτογωνιά), όπου έπεφταν οι στάχτες.¹⁹ Εκεί άναβαν φωτιά και μαγείρευαν παλαιά ή ζεσταίνονταν τό χειμώνα. Στα περισσότερα νεώτερα σπίτια υπάρχουν συγχρόνως και τζάκια και φούρνοι. Αυτό όμως παρατηρείται περισσότερο στην Έξω Μάνη, όπου συνεχίζεται κάποια σιτοκαλλιέργεια και ψήνονται ψωμιά στα σπίτια ως τελευταία.

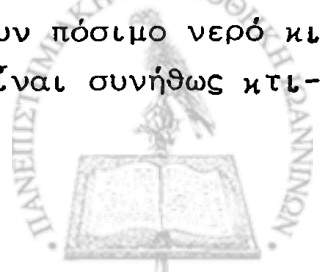
Έκτός από τό κατώι, πού χρησιμεύει ως βοηθητικός χώρος για τά ζώα ή αποθήκη, τά σπίτια έχουν ανάλογους χώρους στην αύλή, καλύβες για τά ζώα και μάντρες ή κοτέτσια για τά πουλερικά.

Η αύλή στα σπίτια, και στα παλαιότερα και τά νεώτερα, είναι αρκετά μεγάλη. Κάτω είναι στρωμένη "καλντερίμι" ή "πλακολίθι". Μερικές φορές υπάρχουν και δέντρα. Κήποι κανονικοί στα σπίτια, για τήν καλλιέργεια λαχανικών (μπάμιες, μελιτζάνες, φασολάκια), δέν υπήρχαν, γιατί δέν υπήρχε νερό. Μερικά χωριά της Έξω Μάνης, πού έχουν νερό άφθονο, μπορούσαν να άποτελούν σ' αυτό έξαιρεση. Είχαν όμως τά περισσότερα σπίτια στίς αύλές λουλούδια ή στό κήπο ή σέ γλάστρες. Μερικές φορές μάλιστα γλάστρες τοποθετούσαν και πάνω στό λιακό ή στα περβάζια τών παραθύρων.

Οι μάντρες πού προστατεύουν τά σπίτια και τίς αύλές ήταν ψηλές και για άσφάλεια ψηλά τοποθετούσαν άφάνες και λιόκλαδα.²⁰

Οι πόρτες και τά παράθυρα είναι από χοντρό ξύλο. Τζάμια δέν υπήρχαν. Οι έξώπορτες ιδιαίτερα έχουν χοντρές κλειδαριές και χοντρούς σύρτες και μάνταλα για άσφάλεια. Οι πόρτες τών έσωτερικών σπιτιών άποτελούνται συνήθως από τρία μέρη, δυό φύλλα, από τά όποια τό ένα κόβεται όριζόντια, κάθετα στό άλλο. Τό πάνω μέρος του μέρους αυτού μπορούσε να άνοίγει προς τά μέσα, ξεχωριστά.²¹ Κι αυτό γινόταν για λόγους άσφάλειας. Άν χρειαζόταν να άνοίξει κανείς τήν πόρτα, δέν άναγκαζόταν να έκθέσει όλο τό σώμα του στόν ξένο έπισκέπτη.

Στά σπίτια της Μάνης άναγκαίο στοιχείο είναι και ή στέρνα. Έπειδή δέν υπάρχει νερό, πρέπει τό βρόχινο νερό του χειμώνα να συγκεντρώνεται σε είδικούς χώρους, για να γίνει χρήση του κατά τούς θερινούς μήνες. Οι στέρνες είναι συνήθως δυό είδών. Αύτες πού συγκεντρώνουν πόσιμο νερό κι εκείνες πού συγκεντρώνουν νερό για καθημερινή χρήση. Είναι συνήθως κτι-

στές και βρίσκονται μέσα ή κι έξω από τὰ σπίτια. Στά σπίτια κατασκευάζονται κατάλληλα λούκια, πού ὀδηγοῦν τό νερό στίς στέρνες. Γιά νά μήν πέφτουν ἀκαθαρσίες μέσα, τίς τρύπες, ἀπό τίς ὁποῖες ἔπεφτε τό νερό, τίς ἔκλειναν μέ ἀφάνες.²²

Ἡ ἐπίπλωση-στά παλαιότερα σπίτια ἦταν πολύ ἀπλή : σοφράδες, σκαμνιά ἀπό κούτσουρα,²³ κασέλες, σκουτέλες, πινιάτες, ξύλινα κουτάλια, πιρουνία καί ποτήρια. Κρεβάτια δέν ὑπῆρχαν, γιατί ὅλοι κοιμοῦνταν στό πάτωμα, σέ ψάθες καί βελέντζες καί σέ μεγάλες μαξιλάρες. Κρεβάτια ἔφτιαξαν ἀργότερα τίς λεγόμενες "λιότερες", πού ἦταν ἀπό σανίδες καί στηρίζονταν σέ δύο τρίποδα.²⁴

Στά νεώτερα μεγαλύτερα σπίτια ἡ ἐπίπλωση εἶναι πιό προσεγμένη. Μεγάλα τραπέζια 1X4 μ. πού προξενοῦν ἐντύπωση στόν ἐπισκέπτη, τουλάχιστον στόν τέως δῆμο Λεύκτρου, τραπεζαρίες, κρεβάτια, κάδρα κ.ἄ.

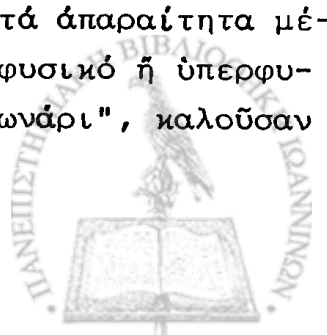
Ἰδιαίτερη σημασία ἀποδίνουν οἱ Μανιάτες στίς φωτογραφίες τῶν συγγενῶν, πού οὐσιαστικά γεμίζουν ὅλους τούς τοίχους καί τὰ τραπέζια τῆς σάλας.

Εἰδικοί χῶροι πρώτης ἀνάγκης στά παλαιότερα σπίτια δέν ὑπῆρχαν. Ὑπάρχουν μόνο στά νεώτερα.

Τά σπίτια μιᾶς γενιᾶς κτίζονται τό ἓνα κολλητά στό ἄλλο καί πολλές φορές ἐπικοινωνοῦν μέ ὑπόγειους διαδρόμους.²⁵ Βλέπουν ὅλα, γιά ἀσφάλεια, σέ κοινή αὐλή. Ὅπως εἶδαμε, τά σπίτια, τουλάχιστον τά παλαιότερα, εἶναι μικρά· γι' αὐτό λένε τήν παροιμία "σπίτι ὅσο χωρᾶς καί χωράφια ὅσο μπορᾶς".²⁶ Τό κάθε σπίτι οὐσιαστικά εἶναι μονόσπιτο καί ἔχει βασικά τήν ἀφετηρία του στό ἀρχαῖο ἐλληνικό μέγαρο. Σπίτια αὐτοῦ τοῦ εἶδους συναντῶνται καί στήν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα (νησιά τοῦ Αἰγαίου, Θράκη κ.ἄ.).²⁷

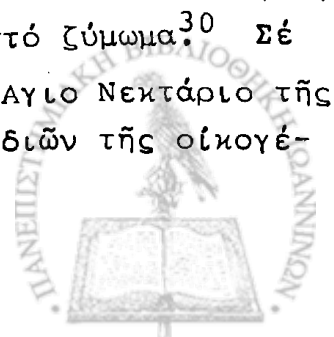
Τό σπίτι ἀποτελεῖ τό ἱερό ἐνδιαίτημα τῶν ἐνοίκων. Ἐκεῖ μέσα περνοῦν τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς τους, παλαιότερα γεννοῦσαν, ἔκαναν τίς βαφτίσεις, παντρεύονταν καί πέθαιναν. Γι' αὐτό τό κτίσιμό του, ἀλλά καί ὅλος ὁ χῶρος του θεωροῦνταν ἱερά. Τό σπίτι ἐξάλλου ἀποτελεῖ τό χῶρο, στόν ὁποῖο πλέον γίνεται ἡ οἰκογενειακή λατρεία μέ τή στενή ἔννοια τοῦ ὄρου.

Γιά ὅλους τούς παραπάνω λόγους οἱ Μανιάτες ἔπαιρναν τά ἀπαραίτητα μέτρα, ὥστε τό σπίτι νά εἶναι ἀπαραβίαστο ἀπό κάθε κακό, φυσικό ἢ ὑπερφυσικό. Ὅταν ἀνοιγαν τά θεμέλια καί ἔβαζαν τό πρῶτο "ἀγκωνάρι", καλοῦσαν

τόν ἱερέα καί ἔκανε ἀγιασμό, κατόπιν ἔσφαζαν ἕναν πετεινό ἢ ἀρνί, ἀνάλογα μέ τίς δυνατότητες τοῦ νοικοκύρη. Τό σφαγμένο ζῶο τό ἔσυραν σ' ὅλες τίς γωνιές τοῦ σπιτιοῦ, γιά νά ματωθοῦν καί νά στοιχειώσῃ τό σπίτι. Τό κεφάλι τοῦ ζῴου τό ἔθαβαν στά θεμέλια, ἐνῶ οἱ συγγενεῖς ἔριχναν χρήματα καί ἀσήμωναν τά θεμέλια. Τό ὑπόλοιπο ζῶο τό μαγεῖρευαν μέ "χόντρο" (=μπουλουγούρι) καί τό πρόσφεραν στούς μαστόρους καί σ' ὅσους βοήθουσταν. Τότε ὅμως δέν ἔφτανε οὔτε ἕνα μοσχάρι, γιὰτί στή Μάνη, ὅταν ἔκτιζαν τό σπίτι, γινόταν ἀλληλοβοήθεια καί πήγαιναν ὅλοι νά βοηθήσουν στό κτίσιμο, ἐκτός βέβαια ἀπό τούς δηλωμένους ἐχθρούς. Στά θεμέλια ἔβαζαν ἐπίσης κι ἕνα μπουκάλι μέ ἀγιασμό τῆς Πρωταγιάσεως τῶν Φώτων. Τό θεωροῦσαν σπουδαῖο ἀποτρεπτικό κατά τοῦ κεραυνοῦ. Τό ἴδιο ἔκαναν καί στά κεραμίδια, ὅταν τέλειωνε τό κτίσιμο. Ὅταν τέλειωναν οἱ τοῖχοι τοῦ σπιτιοῦ, ἔκαναν ἕνα σταυρό ἀπό λουλούδια, βασιλικό κ.ἄ. καί ἔδεναν ἕνα σκοινί ἀπό πάνω ὡς κάτω, ὅπου κρεμοῦσαν οἱ συγγενεῖς μεταξωτά μαντήλια καί πουκάμισα, πού τά ἔπαιρνε ὁ μάστορας. Ὅλοι εὔχονταν "καλοστεριωμένο", "καλορίζικο", "σιδερένιοι οἱ νοικοκυραῖοι".²⁸

Ἡ ἱερότητα τοῦ σπιτιοῦ φαίνεται ἀπό τήν ἀνάγκη πάντα μέσα σ' αὐτό νά ὑπάρχει ἕνα εἰκονοστάσι μέ καντήλι. Τό εἰκονοστάσι στά παλαιότερα σπίτια βρισκόταν σέ ἕνα ντουλάπι ("πατούρα") τοῦ τοίχου, διαστάσεων περίπου 0,50 X 0,50 μ., στό ὑπνοδωμάτιο καί πάντα πρός τήν ἀνατολή.²⁹ Στά νεώτερα μεγαλύτερα σπίτια βρίσκεται στό διάδρομο ἢ σέ κάποια γωνία. Μποροῦσαν ὅμως νά ὑπάρχουν περισσότερα εἰκονοστάσια σέ κάθε ὑπνοδωμάτιο τῶν παιδιῶν. Τό εἰκονοστάσι καλύπτεται ἀπό τούλινα κουρτινάκια. Σ' αὐτό τοποθετοῦσαν εἰκόνες τῶν Ἀγίων πού λάτρευαν τά γένη καί εἶχαν ἀφιερωμένες ἐκκλησίες, τῆς Παναγίας καί τοῦ Χριστοῦ καθώς καί τῶν Ἀγίων, τῶν ὁποίων τά ὀνόματα εἶχαν τά μέλη τῆς οἰκογένειας, ἐνῶ τῆ νεώτερη ἐποχή καί εἰκόνες τῶν Ἀγίων τῶν κεντρικῶν ἐκκλησιῶν (καθολικῶν). Στά εἰκονίσματα οἱ γυναῖκες ἀνάβουν πάντα τό καντήλι τήν Κυριακή καί τίς γιορτές. Στό εἰκονοστάσι ἐπίσης τοποθετοῦσαν τά στέφανα τοῦ γάμου καί τίς λαμπάδες. Τοποθετοῦσαν τό "σταυρούλι" πού ἔκαναν ἀπό ζυμάρι τά Χριστούγεννα καθώς καί ἕνα κόκκινο ἄβγό καί τήν κούλούρα τῆς Παναγίας τό Πάσχα. Πιστεύουν ὅτι αὐτά δέν χαλοῦν γιά ἕνα χρόνο. Τοποθετοῦσαν ἐπίσης ἀγιασμό τῶν Φώτων, βάγια ἀπό τῆ γιορτή τῶν Βαῖων καί λουλούδια ἀπό τόν ἐπιτάφιο, πού τά χρησιμοποιοῦν γιά τίς ἀρρώστειες ἢ γιά προζύμι στό ζύμμα.³⁰ Σέ ἕνα εἰκονοστάσι εἶδα ἕνα σακουλάκι μέ φάρμακο ἀπό τόν Ἅγιο Νεκτᾶριο τῆς Αἰγίνας καθώς καί τά σταυρουλάκια τῶν βαπτίσεων τῶν παιδιῶν τῆς οἰκογένειας καρφιτσωμένα πάνω στά τούλινα κουρτινάκια.³¹

Ίδιαίτερες τελετουργίες μέσα στό σπίτι δέν γίνονταν. Ήξαιρετικά αυτό συνέβαινε σέ περίπτωση άγιασμοῦ ἢ εὐχελαίου, ὅπως καί στίς άλλες περιοχές τῆς Ἑλλάδας. Τότε οἱ ἱερεῖς εὐλογοῦσαν τό σπίτι καί τούς ἐνοίκους καί μετά τό τέλος τοῦ μυστηρίου ἔκαναν ἕνα σταυρό στήν πόρτα μέ τό κερί τοῦ εὐχελαίου.³² Τό παραπάνω ἔθιμο δέν εἶναι καί τό μοναδικό γιά τήν ἀποτροπή τοῦ κακοῦ ἀπό τήν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ. Ὅταν φέρνουν τό Ἅγιο Φῶς τῆς Ἀναστάσεως, γιά νά ανάψουν τό καντήλι στό εἰκονοστάσι, οἱ Μανιάτες κάνουν ἕνα σταυρό πάνω ἀπό τήν πόρτα μέ τήν κάπνα τοῦ κεριοῦ.³³ Ἐπίσης ὅταν σφάζουν τά χοιρινά τίς Ἀπόκριες, κάνουν ἕνα σταυρό μέ τό αἷμα στήν πόρτα³⁴ καί μετά καρφώνουν τή "μουσοῦδα" τοῦ χοίρου ἀπέναντι τῆς πόρτας. Ἡ τελευταία αὐτή πράξη εἶναι ἰδιαίτερα ἀποτρεπτική.³⁵ Σχετικό πρέπει νά εἶναι καί τό κρέμασμα στήν πόρτα μιᾶς ἀσκέλας τήν ἡμέρα τοῦ Σταυροῦ σ' ὀρισμένα χωριά.³⁶ Ἀσφαλῶς μέ τά παραπάνω πρέπει νά ἔχει σχέση καί ἡ συχνότητα τῆς ἀπεικονίσεως ἀναγλύφων ἢ χαραγμένων σταυρῶν στά ὑπέρθυρα σπιτιῶν τῆς νεώτερης περιόδου, ἢ ἀνθρωπίνων κεφαλῶν, πού ἔχουν παρατηρηθεῖ στίς προσόψεις καί στίς γωνίες τῶν κτιρίων.³⁷

Ὡς ἱερός τόπος ὁμως τό σπίτι κρατάει καί ἀντιλήψεις πανάρχαιες, πού ἔχουν σχέση μέ τόν "οἰκουρόν ὄφιν", προστάτη τῆς ἐστίας. Στή Μάνη τό φίδι, πού παρουσιάζεται μέσα στό σπίτι, δέν φονεύεται, θεωρεῖται ἱερό. Μόνο τελευταῖα παρουσιάζονται κρούσματα θανατώσεως φιδιῶν μέσα στά σπίτια. Γενικά ὁμως πιστεύουν ὅτι τό φίδι αὐτό εἶναι ἡμερο, δέν δαγκώνει καί δέν πειράζει κανένα, ἄν δέν τό πειράξει. Πιστεύουν ἐπιπλέον ὅτι αὐτό διώχνει τά δηλητηριώδη φίδια. Κι ἕνα ἄλλο μεγάλο, κόκκινο μέ ἄσπρα στίγματα, πού δέν ἔχει δηλητήριο, πιστεύουν ὅτι κυνηγáει τά ποντίκια (γι' αὐτό λέγεται "ποντικολός"). Πιστεύουν ἐξάλλου ὅτι, ἄν χυθεῖ τό αἷμα τοῦ φιδιοῦ μέσα στό σπίτι, κάποιον μέλος τῆς οἰκογένειας θά πεθάνει, γι' αὐτό προσπαθοῦν νά τό διώξουν, ζαλίζοντάς το μέ ἕνα ξύλο, ἢ μ' ἕνα παπούτσι πού καῖνε.³⁸ Ἡ ἀρχαιότητα τῆς ἀντιλήψεως αὐτῆς δείχνει καί τίς βαθειές ρίζες τοῦ ἑλληνικοῦ συγχρόνου λαϊκοῦ πολιτισμοῦ.³⁹

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

ΤΟ ΜΑΝΙΑΤΙΚΟ ΣΠΙΤΙ

1. Βλ. γενικά Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., Χφ 4094, ὄ.π. Χφ 4095, ὄ.π. καί σχετικές φωτογραφίες.
2. Σ. Λ. χφ 1793, σ. 17 κέ. (Ἑλένη Π. Ρουτζούνη, Μηλέα Μεσο. Μάνης 1973). Χφ 607, ὄ.π., σ. 35. Χφ 2087, σ. 37 (Εὐγενία Δ. Λυγούρη, Πύργος ἐπαρχ. Καλαμάτας 1974).
3. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 226, 318 καί 407. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 16. Δημ. Β. Δημητράκου - Μεσίσκλη, ὄ.π., σ. 136.
4. Δημ. Β. Δημητράκου - Μεσίσκλη, ὄ.π., σ. 136. Ἄναργ. Γ. Κουτσιλιέρη. Μανιάτικα μελετήματα, ὄ.π., σ. 131. Σέ ἄλλα σπίτια τό δωμάτιο μέ τό πάτωμα ἐπικοινωνεῖ μέ τόν ἀχυρώνα μέ ἄνοιγμα τόν "καταρράκτη". Ἄπό κεῖ ρίχνουν μέσα στόν ἀχυρώνα τά ἄχυρα, βλ. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 226 καί 318. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 79. Χ.Λ. χφ 607, ὄ.π., σ. 25.
5. Κ.Λ. χφ 4094 ὄ.π., σ. 407. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 80. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 294 καί 391.
6. Δημ. Β. Δημητράκου - Μεσίσκλη, ὄ.π., σ. 138.
7. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 226.
8. Ἴσχυε καί ἐδῶ ἡ ἔκφραση : "αὐτός εἶναι ἀπό τζάκι".
9. Πρβ. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 226 καί 319. "Τό ἀνωί ἐπίσης χωρίζεται σέ δύο μέρη, τό ἕνα μέρος ἀποτελεῖ τό μαγειρεῖο, ὅπου εἶναι καί ὁ φοῦρνος. Τζάκια στά παλαιότερα σπίτια δέν ὑπῆρχαν, οὔτε καπνοδόχοι. Οἱ καπνοί ἀπ' τό φοῦρνο βγαίνουν ἀπό ὀπές τῆς ὀροφῆς καθώς καί ἀπό τά καλάμια πού ἦσαν ἀραιά. Τά τζάκια τάχουν φτιάξει λίγα χρόνια, γύρω στά 20." Ἐπίσης Χφ 4095 ὄ.π., σ. 7 καί 60.
10. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 8 καί 11.
11. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 374, 518 καί 574. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 7, 192, 349 καί 397.
12. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 7.
13. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 9, 278 καί 408. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 7 καί 53. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 195-196.
14. Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 59.
15. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 79 καί 262.

16. Τά δοκάρια ἔχουν τίς ἐξῆς ὀνομασίες : ἡ μεγαλύτερη δοκός, πού ἀποτελεῖ τή ράχη τῆς στέγης, λέγεται "κορφέας". Οἱ δοκοί πού ξεκινοῦν ἀπ' αὐτή, σχηματίζουν ὀρθές γωνίες καί ἀκουμποῦν στούς μακρούς τοίχους λέγονται "ψαλίδια" καί μαχιάδες". Οἱ ὀριζόντιοι δοκοί, πού συνδέουν τούς μακρούς τοίχους, λέγονται "κόρδες". Οἱ κόρδες χρησιμεύουν ἐπιπλέον γιά νά κρεμοῦν διάφορα πράγματα, π.χ. κρεμύδια, σκόρδα καθώς καί τή "νιάκα" (=φορητή κούνια) μέ τό μωρό. Οἱ νεώτερες στέγες πού λέγονται γερμανικές σχηματίζουν στούς μακρούς τοίχους τρίγωνα πού λέγονται "σκούφιες". Τά ξύλα πού προεκτείνονται κάθετα ἀπό τόν κορφέα πρὸς τίς κόρδες χωρίς νά ἐφάπτονται λέγονται "στάτες" ἢ "παπάδες". Βλ. σχετικά μέ αὐτά Κ. Λ. χφ 3892, ὁ.π., σ. 217. Χφ 4094, ὁ.π., σ. 82, 99 225 καί 278. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 16 261 καί 459. Χφ 4095, ὁ.π., σ. 7.
17. Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 99, 278 καί 377. Χφ 3892, ὁ.π., σ. 217. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 53 καί 262. Σ. Λ. χφ 601, ὁ.π., σ. Ι. Δημ. Β. Δημητράκου-Μεσίσκη, ὁ.π., σ. 136.
18. Κ.Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 99, 137 καί 375. Χφ 4095, ὁ.π., σ. 60 καί 171. Σ. Λ. χφ 601, ὁ.π., σ. 2-3. Χφ 607, ὁ.π., σ. 35.
19. Σ. Λ. χφ 1793, ὁ.π., σ. 19. Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 278 καί 375. Χφ 4095 ὁ.π., σ. 60. Δημ. Β. Δημητράκου - Μεσίσκη, ὁ.π., σ. 138.
20. Δημ. Β. Δημητράκου - Μεσίσκη, ὁ.π., σ. 138. Σ. Λ. χφ 2364, σ. 11 (Δημ. Νικολινάκος, "Ἄλικα ἐπαρχ. Οἰτύλου 1975).
21. Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 135. Χφ 4095, ὁ.π., σ. 8 καί 195.
22. Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 79. Χφ 3892, ὁ.π., σ. 218. Χφ 4094, ὁ.π., σ. 80.
23. Ὁ καθένας εἶχε τό σκαμνί του καί δέν ἔπρεπε νά καθήσει ἄλλος σ' αὐτό γιά τίς ἐγκυες ὑπῆρχαν εἰδικά ψηλότερα σκαμνιά.
24. Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 140. Σ. Λ. 1793, ὁ.π., σ. 23.
25. Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 421.
26. Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 209.
27. Βλ. Γεωργ. Ἄ. Μέγα, Ἡ ἐλληνική οἰκία, Ἀθῆναι 1949, σ. 7-9 καί 19.
28. Γιά τά ἔθιμα αὐτά βλέπε Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 93, 265, 293 καί 427. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 91 καί 163. Χφ 4095, ὁ.π., σ. 184, Σ. Λ. χφ 601, ὁ.π., σ. 1 Χφ 607, ὁ.π., σ. 23. Χφ 2087, ὁ.π., σ. 30.

29. Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 81, 101, 141, 227 καί 420. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 17, 80 καί 262. Χφ 4095, ὁ.π., σ. 8 καί 60. Χφ 3892, ὁ.π., σ. 268.
30. Βλ. σχετικά Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 30, 81, 101, 141, 227, 319 καί 420. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 80 καί 262. Χφ 4095, ὁ.π., σ. 7, 60 καί 184. Χφ 3892, ὁ.π., σ. 268. Σ. Λ. χφ 519, σ. 3 καί 7 (Νικολ. Λυμπέρης, Κοίτα ἐπαρχ. Οἴτύλου 1968). Χφ 2363, ὁ.π., σ. 69.
31. Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 81-82.
32. Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 433.
33. Αυτό παρατηρεῖται σ' ὅλο τόν ἑλληνικό χῶρο.
34. Αυτό συμβαίνει καί σέ ἄλλες περιοχές τῆς Πελοποννήσου. Πρβ. Γ. Ν. Αἰκατερινίδη, Νεοελληνικές αἱματηρές θυσίες, Ἀθήναι 1979, σ. 113.
35. Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 190 καί 432. Χφ 3892, ὁ.π., σ. 267.
36. Κ. Λ. χφ 3892, ὁ.π., σ. 268.
37. Κατερίνας Κορρέ, Ἡ ἀνθρώπινη κεφαλή θέμα ἀποτρεπτικό στήν νεοελληνική λαϊκή τέχνη, Ἀθήναι 1978, σ. 87.
38. Βλ. σχετικά Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 30, 64, 141, 367, 393 καί 415. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 29, 162, 213, 425 καί 498. Χφ 4095, ὁ.π., σ. 35 καί 175. Χφ 3892, ὁ.π., σ. 263. Πρέπει νά ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ παράδοση γιά τό φίδι τοῦ σπιτιοῦ εἶναι διαδεδομένη καί στά ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδας, ὅπως καί στούς ἄλλους Βαλκανικούς λαούς. Ἴσως ἀποτελεῖ ἀντίληψη ἐνός παλαιότατου πολιτιστικοῦ ὑποστρώματος τῆς βαλκανικῆς καί τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου. Μέ αυτό δέν εἶναι ἄσχετη καί ἡ παράδοση περί τῶν κερασφόρων ὄφρων στή Μάνη καί τοῦ "λιόκουρνου". Πιστεύεται ὅτι τό κέρατο αὐτοῦ τοῦ φιδιοῦ μπορεῖ νά γιαιτρέψει ἀπό δαγκώματα φιδιῶν καθώς καί ὅτι ἔχει τή δύναμη νά φέρνει τόν πλεῦτο στό σπίτι, ἂν τό βάλουν στ' ἀμπάρι (εἰσοδήματα), βλ. Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 393 καί Νικ. Γ. Πολίτη, Παραδόσεις τοῦ Μοριᾶ, (ἀναδημοσ. Πελοπ. Πρωτοχρ. 1964, σ. 225. Κώστα Ρωμαίου, Τό "φίδι τοῦ σπιτιοῦ". Νεοελληνικές ἐπιβιώσεις τῆς Λατρείας τοῦ οἰκοκυροῦ ὄφρου. Λαβύρινθος 1 (1973-74) 58.
39. Γιά τόν "οἰκουρόν ὄφιν στήν ἀρχαία προῖστορική καί κλασική Ἑλλάδα βλ. Μ.Ρ. Nilsson, Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς θρησκείας, ἐκδ. Παπαδήμα, (μεταφρ. Αἰκ. Παπαθωμοπούλου), Ἀθήναι (1971), σ. 21, 33 καί 41. Τοῦ ίδιου, Greek Folk Religion, Νέα Ὑόρκη 1961, σ. 67 κέ.

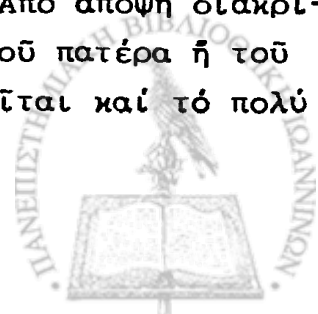
ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

Στή Μάνη, ὅπως σχεδόν καί σ' ὅλη τήν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα, ἐπικράτησε κατά τό παρελθόν σέ μεγάλη ἔκταση (καί σ' ὀρισμένες περιοχές μέχρι πρόσφατα) ἡ διευρυμένη ἢ σύνθετη οἰκογένεια (extended-joint family).¹ Ἡ μορφή αὐτή τῆς οἰκογένειας δέν πρέπει νά συγχέεται μέ τό γένος, πού εἶναι πιά πολυάριθμο καί μπορεῖ νά περιλαμβάνει, ὅπως εἶδαμε πάνω ἀπό δέκα γενεές (generations), ἐνῶ ἡ διευρυμένη οἰκογένεια ἔχει πολύ λιγότερα μέλη, περιλαμβάνει συνήθως τρεῖς γενεές, σπανιότατα τέσσερις. Ἡ διευρυμένη οἰκογένεια ὑπάρχει στή Μάνη ἀκόμα καί σήμερα, τουλάχιστον σέ μερικές περιοχές.²

Οἱ συγγενικές οἰκογένειες πού ἀπαρτίζουν τή διευρυμένη οἰκογένεια μποροῦν νά εἶναι ἢ γονεῖς μέ τό παντρεμένο παιδί τους ἢ τά παντρεμένα παιδιά τους ἢ δυό καί περισσότεροι παντρεμένοι ἀδελφοί μέ παιδιά ἢ χωρίς παιδιά καί χωρίς τούς γέρους γονεῖς τους. Ἡ διευρυμένη οἰκογένεια στήν πρώτη περίπτωση εἶναι stem family, στή δεύτερη lineal family, στήν τρίτη σύνθετη οἰκογένεια (joint family).³ Στή Μάνη ἡ διευρυμένη οἰκογένεια, ὅπως εἶναι ἐπόμενο, εἶναι ἀρρενογονική. Οἱ νύφες ἔρχονται καί ἐγκαθίστανται στό σπίτι τοῦ πεθεροῦ τους. Αὐτό συμβαίνει, γιατί ὁ γάμος στή Μάνη εἶναι πατρο-ἀνδροτοπικός ((patro-virilocal). Τοῦτο ἀσφαλῶς σχετίζεται, ὅπως εἶδαμε στό προηγούμενο μέρος, καί μέ τή δομή τοῦ γένους καί τήν καταγωγή τῶν μελῶν πού εἶναι πατρογραμμική ἢ ἀρρενογονική. Σπανιότατα στή Μάνη, ὅταν δέν ὑπάρχουν ἀγόρια στήν οἰκογένεια, μπορεῖ νά ἐγκατασταθεῖ γαμπρός στό σπίτι τοῦ πεθεροῦ, δηλ. σῶγαμπρος,⁴ ὅποτε ἡ οἰκογένεια ἀποβαίνει ἀρρενο-θηλυγονική (cognatic), ὄχι ὅμως καί τό γένος, πού διατηρεῖ τή δομή του, γιατί ἡ παραπάνω λύση εἶναι σπανιότατη καί συνήθως ὑπάρχουν ἐναλλακτικοί τρόποι, ὅπως θά δοῦμε σέ ἐπόμενο κεφάλαιο, γιά νά ἀποφευχθεῖ αὐτή. Στήν περίπτωση πού ὁ γαμπρός θά ἐγκατασταθεῖ στό σπίτι τοῦ πεθεροῦ, ὁ γάμος εἶναι πατρο-γυναικοτοπικός (patro-uxorilocal).

Μερικές φορές στή διευρυμένη οἰκογένεια τῆς Μάνης εἶναι προσκολλημένα καί ἄλλα άτομα ἐκτός ἀπό τά παραπάνω, ὅπως μιά ἀτεκνη χήρα, μιά ἀνύπαντρη ἀδελφή ἢ ἓνα ὀρφανό ἀνίψι.⁵

Λέξεις πού χρησιμοποιοῦν οἱ Μανιάτες, γιά νά ἐκφράσουν τήν ἔννοια τῆς οἰκογένειας εἶναι "οἰκογένεια", "φαμελιά", "σπίτι".⁶ Ἀπό ἀποψη διακρίσεως οἱ οἰκογένειες αὐτές εἶναι γνωστές ἀπό τό ὄνομα τοῦ πατέρα ἢ τοῦ παπποῦ π.χ. οἱ Ἀντωνᾶιοι ἢ τά Ἀντωνάκια. Ἔτσι ἐξηγεῖται καί τό πολύ

συνηθισμένο επώνυμο στη Μάνη με τό δεύτερο συνθετικό ἔγγονας, ὅπως Λυμπερόγγονας, Παπαδόγγονας (π.χ. τά Λυμπερόγγονα, τά Παπαδόγγονα) καθώς και τό σχετικό πεθερώνυμο Λυμπερόνυφη, Λεουτσόνυφη.⁷

Τό μέγεθος τῆς διευρυμένης οἰκογένειας στη Μάνη ἐξαρτᾶται ἀπό τόν ἀριθμό τῶν παιδιῶν πού θά ἀποκτήσει κάθε οἰκογένεια-πυρήνας, ἀπό τόν ἀριθμό τῶν παντρεμένων ἀδελφῶν πού μποροῦν νά μείνουν μαζί μέ τίς γυναῖκες τους μέσα στό σπίτι ἢ τό νοικοκυριό, καθώς και ἀπό τή διάρκεια τοῦ χρόνου πού θά συμβιώσουν αὐτοί. Κατά τήν ἐπιτόπια ἔρευνά μου ἐπίδι-ωξα νά συγκεντρώσω στοιχεῖα γιά τήν ἀριθμητική δύναμη τῶν σύνθετων οἰκογενειῶν. Αὐτό ἐπιτυγχάνεται συνήθως μέ τή λεγόμενη μέθοδο ἀνασυστάσεως τῶν οἰκογενειῶν.⁸ Τά στοιχεῖα πού συγκέντρωσα δίνουν τήν εἰκόνα πού ἀκολουθεῖ.

Στήν Ἐξω και Βόρεια Προσηλιακή Μάνη ἡ μεγάλη οἰκογένεια μπορεῖ νά περιλαμβάνει περίπου ἀπό ἐπτά ὡς εἴκοσι πέντε ἄτομα. Ἐχει μέσον ὄρο μελῶν δεκατέσσερα ἄτομα περίπου. Ἡ διάρκεια τῆς παραμονῆς τῶν παντρεμένων ἀδελφῶν στό ἴδιο νοικοκυριό κυμαίνεται ἀπό δύο ὡς τριάντα πέντε χρόνια.⁹ Τό μεγαλύτερον ἀριθμό ἀτόμων (εἴκοσι πέντε) καθώς και τό μεγαλύτερο ἀριθμό ἐτῶν συμβιώσεως (τριάντα πέντε χρόνια) πῆρα ἀπό τή Βόρεια Προσηλιακή Μάνη, συγκεκριμένα τό χωριό Μαυροβούνι, ὅπου ἔμεναν τρεῖς ἀδελφοί (παπποῦδες) μέ τά παιδιά και τά ἐγγόνια τους.¹⁰ Μιά ἄλλη παρόμοια περίπτωση (εἴκοσι πέντε ἄτομα) μοῦ ἀναφέρθηκε, στη Βόρεια και ὀρεινή Ἐξω Μάνη τό χωριό τῆς Ἀλτομιράς, ὅπου ἔμεναν τρεῖς ἀδελφοί μαζί, μέ μεγαλύτερο παιδί εἴκοσι ἐτῶν.¹¹ Οἱ περιπτώσεις ὅμως αὐτές εἶναι μᾶλλον σπάνιες και ἐξαιρετικές. Στή Μέσα και Νότια Προσηλιακή Μάνη τό μέγεθος τῆς σύνθετης οἰκογένειας κυμαίνεται ἀπό ἐπτά ὡς δέκα ἕξι ἄτομα και τῆς χρονικῆς διάρκειας τῆς συμβιώσεως μετά τό γάμο τῶν ἀδελφῶν ἀπό δύο ὡς δέκα χρόνια.¹² Ὁ μέσος ὄρος μελῶν ἐδῶ κυμαίνεται στά δέκα ἄτομα.

Οἱ ἀριθμοί ὅμως πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω ἀφοροῦν τήν περίοδο τῶν τελευταίων ἐκατό ἐτῶν και διόλου δέν ἀποκλείεται παλαιότερα ἡ διευρυμένη οἰκογένεια νά εἶχε πολύ περισσότερα μέλη και περισσότερο χρονικό διάστημα διατηρήσεως ἀπ' αὐτό.

Ἐκεῖνο ὅμως πού ἔχει κάποια σημασία και πρέπει νά προσεχθεῖ στά παραπάνω στοιχεῖα εἶναι ὅτι στην Ἐξω και Βόρεια Προσηλιακή Μάνη ἡ σύνθετη οἰκογένεια ἦταν πιά πολυἀριθμη και πιά σταθερή στη δομή τῆς ἕως πρόσφατα, σέ σύγκριση μέ τή Νότια Μάνη. Πιθανή ἐξήγηση θά μποροῦσε νά ἀποτελεῖ ὅτι ἡ Ἐξω και Βόρεια Προσηλιακή Μάνη εἶναι πιά ἀραιοκατοικημένη και ἔχει

περισσότερο γόνιμο έδαφος, πού εύνοει μεγαλύτερη γεωργική καλλιέργεια (σιτάρι, κριθάρι, καλαμπόκι κ.ά.).

Άφου έξετάσαμε τό μέγεθος τής διευρυμένης οίκογένειας είναι άπαραίτητο νά δοϋμε πώς διαμορφώνεται τό μέγεθος τής οίκογένειας - κύτταρο μέσα σ' αύτή καί ποιός είναι ό άριθμός τών παιδιών πού άντιστοιχει σέ κάθε μιά άπ' αύτές. Οί Μανιάτες ήθελαν καί θέλουν άκόμα νά κάνουν πολλά παιδιά. Παρ' όλη τή φυσική άδυναμία τής γής τους νά τούς συντηρήσει πιστεύουν ότι τά πολλά παιδιά είναι πραγματικός πλούτος καί εύλογία.¹³ Όπως καί στην ύπόλοιπη Ελλάδα λένε ότι πρέπει νά κάνει κανείς "όσα παιδιά τοϋ δώσει ή στείλει ό θεός". Για τό ένα παιδί λένε ότι "ένα μάτι κακό μάτι", "ένα ίσο κανένα" ή "ένα παιδί, μιά κλωστή στριμμένη". Παλαιότερα προτιμοϋσαν πολλά παιδιά καί ίδιαίτερα άγόρια για νά αύξηθουν τά μέλη τοϋ γένους καί νά έχουν περισσότερους πολεμιστές ("γκράδες"). Τά αίσθήματα άπέναντι στους άκληρους ήταν άνάμεικτα οίκτου, συμπάθειας καί περιφρονήσεως καί είδικότερα : Σέ περίπτωση πού κάποιος δέν άποκτοϋσε παιδιά τόν θεωροϋσαν δυστυχή καί "γρουσουζή".¹⁴ Οί περισσότεροι τούς άπέφευγαν. γιατί "σέρνανε κατάρρα" καί δέν έκαναν ούτε σεμπριές μαζί τους.¹⁵ Για τούς άκληρους έλεγαν επίσης άκληρος-άθεος.¹⁶ Πίστευαν ότι αύτοί πού δέν έκαναν παιδιά "θάναν κάποια άμαρτία έξομολόγητη". Τή γυναίκα πού δέν έκανε παιδιά τή λέγανε "στρέφα", "άτεκνη", "άζουδη" (=δέν έχει καλό ζώδιο¹⁷). Στά μοιρολόγια τήν έλεγαν "σπαραγγουνιά" (= τό σπαράγγι, φυτό πού δέν δίνει καρπό, τόν ρίχνει):

"μωρή άτεκνη σπαραγγουνιά
πού δέν έγέννησες παιδιά"¹⁸.

Οί στειρές γυναίκες κατέφευγαν στις μάγισσες (καί γύφτισσες), στά βότανα καί στά ταξίματα στους "Άγιους".¹⁹ Τώρα τελευταία όμως πηγαίνουν κατ' εύθεϊαν στό γιατρό. Παλαιότερα εκείνη πού δέν άποκτοϋσε παιδιά, για νά κάνει, έπαιρνε ένα βότανο τοϋ βουνοϋ τήν "πορδοκουκιά".²⁰ "Άλλες πάλι έπαιρναν ένα άρνί, τό έσφαζαν, τό έγδερναν καί τό δέρμα του τό "ζώνονταν κατάσαρκα μέχρι πού βρωμοϋσε". Μιά μάλιστα, λένε, τό έκανε αυτό δυό φορές καί απέκτησε δίδυμα.²¹

Σπανιότατα ώστόσο οί γυναίκες για διάφορους λόγους καταφεύγουν καί σέ τρόπους έλέγχου τοϋ άριθμοϋ τών παιδιών, ώστε νά μήν άποκτήσουν άλλα. Τότε προσπαθοϋν νά προκαλέσουν άποβολή.²² Αυτό έπιτυγχάνεται είτε σηκώνοντας σκόπιμα μεγάλα βάρη, είτε βάζοντας πάνω στά νεφρά ή στην κοιλιά τους ζεστά ψωμιά, καφτά, σίδερα είτε κάνοντας μπάνιο μέ καυτό νερό.²³

“Άλλες πάλι βάζουν στόν κόλπο μολόχα. Πιστεύουν ότι “ή μολόχα φουσκώνει, ανοίγει τόν τράχηλο καί πέφτει τό παιδί”.²⁴ Όμως τά παραπάνω συμβαίνουν πιό συχνά κατά τήν τελευταία περίοδο, πού τά ήθη έχουν κάπως έξελιχθεῖ. Παλαιότερα κάτι τέτοιο θεωρεῖτο μεγάλη ἁμαρτία. Τό φαινόμενο αὐτό παρατηρεῖται βέβαια καί στήν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα τελευταία.

Ἀπό τίς γενεαλογίες λοιπόν βλέπουμε ὅτι οἱ οἰκογένειες καί ἀντίστοιχα κάθε γυναίκα μπορούσε νά ἀποκτήσει πολλά παιδιά. Σέ μιὰ δυό περιπτώσεις μου ἀναφέρθηκαν εἴκοσι δυό παιδιά κι αὐτό δέν εἶναι ὑπερβολικό.²⁵ Όμως αὐτά δέν ἔζησαν ὅλα. Οἱ ἀριθμοί δέκα καί δώδεκα παιδιά εἶναι πολύ συνηθισμένοι, γι’ αὐτό συναντάει κανεῖς στή Μάνη ἄτομα πού έχουν βαπτίσει κατά τό ἔθιμο οἱ βασιλιάδες.²⁶ Στατιστικά παρατηρεῖται τό ἔξῃς ποσοστό παιδιῶν γιά τήν περίοδο γύρω στό 1900. Μέσος ὄρος γιά ὅλη τή Μάνη κατά οἰκογένεια πυρήνα 4,5. Ἀναλυτικότερα έχουμε : γιά τήν Ἐξω Μάνη 4,7, γιά τήν Μέσα Μάνη 4,3 καί γιά τήν Προσηλιακή 4,5 κατά οἰκογένεια - πυρήνα.²⁷ Οἱ γυναῖκες συνεχίζουν νά γεννοῦν μέχρι μεγάλη ἡλικία. Μεγάλη σημασία εἶχε ἐπίσης γιά τήν πολυτεκνία ὅτι παντρεύονταν σέ μικρή ἡλικία.

Εἶδαμε λοιπόν ὅτι καί ἡ σύνθετη οἰκογένεια καί ἡ οἰκογένεια κύτταρο μπορούσαν νά ἔχουν μεγάλο ἀριθμό μελῶν στή Μάνη.

Ἐνα περαιτέρω ζήτημα ἀποτελεῖ ὁ τρόπος λειτουργίας αὐτῆς τῆς μεγάλης ἢ σύνθετης οἰκογένειας. Ἡ οἰκογένεια εἶχε δικό της κοινό νοικοκυριό καί κοινό ταμεῖο πού τό διαχειριζόταν ὁ πατέρας ἢ ὁ παππούς.²⁸ Ἄν ἔμεναν οἱ ἀδελφοί μαζί, τή διαχείριση ἀναλάμβανε ὁ μεγαλύτερος ἀδελφός. Ἡ διευρυμένη οἰκογένεια εἶχε τή δική της κτηματική περιουσία, τήν ὁποία διαιροῦσαν οἱ ἀδελφοί, ὅταν χώριζαν. Ἐνα νοικοκυριό συνήθως ἀντιστοιχοῦσε σ’ ἕνα σπίτι (κατοικία). Όμως ἐπειδή, ὅπως εἶδαμε, τά σπίτια ἦταν μικρῶν διαστάσεων, μπορούσε νά γίνει τέτοια ρύθμιση, ὥστε τά μέλη της, οἱ παντρεμένοι ἀδελφοί δηλ., νά μένουν καί νά κοιμοῦνται σέ ξεχωριστά σπίτια πού ἐπικοινωνοῦσαν μεταξύ τους καί εἶχαν κοινή αὐλή. Όμως δούλευαν καί ἔτρωγαν ὅλοι μαζί. Στήν οἰκογένεια αὐτή τήν εὐθύνη εἶχε ὁ μεγαλύτερος στήν ἡλικία παππούς, πατέρας ἢ ἀδελφός. Όλοι οἱ ἄλλοι - παιδιά, γιοί, μικρότερα ἀδέλφια, νύφες - ἔπρεπε νά ὑπακούουν σ’ αὐτόν. Συνήθως γινόταν προγραμματισμός καί κάποιος καταμερισμός τῆς ἐργασίας μεταξύ ἀντρῶν - γυναικῶν καί παιδιῶν. Τό πρῶϊ θά πήγαιναν στά

σπανιότατες. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις που κάποιος προσπάπος ή κάποια προγιαγιά ζούσαν μαζί στην οίκογένεια.³⁵ "Ασχετα πότε θά συνέβαινε ο χωρισμός των αδελφών, άργά ή γρήγορα, όταν ο πατέρας πέθαινε, σχεδόν πάντα έπακολουθοϋσε ή διάσπαση τής σύνθετης οίκογένειας. "Αν όμως συνέβαινε και συνέχιζαν νά ζοϋν οι άδελφοί μαζί ακόμα μερικά χρόνια, τή διεϋθυνση του σπιτιου, όπως ειπαμε, τήν ειχε ο μεγάλος άδελφός. Μέ τήν διάσπαση δημιουργοϋνταν νέες πυρηνικές οίκογένειες και ο προηγούμενος κύκλος έπαναλαμβανόταν. Κάποτε μέ τή διάσπαση δημιουργοϋνταν ανεξάρτητες όνοματισμένες γενιές του γένους, όπως ειπαμε στο πρώτο μέρος τής έργασίας, από τά όνόματα των παντρεμένων παιδιών.

Στήν περίπτωση όπου ή διευρυμένη οίκογένεια θά διασπαζόταν και οι γονεΐς, οι δυό ή και ο ένας, βρίσκονταν ακόμα στή ζωή, ανακύπτει τό πρόβλημα μέ ποιό παιδί θά παρέμεναν ως τό θάνατό τους. Παλαιότερα οι γονεΐς έμεναν συνήθως μέ τό πρωτότοκο παιδί, τελευταία όμως τά πράγματα μεταβλήθηκαν και μένουν συχνότερα μέ τό τελευταίο. Άρκετές φορές όμως οι γονεΐς έμεναν και μόνοι τους, και μόνο όταν πιά "βάραιναν" πολύ, πήγαιναν νά μείνουν μέ κάποιο παιδί τους. Από τά στοιχειά που έχω συγκεντρώσει σχετικά, συνάγεται ότι τό 77% περίπου των γονιων έμεναν μέ τό μικρό παιδί τους ή ένα από τά μικρότερα παιδιά, τό 23%, μέ τό μεγαλύτερο ή ένα από τά μεγαλύτερα.³⁶ Ός προς τίς περιπτώσεις τής ανεξάρτητης διαβίωσης των γονέων που σήμερα είναι αρκετές ή εικόνα πρέπει νά είναι παραπλανητική, γιατί νέοι ή νέα άντρόγυνα, ιδιαίτερα στή Νότια Μάνη, σπανίζοϋν, έφόσον όλοι έχουν φύγει και μόνο μερικοί γέροι έχουν παραμείνει.

Η ένωση των αδελφών και ή συνεργασία τους θεωροϋνταν απαραίτητα στοιχειά για τήν πρόοδο και τήν "προκοπή" τους. Ηθικά αυτή επικυρωνόταν μέ ιστορίες όπως ή παρακάτω των τριών αδελφών : "ένας πατέρας, για νά διδάξει τά παιδιά του νά είναι πάντα ένωμένα, πήρε τρία ξύλα και τά έβαλε μαζί και τάδωσε νά τά σπάσουν. Αύτά δέν μποραγαν. "Υστερα δίνει ξεχωριστά ένα ξύλο στον καθένα και αυτά τά έσπασαν εύκολα".³⁷ Ο χωρισμός των παντρεμένων αδελφών και τό μοίρασμα τής πατρικής παρουσίας γινόταν για πολλούς λόγους. Ένας από τους σημαντικότερους ήταν ή στενότητα του χώρου, γιατί κατά κανόνα τά σπίτια είναι, όπως ειδαμε, πολύ μικρά.³⁸ Αφορμές όμως έδιναν και οι γυναΐκες, ιδιαίτερα οι συνυφάδες που μάλωναν στο σπίτι, γιατί δήθεν ή μία δούλευε πιο πολύ από τήν άλλη.³⁹

Ἡ ὑπαρξη τῆς διευρυμένης οἰκογένειας στή Μάνη, σέ μιά περιοχή δηλ. ὅπου ἡ ἀνεπάρκεια καί ἡ δυσμενής φύση τοῦ ἐδάφους εἶναι δεδομένη, δημιουργεῖ ὅπωςδήποτε πρόβλημα κατανοήσεως καί ἐρμηνείας. Καί τοῦτο γιατί ἡ σύνθετη οἰκογένεια ἔχει συνδεθεῖ μέ τήν ἐκτατική καλλιέργεια (extensive agriculture) καί τό μεγάλο ἀγροτικό κληρο κατά οἰκογένεια. Χωρίς νά ἀρνιούμαστε ὅτι διάφοροι παράγοντες παίζουσι ρόλο - καί μεταξύ αὐτῶν καί ἡ ἐκτατική καλλιέργεια, ἀκόμα καί φορολογικοί ἢ ὀργανωτικοί λόγοι τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς,⁴⁰ πιστεύουμε ὅτι ἡ διευρυμένη οἰκογένεια μπορεῖ νά παρουσιαστεῖ κάτω ἀπό ὁποιοσδήποτε οἰκονομικούς ὅρους.⁴¹ Πρόσφατα δύο μελέτες συσχετίζουν τή διευρυμένη οἰκογένεια ἡ πρώτη μέ τή γεωργία (ἀγροκαλλιέργεια, κτηνοτροφία),⁴² ἡ δεύτερη μέ τήν ἀνάγκη νά ἀπουσιάζουσι οἱ γονεῖς καί ἰδιαίτερα ἡ μητέρα γιά λόγους ἐργασίας ἀπό τό σπίτι.⁴³ Τά μικρά παιδιά τῆς οἰκογένειας ἔχουσι ἀνάγκη προστασίας καί φροντίδας. Τό πρόβλημα αὐτό λύνεται μέ τήν παραμονή ἑνός συγγενικοῦ προσώπου στό σπίτι. Τό πρόσωπο αὐτό εἶναι συνήθως ἡ γιαγιά. Μέ βάση τήν ἐξήγηση αὐτή εἶναι εὐκόλο νά κατανοηθεῖ ἡ δομή τῆς οἰκογένειας στήν Μάνη. Σχετίζεται αὐτή μέ τήν καλλιέργεια (σιτοκαλλιέργεια κ.ἄ.), ὅπως καί σ' ἄλλες περιοχές τῆς Ἑλλάδας, καί τήν ὑπεραπασχόληση τῶν γυναικῶν στούς ἀγρούς. Ἴσως δέν εἶναι ἄσχετο ὅτι ὁ χωρισμός τῶν παντρεμένων ἀδελφῶν συνέβαινε σέ χρονικό διάστημα 2-20 ἐτῶν, ὅποτε δηλ. τά παιδιά εἶχαν πιά μεγαλώσει ἀρκετά, ὥστε νά ἀκολουθοῦν τή μητέρα τους ἢ, ἂν ἔμεναν στό ἴδιο σπίτι, νά προσέχουσι τά πολύ μικρότερα ἀδέλφια τους.

Ἡ διάσπαση παραπέρα τῆς μεγάλης οἰκογένειας στή Μάνη, πού παρουσιάζεται κατά τήν πρόσφατη περίοδο, εἶναι εὐκόλο νά ἐξηγηθεῖ ἀπό τήν ἐγκατάλειψη τῆς ἀγροκαλλιέργειας καί τῆς σιτοκαλλιέργειας καί τόν περιορισμό τῶν ἐργασιῶν στήν ἐλαιοκαλλιέργεια.⁴⁴ Ἡ διάσπαση τῆς μεγάλης οἰκογένειας δέν εἶναι ὑποχρεωτικό νά ἔχει ἐπίπτωση στή δομή τοῦ γένους. Ἀλλ' ὡστε ὑπάρχουσι γένη πού λειτουργοῦν ἀκόμα καί ἂν οὐσιαστικά ἀποτελοῦνται ἀπό πυρηνικές οἰκογένειες.

Συγκρίνοντάς τή διευρυμένη οἰκογένεια τῆς Μάνης μέ ἐκεῖνη ἄλλων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδας (π.χ. Θεσσαλία, Μακεδονία, Θράκη), παρατηροῦμε ὅτι αὐτή εἶναι λιγότερο σταθερή καί πολυάριθμη.⁴⁵ Τοῦτο ἐξηγεῖται, γιατί σ' αὐτές τίς περιοχές ἐπικρατοῦσε ἐκτατική καλλιέργεια (σιτοκαλλιέργεια, βαμβακοκαλλιέργεια, καπνοκαλλιέργεια). Ἐπίσης σπουδαῖος λόγος στή Μά-

νη για τό αντίθετο πρέπει νά θεωρεΐται ὅτι ἐκεῖ ἡ διευρυμένη οἰκογένεια βρισκόταν σέ θέση ἐξαρτήσεως ἀπό τό γένος, ἐνῶ στίς παραπάνω περιοχές αὐτή ἀποτελοῦσε τό βασικό κύτταρο τῆς κοινότητος.

Μέ τίς νεώτερες ἐξελίξεις, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ἡ διευρυμένη οἰκογένεια ἀποδιοργανώνεται καί μόνο σποραδικές περιπτώσεις μποροῦν νά συναντηθοῦν σήμερα. Ἐπίσης ὁ κύκλος ἀναπτύξεως τῆς οἰκογένειας εἶναι πολύ πιά μικρός. Συνήθως μέ τό γάμο ὅλα τ' ἀρσενικά παιδιά ἐγκαταλείπουν τό πατρικό σπίτι καί ἐγκαθίστανται σέ ἀστικά κέντρα (Ἀθήνα, Πειραιά) ἢ σπανιότερα στό χωριό, στήν ἴδια γειτονιά.⁴⁶ Οἱ γονεῖς τίς περισσότερες φορές μένουν μόνοι καί ὅταν πιά γεράσουν πολύ, πηγαίνουν στά παιδιά τους στήν πόλη ἢ στό σπίτι τους στό χωριό, ἄν αὐτά δέν ἔχουν μεταναστεύσει.

Συνοψίζοντας παρατηροῦμε ὅτι ὀρισμένοι ἀπό τούς λόγους τῆς ἀποδιοργανώσεως τῆς διευρυμένης οἰκογένειας εἶναι : α) Ἡ μεγάλη ἀστυφιλία (ἐσωτερική μετανάστευση) β) ἡ ἐγκατάλειψη τῆς παλαιᾶς γεωργικῆς καλλιέργειας καί γ) ἡ ἀνάπτυξη ἀτομοκρατικοῦ πνεύματος μέσα στήν οἰκογένεια καί στήν κοινωνία.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ
ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

1. Ἡ οἰκογένεια αὐτή εἶναι καί διαφορετικά γνωστή σάν "πατριαρχική οἰκογένεια". Στή Μάνη ὅμως παρόλο πού τό σύστημα καταγωγῆς εἶναι πατρογραμμικό, δέν νομίζουμε ὅτι ἡ οἰκογένεια ἔχει τόσο αὐστηρό πατριαρχικό χαρακτήρα, ὥστε νά τήν ὀνομάσουμε ἔτσι. Ὁ ὅρος αὐτός εἶναι πιό κατάλληλος γιά τή διευρυμένη ἢ μεγάλη οἰκογένεια τοῦ βόρειου ἑλληνικοῦ χώρου.
2. Ἐνα ζευγάρι (σύζυγοι) μέ παιδιά ἢ καί ἄτεκνο ἀποτελοῦν μιὰ ἀνεξάρτητη οἰκογένεια - κύτταρο, τήν ὀνομαζόμενη πυρηνική ἢ συζυγική οἰκογένεια (nuclear - conjugal family). Ὄταν σ' ἕνα νοικοκυριό συνήθως σπίτι, συγκατοικοῦν περισσότερες τέτοιες συγγενικές οἰκογένειες, τότε ἔχουμε τή λεγόμενη διευρυμένη ἢ μεγάλη οἰκογένεια, πού τήν ὀνομασία της δέν τήν παίρνει τόσο ἀπό τόν ἀριθμό τῶν μελῶν της, παρόλο πού εἶναι φυσικό νά εἶναι πολλά, ὅσο ἀπό τόν ἀριθμό τῶν οἰκογενειῶν, πού τήν ἀπαρτίζουν. Ἐτσι μιὰ οἰκογένεια πού ἀποτελεῖται ἀπό τόν πατέρα - μητέρα καί δώδεκα παιδιά (σύνολο δεκατέσσερα ἄτομα) εἶναι συζυγική ἢ πυρηνική, ἐνῶ μιὰ οἰκογένεια πού ἀποτελεῖται ἀπό δύο ζευγάρια μέ δύο παιδιά τό καθένα (σύνολο ὀκτώ ἄτομα) εἶναι διευρυμένη οἰκογένεια.
3. M. F. Nimkoff and Russel Middleton, Types of Family and Types of Economy. A. J. S. 66(1960)215-216.
4. Βλ. Κ. Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 16. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 22.
5. Κ. Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 23, 110 καί 338. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 313-314 καί 464.
6. Βλ. γιά τούς ὅρους αὐτούς Π. Δ. Σεφερλή, Ὁ Μεγάλος Λάζαρος, Λαογρ. 5 (1915)383. Γ. Δ. Μανολάκου, Μοιρολόϊ στό Γιάννο Μιχαλέα. Λαογρ. 4(1913)279.
7. Κ: Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 206. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 9 καί 137.
8. Κατά τήν λήψη τῶν γενεαλογιῶν ἀπευθύνεται πρὸς τόν πληροφορητή τό ἐρώτημα μέ ποιούς ἀπό τούς συγγενεῖς του συζοῦσε παλαιότερα ἢ συγκατοικεῖ τώρα. Εἶναι αὐτό ἕνας πολύ ἀποδοτικός τρόπος, γιά νά δοθοῦν τά στοιχεῖα γιά μιὰ περίοδο φυσικά, πού δέν μπορεῖ νά ξεπερνάει τά ἑκατό χρόνια. Ἡ παραπάνω μέθοδος θεωρεῖται ἀναγκαία γιά τή μελέτη, ὅταν ἡ μεγάλη οἰκογένεια ἔχει διασπαστεῖ, ἀλλά ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν ἰσχυρές ἀναμνήσεις γιά τήν ὑπαρξή της καί τή δομή της.
9. Κ. Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 18, 55-56, 111, 140, 203, 319, 333, 379-80 καί 412. Χφ 4095, ὁ.π., σ. 324.

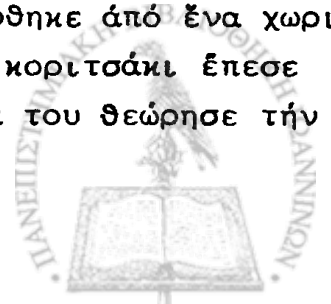

10. Κ. Α. ΧΦ 4095, ὀ.π., σ.324.
11. Κ. Α. ΧΦ 4094, ὀ.π., σ. 140.
12. Κ. Α. ΧΦ 4091, ὀ.π., σ. 19, 24, 55, 82, 137, 297, 314, 400-1 καί 461.
13. Κ. Α. ΧΦ 1485, ὀ.π., σ. 7. Σ. Α. ΧΦ 983, ὀ.π., σ. 1. ΧΦ 607, ὀ.π., σ.99.
14. Σ. Α. ΧΦ 1647, ὀ.π., σ. 99.
15. Στο ίδιο.
16. Σ. Α. ΧΦ 1647, ὀ.π., σ. 99. ΧΦ 983, ὀ.π., σ. 1.
17. Σ. Α. ΧΦ 601, ὀ.π., σ. 45 καί 46.
18. Στο ίδιο, σ. 46.
19. Κ. Α. ΧΦ 4094, ὀ.π., σ. 346. ΧΦ 4091, ὀ.π., σ. 38. Σ. Α. ΧΦ 1292, ὀ.π., σ. 53.
20. Σ. Α. ΧΦ 607, ὀ.π., σ. 99.
21. Σ. Α. ΧΦ 601, ὀ.π., σ. 46.
22. Ἐκτός ἀπό τήν πρόκληση ἀποβολῆς ὁ περιορισμός τῶν συλλήψεων γινόταν καί μέ ἄλλα τεχνικά μέσα, βλ. Σ. Α. ΧΦ 2363, ὀ.π., σ. 21.
23. Σ. Α. ΧΦ 1777, σ. 25 (Χαραλ. Α. Τσιριγώτης, Δουμός Γυθείου 1973). ΧΦ 983, ὀ.π., σ. 2. ΧΦ 2090, ὀ.π., σ. 90.
24. Σ. Α. ΧΦ 2363, ὀ.π., σ. 21.
25. Κ. Α. ΧΦ 4094, ὀ.π., σ. 8.
26. Κ. Α. ΧΦ 4094, ὀ.π., σ. 15-16. ΧΦ 4091, ὀ.π., σ. 66.
27. Κ. Α. ΧΦ 4091. ΧΦ 4094. ΧΦ 4095. (Γενεαλογίες).
28. Τά μόνα χρήματα πού κρατοῦσαν οἱ γυναῖκες προέρχονταν ἀπό τήν πώληση τῶν ὀρτυκιῶν, πού ἐπιαναν, καί τῶν ἀβγῶν, πού γεννοῦσαν οἱ κότες τους. Πρβ. καί τήν ἔκφραση "θά τά πάρεις τά λεφτά στ' ἀρδύκια". Σ. Α. ΧΦ 1004, ὀ.π., σ. 45.
29. Κ. Α. ΧΦ 4094, ὀ.π., σ. 140.
30. Σ. Α. ΧΦ 983, ὀ.π., σ. 83.
31. Κ. Α. ΧΦ 1485, ὀ.π., σ. 7. Σ. Α. ΧΦ 1004, ὀ.π., σ. 11.
32. Κ. Α. ΧΦ 4094, ὀ.π., σ. 140. ΧΦ 4091, ὀ.π., σ. 80. Σ. Α. ΧΦ 601, ὀ.π., σ. 205. ΧΦ 2366, ὀ.π., σ. 10.

33. Κ. Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. III.
34. Πρβ. M. Fortes, Εἰσαγωγή στοῦ The Developmental Cycle in Domestic Groups, ἐκδ. Jack Goody, Cambridge University Press 1958, σ. 1 κέ.
35. Κ. Α. χφ 4091, ὁ.π., σ. 314.
36. Κ. Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 18, 334, 382, 388-9, 390 καί 432. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 55, 309, 314, 388, 400-1, 461, 466 καί 486. Χφ 3892, ὁ.π., σ. 256.
37. Κ. Α. χφ 4091, ὁ.π., σ. 32. Γιά μιάν ἄλλη παραλλαγή τῆς ἱστορίας ἀπό τό Φλομοχώρι, βλ. Σ. Α. χφ 2560, ὁ.π., σ. 65-66.
38. Κ. Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 333. Ἡ κατασκευή τῶν σπιτιῶν, ὅπως τά περιγράψαμε στήν προηγούμενη ἐνότητα, δείχνει ὅτι αὐτά εἶναι περισσότερο κατάλληλα γιά μιὰ πυρηνική οἰκογένεια παρά γιά μιὰ διευρυμένη. Ἄν τοῦτο ἔχει κάποια ἱστορική ἐξήγηση, εἶναι δύσκολο πρὸς τὸ παρόν νά συμπεράνουμε.
39. Κ. Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 333-34. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 24, 137 καί 297. Μιά σχετική χαρακτηριστική ἱστορία μοῦ διηγήθηκαν γι' αὐτό στοὺς Κάτω Μπουλαριούς τῆς Μέσα Μάνης, ἡ ὁποία ἀναφέρει : "Οἱ οἰκογένειες δυὸ ἀδελφῶν ζοῦσαν καί ἐργάζονταν μαζί. Ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δυὸ ἀδελφούς εἶχε μεταβεῖ στό Λαύρειο, ὅπου ἐργαζόταν στά μεταλεῖα. Οἱ δυὸ συννυφάδες φιλονικοῦσαν. Ἐλεγε ἡ μιὰ στήν ἄλλη ὅτι τὴ "ζοῦσε". Στό τέλος οἱ δυὸ τοὺς ἀποφάσισαν ὅτι ἔπρεπε νά χωρίσουν. Μὲ τὴν κατάσταση πού δημιουργήθηκε, ὁ ἀδελφός γράφει στόν ἄλλο πού βρισκόταν στό Λαύρειο νά ἐπιστρέψει, γιὰτί ὑπάρχουν προβλήματα. Ὄταν γύρισε ὁ δεύτερος ἀδελφός, κάλεσε τίς γυναῖκες καί τίς ρώτησε τί θέλουν. Αὐτές ἀπάντησαν ὅτι "θέλουμε νά χωρίσουμε". "Καλά" τοὺς εἶπε τότε αὐτός. "Μοιράστε τά πράγματα". Μοίρασαν αὐτές τά πράγματα καί ἦταν ἔτοιμες νά φύγουν. Τοὺς λέει τότε ὁ ἀδελφός "Βγῆτε ἔξω, τί περιμένετε"; " Ἄν θέλετε νά χωρίσετε, χωρίσετε, ἐγὼ μὲ τὸν ἀδελφὸ μου δέν θέλω νά χωρίσω". Ἀποτέλεσμα : Οἱ δυὸ γυναῖκες, ξεγύχτησαν μὲ τά πράγματά τους στό σταῦλο καί τὴν ἄλλη ἡμέρα ἦλθαν καί ζητήσαν συγγνώμη ἀπὸ τοὺς δυὸ ἀδελφούς καί ξανασιμῆσαν στό σπίτι". Κ. Α. χφ 4091, ὁ.π., σ. 223-26. Ἀφορμές ὅμως ὑπῆρχαν καί ἄλλες κι ἂν δέν ὑπῆρχαν, προέκυπταν ἀπὸ τό τίποτα. Πολλές φορές ἀκόμα ἕνα συμπτωματικὸ γεγονός μποροῦσε νά ὀδηγήσει στή διάσπαση. Μιά τέτοια περίπτωση μοῦ ἀναφέρθηκε ἀπὸ ἕνα χωριὸ τοῦ τέως δήμου Λεύκτρου καί συγκεκριμένα : Ἐνα μικρὸ κοριτσάκι ἔπεσε μέσα στή στέρνα τοῦ σπιτιοῦ καί πνίγηκε. Ἡ οἰκογένειά του θεώρησε τὴν

άλλη οίκογένεια υπαίτια και ή φιλονικία και ή γρίνια κατέληξαν στο χωρισμό του νοικοκυριού. Βλ. για τήν τραγική αυτή ιστορία Κ. Α. χφ 4094, ὄ.π., σ. 84.

40. Πρβ. Stavro Skendi, Mosely on the Zadruga, και Philip E. Mosely, The Peasant Family : The Zadruga or Communal Joint-family in the Balkans, and its Recent Evolution, στο Communal Families in the Balkans : The Zadruga, έκδ. R. F. Byrnes, University of Notre Dame Press 1976, σ. 15 και 20.
41. Π.χ. ή έντατική καλλιέργεια (intensive abriculture) δέν αποκλείει τήν ύπαρξη διευρυμένης οίκογένειας, βλ. Jack Goody, Production and Reproduction, Cambridge University Press 1976, σ. 7.
42. M. F. Nimkoff and Russel Middleton, Types of Family and Types of Economy, ὄ.π., σ. 217.
43. Burton Pasternak, Carol R. Ember and Melvin, On the Condition Favorating Extended Family Household, Journal of Athropological Research 32(1976) 109 κέ.
44. J. M. Wagstaff, An Outline of the Agriculture in the Mani of Southern Greece, ὄ.π., 279-280.
45. Πρβ. Έλ. Π. Άλεξάκη, 'Η δομή τής ελληνικής οίκογένειας στή Θράκη. Μνήμων 5(1975) 49-80.
46. Λένε : "τώρα παίρνουν δρόμο" ή "πάει ὁ καθένας στο σπιτάκι του".

III

ΤΑ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

Τά κληρονομικά δικαιώματα παίζουν, ὅπως εἶναι γνωστό, σημαντικό ρόλο στή διαμόρφωση τῶν οἰκογενειακῶν θεσμῶν. Π. χ. μποροῦν νά ἐπιδράσουν στά γαμήλια ἔθιμα καί στίς σχέσεις τῶν συγγενῶν (βλ. τήν ἐπόμενη ἐνότητα τοῦ κεφαλαίου). Στή Μάνη μπορεῖ κανεῖς νά κληρονομήσει κινητή καί ἀκίνητη περιουσία. Ἡ κινητή περιουσία συνίσταται σέ ζῶα (πρόβατα, γίδια, χοίρους, πουλερικά κ.ἄ.), ἐπιπλα, ἐργαλεῖα, ρουχισμό, κοσμήματα, ὄπλα καί χρήματα. Ἡ ἀκίνητη περιουσία, πού ἡ σημασία της εἶναι σπουδαιότερη, μπορεῖ νά εἶναι οἰκήματα (σπίτια, μαγαζιά), κτήματα (χωράφια, ἐλαιοχώραφα, περιβόλια). Ἄλλου εἴδους περιουσία πού μπορεῖ νά περιληφθεῖ στήν ἀκίνητη κατά τή νεώτερη περίοδο εἶναι τά ἐλαιοτριβεῖα καί τά πυρηνουργεῖα. Αὐτή ὅμως ἡ ἰδιοκτησία σπανίζει.

Ἡ διανομή τῆς περιουσίας στή Μάνη μπορεῖ νά γίνεῖ εἴτε μετά τό θάνατο τῶν γονέων, καί ἰδιαίτερα τοῦ πατέρα, ἀπό τά ἴδια τά παιδιά εἴτε καί πρίν, ἐνῶ αὐτός ἀκόμα βρίσκεται στή ζωή, ἀπό τόν ἴδιο.¹ Ἡ κληροδότηση ἐξάλλου τῆς πατρικῆς περιουσίας εἶναι δυνατό νά γίνεῖ μέ διαθήκη πού συντάσσει ὁ πατέρας γι' αὐτό τό λόγο.² Τό μοίρασμα τῆς περιουσίας καί ὁ χρόνος πού γίνεταί ἐξαρτᾶται συνήθως ἀπό τή φάση, στήν ὁποία βρίσκεται ὁ κύκλος ἀναπτύξεως τῆς οἰκογένειας. Ἄν οἱ παντρεμένοι μεγάλοι γιοί ἀποχωρήσουν ἀμέσως ἀπό τό πατρικό σπίτι, τότε ὁ πατέρας μπορεῖ νά τοὺς παραχωρήσει τό ἀνάλογο μερίδιο. Ἄν αὐτό γίνεῖ, ὅταν ἔχουν ἤδη παντρευτεῖ ὅλα τά παιδιά του, τότε τή μοιράζει μέ ἄλλο τρόπο. Πολλές φορές ὅμως, ἀκόμα κι ἂν ἔχουν χωρίσει ἀπό τό πατρικό σπίτι οἱ ἀδελφοί, συμβαίνει, ἂν εἶναι ἀγαπημένοι νά μή χωρίζουν τίς περιουσίες τους καί νά τίς μοιράζουν κατόπιν τά ἑαδέλφια.³

Ὁ πιό συνηθισμένος τρόπος γιά νά μοιραστεῖ ἡ περιουσία εἴτε ἀπό τόν ἴδιο τόν πατέρα εἴτε ἀπ' ὅλους μαζί τοὺς ἀδελφούς εἶναι οἱ κληροῖ. Ὄταν οἱ ἀδελφοί ἀποφασίσουν νά χωρίσουν τήν πατρική περιουσία, νά "ἀδερφομεράσουν", ὅπως λένε, καλοῦν πολλές φορές "γεροντάδες", ἠλικιωμένους σοβαροὺς ἀνθρώπους, συχνά συγγενεῖς, πού ὀνομάζονται "ἐχτιμητάδες",⁴ πού πηγαίνουν μαζί μέ τ' ἀδέλφια καί, ἀφοῦ ἐξετάσουν ἐπιτόπια ὅλα τά κτήματα, τά χωρίζουν σέ μερίδια. Μερικοί ὡστόσο ἀδελφοί θεωροῦν ὑποτιμητικό νά κλέσουν ἐχτιμητάδες, γιά νά μήν ποῦνε οἱ ξένοι πῶς δέν συμφωνοῦν.⁵ Καί πραγματικά συγκρούσεις κατά τό μοίρασμα μποροῦν νά συμβοῦν. Οἱ ἐχτιμητάδες παίρνουν συνήθως πρῶτα ἓνα ἀπό τά καλύτερα χωράφια, πού τό λένε "μᾶνα", καί σ' αὐτό προσθέτουν ἄλλα, πού δέν εἶναι τόσο καλά.⁶ Χωρίζουν τόσες μᾶ-

νες και μερίδια, ὅσα εἶναι τ' ἀδέλφια. Ἄν τό μοίρασμα γίνεται ἀπό τόν πατέρα, ξεχωρίζεται καί ἓνα μερίδιο γιά τούς γονεῖς, τό "γεροκομεῖο" ἢ "γεροθρόφι".⁷ Συνήθως πρόκειται γιά τό $1/3$ τῆς συνολικῆς περιουσίας. Μετά ἀπ' αὐτή τή διαδικασία κάνουν τήν κλήρωση. Ἡ κλήρωση γίνεται μέ πολλούς τρόπους. Παλαιότερα πού λίγοι γνώριζαν γράμματα, "σκαρφίζανε", ἔκαναν, ὅπως λένε, "σκαρφία", ἔπαιρναν δηλαδή μικρά ξυλαράκια, παλουκάκια καί ἀνάλογα μέ τό μέγεθος, καθορίζανε καί τόν κλῆρο. Ὑστερα τά ἔκρυβε κάποιος στό χέρι του καί ἔβαζε τούς ἀδελφούς νά τραβήξουν.⁸ Ἡ κλήρωναν μέ πέτρες. Ἐβαζαν ἀριθμούς στίς πέτρες καί τίς γύριζαν ἔτσι, ὥστε νά μή φαίνονται οἱ ἀριθμοί. Κατόπιν ἔπαιρνε ὁ καθένας ἀπό μιά πέτρα, πού θά ἀντιστοιχοῦσε στό μερίδιό του.⁹ Πιό ἀπλά γίνεται τό μοίρασμα μέ τό στρίψιμο ἑνός νομίσματος, κορώνα-γράμματα.¹⁰ Νεώτερο πάντως τρόπο καί πιό συνηθισμένο ἀποτελοῦν οἱ κανονικοί χάρτινοι κλῆροι, οἱ "λαχοί".¹¹ Πάνω σέ μικρά χαρτάκια ἔγραφαν τούς ἀριθμούς τῶν μεριδίων ἢ τά κτήματα μέ τίς ὀνομασίες τους, τά ἔστριβαν καί τά ἔκαναν κυλίνδρους καί αὐτοί πού ἀδερφομεράζαν τραβοῦσαν. Μποροῦσαν νά τραβήξουν ὅλοι οἱ ἀδελφοί, ἄν κανεῖς ἔλειπε τό μερίδιό του ἀντιστοιχοῦσε στόν κλῆρο πού ἀπόμεινε. Μποροῦσε ὡστόσο νά τραβήξει καί ἡ γυναῖκα του ἢ ἓνα παιδί του.¹² Ὡς πρὸς τόν τρόπο τῆς κληρώσεως πρέπει νά ἀναφερθεῖ ὅτι σέ μερικά χωριά τῆς Ἐξω Μάνης κατά πληροφορίες πού μοῦ ἔδωσαν ὁ μικρότερος ἀδελφός τραβεῦσε συνήθως πρῶτος κι ἄν τό μερίδιο πού τοῦ τύχαινε δέν τοῦ ἄρесе, μποροῦσε νά τραβήξει κατά συνέχεια δύο ἢ τρεῖς φορές καί νά διαλέξει ἔτσι τό πιό καλό κτήμα.¹³ Οἱ κοπέλες δέν εἶχαν τό δικαίωμα νά τραβήξουν κλῆρο στή Μεσσα Μάνη καθώς καί στή Νότια Προσηλιακή, στά νότια τῆς γραμμῆς Ἀρεοπόλεως - Κότρωνα, γιατί ἐκεῖ δέν εἶχαν καθόλου κληρονομικά δικαιώματα πάνω στήν ἀκίνητη περιουσία. Στήν Ἐξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη ὅμως τραβοῦσαν κλῆρο κανονικά, ὅπως καί οἱ ἀδελφοί, ἄν ἦταν ἀνύπατρος, ἄν εἶχαν παντρεύετο ἦταν ξεπροικισμένες "ξεπροικιστές", δηλ. εἶχαν πάρει τό μερίδιό τους στήν ἀκίνητη περιουσία κατά τό γάμο τους καί πιά δέν εἶχαν δικαίωμα στήν κλήρωση.¹⁴ Ἦταν πολύ σπάνιο νά ζητήσῃ ἡ παντρεμένη γυναῖκα καί ἄλλο μερίδιο.¹⁵

Μετά τό μοίρασμα μέ κλήρωση γενικά ἦταν ἀνεπίτρεπτο νά ρίξουν τή συμφωνία καί νά καταφύγουν στά δικαστήρια. Κάτι τέτοιο συνέβαινε σπανιότατα.¹⁶

Ἄξιοσημείωτο εἶναι, ὅπως φάνηκε ἀπό τά παραπάνω, ὅτι στήν περιοχή πού ἀρχίζει ἀπό Ἀρεόπολη - Κότρωνα μέχρι Καλαμάτα καί Γύθειο ἡ κληρονομιά, ἄν καί ρυθμίζεται μέ τήν προικοδότηση, εἶναι ἀμφιπλευρική (bilateral inheritance). Οἱ γυναῖκες ἔχουν καί εἶχαν καί παλαιά κληρονομικά δι-

καιώματα. Τοῦτο θέτει σέ ἀμφισβήτηση παλαιές πληροφορίες, ὅτι στή Μά-
νη γενικά οἱ γυναῖκες ἀποκλείονται ἀπό τήν κληρονομιά.¹⁷ Τά κληρονομι-
κά δικαιώματα τῶν γυναικῶν ἐξάλλου στίς περιλοχές πού ὑπάρχουν, δέν ἔ-
χουν καμιά σχέση μέ τό ἄν ὁ πατέρας τους εἶναι πλούσιος ἢ ὄχι.

* Μετά τή διανομή τῆς πατρικῆς περιουσίας, τά παιδιά ἔχουν ὑποχρέω-
ση νά συντηροῦν τοὺς γονεῖς. Γινόταν συνήθως συμφωνία νά τοὺς δίνουν
μιά ποσότητα ἀπό τήν παραγωγή σέ γέννημα (λάδι, στάρι κ.ἄ.) πού τό ἔ-
λεγαν "λιγάτιο" ἢ "ἀποκοπή".¹⁸ Μερικές φορές αὐτή ἡ συμφωνία γινόταν
μέ ἰδιαίτερο ἔγγραφο καί, ἄν τά παιδιά δέν κρατοῦσαν τή συμφωνία, οἱ
γονεῖς μπορούσαν νά τοὺς ἀφαιρέσουν τά κτήματα.¹⁹ Οἱ γονεῖς πάντως, γιά
ἐξασφάλιση κρατοῦσαν συνήθως, ὅπως σημειώθηκε, τό γεροκομεῖο ἢ γερο-
θρόφι. Τό κτήμα αὐτό καλλιεργοῦσαν οἱ ἴδιοι καί ζοῦσαν. Ὅταν ὁμως βά-
σαιναν πολύ ἀπό τά γεράματα καί δέν μπορούσαν νά τό καλλιεργήσουν, συμ-
φωνοῦσαν μέ τά παιδιά τους νά τό καλλιεργοῦν αὐτά, νά μαζεύουν τόν καρ-
πό καί νά τοὺς δίνουν τήν παραγωγή, ἀφοῦ κρατήσουν ἓνα μέρος.²⁰ Κάποτε
ἡ ρύθμιση αὐτή γινόταν ἔτσι, ὥστε νά μένουν κάθε χρόνο καί σ' ἓνα παιδί,
κι αὐτό νά μαζεύει τή συγκομιδή.²¹ Κατ' αὐτόν τόν τρόπο οἱ γονεῖς με-
τακόμιζαν σέ ἄλλο σπῖτι κάθε χρόνο. Ἐπειδή ὁμως συνέβαινε μερικές φο-
ρές νά ὑπάρχει ἀφορία, γινόταν εἰδική ρύθμιση.²² Περιπτώσεις πού τά παι-
διά μάζευαν τήν παραγωγή καί τήν κρατοῦσαν χωρίς νά δίνουν τήν ἀνάλογη
ποσότητα στοὺς γονεῖς μοῦ ἀναφέρθηκαν μέ τήν δικαιολογία ὁμως ὅτι αὐτό
συνέβαινε "στίς μεγάλες πεῖνες" καί "στοὺς δύσκολους καιρούς".²³ Πάντως
οἱ γονεῖς, ἄν τά παιδιά τους δέν τοὺς συντηροῦσαν, μπροῦσαν νά δώσουν
τό "γεροθρόφι" σέ ἄλλο συγγενή ἢ φιλικό πρόσωπο μέ τήν ὑποχρέωση νά τοὺς
συντηροῦν αὐτοί.²⁴ Στό τέλος, μετά τό θάνατο τῶν γονέων, τό "γεροθρόφι"
τό μοίραζαν τά παιδιά.²⁵ Ἄλλες φορές (σπανιότερα ὁμως) τό κτήμα αὐτό
περιερχόταν στό παιδί πού ἤθελε ὁ πατέρας, ἀνάλογα μέ τή συμπάθεια, ἢ
καί γιά ἄλλους λόγους.²⁶ Τίς περισσότερες φορές πάντως ἐπειδή οἱ γονεῖς
ἔμεναν μέ κάποιο ἀπ' τά παιδιά τους πού τοὺς γεροκομοῦσε, τό γεροθρόφι
περιερχόταν σ' αὐτό.²⁷

Τά κτήματα πού μοίραζε ὁ πατέρας τά χῶριζε σέ ἴσα μερίδια. Μερικές
φορές μπορούσε νά δώσει γιά διάφορους λόγους σέ κάποιο παιδί περισσότε-
ρη περιουσία, εἴτε γιατί εἶχε μεγαλύτερη οἰκογένεια εἴτε γιατί ἦταν τό
πρωτότοκο.²⁸ Ἡ τελευταία περίπτωση εἶναι πιά συνηθισμένη στήν Ἑξω καί

Βόρεια Προσηλιακή Μάνη. Φυσικά αυτό γινόταν μέ άλλο τρόπο διανομής, όχι μέ κλήρωση. Στην υπόλοιπη Μάνη αυτό σπάνιζε.

Σέ άλλες περιπτώσεις πάλι κατά τό "άδερφομοίρασμα" ὁ πατέρας ἀφηνε ἕνα κτῆμα, πού ἦταν τό καλύτερο, ἔξω ἀπό τήν κλήρωση καί τό ἔδινε στά παιδιά του ὡς "ἀδελφομέρι". Τό κρατοῦσαν δηλ. ἔξ ἀδιαιρέτου. Τό κτῆμα ἦταν ποτιστικό, μεγάλης ἀξίας, πού δέν μποροῦσε νά μοιραστεῖ καί γιά νά μή φιλονικοῦν τ' ἀδέλφια καί νά εἶναι ἀγαπημένα.²⁹

Τά κτήματα, ὅπως εἶδαμε, μοιράζονται στά παιδιά ἀπό τόν πατέρα μέ τούς παραπάνω τρόπους. Ἀλλά γιά τό πατρικό σπίτι τά πράγματα εἶναι πιά πολύπλοκα. Ὁ πατέρας ἔπρεπε νά φτιάξει ξεχωριστά σπίτια γιά τούς γιούς πού παντρεύονταν κι ἔφευγαν. Ἄν δέν χώριζαν καί συζοῦσαν, τότε τό σπίτι ἔπρεπε νά μοιραστεῖ. Ἄν τ' ἀδέλφια συμφωνοῦσαν, καί τό πατρικό σπίτι ἦταν μεγάλο, μποροῦσαν νά τό χωρίσουν, διαφορετικά καί τό σπίτι ὑπολογιζόταν μαζί μέ τά κτήματα κατά τή διενέργεια τῆς κληρώσεως.³⁰ Τό σπίτι ὅμως ἦταν δυνατό νά μείνει καί στό παιδί πού γεροκομοῦσε τούς γονεῖς, ἐφόσον καί τά ἄλλα ἀδέλφια ἀπό τήν πλευρά τῆς στέγης εἶχαν τακτοποιηθεῖ. Τά κορίτσια, ἐφόσον ὑπῆρχαν ἀγόρια δέν εἶχαν δικαίωμα νά κληρονομήσουν τό σπίτι καί στήν Ἐξω καί στή Μέσα Μάνη. Τά σπίτια θεωροῦνται "σερνικιάτικα", ὅπως λένε, καί δέν μποροῦν νά τά κρατήσουν κοπέλες.³¹ Ἀκόμα καί σέ περίπτωση, ὅπου δέν ὑπάρχουν ἀγόρια, τά κορίτσια συνήθως δέν μποροῦν νά κληρονομήσουν τό σπίτι. Στή Μέσα καί γενικότερα τή Νότια Μάνη αὐτό δέν συνέβαινε σχεδόν ποτέ.³² Στήν Ἐξω καί Βόρεια προσηλιακή Μάνη ἐπίσης ἦταν πολύ δύσκολο. Γιά νά γίνει κάτι τέτοιο, ἔπρεπε νά ἔλθει ἕνας ξένος σῶγαμπρος στό μαχαλά τοῦ γένους καί αὐτό ἦταν ἐπικίνδυνο γιά τήν ἀσφάλειά του.³³ Ἄν ἡ κοπέλα ἦταν ξακληροσπορά, δηλ. δέν εἶχε ἀδελφούς, στή Νότια Μάνη ἔπαιρνε μόνο τά κτήματα, ἐνῶ τό σπίτι καί τά "σύγιουρα" (κῆποι, στέρνες) τά ἔπαιρναν τά πρῶτα ξαδέλφια της ἀπό τήν πλευρά τοῦ πατέρα της ἄν δέν εἶχε, τότε τά ἔπαιρναν ἀκόμα καί τά πιά μακρινά.³⁴ Ἀκόμα καί στήν Ἐξω Μάνη μοῦ ἀναφέρθηκε περίπτωση πού ἕνας πατέρας, ὅταν πάντρεψε τίς τρεῖς κόρες του, παρόλο πού δέν εἶχε γιό, δέν πῆρε σῶγαμπρο. Εἶχε σκοπό νά ἀφήσει τό σπίτι σέ κάποιον ἐγγονό του.³⁵ Ὅπως λένε χαρακτηριστικά οἱ γαμπροί "χάριζαν" τά σπίτια στούς συγγενεῖς τῶν γυναικῶν τους ὅσο φτωχοί κι ἄν ἦταν οἱ γαμπροί, δέν ἔπρεπε νά "βάλουν τό χέρι τους" στήν περιουσία τοῦ πεθεροῦ.³⁶ Πολλές

φορές μάλιστα στην Νότια Μάνη - κάποτε και στην Έξω - οι ξακληροσπορές δέν κρατούσαν ούτε τά πατρικά κτήματα : γινόταν ρύθμιση κατά τό γάμο κι αυτή έπαιρνε τό μερίδιό της σέ χρῆμα. Αυτό γινόταν, γιά νά μή μπεϊ ξένος μέσα στά κτήματα τοῦ γένους. Έπιδιώκετο συνήθως τότε ἡ κοπέλα νά παντρευτεῖ μακριά από τό χωριό.³⁷

Όπως γίνεται ἀντιληπτό από τά παραπάνω, ἡ κτηματική περιουσία ἀνήκε στην οἰκογένεια μέ τή στενή σημασία τοῦ ὄρου. Ἡ οἰκογένεια ὡς ὀργανωμένη ὁμάδα εἶχε τή δική της ἰδιοκτησία καί ὅλα τά μέλη της δικαιούταν μερίδιο ἀπ' αὐτήν : στή Νότια Μάνη μόνο τ' ἀγόρια, στην ὑπόλοιπη ἀγόρια καί κορίτσια. Όμως τό γένος ἀσκοῦσε ἐποπτεία γιά τήν ἀκίνητη περιουσία τῶν οἰκογενειῶν πού τό ἀπάρτιζαν καί μποροῦσε νά θέσει ἐμπόδια σέ μεταβίβαση γῆς πού θά ἦταν δυνατό νά ἐκθέσει σέ κίνδυνο τήν ἀσφάλειά του, π.χ. νά περιέλθει σέ ἐχθρική οἰκογένεια ἕνα κτῆμα μέσα στά κτήματα τοῦ γένους, ὅπου θά ἦταν εὐκολο νά ὑψωθεῖ πολεμικός πύργος. Γι' αὐτό ἂν συνέβαινε νά θελήσει κανεῖς νά πουλήσει κτῆμα γιά κάποια σοβαρήν ἀνάγκη, ἔπρεπε νά ζητήσει πρῶτα νά τό πουλήσει σέ συγγενή ἢ μέλος τοῦ γένους. Αυτό μποροῦσε νά γίνει μέ μιὰ μικρή οἰκονομική ζημία, ὄχι τόση, ὥστε νά εἶναι δύσκολη ἡ ρύθμιση.³⁸ Ἄν δέν ὑπῆρχε συγγενής νά τό ἀγοράσει, τότε εἶχε δικαίωμα νά τό δώσει σέ κάποιον ξένο, πού εἶχε γειτονικό κτῆμα.³⁹ Δυσκολία ἐπίσης ὑπῆρχε κατά τήν πώληση καί ἀπό μέρος τῶν παιδιῶν τους, ἂν ἦταν κάπως μεγάλα καί δέν συμφωνοῦσαν. Δύσκολα κανεῖς τό ἀγόραζε, κι αὐτό γιὰτί τά μέλη στην οἰκογένεια, ἦταν συνιδιοκτῆτες τῆς περιουσίας της. Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο τό γένος ἀπέκτησε κάποτε τήν περιουσία του καί αὐτή διαμοιράστηκε μέ τήν πάροδο τῶν γενεῶν φαίνεται ἀπό τήν ἀγροτική ἰδιοκτησία : τά κτήματα τῶν μελῶν τῶν διάφορων κλάδων βρίσκονται τό ἕνα κοντά στό ἄλλο ἢ σέ πολύ μικρή ἀπόσταση καί σέ ἀντιστοιχία μέ τή βαθμιαία διαίρεση τοῦ γένους σέ ὑπογένη, γενιές καί οἰκογένειες.

Ἡ ἀκίνητη περιουσία δέν ἔχει τή σημασία πού ἔχει ἡ ἀκίνητη. Γι' αὐτό γιά τή διανομή της δέν ὑπάρχουν ἰδιαίτεροι περιορισμοί. Συνήθως σέ ὅλη τήν Μάνη καί οἱ κοπέλες ἔχουν τά ἴδια δικαιώματα σ' αὐτό τό εἶδος τῆς περιουσίας, πού μοιράζεται ὡστόσο ἀνάλογα μέ τό φύλο: ἦταν πιό συνηθισμένο νά παίρνουν τά κορίτσια κοσμήματα, ρουχισμό, τά ἀγόρια νά παίρνουν ὄπλα, βάρκες, σύνεργα ψαρικής κ.ἄ.

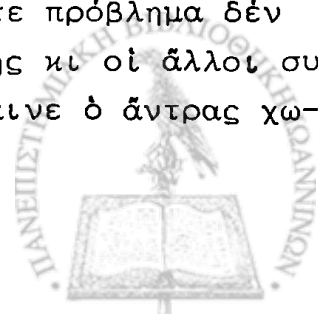

Ἡ πατρική περιουσία μεταβιβαζόταν καί μέ διαθήκη. Διαθήκες γίνονταν σέ ὅλη τή Μάνη, ἄλλες προφορικές καί ἄλλες γραπτές.⁴⁰ Οἱ δεύτερες συνηθίζονταν κυρίως στήν Ἐξω Μάνη. Σώζονται μάλιστα ἀπό τό 1500 μ.Χ. καί ὕστερα σπουδαῖα ἔγγραφα πού μᾶς διαφωτίζουν σημαντικά γιά τό ἐθιμικό λαϊκό δίκαιο τῆς Μάνης κατά τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας.⁴¹ Οἱ γραπτές διαθήκες μποροῦν νά εἶναι ἰδιόχειρες ἢ ἐπίσημες. Οἱ ἐπίσημες συντάσσονταν σέ συμβολαιογράφους, πού λέγονταν "ταβουλάριοι", ἢ σέ ἱερεῖς.⁴² Ἡ διαθήκη ὑπογραφόταν ἀπό τό διαθέτη καί ἀνοιγόταν σαράντα μέρες μετὰ τό θάνατό του. Γραφόταν ἐκεῖ τό μερίδιο κάθε παιδιοῦ. Ἄν κάποιος ἀποκληρώνόταν, δέν ἀναφερόταν καθόλου ἢ ἀπλῶς τοῦ δινόταν μικρό μερίδιο, δύο-τρεῖς ἐλιές γιά νά μή ρίξει τή διαθήκη.⁴³ Πράγματι σέ ὀρισμένες περιπτώσεις, ἄν τό μικρότερο παιδί θεωροῦσε ὅτι εἶχε ἀδικηθεῖ, εἶχε δικαίωμα νά ρίξει τή διαθήκη.⁴⁴

Στίς διαθήκες προσφέρονταν κτήματα στά μοναστήρια καί ἐκκλησίες (ἀγιάτικα, βακουφικά) ἢ καί σέ πρόσωπα πού δέν εἶχαν συγγενική σχέση μέ τό διαθέτη (ὑπηρέτες, ψυχογιούς κ.ἄ.). Ἔλεγαν τότε ὅτι "ἀφῆκε ὁ τάδε τήν ὁμολογία του"· ὅταν διάβαζαν μιά τέτοια διαθήκη, "ἔκλαιγαν καί τά παιδιά, ραῖζαν κι οἱ πέτρες".⁴⁵

Ὁ κύριος λόγος, πού συντάσσονταν οἱ διαθήκες, ἦταν ἡ ἐπιθυμία νά ἀποφευχθοῦν οἱ συγκρούσεις μεταξὺ τῶν κληρονόμων συγγενῶν. Ὑπάρχουν ὅμως καί ἄλλοι λόγοι· π.χ. νά μή βάλουν οἱ γαμπροί στό χέρι τήν περιουσία τοῦ πεθεροῦ, ἄν αὐτός δέν εἶχε ἀγόρια, ἢ καί γιά νά ἐξασφαλίσουν μιά μοναχοκληρονόμισσα ἀπό τά ξαδέλφια της.⁴⁶ Ἄν οἱ γιοί ἦταν ἄσωτοι, μέ διαθήκη περιέρχονταν τά κτήματα στά ἐγγόνια.⁴⁷ Ἐπίσης στήν Ἐξω Μάνη, ὅπου ἐπικρατοῦσαν ἀμφιπλευρικά κληρονομικά δικαιώματα, γιά νά παραμείνει ὀριστικά ἡ περιουσία στό γένος καί νά μή τήν πάρουν τά κορίτσια.⁴⁸

Τά κληρονομικά δικαιώματα παρουσιάζουν κάποια σχετική ποικιλία, ὅταν πρόκειται γιά εἰδικές περιπτώσεις, ὅπως οἱ ἀκόλουθες: ἄν ἡ γυναίκα πέθαινε ἄτεκνη, ἡ προίκα γύριζε στούς συγγενεῖς της, ἐφόσον βέβαια δέν ἦταν χρηματική, γιά νά ἔχει ξεοδευτεῖ.⁴⁹ ἢ σύμφωνα μέ τίς νεώτερες σὺνήθειες κρατοῦσε ὁ ἄντρας τή μισή καί τήν ὑπόλοιπη ἔπαιρναν οἱ συγγενεῖς της. Ἄν ἡ γυναίκα πού πέθαινε εἶχε παιδιά, τότε πρόβλημα δέν ὑπῆρχε, γιατί τήν προίκα θά κληρονομοῦσαν τά παιδιά της κι οἱ ἄλλοι συγγενεῖς της δέν δικαιούνταν τίποτα ἀπολύτως.⁵⁰ Ἄν πέθαινε ὁ ἄντρας χω-

ρίς παιδιά, τότε ἡ γυναίκα μποροῦσε νά καρπώνει τήν περιουσία τοῦ ἀντρα της, ἐφόσον παρέμενε μέ τά πεθερικά της. Αυτό συνηθιζόταν σέ ὅλη τή Μάνη. Οἱ ἀτεκνες χῆρες μποροῦσαν νά μένουν μέ τά πεθερικά τους, ἐφόσον δέν ξαναπατρεύονταν.⁵¹ Ἄν ἤθελαν πάλι αὐτές, μποροῦσαν νά φύγουν καί νά πᾶνε στόν πατέρα τους ἢ νά ξαναπαντρευτοῦν ἄλλά τότε δέν δικαιούνταν τίποτα ἀπό τόν ἀντρα τους. Παραμένοντας στούς πεθερούς ζοῦσαν ἀπό τά κτήματα, ἀλλά δέν εἶχαν δικαίωμα νά τά πουλήσουν. Μετά τό θάνατό τους αὐτά περιέρχονταν πάλι στούς συγγενεῖς ἢ ἀδελφούς τοῦ ἀντρα.⁵² Γιά νά παραμείνει ὁμοῦ μέ τόν πεθερό της ἡ ἀτεκνη γυναίκα, ἔπρεπε, ὅπως λένε, "νά σταθεῖ στό ὕψος της, νά εἶναι ἡθικιά, γιά νά τιμήσει καί τόν ἀνδρα της καί τά πεθερικό της".⁵³ Γενικά ἡ κοινή γνώμη δέν εὐνοοῦσε τήν ἐκδίωξη τῆς ἀτεκνης χήρας ἀπό τό σπίτι τοῦ ἀντρα της. Μέ τή νεώτερη συνήθεια ἡ ἀτεκνη χήρα ἔχει δικαιώματα στή μισή περιουσία τοῦ ἀντρα. Ἄν ἕνας ἀδελφός πέθαινε ἀτεκνος, τότε ἡ περιουσία του μοιραζόταν ἀπ' τά ὑπόλοιπα ἀδέλφια του. Στή Νότια Μάνη ἀπ' αὐτό τό μερίδιο εἶχαν δικαίωμα μόνο οἱ ἀδελφοί, ἐνῶ στήν Ἐξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη καί οἱ ἀδελφές, ἀκόμα κι ἂν ἦταν ξεπροικισμένες. Τότε τ' ἀδέλφια ἔχουν ὑποχρέωση νά μνημονεύουν τόν πεθαμένο ἀδελφό τους.⁵⁴

Τά κληρονομικά δικαιώματα τῶν γυναικῶν στήν Ἐξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη πρέπει νά εἶναι, ὅπως σημειώθηκε, πολύ παλαιά συνήθεια. Δέν γνωρίζουμε ὁμως, ἂν αὐτά ἦταν πάντα γενικευμένα σέ ὅλη τήν παραπάνω περιοχὴ. Στή Μέσα καί γενικά στή Νότια Μάνη, οἱ γυναῖκες, ὅπως ἀναφέραμε, δέν ἔχουν καθόλου κληρονομικά δικαιώματα στή γῆ ἢ εἶναι πολύ λίγες οἱ ἐξαιρέσεις πού αὐτές κληρονομοῦν γῆ ἀκόμα καί σήμερα. Παρ' ὅλα αὐτά γίνεται κάποια ἰδιαίτερη ρύθμιση ὡς πρός τήν προίκα, ὅταν πρόκειται νά παντρευτοῦν. Γι' αὐτό τό ζήτημα θά γίνει λόγος σέ ἄλλο μέρος τῆς ἐργασίας μας.

Τά κληρονομικά δικαιώματα τῶν συγγενῶν παρουσιάζονται σέ συνάρτηση καί μέ τή λατρεία τῶν νεκρῶν. Ὑποχρέωση τῶν κληρονόμων ἀπέναντι στούς κληροδοτές μετά τό θάνατό τους εἶναι νά τούς μνημονεύουν στήν ἐκκλησία, στίς διάφορες γιορτές ἢ τά μνημόσυνα. Σέ εἰδικές ἐρωτήσεις πού ἔκανα γιά τή μνημόνευση τῶν νεκρῶν συγγενῶν στή Μέσα Μάνη, πῆρα τήν ἀπάντηση ὅτι στό μεριδοχάρτι ("συγχωροχάρτι") γιά τούς νεκρούς οἱ παντρεμένες γυναῖκες γράφουν κατὰ κανόνα μόνο τά ὀνόματα τῶν συγγενῶν τοῦ ἀντρα τους, δέν γράφουν δηλαδή καί τούς δικούς τους συγγενεῖς ἢ τούς γονεῖς τους. Μόνο

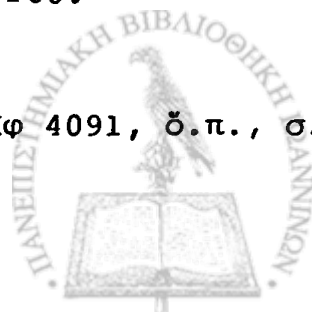
ἂν ὁ ἄντρας θέλει, μπορεῖ νά γίνει ἐξαίρεση ἢ, ἀκόμα ἂν αὐτές εἶναι κλη-
 ρονόμοι.⁵⁵ Τότε ἔχουν κι αὐτές δικαίωμα νά γράφουν τά ὀνόματα τῶν νεκρῶν
 γονέων τους. Στήν Ἔξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη ὅμως, ὅπου κληρονομοῦν
 ἄντρες καί γυναῖκες, οἱ παντρεμένες γράφουν τοὺς συγγενεῖς καί τοῦ ἄντρα
 καί τοὺς δικούς τους, πάντα ὅμως περισσότερους τοῦ ἄντρα.⁵⁶ Βλέπουμε δηλ.
 μιάν ἀντιστοιχία στήν ἀμφιπλευρική κληρονομιά μέ ἀμφιπλευρική λατρεία
 τῶν νεκρῶν προγόνων. Ἡ σχέση τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν μέ τά κληρονομικά
 δικαιώματα γίνεται περισσότερο φανερό στίς διαθήκες. Ἄν κάποιος ἀφήσει
 σ' ἕναν ξένο ἕνα κτῆμα ἢ ἕνα σπίτι, ὁ κληρονόμος ἔχει τήν ἠθική ὑποχρέω-
 ση νά τόν μνημονεύει.⁵⁷ Τό ἴδιο γίνεται καί ὅταν ἀφήνει τά κτήματα σέ
 μοναστήρι ἢ ἐκκλησία. Οἱ ἱερεῖς ἔχουν τήν ὑποχρέωση νά τόν μνημονεύουν.
 Ἡ ἀπαίτηση αὐτή πολλές φορές γράφεται ἐπίσης ἀπό τοὺς διαθέτες μέσα στή
 διαθήκη τους.⁵⁸

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

ΤΑ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ

1. Σ. Λ. χφ 601, ὄ.π., σ. 76. Χφ 2087, ὄ.π., σ. 293. Χφ 2363, ὄ.π., σ. 42. Χφ. 2364, ὄ.π., σ. 33. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 60, 141 καί 268. Χφ 4094, ὄ.π., σ. 289 καί 338.
2. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 63 καί 111.
3. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 82 καί 314. Χωριό Κίττα: "ἐγώ μέ τόν ἀδελφό μου τό παντρεμένο κάθησα χρόνια πολλά, καί στόν Πύργο οἱ (ὄνομα) καί ἐδῶ οἱ (ὄνομα) δέν ἔχουν χωρίσει ἀκόμη τήν περιουσία τους". Χωριό Μίνα : "ἔμεινα μαζί μέ τόν παντρεμένο ἀδελφό μου, ἔννιά ἄτομα συνολικά. Δυό ζευγάρια καί δυό παιδιά, ἕνα κι ἕνα, οἱ γονεῖς καί ἡ κυρά (γιαγιά) μου. Κοιμώμα-
σαν ὄλοι στρωματσάδα. Ἐμεινα δέκα χρόνια μέ τόν ἀδελφό μου. Μοίρασα μέ τόν ἀνιψιό μου (Παναγιώτη) καί ἔμεινα μέ τούς γονεῖς (γονιάτες) μου".
4. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 142 καί 268. Σταύρου Χ. Σκοπετέα, Διαθῆκαι ἐκ τῆς Δ. Μάνης· Ε.Α.Ι.Ε.Α, 6 (1955) 100.
5. Λένε μάλιστα "ἄλλοι τά μοιράζουσι ὠραῖα οὔτε τούς ἀκούει κανεῖς καί ἄλλοι μαλώνουσι". Βλ. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 141-142.
6. Σ. Λ. χφ 601, ὄ.π., σ. 76.
7. Κ. Λ. χφ 1523, σ. 76 (Ἰ. Γιαννακοῦρος, Γέρμα Μάνης 1929). Χφ 4094, ὄ.π. σ. 112, 289 καί 412. Χφ 4091 ὄ.π., σ. 226 καί 416. Στήν Ἐξω Μάνη καμιά φορά, ἄν ὑπῆρχε ἀνύπαντρη κόρη, οἱ γονεῖς ἔβγαζαν καί γι' αὐτήν ἕνα μερί-
διο, βλ. Σταύρου Χ. Σκοπετέα, Διαθῆκαι ἐκ τῆς Δ. Μάνης, ὄ.π., σ. 101.
8. Κ. Λ. χφ 3892, ὄ.π., σ. 259. Χφ 4094, ὄ.π., σ. 339, 383 καί 413. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 86, 142 καί 268.
9. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 211.
10. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 431 καί χφ 4091, ὄ.π., σ. 142,
11. Σταύρου Χ. Σκοπετέα, Διαθῆκαι ἐκ τῆς Δ. Μάνης, ὄ.π., σ. 100 καί . Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 111, 146, 289, 383 καί 413. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 24, 61 καί 268.
12. Σταύρου Χ. Σκοπετέα, Διαθῆκαι ἐκ τῆς Δ. Μάνης, ὄ.π., σ. 100.
13. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 111 καί 212.
14. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 24, 63, 112, 146, 211 καί 339. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 465.

15. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 465.
16. Σταύρου Χ. Σκοπετέα, Διαθήκαι ἐκ τῆς Δ. Μάνης, ὄ.π., σ. 101.
17. Βλ. Ἰωάν. Β. Πατσουράκου, ὄ.π., σ. 59.
18. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 146. καί Σταύρου Χ. Σκοπετέα, Ἔγγραφα ἰδιωτικά ἐκ Δ. Μάνης τῶν ἐτῶν 1547-1830, ὄ.π., σ. 110.
19. Σταύρου Χ. Σκοπετέα, Διαθήκαι ἐκ τῆς Δ. Μάνης, ὄ.π., σ. 115-116, σημ.
20. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 112.
21. Σταύρου Χ. Σκοπετέα, Διαθήκαι ἐκ τῆς Δ. Μάνης, ὄ.π., σ. 115.
22. Στό ἴδιο.
23. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 112.
24. Σταύρου Χ. Σκοπετέα, Διαθήκαι ἐκ τῆς Δ. Μάνης, ὄ.π., σ. 115 καθώς καί Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 259, 265 καί 266, ὅπου ὑπάρχουν περιλήψεις δωρητηρίων συμβολαίων τοῦ Ἰπ/κείου Γυθείου.
25. Σ. Λ. 983, ὄ.π., σ. 89. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 416.
26. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 416 καί 465.
27. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 465.
28. Σ. Λ. χφ 2363, ὄ.π., σ. 42 καί Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 486.
29. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 111-12.
30. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 18.
31. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 409. χφ 4091, ὄ.π., σ. 415. χφ 3892, ὄ.π., σ. 258. Ἰωάν. Β. Πατσουράκου, ὄ.π., σ. 59.
32. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 22 καί 265. Μερικὲς φορές ὁ πατέρας, γιὰ νά δώσει τό σπιτι σέ μοναχοκληρονόμισσα, ἔκανε ἓνα συμβόλαιο, δωρητήριο ἢ ἄλλου εἴδους στό συμβολαιογράφο, βλ. Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 253, 266 καί 267.
33. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 337 καί 359.
34. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 22 καί 265. Ἰωάν. Β. Πατσουράκου, ὄ.π., σ. 59.
35. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 109.
36. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 230 καί 265.

37. Κ. Α. χφ 3892, ὁ.π., σ. 249. Χφ 4094, ὁ.π., σ. 361. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 85-6, 204 καί 265. Σ. Α. χφ 601, ὁ.π., σ. 89.
38. Σ. Α. χφ 2090, ὁ.π., σ. 58. Χφ 983, ὁ.π., σ. 85. Κ.Α. χφ 4091, ὁ.π., σ. 87.
39. Σ. Α. χφ 601, ὁ.π., σ. 93.
40. Σταύρου Χ. Σκοπετέα, Διαθῆκαι ἐκ τῆς Δ. Μάνης, ὁ.π., σ. 100 κέ. Τοῦ ἴδιου, Ἐγγραφα ἰδιωτικά ἐκ τῆς Δ. Μάνης, ὁ.π., σ. 81, 82, 85, 87 καί 89.
41. Στά ἴδια.
42. Τοῦτο φαίνεται ἀπό τή συγγιλιώδη Πράξη τοῦ 1622 τοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου, πού ἀφορᾶ τοὺς ταβουλαρίους τοῦ Σταυροπηγιακοῦ χωριοῦ τοῦ τέως δήμου Καρδαμύλης Πρασιτίου, βλ. Σταύρου Χ. Σκοπετέα, Διαθῆκαι ἐκ τῆς Δ. Μάνης, ὁ.π., σ. 101.
43. Κ. Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 23.
44. Στό ἴδιο, σ. 383.
45. Σταύρου Χ. Σκοπετέα, Διαθῆκαι ἐκ τῆς Δ. Μάνης, ὁ.π., σ. 101. Κ. Α. χφ 4091, ὁ.π., σ. 86.
46. Πολλές διαθῆκες καί ἄλλα συμβόλαια ἔχουν γίνει ἐπίσης, καθὼς φαίνεται, ἀπό τὰ βιβλία Μεταγραφῶν τῶν τέως δήμων Ἀρεοπόλεως καί Μέσσης, μέ σκοπό νά καταστρατηγηθεῖ τό ἐπικρατοῦν ἐθιμικό δίκαιο τοῦ "σερνικιάτικου". Βλ. Κ. Α. χφ 4095, ὁ.π., σ. 253, 256, 257 καί 267.
47. Κ. Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 110.
48. Τοῦτο βέβαια μέ τήν προϋπόθεση ὅτι θά καταβληθεῖ χρηματική ἀποζημίωση στά κορίτσια ἀπό τ' ἀδέλφια καί τοὺς συγγενεῖς, ἢ μέ ἄλλο τρόπο θά φροντίσουν αὐτοί γιά τό γάμο τους Κ. Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 28.
49. Κ. Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 61, 110 καί 338.
50. Μερικές φορές ὅμως μεταξὺ τῶν συζύγων γίνονταν ἰδιαίτερα δωρητήρια συμβόλαια, ὥστε νά μή μποροῦν οἱ συγγενεῖς σέ περίπτωση θανάτου τοῦ ἐνός ἀπό τοὺς δυό νά τοὺς ἀφαιρέσουν τήν περιουσία. Βλ. Κ. Α. χφ 4095, ὁ.π., σ. 253, 260 καί 265.
51. Μόνο κατά τή νεώτερη περίοδο οἱ ἀτεκνες χῆρες φεύγουν, ἢ τίς διώχνουν τὰ πεθερικά τους.
52. Σ. Α. χφ 983, ὁ.π., σ. 87.
53. Σ. Α. χφ 601, ὁ.π., σ. 74-75.

54. Στο ίδιο, σ. 77
55. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 217 καί 422.
56. Κ. Λ. 4094, ὄ.π., σ. 214.
57. Κ. Λ. 4091, ὄ.π., σ. 362.
58. Βλ. Σταύρου Χ. Σκοπετέα, Διαθήκαι ἐκ τῆς Δ. Μάνης, ὄ.π., σ. 112, 117 καί 120. Τοῦ ίδιου, Ἐγγραφα ἰδιωτικά ἐκ τῆς Δ. Μάνης, ὄ.π., σ. 82.

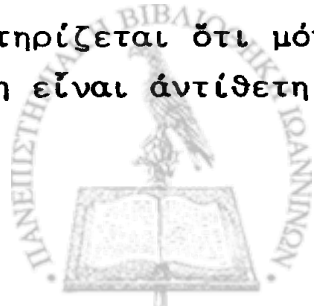
ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΣΗ
ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ

Στήν ένότητα αυτή θά έξεταστέϊ ο καταμερισμός τής έργασίας μέσα στην οίκογένεια και στην κοινωνία και θά έπιδιωχθεϊ μέ τά διαθέσιμα στοιχεία ή άξιολόγηση τής οίκογενειακής και κοινωνικής θέσεως τής γυναίκας.

Άρχικά πρέπει νά δηλωθεϊ ότι ως προς τόν καταμερισμό τής έργασίας δέν ύπάρχει σαφής κανόνας για όλη τή Μάνη. Οί διαφορές πού συναντάμε στις διάφορες περιοχές της έκδηλώνονται και στόν τομέα αυτόν. Έξάλλου πρέπει πάντα νά γίνεται σαφής διάκριση μεταξύ αυτού πού πρέπει νά γίνεται και αυτού πού γίνεται. Υπάρχει από τή μιá μεριά ή κοινή γνώμη κι από τήν άλλη ή κοινή πρακτική.

Οί διαφορές στόν καταμερισμό τής έργασίας παρουσιάζονται στην ίδια γραμμή διαχωρισμού Άρεοπόλεως - Κότρωνα και, καθώς φαίνεται, δέν είναι άσχετες μέ τις δομικές διαφορές στην οίκογένεια και τήν κοινωνική συγκρότηση πού έχουν ήδη έξεταστέϊ. Θεωρητικά ο καταμερισμός τής έργασίας γίνεται κατά φύλο και ηλικία. Πάντα ύπάρχει ένα είδος έργασίας, σ' όλες τις περιοχές, πού μπορούν νά κάνουν τά μικρά παιδιά, π.χ. νά ψαρέψουν, νά μαζέψουν άχινούς και πεταλίδες από τή θάλασσα, νά κυνηγήσουν πουλιά (όρνύκια) μέ άπόχες ή νά ακολουθήσουν τόν πατέρα στό κυνήγι μ' ένα μικρό τουφέκι. άκόμα νά βοηθήσουν τή μητέρα στις δουλειές του σπιτιού ή στα χωράφια.¹

Σχετικά αύστηρότερος καταμερισμός τής έργασίας ανάλογα μέ τό φύλο γίνεται στη Μέσα και στη Νότια Προσηλιακή Μάνη, όπου οί άντρες κάνουν λιγότερη έργασία και οί γυναϊκες τήν περισσότερη. Συνήθως στην περιοχή αυτή οί γυναϊκες κάνουν τις συνηθισμένες καθημερινές δουλειές, οί άντρες περιορίζονται στις έξαιρετικές και βαριές ασχολίες. Οί γυναϊκες βόσκουν κοπάδια, όργώνουν, σκάβουν μέ τήν τσάπα, ψαρεύουν (σέ αρκετές περιπτώσεις), κυνηγοϋν μέ τουφέκια ή άπόχες, άλωνίζουν, λιχνίζουν, μαζεύουν τις έλιές και τό άλάτι από τις άλυκές, άκόμα φορτώνονται βάρη και μεταφέρουν νερό από μακριά πάνω στη πλάτη τους μέ βαρέλια (παλαιά). Έπιπλέον μαγειρεύουν, πλένουν, άλέθουν μέ τό χερόμυλο, ζυμώνουν, φουρνίζουν, φροντίζουν και μεγαλώνουν τά παιδιά.² "Ας σημειωθεϊ ότι απ' αυτές τις έργασίες μερικές θεωροϋνται άντρικές και υποστηρίζεται ότι μόνο άντρες θά έπρεπε νά τις κάνουν. Πράγματι ή κοινή γνώμη είναι αντίθετη

στό νά ὀργώνουν "καματεύουν" καί ἀλωνίζουν οἱ γυναῖκες. Τό ψάρεμα ἐπίσης πού θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ἀντρική δουλειά, ἀσκεῖται, ὅπως εἶδαμε, κι ἀπό γυναῖκες, στό Γερολιμένα καί τόν Κότρωνα. Συνήθως τά ἀντρώγυνα πηγαίνουν μέ βάρκα καί ψαρεύουν μαζί, ἄλλοι πάλι πατεράδες μέ τίς θυγατέρες του.³ Τό κυνήγι, μέ ἀπόχες, τῶν ὀρτυκιῶν θεωρεῖται γυναικεία ἐργασία· ὅμως καί στό κυνήγι μέ τουφέκι δέν εἶναι ἀμέτοχες οἱ γυναῖκες. Μερικές μάλιστα ἔχουν βγάλει ἄδειες ἀπό τήν ἀστυνομία, γιά νά κυνηγοῦν καί ἀσκοῦνται στό σημάδι. Αὐτό παρατηρεῖται στά περισσότερα χωριά τῆς Μάνης.⁴ Στό χωριό Τόμπρα μάλιστα μοῦ ἀναφέρθηκε περίπτωση γυναίκας, πού πῆρε βραβεῖο σκοποβολῆς ἀπό τούς εὐζωνούς.⁵

Ἀντρικές δουλειές πού, ὅπως φαίνεται, δέν ἔχουν καμιά ἀνάμειξη σ' αὐτές οἱ γυναῖκες εἶναι τό κλάδεμα τῶν δέντρων ἢ τῶν ἀμπελιῶν, ἡ δουλειά στό ἐλαιοτριβεῖο, ἡ κατασκευή ἢ ἐπισκευή ἐργαλείων (ἀλετριῶν, διχτυῶν, παρόλο πού γυναῖκες πού ψαρεύουν συνήθως ἀσχολοῦνται καί μ' αὐτή τή δουλειά), ἡ κατασκευή παπουτσιῶν (γουρνοτσάρουχων παλαιότερα), σκαμνιῶν, καθισμάτων, τραπεζιῶν καθώς καί τό μαστόρεμα στό σπίτι.⁶

Κατά τά ἄλλα ὁ ἀντρας συχνάζει στά καφενεῖα, παίξει χαρτιά καί πίνει κατά τή νεώτερη περίοδο, ἐνῶ παλαιότερα, ὅπως λένε "ἦταν πρῶτος στούς παλικαρισμούς" ἢ "στό κομπολόϊ καί στήν ἀρχιτεμπελιά".⁷ Στή Μέσα καί Νότια Προσηλιακή Μάνη οἱ ἄντρες δέν κάνουν δουλειές στό σπίτι καί σέ τίποτα δέν βοηθοῦν τή γυναῖκα, γιατί κάτι τέτοιο τό θεωροῦν ντροπή.⁸ Τώρα τελευταῖα μόνο ἔχουν παρουσιαστεῖ μερικά "κρούσματα", πού τά κατακρίνουν, στήν πλειονότητα, πολλές φορές μέ ἔντονη εἴρωνεία. Κατά τήν ἐπιτόπια ἔρευνά μου παρατήρησα πραγματικά ὅτι πολλές φορές οἱ ἄντρες δέν ἦταν σέ θέση οὔτε νά ψήσουν καφέ, τουλάχιστον ἂν δέν ἦταν ἀπό παλιά ἐργένηδες, γιά νά ἔχουν μάθει σχετικά. Αὐτό φαίνεται καθαρά καί ἀπό τίς ἱστορίες πού διηγοῦνται οἱ Ἑξωμανιάτες, γιά νά σατιρίσουν τήν τακτική αὐτή τῶν ἀντρῶν στή Μέσα καί γενικότερα τή Νότια Μάνη, ὅπως ἡ ἀκόλουθη : "ἕνας Μεσομανιάτης φιλοξενοῦσε στό σπίτι του τόν κουμπάρο του ἀπό τήν Ἀθήνα. Γύριζε λοιπόν ἀπό τό καφενεῖο καί ξαπλωνότανε στήν καρέκλα. Φώναζε. Γυναίκα πλύνε μου τά πόδια. Τοῦ τᾶπλενε. Βάλε μου νά φάω κτλ. Ἡ στάμνα ἦταν δίπλα μέ τό νερό καί δέν ἔκανε, ἔτσι νά βάλει νερό. Φώναζε γυναίκα βάλε μου νερό. Τοῦ λέει ὁ Ἀθηναῖος, κουμπάρε ὅλη τήν ἡμέρα κάθεσαι στό καφενεῖο, δέν μπορεῖς νά κάνεις λίγο ἔτσι. Ἐφυγε ὁ Ἀθηναῖος καί ἦταν νά ξανάθλει στή Μάνη νά μείνει στοῦ κουμπάρου του. Τοῦ λέει ὅμως αὐτός. "Κουμπάρε δέν θάλθεις, ἂν εἶναι νά μοῦ χαλάσεις τή

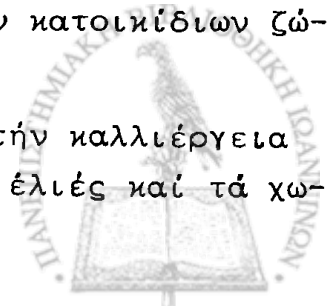
ρέγουλα του σπιτιού".⁹

Στήν "Έξω και Βόρεια Προσηλιακή Μάνη τά πράγματα κάπως διαφέρουν. Οί άντρες έδω, έκτός από τίς άντρικές έργασίες, άσχολοϋνται περισσότερο και μέ γυναικειές και βοηθοϋν τίς γυναΐκες τους μέσα στό σπίτι. Γενικά οί σχέσεις τών άντρογύνων παρουσιάζονται έδω περισσότερο συντροφικές. Δέν είναι όμως βέβαιο, άν ή ανάμειξη αύτή τών ρόλων είναι τόσο παλαιά σέ όλα τά χωριά, γιατί σ' όρισμένα ή κοινή γνώμη διχάζεται ως πρός τό "δέον" και τί γίνεται στήν πραγματικότητα.¹⁰

Και στήν παραπάνω περιοχή οί γυναΐκες άσχολοϋνται συνήθως μέ όλες τίς δουλειές (όργωμα, άλώνισμα, λίχνισμα, ψάρεμα, κυνήγι, κτλ.).¹¹ Μέσα στό σπίτι οί άντρες βοηθοϋν τίς γυναΐκες τους, όταν αυτές άσχολοϋνται μέ άλλην έργασία (π.χ. φούρνισμα). Τότε οί άντρες μποροϋν νά μαγειρέψουν ή ακόμα σέ πολλές περιπτώσεις νά πλύνουν (πιάτα ή ρούχα). Σέ έρωτήσεις μου άν αυτό τό θεωροϋν σωστό, μοϋ απάντησαν άνετα ότι δέν είναι ντροπή. Άπεναντίας αυτός πού βοηθάει θεωρεΐται καλός οίκογενειάρχης.¹² Στήν περιοχή του τέως δήμου Λεύκτρου μάλιστα ύπάρχουν άντρες πού άσχολοϋνται μέ τήν ύφαντική : γνέθουν, κλώθουν ακόμα ράβουν και γυναικεία φορέματα, ένω στόν Κότρωνα φαίνεται ότι από πολύ παλαιά άσχολοϋνται μέ τό γνέσιμο και τό κλώσιμο.¹³ Στόν Κότρωνα έρώτησα άντρες πληροφορητές μου σχετικά και μοϋ απάντησαν ότι οί γέροι παλαιότερα για νά περνάει ή ώρα τους έστριβαν τήν κλωστή. Όλα αυτά δείχνουν ότι ο καταμερισμός τής έργασίας μέσα στό σπίτι και μέσα στήν οίκογένεια στηρίζεται έδω σέ διαφορετικές αρχές από τή Νότια Μάνη και για νά κατανοηθεΐ αυτό χρειάζεται περισσότερη έμβάθυνση στήν ψυχολογία και τή σκέψη τών Μανιατών.

Έργασία πού κάνουν άντρες και γυναΐκες είναι τό βόσκημα τών ζώων. Πολλές φορές μπορεΐ κανείς νά παρατηρήσει γυναΐκες νά διευθύνουν όλόκληρο κοπάδι από γίδια και πρόβατα. Τό συνηθέστερο πάντως είναι, νά διατηροϋν αυτές τρία - τέσσερα οικόσιτα γίδια πού τά πηγαΐνουν για βοσκή τό πρωί και τά φέρνουν πίσω τό βράδυ.¹⁴ Τό παραπάνω θέαμα είναι τόσο συνηθισμένο, ώστε δέν προξενεί ιδιαίτερη έντύπωση. Στόν Κότρωνα και στήν Καρδαμύλη ώστόσο είδα και τό αντίθετο. Δηλαδή παράλληλα μέ τό βόσκημα μεγάλων κοπαδιών, πού γίνεται συνήθως και από άντρες, αυτοί αναλαμβάνουν και τή φροντίδα του βοσκήματος τών οικόσιτων κατοικίδιων ζώων. Τέτοιες περιπτώσεις είδα αρκετές.¹⁵

Οί γυναΐκες στό μεγαλύτερο ποσοστό άσχολοϋνται μέ τήν καλλιέργεια τής γής. Θεωρητικά ο άντρας πρέπει νά "καματεύει" τίς έλιές και τά χω-

ράφια, κι αυτές μέ τήν τσάπα νά σκάβουν εκεί¹⁶ που δέν μπορεί νά φτάσει τό αλέτρι λόγω τής φύσεως τοῦ ἐδάφους. Ὅμως οἱ γυναῖκες ἔχουν καί δικά τους μικρά ἄγονα χωράφια, τά "λάγκουνα" πού τά καλλιεργοῦν μέ τήν τσάπα μόνες τους. Οἱ γυναῖκες ἐπίσης μαζεῦουν τίς ἐλιές. Οἱ νεώτερες ἀνεβαίνουν πάνω στά κλαδιά καί τά χτυποῦν, ἐνῶ οἱ πιά ἡλικιωμένες μαζεῦουν ἀπό κάτω κι ἀπό τά χαμηλότερα κλαδιά. Τό βράδυ οἱ γυναῖκες καθαρίζουν τόν ἐλαιόκαρπο πού πρόκειται νά πάει στό "λιοτρίβι".¹⁶

Ἦς πρὸς τό γενικότερο καταμερισμό τής ἐργασίας στό κοινωνικό ἐπίπεδο παρατηρεῖται ὅτι οἱ γυναῖκες καί οἱ ἄντρες ἔχουν τίς ἴδιες ὑποχρεώσεις. Γυναῖκες μποροῦν νά κάνουν ἀντρικές δουλειές. Αὐτές κυρίως ἀπασχολοῦνται στά καφενεῖα καί στά ἐστιατόρια, ὅπου ὑπάρχουν. Διαχωρισμός ἐπίσης δέν ὑπάρχει οὔτε στό "κλάμα", δηλ. στά μοιρολόγια. Στή Μάνη καί ἰδιαίτερα στή Νότια μοιρολόγια λένε καί οἱ ἄντρες καί οἱ γυναῖκες. Συνήθως οἱ ἄντρες λένε μοιρολόγια, ὅταν θέλουν νά μοιρολογήσουν κάποιο δικό τους σκοτωμένο.¹⁷ Ὑπάρχουν ὅμως μερικές διαφορές στόν τρόπο μοιρολογήματος.¹⁸

Παλαιότερα (Τουρκοκρατία) οἱ γυναῖκες συμμετεῖχαν σέ ἐκστρατεῖες ὀπλισμένες καί ἀποτελοῦσαν εἰδικά σώματα. Πολλοί περιηγητές ἀναφέρουν πώς εἶδαν γυναῖκες νά ἀσχολοῦνται στή σκοποβολή καί δέν ἦταν καθόλου κακές.¹⁹ Τοῦτο ἀπό μιάν ἀποψη συνεχίζεται ὡς σήμερα, ὅπου γυναῖκες ἀσκοῦνται, ὅπως ἀναφέρθηκε, στήν σκοποβολή γιά τό κυνήγι. Ὁ Leake ἀναφέρει ὅτι στούς ἐσωτερικούς πολέμους τής Μάνης ὁ καπετάν Χρηστέας τοῦ ζυγοῦ τής Ἐξω Μάνης μαζί μέ τούς ἄντρες ἔπαιρνε καί ὀπλισμένες γυναῖκες μαζί του. Σέ μιάν ἐπιχείρησή του εἶχε τραυματισθεῖ καί ἡ ἀδελφή του.²⁰ Πληροφορητές ἐξάλλου μοῦ ἀναφέρανε ὅτι σέ περίπτωση ἀνάγκης "καραούλι" στόν πύργο κρατοῦσαν καί οἱ γυναῖκες.²¹

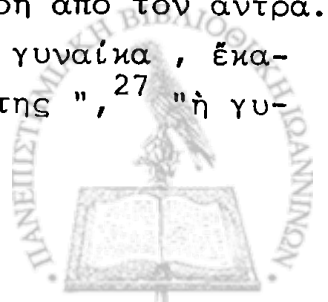
Ἦς πρὸς τήν σπουδαιότατη κοινωνική ἐκδήλωση τής πολιτικῆς, σημειώσω ὅτι κατά γενικά κανόνα οἱ γυναῖκες δέν ἀσχολοῦνται μ' αὐτήν τουλάχιστον φανερά. Οἱ συμμαχίες μεταξύ τῶν γενῶν καί οἱ συμφωνίες, ὅπως εἶδαμε, γίνονταν μόνο ἀνάμεσα στούς ἄντρες. Ἐξαιρέσεις ὅμως ὑπάρχουν πού ἤδη ἔχουμε ἀναφέρει γιά τίς καπετανίες τής Ἐξω Μάνης. Σέ δύο περιπτώσεις ἀπό ἔλλειψη ἀρσενικοῦ διαδόχου στίς καπετανίες τοῦ Σταυροπηγίου καί τής Ἀνδρούβιστας πῆραν γυναῖκες τό ἀξίωμα. Σ' αὐτές τίς περιοχές σύμφωνα μέ τίς πληροφορίες τῶν περιηγητῶν, ἡ θέση τής γυναίκας ἦταν πολύ ψηλή καί περίοπτη.

Καταμερισμός τῆς ἐργασίας γίνεται καί στό λατρευτικό καί στό θρησκευτικό πεδίο. Οἱ γυναῖκες ἀσχολοῦνται μέ τή φροντίδα τῶν νεκρῶν. Αὐτές τούς πλένουν καί τούς ντύνουν, τελοῦν ὅλα τά νόμιμα ἐκτός ἀπό τά μοιρολόγια πού λένε. Αὐτές ἐπίσης ἀσχολοῦνται μέ τό ἀναμμα τῶν καντηλιῶν στό σπίτι καί στήν ἐκκλησία κατά τήν ἀσκηση τῆς λατρείας, βράζουν τό σῆμα, ἐτοιμάζουν τά πρόσφορα κ.ἄ. Καί στή μαγεία ἀκόμα οἱ γυναῖκες ἔχουν τό μεγαλύτερο μερίδιο : διαβάζουν τίς ἐπωδές καί ξεματιάζουν ἢ λύνουν ἄλλα ξόρκια, παρόλο πού τά τελευταῖα ἐκτελοῦνται κι ἀπό τούς ἄντρες. Σέ ἐρωτήσεις ἂν ἀσχολοῦνται περισσότερο μέ τά μάγια οἱ ἄντρες ἢ οἱ γυναῖκες, πῆρα τήν ἀπάντηση ὅτι καί οἱ δύο ἀσχολοῦνται, ἀλλά οἱ γυναῖκες περισσότερο.²² Στίς παραδόσεις οἱ γυναῖκες παρουσιάζονται εἴτε σάν νεράϊδες, ὠραιότατες πού σαγηνεύουν τούς κοινούς ἀνθρώπους, ἢ σάν στρίγγλες πού μποροῦν νά τούς προξενήσουν κακό. Εἶναι ἄξιο παρατηρήσεως ὅτι στή Μάνη ὅσες φορές ἐρώτησα γιά μάγισσες, τίς περισσότερες μοῦ ἀνέφεραν τίς στρίγγλες. Οἱ τελευταῖες ἐξάλλου θεωροῦνται πραγματικές γυναῖκες, πού κατοικοῦν σ' ὀρισμένα χωριά ἢ τόπους.²³

Στό σπίτι μέσα ὁ ἄντρας ἦταν ἀφέντης καί ἡ γυναῖκα ἔπρεπε νά τόν ἐξυπηρετεῖ. Παλαιά ἡ γυναῖκα δέν ἐπιτρεπόταν νά καθῆσει καί στό τραπέζι μέ ἕνα "μουσαφίρη". Αὐτή ὄφειλε μόνο νά σερβίρει. Αὐτό σέ πολλές περιπτώσεις διατηρεῖται καί σήμερα.²⁴ Συγκεκριμένα ἀπό τίς ὀκτώ περιπτώσεις, πού μοῦ παράθεσαν γεῦμα στή Μέσα καί "Ἐξω Μάνη, μόνο στίς τρεῖς παρακάθισε καί ἡ γυναῖκα καί στήν τέταρτη μετά τό φαγητό. Ἐπιπλέον αὐτή φορτώνεται, καί παλαιότερα αὐτό συνέβαινε περισσότερο, μέ διάφορα βάρη, δεμάτια ξύλα κ.ἄ. πού τά ἔδενε στήν πλάτη της μέ ἕνα σκοινί. "Ἄν ὑπῆρχε ζῶο πήγαινε μ' αὐτό ὁ ἄντρας. "Ὅταν ρώτησα σχετικά μοῦ ἀπάντησαν ὅτι μερικές φορές αὐτό συμβαίνει.²⁵

Ἡ ἀντίληψη τῆς μέσης γυναίκας γιά τόν ἄντρα στή Μάνη εἶναι πώς αὐτός εἶναι πιό ἰσχυρός καί σωστά κατέχει τήν πρώτη θέση στήν οἰκογένεια καί στήν κοινωνία. Πάντα οἱ γυναῖκες προτιμοῦσαν νά δίνουν τό καλύτερο φαγητό σ' αὐτόν (κρέας κλπ.), ἐνῶ οἱ ἴδιες ἔτρωγαν ἄλλα εὐτελέστερα φαγητά.²⁶ Ἀνάλογη εἶναι καί ἡ ἀντίληψη τοῦ ἄντρα γιά τή γυναῖκα καί στή Μέσα καί στήν "Ἐξω Μάνη. Πιστεύει ὅμως αὐτός ἐπιπλέον, ὅτι ἡ γυναῖκα ἔχει νά κάνει μέ τό διάβολο καί εἶναι πολύ πιό πονηρή ἀπό τόν ἄντρα. "Ἄκουσα στή Μέσα Μάνη νά λένε: "ὅταν ἔφτιανε ὁ θεός τή γυναῖκα, ἔκανε λάθος καί ἔβαλε τό κεφάλι τοῦ διαβόλου στό σῶμα της",²⁷ "ἡ γυ-

ναίκα είναι πιο πονηρή κι από τό διάβολο, άφοϋ τόν έβαλε μέσα στό μπουκάλι".²⁸ Σέ μιάν άκραιο περίπτωση από τήν ίδια περιοχή άκούστηκε στα σοβαρά : "γιατί νά μή κάνει όλες τίς δουλειές ή γυναίκα ; άνθρωπος είναι;". Από τήν Έξω Μάνη έξάλλου, παρόλο πού ή συμμετοχή τών άντρών στις σπιτικές δουλειές κάπως διαφοροποιεί τήν κατάσταση, προέρχεται ή παρακάτω μαρτυρία : "μπές μέσ' στό στάβλο και δές τόν ταϋρο και τήν άγελάδα, δές τό τραγί και τή γίδα. Πώς λοιπόν μπορεί νά είναι τό ίδιο άντρας και γυναίκα. Όσοι υποστηρίζουν κάτι τέτοιο, διευκολύνουν τήν έκλυση τών ήθών και τή διαφθορά."²⁹

Ένω, όπως είδαμε, ο καταμερισμός τής εργασίας δέν είναι απόλυτος και άυστηρός, άυστηρότατος είναι ο διαχωρισμός τών δύο φύλων στις άλλες έκδηλώσεις, δημόσιες και ιδιωτικές. Π. χ. ο ιερέας πρώτα θά "κοινωνήσει" και θά δώσει αντίδωρο στους άντρες, μετά στις γυναίκες. Στην κηδεία οι γυναίκες κάθονται χωριστά από τους άντρες. Τό ίδιο γίνεται και στις γιορτές του κλήδονα, σέ όσα χωριά γίνεται.³⁰ Έξάλλου όταν γίνεται τό σαράντισμα του παιδιού και τό πηγαίνει ή μητέρα στην εκκλησία, ο ιερέας, αν αυτό είναι άγόρι, τό φέρνει και τό γυρίζει τρεις φορές γύρω από τήν Άγία Τράπεζα, αν είναι κορίτσι, τό κρατάει στην ώραία πύλη κι από εκεί τό παραδίνει στή μητέρα του.³¹ Επίσης όσον άφορā τήν πρόγνωση τής βασκανίας πιστεύουν ότι τά συμπτώματά της είναι έντελώς διαφορετικά, αν ο ύπαίτιος είναι άντρας ή γυναίκα.³²

Άντρες και γυναίκες δέν άναμειγνύονται συνήθως στις άλλες συγκεντρώσεις. Οι γυναίκες κάθονται στις ρούγες και συζητούν, ένω οι άντρες στα καφενεϊα. Οι γυναίκες παλαιά δέν πήγαιναν ποτέ στα μαγαζιά (καφενεϊα) ούτε για ένα κουτί σπίρτα. Τώρα όμως αυτό δέν συμβαίνει. Σήμερα έξάλλου σί γυναίκες και οι ηλικιωμένες ακόμα μπορούν νά πηγαίνουν μετά τήν κυριακάτικη λειτουργία μαζί μέ τους άντρες τους στό καφενεϊο, για νά πάρουν τόν καφέ τους.³³

Η μόνη έκδήλωση στην οποία άνεκαθεν έπιτρεπόταν κάποια άνάμειξη, είναι ο χορός. Σέ αντίθεση μέ όλη τήν υπόλοιπη, κυρίως βόρεια Ελλάδα, όπου άντρες και γυναίκες χορεύουν χωριστά, στή Μάνη αυτό δέν συμβαίνει. Οι γυναίκες χορεύουν μαζί μέ τους άντρες, άφοϋ πιαστοϋν μέ ένα μαντήλι.³⁴

Διαχωρισμός τέλος συμβαίνει και μέ συμβολισμούς πού έχουν σχέση μέ τά δύο φύλα. Πάνω στην κούνια του άγοριού χαράζουν ή ζωγραφίζουν συνήθως έναν ήλιο, πάνω στην κούνια του κοριτσιού ένα φεγγάσι.³⁵ Για τά άγόρια τό Πάσχα φτιάνουν κουλούρια σέ σχήμα πετάλου τά "δοξάρια", για

τά κορίτσια στρογγυλά κουλούρια μέ ένα σταυρό στή μέση.³⁶

Οι Μανιάτες για όλους τούς παραπάνω λόγους καί ιδιαίτερα για νά αύξήσουν τήν πολεμική δύναμη τοῦ γένους τους, προτιμοῦν τά ἀγόρια. Δέν πρέπει ὅμως αὐτό νά θεωρεῖται, ὅπως συνήθως συμβαίνει, ἀποκλειστικό χαρακτηριστικό τῆς μανιάτικης κοινωνίας. Σέ περιοχές τῆς Ἑλλάδας, ὅπου δέν ὑπάρχουν γένη, ἡ προτίμηση στ' ἀγόρια δικαιολογεῖται μέ τό ὅτι τά κορίτσια παίρνουν προίκα. Σέ ἄλλες περιοχές πάλι, ὅπου οὔτε προίκα δίνεται οὔτε ὑπάρχουν γένη, ἡ προτίμηση τῶν ἀγοριῶν βασίζεται στήν ἀνάγκη για τά ἐργατικά χέρια τῶν ἀντρῶν, δηλ. για τ' ἀλέτρι. Πιστεύουμε ὅτι ὅλα αὐτά εἶναι προσαρμογές μιᾶς βασικῆς ἀντιλήψεως σέ κάθε τρέχουσα κατάσταση καί ὅτι οἱ βαθύτεροι λόγοι, για τούς ὁποίους προτιμοῦνται τά ἀγόρια, εἶναι ὅτι σ' ὅλες τίς περιπτώσεις αὐτά εἶναι οἱ φορεῖς τῆς κληρονομῆσεως καί διατηρήσεως τοῦ ἐπωνύμου σέ μιά κοινωνία πού ἀκόμα καί σήμερα ἔχει καθαρό ἀνδροκρατικό χαρακτήρα. Φυσικά στή Μάνη, ἐκτός ἀπό τόν τελευταῖο λόγο, ἡ ἀνάγκη για τήν αὔξηση τῶν ἀντρῶν τοῦ γένους, ἦταν ἐπιτακτική καί ἐπιβεβλημένη ἀπό τίς ιδιαίτερες κοινωνικές συνθῆκες πού ἐπικρατοῦσαν ἐκεῖ. "Ἄν κάποιος δέν ἀποκτοῦσε ἀγόρια, κινδύνευε νά μεταβληθεῖ ἀπό "σοῦλης" σέ "ἀχαμνόμερο".³⁷ Ἡ προτίμηση για τά ἀγόρια φαίνεται ἐδῶ ἀπό τίς εὐχές πού δίνουν στούς γάμους, ὅπως στά χωριά τοῦ τέως δήμου Καρδαμύλης "νᾶρθουμε καί σέ δράκους", δηλ. στή γέννηση ἀγοριῶν. Οἱ πιό διαδομενες εὐχές εἶναι : "πέντε ἢ ἑννιά γιούς καί μιά μηλιά (=θυγατέρα) : "μ' ἕνα γιό" ἢ "καί σέ γιῶνε σου" για ἔγκυες.³⁸

Σέ περίπτωση πού ἡ γυναίκα δέν κάνει ἀγόρια γίνεται χρήση εἰδικοῦ χόρτου πού λέγεται "σερνικοβότανο" ἢ τρώγει αὐτή τά γεννητικά ὄργανα τοῦ πετεινοῦ.³⁹ Πάντως τό γεγονός ὅτι οἱ γονεῖς γεννοῦσαν πολλά παιδιά στή Μάνη, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νά ἀποκτοῦν καί ἀγόρια. Ἐτσι ἡ ἀγωνία μετριαζόταν. Στή γέννηση τοῦ ἀγοριοῦ οἱ συγγενεῖς ἀρχίζουν τούς πυροβολισμούς. Αὐτό δέν γίνεται στά κορίτσια, γι' αὐτό τά λένε "βουβά".⁴⁰ Για τήν ψυχολογική κατάσταση τοῦ πατέρα καί τῶν συγγενῶν, ὅταν γεννηθεῖ κορίτσι ἐπικρατεῖ ἡ ἀντίληψη ὅτι στενοχωριοῦνται. Παλαιά λένε ὅτι δέν πῆγαιναν νά τούς χαιρετίσουν καθόλου. Τώρα ὅμως πᾶνε καί λένε "καλομοῖρα νά σουρεῖ κι ἄλλους σερνικούς". Οἱ ἀκραῖες περιπτώσεις πού ἀναφέρονται (ἄφηναν τά κορίτσια νά πεθάνουν, ἢ ὁ ἀντρας ἔδερνε τή γυναίκα του πού

έκανε κορίτσι) πρέπει νά θεωροῦνται ὑπερβολικές ἢ ἔστω ἑξατομικευμέ-
νες καί ἰδιάζουσες, ὅπωςδήποτε ἔξω ἀπό τόν κανόνα.⁴¹

Ἡ γυναίκα μέ τό γάμο της σχεδόν χάνει τό ὄνομά της. Παίρνει τό ὄνομα τοῦ ἀντρα της μέ τήν κατάληξη -αίνα ἢ -οῦ, π.χ. Γιώργης - Γιώρ-
γαινα, Μιχάλης - Μιχαλοῦ. Γιά διάκριση γίνεται καί χρήση τοῦ πατρι-
κοῦ της ἐπωνύμου μέ τήν κατάληξη -ία στήν περιοχή τοῦ τέως δήμου Λεύ-
κτρου καί -ίτσα στήν ὑπόλοιπη Μάνη · π.χ. Κελεπουρία, Κυβελίτσα, Μπου-
γιουκλίτσα.⁴²

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι στή Μάνη ὑπῆρχε ἀνδροκρατία. Παρ' ὅλα αὐ-
τά ἡ θέση τῆς γυναίκας δέν ἦταν πολύ κατώτερη. Ἡ γυναίκα ἦταν βέβαια
ὑπό τόν ἀντρα (πατέρα, σύζυγο, ἀδελφό), "ριζάμενη" (= ὀριζόμενη), ὅπως
λένε, ὅμως εἶχε κι αὐτή δύναμη καί μπορούσε νά ἀσκήσει ἔλεγχο στήν κοι-
νωνική συμπεριφορά τῶν ἀντρῶν μέ διάφορους τρόπους, ἰδιαίτερα μέ τά
μοιρολόγια. Ὑποστηρίχθηκε πῶς δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι τά περισσότερα φο-
νικά στή Μάνη ἐγιναν μέ παρακίνηση τῶν γυναικῶν σέ ὄρες θανάτων καί μοι-
ρολογήματος. Μιάν ἀναδρομή νά κάνει κανεῖς στά μοιρολόγια καί θά προ-
σέξει τήν τάση αὐτή (βλ. περισσότερα στήν προτελευταία ἐνότητα τοῦ κεφα-
λαίου).⁴³

Ἡ γυναίκα ἔχει ἐπίγνωση τῆς ὑποδεέστερης κοινωνικῆς της θέσεως,
γνωρίζει βέβαια ὅτι ἔχει κάποια δύναμη, ἀλλ' αὐτό δέν ἀρκεῖ γιά νά
δεχτεῖ ἀπόλυτα τό ρόλο πού ἔχει στήν κοινωνία. Σέ μοιρολόγια καί σέ
ἄλλες περιπτώσεις παρουσιάζεται νά εὔχεται νά ἦταν ἀντρας, "γιά νά μπο-
ρεῖ νά φοράει πανταλόνια καί νά παίρνει ἐκδίκηση".⁴⁴ Στήν οὐσία ὅμως
ἡ συμπεριφορά της καί ὁ χαρακτήρας της δείχνουν ἤδη πολλά ἀντρικά στοι-
χεῖα.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΣΗ ΤΗΣ
ΓΥΝΑΙΚΑΣ

1. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 40-41. Σ. Λ. χφ 2368, ὄ.π., σ. 67. Χφ 1004, ὄ.π., σ. 44. Χφ 2087, ὄ.π., σ. 165.
2. Βλ. *σχετικά Δημ. Β. Δημητράκου - Μεσίσηκη, ὄ.π., σ. 44. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 54, 56, 164, 184 καὶ 290. Χφ 3892, ὄ.π., σ. 257. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 63, 165 καὶ 221. Σ. Λ. 2368, σ. 59 (Εἰρήνη Π. Ψαράκου, Κοῦνος, ἐπαρχ. Οἰτύλου 1975).
3. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 40. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 165 καὶ 221.
4. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 124 καὶ 523. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 290 καὶ 470. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 86 καὶ 165. Σ. Λ. χφ 2368, ὄ.π., σ. 59.
5. Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 424.
6. Βλ. σχετικά Δημ. Β. Δημητράκου - Μεσίσηκη, ὄ.π., σ. 46. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 340 καὶ 361.
7. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 183. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 221.
8. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 125. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 165.
9. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 499.
10. Βλ. γιὰ τίς σχετικές συνήθειες καὶ τίς ἀντιλήψεις στὰ χωριά τῆς Ἐξω καὶ Βόρειας Προσηλιακῆς Μάνης, Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 26, 32, 57, 94, 123 καὶ 213 καὶ 331. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 470. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 10, 39, 44, 86, 125 καὶ 209.
11. Π. Κανελλίδη. Περί Μάνης καὶ Μανιατῶν, ὄ.π., ἀρ. 26. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 26, 29, 57 καὶ 123-124. Σ. Λ. χφ 200, ὄ.π., σ. 8 καὶ 11. Χφ 1292, ὄ.π., σ. 21 καὶ 23. Χφ 1647, ὄ.π., σ. 50, 52, 72 καὶ 73. Χφ 1914, σ. 7,8. (Ἀγγελικὴ Νίκα, Κάμπος Ἀβίας Καλαμάτας 1973).
12. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 123.
13. Γεωργ. Μανολάκου, Συλλογὴ ἐπωδῶν καὶ καταδέσμων (Κότρωνα Γυθείου), ὄ.π., σ. 521,σημ. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 26. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 221.
14. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 184.
15. Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 209. Χφ 4094, ὄ.π., σ. 551.

16. Βλ. σχετικά Σ. Α. χφ 1004, ὄ.π., σ. 19. Χφ 1647, ὄ.π., σ. 50, 72 καί 73. Χφ 2368, ὄ.π., σ. 41. Δημ. Β. Δημητράκου - Μεσίσκη, ὄ.π., σ. 44-5.
17. Βλ. σχετικά Κώστα Πασαγιάννη, Μανιάτικα Μοιρολόγια καί Τραγούδια, ἐν 'Αθήναις, 1928, σ. ζ. Κ. Α. χφ 4094, ὄ.π., σ. 32 καί 64.
18. Τό παλαιότερο ἀντρικό μοιρολόγι εἶναι πιά ἀργό στήν ἀπαγγελία καί ἀποτελεῖται ἀπό ἐπιγραμματικές φράσεις, πού ἐπαναλαμβάνουν οἱ ἄλλοι ἄντρες. Τά νεώτερα ἔχουν δεχτεῖ ἐπίδραση στή μουσική ἀπό τό γυναικεῖο μοιρολόγι. Βλ. λεπτομέρειες Π. Π. Καλονάρου, ὄ.π., σ. 60. καί Κωνστ. Δ. Λιακάκου, Μοιρολόγια τῆς Μάνης. Λαογρ. 17 (1957) 182-3.
19. Βλ. σχετικά Ε. Yemeniz, *Le Magne et les Mainotes*, ὄ.π., σ. 24. Dimo καί Nicolò Stephanopoli, ὄ.π., σ. 214-15, Robert Walpole, ὄ.π., σ. 41 & 44 (George von Maurer, ὄ.π., σ. 140. Δημ. Ἀλεξανδράκου, ὄ.π., σ. 30. Κυρ. Σιμοπούλου, ὄ.π., τομ. Γ' 1800-1810, σ. 356 καί 359. Μ. W. Leake, ὄ.π., σ. 239 καί 270. F. C. H. L. Rouqueville, ὄ.π., σ. 595.
20. F. C. H. L. Rouqueville, ὄ.π.
21. Κ. Α. χφ 4091, ὄ.π., σ. 56.

Κατά τήν κοινή γνώμη οἱ γυναῖκες θεωροῦνται σεβαστές καί οἱ ἄντρες δέν πρέπει νά τίς χτυποῦν στίς ἐχθροπραξίες. Πολλοί πληροφορητές μου ἐπέμεναν ὅτι οἱ γυναῖκες ἦταν ἐλεύθερες νά κυκλοφοροῦν κατά τίς συγκρούσεις, ὅπως εἶδαμε σέ ἄλλο κεφάλαιο. Κ. Α. χφ 4091, ὄ.π., σ. 41, 56, 290 361. Βασιλ. Δ. Πατριαρχέα, Ἡ αὐτοδικία ἐν Μάνη, ὄ.π., σ. 9. Ἰωάν. Πατσουράκου, ὄ.π., σ. 56. Σ. Α. χφ 2364, ὄ.π., σ. 30. Στήν πραγματικότητα ὁμως αὐτό ἀποτελοῦσε μιάν ἀρχή πού συχνά παραβιαζόταν. "Ἄν ρίξουμε μιὰ ματιά στόν κατάλογο τοῦ χειρουργοῦ γιατροῦ Παπαδάκη, βλέπουμε ὅτι μεγάλο ποσοστό τραυματιῶν εἶναι γυναῖκες (καί μάλιστα ἀπό πυροβόλα ὄπλα). Σπυρ. Π. Λάμπρου. Τό ἱατρικόν σημειωματάριον Μανιάτου χειρουργοῦ, ὄ.π., σ. 51-78. Ἐπίσης Βρασ. Ἰ. Καπερνάρου, ὄ.π., σ. 131, ὅπου παρατηρεῖ κι ἐκεῖνος τό ἴδιο. Ἐξάλλου μοῦ ἀναφέρθηκαν πολλές περιπτώσεις γυναικῶν πού πυροβολήθηκαν καί σκοτώθηκαν κατά τίς συγκρούσεις. Συνήθως προβάλλεται ὡς αἰτιολογία ὅτι αὐτό γινόταν, γιατί κρατοῦσαν κι αὐτές πυροβόλα ὄπλα καί οἱ ἄντρες πού τίς πυροβόλησαν διέτρεχαν ἀμεσο κίνδυνο. Ὡστόσο ὕλικό πού συγκέντρωσα ἀπό παλαιές ἐφημερίδες στοιχειοθετεῖ τήν ἀποψη ὅτι ἔχουμε τραυματισμούς καί φόνους χωρίς νά συντρέχουν οἱ παραπάνω λόγοι" συχνά ὀφειλόταν αὐτό σέ στιγμή βρασμοῦ ψυχῆς. Κ. Α. χφ 4091, ὄ.π., σ. 226, 361 καί 571. Χφ 4094, ὄ.π., σ. 602, 610 καί 617. Ἐφημ. "Ἡ Λακωνική" ἐ-

τος Α'άρ. 6 (5 Νοεμβ. 1931) σ. 4, στ. 2 και έτος Α'άρ. 24 (10 Μαρτ. 1932) σ. 4, στ. 4. "Ταχυδρόμος" Καλαμών, έτος Β'άρ. 380 (5 Μαΐου 1909) σ. 2, στ. 4. "Θάρρος" έτος 41, φ. 12604 (26 Σεπτ. 1939) σ. 4, στ. 3. Δέν άληθεύει επίσης ότι ο φόνος γυναίκας δέν άποτελεϊ λόγο για άντεκδίκηση. Η γυναίκα ακόμα και παντρεμένη θεωρείτο μέλος τής πατρικής οίκογένειας και οι γονεΐς και τά αδέλφια της οφειλαν, άν συνέβαινε κάτι σέ βάρος της, νά έκδικηθοϋν. Ο Thumb (Die Maniaten, Deutsche Rundschau 1898, σ. 119) υποστηρίζει ότι για τό θάνατο γυναίκας έκδικοϋνται μέ φόνο άλλης γυναίκας από τήν έχθρική οίκογένεια. Παρ' όλα αυτά άπόπειρες φόνου έναντίον άντρών, για νά "δικηθεϊ" άδελφή ή κόρη, έχουν συμβεϊ, βλ. Κ. Λ. χφ 4091, δ.π., σ. 572-3. Έφημ. "Η Λακωνική" έτος Α'άρ. 7 (12 Νοεμβ. 1931), σ. 4, στ. 3.

22. Βλ. σχετικά Κ. Λ. χφ 4094, δ.π., σ. 213 και 300. Χφ 4091, δ.π., σ. 439. Σ. Λ. χφ 983, δ.π., σ. 106. Χφ 2363, δ.π., σ. 55. Χφ 2369, δ.π., σ. 87.
23. Νικ. Γ. Πολίτη, Παραδόσεις του Μοριᾶ (άναδημος.) Πελοπ. Πρωτοχρ. 1962, σ. 186-190 και 192. Κ. Λ. χφ 4094, δ.π., σ. 213 και 300. Χφ 4091, δ.π., σ. 163 και 192. Χφ 3892, δ.π., σ. 232 και 233.
24. Βλ. για τίς διάφορες άντιλήψεις Κ. Λ. χφ 4094, δ.π., σ. 19, 56, 107, 287 και 380. Χφ 4091, δ.π., σ. 20, 55, 82, 138, 401 και 461. Χφ 4095, δ.π., σ. 63, 116, 156, 197, 354 και 396.
25. Πρβ. Κ. Λ. χφ 4095, δ.π., σ. 63-4.
26. Κ. Λ. χφ 4091, δ.π., σ. 138. Σ. Λ. χφ 2352, δ.π., σ. 31.
27. Κ. Λ. χφ 4091, δ.π., σ. 86.
28. Πρβ. και Σ. Λ. χφ 2366, δ.π., σ. 179.
29. Κ. Λ. χφ 4094, δ.π., σ. 124.
30. Σ. Λ. χφ 2363; δ.π., σ. 36. Χφ 2366, δ.π., σ. 241. Δημ. Β. Δημητράκου-Μεσίσκλη, δ.π., σ. 43.
31. Σ. Λ. χφ 601, δ.π., σ. 51. Χφ 2373, δ.π., σ. 81. Χφ 2352, δ.π., σ. 15.
32. Σ. Λ. χφ 1777, δ.π., σ. 38.
33. Βλ. για τό διαχωρισμό αυτό τών φύλων Κ. Λ. χφ 4094, δ.π., σ. 84, 94, 115, 125 και 207. Χφ 3892, δ.π., σ. 276.
34. Κ. Λ. χφ 4094, δ.π., σ. 112 και 207. Τό γεγονός είχε προκαλέσει και τήν περιέργια τών περιηγητών.

35. Patrick Leigh Fermor, Μάνη (μεταφρ. Τζαννή Τζαννετάκη) 'Αθήνα 1973, σ. 118.
36. Βλ. και τεχνητή συγγένεια (τελευταία ένότητα κεφαλαίου).
37. Κ. Λ. χφ 3892, ὁ.π., σ. 257. Σ. Λ. χφ 2364, ὁ.π., σ. 30. Ἐκτός ἀπό τό λόχο τῆς ἐνισχύσεως τοῦ γένους μέ ἄντρες ἄλλος λόγος γιά τήν ἰδιαίτερη προτίμηση τῶν ἀγοριῶν ἦταν ὁ κίνδυνος νά παραστρατήσῃ ἡ κοπέλα ἢ νά δημιουργήσῃ κάποιο θέμα μέ τήν ἀρπαγή της, πού θά εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νά χάσει τήν ὑπόληψή του τό γένος ἢ νά καταλήξῃ σέ αιματηρή σύγκρουση μέ ἀποτέλεσμα νά ξεκληριστεῖ. Αὐτό εἶναι ὁ λόγος, ὅπως εἶδαμε σέ ἄλλο κεφάλαιο, πού οἱ Μανιάτες λένε τά κορίτσια "δυναμίτες", "νάρκες", "βαρέλια μέ μπαρούτη". Δέν εἶναι ἀσυνήθιστη ἡ ἀπάντηση, ὅταν ρωτήσῃ κανεῖς πόσα παιδιά ἔχει" ἔχω τρία παιδιά (=ἀγόρια) καί ἕνα "βαρέλι μπαρούτη". Σ. Λ. χφ 2368, ὁ.π., σ. 66. Ἰωαν. Πατσουράκου, ὁ.π., σ. 40-41. Χφ 1641, ὁ.π., σ. 26. Πρβ. καί τήν ἔκφραση γιά τή γέννηση κοριτσιοῦ : "ἔπεσε τσεκουριά στό σπῖτι".
38. Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 415. Σ. Λ. χφ 601, ὁ.π., σ. 46. Χφ 607, ὁ.π., σ. 99. Χφ 2373, ὁ.π., σ. 77. Φαίνεται ἐπίσης καί αὐτό εἶναι πανελλήνιο ἀπό τούς τρόπους πού προσπαθοῦν νά μαντεύσουν τό φύλο τοῦ παιδιοῦ πού ἔχει στήν κοιλιὰ της μιά ἔγκυος γυναίκα. Γίνεται αὐτό μέ πολλούς τρόπους, π. χ. ἂν ἡ κοιλιὰ εἶναι μυτερή μπροστά καί ψηλά, θά κάνει ἀγόρι, ἂν εἶναι στρογγυλή καί χαμηλά, θά κάνει κορίτσι. "Ἄν ἡ μητέρα ἔχει ὠραῖο πρόσωπο, θά κάνει κόρη, λένε "κόρη εἶναι, κόρη, κάνει". "Ἄν ἔχει ἄγριο πρόσωπο, θά κάνει ἀγόρι. Μαντεύουν ἐπίσης μέ τό ἀλάτι : τῆς ρίχνουν λίγο ἀλάτι στήν πλάτη καί κοιτάζουν πού θά ξυστεῖ, ἂν ξυστεῖ στήν πλάτη θά εἶναι κορίτσι, ἂν ξυστεῖ στή μύτη πρόκειται γιά ἀγόρι. Μέ ἄλλο τρόπο, τή ρωτᾶνε τί ἔχει στό χέρι της, ἂν γυρίσει τήν παλάμη της, θά κάνει κορίτσι, ἂν γυρίσει τή ράχη θά εἶναι ἀγόρι. Γενικά ὑπάρχουν πάραπολλοί τέτοιοι τρόποι πού θά χρειαζόταν ξεχωριστή ἐργασία, γιά νά ἐξεταστοῦν. Κ. Λ. χφ 4095, ὁ.π., σ. 28. Σ. Λ. χφ 983, ὁ.π., σ. 3. Χφ 2366, ὁ.π., σ. 64, Χφ 607, ὁ.π., σ. 100-1, 104.
39. Σ. Λ. χφ 607, ὁ.π., σ. 99. Χφ 1293, ὁ.π., σ. 251. Χφ 2087, ὁ.π., σ. 204. Χφ 2353, ὁ.π., σ. 49. Χφ 2366 ὁ.π., σ. 54.
40. Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 206. Σ. Λ. χφ 1306, ὁ.π., σ. 4. Χφ 2364, ὁ.π., σ. 24-25. Χφ 2087, ὁ.π., σ. 209.
41. Κ. Λ. χφ 4095, ὁ.π., σ. 39. Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 278-9. Σ. Λ. χφ 2090, ὁ.π., σ. 93. Χφ 2366, ὁ.π., σ. 61 καί 66. Πάνω σ' αὐτό τό θέμα μποροῦν

νά αναφερθούν οι πληροφορίες πού δίνουν δυό Μανιάτες λόγιοι, οι οποίοι προσπαθούν νά ανασκευάσουν τήν αντίληψη πού επικρατεῖ γι' αὐτό τό θέμα. Ὁ Καλονάρος ἀπό τή Μέσα Μάνη ὑποστηρίζει ὅτι δέν εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ Μανιάτες στενοχωριοῦνται πάντα, ὅταν κάνουν κορίτσι καί ὅτι δέν προσφέραν τίποτα οὔτε πηγαιναν νά τούς χαιρετίσουν. Καί προσθέτει ὅτι τό πρῶτο κορίτσι ἦταν ἰδιαίτερα εὐπρόσδεκτο καί λέγανε "στοῦ καλόμοιρου τήν πόρτα φηλυκό γεννιέται πρῶτα". Ὅ,τι μοιράζουν σύκα καί γλυκά, ἂν καί δέν ἔριχναν πυροβολισμούς. Ὁ ἴδιος λέγει μάλιστα ὅτι ὅταν ἦταν μικρός, πῆγε στή γέννηση κοριτσιοῦ καί τοῦ ἔδωσαν σύκα. Ὅμως εὐχονται νά μή συνεχιστεῖ γιά πολύ αὐτή ἡ "φηλυκοπαραγωγή". Ὁ Ἀλεξανδράκος πάλι τονίζει ὅτι ἡ γέννηση κοριτσιοῦ μετά ἀπό συνεχεῖς γεννήσεις ἀγοριῶν προκαλεῖ μεγαλύτερη χαρά καί περισσότερους πυροβολισμούς. Π. Π. Καλονάρου, ὀ.π., σ. 30 καί Δημ. Ἀλεξανδράκου, σ. 10-11. Τά παραπάνω στοιχεῖα ἐπιβεβαιώνονται καί ἀπό ἄλλες σχετικές πληροφορίες. Πρβ. Σ. Λ. χφ 607, ὀ.π., σ. 20.

Γιά ὅλα αὐτά δέν ὑπάρχει κανεῖς λόγος νά ἀμφιβάλλουμε. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὑπῆρχαν καί ἀκραῖες καταστάσεις, ὅπου γονεῖς θέλαν μόνο ἀγόρια καί ἔχει ἀναφερθεῖ ὅτι μιά γυναίκα πού εἶχε πέντε γιούς καί ἔκανε κορίτσι, νόμιζε πως εἶχε "μαγαρισθεῖ" ἡ κοιλιὰ της καί ντρεπόταν νά βγεῖ ἔξω. Σ' ἄλλη περίπτωση γυναίκα πού ἔκανε κορίτσι πῆγε καί ζήτησε συγνώμη γονατιστή ἀπό τόν ἄντρα της, γιατί τόν ζήμιωσε. Ὅπωςδήποτε ἡ κοινωνική θέση τῆς γυναίκας ἀνεβαίνει πολύ ὅταν αὐτή γεννήσει γιούς καί γενική εἶναι ἡ αντίληψη ὅτι τότε αὐτή γίνεται πραγματική κυρά. Βλ. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 207. Χφ 4095, ὀ.π., σ. 198.

42. Βλ. σχετικά Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 19, 56, 107, 206, 287, 334 καί 380. Χφ 3892, ὀ.π., σ. 257. Συνήθως οἱ δικοί της συγγενεῖς τήν καλοῦν μέ τό βαπτιστικό της ὄνομα, θεωρεῖται ὅμως ἀπρέπεια οἱ ξένοι καί οἱ συγγενεῖς τοῦ ἄντρα της νά τήν καλοῦν ἔτσι, γι' αὐτό χρησιμοποιοῦν τό ἀνδρῶνυμικό της. Κ. Λ. χφ 4095, ὀ.π., σ. 354. Ἡ κοινωνική θέση τῆς γυναίκας ἐξάλλου γίνεται ἀντιληπτή ἐξωτερικά ἀπό τήν ἐνδυμασία της καί τό χρῶμα τῶν μαντηλιῶν πού φοράει. Μιά νέα ἐλεύθερη κοπέλα φοράει συνήθως ἀνοιχτόχρωμα ροῦχα καί ἄσπρη γάζα ἢ γεμενί. Μιά νιόπαντρη ἐπίσης φοράει ἀνοιχτόχρωμα ροῦχα καί μαντήλι (γεμενί). Ἡ χαιράμενη (= χαρούμενη πού ζεῖ ὁ ἄντρας της), ἀλλά ὄχι πολύ ἡλικιωμένη, φοράει μαντήλι λαδί ἢ καφέ κλαδωτό καί ροῦχα ἐλαφρῶς σκούρα. Ἡ χήρα καί ἡ λυπημένη γενικά φοράει μαῦρα ροῦχα καί μαῦρο μαντήλι. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 46 καί 87-88.

43. Dimo καί Nicolo Stephanopoli, ὄ.π., σ. 215. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 228.

44. Βλ. Κώστα Πασαγιάνη ὄ.π., σ. 92.

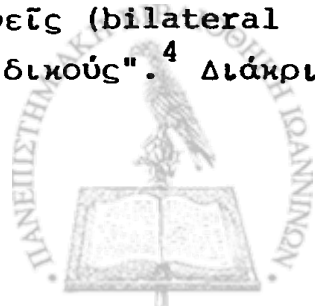

ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΥΓΓΕΝΩΝ

Συγγενεῖς θεωροῦνται βέβαια ὁμάδα ἀτόμων μέ ἀκαθόριστη ἔκταση πού ἔχουν κάποιο κοινό δεσμό αἵματος, ἀγχιστείας ἢ ἄλλο. Στήν ἐθνογραφική ὀρολογία γίνεται συνήθως διάκριση τῶν ὄρων : πατροπλευρικοί συγγενεῖς, μητροπλευρικοί συγγενεῖς, ἀμφιπλευρικοί συγγενεῖς ἢ συγγενεῖς ἐξ ἀγχιστείας. Πρέπει ὅμως νά τονισθεῖ ὅτι οἱ παραπάνω διακρίσεις δέν γίνονται σ' ὅλες τίς κοινωνίες καί σ' ὅλα τά συστήματα συγγένειας μέ εἰδικούς ὄρους. Οἱ παραπάνω κατηγορίες ἐξάλλου δέν συναντῶνται σάν ὁμάδες σ' ὅλες τίς κοινωνίες πού ἔχουν μελετηθεῖ.

Στή Μάνη τό σύστημα τῆς συγγένειας, ὅπως θά φανεῖ καί ἀπό τήν ὀρολογία τῆς συγγένειας πού θά ἐξεταστεῖ στήν ἐνότητα πού θά ἀκολουθήσει, ἀλλά καί ἀπό τά γαμήλια ἔθιμα, βασικά εἶναι ἀμφιπλευρική. Ἡ καταγωγή ὅμως εἶναι, ὅπως εἶδαμε, πατρογραμμική- ἄρρενογονική, καί γι' αὐτό τονίζεται ἡ πατροπλευρική συγγένεια παρυσσότερο ἀπό τή μητροπλευρική. Ἀλλά δέν πρέπει μέ κανένα τρόπο νά συγχέεται τό σύστημα καταγωγῆς μέ τό σύστημα συγγένειας. Ὅπως ἔχει ἤδη ὑποστηριχθεῖ, ἡ συγγένεια εἶναι πάντα ἀμφιπλευρική σ' ὅλους τούς λαούς.¹ Ἀναγνωρίζεται δηλ. ὅτι ἡ συγγένεια προχωρεῖ πέρα ἀπό τούς συγγενικούς δεσμούς γονέων - παιδιῶν, σέ πιό ἀπομακρυσμένους βαθμούς, ὅπως θεῖοι, ξαδέλφια κτλ. Πρέπει ὅμως νά γίνεται διάκριση τῆς συγγένειας ἀπό ἄποψη ἀναλυτική πού εἶναι πάντα ἀμφιπλευρική καί τῆς συγγένειας ἀπό ἄποψη πρακτική, κοινωνικῶν δηλ. σχέσεων, πού σέ ὀρισμένες κοινωνίες εἶναι ἀμφιπλευρική, ἀλλά σέ ἄλλες δέν εἶναι.² Ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει βέβαια ἡ συγγένεια ἀπό ἄποψη πρακτική καί κοινωνικῶν σχέσεων.

Στή Μάνη, παρά τό ὅτι ὑπάρχουν ὀρισμένες τοπικές διαφορές ὡς πρός τήν ἐμφαση στίς κατηγορίες τῆς συγγένειας, ἀπό ἄποψη πρακτική ἐπικρατεῖ παντοῦ τό ἴδιο ἀμφιπλευρικό σύστημα συγγένειας. Οἱ συγγενεῖς χωρίζονται στίς παρακάτω κατηγορίες : α) Στά συγγενικά προσωπα πού βρίσκονται μέσα στό σπίτι : "οἰκιακοί" ἢ "σπιτικοί". Πρόκειται γιά γονεῖς, παιδιά, παπποῦδες, θεῖους καί πρῶτα ξαδέλφια.³ β) Στούς συγγενεῖς ἀπό τόν πατέρα πού κατοικοῦν συνήθως στόν ἴδιο μαχαλά, σέ ἀπεριόριστο βαθμό: "σόϊ", "γενιά", "γενιακό". γ) Στή "δικολογιά", "δικοσύνη", ἢ ἀλλιῶς "συγγενῆδες". Πρόκειται γιά τούς ἀμφιπλευρικούς συγγενεῖς (bilateral kindred), καί ἀπό τόν πατέρα καί ἀπό τή μητέρα, τούς "δικούς".⁴ Διάκρι-

ση, γι' αυτούς τούς συγγενείς, του πατέρα όμως γίνεται με τον όρο "άπομεσινοί δικοί" ή "κοντινοί δικοί" (patrilateral kindred).⁵ Ο όρος δικολογιά πολλές φορές έχει μεγαλύτερη έκταση και περιλαμβάνει και πρόσωπα που δεν είναι συγγενικά. π.χ. κουμπάρους, στενούς φίλους, ακόμα και προστατευόμενους. Όταν δηλ. πεϊ κανείς "αυτός είναι δικός μας" ή έκφραση αυτή μπορεί να περιλαμβάνει από συγγενή μέχρι προστατευόμενο ή "μουσαφίρη".⁶ Πιό είδική διάκριση της δικολογιάς γίνεται με τον όρο "μανογενιά", "κυρογενιά", όπως είδαμε σε άλλο κεφάλαιο.

δ) Στους "έξ άγχιστείας" συγγενείς τό "πεθερικό", "πεθεριακό" ή "συμπεθεριακό".⁷ Ο όρος συγγενείς χρησιμοποιείται έδω καταχρηστικά, γιατί στη Μάνη δεν υπάρχει τέτοιος διαχωρισμός. Οί συμπέθεροι θεωρούνται ξένοι, όχι συγγενείς.

Οί Μανιάτες διακρίνουν τίς διάφορες κατηγορίες τών συγγενών και τίς ξεχωρίζουν ανάλογα με διάφορες συμβολικές αναφορές και έκφράσεις. Στο κεφάλαιο που έξετάσαμε τή μορφή του γένους, είδαμε ότι οί πατροπλευρικοί συγγενείς καθορίζονται με τίς λέξεις "αΐμα" και "κρέας". Στίς περισσότερες έρωτήσεις που άπηύθυνα, ποιοί είναι οί συγγενείς τους, όλοι μου άπαντούσαν ότι είναι τό σοΐ, έξ αίματος, δηλ. από τόν πατέρα, άν και αυτή ή διάκριση γίνεται περισσότερο με τίς έκφράσεις : οί καλοί, οί κυρίως συγγενείς ή καθ' έαυτοί συγγενείς κτλ.⁸ Σε άλλη έρώτηση, άν και από τή μητέρα τό παιδί δεν παίρνει τό αΐμα, μου άπάντησαν τίς περισσότερες φορές : "όχι ή μάνα μεταγγίζει στά παιδιά τό αΐμα του πατέρα τους". Σπανιότατα και ύστερα από σκέψη μπορούσαν να μου άπαντήσουν : "ναί, παίρνει και από τή μάνα αλλά είναι πιό άραιά".⁹ Σε άλλη έρώτηση, ποιόν ξάδελφο θά προτιμοΐσαν ή θά ύποστήριζαν, ήταν κατηγορηματικοί στίς άπαντήσεις τους και οί άντρες και οί γυναΐκες : θά ύποστήριζαν " τόν ξάδελφο έξ αίματος, τό σοΐ" και πρόσθεταν ότι ο ξάδελφος από τόν πατέρα μπορεί να πληρώσει με τή ζωή του για τόν ξάδελφο (= έννοσΐν τό γδικηωμό) ή ότι ή προσβολή που θά γίνει στους συγγενείς της γυναΐκας δεν τούς φτάνει, ένω από τούς συγγενείς του πατέρα τούς φτάνει. Κάποιος μάλιστα έκανε και τήν έξής άποστροφή "τό σφουγγάτο είναι φαΐ λένε οί βλάχοι;"¹⁰ Δηλ. δεν μπορεί να ύπολογίζεται έξ ζου ή συγγένεια κι από τόν πατέρα κι από τή μητέρα. Δέχονται ώστόσο σε μερικές περιπτώσεις ότι τώρα τά πράγματα έχουν αλλάξει. Μερικές φορές στην έρώτηση, άν ύπολογίζονται ως συγγενείς τά ξαδέλφια από τή μητέρα, ήταν καταφατικοί κυρίως για τά

πρώτα ξαδέλφια. "Τά πρώτα ξαδέρφια από τή μάνα είναι αδέρφια", μου εΐπαν.¹¹ Σέ μερικές σπάνιες περιπτώσεις πῆρα τήν ἀπάντηση ὅτι, ἀνάλο-
γα μέ τό χαρακτήρα τους, συμπαθοῦν τούς ξαδέλφους. Ἰδιαίτερα ὁμως
γι' αὐτό μου ἀπάντησαν "ἀκόμη καί τσακωμένοι νά ἦσαν μέ τά ξαδέλφια
ἀπό τόν πατέρα τους, ὅταν εἶχαν νά ἀντιμετωπίσουν κάποιο κοινό ἐχθρό,
ἐνώνονταν".¹² Ἀπό τά παραπάνω φαίνεται ἡ ἔμφαση πού δίνεται στήν πα-
τροπλευρική συγγένεια.

Καί ἡ συγγένεια ὁμως ἀπό τή μητέρα λογαριάζεται ἀνάλογα μέ τό βα-
θμό. Ὡς τό δεύτερο ἢ τρίτο ξάδελφο ὑπάρχει δύναμη τῆς συγγένειας. Κι
αὐτό φαίνεται καί ἀπό τά γαμήλια ἔθιμα πού ἀπαγορεύουν τό γάμο μέ ξα-
δέλφια ἀπό τή μητέρα μέχρι τόν 7ο ἢ 8ο βαθμό (τρίτα ξαδέλφια) , ἀλλά
καί ἀπό ἄλλες σχετικές ἀντιλήψεις, πού θά ἐξεταστοῦν παρακάτω. Γιά νά
γίνει κατανοητός ὁ δεσμός τῆς συγγένειας ἀπό τίς γυναῖκες πρέπει νά
ἐξεταστοῦν κάπως λεπτομερέστερα οἱ ὅροι "μανογενιά" καί "κυρογενιά".
"Μανογενιά", δηλ. τό γένος τῆς μητέρας, καί "κυρογενιά" τό γένος τῆς
γιαγιᾶς, εἶναι ξεχωριστές κατηγορίες ἢ ὁμάδες ἀτόμων, μέ τίς ὁποῖες
δέν ἔχει κανεῖς δεσμό στό σύνολό τους, ἀλλά μόνο μέ ἐκεῖνα τά ἄτομα
πού συνδέονται μέ τίς γυναῖκες αὐτές "ἐκ πλαγίου" καί ὡς "κατιόντες",
δηλ. τούς ἀδελφούς τους καί τά παιδιά τους, ἀρα τ' ἀνίψια τους καί
τά ξαδέλφια τους. Οἱ συγγενεῖς αὐτοί φτάνουν μέχρι τά δεύτερα καί τά
τρίτα ἀκόμα ξαδέλφια, μέ τά ὁποῖα ἀπαγορεύεται ὁ γάμος.¹³

Σέ ἐρωτήσεις μου, ποιός ἀπό τούς δύο γονεῖς συνεισφέρει περισσότε-
ρα γιά τή σύλληψη τοῦ παιδιοῦ ἦταν κατηγορηματικοί : τό σπουδαιότερο
ρόλο παίξει ὁ πατέρας. Σέ ἐρωτήσεις, ὁμως ἂν τά παιδιά μοιάζουν περισ-
σότερο τοῦ πατέρα ἢ τῆς μητέρας, ἀπάντησαν ὅτι μοιάζουν καί τούς δύο,
ἀλλά συνήθως "μοιάζουν ἢ παίρνουν καί ἀπό τή μανογενιά καί ἀπό τήν κυ-
ρογενιά". Λένε μάλιστα ὅτι μποροῦν νά μοιάζουν περισσότερο τά παιδιά
ἀπό τή μητέρα, γιατί γι' αὐτή εἶναι βέβαιο ὅτι τά παιδιά εἶναι δικά
της, ἐνῶ γιά τόν πατέρα δέν εἶναι.¹⁴

Ὡστε μέ τούς ὅρους σοῖ καί δικολογιά, ἐννοοῦμε διαφορετικά πράγμα-
τα : ὁ πρῶτος ἀναφέρεται στούς πατροπλευρικούς συγγενεῖς, ὁ δεύτερος
στούς ἀμφιπλευρικούς. Μιά διευκρίνιση πρέπει νά γίνει, ἂν ἐκτός ἀπό τό
σοῖ ὑπάρχει καί κάποια ἄλλη διάκριση ἀνάλογα μέ τό βαθμό συγγένειας
ὡς πρός τούς πατροπλευρικούς συγγενεῖς. Στή Μέσα Μάνη, ὅπως φαίνεται

από τὰ στοιχεῖα, τέτοια διάκριση γίνεται σ' ὀρισμένες περιπτώσεις. Καί στά γαμήλια ἔθιμα καί στά κληρονομικά δικαιώματα καί στό ἔθιμο τοῦ γδικημοῦ, ὅλοι οἱ πατροπλευρικοί συγγενεῖς ἔχουν τό ἴδιο κύρος ἀνάλογα βέβαια πάντα μέ τό βαθμό συγγένειας, ἄν καί ὄχι σέ τόση ἔκταση ὅση θά μπορούσε κανεῖς νά ὑποθέσει. Μέ τούς ὄρους "ἀπομεσινοί δικοί" ἢ "κοντινοί δικοί", πού ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, ἐννοεῖται αὐτή ἡ κατηγορία τῶν πατροπλευρικῶν συγγενῶν, τό σόϊ δηλ. ἀλλά οἱ πιό κοντινοί πατροπλευρικοί συγγενεῖς. Δέν γίνεται ὅμως συνήθως καμιά ἄλλη διάκριση στίς ὑποχρεώσεις τους στήν καθημερινή ζωή. Ὁ βαθμός συγγένειας μετράει μόνο στήν περίπτωση κληρονομιάς σπιτιῶν, ὅταν κάποιος δηλ. δέν ἔχει ἀγόρια, ὅποτε ἡ ἑξακληροπορά παίρνει τὰ κτήματα καί τὰ πρῶτα ξαδέλφια τὰ σπῖτια καί, ἄν δέν ἔχει, τὰ τρίτα, καί τὰ πιό μακρινά (βλ. τήν ἐνότητα γιά τὰ κληρονομικά δικαιώματα). Τό ἴδιο συμβαίνει καί στήν περίπτωση πού θά χρειαστεῖ νά γίνει γάμος μοναχοκληρονόμισσας μέσα στό γένος. Τότε λογαριάζεται καί τό κριτήριο τῶν βαθμῶν συγγένειας. Πιό φανερό εἶναι ἡ διάκριση τῶν στενῶν πατροπλευρικῶν συγγενῶν ἀνάλογα μέ τούς βαθμούς στήν Ἑξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη. Ἐκεῖ, ὅπως μοῦ ἐξήγησαν, ὅλο τό γένος εἶναι βέβαια συγγενεῖς. Ἀλλά γιά τούς πιό μακρινούς ἡ συγγένεια "ἔρχεται πιό ἀραιά" καί ὑπολογίζονται καί τή γενεά δηλ. τούς βαθμούς συγγένειας.¹⁵ Οἱ ἀπαντήσεις αὐτές, ὅπως θά δοῦμε στό τελευταῖο κεφάλαιο, ἔχουν ἀντιστοιχία καί μέ τὰ γαμήλια ἔθιμα τῆς περιοχῆς αὐτῆς.

Ὅσον ἀφορᾷ τούς συγγενεῖς ἐξ ἀγχιστείας τό πεθερικό, ἢ πεθεριακό, ὅπως λέγεται, παρατηροῦμε ὅτι στή Μάνη τό γένος τοῦ πεθεροῦ δέν θεωρεῖται ὅτι ἔχει σχέση συγγένειας μέ τό γένος τοῦ γαμπροῦ. Συνηθίζουν νά λένε : "ὅσο εἶν' ὁ συμπέθερος γενιά, τόσο καί τ' ἀβγό προσφάϊ".¹⁶ Ὅπως θά δοῦμε στά γαμήλια ἔθιμα, ὁ γάμος θεωρεῖται συναλλαγή, ὅπου τό ἕνα γένος δίνει καί τό ἄλλο παίρνει. Δέν δημιουργεῖται μ' αὐτόν κανένας δεσμός συγγένειας, ἄσχετα ἄν τὰ γένη τοῦ γαμπροῦ καί τοῦ πεθεροῦ ἔχουν ἀμοιβαῖες ὑποχρεώσεις ὑποστηρίξεως.

Οἱ διάφορες κατηγορίες τῶν συγγενῶν ἔχουν καθορισμένες ὑποχρεώσεις ἀπέναντι στους συγγενεῖς τους καί, στό βαθμό πού οἱ σχέσεις τους εἶναι ἀρμονικές, ὀφείλουν νά τίς ἐκπληρώσουν. Πρῶτα πρῶτα εἶναι οἱ ὑποχρεώσεις τῶν συγγενῶν μέσα στό σπῖτι, τῶν σπιτικῶν. Ἡ συνοχή τῆς οἰκογένειας μέ τή στενή ἐννοια εἶναι ἀπαραίτητη γιά τή διατήρηση καί τή συνοχή τοῦ γένους. Ἡ συγγένεια μέσα στό πατρικό σπῖτι δέν μπορεῖ νά εἶναι παρά πατροπλευρική. Οἱ συγγενεῖς λοιπόν αὐτοί ἀκολουθοῦν ὑποχρεωτικά

τούς κανόνες τῆς κοινῆς συμβιώσεως. Μέσα στό σπίτι ἀρχηγός εἶναι ὁ πατέρας καί ὅλοι πρέπει νά ὑπακούουν σ' αὐτόν. "Ἄν ὁ πατέρας εἶναι νέος ἀκόμα καί συζητῆ μέ τόν πατέρα του, τότε διευθύνει ὁ τελευταῖος.¹⁷ "Ἄν ὁ πατέρας ἀπουσιάζει, τότε τήν εὐθύνη ἔχει ἡ μητέρα. Σέ περίπτωση πάλι, πού καί οἱ δύο γονεῖς δέν βρίσκονται στό σπίτι ἢ ἔχουν πεθάνει καί τά παιδιὰ εἶναι κάπως ὠριμα, τήν εὐθύνη ἔχουν τά μεγάλα ἀδέλφια, ὁ μέγας ἀδελφός ἢ ἀκόμα ἡ μεγάλη ἀδελφή. Τό τελευταῖο ὅμως συμβαίνει, ἂν ἡ μεγάλη ἀδελφή ἔχει σημαντική διαφορά ἡλικίας ἀπό τά μικρότερα ἀγόρια. Διαφορετικά ὁ μικρότερος ἀδελφός ἀναλαμβάνει τήν εὐθύνη, ὅποτε οἱ μεγαλύτερες ἀδελφές ὀφείλουν νά ὑπακούουν.¹⁸ Οἱ σχέσεις μεταξύ τῶν ἀδελφῶν εἶναι ἀρμονικές κατὰ κανόνα. Στίς περιπτώσεις πού ἡ μεγάλη οἰκογένεια ἦταν πιό σταθερή καί διατηρεῖτο καί μετά τό θάνατο τοῦ πατέρα, τήν ἀρχηγία κρατοῦσε ὁ μέγας ἀδελφός καί ὅλοι ὑπάκουαν σ' αὐτόν. Θεωροῦσαν ἀπαραίτητο νά ἔχει κανεῖς πολλούς ἀδελφούς. "Ἐλεγαν : "ὅποιος δέν ἔχει ἀδερφό δέν ἔχει στή ρούγα μερτικό".¹⁹ Μιά ἄλλη ἱστορία, πού κάπως σατιρίζει τή νοοτροπία τῶν Μανιατῶν, μᾶς λέει : "Τό Χριστό τόν πιάσασι, τόν ἔμαστιγώσασι, τόν ἔξευτελίσασι, τόν ἔσταυρώσασι, γιατί δέν εἶχε ἀδελφό νά ἐκδικηθεῖ".²⁰

Οἱ ἀδελφές τρέφουν πραγματική λατρεία πρὸς τούς ἀδελφούς καί τόν πατέρα τους. Οἱ ἀδελφοί πάλι πρέπει νά προσέχουν τίς ἀδελφές, νά τίς προστατεύουν καί νά παίρνουν τά κατάλληλα μέτρα σέ περίπτωση ἠθικῆς παρεκτροπῆς τους. Μιά παροιμία δείχνει καθαρά τίς σχέσεις αὐτές τῶν ἀδελφῶν: "ὁ ἀδερφός τήν ἀδερφή παλιάχουρα τήν ἔχει, ἡ ἀδερφή τόν ἀδερφό χρυσό σταυρό τόν ἔχει".²¹ Εἶναι γνωστό ἕνα παλαιό μοιρολόγι, πού ἀναφέραμε καί στό κεφάλαιο γιά τό γδικησμό, ὅπου ἡ ἀδερφή φονεύει τόν ἄντρα, τόν πεθερό καί τόν κουνιάδο της, γιά νά ἐκδικηθεῖ τό φόνο τοῦ ἀδελφοῦ της, πού τόν σκότωσαν αὐτοί, γιά νά τόν κληρονομήσουν. Πολλοί κρίνοντας ἀπ' αὐτό θέλησαν νά τονίσουν ὅτι ἡ γυναίκα, πού ὡς γνωστό μετά τό γάμο της συνεχίζει νά ἀνήκει στήν οἰκογένεια τοῦ πατέρα της, ὑποστηρίζει τούς "ἔξ αίματος" συγγενεῖς της περισσότερο ἀπό τήν οἰκογένεια τοῦ ἄντρα της. Ἀναμφισβήτητα σέ τέτοιου εἴδους περιπτώσεις, ὅπως ἡ παραπάνω, ἡ γυναίκα βρίσκεται σέ σκληρό δίλημμα· πάντως οἱ περιπτώσεις αὐτές εἶναι σπανιότατες. Ὁ Καλονάρος μάλιστα, ἀντικρούοντας αὐτή τήν ἀποψη, παραθέτει ἄλλο μοιρολόγι, ὅπου ἡ γυναίκα σκοτώνει τόν ἀδελφό της, γιατί σκότωσε τόν ἄντρα της.²² Τό δίλημμα πού προκύπτει ἀπ' αὐτές τίς καταστάσεις δίνει καί τό χαρακτήρα τῆς τραγικότητος σ' αὐτά τά γεγονότα. Φαίνεται ὅμως

ὅτι ἡ ἀντίληψη πὼς ἡ κόρη εἶναι περισσότερο δεμένη συναισθηματικά μέ τὴν οἰκογένεια τοῦ πατέρα της δέν εἶναι λαθεμένη. Τοῦτο πάντως ἐξαρτᾶται ἀπὸ πολλοὺς παράγοντες. Μιά νέα γυναίκα παντρεμένη, πού δέν ἔχει ἀποκτήσει ἀκόμα παιδιά, ἢ εἶναι αὐτά πολύ μικρά, αἰσθάνεται ὀπωσδήποτε πιο κοντά στήν πατρική της οἰκογένεια. Μιά γερόντισσα ὅμως, πού οἱ γονεῖς της ἤδη ἔχουν πεθάνει, βρίσκεται πιο κοντά στό γένος τοῦ ἀντρα της. "Ἀκουσα, συζητώντας μέ μία πληροφορήτρια, νά χρησιμοποιεῖ τή λέξη "ἑμεῖς" στή συζήτηση ἐπανειλημμένα. "Ὅταν τήν ρώτησα ποιούς ἐννοοῦσε, μοῦ ἐξήγησε : τό γένος πού εἶναι παντρεμένη, ὄχι τό πατρικό της. Φαίνεται λοιπόν ὅτι ἡ πλήρης ἐνσωμάτωση τῆς ξένης γυναίκας στό γένος γίνεται βαθμιαῖα καί ὁλοκληρώνεται στά βαθιά της γεράματα, γιά νά ἐπισφραγισθεῖ κατά τό θάνατό της, μέ τήν ταφή της στό οἰκογενειακό νεκροταφεῖο τοῦ ἀντρα της.

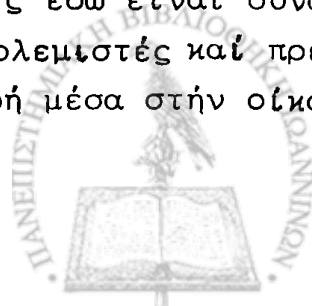
Ἡ παντρεμένη γυναίκα ξεχωρίζει τοὺς δικούς της συγγενεῖς μέ τόν ὄρο "οἱ ἄλλοι μου" στήν καθημερινή χρήση.²³ π.χ. "αὔριο θά πάου στοῦν ἄλλωνοῦνε μου". Ἐχει τό δικαίωμα νά ἐπισκεπτεται τό γένος της σέ ὀρισμένα χρονικά διαστήματα, ἀνάλογα μέ τίς ἀποστάσεις καί τίς συγκοινωνιακές συνθῆκες · π.χ. παλαιότερα γυναίκα παντρεμένη στό Νύφι εἶχε δικαίωμα νά πάει στό γένος της μία ἢ δύο φορές τό χρόνο στή Λάγεια, ἀπ' ὅπου καταγόταν (ἀπόσταση περίπου δεκαπέντε χιλ., τρεῖς ὥρες δηλ. ὁδοπορία). Πρέπει ὅμως νά ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι τότε δέν ὑπῆρχαν δρόμοι καί αὐτή ἔπρεπε νά ὁδοίπορήσει. Ἄλλη, παντρεμένη στά Κονάκια καί καταγόμενη ἀπό τόν Ἄγερανό, ἐπισκεπτεται μία φορά τό μήνα τοὺς συγγενεῖς της (σήμερα). Σ' ὅλες ὅμως τίς περιπτώσεις οἱ γυναῖκες ἔπρεπε νά ζητήσουν ἄδεια ἀπό τοὺς ἀντρες τους.²⁴ Οἱ πληροφορητές λένε ὅμως ὅτι τώρα τελευταῖα αὐτές πηγαίνουν πολλές φορές καί χωρίς ἄδεια "κλεφτά".²⁵

Σύμφωνα μέ τά παραπάνω, οἱ σχέσεις τοῦ ἀνδρόγυνου ἐξαρτῶνται ἀπό τό βαθμό πού ἡ ἐνσωμάτωση τῆς γυναίκας στήν οἰκογένεια ἔχει προχωρήσει ἀρκετά. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὑπάρχουν καί διαφορές, ἀνάλογα μέ τίς περιοχές. Στή Μέσα Μάνη σέ μία συζήτηση γιά διαζύγιο, ἄκουσα ἀπό μία γυναίκα μέσης ἡλικίας τά παρακάτω: "καλῶς ἐχόντων τῶν πραγμάτων ἔχει καλῶς, κακῶς ἐχόντων τή συγγένεια ἔχουν ; Ἐπειδή φορέσαν στεφάνι στήν ἐκκλησία ; πρέπει νά κάθεται νά τίς τρώει ; Τό παιδί πάει στόν ἀντρα πάντως".²⁶ ὑποστηρίζεται ἐξάλλου ὅτι ἡ γνώμη τῆς γυναίκας ὑπολογίζεται, παλαιότερα ἴσως λιγότερο, τώρα ὅμως περισσότερο. Βέβαια αὐτό πρέπει νά ἐξαρτᾶται καί ἀπό τό εἶδος τῶν θεμάτων· σέ ἀποφάσεις πού ἀφοροῦσαν ὄλο τό γένος

κι ὁ ἄντρας ἔπρεπε νά πάρει θέση, δύσκολα θά μπορούσε νά ἐπηρεασθεῖ ἀπό τή γυναίκα του, ἂν καί δέν λείπουν καί τέτοια παραδείγματα.²⁷ Σέ ἄλλα θέματα ὁμως μέσα στό σπίτι, ἡ γυναίκα ἀναλάμβανε τή ρύθμισή τους καί ὁ ἄντρας ἀπλῶς ἐπέβλεπε ἀπό μακριά. Οἱ σχέσεις ἐξάλλου τῶν ζευγαριῶν στή Μέσα καί γενικά τή Νότια Μάνη, ἦταν μᾶλλον συγκρατημένες τουλάχιστον στίς ἐξωτερικές ἐκδηλώσεις τους. Ἀντίθετα ἀπό ὅ,τι τουλάχιστον παρατήρησα καί ἄκουσα, στήν Ἐξω Μάνη αὐτές φαίνονται πολύ περισσότερο συντροφικές καί τά αἰσθήματα ἀκόμα καί τῶν παλαιῶν ζευγαριῶν εἶναι πολύ πιό λεπτά, φτάνοντας ὡς τήν πραγματική συναισθηματική λατρεία ἀκόμα καί στίς ἐξωτερικές ἐκδηλώσεις τους. Ἴσως τό τελευταῖο ἔχει κάποια σχέση καί μέ τόν τρόπο συνάψεως τοῦ γάμου ἢ μέ τήν κάπως πιό ψηλή θέση τῆς γυναίκας σ' αὐτές τίς περιοχές (βλ. τίς ἐνότητες γιά τήν πολιτική ὀργάνωση καί τά κληρονομικά δικαιώματα).

Οἱ σχέσεις τῶν ἀδελφῶν (ἀγοριῶν), ὅπως σημειώσαμε, στό μεγαλύτερο ποσοστό εἶναι ἁρμονικές. Κάποιες δυσκολίες παρουσιάζονται, ὅταν χρειάζεται νά γίνει μοίρασμα τῆς περιουσίας. Τότε εἶναι δυνατόν νά δημιουργηθοῦν συγκρούσεις, ὁμως σπανιότατα αὐτές μποροῦν νά καταλήξουν σέ φονικά. Ἐχουν γίνει ὠστόσο καί φονικά μέ τέτοιες ἀφορμές. Ἀλλά θεωροῦνται στή Μάνη κάτι τό πολύ ἐξαιρετικό καί οἱ δράστες χαρακτηρίζονται συνήθως "λωβοί", δηλ. ἠθικά καί ψυχικά ἀσθενεῖς. Εἶναι εὐνοητο ὅτι σ' αὐτές τίς περιπτώσεις δέν μπορεῖ νά λειτουργήσῃ τό ἔθιμο τοῦ γδικημοῦ, γιατί γιά νά ἐκδικηθεῖ ἓνας ἀδελφός ἢ πατέρας τό θάνατο αὐτό τοῦ συγγενῆ του θά πρέπει νά διαπράξῃ ἄλλο φόνο ἀνάλογο, πράγμα ἀσύμφορο γιά τήν οἰκογένεια. Σέ τέτοιες περιπτώσεις, ὁ φονιάς μπορεῖ νά αυτοκτονήσῃ ἢ, συνηθέστερα, νά αυτοεξοριστεῖ,

Οἱ σχέσεις τῶν παιδιῶν μέ τούς γονεῖς ἐξαρτῶνται οὐσιαστικά ἀπό τό φύλο. Τά ἀγόρια ὅπωςδήποτε εἶναι πιό κοντά στόν πατέρα τους ἀπ' ὅτι τά κορίτσια. Ἀλλά ἀκόμα πιό κοντά εἶναι στίς μητέρες τους, κι αὐτό συνεχίζεται ἀκόμα καί σέ προχωρημένη ἡλικία.²⁸ Οἱ μητέρες ἐπηρεάζουν τ' ἀρσενικά παιδιά τους, ἔστω κι ἂν αὐτά ἔχουν φτάσει σέ ἡλικία 40-50 ἐτῶν. Οἱ σχέσεις τῶν γιῶν μέ τόν πατέρα δέν μπορούμε νά ποῦμε ὅτι χαρακτηρίζονται ἀπό αὐταρχικότητα, κάτι πού παρατηρεῖται στίς πατριαρχικές οἰκογένειες ἄλλου τύπου, στή βόρεια Ἑλλάδα. Οἱ σχέσεις ἐδῶ εἶναι συναισθηματικές, γιατί τά ἀρσενικά μέλη τοῦ γένους εἶναι συμπολεμιστές καί πρέπει νά ὑπάρχει ἁρμονία μεταξύ τους. Στήν καθημερινή ζωή μέσα στήν οἰκο-

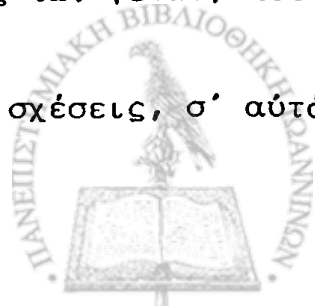

γένεια συνήθως ἡ μητέρα ἐπιβλέπει τὰ παιδιὰ· αὐτὴ προσπαθεῖ νὰ τὰ νοουθετήσῃ ἢ τὰ τιμωρεῖ, ὅταν χρειαστεῖ. Ὁ πατέρας ἐπεμβαίνει σπανιότερα, ἀλλὰ τότε ἡ τιμωρία πού ἐπιβάλλει εἶναι αὐστηρότερη. Γενικά λένε ὅτι "ἡ μάνα δίνει περισσότερο ξύλο, ἀλλὰ αὐτό δέν πονάει ὅπως τοῦ πατέρα."²⁹ Τό ἀγόρι ἀπό μικρὴ ἡλικία ἀκολουθεῖ τόν πατέρα του στό ψάρεμα, στό κυνήγι, στίς δουλειές. Ὁ πατέρας προσπαθεῖ νὰ διαμορφώσει τό γιό του σέ ἄξιο καί χρήσιμο σύντροφο. Ὑπάρχουν παραδείγματα πού πατέρας δέν μπορούσε νὰ πάρει ἀποφάσεις γιά τήν οἰκογένεια, π.χ. νὰ πωλήσῃ γῆ, χωρίς νὰ πάρει ἄδεια ἀπό τούς γιούς του. Σέ ἄλλη περίπτωση, ἀπό τή Νότια Μάνη, ἓνας πατέρας σαράντα ἔξι ἐτῶν μου ἐκμυστηρεύθηκε πῶς ἤθελε νὰ γίνῃ ἱερέας, ἀλλὰ δέν προχώρησε, γιατί εἶχε ἀντίρρηση ὁ γιός του, εἴκοσι πέντε ἐτῶν.³⁰ Ρήξεις, πού μπορούν νὰ ὀδηγήσουν σέ φόνους μεταξύ γιού καί πατέρα, εἶναι τόσο ἐξαιρετικές, ὅσο καί οἱ φόνοι μεταξύ ἀδελφῶν. Πάντα σ' αὐτές τίς περιπτώσεις, ὁ ἓνας ἀπ' τούς δύο χαρακτηρίζεται, τό ἴδιο, "λωβός".³¹

Σύμφωνα μέ τήν ἀρχή τῆς ἀρρενογονικῆς καταγωγῆς, ὅπως εἶδαμε καί σέ προηγούμενο κεφάλαιο, οἱ συγγενεῖς πού συνδέονται μέ συγγένεια ἐξ αἵματος, ἀλληλοὑποστηρίζονται κατὰ κανόνα σ' ὅλες τίς περιπτώσεις, ὡστόσο αἱματηρές συγκρούσεις ἀνάμεσά τους δέν σπανίζουν. Τέτοιες συγκρούσεις μπορούν νὰ συμβοῦν ἀνάμεσα σέ πρῶτα ἢ δεύτερα ξαδέλφια ἀπό τόν πατέρα καθώς καί θείων καί ἀνιψιῶν. Ἐνας φόνος σ' αὐτές τίς περιπτώσεις εἶναι, ὅπως σημειώθηκε ἤδη, πολύ ἐπικίνδυνο γεγονός, γιατί μπορεῖ νὰ καταλήξῃ στή διάσπαση τοῦ γένους· γι' αὐτό λαμβάνονται ἐκτακτά μέτρα ἀπό τή γεροντική.

Κατά τήν παραμονή μου στή Μάνη πολλές φορές μου διηγήθηκαν ἐπεισόδια ἀκόμα καί αἱματηρά μεταξύ ξαδελφῶν ἢ θείων καί ἀνιψιῶν.³² Τά αἷτια ἦταν κληρονομικά καί ἀγροζημίες, πράγμα φυσικό σέ κτήματα πού εἶναι γειτονικά. Γιά τὰ ἡγετικά γένη, ὅπου οἱ καπετανίες ἦταν κληρονομικές, μπορούν νὰ προστεθοῦν στά αἷτια τῶν συγκρούσεων καί λόγοι πολιτικοί.³³ Γενικά ὅσο πιο ἀπομακρυσμένοι στούς βαθμούς εἶναι οἱ συγγενεῖς, τόσο περισσότερες πιθανότητες ὑπάρχουν νὰ συμβοῦν αἱματηρές συγκρούσεις μεταξύ τους. Σ' ἓνα πολύ ἀπομακρυσμένο βαθμό αὐτό ἔχει, λόγω τῆς συχνότητος, ὡς ἀποτέλεσμα τίς ἀποσχίσεις καί τίς διασπάσεις τῶν γενῶν, πού ἐξετάστηκαν σέ προηγούμενο κεφάλαιο.

Πολύ σημαντικό θά ἦταν νὰ ἐξετασθεῖ ποιές εἶναι οἱ σχέσεις, σ' αὐτό

τό επίπεδο, μεταξύ ξαδελφιών του αντίθετου φύλου. Από τά στοιχεῖα πού συγκεντρώθηκαν κατά τήν ἐπιτόπια ἔρευνα, ἀλλά καί ἀπό τήν ἐξέταση ὀρισμένων παλαιῶν ἠμερίδων, προκύπτει ὅτι αὐτές μερικές φορές μποροῦν νά καταστοῦν προβληματικές. Παρά τό ὅτι καί ἄντρες καί γυναῖκες ἐπανειλημμένα μοῦ δήλωσαν, καί στήν Ἔξω καί στή Μέσα Μάνη, ὅτι ὑποστηρίζουν καί προτιμοῦν τά ξαδέλφια ἀπό τόν πατέρα, ὅμως συγκρούσεις μεταξύ τους εἶναι δυνατό νά συμβοῦν γιά λόγους κληρονομικούς κά-τω ἀπό εἰδικές περιστάσεις. Τά προβλήματα προκύπτουν κυρίως, ὅταν ὑπάρχει κάποια μοναχοκληρονόμισσα. Εἶδαμε πώς σύμφωνα μέ τό ἔθιμο τοῦ σερνικιάτικου, ἡ κοπέλα καί μοναχοκληρονόμισσα δέν ἔχει τό δικαίωμα νά πάρει τό σπίτι παρά μόνο τά κτήματα. Σέ περιπτώσεις ἐξαιρετικές μάλιστα δέν παίρνει οὔτε τά κτήματα, παρά μόνο ἕνα χρηματικό ποσό· τά κτήματα κρατοῦν τά ξαδέλφια της μαζί μέ τά σπίτια. Συγκρούσεις λοιπόν μποροῦν νά συμβοῦν καί ἔχουν συμβεῖ σέ τέτοιες περιπτώσεις, ἰδιαίτερα ὅταν οἱ γονεῖς, καταστρατηγώντας τό ἔθιμο τοῦ σερνικιάτικου, κάνουν ἐπίσημα συμβολαιογραφικά χαρτιά, ἀποκληρώνοντας ἔτσι τ' ἀρσενικά ἀνίψια τους. Ἀναφέρω δύο τέτοιες περιπτώσεις συγκρούσεων πολύ χαρακτηριστικές. Στήν πρώτη ὁ ξάδελφος εἶχε ἀναλάβει τή διαχείριση τῶν κτημάτων τοῦ θείου πού δέν εἶχε ἀγόρια καί κατοικοῦσε στήν Ἀθήνα. Ὄταν αὐτός πέθανε, ἄφησε ὅλη τήν περιουσία του μέ διαθήκη στήν κόρη του καί τή γυναῖκα του, ἐνῶ στόν ἀνιψιό του δέν ἄφησε τίποτα. Αὐτός θεώρησε ὅτι ἀδικήθηκε, σκότωσε τήν ξαδέλφη του καί τή θεία του καί αὐτοκτόνησε.³⁴ Στή δεύτερη περίπτωση τό κορίτσι ἦταν μοναχοκληρονόμισσα. Ὁ πατέρας του εἶχε πεθάνει καί ὁ ξάδελφος της ἤθελε νά τήν παντρέψει μέ δικό του ἄνθρωπο μακριά ἀπό τό χωριό, γιά νά κρατήσει τά κτήματα σερνικιάτικα, δίνοντας μόνο χρήματα στό γαμπρό. Πάντρεψε μέ τή βία τή ξαδέλφη του. Αὐτή ὅμως δημιούργησε σχέσεις μέ κάποιον ἀπό τό γένος της καί ἐγκατέλειψε τόν ἄντρα της.³⁵ Ἴσως τό γεγονός, ὅτι οἱ παραπάνω συγκρούσεις ἔχουν συμβεῖ στήν Ἔξω Μάνη, ὅπου οἱ γυναῖκες ἔχουν κληρονομικά δικαιώματα, δέν εἶναι χωρίς σημασία.

Οἱ σχέσεις μεταξύ τῶν ἐξ ἀγχιστείας συγγενῶν γαμπροῦ, νύφης, πεθερῶν, σωνυφάδων, καθορίζονται οὐσιαστικά ἀπό τό ἄν αὐτοί συγκατοικοῦν μέσα σέ ἕνα σπίτι. Πρῶτα πρῶτα ὡς πρός τήν κύρια σχέση, νύφης καί πεθερᾶς, παρατηροῦμε ὅτι δέν εἶναι βέβαια πάντα ἀρμονική, ἀλλ' οὔτε εἶναι τόσο κακή ὅσο συμβαίνει σέ ἄλλες περιοχές τῆς Ἑλλάδας. Αὐτό

μπορεί να αποδοθεῖ μερικά στό ότι ἡ νύφη καί ἡ πεθερά δέν συγκατοικοῦν γιά πάρα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα στό ἴδιο σπίτι (ὅπως εἶδαμε στή δεύτερη ἐνότητα αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου), μετά ἀπό σύντομο ἢ μακρό χρονικό διάστημα συνήθως χωρίζουν. Λένε ὅτι "ἡ νύφη μέ τήν πεθερά εἶναι σάν τή γάτα μέ τό ποντίκι. Τσακώνονται γιά νά μή τῆς πάρει τή κουτάλα".³⁶ Λένε συνήθως καί τήν παροιμία : "νύφη καί κουνιάδα σκύλα καί κουτάβα, πεθερά καί νύφη ἄνεμος καί λύχνη".³⁷ Ὄταν ρώτησα σέ ποιόν συνήθως ρίχνουν δίκαιο σέ τέτοιες συγκρούσεις, μοῦ ἀπάντησαν : "ὅλα τά στραβιά ψωμιά τά ρίχνουν στή νύφη".³⁸ Αὐτό βέβαια σημαίνει πώς θεωροῦν πάντα ὑπεύθυνη τή νύφη, ἀλλά τίς περισσότερες φορές ὄχι δίκαια. Ὅλοι ἀναγνωρίζουν ὅτι δημιουργεῖται πρόβλημα ἀπό τή συγκατοίκηση νύφης καί πεθερᾶς. Στήν Ἐξω Μάνη μοῦ ἀναφέρθηκε ἡ ἄποψη ὅτι αὐτό μπορεῖ νά λυθεῖ μόνο μέ τή σωγαμπρία. Τίς κακές νύφες οἱ πεθερές τίς λένε "κρίζες" (=τσουκνίδες) : "πῆρα ἐγώ μιᾶ νύφη κρίζα".³⁹

Ἡ νύφη ἐξάλλου ὀφείλει νά σέβεται καί νά ὑπακούει στούς ἀδελφούς καί τίς ἀδελφές τοῦ ἀντρα της. Μέ τίς τελευταῖες πάντως δέν ἔχει πολλές σχέσεις, γιατί συνήθως αὐτές παντρεύονται πρίν ἀπό τούς ἀδελφούς. Ὑπό κανονικές συνθῆκες ἡ νύφη δέν πρέπει νά προλάβει τίς κουνιάδες στό πεθερικό της, καί θεωρεῖται αὐτό ὀρθό. Τό ἀντίθετο συμβαίνει, μόνο ἂν οἱ κουνιάδες της εἶναι πολύ μικρές. Γενικά ἡ κοινή γνώμη ζητεῖ ἀπό τή νύφη νά εἶναι ὑπάκουη, ἐργατική, νά ξέρει νά ζυμώνει καί νά φουρνίζει, νά κάνει πολλά παιδιά.⁴⁰

Οἱ σχέσεις τῶν συννυφάδων δέν εἶναι κατά κανόνα καλές.⁴¹ Καί εἶδαμε σέ προηγούμενο κεφάλαιο πώς οἱ συγκρούσεις τους καταλήγουν στή διαίρεση τῆς μεγάλης οἰκογένειας. Λένε χαρακτηριστικά : "αὐτές τρώγονται σάν τίς κακές συννυφάδες". Οἱ συγκρούσεις τους εἶναι μεγαλύτερες, ὅταν ἡ μιᾶ προέρχεται ἀπό μεγάλο "σόϊ", π.χ. Νικλιοπούλα, ἐνῶ ἡ ἄλλη εἶναι "φαιμέγια" ἢ "ἀχαμνόμερη". Ἡ πρώτη τότε εἶναι ὑπερήφανη καί μπορεῖ νά προσβάλλει τήν ἄλλη. Συνήθως ἐκφράσεις προσβλητικές ἀκούγονται : "γαῖδουρόκληρα", "γαῖδουροσπορά", "γαῖδουροπατηχιά", "βρωμοσπορά".⁴² Ἀνάμεσα στούς συγγάμβρους οὐσιαστικά δέν ὑπάρχουν σχέσεις. Ὑπό κανονικές συνθῆκες, αὐτοί ἀνήκουν σέ διαφορετικά γένη, κάποτε καί ἐχθρικά, κι ἂν δέν εἶναι ἀπό τό ἴδιο χωριό, πολλές φορές βρίσκονται σ' ἄλλα χωριά. Συγκρούσεις μποροῦν νά προκληθοῦν μεταξύ τους, ἂν αὐτοί ἔχουν παντρευτεῖ

μοναχοκληρονόμισσες, όποτε είναι δυνατό νά προκύψουν διαφορές για τά κληρονομικά.⁴³

Οι σχέσεις του γαμπρού μέ τον πεθερό έξαρτώνται από τή θέση του τελευταίου στην κοινωνική έραρχία. Κατά κανόνα δέν είναι πολύ στενές. Σύμφωνα μέ μία μαρτυρία οι Μανιάτες θεωροϋν ντροπή νά τούς γεροκομήσουν γαμπροί. Λένε "γαμπροί - λαμπροί" (= φωτιές)".⁴⁴ Μεγαλύτερος σεβασμός ύπάρχει από μέρος του γαμπρού, αν είναι άχαμνόμερος και ό πεθερός σοϊλής ή Νικλιάνος. Στην αντίθετη περίπτωση αυτό δέν συμβαίνει. Κάπως διαφορετικές είναι οι σχέσεις του σώγαμπρου και του πεθερού. Στη Μάνη, όπως θά δοϋμε, τούς σωγάμπρους δέν τούς θέλουν. Γενικά όμως και οι ίδιοι δέν θέλουν νά πηγαίνουν σώγαμπροι, γιατί ή ζωή τους και ή θέση τους είναι δύσκολη. Σέ μία περίπτωση ένας σώγαμπρος, πού έδειρε τή γυναίκα του, ξυλοκοπήθηκε μέχρι θανάτου από τά ξαδέλφια της.⁴⁵ Γενικά ή κοινή γνώμη άπαιτεϊ από τό σώγαμπρο νά δείχνει σεβασμό και ύπακοή στα πεθερικά.⁴⁶

Οι σχέσεις αυτές καθορίζουν και τίς ανάλογες ύποχρεώσεις. Εϊδαμε σέ άλλο κεφάλαιο ότι όλοι οι έξ άρρενογονίας συγγενείς όφείλουν ως ένα σωμα νά άνεργοϋν σέ περίπτωση αιματηρών συγκρούσεων (γδικηωμό, πόλεμο). Τέτοια ύποχρέωση δέν ύπάρχει από τούς μητροπλευρικούς συγγενείς και τό πεθεριακό. Οι συγγενείς αυτοί δέν έχουν καμιά ύποχρέωση νά πάρουν μέρος στό γδικηωμό. Έχουν όμως ύποχρέωση νά ύποστηρίζουν μέ άλλο τρόπο τούς συγγενείς. Γι' αυτό άλλωστε κατά τήν έκλογή των συζύγων επιδιώκουν νά βρεθεϊ νύφη ή γαμπρός από ίσχυρό γένος.

Η ύποστήριξη όμως και ή άλληλεγγύη όλων αυτών των κατηγοριών των συγγενών έκδηλώνεται κυρίως στις κρίσιμες στιγμές τής ζωής: τή γέννηση, τή βάφτιση, τό γάμο και τό θάνατο. Στις γιορτές πού ακολουθοϋν τά χαρούμενα γεγονότα, όλοι έχουν ύποχρέωση νά παραβρεθοϋν. Η ύποχρέωση είναι μεγαλύτερη όσο πιο στενή είναι ή συγγένεια. Τό ίδιο ίσχύει για τή λύπη, τό "κλάμα", όπως λένε. Τό "σόϊ"όλο, και τά δεύτερα και τά τρίτα ξαδέλφια από τή μητέρα, συμμετέχουν ύποχρεωτικά και συγχαίρουν ή συλλυποϋνται ανάλογα. "Αν μάλιστα δέν είναι εύκολη ή συμμετοχή όλων των μελών τής οίκογένειας, πρέπει νά σταλεϊ τουλάχιστον ένα άτομο ως αντιπρόσωπος. Στο γάμο π.χ., αν δέν γίνουν ιδιαίτερες προσκλήσεις, όλοι αυτοί οι συγγενείς κανονικά πρέπει νά παρασταθοϋν. "Αν δίνουν προσκλήσεις και κάποιος άπ' αυτούς δέν προσκληθεϊ, μπορεϊ νά συμβεϊ παρεξήγηση.⁴⁷ Στο θάνατο ιδιαίτερα έκδηλώνεται πιο καθαρά ή άλληλεγγύη από τούς συγγενείς

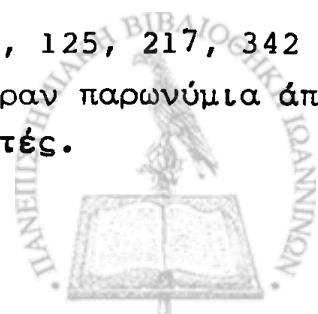

πρός τούς νεκρούς καί τούς στενοῦς συγγενεῖς του, τούς σπιτικούς, ἄντρες καί γυναῖκες τοῦ γένους, καθῶς καί ἄλλοι στενοί συγγενεῖς, πενθοῦν. Οἱ ἄντρες ἀφήνουν γένεια ἐπί σαράντα μέρες ἢ ἕνα χρόνο, ἀνάλογα μέ τό βαθμό συγγένειας. Οἱ γυναῖκες φοροῦν μαῦρα γιά ἕνα χρονικό διάστημα ἢ γιά ὅλη τους τή ζωή, ἀνάλογα μέ τή στενότητα τῆς συγγένειας,⁴⁸ δέν πλένονται, δέν πηγαίνουν στήν ἐκκλησία ὅλο τό χρόνο, παρά μόνο τή Μεγάλη Ἑβδομάδα. Οἱ σπιτικοί δέν σφάζουν χοιρινά καί δέν κάνουν γλυκά στίς γιορτές. Δέν ἀσπρίζουν τά σπίτια καί στό σπίτι μέσα τοῦ νεκροῦ σκεπάζουν ἢ γυρίζουν ἀνάποδα τίς φωτογραφίες καί τούς καθρέπτες. Στήν πόρτα ἢ στά παράθυρα τοποθετοῦν γιά πολλούς μῆνες μαῦρα πανιά, ἰδιαίτερα ἂν ἔχουν πεθάνει πολλά μέλη ἀπό τό ἴδιο σπίτι τελευταῖα.⁴⁹ Τήν ἡμέρα τῆς κηδείας, οἱ στενές συγγένισσες τοῦ νεκροῦ θά τόν μοιρολογήσουν μέ τή σειρά, ἀνάλογα μέ τό βαθμό συγγένειας.⁵⁰ Κάθονται αὐτές, οἱ πιό στενές γύρω ἀπό τό κεφάλι του καί οἱ πιό μακρινές γύρω ἀπό τά πόδια του. Λύνουν τά μαλλιά τους καί πολλές φορές χτυποῦν τά στήθη τους, ξεριζώνουν ἢ κόβουν τά μαλλιά τους καί τίς κοτσίδες τους καί τίς ρίχνουν μέσα στό φέρετρο. Οἱ γυναῖκες ξηλώνουν τήν κόκκινη λουρίδα ("μπουγαζί" ἢ "γκάρτζιο"), πού ἔχει τό φουστάνι τους ("βελεσί"), καί συμβολίζει τόν προστάτη τους, καί τή ρίχνουν μέσα στό νεκρό. Ἄν ἔχει πεθάνει ἀδελφός καί ζοῦν ἄλλοι ἀδελφοί, δέν τήν ξηλώνουν ὅλη. Ἡ γυναίκα, ἡ κόρη, ἡ ἀδελφή τήν ξηλώνουν γιά τόν ἄντρα, τόν πατέρα, τόν ἀδελφό· ὅταν αὐτές παντρευτοῦν ἢ ξαναπαντρευτοῦν τήν ξαναβάνουν.⁵¹

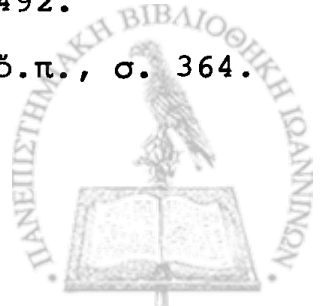

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι ΣΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΥΓΓΕΝΩΝ

1. M. Fortes, The Structure of Unilineal Descent Groups, ὁ.π., σ. 266.
2. Befu Harumi, Classification of Unilineal Bilateral Societies. S. W. J. A. 19 (1963) 335 κέ.
3. Σ. Λ. χφ 2087, ὁ.π., σ. 278. Ἐννοεῖται ὅτι ἐφόσον ὁ γάμος εἶναι πατροτοπικός, πρόκειται γιὰ τοὺς πατροπλευρικούς στενοὺς συγγενεῖς μέ ἐξαίρεση τῆ μητέρα.
4. Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 143, 203, 293, καί 333. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 341 καί 471. Χφ 4095, ὁ.π., σ. 16 καί 63, πρβ. καί τίς ἐκφράσεις " ἔχουμε δικοσύνη" ἢ "δέν τό ξέρεις ὅτι ἔχουμε δικολογιά".
5. Ἰωαν. Π. Κισκήρα, Τά μοιρολόγια ὡς πηγὴ δικαίου τῆς Μάνης. Λακ. Σπ. 2 (1975) 184. Δικ. Β. Βαγιακάκου, Ἡ Ληγοροῦ, ὁ.π., σ. 57-58. Κ. Λ. χφ 4095, ὁ.π., σ. 383.
6. Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 20 καί 341.
7. Ἰωαν. Π. Κισκήρα, Τά μοιρολόγια ὡς πηγὴ δικαίου τῆς Μάνης, ὁ.π., σ. 185. Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 182.
8. Βλ. σχετικά Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 125, 216, 341, 362, 421-22 καί 471. Χφ 4095, ὁ.π., σ. 16, 39, 165, 222 καί 314. Χφ 4094, ὁ.π., σ. 554 καί 555.
9. Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 20, 216 καί 471. Χφ 4095, ὁ.π., σ. 86 καί 165. Ἡ διάκριση γίνεται σέ συγγενεῖς "ἐξ αἵματος" καί συγγενεῖς "ἀπό τὰ θηλυκά". Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 44.
10. Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 183.
1. Στό ἴδιο, σ. 10.
2. Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 216 καί 469. Χφ 4094, ὁ.π., σ. 580.
3. Οὐσιαστικά δημιουργεῖται ἓνα πολὺπλοκο δίκτυο συγγενῶν ἀπὸ τῆ μεριά τῆς γενιᾶς τῶν γιαγιάδων καί τῆς μάνας τους, πού φαίνεται αὐτό περισσότερο σύνθετο, ἀν ὑπολογιστοῦν καί οἱ γάμοι αὐτῶν τῶν συγγενῶν μέ ἄλλες οἰκογένειες.
4. Βλ. γιὰ ὅλες τίς ἀντιλήψεις Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 109, 125, 217, 342 καί 471. Ἐξάλλου ὑπάρχουν περιπτώσεις πού τὰ παιδιά πῆραν παρωνύμια ἀπὸ τῆ μανογενιᾶ ἢ τὴν κυρογενιᾶ τους, ἐπειδὴ ἐμοιαζαν σ' αὐτές.

5. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 471.
6. Γερασ. Δ. Καψάλη, Λακωνικές παροιμίες καί παροιμιώδεις ἐκφράσεις. Λαογρ. 13(1951)261.
7. Σ. Λ. χφ 2087, ὄ.π., σ. 289.
8. Βλ. ὅμοια Σ. Λ. χφ 1004, ὄ.π., σ. 54. Χφ 2363, ὄ.π., σ. 41. Χφ 2366, ὄ.π., σ. 178-9. Χφ 2373, ὄ.π., σ. 118. Κ. Λ. χφ 3892, ὄ.π., σ. 256.
9. Σ. Λ. χφ 2087, ὄ.π., σ. 202-203.
10. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 497.
11. Κ. Λ. χφ 523, ὄ.π., σ. 9. Σ. Λ. χφ 1647, ὄ.π., σ. 143.
12. Π.Π. Καλονάρου, ὄ.π., σ. 55-58.
13. Ἰωαν. Π. Κισκίρα, Τά μοιρολόγια ὡς πηγὴ δικαίου τῆς Μάνης, ὄ.π., σ. 184 καί σημ. 9. Δικ. Β. Βαγιακάκου, Ἡ Ληγοροῦ, ὄ.π., σ. 57-58.
14. Ὡς δικαιολογία προβάλλεται ἀπὸ τοὺς ἄντρες ὅτι δέν ὑπῆρχε διαθέσιμος χρόνος, γιατί οἱ γυναῖκες εἶχαν πολλές δουλειές.
15. Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 41, 44, 92, 128 καί 164.
16. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 95.
17. Βλ. Ἄναργ. Γ. Κουτσιλιέρη, Μανιάτικα Μελετήματα, σ. 155.
18. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 33.
19. Βλ. ὅμοια Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 41, 91 καί 163.
20. Στό ἴδιο, σ. 218.
1. Σέ μιά περίπτωση ἕνας τέτοιος φόνος ἐγίνε κάτω ἀπὸ τίς ἐπόμενες συνθήκες; "ἕνας πατέρας ἔδειρε μέχρι θανάτου ἕναν ἀδερφό, τόν τυλίξανε μέσα σέ δέρμα προβάτου · ὅταν ἦρθε καί τόν εἶδε ὁ ἀδερφός του, σκότωσε τόν πατέρα του". Σέ ἄλλη περίπτωση : "ὁ πατέρας ἦταν λωβός. Τό παιδί εἶχε ρίξει δυναμίτη καί τοῦκοψε τό χέρι καί τό στράβωσε. Τό ἀόματο αὐτό παιδί, μιά φορά ἔσπασε τό πιθάρι. Ἦρθε ὁ πατέρας του καί τό εἶδε καί τό σκότωσε". Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 92.
2. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 249 καί 585. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 492.
3. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 342, καί 580 καί 585. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 364.

4. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 576. καὶ Ἐφημ. "Θάρος", ἔτος 39 ἀρ. 11906 (8 Ἰουν. 1937), σ. 1.
5. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 493.
6. Βλ. σχετικά Κ. Λ.-χφ 4091, ὄ.π., σ. 33. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 93, 128 καὶ 163.
7. Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 41. Χφ 4094, ὄ.π., σ. 307.
8. Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 164.
9. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 165.
10. Σ. Λ. χφ 1004, ὄ.π., σ. 11 καὶ 51.
11. Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 93, 128 καὶ 164.
12. Ἄναργ. Γ. Κουτσιλιέρη, Γαμήλια ἔθιμα τῆς Μάνης, ὄ.π., σ. 163.
13. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 69.
14. Βλ. σχετικά Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 279. Σ. Λ. χφ 2373, ὄ.π., σ. 121.
15. Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 67.
16. Σ. Λ. χφ 601, ὄ.π., σ. 74.
17. Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 233.
18. Μαῦρα φοροῦσαν γιὰ ἓνα χρονικό διάστημα καὶ ὅλες οἱ γυναῖκες τοῦ γένους, γι' αὐτό ἡ Μάνη παρουσίαζε τὴν ὄψη χώρας πένθους. Κ. Λ. Ζαφειρακοπούλου, ἔθιμα τῆς κηδεῖας ἐν Μάνη, ὄ.π., σ. 473. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 439-440.
19. Βλ. σχετικά λεπτομέρειες γι' αὐτά τὰ ἔθιμα Κ. Λ. Ζαφειρακοπούλου, ἔθιμα τῆς κηδεῖας ἐν Μάνη, ὄ.π., σ. 473-77. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 115. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 31. Σ. Λ. χφ 607, ὄ.π., σ. 141. Χφ 2087, ὄ.π., σ. 257 καὶ 283. Χφ 2090, ὄ.π., σ. 141.
20. Τό λείψανο ἐτοιμάζουν ἡλικιωμένες γυναῖκες, συγγενεῖς, ὄχι ὁμως τοῦ σπιτιοῦ, γιὰ νά διατηροῦν τὴν ψυχραιμία τους. Τὸν τάφο ἐπίσης σιάβουν συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ.
21. Βλ. σχετικές λεπτομέρειες. Κ. Λ. χφ 1580, σ. 24-26. (Βασιλικὴ Π. Καργάκου, Μέσα Μάνη 1948). Χφ 4091, ὄ.π., σ. 317 καὶ 318. Σ. Λ. χφ 607, ὄ.π., σ. 33 καὶ 142. Χφ 1292, ὄ.π., σ. 85. Χφ 1647, ὄ.π., σ. 125. Χφ 1777, ὄ.π., σ. 33. Χφ 2090, ὄ.π., σ. 30 καὶ 141. Χφ 2373, ὄ.π., σ. 107 καὶ 110. Γεωργ. Δ. Μανολάκου, Μοιρολόγιον εἰς πολεμιστὴν φονευθέντα ἐν Μπιζανίῳ. Λαογρ. 4 (1914) 677-678, σημ. (boucassin = ὕφασμα), (garzio = εἶδος Μάρτη). Γιὰ μιάν ἐρμη-

νεία καί ἕνα συσχετισμό τοῦ τελευταίου ἐθίμου μέ τήν ἀρχαιότητα, βλ. Κώστα Ρωμαίου, "Ἄγνωστο ἀρχαῖκό "δρόμενο " τελευτῆς. Ἡ πορφύρα ταινία στίς ἐπιτύμβιες "Γραπτές" στήλες στό Μουσεῖο Βόλου. Λαβύρινθος 1 (1973-4) 199-214.

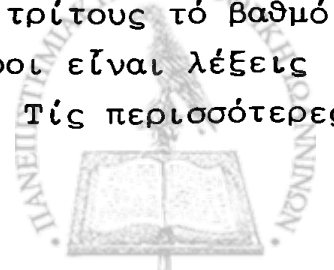
VI

ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΟΡΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΣΥΓΓΕΝΕΙΑΣ

Ἡ μελέτη τῆς ὀρολογίας τῆς συγγένειας εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση τῶν συγγενειακῶν καὶ οἰκογενειακῶν θεσμῶν ἑνός λαοῦ. Οἱ ὄροι τῆς συγγένειας βρίσκονται σχεδόν πάντα σέ ἀμεση σχέση μέ τά κληρονομικά δικαιώματα, τίς συνήθειες τοῦ γάμου καὶ τίς συναισθηματικές σχέσεις τῶν συγγενῶν.¹ Πέρα ἀπ' αὐτά σέ περιοχές, ὅπου γιὰ λόγους ἱστορικούς ἔχουν συμβεῖ κατά τό παρελθόν σημαντικές μετακινήσεις, ἀποτελοῦν αὐτοί ἕνα ἀπό τά σπουδαιότερα μέσα ἐλέγχου καὶ ἐξακριβώσεως μέχρι ποίου βαθμοῦ ἡ ἀνάμειξη τῶν πληθυσμῶν ἔχει ἐπηρεάσει τόν πολιτιστικό καὶ κοινωνικό χαρακτήρα ἑνός λαοῦ. Καί τοῦτο γιὰτί οἱ ὄροι τῆς συγγένειας μιᾶς πολιτισμικῆς ἢ ἐθνικῆς ὁμάδας πολύ δύσκολα μεταβιβάζονται σέ γειτονικούς πληθυσμούς μόνο ἐξωτερικά "ἐξ ἀκοῆς". Συνήθως, ἐπειδή ἡ χρήση τῶν ὄρων αὐτῶν γίνεται μέσα στήν οἰκογένεια, γιὰ νά διαδοθοῦν οἱ ὄροι τῆς συγγένειας, πρέπει νά λειτουργήσῃ σέ σημαντικό βαθμό ὁ κοινωνικός μηχανισμός τῆς ἐξωγαμίας τῆς πολιτισμικῆς ὁμάδας. Ἡ ἀνίχνευση ἐπομένως σημαντικοῦ ποσοστοῦ τέτοιων ξένων ὄρων σέ μιὰ γλώσσα ἢ σ' ἕνα ἰδίωμα πληθυσμοῦ, ἀποδεικνύει ἔμμεσα καὶ τό σημαντικό βαθμό ἐπιμειξίας του μέ ἄλλους πληθυσμούς. Ἡ ἐξέταση λοιπόν τῶν ὄρων συγγένειας στή Μάνη εἶναι χρήσιμη γιὰ νά ἐρευνήσουμε τὴν ἐθνογενετική διαδικασία, μέ τὴν πλατιά καὶ τὴ στενή ἔννοια, τοῦ πληθυσμοῦ τῆς.

Στή σύγχρονη ἐπιστήμη ἔχουν ἀναπτυχθεῖ πολλοί μέθοδοι μελέτης τῆς ὀρολογίας τῆς συγγένειας. Πρῶτα ἔχουμε τὴ συστηματική μέθοδο κατὰ τὴν ὁποία οἱ ὄροι ἐξετάζονται ὡς ἕνα σύστημα συγγένειας. Μέ τό σύστημα αὐτό σέ συνδυασμό καὶ μέ τὴν πατρογραμμική καὶ μητρογραμμική καὶ καταγωγή καθορίζεται καὶ ὁ τύπος τοῦ συστήματος συγγένειας ἑνός λαοῦ.² Ἐχουμε κατόπιν τὴν ἐξέταση τῶν ὄρων ἀπό ἀποψη ἐτυμολογική ἢ ἱστορική κατὰ τὴν ὁποία οἱ ὄροι, ὅταν ἀναλυθοῦν, μποροῦν νά δώσουν στοιχεῖα παλαιότερης συγγενειακῆς ὀργανώσεως.³ Τέλος, ἔχουμε τὴν ἐξέταση τῆς ὀρολογίας ἀπό τὴν ἀποψη τῆς ἐθνικῆς προελεύσεως. Ἡ τελευταία μέθοδος μᾶς διευκολύνει κυρίως στή λύση σημαντικῶν ἐθνολογικῶν προβλημάτων ἑνός πληθυσμοῦ.

Οἱ ὄροι τῆς συγγένειας χωρίζονται σέ δύο βασικές κατηγορίες : α) σέ ὄρους ἀναφορᾶς καὶ β) σέ ὄρους προσφωνήσεως. Οἱ πρῶτοι εἶναι λέξεις πού χρησιμοποιοῦνται ἀπό τοὺς συγγενεῖς, γιὰ νά δηλώσουν σέ τρίτους τό βαθμό ἢ τὴ σχέση συγγένειας, πού ἔχουν δύο πρόσωπα. Οἱ δεύτεροι εἶναι λέξεις πού ἐκφωνοῦνται κατὰ τὴν κλήση τοῦ συγγενικοῦ προσώπου. Τίς περισσότερες

φορές οι ὄροι ἀναφοῶς εἶναι διαφορετικοί ἀπό τούς ὄρους προσφωνήσεως, ἄλλοτε πάλι εἶναι ἴδιοι, δέν μεταβάλλονται.

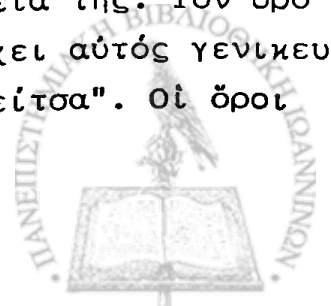
Ἰδιαίτερες κατηγορίες ὄρων ἀναφοῶς ἢ προσφωνήσεως, τουλάχιστον στή Μάνη, εἶναι ἐκεῖνοι πού χρησιμοποιοῦνται κατά ἀπό τό κράτος ἰδιαίτερης ψυχολογικῆς καί συναισθηματικῆς καταστάσεως. Αὐτοί οι ὄροι θά μπορούσαν νά ὀνομαστοῦν μεταφορικοί, συναισθηματικοί ἢ ποιητικοί.

Ἀρχίζουμε μέ τούς ὄρους αἱματοσυγγένειας στή Μάνη. Ὅροι ἀναφοῶς γιά τούς πιό στενοῦς συγγενεῖς, γιά τούς γονεῖς⁴ εἶναι : "γονικά", "γονιάτες", "γονῆδες" : Γιά τόν πατέρα⁵ : "πατέρας", "κύρης" καί "ἀφέντης" παλαιότερα & σήμερα μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ καί ὁ ὄρος "ἀφεντικό" · π.χ. "νά δοῦμε τί θά πεῖ τό ἀφεντικό".⁶ Οἱ παραπάνω ὄροι χρησιμοποιοῦνταν παλαιότερα καί ὡς ὄροι προσφωνήσεως. Σήμερα ὁμως αὐτοί περιπίπτουν συνεχῶς σέ ἀχρηστία καί ἀντικαθίστανται ἀπό τόν κοινό ὄρο "μπαμπάς", ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖται καί στήν ἀναφορά καί στήν προσφώνηση. Γιά τήν μητέρα⁷ ἀντίστοιχοι ὄροι ἀναφοῶς καί προσφωνήσεως εἶναι : "μάνα", "μητέρα" καί κατά τή νεώτερη ἐποχή "μαμά". Παρατηροῦμε ὅτι στούς ὄρους γιά τόν πατέρα καί τή μητέρα, δέν ὑπάρχει διαχωρισμός σέ ὄρους ἀναφοῶς καί προσφωνήσεως. Γιά τίς παλαιότερες γενεές ἔχουμε τούς ὄρους : γιά τόν πατέρα τοῦ πατέρα καί τῆς μητέρας, τόν παππού δηλ., "πάππος".⁸ Παλαιότερα γινόταν χρήση καί γι αὐτόν τοῦ ὄρου "ἀφέντης". Ἡ γιαιγιά λέγεται καί προσφωνεῖται "κυρά" καί "κυρούλα".⁹ Οἱ ὄροι αὐτοί χρησιμοποιοῦνται καί γιά τή μητέρα τοῦ πατέρα καί γιά τή μητέρα τῆς μητέρας. Ὁ ὄρος "γιαιγιά" εἶναι νεώτερος καί ἀντικαθιστᾷ βαθμιαῖα τόν ὄρο κυρά. Ὁ προσπάππος λέγεται "προσπάππος" καί συνηθέστερα "παππούλης".¹⁰ Ὁ ὄρος "παππούλης" χρησιμοποιεῖται καί ὡς ὄρος προσφωνήσεως. Μέ τόν ὄρο ὁμως αὐτό χαρακτηρίζονται καί οἱ παλαιότεροι ἀρρενογονικοί πρόγονοι · π.χ. "ὁ παππούλης μου (= γενάρχη) ἦρθε ἀπό τό Μυστρά". Ἡ σημασία τοῦ ὄρου εἶναι ὅτι μεταθέτει τήν ἀπομακρυσμένη συγγένεια σέ στενότερο συγγενικό βαθμό, πράγμα πού δείχνει τή συνοχή τῆς ἀρρενογονικῆς ὁμάδας. Μέ τόν ὄρο "παππούλης" προσωνεῖται ἐπίσης καί ὁ ἱερέας.¹¹ Τά παιδιά τῶν παιδιῶν λέγονται καί καλοῦνται ἀντίστοιχα, χωρίς διάκριση πατρικῆς ἢ μητρικῆς γραμμῆς, "ἀγγόνια", "ἐγγονας" (ἐγγονός) , "ἐγγονή", "διγγόνια" κτλ.

Ὅσον ἀφορᾷ τούς "ἐκ πλαγίου" στενοῦς συγγενεῖς, οἱ ἀδελφοί λέγονται καί προσφωνοῦνται "ἀδερφός", "ἀδέρφια" (ἀδρεφός, ἦ, ι). Ὅμως ἀπό τήν Ἀρεόπολη καί κάτω χρησιμοποιοῦνται καί οἱ ὄροι, ἀντίστοιχα, "καφός" καί "καφή" (πλ. καφάδες),¹² πού εἶναι γνωστοί καί στήν ὑπόλοιπη Μάνη. Οἱ ἄλλ-

λοι Μανιάτες πάντως, αν και γνωρίζουν τή σημασία τῶν λέξεων, δέχονται ὅτι κανονική χρήση τους γίνεται μόνο στή Μέσα Μάνη. Χαϊδευτικότερα οἱ ὄροι ἐκφέρονται "καβοῦτσος"-α, "καβούτσια" (καβούκια).¹³ Οἱ ὄροι αὐτοί χρησιμοποιοῦνται σάν ὄροι προσφωνήσεως σέ ὅλη τή Μάνη καί γενικότερα, μέ τή σημασία τοῦ στενοῦ συγγενῆ, ὅπως τῶν ἀμφιπλευρικῶν ξαδέλφω^ν, δηλ. καί ἀπό τόν πατέρα καί ἀπό τήν μητέρα καθώς καί γιά τούς φίλους καί τά ἀγαπητά πρόσωπα.¹⁴ Στήν Ἐξω Μάνη καί εἰδικότερα στόν τέως δῆμο Λεύκτρου οἱ πιά πάνω ὄροι χρησιμοποιοῦνται ἐπιπλέον καί μέ τήν ἐννοια τῶν "πνευματικῶν" ἀδελφῶν (παιδιῶν πού ἔχει βαπτίσει ὁ ἴδιος νόος).¹⁵ Ὅροι γιά τούς μεγαλύτερους ἀδελφούς ὑπάρχουν, ἀλλά μόνο στήν Ἐξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη. Οἱ ὄροι αὐτοί εἶναι : ἀπό τά μικρότερα ἀδέλφια γιά τό μεγαλύτερο ἀδελφό, ὄρος ἀναφορᾶς καί προσφωνήσεως ὁ "κυρίτσης" (καί στήν παιδική γλώσσα "τσιτσης"¹⁶), γιά τή μεγαλύτερη ἀδελφή "κυράτσα" (καί στήν παιδική γλώσσα "τσιάτσα").¹⁷ Οἱ παραπάνω ὄροι γιά τούς μεγαλύτερους ἀδελφούς εἶναι πανελλήνιοι, συναντῶνται ὅμως ἰδιαίτερα στήν Πελοπόννησο. Στή Μάνη, ὅπως ἐξάγεται ἀπό τήν ἐπιτόπια ἐρευνά μου, συναντᾶται ὁ πρῶτος (κυρίτσης - τσιτσης) ὡς τήν Καρδαμύλη, ὁ δεύτερος (κυράτσα - τσιάτσα) ὡς τό Οἶτυλο καί τήν Καρυοῦπολη.¹⁸ Ὁ ὄρος τσιάτσα μάλιστα ἔχει κακή σημασία στήν ὑπόλοιπη Μέσα Μάνη, σημαίνει τήν "πρόστυχη", ὅπως μοῦ εἶπαν. Πρέπει ὅμως νά θεωρεῖται βέβαιο ὅτι οἱ ὄροι αὐτοί παλαιότερα ἦταν σέ χρήση καί στήν ὑπόλοιπη Μάνη. Ἡ ἐξακριβωμένη αὐτή διαφοροποίηση στούς ὄρους συγγένειας τῶν μεγάλων ἀδελφῶν ὅπωςδήποτε ἔχει σχέση μέ τήν ἱεραρχία τῶν ἀδελφῶν μέσα στή σύνθετη οἰκογένεια καί δίχως ἄλλο πρέπει νά συνδέεται στενά μέ τό γεγονός, ὅτι ἐκεῖ ἡ διευρυμένη οἰκογένεια ἦταν πιά πολυάριθμη καί πιά σταθερή σέ χρονική διάρκεια.

Οἱ "ἐκ πλαγίου" στενοί συγγενεῖς τοῦ πατέρα καί τῆς μητέρα, δηλ. οἱ θεῖοι, καθορίζονται ὡς ἐξῆς : μέ τόν ὄρο ἀναφορᾶς καί προσφωνήσεως "μπάρμπας"¹⁹ δηλώνεται ὁ θεῖος καί ἀπό τίς δύο πλευρές ἀμφιπλευρικά κάποτε ὅμως γίνεται χρήση στή προσφώνηση καί τοῦ ὄρου "σεβαστός" (μπάρμπας).²⁰ Ὁ ὄρος μπάρμπας ἔχει βλάχικη ἀφετηρία καί συναντιέται σέ ὅλο τόν ἐλληνικό χῶρο, ἐκτός ἀπό τήν Κύπρο.²¹ Ἡ σημασία τοῦ γεγονότος αὐτοῦ δέν ἔχει, νομίζουμε, ἀκόμα βρεῖ τήν ὀριστική ἱστορική ἐρμηνεία της. Τόν ὄρο "θεῖος" παλαιά χρησιμοποιοῦσαν σπανιότερα. Τώρα ὅμως ἔχει αὐτός γενικευθεῖ. Ἡ θεία δηλώνεται μέ τούς ὄρους "θεία" (θειά), "θειτσα". Οἱ ὄροι

αυτοί χρησιμοποιούνται και στην αναφορά και στην προσφώνηση. Δύο άλλοι όροι επίσης που κατ' επέκταση καθορίζουν τους δύο αυτούς συγγενείς είναι : "κυρίτσης" και "τσιάτσα".²² Οι όροι αυτοί συναντιώνται ως τους τέως δήμους Μαλευρίου και Καρυουπόλεως.²³ Τά παιδιά των αδελφιών (αδελφής -οῦ) λέγονται και προσφωνούνται χωρίς διάκριση γραμμής "άνίψια", "άνιψιός", "άνιψιά", "άνίψι".

Προχωρούμε στην εξέταση των όρων για τα παιδιά των αδελφών των γονιών. Τά ξαδέλφια λέγονται και προσφωνούνται "ξαδέρφια", "Ξάδερφος" (Ξάδρεφος), "Ξαδέρφισσα" (Ξαδρέφισσα).²⁴ Στην αναφορά γίνεται επίσης μερικές φορές διάκριση και της γενεάς και του βαθμού : π.χ. "πρωτοξάδερφος", -η, "δευτεροξάδερφος", -η. Εκτός όμως από τους σταθερούς αυτούς όρους μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως όροι προσφωνήσεως και για έκδηλωση αγάπης, όπως ήδη αναφέραμε, και οι όροι "καβούτσια", "καβούτσος"-α, καθώς και όροι "αδέρφια", "αδερφός", "αδερφή", για τους ξαδέλφους και από τις δύο πλευρές. Η χρήση όλων των παραπάνω όρων καθορίζουν και το χαρακτήρα της συγγένειας στη Μάνη, που είναι άμφιπλευρική.²⁵

Τά παιδιά σε σχέση με τη σειρά γεννήσεως δηλώνονται με τους όρους : "πρωτογέννητος", "δευτερογέννητος", "πρωτονηγιός", "δευτερογιός" στην Έξω Μάνη,²⁶ ο "πρώτος", ο "μεγάλος", ο "δεύτερος", ο "μικρός" στη Μέσα Μάνη.²⁷ Επίσης τό τελευταίο παιδί, γενικά σ' όλη τη Μάνη λέγεται "άπογέννη".²⁸ Στην Έξω Μάνη κυρίως ακούγονται και οι όροι, "στερνοπαίδι", "στερνοπούλι", "στερνογέννη", "όψιμοπαίδι", "Βενιαμίν".²⁹ Μεταξύ σοβαρού και άστείου λέγεται αυτό επίσης "γεροντόσπορος". Τά παιδιά από άλλο πατέρα ή μητέρα καλούνται "προγόνια", "προγονός", -ή, "μητροπαίδια".³⁰ Τά αδέρφια από άλλο πατέρα καλούνται "μηλαδέρφια", από άλλη μητέρα "μητραδέρφια", "μητροκαφοί" ή γενικά όλα "άντιλαδέρφια".³¹ Τά δίδυμα λέγονται "διπλάρια", "διπλάρικα".³²

Οι συγγενείς "έξ άγχιστείας" λέγονται συλλογικά "πεθερικό", "πεθερικό".³³ Οι πεθεροί μεταξύ τους, καθώς και οι συγγενείς έξ άγχιστείας, λέγονται και προσφωνούνται "συμπέθεροι" (συμπέθερος, -α).³⁴ Η νύφη καλεί τον πεθερό "πατέρα" και παλαιότερα "άφέντη", την πεθερά "μάνα".³⁵ Οι όροι αυτοί είναι μάλλον γενικοί, στά χωριά όμως του τέως δήμου Καρδαμύλης και Άβίας (Λιασίνοβα, Γαϊτσές, Έξωχώρι, Πηγάδια) παρατηρούμε μικρή διαφοροποίηση. Έπειδή, όμως μου αναφέρθηκε η νύφη δύσκολα μπορεί να φωνάξει

τήν πεθερά μάνα, τήν καλεῖ γιαγιά δηλ. κυρά.³⁶ Ἐπίσης στά Πηγάδια ἡ νύφη φωνάζει τήν πεθερά "μανάλω" (μάνα λέω;).³⁷

Ἄπό τά παραπάνω παραδείγματα φαίνεται ὅπωςδήποτε ἡ μεγαλύτερη σταθερότητα τῆς σύνθετης οἰκογένειας στίς περιοχές αὐτές. Ἡ νύφη προσφωνοῦσε τά πεθερικά τῆς ἀντίστοιχα "ἀφέντη" καί "κυρά". Ἀργότερα ὁ ὄρος κυρά κατέληξε νά σημαίνει μόνο τή γιαγιά σχεδόν σέ ὅλη τή νότια Πελοπόννησο. Ἄλλωστε σέ πολλές περιπτώσεις μοῦ ἀναφέρθηκε ὅτι ἡ νύφη, γιά ἀστεῖο μπορούσε νά πῆ τήν πεθερά τῆς κυρά Μαρία, κυρά Γιώργαινα. Τόν κουνιάδο ἡ νύφη τόν ἔλεγε καί τόν προσφωνοῦσε "ἀφέντη". Στά μοιρολόγια μάλιστα ὁ ὄρος ἐπαναλαμβάνεται ἀρκετά συχνά. Πρέπει ἐξάλλου γιά τόν κουνιάδο νά γινόταν χρήση τοῦ ὄρου "κυρίτση", τουλάχιστον στήν Ἐξω Μάνη, γιάτί αὐτός χρησιμοποιεῖται σέ χωριά πού συνορεύουν μέ τή Μάνη στήν ἐπαρχία Λακεδαιμόνος. Ὁ ὄρος ἀκούγεται μέ αὐτήν τήν ἔννοια στήν περιοχή ἰδιαίτερα τῆς Μπαρδούνιας. Τό ἴδιο πρέπει νά ἰσχύει καί γιά τόν ὄρο "κυράτσα" πού θά ἦταν σέ χρήση ἀπό τή νύφη γιά τήν κουνιάδα. Ὡς ὄροι ἀναφορᾶς γιά τούς ἀδελφούς τοῦ ἀντρα ἢ τῆς γυναίκας χρησιμοποιοῦνται οἱ λέξεις "κουνιάδος", -α. Τελευταῖα πάντως τά πράγματα ἔχουν ἀπλοποιηθεῖ καί οἱ παραπάνω ὄροι προσφωνήσεως ἀντικαθίστανται μέ τά μικρά ὀνόματα. Ὁ γαμπρός περιορισμένα καί μέ δυσκολία χρησιμοποιεῖ γιά τόν πεθερό καί τήν πεθερά τούς ὄρους "πατέρα" καί "μάνα". Συνήθως ἀναφέρεται σ' αὐτούς, ἢ τούς προσφωνεῖ κάποτε μέ τούς ὄρους ὁ "γέρος", ἢ "γριά".³⁸ Ἐνας γαμπρός ἔλεγε τόν πεθερό "κουμπάρο". Θεωρεῖται ὅμως μεγάλη ἐνδειξη σεβασμοῦ, νά τούς προσφωνεῖ πατέρα καί μάνα.³⁹ Ὁ πεθερός τό γαμπρό τόν καλεῖ καί τό λέγει "γαμπρό" καί τή νύφη "νύφη". Οἱ κουνιάδοι ἐπίσης χρησιμοποιοῦν τούς ἴδιους ὄρους γιά τούς ἀντρες ἢ τίς γυναῖκες τῶν ἀδελφῶν του. Οἱ σύγγαμβροι καλοῦνται ἀμοιβαῖα "μπαντζανάκηδες", καί οἱ συννυφάδες, "συννούφισσες", "συννυφάδες".⁴⁰ Ἡ γυναίκα τόν ἀντρα τῆς τόν λέει καί τόν προσφωνεῖ ὁ "νοικοκύρης", ὁ "ἀφέντης" π.χ. ὁ "ἀφέντης μου", ὁ "νοικοκύρης μου" καί οἱ πιό ἡλικιωμένες ὁ "γέρος μου".⁴¹ Ὁ ἀντρας καλεῖ τή γυναίκα του ἢ "νοικοκυρά μου" καί ὁ ἡλικιωμένος ἢ "γριά μου".⁴² Τελευταῖα ὅμως οἱ παραπάνω ὄροι ἔχουν ἀντικατασταθεῖ μέ τά μικρά ὀνόματα.

Ἐκτός ἀπό τούς παραπάνω ὄρους, οἱ ὁποῖοι εἶναι βασικά ὄροι συγγένειας, χρησιμοποιοῦνται, ὅπως ἀναφέραμε, καί ἄλλοι ὄροι, ποιητικοί: γιά τό ἀγόρι καί καμιά φορά καί γιά τό κορίτσι, "κορώνα", "κορώνι", γιά τό ἀγόρι ἐπίσης "κοῦρος", "πασάς"⁴³, γιά τό μοναχογιό "κρεμαντούρι τοῦ σπιτιοῦ"⁴⁴, γιά τήν κοπέλα "χήνα-χηνάρα".⁴⁵ Μιά ἄλλη σειρά ὄρων πού χρησιμο-

ποιούνται ως ὄροι προσφωνήσεως κατά τήν κηδεΐα ἢ ὄροι ἀναφορᾶς στά μοι-ρολόγια εἶναι "ἀδέρφι - ἀδέρφι" γιά τό νεκρό, ἄσχετα ἀπό συγγένεια καί ἀνάλογα μέ τήν ἡλικία· "ἀφέντη, ἀφεντάκη" γιά τούς μεγαλύτερους συγγενεῖς ἄσχετα ἀπό συγγένεια· "μπαρμπούλη", "μπαρμπούλια" γιά τό θεῖο καί μάνα, "μανίτσα", "κυρούλα" γιά τίς μεγαλύτερες γυναῖκες ἄσχετα ἀπό συγγένεια.⁴⁶ Οἱ ὄροι αὐτοί καθορίζονται ἀπό τή συναισθηματική καί ψυχολογική κατάσταση τῆς στιγμῆς ἐκείνης. Ἐχουν ὁμως σημασία γιά τήν κατανόηση τῆς γενικότερης ψυχολογίας σέ σχέση μέ τήν ὀρολογία τῆς συγγένειας τῶν Μανιατῶν. Μερικοί ἐξάλλου ἀπ' αὐτούς ἐνδέχεται νά χρησιμοποιοῦνταν παλαιότερα ὑπό κανονικές συνθῆκες.

Ἀπό ὄλους τούς παραπάνω ὄρους οἱ περισσότεροι χρησιμοποιοῦνται σέ μερικές περιπτώσεις καί γιά ξένους ως ὄροι τιμητικῆς προσφωνήσεως, π.χ. "παπούλης", "μπάρμπας", "κυρίτσης", "θεία" (π.χ. μπάρμπα Πέτρος, κυρίτσης Νικόλας, θεία Μαρία). Ἐπίσης "ἀφέντη", "κυρίτση" γιά ἓνα νεαρό ἄντρα ἢ ἀκόμα καί γιά ἓνα μικρό ἀρσενικό παιδί.

Ἀπό τή μελέτη τῶν ὄρων μποροῦμε νά καταλήξουμε στά ἐξῆς συμπεράσματα : ἡ συγγένεια στούς Μανιάτες ἄσχετα ἀπό τήν πατρογραμμική καταγωγή, ὅπως καί σ' ὄλους τούς ἄλλους Ἕλληνες, εἶναι ἀμφιπλευρική.⁴⁷ Αὐτό φαίνεται ἀπό τή χρήση τῶν ὄρων ξαδέρφια (ἀδέρφια), ἀνίψια πού χρησιμοποιοῦνται ἀμφιπλευρικά. Οἱ ὄροι πού ἐξετάσαμε δέν παρέχουν περιθώριο γιά νά ὑποθέσουμε ὅτι κάποτε ἡ συγγένεια στούς Μανιάτες δέν ἦταν ἀμφιπλευρική. Μέ ἄλλα λόγια δέν ὑπάρχει ἡ δυνατότητα νά ἀνιχνεύσουμε διαφορετική ὀργάνωση τῶν συγγενικῶν σχέσεων στή Μάνη ἀπό τήν ἀρχαιότητα ὡς σήμερα. Τοῦτο εἶναι σημαντικό στό βαθμό πού ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ προτεινόμενη ἐγκατάσταση τῶν Σλάβων στή Μάνη κατά τό Μεσαίωνα δέν ἄφησε κανένα ἴχνος διαφορετικῆς δομῆς στή συγγένεια, ἀφοῦ εἶναι γνωστό ἀπό νεώτερες μελέτες ὅτι οἱ Σλάβοι κατά τήν ἐγκατάστασή τους στή Βαλκανική δέν εἶχαν ἀμφιπλευρικό σύστημα συγγένειας.⁴⁸

Ἡ χρήση ἐξάλλου τῶν ὄρων κυρίτσης γιά τό μεγαλύτερο ἀδελφό, κυρίτσης, ἀφέντης καί κυράτσα γιά τόν κουνιάδο καί τήν κουνιάδα ἀπό τή νύφη δείχνει τή σημασία τῆς ἡλικίας στίς σχέσεις τῶν συγγενῶν καθώς καί τή μειονεκτική θέση τῆς νύφης στό σπίτι, ὅπου ἔχει ἐγκατασταθεῖ. Ἀντίθετα ἡ χρήση τῶν ὄρων πατέρα, μάνα ἀπό τή νύφη γιά τό πεθερικό της ἀποδεικνύει τόν ἀσταθῆ τύπο τῆς σύνθετης οἰκογένειας στή Μάνη. Αὐτό βρῖσκεται σέ ἀντιστοιχία μέ τό γεγονός ὅτι κατά κανόνα στό χρονικό διάστημα συμβιώσεως τῆς νύφης μέ τό πεθερικό της εἶναι μᾶλλον μικρό. Ὅσον ἀφορᾶ τούς ὄ-

ρους αφέντη για τόν πεθερό, πατέρα, άντρα, κουνιάδα ακόμα και για τό μικρό παιδί, δηλώνουν τήν επικρατέστερη θέση του άνδρικοϋ στοιχείου στή μανιάτικη οίκογένεια.

Ός πρός τήν έθνική προέλευση τών ὄρων συγγένειας μέ έξαίρεση τούς ὄρους μάρμπας και τούς ἀμφίβολης προελεύσεως ὄρους καφός, -ή δέν ἀποδεικνύεται ἡ χρήση ἀλβανικῶν και σλαβικῶν ὄρων συγγένειας. Εἶναι ἀξιωμαίωτο ὅτι ἐνῶ στίς ἀλβανόφωνες περιοχές και τά περίχωρά τους, τῆς ὀρεινῆς Τριφυλίας και τῆς βόρειας Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς, συναντᾶται ὁ ὄρος "λάλας" πού σημαίνει μέγας ἀδελφός και παρά τήν ἀποδειγμένη ιστορικά ἐγκατάσταση Ἄρβανιτοηπειρωτῶν στή Μάνη, ὁ ὄρος αὐτός δέν ὑφίσταται. Σέ σχετικές μάλιστα ἐρωτήσεις ἀν αὐτός ὁ ὄρος συναντᾶται ἐκεῖ, οἱ πληροφορητές στήν Ἐξω Μάνη ἀπάντησαν ὅτι ἡ λέξη "λάλας" εἶναι παρατσούκλι, βρισιά (π.χ. "ἀντε βρέ λάλα (= χαζέ)"),⁴⁹ αὐτό μᾶς ὁδηγεῖ ἴσως στό συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐγκατάσταση τών Ἄρβανιτοηπειρωτῶν δέν ὑπῆρξε τόσο μαζική ἢ κι ἀν ὑπῆρξε, ἐκμηδενίστηκε ἀπό ἐλληνικό βυζαντινό στοιχεῖο πού ὑπῆρχε ἐκεῖ ἢ εἰσέρρευσε κατά τή διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀπουσιάζουν ἐπίσης οἱ ὄροι "βάβω" (σλαβικός) και "νόνα" (ἰταλικός) πού σημαίνουν θεία, γιαγιά και χρησιμοποιοῦνται στήν ὑπόλοιπη Πελοπόννησο. Ἡ χρήση ἀπεναντίας τών ὄρων κύρης, κυρίτης, κυράτσα (τσιτίτης, τσιάτσα) πού ἔχουν ἀναμφισβήτητα βυζαντινή προέλευση, γιατί οἱ καταλήξεις -ίτης, -άτσα (-ίτσα) ἔχουν ἐπίδοση στό βυζαντινό λεξιλόγιο και στά ὀνόματα π.χ. Νικολίτης, Μανωλίτης, μᾶς ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι στήν ὀρολογία τῆς συγγένειας επικρατεῖ τό ἐλληνοβυζαντινό στοιχεῖο, ὅπως και σέ ἄλλες ἐκδηλώσεις του λαϊκοῦ πολιτισμοῦ τών Μανιατῶν (τύποι ἐπωνύμων, λατρεία, ὄχυροματικά ἔργα-πύργοι, τέχνη).

Οἱ ὄροι τῆς συγγένειας μέ τήν πάροδο του χρόνου στή Μάνη ἀπλοποιοῦνται. Οἱ ὄροι πού διαφοροποιοῦν τούς συγγενεῖς κατά σειρά γεννήσεως και φύλο περιορίζονται, χάνονται και βαθμιαῖα επικρατεῖ ἡ κοινή ὀρολογία.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΟΡΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΣΥΓΓΕΝΕΙΑΣ

1. A. R. Radcliffe-Brown, *The Social Organization of Australian Tribes, (Kin Terms and Kin Behaviour)*. Oceania 1(1930)426-56.
2. Βλ. G. P. Murdock, *Social Structure*, Λονδίνο 1965, σ. 226 κέ.
3. Στο ίδιο, 323 κέ.
4. Ν. Β. Φαρδύ, ὀ.π., σ. 192. Κ. Λ. χφ 4091, ὀ.π., σ. 314. Γ. Δ. Μανολάκου, *Μοιρολόγι τοῦ βασιλιᾶ*. Λαογρ. 4(1913)275.
5. Βλ. Σ. Λ. χφ 209, ὀ.π., σ. 116. Κ. Λ. Χφ 66, ὀ.π., σ. 4. Χφ 3892, ὀ.π., σ. 256. Χφ 4094, ὀ.π., σ. 112, 202 καί 379. Χφ 4091, σ. 19, 82, 263, καί 400. André Mirambel, *Etude Descriptive du parler Magnote*, σ. 32. Ι. Φαρδύ, ὀ.π., σ. 191 καί 195. Δημ. Β. Δημητράκου - Μεσίσκλη, ὀ.π., σ. 46.
6. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 379.
7. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 141 καί 202. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 19, 55 καί 263.
8. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 202, 286, 332, 379 καί 418. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 461.
9. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 19, 55, 106, 286, 332, 379 καί 418. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 19, 55, 82, 137, 263, 359, 400 καί 461.
10. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 19, 141 καί 202.
11. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 19.
2. Πιθανή ἔτυμολογία τῆς λέξεως ἔχει προταθεῖ ἀπό τό "καλαδερφός", κα-φός, δηλ. ἀπό τήν παιδική γλώσσα, βλ. Δ. Γεωργακᾶ, *Ἐτυμολογικά*. Byzant. Neugr. Jahr. 14(1938)77-79 καί Φαίδ. Ἰ. Κουκουλέ, *Ἐτυμολογικά*, Ἀθηνᾶ 57(1953)207.
3. Κ. Λ. χφ 4091, ὀ.π., σ. 55, 263 καί 400.
4. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 145. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 19, 263 καί 400.
5. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 202. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 461.
6. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 141, 418, 522, 547 καί 558.
7. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 332, 419, 449, 522, 547 καί 558. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 461. Κατά τοὺς πληροφορητὲς ἀπὸ τοὺς ὄρους κυρίτσης καί κυράτσα (ἀκούγονται κυρίῃς, κίεραῖια) σχηματίζονται οἱ ἀντίστοιχοι τσίτσης καί τσιάτσα.

8. Είδικότερα ὁ ὄρος τσιάτσα μοῦ δόθηκε στό χωριό Κάτω Καρέα, ἀλλά ὄχι καί στό ἀπέναντι χωριό Βαχό. Κ. Λ. χφ. 4095, ὄ.π., σ. 353.
9. Ὁ ὄρος εἶναι γενικός σέ ὄλη τή Μάνη, ὄπως καί σ' ὄλη τήν Ἑλλάδα.
10. Ἡ σχετική πληροφορία προέρχεται ἀπό τήν περιοχή τῆς Λάγειας τῆς ἐπαρχί-
ας Γυθείου. Κ. Λ. χφ 3892, ὄ.π., σ. 256. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 395 καί 406.
11. Ἡ βλάχικη λέξη *barbatu* (ἀπό τή λατινική *barba* - γενειάς) πού σημαίνει
μεγάλος, ἡλικιωμένος φαίνεται ὄτι μετέπεσε στήν ἔννοια τοῦ σεβαστοῦ,
συγγενικοῦ προσώπου, βλ. Κ. Νικολαΐδου, Ἑτυμολογικόν λεξικόν τῆς Κου-
τσοβλαχικῆς γλώσσης, ἐν Ἀθήναις 1909. σ. 313.
12. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 141, 418, 419 καί 426.
13. Τά μικρά παιδιά ἀκοῦν τούς γονεῖς τους νά φωνάζουν τούς μεγαλύτερους ἀ-
δελφούς μέ τούς ὄρους αὐτούς καί τούς χρησιμοποιοῦν, ὄπως τούς ἀκοῦν.
Φυσικά ὄμως τότε ἡ σημασία τους ἀλλάζει. Ἐν συνεχείᾳ οἱ ὄροι χάνουν λό-
γω τῆς κοινωνικῆς ἐξελίξεως τήν πρώτη τους σημασία καί κρατοῦν τή δεύτερη.
14. Οἱ ὄροι αὐτοί εἶναι νεώτεροι στήν ἑλληνική γλώσσα καί ἔχουν ἀντικαταστή-
σει τούς παλαιότερους ὄρους ἀνιψιό, ἀνιψιά μ' αὐτή τή σημασία. Οἱ τελευ-
ταῖοι ὄροι μέ τήν παλαιά σημασία τους εἶναι σέ χρήση μόνο στήν Κύπρο
καί τήν Καππαδοκία, βλ. Φαιδ. Ἰ. Κουκουλέ, Εὔσταθίου Θεσσαλονίκης ὄ.π.,
σ. 262 κέ.
15. Ἡ χρήση τῶν ὄρων "Ξαδέρφια" δίνει ὄρολογία συγγένειας γιά τά Ξαδέρφια
τύπου Ἑσκιμῶν (*Eskimo system*), ἡ δέ χρήση τῶν ἄλλων ὄρων πού εἶναι λι-
γότερο σταθερή ὄρολογία τῶν Ξαδελφιῶν τύπου Χαβάης (*Hawaiian system*). Τά
δυό αὐτά ἀμφιπλευρικά συστήματα ὄνοματολογίας τῶν Ξαδελφιῶν σέ συνδυασμό
μέ τήν πατρογραμμική καταγωγή καθορίζουν τό σύστημα συγγένειας στή Μάνη
στόν τύπο Γουϊνέας (*Guinea system*), βλ. σχετικά G. P. Murdock, ὄ.π., σ.
235.
16. Κ. Λ. χφ 1462, ὄ.π., σ. 4. Σ. Λ. Χφ 2087, ὄ.π., σ. 207.
17. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 263.
18. Κ. Λ. χφ 1523, ὄ.π., σ. 40. Χφ 4094, ὄ.π., σ. 56, 203, καί 333. Χφ 4091,
ὄ.π., σ. 401.
19. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 20, 56, 107 καί 142.
20. Κ. Λ. Χφ 1523, ὄ.π., σ. 175. Χφ 4094, ὄ.π., σ. 145. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 229
καί 348.

1. Κ. Λ. χφ 1523, ὄ.π., σ. 135. Χφ 4094, ὄ.π., σ. 110-111 καί 145. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 229 καί 155. Σ.Λ. χφ 1004, ὄ.π., σ. 9.
2. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 33 καί 142.
3. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π.σ., 455. Ἰωάν. Π. Κισκήρα, Τά μοιρολόγια ὡς πηγὴ Δικαίου τῆς Μάνης, ὄ.π., σ. 185.
4. Κ. Λ. χφ 1580, ὄ.π., σ. 3.
5. Βλ. γιὰ τοὺς ὄρους αὐτοὺς Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 20, 56, 202, 286, 333 καί 379. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 19, 400, καί 461. Χφ 3892, ὄ.π., σ. 256.
6. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 418.
7. Στό [διο. Ὁ ὄρος, πού ἀκούγεται καί στή Βόρεια Προσηλιακὴ Μάνη ὡς τὴν Τσεροβά καί ἀντίστροφα ("λῶ μάνα"), χρησιμοποιεῖται, ὅπως εἶναι φυσικό, καί γιὰ τὴ μητέρα. Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 443. Τό μόριο "λῶ" ἀποτελεῖ οὐσιαστικά κλητικὸ ἐπιφώνημα, πού μπορεῖ νά προσκολληθεῖ σέ ὅποιοδήποτε ὄρο συγγένειας. Γιὰ τὴν προέλευσή του ἔχουν διατυπωθεῖ διάφορες ἀπόψεις. Κατὰ τόν Ταϊφάκο προέρχεται ἀπὸ τό θέμα τοῦ "λῶστος", ὑπερθετικῆ τοῦ ἀρχαίου ἀνώμαλου ἐπίθετου "ἀγαθός". Ἰωαν. Γ. Ταϊφάκου, Ἐπί τινος λέξεως (τό λῶ). Μάνη φ. 55/26 Δεκ. 1967.
38. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 141, 203 καί 379. χφ 4091, ὄ.π., σ. 400 καί 461.
39. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 461.
40. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 8 καί 333.
41. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 93, καί 379. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 55. Χφ 3892, ὄ.π., σ. 256. Δημ. Β. Δημητράκου - Μεσίσικλη, ὄ.π., σ. 46.
42. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 379.
43. Σ. Λ. χφ 2363, ὄ.π., σ. 47. Χφ 1004, ὄ.π., σ. 52. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 82.
44. Σ. Λ. χφ 2366, ὄ.π., σ. 10.
45. Σ. Λ. χφ 601, ὄ.π., σ. 205. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 269 καί 287.
46. Γιὰ τοὺς ὄρους αὐτοὺς βλ. Σ. Λ. χφ 601, ὄ.π., σ. 101. Χφ 2362, ὄ.π., σ. 117. Κ. Λ. χφ 3442, σ. 2 (Σταυρούλα Πολυμενάκου Σιδηρόκαστρον Γυθείου 1968). Χφ 1872, ὄ.π., σ. 1. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 19. Δ. Ζαφειρακοπούλου, Ἔθιμα τῆς κηδείας ἐν Μάνη, ὄ.π., σ. 474.

7. Ἡ ἀμφιπλευρική συγγένεια ἐκδηλώνεται ὄχι μόνο στοὺς ὄρους ἀλλὰ καὶ στὶς ἄλλες ἐκδηλώσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῶν Ἑλλήνων, ἔθιμα γάμου, κληρονομικά δικαιώματα κλπ. Αὐτό πού πρέπει νά σημειωθεῖ εἶναι ὅτι τὸ σύστημα τῆς συγγένειας στοὺς Ἕλληνες ἀπὸ τότε πού εἶναι γνωστό ἦταν πάντα ἀμφιπλευρικό, βλ. M. Miller, *Greek Kinship Terminology*. J. H. S. 73 (1953) 46-52 .
8. Τὸ σύστημα συγγένειας τῶν ἀρχαίων Σλάβων, ὅπως καὶ τῶν παλαιότερων Ἰνδοευρωπαϊῶν, εἶναι δεκτό σήμερα ὅτι ἀνῆκε στὸν τύπο Ὀμάχα (Omaha kinship system). Πρόκειται γιὰ σύστημα πατρογραμμικῆς καταγωγῆς καὶ πατροπλευρικῆς συγγένειας, πού τὸ βασικό χαρακτηριστικό της εἶναι ἡ διαφοροποίηση τῶν ὄρων γιὰ τίς διάφορες κατηγορίες ἑαδελφιῶν καὶ ἡ χρήση τῶν ἴδιων ὄρων γιὰ τὴν κόρη τῆς ἀδελφῆς τοῦ πατέρα καὶ τὴν κόρη τῆς ἀδελφῆς, καθὼς καὶ γιὰ τὴν κόρη τοῦ ἀδελφοῦ τῆς μητέρας καὶ τὴν ἀδελφή τῆς μητέρας. G. P. Murdock, ὁ.π., σ. 224 καὶ 239. Στοὺς διάφορους σλαβικούς λαούς, ὑπάρχουν ἀκόμα καὶ σήμερα ἔχνη ἀπ' αὐτὸ τὸ παλαιότερο σύστημα, στὴ Μάνη ὅμως δέν συναντᾶται κανένα τέτοιο ἔχνος, πρβ . Howard F. Stein, *Structural Change in Slovak Kinship*. *Ethnology* 14(1975)103-104 καὶ 106.
9. Κ. Α. χφ 4094, ὁ.π., σ. 286 καὶ 333 καὶ Χφ 4095, ὁ.π., σ. 197.

VII

ΣΥΓΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ

Σέ προηγούμενο κεφάλαιο συζητήθηκε ὁ τρόπος ρυθμίσεως τῶν διαφορῶν μεταξύ συγγενικῶν ὁμάδων, π.χ. τῶν γενῶν. Ἐδῶ θά ἐξεταστεῖ ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἐπιβάλλεται ἡ τάξη μέσα στήν κοινότητα, ἀλλά καί στό γένος, ὅταν τά μέλη τῶν γενῶν ἐνεργοῦν καί πράττουν ἀντίθετα πρός τό γενικό αἶσθημα καί τίς ἠθικές ἀρχές τῆς κοινότητος.

Στή Μάνη ὑπάρχουν παραπτώματα πού θεωροῦνται ἀτιμωτικά γι' αὐτούς πού τά διαπράττουν καί, ἐφόσον οἱ ἀποδείξεις ὅτι διαπράχθηκαν εἶναι ἀσφαλεῖς, τό γένος ὡς σύνολο πρέπει νά πάρει θέση ἀπέναντί τους. Τά ἐγκλήματα αὐτά εἶναι : ἡ κλοπή, ὁ βιασμός, ἡ δειλία καί ἡ προδοσία. Ἄν τά ἐγκλήματα δέν ἀποδοκιμαστοῦν καί ὁ δράστης δέν τιμωρηθεῖ, τότε ἡ στάση αὐτή τοῦ γένους θά ἔχει ἐπιπτώσεις στή γενικότερη ὑπόληψή του.¹ Τιμωρίες πού μποροῦν νά ἐπιβληθοῦν ἡ ἀπό τά γένη σέ μέλη πού ἔχουν παρεκτραπεῖ εἶναι ἡ ἐξορία, ἡ ἀποκήρυξη καί μερικές φορές, γιά τά σοβαρότερα παραπτώματα, ἡ παρακίνηση σέ αὐτοκτονία. Στήν κοινωνία τῆς Μάνης τό ἄτομο δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει ἀνεξάρτητο - ὅταν ἀποκηρυχθεῖ ἀπό τούς συγγενεῖς του, αὐτό ἔχει ὡς συνέπεια νά μὴν εἶναι σέ θέση νά ἐπιζήσει. Μόνη διέξοδος τότε μένει ἡ αὐτοεξορία ἢ ἡ αὐτοκτονία. Περιπτώσεις πού μπορεῖ νά ἐπιβληθεῖ ἡ αὐτοεξορία εἶναι ἰδιαίτερα ὁ φόνος μέσα στό γένος πού δέν ἐπιδοκιμάστηκε ἀπό τούς συγγενεῖς τοῦ κλάδου του, ἢ φόνος ἄλλου στενοῦ συγγενοῦς.² Συνήθως σ' αὐτές τίς περιπτώσεις τό γένος ἢ ὁ κλάδος ἐνεργοῦν συλλογικά, μέ τή "γεροντική" πού συνέρχεται καί παίρνει τήν ἀπόφαση, ἄν στό μεταξύ ὁ ὑπαίτιος δέν ἔχει ἐπιβάλλει τήν ποινή του μόνος του. Οἱ συνέπειες τῶν πιό πάνω παραπτωμάτων εἶναι τόσο ὀδυνηρές καί καταστροφικές γιά τά ἄτομα, ὥστε μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι τέτοια παραπτώματα συμβαίνουν σπανιότατά.³ Κλοπές στή Μάνη δέν συμβαίνουν καί αὐτό ἔχει παρατηρηθεῖ ἀπό παλαιά. Οἱ Μανιάτες, ὅταν ἀναχωροῦν ἀπό τά σπίτια τους, δέν κλειδώνουν, γιὰτί δέν ἔχουν νά φοβηθοῦν κανένα μὴν τούς κλέψει.⁴ Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τούς βιασμούς, ἐνῶ ἡ δειλία καί ἡ προδοσία, ἄν ἔχουν ποτέ συμβεῖ, ἔχουν τιμωρηθεῖ μέ θάνατο.

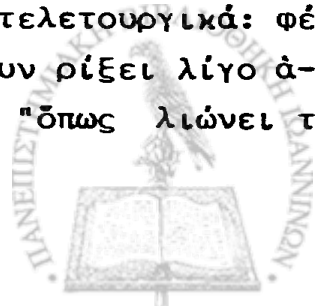
Σέ περιπτώσεις ὅμως ὅπου ὁ δράστης τοῦ παραπτώματος δέν ἔχει ἀποδειχθεῖ, τό γένος μπορεῖ νά ἀντιδράσει καί νά μὴ δεχθεῖ τίς αἰτιάσεις. Σ' αὐτή τήν περίπτωση ἀκολουθεῖ ρήξη μεταξύ τῶν γενῶν καί αἱματοχυσία.

Ὁ κοινωνικός ἐλεγχος ἐπιβάλλεται καί μέ τή δύναμη πού διαθέτουν οἱ συγγενεῖς μέσα στήν οἰκογένεια μέ τή στενή ἔννοια. Οἱ γονεῖς καί ἰδιαί-

τερα ὁ πατέρας, διαθέτουν δυό ἰσχυρά μέσα γιὰ τιμωρία καί τήν ἐπιβολή τῆς ἠθικῆς τάξεως καί τῆς κοινωνικῆς γαλήνης : τήν ἀποκλήρωση καί τήν κατάρα. Τό πρῶτο μέσο ὑπάγεται στά κοινωνικοοικονομικά μέσα πειθαναγκασμοῦ, τό δεύτερο στά κοινωνικοθρησκευτικά ἢ μαγικοθρησκευτικά.

Μέ τήν ἀποκλήρωση τά παιδιά μποροῦν νά γίνουν ἀπό τούς γονεῖς τους "ἀπόπαιδα", νά μὴν τούς δοθεῖ δηλ. τό ἀνάλογο μερίδιο ἀπό τήν πατρική καί τή μητρική περιουσία κατὰ τό μοίρασμα ἢ κατὰ τή σύνταξη τῆς διαθήκης. Στή Μάνη, σ' ὅλα τὰ χωριά, γνωρίζουν καί ἔχουν ἀκούσει γιὰ ἀποκλήρωση πολλές φορές γι' ἄστεῖο λένε στά παιδιά τους ὅτι θά τά ἀποκληρώσουν. Ἄξιοσημείωτο εἶναι ὅτι κανεῖς δέν δέχεται ὅτι κάτι τέτοιο ἔχει συμβεῖ κάποτε στό χωριό του.⁵ Κατά τούς πληροφορητές, ἡ ἀποκλήρωση μπορεῖ νά γίνει, ὅταν τό παιδί γίνει κλέφτης, ὅταν χειροδικήσῃ ἐναντίον τοῦ πατέρα του, ὅταν δημιουργήσῃ δεσμό μέ μιά κοπέλα καί δέν τή νυμφευτεῖ μέ συνέπεια νά δημιουργηθοῦν προβλήματα στό γένος, ὅταν βγεῖ ἀνώμαλο (σεξουαλικά), ὅταν δέν θέλει νά πάρῃ τή γυναῖκα πού τοῦ δίνουν οἱ γονεῖς του, ἢ ὅταν πάρῃ κάποια, γιὰ τήν ὁποία εἶναι ἀντίθετος ὁ πατέρας.⁶ Τό γεγονός ὅτι ἀποκληρώσεις συμβαίνουν σπανιότατα στή Μάνη, δείχνει ὅτι τά παραπάνω παραπτώματα δέν συμβαίνουν ἢ τουλάχιστον δέν συμβαίνουν συχνά στό παρελθόν.

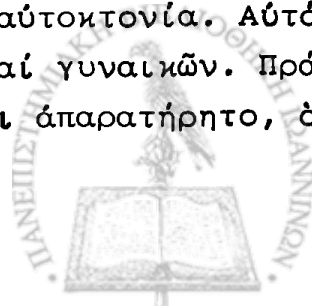
Ἐκτός ἀπό τήν ἀπειλή τῆς ἀποκληρώσεως, πού διαθέτουν οἱ γονεῖς, γιὰ νά ἀσκοῦν ἔλεγχο στά παιδιά τους, ἄλλο σημαντικό μέσο ἐπιβολῆς εἶναι, ὅπως ἀνέφερα, ἡ κατάρα. Ὅσο ξέρω ὡς τώρα, δέν ἔχει μελετηθεῖ τό στοιχεῖο αὐτό ἐπιβολῆς τῆς ἠθικῆς τάξεως καί τῆς κοινωνικῆς γαλήνης στήν παραδοσιακή ἐλληνική κοινωνία.⁷ Στή Μάνη, ὅπως στήν ἄλλη Ἑλλάδα, ὅλοι πιστεύουν στή μεγάλη δύναμη τῆς κατάρας τῶν γονιῶν γιὰ τήν προκοπή ἢ τήν καταστροφή τῶν παιδιῶν τους.⁸ Καί ἀκόμα ὅτι ὅποιος ἔχει τέτοια κατάρα οὔτε νά ξεψυχῆσει μπορεῖ, ὅταν εἶναι νά πεθάνει, καί πρέπει ὁ ἱερέας νά διαβάσει τό "τετραβαγγέλιο" ἢ "ψυχοχάρτι", ὅπως λέγεται.⁹ Μιά πρόχειρη ἐξέταση παλαιῶν διαθηκῶν, πού ἔχει δημοσιεύσει ὁ Σκοπετέας, προσφέρει πολλά παραδείγματα γιὰ τέτοιες κατάρες, πού θά ἰσχύσουν, ἂν οἱ κληρονόμοι δέν ἐφαρμόσουν τίς ἐντολές τοῦ διαθέτη.¹⁰ Οἱ ἴδιοι οἱ γονεῖς, πού ἔχουν καταραστεῖ τά παιδιά τους, πρὶν πεθάνουν ἐπειδὴ ἀντιλαμβάνονται τή σημασία τῆς κατάρας τους, τήν "παίρνουν πίσω" καί αὐτό γίνεται τελετουργικά: φέρνουν στόν ἐτοιμοθάνατο ἓνα πιάτο μέ νερό, στό ὁποῖο ἔχουν ρίξει λίγο ἀλάτι· ραντίζει αὐτός τά ἐγγόνια καί τά παιδιά καί λέγει "ὅπως λιώνει τό

άλατι στό νερό, έτσι νά λιώσουν οί κατάρες μου καί οί βαργομές". 'Ακολούθως δίνει τίς εύχές του.¹¹ Γιά νά επιβεβαιώσουν τή δύναμη τῆς κατάρας τῶν γονιῶν, οί Μανιάτες διηγοῦνται διάφορες ἱστορίες, ὅπως ἡ παρακάτω : "ἕνας γέρος μόλις ἔσωσε ὀγδόντα χρονοῦ. Εἶπε τώρα θά κάνω ἕνα χαρτί. Ἐκάθησε καί ἔγραψε. Εἶχε τρία παιδιά, ἀγόρια. "Ὅποιος δέν κοιτάξει τή Σοφία τήν ἀπαφημένη (= γεροντοκόρη) - λεφτά θά τῆς ἀφήσω - καί τήνε κακοπεράσει καί τήνε βρῖσει, νάχετε τήν κατάρα μου κι ἀπό τά εἴκοσι μου νύχια καί προκοπή καί χαρά νά μὴν ἐδῆτε ποτέ. Δέν ἔμεινε ἀνύπαντρη ὅτι ἔκανε καμιὰ παρεκτροπή καί μᾶς ἐπρόσβαλε. Τό κάναμε οί γονεῖς τῆς γιά νά μᾶς κοιτάξει. Καί ἐκεῖ βγαίνει ὁ στερνός του γιός καί τοῦ λέει. "Πατέρα, ἐγώ αὐτό τό χαρτί θά τό σκίσου. Δέν μᾶς εὐχαρίστησες ἔτσι πού τάχεις γράψει". Καί τοῦ λέει ὁ πατέρας του, παιδί μου στή ζωή σου νά μὴ φχαριστηθεῖς ποτέ, κι ἐσένα θά ζέ κάμου κατάρα νά πατήσεις ἕνα φίδι καί νά γυρίσει τό κεφάλι του νά ζέ δαγκώσει". "Α ἔκανε ὁ Περικλῆς καί γέλα, "πῶς δέν εἶπες πῶς ὅτι λέεις θά γενεῖ κιόλας. Ἐπέθαν' ὁ πατέρα, ἐπέθανε κι ἡ μητέρα. Μιά ἡμέρα, ἦτονε τό Μ. Σαββάτο καί τοιμάζασι ὅλα τά χᾶδια τῆς Λαμπρῆς, καί πάει τό παιδί στό ἀμπέλι νά κόψει μιά ὠραία βέργα νά τήνε βάλουσι στό ταψί πού θά βάζασι τά κουλούρια τῆς Λαμπρῆς. Κι ὅταν πάει νά κόψει τή βέργα μέ τό μαχαίρι, πατάει τό κοντοθόδωρο, τό φίδι καί τότε δαγκώνει στό χοντρό δάχτυλο πού λέεται ὁ λόγος... πέθανε".¹²

Ἀνάλογα πιστεύουν πῶς ἡ εύχή τῶν γονέων εἶναι σπουδαῖο ἐφόδιο γιά τό μέλλον τοῦ παιδιοῦ. Πιστεύουν ὅτι ὅποιος ἔχει γονική εύχή "προκόβει" καί εὐτυχεῖ στή ζωή του. Παραθέτουμε παρακάτω μερικές παροιμίες δηλωτικές τοῦ πράγματος : "εύκή γονιάτου πάρε καί σέ κορφή βουνοῦ ἀνέβα ἢ "εύκή γονέων πάρε καί τά βουνά περπάτει καί τά βουνά νά τρέμουνε καί σύ νά μὴ φοβᾶσαι" ἢ "εύχαί γονέων στεριώνουν θεμέλια οἴκων".¹³ Οἱ εύχές τῶν γονέων δίνονται συνήθως σέ ἐξαιρετικές περιπτώσεις, στίς κρίσιμες στιγμές τῆς ζωῆς, ὅταν τά παιδιά παντρεύονται καί φεύγουν, ὅταν στρατεύονται καί ξενιτεύονται,¹⁴ ἢ ὅταν οἱ γονεῖς πεθαίνουν. Στήν τελευταία μάλιστα περίπτωση ἡ εύχή δίνεται ἐπίσης μέ ἰδιαίτερη τελετουργία.¹⁵

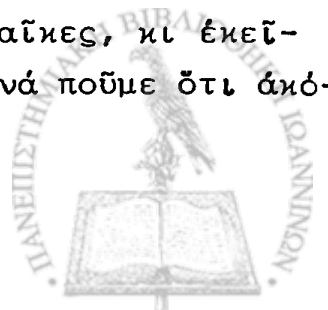
Κοινωνικός ἔλεγχος ἀσκεῖται καί ἀπό τά μεγαλύτερα μέλη στήν οἰκογένεια. Μερικές φορές ἐπιπλήξεις μποροῦν νά ὀδηγήσουν σέ αὐτοκτονία. Αὐτό δείχνει καί τό βαθμό εὐαισθησίας τῶν Μανιατῶν, ἀντρῶν καί γυναικῶν. Πράγματι πρέπει νά τονισθεῖ αὐτό πού μέχρι τώρα ἔχει περάσει ἀπαρατήρητο, ὁ

μεγάλος δηλ. αριθμός αυτοκτονιών στη Μάνη. Πιστεύουμε ότι αυτές συμβαίνουν, γιατί τό άτομο δέν μπορεί νά άντιδράσει έξω από τά παραδεικτά όρια τών άρχών τής κοινότητας. Άπό τίς πληροφορίες πού συγκέντρωσα, αλλά και από τήν μελέτη πολλών παλαιών έφημερίδων παρατήρησα ότι πολλές αυτοκτονίες έχουν συμβεί για λόγους εύαισθησίας.¹⁶

Κοινωνικός έλεγχος όμως άσκειται όχι μόνο από τά μεγαλύτερα μέλη τής οίκογένειας πάνω στά μικρότερα, αλλά και από τούς άντρες στις γυναίκες ή και άντίστροφα. Τό πεδίο, στό όποίο ο άντρας έλέγχει κυρίως τή ζωή τών συγγενών γυναικών, είναι τό ήθικό, γιατί αυτό έχει μεγάλες έπιπτώσεις για τήν υπόληψη τής οίκογένειας και του γένους. Σέ άλλο κεφάλαιο θά έξεταστούν οι βαθύτεροι λόγοι τής καταστάσεως αυτής. Τίς περισσότερες φορές, αν ή κόρη ή ή αδελφή είναι υπαίτιες για τήν ήθική παρεκτροπή, αυτό έχει ως συνέπεια τό κούρεμά της ή και τή θανάτωσή της.¹⁷ Καί υπάρχουν πολλές τέτοιες περιπτώσεις θανατώσεως. Συνήθως ο αδελφός ή οι αδελφοί άναλαμβάνουν τήν έκτέλεση τής αδελφής. Πιστεύεται ότι πολλοί τέτοιοι φόνοι περνούν ως αυτοκτονίες, ένω δέν είναι.¹⁸ Σέ άλλες περιπτώσεις οι αδελφοί στρέφονται έναντίον τών υπαιτίων τής αποπλανήσεως. Τουτό όμως πολλές φορές αποφεύγεται, γιατί μπορεί νά οδηγήσει σέ αιματηρές συγκρούσεις μεταξύ τών γενών. Άκόμα και σέ περιπτώσεις ήθικης παρεκτροπής παντρεμένης γυναίκας είναι πιθανότερο τή θανατική τιμωρία νά τήν έπιβάλουν τά άδέλφια της ή ο πατέρας της, όχι ο άντρας της.¹⁹ Αυτό συμβαίνει, γιατί πρέπει νά υπάρχουν ισχυρές άποδείξεις για τήν παρεκτροπή τής γυναίκας. "Αν δέν υπάρχουν, τότε ο σύζυγος κινδυνεύει νά έμπλακει σέ σύγκρουση μέ τήν οίκογένεια τής συζύγου, αν τή σκοτώσει αυτός. Θανάτωση γυναίκας συνέβαινε στό παρελθόν και κατά τό γάμο σέ περίπτωση πού κατά τόν έλεγχο τής άγνείας ή γυναίκα δέν βρισκόταν έν τάξει. "Αν ο γαμπρός έδιωχνε τή γυναίκα, όπως συνέβαινε συνήθως, ή θανάτωσή της ήταν βέβαιη από τούς αδελφούς της. Σχετικά μου διηγήθηκαν τήν παρακάτω ιστορία : "παλιά μία νύφη δέν βρέθηκε έντάξει και τή γύρισε πίσω ο γαμπρός. Οι αδελφοί της τή σκοτώσανε και δέν άφησαν ούτε νά τή θάψουνε' πήγαν τά χοιρινά και φάγανε τή μισή και τότε τήν κουκούλωσαν' και ο άνδρας πήγε όμως κατά καπνού."²⁰

Ένώ οι άντρες έπιβάλλουν άυστηρότατη ήθική στις γυναίκες, κι εκείνες άσκούν σημαντικότερο έλεγχο στους άντρες. Μπορούμε νά πούμε ότι ακό-

μα και σε περίπτωση ηθικῆς παρεκτροπῆς μιᾶς γυναίκας μεγαλύτερο ἔλεγχο ἀσκοῦν οἱ ἄλλες γυναῖκες, καί οἱ ἄντρες παρακινουῦνται ἀπό ἐκεῖνες νά δράσουν. Οἱ γυναῖκες ἀσκοῦν σημαντικό ἔλεγχο σέ ὅλους τούς τομεῖς, σέ περιπτώσεις φονικῶν, σέ ἄλλου εἴδους προσβολές ("Ξαρμάτωμα" κ.ἄ.) καθώς καί αἰτὴν ἀστατη ζωῆ τοῦ ἄντρα. θεωρητικά οἱ ἄντρες ἦταν αὐτοί πού ἔκαναν ὅτι ἤθελαν · μιά ματιά ὁμως σέ παλαιά μοιρολόγια δείχνει ὅτι ἡ γυναίκα ἀσκεῖ τέτοιο ἔλεγχο.²¹ Γι' αὐτό τό θέμα ἔχει γίνει ἤδη λόγος σέ προηγούμενο κεφάλαιο. Ἀπό τά μοιρολόγια πού ἔχουν ἐξεταστεῖ μπορεῖ νά παρατηρηθεῖ ὅτι τέτοιος κοινωνικός ἔλεγχος ἀσκεῖται συνήθως ἀπό ἀδελφές πρὸς ἀδελφούς καί ἀπό συζύγους πρὸς τούς ἄντρες τους παρά ἀπό τίς μητέρες στούς γιούς ἢ θυγατέρες στούς πατέρες τους. Πιστεύουμε ὅτι αὐτό ἔχει μεγάλη σημασία καί ἀσφαλῶς σχετίζεται μέ τή δομή τῆς μανιάτικης οἰκογένειας, ὅπως αὐτή ἔχει παρασταθεῖ στά προηγούμενα κεφάλαια.

Πρέπει νά ἀναφερθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ ἔλεγχος τῶν συγγενῶν στούς συγγενεῖς τους ἀσκεῖται ἀπό πολύ νωρίς καί ἔχει μεγάλη σχέση μέ τήν ἀγωγή. Συνήθως τά πρῶτα χρόνια τῆς ἡλικίας τά παιδιὰ μένουν κοντά στίς μητέρες τους καί αὐτές τά διδάσκουν τίς πρῶτες ἠθικές ἀρχές : νά εἶναι ὑπερήφανα, νά ὑπακούουν στούς μεγαλύτερους καί στόν ὑπέρτατο νόμο τοῦ "δικημοῦ". Μετά, ὅταν τό παιδί φτάσει σέ μεγαλύτερη ἡλικία, τό παραλαμβάνει ἡ "γεροντική" τοῦ γένους καί προσπαθεῖ νά τοῦ ἐμφυσησει τήν ὑπερηφάνεια καί τήν ἀγάπη γιά τό γένος, τό διδάσκει τούς μύθους τῶν προγόνων καί τό ἀσκεῖ σέ σωματικά καί πνευματικά ἀγωνίσματα.²²

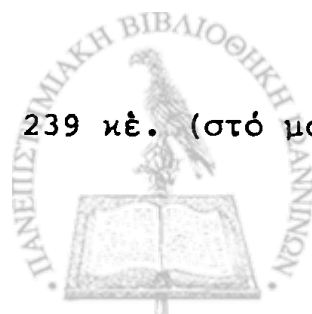
Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

ΣΥΓΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ

- Ίωαν. Β. Πατσουράκου, ὄ.π., σ. 20. Γεωργ. Γιαννακίου - Ραζέλου, ὄ.π., σ. 17. Π. Κανελλίδη, Περὶ Μάνης καὶ Μανιατῶν, ὄ.π., ἀρ. 21.
- Πολλὰ παραδείγματα αὐτοεξορίας σέ τέτοιες περιπτώσεις μοῦ ἀναφέρθηκαν, βλ. Κ. Λ.* χφ 4094, ὄ.π., σ. 249, 572 καὶ 585. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 469.
- Γεωργ. Γιαννακίου - Ραζέλου, ὄ.π.
- Π. Κανελλίδη, Περὶ Μάνης καὶ Μανιατῶν, ὄ.π., ἀρ. 21.
- Βλ. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 23, 62, 110, καὶ 211. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 141, 267-8, 415-6 καὶ 464.
- Βλ. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 268. Σ. Λ. χφ 2366, ὄ.π., σ. 187.
- Γιά τὴν ἀρχαία ἐποχὴ εἰδικὰ βλέπε τὴν ἐργασία τοῦ Ίωαν. Θ. Κακριδῆ, Ἄραι, Μυθολογικὴ μελέτη, ἐν Ἀθήναις 1929.
- Σ. Λ. χφ 601, ὄ.π., σ. 83 καὶ 87. Χφ 983, ὄ.π., σ. 94. Πρβ. τίς κατάρες "σέ πεθερική αὐλή νά μὴ κατουρήσεις" ἢ "μάλαμα νά πιάνεις χῶμα (πέτρα) νά γίνεται". Γι' αὐτό ὅταν κανεὶς ἀκούει μιὰ μητέρα νά καταριέται τὰ παιδιά της λέει: "μετασεῖσου Χριστιανή μου, νά φᾶς τὴ γλῶσσα σου". Ὄταν ἡ μητέρα καταριέται χωρὶς νά θέλει τό κακό τοῦ παιδιοῦ της καὶ τρομάζει στό ἄκουσμα τῆς κατάρας της, λέει ἀμέσως ψιθυριστά μόνη της "ἄλατι καὶ νερό, Παναγιά μου" δηλ. νά λιώσει ἡ κατάρα, νά μὴν πιάσει, ὅπως λιώνει τό ἄλατι μέσ' τό νερό.
9. Κ. Λ. χφ 1580, σ. 20 (Βασιλικὴ Π. Καργίου, Μέσα Μάνη 1948).
0. Σταύρου Χ. Σκοπετέα, Διαθῆκαι ἐκ τῆς Δ. Μάνης, ὄ.π., σ. 112 καὶ 120. Τοῦ ἴδιου, Ἐγγραφα ἰδιωτικά ἐκ Δ. Μάνης, ὄ.π., σ. 86.
1. Κ. Λ. Χφ 1580, ὄ.π., σ. 18. Χφ 2090, ὄ.π., σ. 160-161.
2. Σ. Λ. χφ 2366, ὄ.π., σ. 181 κέ.
3. Σ. Λ. χφ 983, ὄ.π., σ. 91. Χφ 601, ὄ.π., σ. 83. Χφ 2087, ὄ.π., σ. 298.
4. Σ. Λ. χφ 983, ὄ.π., σ. 91-2. Χφ 2366, ὄ.π., σ. 92. Πρβ. τὴν εὐχὴ τῆς μητέρας, ὅταν φεύγει ἡ νύφη "παιδί μου νά χεῖς τὴν εὐχὴ μου ἀπὸ τὰ εἴκοσι μου νύχια".
5. Κ. Λ. χφ 1580, ὄ.π., σ. 18. Σ. Λ. χφ 2087, ὄ.π., σ. 253. Χφ 601, ὄ.π., σ. 98. Χφ 983, ὄ.π., σ. 94. Συνηθῶς ἀφοῦ κοινωνήσῃ ὁ ἐτοιμοθάνατος, περνοῦν ἀπὸ μπροστά του τὰ παιδιά καὶ τὰ ἐγγόνια του καὶ τοὺς δίνει τὴν εὐχὴ του, ὅπως

"παιδί μου χῶμα νά πιάνεις καί μάλαμα νά γίνεται "ἦ" τήν εὐκή μου νάχεις, τά χίλια καλά νά κάνεις " ἦ " ὅσες τρίχες ἔχει ἡ παλάμη μου, τόσα καλά νά κάμεις κι ἐσύ."

6. Οἱ παρακάτω περιπτώσεις εἶναι χαρακτηριστικές: στόν Κότρωνα ἕνας νέος ἄντρας αὐτοκτονεῖ, γιατί ἔχασε ὅλα τά λεφτά του στά χαρτιά. Στό Γύθειο δυό ἀδελφοί αὐτοκτονοῦν, γιατί φιλονίκησαν μέ τούς ἀδελφούς τους. Κ. Λ. χφ 4095, ὁ.π., σ. 87, 201, 227 καί 487-488. Στόν τέως δήμο Μαλευρίου παντρεμένη γυναίκα, πού συζοῦσε μέ ἄλλον, αὐτοκτονεῖ, περιβρέχοντας τά ροῦχα της μέ πετρέλαιο. Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 477. Στόν Κάμπο Ἀβίας γιός ἀποπειράται νά αὐτοκτονήσει, γιατί ἐπιπλήχθηκε ἀπό τόν πατέρα του. Νέα ἀπό τό ἴδιο χωριό, αὐτοκτονεῖ, πέφτωντας ἀπό πολυκατοικία στήν Ἀθήνα, γιατί ἀπέτυχε στίς εἰσαγωγικές ἐξετάσεις στό Πανεπιστήμιο. Τό τελευταῖο γεγονός συνέβη πρίν ἕνα ἔτος. Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 563. Στόν τέως δήμο Καρδαμύλης νεαρό ἀγόρι αὐτοκτονεῖ μέ ἀπαγχονισμό, γιατί τό ἐπέπληξε ἡ μητέρα του. Ἐφημ. "Τά Γράμματα τῆς Λακωνίας", ἔτος Α΄ ἀρ. 21 (28 Σεπτ. 1932) σ. 4, στ. 2. Στόν Κότρωνα νέα αὐτοκτονεῖ, γιατί ἀποκαλύφθηκε ὁ ἐρωτικός δεσμός της. Τά Γράμματα τῆς Λακωνίας", ἔτος Γ΄ ἀρ. III (4 Ἰουλ. 1934) σ. 4, στ. 4. Στήν Προσηλιακή Μάνη νέα αὐτοκτονεῖ, γιατί ἐγκαταλήφθηκε ἀπό τόν ἐραστή της. "Τά Γράμματα τῆς Λακωνίας", ἔτος Γ΄ ἀρ. 113 (18 Ἰουλ. 1934), σ. 4. Στόν τέως δήμο Μαντίνειας νέα αὐτοκτονεῖ μέ ἀπαγχονισμό, γιατί ἐπιπλήχθηκε ἀπό τό μεγαλύτερο ἀδελφό της. Ἐφημ. "Θάρρος", ἔτος 39, ἀρ. 11930 (4 Ἰουλ. 1937) σ. 4, στ. 4. Στόν τέως δήμο Λεύκτρου, σύζυγος αὐτοκτονεῖ μέ περίστροφο, γιατί φιλονίκησε μέ τή γυναίκα του. "Θάρρος", ἔτος 41, ἀρ. 12471 (22 Ἀπρ. 1939) σ. 4. στ. 3.
7. Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 210. Σ. Λ. χφ 1004, σ. 10 (Κων/ντίνα Γ. Ἀντωνάκου, Ψῖον ἐπαρχ. Οἰτύλου 1970). Στίς ἐφημερίδες ἐξάλλου τῆς περιόδου 1850-1940 μπορεῖ νά δεῖ πολλές περιπτώσεις φόνου ἀδελφῆς ἀπό ἀδελφό γιά λόγους τιμῆς. Ὑπάρχουν ὅμως καί περιπτώσεις, ὅπου ἡ κοινή γνώμη κατακρίνει τούς ἀδελφούς, πού δέν προστάτεψαν τίς ἀδελφές τους καί αὐτές "ξέπεσαν". Κ. Λ. χφ 4095, ὁ.π., σ. 102.
8. Κ. Λ. χφ 4095, ὁ.π., σ. 102.
9. Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 21 καί 334.
10. Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 210.
11. Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 228, (σέ περίπτωση φονικοῦ) καί 239 κέ. (στό μοιρολόγι τοῦ Γεωργαντζᾶ γιά τό "ξαρμάτωμά" του).
12. Ἰωαν. Β. Πατουράκου, ὁ.π., σ. 42-44.

VIII

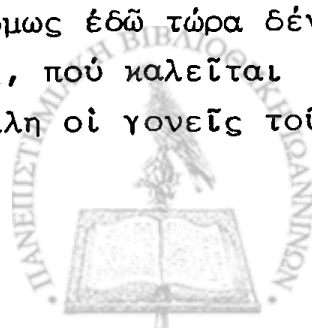
ΤΕΧΝΗΤΗ ΣΥΓΓΕΝΕΙΑ

Ἡ τεχνητή συγγένεια εἶναι θεσμός πού συναντᾶται σ' ὅλες τίς κοινωνίες ἀπό τίς πιό ἀπλές ὡς τίς πιό σύνθετες. Ἐχει παρατηρηθεῖ ὁμως σέ μεγαλύτερη ἔκταση σέ κοινωνίες λιγότερο ἀναπτυγμένες καί τοῦτο ὀφείλεται σέ λόγους πού θά ἐξετάσουμε παρακάτω. Στή Μάνη μέ τόν ὄρο τεχνητή συγγένεια κυρίως ἐννοοῦμε τέσσερις ξεχωριστούς τύπους τελετουργικῆς συγγένειας. Ἀπό αὐτούς οἱ τρεῖς πρῶτοι ἔχουν ἄμεση σχέση μέ τή διατήρηση τῆς συνοχῆς τῆς κοινωνίας, ὁ τέταρτος ἐξυπηρετεῖ τίς ἀνάγκες τῆς οἰκογένειας μέ τή στενή της ἔννοια. Ἡ κουμπαριά, ἡ ἀδελφοποιία καί ἡ ψυχαδελφοσύνη εἶναι οἱ τρεῖς πρῶτοι τύποι τῆς τεχνητῆς συγγένειας, ἡ υἱοθεσία ὁ τέταρτος. Ἡ κουμπαριά καί ἡ ἀδελφοποιία μποροῦν νά χαρακτηρισθοῦν ὡς μέσα ἀποτρεπτικά τῶν συγκρούσεων σέ κοινωνίες πού δέν εἶναι ὀργανωμένες κατά τό σημερινό πολύπλοκο σύστημα. Ἡ ψυχαδελφοσύνη μπορεῖ νά θεωρηθεῖ μέσο κατασταλτικό τῶν συγκρούσεων καί κυρίως τῆς βεντέττας. Τέλος ἡ υἱοθεσία δέν ἀποβλέπει σέ κανέναν ἀπό τούς παραπάνω σκοπούς, ἀλλά μόνο στήν ἐξυπηρέτηση τῶν ἀναγκῶν, ὅπως εἶπαμε, τῆς ἄμεσης οἰκογένειας. Ἡ τάση τῶν Μανιατῶν νά δημιουργοῦν τεχνητές συγγένειες μεταξύ τους, φτάνει μέχρι τοῦ σημείου καί τά παιδιά ἀκόμη πού ἔχουν θηλάσει ἀπό τήν ἴδια μητέρα, τήν παραμάνα, νά θεωροῦνται συγγενεῖς "βυζαδέρφια", ὁμογάλακτα καί νά ἀποφεύγεται ὁ γάμος τους.¹ Ὁ τελευταῖος πάντως τύπος τεχνητῆς συγγένειας δέν εἶναι τόσο σημαντικός, ὥστε νά μᾶς ἀπασχολήσει ἰδιαίτερα.

Ἡ "κουμπαριά" ἢ πνευματική συγγένεια.

Μέ τόν ὄρο "κουμπαριά" ἐννοοῦμε οὐσιαστικά δυό μορφές πνευματικῆς συγγένειας, οἱ ὁποῖες ὁμως δένονται μεταξύ τους δομικά καί ἀλληλοεξαρτῶνται, τουλάχιστον σέ μιά παλαιότερη φάση τῆς ἐξελιξέως τους. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ "στεφάνωση". Κουμπάροι λέγονται οἱ νεόνυμφοι καί οἱ γονεῖς τους, ἀλλά καί οἱ παράνυμφοι, οἱ ὁποῖοι ἀλλάζουν τά στέφανα τοῦ ἀνδρόγυνου κατά τήν τελετή τοῦ γάμου.

Κουμπάρος ἐξᾶλλου λέγεται καί ὁ ἀνάδοχος, πού πολλές φορές εἶναι τό ἴδιο πρόσωπο, αὐτό δηλαδή πού στεφανώνει τό ἀνδρόγυνο, βαπτίζει κιόλας τά παιδιά πού θά ἀποκτήσει τό νέο ζευγάρι. Οἱ σχέσεις ὁμως ἐδῶ τώρα δέν εἶναι διμερεῖς, ἀλλά τριμερεῖς. Ἀπό τή μιά ὁ κουμπάρος, πού καλεῖται καί "σύντεκνος" ἀπό τούς γονεῖς τοῦ παιδιοῦ, ἀπό τήν ἄλλη οἱ γονεῖς τοῦ

παιδιοῦ, τέλος τό παιδί ὁ "ἀναδεξιμιός", τό "ἀναδεξιμίδι" ἢ "βαφτιστήρι" (βαφτιστήρας-α) κατά τήν ὀρολογία τῆς Μάνης.² Ὁ ἀνάδοχος καλεῖται ἀπό τό παιδί "νονός" - "νονά".

Οἱ δύο αὐτές μορφές πνευματικῆς συγγένειας, συνδέονται μεταξύ τους δομικά, γιατί παλαιότερα σέ μεγαλύτερη ἔκταση, τώρα λιγότερο, ὁ κουμπάρος πού στεφάνωνε τό ἀνδρόγυνο, ἔπρεπε νά βαπτίσει καί τό πρῶτο παιδί τοῦ ἀνδρόγυνο, ἂν ἦταν ἀγόρι. Ἐάν ἦταν κορίτσι, ἔπρεπε νά τό βαπτίσει ἡ γυναίκα του ἢ ἄλλη συγγενής τους.³ Σύμφωνα λοιπόν μ' αὐτή τήν ἀρχή οἱ ἄντρες βαπτίζουν πάντα ἀγόρια καί οἱ γυναῖκες πάντα κορίτσια. Αὐτό γινόταν, γιατί μέ τή βάφτιση δημιουργεῖται μιά παραπέρα σχέση πνευματικῆς συγγένειας μεταξύ τῶν παιδιῶν πού εἶχε βαπτίσει ἕνας νονός καί καλοῦνται "συναδέρφια", "καβούτσια" (λαδοκάβουτσα)", "λαδαδέρφια",⁴ καί ὁ γάμος μεταξύ τους εἶναι ἀπαγορευμένος, ἀπό τό ἔθιμο καί ἀπό τήν ἐκκλησία. Ἐπειδή ὁ νονός τοῦ γαμπροῦ εἶχε καί ὑποχρέωση νά στεφανώσει τόν "ἀναδεξιμιό", συνέβαινε ἔτσι ἡ κουμπαριά νά συνεχίζεται ἀνάμεσα σέ δύο οἰκογένειες μέσα στό χρόνο. Ἀκόμα καί μετά τό θάνατο τοῦ κουμπάρου ἢ τοῦ νονοῦ τό "ἀξίωμα" μεταβιβαζόταν σέ κάποιο ἀπό τά παιδιά του ἀνάλογα μέ τό φύλο τοῦ ἀναδεξιμιοῦ, δηλ. στό γιό του ἢ στήν κόρη του. Ὁ κουμπάρος, ὅπως εἶπαμε, ἦταν ὑποχρεωμένος νά βαπτίζει τό πρῶτο παιδί τοῦ ἀνδρόγυνο πού στεφάνωσε· τά ἄλλα παιδιά παλαιότερα βάφτιζαν ξένοι, καί ἔτσι δημιουργοῦνταν νέοι δεσμοί πνευματικῆς συγγένειας καί ἕνας νέος κύκλος ἐπαναλαμβανόταν. Τελευταῖα ὅμως τά ἄλλα παιδιά βαπτίζουν συγγενεῖς τῶν γονέων, ἀδελφοί τους, δηλ. θεῖοι τῶν παιδιῶν εἴτε ἀπό τή μεριά τοῦ πατέρα εἴτε ἀπό τή μεριά τῆς μητέρας, ἀκόμα καί ξαδέλφια τῶν παιδιῶν χωρίς διάκριση γραμμῆς.⁵ Σέ ἐρωτήσεις μου, ἂν αὐτό συνέβαινε πάντα, μοῦ ἀπάντησαν ὅτι συνέβαινε τουλάχιστον ἑβδομήντα χρόνια πρίν. Ὡς πρὸς τοὺς λόγους διατυπώθηκαν διάφορες γνώμες : κατά μίαν ἀποψη αὐτό γίνεται γιατί, ἂν ὁ κουμπάρος εἶναι ξένος, τά ἔξοδα θά εἶναι πολλά (τραπέζια κ.ἄ.). Ἐτσι ἂν βαπτίσει ὁ συγγενής, τά ἔξοδα θά εἶναι περιορισμένα.⁶ Ἄλλοι πληροφορητές τό ἀπέδωσαν στό γεγονός ὅτι στοὺς συγγενεῖς οἱ γονεῖς ἔχουν μεγαλύτερη ἐμπιστοσύνη παρά στοὺς ξένους, γιατί "τοὺς κουμπάρους τοὺς βρίσκουν οἱ μανάδες".⁷ Μερικοὶ ὅμως ἔχουν ἐνδοιασμούς, ἂν αὐτή ἡ συνήθεια εἶναι σωστή, ἐφόσον ὁ νονός καί τό βαφτιστήρι δηλ. εἶναι συγγενεῖς.⁸

Γενικά φαίνεται ὅτι ὁ δεσμός αὐτός πνευματικῆς συγγένειας, ἔχει ἀτονίσει καί ἐναλλαγὴ ἀξιώματος κουμπάρου - νονοῦ δέν συμβαίνει πάντα, τουλάχιστον στή σημερινή περίοδο. Ἀπὸ τά στοιχεῖα διαφαίνεται ὅτι περισσό-

τερες πιθανότητες υπάρχουν να βαπτίσει ένας κουμπάρος τό παιδί του άνδρόγυνου πού στεφάνωσε παρά να στεφανώσει ένας νονός τό παιδί πού έχει βαπτίσει.

Κατά κανόνα οί γονεῖς προτιμοῦν ὁ νονός νά εἶναι ἀπό τούς καλύτερους καί πλουσιότερους. Λένε στή Μάνη : "τόν ἴσιο σου συμπέθερο, τό γκάλλιο σου κουμπάρο".⁹ Σχετική εἶναι καί ἡ ἀκόλουθη ἱστορία : "Ένας ναυτικός κινδύνεψε νά πνιγεῖ καί ἔταξε νά ανάψει ἕνα κερι σέ κάθε ἅγιο πού θά βρεῖ στό πρῶτο λιμάνι. Βγῆκε στόν Πειραιά. Πῆγε στήν ἐκκλησία βρῆκε τόν καντηλανάφτη καί τοῦ εἶπε. "Αναψε ἕνα κερι στόν ἀφέντη Χριστό, στήν Κυρά τήν Παναγιά, στόν Ἄη Σπυρίδωνα. Ὅταν εἶδε τόν Ἄγιο Γιάννη ρώτησε καί ποιός εἶναι αὐτός ὁ ξυπόλυτος ; Γιατί εἶναι ἔτσι ; Τοῦ λέει αὐτός εἶναι ὁ νονός τοῦ Χριστοῦ καί εἶναι ξυπόλυτος, γιατί εἶναι φτωχός. Λέει ὁ ναυτικός ἐκπληκτος: "Δέν τά κατάφερε καλά ἡ μάνα τοῦ Χριστοῦ μας νά βρεῖ αὐτόν γιά κουμπάρο. Χαθήκανε οἱ Μαυρομιχαλαῖοι ;"¹⁰ Ὅταν ρώτησα γιά ποιούς λόγους γίνεται αὐτό, ἄλλοι ἀπάντησαν ὅτι "οἱ νονοί ἔπρεπε νά ἔχουν λεφτά. Νομίζουν πώς θά τοῦ τά δώσουν, στά παιδιά."¹¹ Τοῦτο, ἔστω καί σπάνια, ἔχει συμβεῖ, ἀλλά κυρίως μέ νονούς ἄκληρους.¹² Ἄλλοι λένε ἀπλοϊκότερα ὅτι τό παιδί θά μοιάσει τοῦ νονοῦ, γι' αὐτό, ἂν εἶναι καλός, θά γίνεῖ κι αὐτό σπουδαῖος ἄνθρωπος¹³ ἢ ὁ νονός ὀφείλει νά καθοδηγεῖ τό βαπτιστήρι καί πρέπει νά εἶναι γι' αὐτό σεβαστό καί ἀξιόλογο πρόσωπο.

Πρέπει νά ἀναφερθεῖ ὅτι ἐμπόδιο θρησκευτικό δέν ὑπῆρχε παλαιότερα γιά τή σύναψη πνευματικῆς συγγένειας. Ἐπί Τουρκοκρατίας στή Μπαρδούνια καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη ὑπῆρχαν πολλές περιπτώσεις νονῶν μουσουλμάνων πού εἶχαν βαπτίσει χριστιανόπαιδα.¹⁴ Τό φαινόμενο τοῦτο ἔχει παρατηρηθεῖ καί σέ ἄλλες περιοχές, ὅπου συμβιώνουν χριστιανοί μέ Τούρκους (Κρήτη, Κύπρος). Πιστεύουμε ὅτι ἡ μόνη δυνατή ἐξήγηση τοῦ φαινομένου εἶναι ὅτι οἱ Μουσουλμάνοι αὐτοί δέν εἶναι γνήσιοι Τούρκοι, ἀλλά πρόκειται γιά Χριστιανούς πού ἐξισλαμίσθηκαν. Στή Μπαρδούνια ἄλλωστε πρόκειται γιά Ἄρβανίτες πού ἐξισλαμίσθηκαν σέ συγκεκριμένη ἱστορική περίοδο (1715-1770).¹⁵ Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις οἱ κατά παράδοση δεσμοί τῆς κουμπαριάς τῶν οἰκογενειῶν ἦτο τόσο ἰσχυροί, ὥστε διατηρήθηκαν καί ἐπιβίωσαν παρά τήν ἀλλαγὴ τῆς θρησκείας.

Τό τυπικό τῆς τελετουργίας γιά τή σύναψη τῆς πνευματικῆς συγγένειας

είναι τό ακόλουθο : "Αν ὁ κουμπάρος πού στεφάνωσε πρόκειται νά βαπτίσει, εἰδοποιεῖται ἀπό τούς συγγενεῖς γιά τή γέννηση τοῦ παιδιοῦ. Ἀμέσως αὐτός ἔρχεται καί τό κερνάει : προσφέρει ἕνα χρυσό ἢ ἀσημένιο νόμισμα ἢ κάποιο κόσμημα.¹⁶ Στήν Ἐξω Μάνη τοῦ φέρνει καί ἕνα κομμάτι ψωμί, πού σημαίνει δύναμη, καί λίγο μπαμπάκι, πού σημαίνει μακροζωία.¹⁷ Ἄν πρόκειται νά γίνει ἀλλαγὴ κουμπάρου ἢ πρόκειται γιά δεῦτερο ἢ τρίτο παιδί, τότε κάποιος ξένος ἢ καί γνωστός, πού συνδέεται μέ φιλία μέ τό ἀνδρόγυνο, μπορεῖ νά ἔλθει καί νά κεράσει κατὰ τόν ἴδιο τρόπο τό μωρό, δηλώνοντας ὅτι θέλει νά τό βαπτίσει. Ἄν οἱ γονεῖς δέν τό ἔχουν τάξει σέ ἄλλον, δέχονται.

Ἀλλαγὴ κουμπάρου - νονοῦ μπορεῖ νά γίνει γιά πολλούς λόγους. Ἐνας ἀπό τούς σπουδαιότερους εἶναι, νά μήν ἐπιζοῦν τά παιδιά πού βαπτίζει κάποιος. Σ' αὐτή τήν περίπτωση ἡ μητέρα μπορεῖ νά ρίξει τό παιδί σέ ἕνα σταυροδρόμι ἢ μέσα στήν ἐκκλησία, μπροστά σέ κάποια εἰκόνα. Ὅποιος πάρει τότε τό παιδί πρῶτος, μπορεῖ νά τό βαπτίσει.¹⁸ Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις τό παιδί, ὅταν βαπτίζεται ὀνομάζεται Βρετός ἢ παίρνει τό ὄνομα τοῦ Ἁγίου, στόν ὁποῖο τό ἔταξε καί τό ἔριξε ἡ μητέρα του. Ἐχει δικαίωμα ὁμως ὁ νονός, ἂν θέλει, νά τοῦ δώσει δικό του ὄνομα. Σέ μιάν ἄλλη περίπτωση πάλι πού δέν ζοῦν τά παιδιά, μπορεῖ ἡ μητέρα νά βγεῖ ἔξω μέ τό παιδί στήν ἀγκαλιά καί νά φωνάξει "πουλῶ ἕνα ἀρνάκι, πουλῶ ἕνα ἀρνάκι". Ὅποιος πεῖ "ἐγώ τό παίρνω", γίνεται ὁ νονός του καί ὅταν αὐτός τό βαπτίζει, τό ὀνομάζει Ποῦλο ἢ Πούλια.¹⁹

Τό παιδί βαπτίζεται ἀμέσως ἢ λίγους μῆνες μετά ἢ, σπανιότερα, ὕστερα ἀπό ἕνα-δυό χρόνια. Ὑπάρχει ἡ ἀντίληψη ὅτι τό παιδί πρέπει νά βαπτίζεται γρήγορα, γιατί, ἂν πεθάνει ἀβάπτιστο, "τό κρίμα πέφτει στούς γονεῖς του".²⁰ Πρὶν βαπτιστεῖ τό παιδί λέγεται συνήθως "δράκος" (δρακούλι), "δρακοῦ" (δρακούλα), σπανιότερα "τουρκάκι" ἢ κατὰ τή νεώτερη περίοδο "μπέμπης" -α.²¹ Λέγεται ἐπίσης μερικές φορές Γιαννάκης ἢ Μαρία σύμφωνα μέ τό ἔθιμο νά ἔρχεται ὁ ἱερέας καί νά τοῦς δίνει αὐτά τά ὀνόματα μέ τήν εὐχή, ἀμέσως μόλις γεννηθοῦν.²² Νήπια πού εἶναι ἀσθενικά καί διατρέχουν κίνδυνο νά πεθάνουν αἰφνίδια, βαπτίζονται στό καντήλι ἢ στόν ἀέρα. Τά σταυρώνουν στόν ἀέρα καί λένε τά λόγια : "Εἰς τό ὄνομα τοῦ πατρὸς καί τοῦ υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος βαπτίζεται ὁ δοῦλος τοῦ θεοῦ τάδε". Διαβάζουν κατόπιν τόν "Ἰορδάνη" καί δίνουν τό ὄνομα.²³ Τά παιδιά αὐτά, ἂν δυναμώσουν καί ζήσουν, παίρνουν τό ἴδιο ὄνομα ἀλλά ξαναβαπτίζονται, "συμπληρώνονται" ἀπό τόν ἱερέα στήν ἐκκλησία, γιατί θεωροῦνται μισοβαπτισμένα, κρατοῦν ὁμως τό ὄνομα πού τοῦς δόθηκε. Παλαιά τά παιδιά

πού πέθαιναν άβάφτιστα τά "άποθέταν σέ κάποιο τρόχαλο χωρίς σταυρό" ή τά έθαβαν έξω από τό νεκροταφεΐο.²⁴ Τώρα τά βάζουν σέ κάποια γωνιά του. Πιστεύουν ότι ο θάνατος άβάφτιστων παιδιών είναι κάτι ιδιαίτερα κακό και ότι αυτά "δέν πηγαίνουν στον παράδεισο", "δέν γίνονται άγγελούδια", αλλά στοιχειά, "φουσατά".²⁵ Λένε μάλιστα ότι τά παιδιά αυτά μαζεύουν σέ ένα έλαιόφυλλο τά δάκρυά τους, για να βαφτιστούν και τους τά χύνει ο σατανάς.²⁶

Όταν είναι να γίνει η βάφτιση, ο νονός προσκαλείται από τους κουμπάρους μέ γλυκό (δίπλες) ένα πετεινό, κάποτε και μέ μιά "τσότρα", πάνω στην οποία είναι δεμένη μιά μισίνα ("Έξω Μάνη").²⁷ Αύτός πάλι φέρνει τά κεριά, τό λάδι και καινούρια λευκά ρουχαλάκια του παιδιού, τά "βαφτιστικά" ή "φωτίκια."²⁸ Τό νερό ζεσταίνουν συνήθως στό σπίτι του παιδιού. Άλλωστε παλαιότερα και οι βαφτίσεις γίνονταν στό σπίτια, όχι στην εκκλησία. Η μητέρα του παιδιού δέν έρχεται στην εκκλησία. Τό μωρό τό φέρνει μέσα στη "νιακά" ή γιαγιά του ή η μαμμή.²⁹

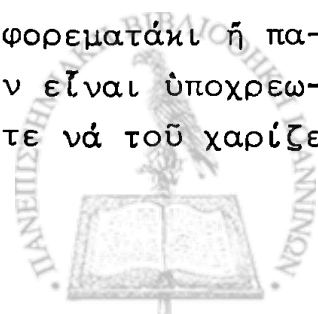
Όνόματα δίνονται συνήθως από τους παππούδες μέ τόν εξής τρόπο : τό πρώτο άγόρι παίρνει τό όνομα του παππού από τόν πατέρα, τό πρώτο κορίτσι παίρνει τό όνομα της γιαγιάς από τόν πατέρα. Τό δεύτερο άγόρι και τό δεύτερο κορίτσι παίρνουν τά όνόματα του παππού και της γιαγιάς από τή μητέρα. Τά υπόλοιπα παίρνουν όνόματα από τ' άδέλφια του πατέρα.³⁰ Η όνοματοθεσία αυτή είναι τυπική. Μπορεί όμως να γίνει και μέ άλλο τρόπο, ανάλογα μέ τις περιστάσεις. Π.χ. αν τό γένος του πατέρα είναι πολύ ισχυρό, είναι δυνατόν όλα τά παιδιά να πάρουν όνόματα από τό γένος του πατέρα.³¹ Η πληροφορία αυτή μου αναφέρθηκε, αλλά στις γενεαλογίες παρατήρησα ότι μάλλον δέν συμβαίνει ή τουλάχιστον είναι πολύ περιορισμένο. Επίσης αν οι γονείς της νύφης έχουν ήδη δώσει τά όνόματά τους σέ άλλα παιδιά από γιούς, τότε δέν τους όνομάζουν καθόλου οι γαμπροί τους.³² Έξ- άλλου αν κανείς πάει σώγαμπρος, ή αν ο πεθερός έχει μεγάλη περιουσία, είναι αρκετά πιθανό στό πρώτο παιδί, αν είναι άγόρι, να δώσει τό όνομα του πεθερού.³³ Σέ ειδικές περιπτώσεις πάλι, πού έχει πεθάνει ο πατέρας ή η μητέρα πριν βαφτιστεί τό παιδί, δίνεται τό όνομά τους ακόμα κι αν αυτό είναι αντίθετου φύλου. Π.χ. αν ο πατέρας λέγεται Κώστας, τό κορίτσι όνομάζεται Κωνσταντίνα, αν η μητέρα λεγόταν Άντωνία, τό άρσενικό παιδί όνομάζεται Άντώνης.³⁴ Άρκετά συνηθισμένο είναι επίσης - και τουτο φαίνεται από τις γενεαλογίες - να δίνονται όνόματα άδελφών άκληρων ή άτεκνων, ή άδελφών πού έχουν πεθάνει άνύπαντροι.³⁵ Η όνοματοθεσία έχει μεγάλη

σημασία για τις γενεαλογίες, γιατί κάθε γένος έχει μιά σειρά από όνομα-
ματα πού συνεχώς επανέρχονται στην οίκογένεια και διευκολύνουν έτσι
πολύ τή μνήμη, όπως αναφέρεται σέ άλλο κεφάλαιο. Σημαντικό ρόλο για
τήν γενεαλογία εξέλλου παίζουν οι ιδιαίτερες συνθηκεις τής όνοματοθε-
σίας πού αναφέρθηκαν.

Μόλις δοθεῖ τό όνομα, τά παιδιά τρέχουν νά τό ανακοινώσουν στή μητέ-
ρα τοῦ μωροῦ ("λένε τά συχαρίκια") κι αύτή τά φιλοδωρεῖ μέ χρήματα, στό
πρῶτο περισσότερο από τά ἄλλα. Παλαιά τούς πρόσφερε σύκα (ἀσκάϊδια)
καί καρύδια.³⁶ Παλαιότερα όταν τελείωνε ἡ βάφτιση, ὁ νονός πετοῦσε κέρ-
ματα στόν ἄέρα, τά "μαρτυρίκια", πού τά μάζευαν τά παιδιά, ἢ τά ἔδινε
στούς συγγενεῖς πού παραυρέθηκαν στό μυστήριο.³⁷ Τώρα κατά τήν ἀστική
συνήθεια κρεμᾶνε σταυρουλάκια.

Ἡ μητέρα ἔρχεται καί ὁ νονός τής παραδίνει τό παιδί, ἀφοῦ αύτή κά-
νει τρεῖς γονατιστές (μετάνοιες) μπροστά του. Τής λέει ὁ νονός : "σοῦ
παραδίνω κουμπάρα τό παιδί μυρωμένο, λαδωμένο, τοῦ θεοῦ παραδωμένο καί
νά τό φυλάξεις ἀπό γκρεμό, θάλασσα, φωτιά ἀπό κάθε κακό ὡς τά δώδεκά του
χρόνια".³⁸ Οἱ συγγενεῖς καί οἱ ἄλλοι εὔχονται στό νεοφώτιστο "νά μάς
ζήσει" καί στό νονό "πάντα ἄξιος" καί "ὅπως ἔβαλε τό λάδι νά βάλει καί
στεφάνι", νά ἀξιωθεῖ δηλ., σύμφωνα μέ τό ἔθιμο, ὁ νονός νά τό στεφανώ-
σει κιόλας. Ἀκολουθεῖ συνήθως διασκέδαση στό σπίτι τῶν κουμπάρων πρός
τιμή τοῦ νονοῦ, στήν ὁποία παρακάθονται οἱ στενότεροι συγγενεῖς. Ἀκο-
λουθοῦν χορός καί τραγούδια. Φαγητά, ὑπάρχουν στό τραπέζι κρέας, παστά
ὀρτύκια, σύγγλινα κ.ἄ. Όταν τελειώνει τό τραπέζι καί φεύγει ὁ νονός,
ἂν εἶναι ἄντρας, τοῦ χαρίζουν πίττα (ψωμί) ἢ τοῦ βάζουν στό λαιμό μιά
"μισίνα", ἂν εἶναι γυναίκα, τής χαρίζουν φόρεμα. Τό ἴδιο γίνεται, ἂν ὁ
νονός ἔχει καί παρακουμπάρο ἢ παρακουμπάρα.³⁹

Μετά τή βάφτιση, ὁ νονός πρέπει νά κοινωνήσει τό μωρό ἐπί τρεῖς συν-
εχεῖς Κυριακές, γιά νά συμπληρώσει ἔτσι τό μυστήριο. Ὁ νονός εξέλλου
ἔχει ὑποχρέωση, τίς μεγάλες γιορτές καί ιδιαίτερα τό Πάσχα νά προσφέρει
δῶρα στό "βαφτιστήρι". Τά Χριστούγεννα τοῦ πηγαίνει ἕνα χριστόψωμο. Τό
Πάσχα τοῦ πηγαίνει ἕνα "δοξάρι" (κουλούρα σέ σχῆμα πετάλου), ἂν εἶναι
ἄγόρι, κουλούρα στρογγυλή, ἂν εἶναι κορίτσι, καθώς καί μικρότερα κουλού-
ρια καί κόκκινα ἄβγά. Τοῦ προσφέρει ἐπίσης λαμπάδα καί φορεματάκι ἢ πα-
πούτσια. Τίς ἄλλες χρονιές, όταν μεγαλώνει τό παιδί, δέν εἶναι ὑποχρεω-
μένος νά τοῦ κάνει δῶρα ἔμπορεῖ ὁμως, ἂν θέλει, πότε πότε νά τοῦ χαρίζει

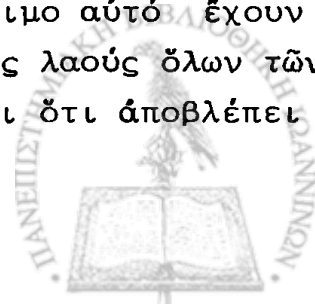
κάτι. Συνήθως μετά τό δεύτερο χρόνο τό παιδί πηγαίνει στό νονό του κουλούρια καί κόκκινα άβγά, γιά νά κάνει αυτός Πάσχα.⁴⁰ 'Ο δεσμός του νονού μέ τό βαφτιστήρι είναι ιερός. 'Ο νονός θεωρείται πνευματικός πατέρας του παιδιού. 'Η σχέση αυτή φτάνει ως τό σημείο νά πιστεύεται ότι σχεδόν πάντα τό βαφτιστήρι μοιάζει στό νονό του. Αυτό μου τό έπαναλάβανε πολλές φορές κατά τή διάρκεια τής έπιτόπιας έρευνάς μου.⁴¹ Πολλές φορές μάλιστα, ακόμα κι αν δέν έχει δοθεϊ όνομα του νονού στό βαφτιστήρι, αυτό παίρνει κάποιο παρωνύμιο από τό νονό του, πού κατόπιν μεταβάλλεται σέ επώνυμο.⁴² 'Υπάρχουν πολλά τέτοια παραδείγματα. Στή Μπαρδούνια μάλιστα καί στή Βόρεια Προσηλιακή Μάνη, πολλοί πού είχαν βαφτιστεϊ από Τουρκαλβανούς (Μουσουλμάνους) κράτησαν τουρκικά όνόματα από τούς νονούς τους.⁴³

'Ο ιερός επίσης δεσμός συνδέει τά παιδιά του νονού μέ τά βαφτιστήρια του. Δέν επιτρέπεται νά συνάπτουν μεταξύ τους γάμους καί λένε ότι, αν συμβεϊ αυτό, τά παιδιά βγαίνουν "σημαδεμένα".⁴⁴

Οι σχέσεις επίσης τών κουμπάρων είναι στενές καί αποτελούν παράγοντα σταθερότητας στή μανιάτικη κοινωνία, περιορίζοντας τίς πιθανότητες τών συγκρούσεων μεταξύ τών ανταγωνιζομένων συγγενικών ομάδων. Συγκρούσεις μεταξύ κουμπάρων, καί μάλιστα μέ αιματηρά αποτελέσματα, γενικά είναι έντελως έξαιρετικές καί σπάνιες. 'Ακούει κανείς νά λένε : "αυτό δέν μπορώ νά τό κάνω, έχει βάλει λάδι". 'Εξάλλου οι διαπροσωπικές αυτές σχέσεις μεταξύ τών δυό οίκογενειών, επεκτείνονται καί στά δυό γένη, διευρύνοντας έτσι τό φάσμα τών σχέσεων καί δημιουργώντας σταθερή βάση γιά τή γαλήνη τής κοινωνίας. Οι υποχρεώσεις του νονού άπέναντι στό βαφτιστήρι του εκδηλώνονται ως τό θάνατό του. "Αν τό παιδί πεθάνει, ό νονός του είναι υποχρεωμένος νά παραβρεθεϊ στήν κηδεία του ως δεύτερος πατέρας καί νά τό στεφανώσει".⁴⁵

'Η άδελφοποιία

'Ο δεύτερος τύπος τεχνητής συγγένειας είναι ή άδελφοποιία. Μέ τόν όρο αυτόν έννοοϋμε τό δεσμό πού δημιουργεϊται τελετουργικά μεταξύ ξένων μέ σκοπό τήν άλληλοϋποστήριξη καί τή βοήθεια. Γιά τό έθιμο αυτό έχουν γραφεϊ πολλά, γιατί τουτο έχει παρατηρηθεϊ σέ όλους τούς λαούς όλων τών ήπειρων. 'Η επικρατέστερη έξήγηση του έθιμου αυτού είναι ότι αποβλέπει

στόν περιορισμό τῆς αὐτοδικίας (βεντέττας) καί τῶν αἱματηρῶν συγκρούσεων μεταξύ τῶν γενῶν, γιατί ὁ δεσμός αὐτός μεταξύ τῶν ἀτόμων πού παρομοιάζεται μέ τήν υἱοθεσία, ἐπεκτείνεται αὐτόματα καί στά δύο γένη τῶν ἀδελφοποιτῶν καί γενικεύεται.⁴⁶ Ὑποστηρίζεται μάλιστα ἀπό τούς νομομαθεῖς ὅτι ἡ ἀδελφοποιία εἶναι τό κύτταρο ἀπό τό ὁποῖο ἀναπτύχθηκε τό πρῶτο διεθνές δίκαιο. Γιατί ἡ ἀδελφοποιία στούς πρωτόγονους λαούς, ὅταν γίνεται μεταξύ τῶν φυλάρχων, ἀποβλέπει στήν ἐπικύρωση τῆς εἰρήνης καί τῶν συμμαχικῶν σχέσεων τῶν δύο φυλῶν. Ὑπάρχει ἀνάγκη νά ἐπικυρωθοῦν κατ' αὐτό τόν τρόπο οἱ συμφωνίες, ὥστε νά εἶναι ἀδιάρρηκτες κάτω ἀπό τήν ἀπειλή τῆς ὑπερφυσικῆς δυνάμεως.⁴⁷

Στή Μάνη τό ἔθιμο τῆς ἀδελφοποιίας μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ὑπῆρχε ὡς τό 1935.⁴⁸ Στήν Ἐξω Μάνη εἶχε πολύ νωρίτερα ἐξαφανιστεῖ· πολλές φορές στίς ἐρωτήσεις μου οἱ Ἐξωμανιάτες ἔδειχναν πῶς οὔτε εἶχαν ἀκούσει γι' αὐτήν ἢ τή συσχέτιζαν μέ τήν ψυχαδελφοσύνη. Περισσότερο ἰσχυρές ἀναμνήσεις γιά τό ἔθιμο αὐτό ὑπάρχουν στή Μέσα, τή Νότια καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη.⁴⁹ Πιστεύω ὅτι ἡ ἐξάφάνιση τοῦ ἐθίμου αὐτοῦ πολύ νωρίτερα στήν Ἐξω Μάνη σχετίζεται μέ τήν εὐρύτερη ὀργάνωση τῆς περιοχῆς καί τόν περιορισμένο χαρακτήρα τῆς βεντέττας ἐκεῖ.

Ἀδελφοποιτοί μποροῦσαν νά γίνουν ἄντρες καί γυναῖκες. Τήν τελευταία μάλιστα περίοδο ἡ ἀδελφοποιία, ἦταν πιά συνηθισμένη μεταξύ γυναικῶν. Πολλοί πληροφορητές θυμοῦνται καί ἀναφέρουν ἀκόμα καί ἐπώνυμα γυναικῶν ἀδελφοποιτῶν.⁵⁰

Ἡ ἀδελφοποιία ὡς πρός τήν τελετουργία γίνεται μέ δύο τρόπους. Ὁ πρῶτος παρατηρεῖται συνήθως στούς ἄντρες. Γίνεται μέ ἀνάμειξη τοῦ αἵματος. Ἐκοβαν τίς φλέβες τους μέ μαυρομάνικο μαχαίρι καί τίς ἔσμιγαν ἔτσι, ὥστε τό αἷμα νά τρέξει μέσα στίς φλέβες καί τῶν δύο.⁵¹ Συνήθως οἱ ἀδελφοποιτοί ἔφευγαν ἓνα μικρό διάστημα δύο - τριῶν ἡμερῶν καί πήγαιναν στό ὑπαιθρο καί ζοῦσαν σέ μιά σπηλιά ἢ κάποια καλύβα, κυνηγώντας μαζί καί μαζεύοντας τροφές. Κατόπιν ἐπέστρεφαν καί μποροῦσαν νά πᾶνε καί στόν ἱερέα.⁵² Ἡ ἀδελφοποιία ἐξάλλου μεταξύ ἀγάμων γυναικῶν γίνεται χωρίς αἷμα, μέ φίλημα καί ἀνταλλαγή δῶρων· μποροῦσαν καί αὐτές νά ἐξαφανιστοῦν, ἀλλά τό διάστημα τῆς ἐξαφανίσεώς τους ἦταν πιά συντομευμένο· συνήθως ἐπιστρέφανε στό σπίτι μετά λίγη ὥρα.⁵³

Ἄλλος τρόπος τελετουργίας ἦταν αὐτός πού γινόταν μέ τό εἰκόνημα. Ἐβαζαν οἱ δύο ἀδελφοποιτοί ἓνα παιδάκι καί κρατοῦσε τό εἰκόνημα. Φιλοῦσαν οἱ ὑποψήφιοι ἀδελφοποιτοί τό εἰκόνημα καί τό παιδάκι, πού τό ἔκαναν καί αὐτό ἀδελφοποιτό.⁵⁴

Τήν πρώτη ἐβδομάδα ὁ ἀδελφοποιτός ἔπρεπε νά πάει νά χαιρετίσει τόν ἀδελφοποιτό του μέ μιά "πελενά" (=πίττα), τήν ἐπομένη Κυριακή αὐτό γινόταν ἀπό τόν ἄλλο ἀδελφοποιτό. Τό ἴδιο ἔκαναν καί οἱ ἀδελφοποιτές.⁵⁵ Σπανιότερα ἡ ἀδελφοποιία γινόταν μέ ἱερουργία στήν ἐκκλησία. Ἀδελφοποιία μποροῦσε νά γίνει μεταξύ δύο φίλων στό ἴδιο χωριό ἢ σέ διαφορετικά χωριά, ὅταν εἶχαν δεσμό γιά πολλά χρόνια, ἢ σέ σύντομο χρονικό διάστημα, ἂν αὐτοί ἦταν Νικλιάνος καί ἀχαμνόμερος, γιά ἐνίσχυση.⁵⁶

Οἱ ὑποχρεώσεις τῶν ἀδελφοποιτῶν καθορίζονται ἀπό τήν ἱερότητα τοῦ δεσμοῦ τους. Παλαιότερα ἦταν ὑποχρεωμένοι νά ὑποστηρίξουν ὁ ἓνας τόν ἄλλο στίς αἱματηρές συγκρούσεις, πολλές φορές συνέβαινε στή θέση κάποιου νά σκοτωθεῖ ὁ ἀδελφοποιτός του. Λέγανε : "ἀδελφοποιτός κάλλιος ἀπό γκαρδιακός".⁵⁷ Κατά τό γάμο ἐπίσης ἦταν ὑποχρεωμένοι αὐτοί νά πᾶνε στούς ἀδελφοποιτούς τους "κανίσκι" ἓνα κριάρι.⁵⁸

Τήν ἀδελφοποιία ὡς θεσμό συναντᾶμε σέ ὅλη τήν Ἑλλάδα καί σ' ὅλη τήν Βαλκανική. Ἐπειδή παλαιότερα γινόταν καί μεταξύ ἑτεροφύλων, ὁπότε αὐτοί δέν ἐπιτρεπόταν νά παντρευτοῦν, ἡ Ἐκκλησία εἶχε ἀντιδράσει αὐστηρά μέ ἀφοριστικές πράξεις κατά τοῦ ἐθίμου καί αὐτῶν πού συνάπταν τήν ἀδελφοποιία. Ἡ Ἐκκλησία καί τό Πατριαρχεῖο γενικά δέν θεωροῦσαν τήν ἀδελφοποιία κώλυμα γάμου.⁵⁹

Ἡ ἀδελφοποιία μαζί μέ τήν κουμπαριά δημιουργοῦν δεσμούς συγγένειας μέ ἀποτέλεσμα νά περιορίζονται οἱ συγκρούσεις σέ μιά κοινότητα καί νά ἐπικρατήσῃ, ὅσο εἶναι δυνατό, ἡ εἰρήνη καί ἡ γαλήνη σ' αὐτό.

Ἡ ψυχαδελφοσύνη

Μέ τόν ὄρο αὐτόν ἐννοοῦμε τίς στενές σχέσεις πού δημιουργοῦνται μεταξύ δύο οἰκογενειῶν πού τίς χωρίζει "τό χρέος τοῦ αἵματος". Ἡ ψυχαδελφοσύνη γίνεται, ἀντίθετα ἀπό τήν "ἀγάπη" καί τό "σιάξιμο" (=εἰρήνη), κανονικά σέ περιπτώσεις, ὅπου δέν ἔχει παρθεῖ ἀκόμα ἐκδίκηση.⁶⁰ Ἀποβλέπει ἀπό τήν ἀποψη τῆς κοινωνικῆς λειτουργίας, στή καταστολή τῆς αἱματηρῆς συγκρούσεως, χωρίς ὅμως νά χάσει τήν ἀξιοπρέπειά της ἡ οἰκογένεια πού δέν θά ἔχει ἐκδικηθεῖ. Τό φαινόμενο αὐτό, πού ἰσοδυναμεῖ περίπου μέ υἱοθεσία τοῦ φονιᾶ ἀπό τήν οἰκογένεια τοῦ θύματος, συναντᾶται καί σέ

ἄλλους λαούς πού συνηθίζουν τή βεντέττα. Ἡ λειτουργία του εἶναι καταφανής. Στή θέση αὐτοῦ πού χάθηκε, τοποθετεῖται ἓνα νέο πρόσωπο καί ἔτσι ἰσοφαρίζεται ἡ ἀπώλεια. Περιπτώσεις ψυχαδελφούςνης στή Μάνη ὑπάρχουν πολλές, μερικές μάλιστα συνεχίζονται ὡς σήμερα μεταξύ οἰκογενειῶν πού κάποτε ἦλθαν σέ αἱματηρή σύγκρουση.

Ἡ ψυχαδελφούςνη γίνεται πάντα κάτω ἀπό καθορισμένες συνθήκες : α) σέ περίπτωση φόνου ἐξ ἀμελείας β) σέ περιπτώσεις εἰλικρινοῦς μετάνοιας τοῦ φονιά καί γ) σέ περίπτωση ὅπου ὁ φονιάς ἢ κάποιος συγγενής του συλλαμβάνεται αἰχμάλωτος ἀπό τούς ἀντίπαλους.⁶¹ Ἡ τελευταία περίπτωση εἶναι σπανιότερη. Ψυχαδελφούςνη ἐξάλλου γίνεται συχνά μεταξύ συγγενῶν γιά νά ἀποφευχθοῦν ἀντεκδικήσεις καί διάσπαση τοῦ γένους.

Γιά νά γίνει ἡ ψυχαδελφούςνη, πρέπει νά ἀκολουθηθεῖ ὀρισμένο τυπικό. Ὄταν κάποιος διαπράξει φόνον καί θέλει νά σταματήσει ἐκεῖ τό κακό, προσπαθεῖ μέ κάποιο μεσάζοντα, μερικές φορές γυναῖκες, πού ἀποστέλλονται στούς συγγενεῖς τοῦ θύματος, ἢ τίς περισσότερες φορές μέ τή μεσολάβηση τοῦ ἱερέα ἢ κάποιας ἄλλης ἰσχυρῆς προσωπικότητας, ὥστε νά προετοιμαστεῖ τό ἔδαφος γιά τό συμβιβασμό. Αὐτό γίνεται, γιά νά μήν ὑπάρχει κίνδυνος τοῦ ὑπαίτιου χωρίς λόγο. Οἱ μεσολαβητές θά προσπαθήσουν νά πείσουν τούς συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ γιά τήν ἀνάγκη νά φανοῦν ὑψηλόφρονες καί νά δεχθοῦν νά κάνουν "ψυχικό", ὅπως λένε τή συγχώρεση τοῦ φονιά, ὥστε νά περιοριστεῖ ἐκεῖ ἡ αἱματηρή σύγκρουση.

Ἄν δεχθοῦν οἱ συγγενεῖς τοῦ θύματος, τότε ὁ φονιάς καί ἡ οἰκογένειά του ἄοπλοι καί ταπεινωμένοι ἔρχονται καί γονατίζουν μπροστά στόν πατέρα καί τή μητέρα τοῦ θύματος καί σ' ὅλους τούς ἄλλους συγγενεῖς του, πού εἶναι κατά σειρά παραταγμένοι, ἀπό τήν πόρτα τῆς αὐλῆς ὡς μέσα στό σπίτι· τούς φιλοῦν τά χέρια καί ζητοῦν συγγνώμη γιά τό κακό πού τούς ἔκαναν λέγοντας : "ἦτα τυχερό μας, ἐτσά τῶθελε ὁ θεός". Ἡ μητέρα τοῦ θύματος σκεπάζει μέ τό φόρεμά της τό φονιά, ἀναγνωρίζοντας σ' αὐτόν τό χαμένο γιό της καί ὁ πατέρας τοῦ θύματος τόν φιλάει στό μέτωπο. Συνήθως οἱ γονεῖς τοῦ νεκροῦ δέχονται τήν ἐκφραση τῆς ἀληθινῆς αὐτῆς μετάνοιας καί τό ψυχικό ὀλοκληρώνεται μέ τή μετάβαση σέ ἓνα καπηλειό. Ἐκεῖ πίνουν τρία ποτήρια. Τό πρῶτο τό κερνάει ὁ μεσάζοντας, τό δεύτερο οἱ συγγενεῖς τοῦ θύματος, τό τρίτο αὐτοῖ πού ἔκαναν τό φόνον.⁶²

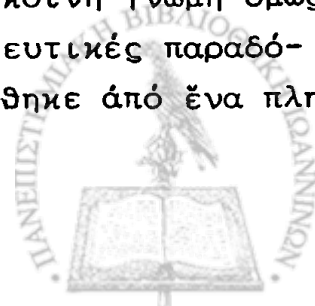

Οι μεσάζοντες για τό ψυχικό πρέπει νά εἶναι σεβαστοί καί ἰσχυρές προσωπικότητες, γιά νά γίνουν οἱ προτάσεις τους δεκτές. Ἄν δέν συμβαίνει αὐτό, ἡ προσπάθεια γιά συμβιβασμό μπορεῖ ἀντίθετα νά καταλήξει σέ αἰματοχυσία. Δέν πρέπει τό ψυχικό νά ἐπιβάλλεται ἀπό τούς μεσολαβητές μέ καταναγκασμό. Πρέπει νά γίνεται μέ ἐλεύθερη συγκατάθεση ἐκείνων πού ἔχουν τό θύμα, γιά νά καταλήξει σέ θετικό ἀποτέλεσμα. Ὑπάρχουν περιπτώσεις ὅπου οἱ προσπάθειες τοῦ μεσολαβητῆ δέν ἀποδώσανε γι' αὐτούς τούς λόγους.⁶³ Πρέπει ἐξάλλου ὁ φονιάς νά ἔχει μετανοιώσει εἰλικρινά, γιά νά ἔχει ἐπιτυχία ἡ προσπάθεια. Σέ μιὰ περίπτωση φονικοῦ ἀπό τή Βόρεια Προσηλιακή Μάνη μοῦ ἀναφέρθηκε ὅτι ὁ φονιάς ἔκανε δυό χιλ. πορεία στούς ἀγκῶνες, γιά νά φτάσει στό διπλανό χωριό καί νά ζητήσει συγχώρεση ἀπό τούς συγγενεῖς τοῦ θύματος.⁶⁴

Ὁ φονιάς καλεῖ τούς ἀδελφούς τοῦ θύματος ἀδελφούς (ψυχαδελφούς) καί τούς γονεῖς του πατέρα καί μητέρα (ψυχοπατέρας, ψυχομάνα). Γι' αὐτό καί τό ἔθιμο ἐπικράτησε νά λέγεται ψυχικό καί ὁ δεσμός ψυχαδελφοσύνη. Ὁ δεσμός τοῦ ψυχαδελφοῦ μέ τήν οἰκογένεια τοῦ θύματος εἶναι πολύ στενός. Μοῦ ἀναφέρθηκε ὅτι ἔχει ὑποχρέωση νά τούς βοηθάει σέ περίπτωση συγκρούσεως καί ὅτι αὐτοί πού εἶχαν τό θύμα μπορούσαν νά κάνουν ὅ,τι ἤθελαν τόν ψυχαδελφό.⁶⁵ Σέ ἄλλη περίπτωση μοῦ ἀναφέρθηκε ὅτι ὁ ψυχαδελφός, πού ἦταν πολύ πλούσιος, διάλεγε καί ἔστελνε τό καλύτερο κασίκι στούς ψυχαδελφούς τους, γιατί τούς εἶχε ἀναλάβει ὑπό τήν προστασία του.⁶⁶ Οἱ ψυχαδελφοί προστάτευαν τίς χῆρες καί τά ὄρφανά τοῦ θύματος, σέ μιὰ μάλιστα περίπτωση μοῦ ἀναφέρθηκε ὅτι ὁ φονιάς ἔτρωγε μέ τή χήρα τοῦ θύματος.⁶⁷

Οἱ σχέσεις τῶν ψυχαδελφῶν καθορίζονται ἀπό μιὰ τυπική ὑποχρέωση ὄχι τόσο συναισθηματική, καί ἀποβλέπουν στή διατήρηση τοῦ δεσμοῦ, ὥστε νά μή γίνει οὔτε στό μέλλον ἐκδίκηση.⁶⁸ Ἡ τελευταία θεωρεῖται μεγάλη ἀτιμία, ὅταν ὑπάρχει στή μέση ψυχαδερφοσύνη. Ἐντούτοις ἔχει συμβεῖ μερικές φορές.⁶⁹

Οἱ οἰκογένειες πού συνδέονται μέ τήν ψυχαδελφοσύνη ὑπακούουν σέ ἕνα ἐθιμικό δίκαιο. Μερικές οἰκογένειες πάλι αἰσθάνονται ὅτι εἶναι κατώτερες καί "χαμοφτεριασμένες", ἄν δέν πάρουν ἐκδίκηση. Ἡ κοινή γνώμη ὁμως εἶναι ὑπέρ τοῦ ἐθίμου. Ὑπάρχουν μάλιστα σχετικές θρησκευτικές παραδόσεις πού τό ἐπικυρώνουν. Μιὰ τέτοια παράδοση μοῦ ἀναφέρθηκε ἀπό ἕνα πλη-

ροφορητή για τόν Ἅγιο Διονύσιο, πού φυγάδευσε τό φονιά τοῦ ἀδελφοῦ του, για νά μήν τόν σκοτώσουν.⁷⁰

Ἡ υιοθεσία

Ἡ υιοθεσία ἀποτελεῖ εἶδος τεχνητῆς συγγένειας πού ὁ σκοπός της εἶναι τελείως διαφορετικός ἀπό τίς παραπάνω περιπτώσεις. Ἡ υιοθεσία ἀποβλέπει στή συνέχιση μιᾶς οἰκογένειας πού δέν ἔχει παιδιά ἢ ἔχει ἀλλά μόνο κορίτσια. Ἀπό τήν ἀποψη τῆς ἐξαπλώσεως τήν υιοθεσία συναντᾶμε περισσότερο στή Μέσα καί Νότια Μάνη παρά στήν Βόρεια καί Ἐξω Μάνη. Συνήθως τά παιδιά πού υιοθετοῦνται εἶναι συγγενεῖς τοῦ πατέρα ἢ τῆς μητέρας. Πρόκειται ἢ για τό παιδί τοῦ ἀδελφοῦ ἢ για τό παιδί τῆς ἀδελφῆς.⁷¹ Μερικές φορές ὅμως ἡ συγγένεια εἶναι ἀκόμα πιο ἀπομακρυσμένη, ἢ τό παιδί εἶναι ἐντελῶς ξένο.

Σέ ἀρκετές περιπτώσεις ἡ υιοθεσία ἀκολουθεῖ μιάν εἰκονική κύηση. Προσποιεῖται δηλ. ἡ γυναίκα πού θέλει νά υιοθετήσῃ ἕνα παιδί ὅτι εἶναι ἔγκυος.⁷² Αὐτό γίνεται, γιατί δέν θέλει νά ξέρουν πῶς τό παιδί δέν εἶναι δικό της. Τοῦτο ἔχει φαίνεται, μεγάλη σημασία, γιατί κατά τήν παραμονή μου στήν παραταινάριο Μάνη, ὅπου κατά γενική ὁμολογία ἡ υιοθεσία εἶναι ἀρκετά συνηθισμένη, οἱ πληροφορητές ἀπέφευγαν συστηματικά νά μοῦ ἀναφέρουν τέτοιες περιπτώσεις, ὥστε νά μή δημιουργηθεῖ κανένα θέμα.⁷³ Τό ὅτι ἐπαιρναν παιδιά συγγενῶν κυρίως ὀφείλεται στήν ἐπιθυμία νά μήν ἀλλάζουσι ὄνομα. Υιοθετοῦν ὅμως μερικές φορές καί παιδιά ἰσχυρῶν οἰκογενειῶν για νά μή μποροῦν, ὅπως μοῦ εἶπαν, νά τούς ποῦν οἱ ἄλλοι τίποτα.⁷⁴ Μερικές φορές παντρεύουν τά υιοθετημένα παιδιά μέ τίς κόρες πού τυχόν ἔχουν.

Ἡ υιοθεσία, τουλάχιστον παλαιότερα, γινόταν ἐντελῶς ἄτυπα. Δέν τηροῦσαν δηλαδή τούς νομικούς τύπους. Δέν ἀναφέρεται ἐπίσης, καθόσον γνωρίζω, ὅτι γινόταν ἰδιαίτερη συμβολική τελετουργία, ὅπως συνέβαινε σέ ἄλλες περιοχές τῆς Ἑλλάδας. Ἡ θέση τοῦ υιοθετημένου παιδιοῦ ἦταν παράπολύ καλή καί πιστεύεται ὅτι αὐτά ζοῦσαν καλύτερα καί ἀπό τά γνήσια παιδιά.⁷⁵

Ἡ συχνότητα τῆς υιοθεσίας στή Μέσα καί Νότια Προσηλιακή Μάνη, σέ ἀντίθεση μέ τήν Ἐξω καί Βόρεια Προσηλιακή, δέν εἶναι ἀσχετη, καθώς φαίνεται, καί μετά κληρονομικά δικαιώματα καί τήν αὐστηρή πατρογραμμική καταγωγή πού ἐπικρατεῖ στήν πρώτη περιοχή. Στήν Ἐξω Μάνη, ὅπου τά κληρονομικά δικαιώματα εἶναι, ὅπως εἶδαμε, ἀμφιπλευρικά, πιο εὐκολα μπορεῖ τουλά-

χιστον σ' όρισμένες περιοχές νά μπει σάγαμπος στήν οίκογένεια, ή νά γίνει γάμος μέ συγγενή άπό τό ίδιο γένος. Στήν υπόλοιπη Μάνη όμως ή αύστηρή έξωγαμία (βλ. παρακάτω σχετικό κεφάλαιο) καθώς και ή πατρο- γραμμική κληρονομιά, συντείνουν, ώστε, ακόμα κι όταν υπάρχουν θηλυκά παιδιά, νά επιδιώκεται ή υίοθεσία για τή συνέχιση τοῦ όνόματος και τής παραδόσεως τής οίκογένειας.

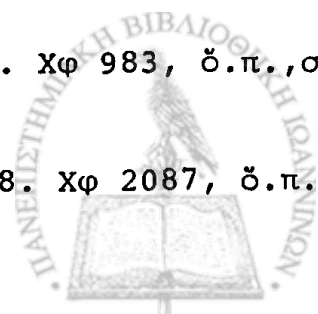

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι ΣΤΕΧΝΗΤΗ ΣΥΓΓΕΝΕΙΑ

- . Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 110 καί 349. Σ. Λ. χφ 2087, ὄ.π., σ. 294.
- . Σ. Λ. χφ 143, σ. 54-55 (Σταυρούλα Γ. Μουγιακάκου, Σκουτάριον, ἑπαρχ. Γυθείου 1966-7). Χφ 983, ὄ.π., σ. 17.
- . Βλ. σχετικά γιά τίς συνθηκῆς ἐπιλογῆς τοῦ νονοῦ μέσα ἀπό μιά οἰκογένεια Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 30. Χφ 4094, ὄ.π., σ. 256. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 216 καί 362. Σ. Λ. χφ 1004, ὄ.π., σ. 58. Χφ 1777, σ. 26 (Χαραλ. Δ. Τσιριγώτης, Δρυμός Γυθείου 1973).
- . Βλ. γιά τούς σχετικούς ὄρους Κ. Λ. χφ 3892, ὄ.π., σ. 229. Χφ 4094, ὄ.π., σ. 23, 24, 62, 110 καί 145. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 30.
- . Βλ. σχετικά Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 221. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 39, 117, 216, 341 καί 421. Χφ 4094, ὄ.π., σ. 554.
- . Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 125 καί 317. Στό χωριό Μαυροβούνι μάλιστα τά μέλη μιᾶς οἰκογένειας βαπτίζου καί παντρεύου τό ἓνα τό ἄλλο. "Ὅπως λένε "δέν θέλου νά ἀπλωθοῦν".
- . Ἐδῶ ὑπονοοῦνται ἀθέμιτες σχέσεις τῶν κουμπάρων. Σχετικές παροιμίες καί ἱστορίες εἶναι ἀρκετά γνωστές. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 164. καί Χφ 4095, ὄ.π., σ. 164.
- . Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 70.
- . Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 30. Σ. Λ. χφ 1647, σ. 155 (Γεωργ. Μπεσμπέας, Ἐξωχώρι Καλαμάτας 1972).
- . Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 497-8.
- . Στό ἴδιο, σ. 361.
- . Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 78.
- . Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 30.
- . Σ. Β. Κουγέα, Βιβλιοκρισία στό Βιβλίο τοῦ Δ. Β. Βαγιακάκου, "Ὁ Ἰμπραήμ ἐναντίον τῆς Μάνης", ὄ.π.
- . Π. Κανελλίδη, Περὶ Μάνης καί Μανιατῶν, ὄ.π., ἀρ. 37.
- . Σ. Λ. χφ 1292, σ. 59 (Γεωργ. Σ. Ρουμανέας, Θαλάμαι - Κουτήφαρη Μεσσηνίας 1971).
- . Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 121.

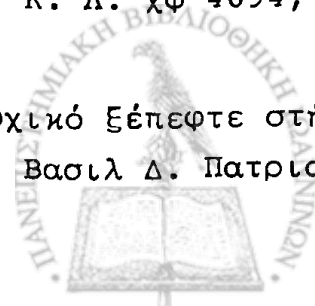
1. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 66. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 351.
2. Κ. Λ. χφ 4091, ὀ.π., σ. 352. Βλ. ἐπίσης γενικά καί τούς σχετικούς συμβολισμούς Νικ. Γ. Πολίτου, Ἀρκαδικαί προλήψεις καί δοξασίαι. Λαογραφικά Σύμμεικτα, τομ. 3ος, ἐν Ἀθήναις 1931, σ. 228 κέ.
3. Σ. Λ. χφ 2087, ὀ.π., σ. 216.
4. Βλ. γιά τήν ἐξάπλωση τῶν ὄρων, Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.πλ, σ. 63. Χφ 4091, ὀ.π. σ. 351. Χφ 4095, ὀ.π., σ. 30. Σ. Λ. χφ 601, ὀ.π., σ. 57. Χφ 2087, ὀ.π., σ. 212. Χφ 2362, σ. 97 (Οὐρανία Χ. Ἡλιοπούλου, Κοίτα καί Νόμια Μάνης 1975).
5. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 350 καί 393.
6. Κ. Λ. χφ 4091, ὀ.π., σ. 351. Χφ 4094, ὀ.π., σ. 121. Σ. Λ. χφ 601, ὀ.π., σ. 58.
7. Σ. Λ. χφ 601, ὀ.π., σ. 58. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 347.
8. Σ. Λ. χφ 601, ὀ.π., σ. 58.
9. Σ. Λ. χφ 607, ὀ.π., σ. 113.
10. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 350. Σ. Λ. χφ 2087, ὀ.π., σ. 212-213.
11. Σ. Λ. χφ 607, ὀ.π., σ. 111. Χφ 601, ὀ.π., σ. 57.
12. Κ. Λ. χφ 4091, ὀ.π., σ. 352. Σ. Λ. χφ 601, ὀ.π., σ. 57.
13. Κ. Λ. χφ 3892, ὀ.π., σ. 247. Σ. Λ. χφ 601, ὀ.π., σ. 57.
14. Κ. Λ. χφ 3892, ὀ.π., σ. 248.
15. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 350.
16. Κ. Λ. χφ 4095, ὀ.π., σ. 198.
17. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 250 καί 430. Χφ 3892, ὀ.π., σ. 247. Σ. Λ. χφ 607, ὀ.π., σ. 112. Ὄνομα τοῦ παπποῦ μποροῦν νά βγάλουν καί σέ θηλυκό παιδί ἢ καί ἀντίστροφα. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 47 καί 66.
18. Κ. Λ. χφ 3892, ὀ.π., σ. 247. Χφ 4094, ὀ.π., σ. 45.
19. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 350. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 352. Σ. Λ. χφ 607, ὀ.π. σ. 111.
20. Κ. Λ. χφ 4091, ὀ.π., σ. 352. Σ. Λ. χφ 2373, ὀ.π., σ. 86. Χφ 983, ὀ.π., σ. 17.
21. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 351. Σ. Λ. χφ 601, ὀ.π., σ. 57-8. Χφ 2087, ὀ.π.,

- σ. 214-15. Στο χωριό Δρυάλο λένε καπως παραλλαγμένα τά λόγια "σοῦ παραδίνω κουμπάρα τό παιδί νά τό φυλάξεις μέχρι νά πάει δώδεκα χρονῶν ἀπό μῶρες, ἀπό στρίγγλες καί ἀπό τίς καιές νεράϊδες". Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 353.
- Σ. Λ. χφ 2087, ὁ.π., σ. 214-15. Χφ 601, ὁ.π., σ. 58. Ἡ πίττα πού χαρίζει στά βαφτίσια ὁ κουμπάρος στό νονό εἶναι σάν τοῦ γάμου πλούσια στολισμένη, μέ ἥλιο στή μέση καί σταφύλια κληματαριάς καί γύρω-γύρω γαρύφαλλα μέ πέταλα. Σ. Λ. χφ 2362, ὁ.π., σ. 51.
- Γιά τίς ὑποχρεώσεις τοῦ νονοῦ πρὸς τό βαφτιστήρι καθὼς καί τοῦ τελευταίου πρὸς τό νονό, βλ. Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 353 καί 434. Σ. Λ. χφ 143, ὁ.π., σ. 54-55. Χφ 601, ὁ.π., σ. 58. Χφ 2362 ὁ.π., σ. 50-51.
- Κ. Λ. χφ 4095, ὁ.π., σ. 30. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 217. Λένε "τά παιδιὰ μοιάζουν καί στό νονό. Μιά μέρα νά περάσει καί νά τό βαφτίσει τοῦ μοιάζει "τό βάφτισες καί σοῦ μοιάζει" ἔχει μείνει κι ἡ παροιμία".
- Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 119, 216 καί 451.
- Σ. Β. Κουγέα, Βιβλιοκρισία στό βιβλίο τοῦ Δ. Β. Βαγιακάκου "Ὁ Ἴμπραήμ ἐναντίον τῆς Μάνης", ὁ.π.
- Σ. Λ. χφ 1293, σ. 263 (Ἄφροδ. Μ. Κουμπάρκη, Προάστιον Μεσσηνίας 1971)
Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 62 καί 145.
- Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 353 καί χφ 4095, ὁ.π., σ. 30 καί 244.
- Βλ. σχετικά Harry Tegnaeus, *La Fraternité de sang, étude Ethnopsiologique de rites de la Fraternité de sang notamment en Afrique*, Payot, Παρίσι, σ. 7, 9, 13, 17 καί 32.
- Βλ. σχετικά καί βιβλιογραφία στοῦ Γεωργ. Μιχαηλίδη-Ναυάρου, Ἡ σημασία τῆς ἀδελφοποιίας διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Δικαίου, στό Δίκαιον καί κοινωνικὴ συνείδησις, ἐκδ. Παπαζήση, Ἀθῆναι 1972, σ. 150 καί 339-432.
- Ἀνάστ. Μιχ. Γεωργοπαπαδάκου, Ἡ ἀδελφοποιία εἰς τὴν Μάνην. Λαογρ. 13 (1951) 30.
- Στό ἴδιο.
- Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 86. Χφ 4095, ὁ.π., σ. 64 καί 157.

- Σ. Λ. χφ 2369, σ. 68 (Εύαγγελία Φραγκοπούλου, Καλύβια Γυθείου 1975). Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 207. Ἀναστ. Μ. Γεωργοπαπαδάκου, Ἡ ἀδελφοποιία εἰς τὴν Μάνην, ὄ.π., σ. 31 .
- Ἀναστ. Μ. Γεωργοπαπαδάκου, Ἡ ἀδελφοποιία εἰς τὴν Μάνην, ὄ.π., σ. 32.
- Ἡ ἐξφάνιση αὐτὴ πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ἔχει σχέση μετὰ τὴν τελετουργία τῆς ἀδελφοποιίας ὡς διαβατήριας τελετῆς, βλ. σχετικὰ Arnold van Genneper, *The Rites of Passage*, Σικάγο 1972, σ. 11.
- Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 10 καὶ 156-7. Σ. Λ. χφ 601, ὄ.π., σ. 75.
- Σ. Λ. χφ 601, ὄ.π., σ. 75.
- Ἀναστ. Μ. Γεωργοπαπαδάκου, Ἡ ἀδελφοποιία εἰς τὴν Μάνην, ὄ.π., σ. 31.
- Στό ἴδιο.
- Σ. Λ. χφ 601, ὄ.π., σ. 75.
- Δημητ. Σ. Γκίνη, Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, Ἐν Ἀθήναις 1966, σ. 376. Κ. Ἀμάντου, Ἐπιτίμιον κατὰ τῆς Ἀδελφοποιίας. Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. 4 (1927) 280-284. Ἐπίσης γενικότερα, Κ. Ράλλη, Ἀδελφοποιία, Ἐπιστ. Ἐπ. Παν. Ἀθ. 3 (1906-7) 293.
- Δημ. Β. Δημητράκου - Μεσίσκλη, ὄ.π., σ. 72-73.
- Βλ. σχετικὰ γιὰ τίς παραπάνω περιπτώσεις Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 227 καὶ 494. Γεωργ. Γιαννακάκου-Ραζέλου, ὄ.π., σ. 7 καὶ 21.
- Βλ. λεπτομέρειες γιὰ τὸ τυπικὸ τῆς τελετουργίας τοῦ ψυχικοῦ. Π. Κανελλίδης, Περί Μάνης καὶ Μανιατῶν, ὄ.π., ἀρ. 26. Ἰωαν. Β. Πατσουράκου, ὄ.π., σ. 34-35. Γεωργ. Γιαννακάκου - Ραζέλου, ὄ.π., σ. 21. Βασιλ. Δ. Πατριαρχέα, Ἡ αὐτοδικία ἐν Μάνη, ὄ.π., σ. 10. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 62.
- Ἰωαν. Β. Πατσουράκου, ὄ.π., σ. 35-37.
- Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 494.
- Στό ἴδιο, σ. 267.
- Στό ἴδιο, σ. 494.
- Βασιλ. Δ. Πατριαρχέα, Ἡ αὐτοδικία ἐν Μάνη, ὄ.π., σ. 11. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 62.
- Ἐπισημαίνεται ὅτι θεωρητικὰ ἡ οἰκογένεια πού ζητοῦσε ψυχικὸ ξέπεφτε στὴν τάξη τῶν φαμέγιων, γιὰτί καλοῦνταν ἄνθρωποι τοῦ ψυχικοῦ, Βασιλ. Δ. Πατριαρχέα, Ἡ αὐτοδικία ἐν Μάνη, ὄ.π., σ. 10.

69. Π. Κανελλίδη, Περί Μάνης και Μανιατών, ὁ.π., ἀρ. 21. Σ. Λ. χφ 2366, ὁ.π., σ. 145.
70. Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 228 "ἔτσι ἔγινε ὁ συμβιβασμός. Τό ἔκανε αὐτό καί ὁ Ἅγιος Διονύσιος πού σκότωσε κάποιος τόν ἀδελφό του καί τόν φιλοξένησε τόν φονιά καί τόν ἔστειλε νύχτα σέ ἄλλο χωριό, γιά νά τόν σώσει".
71. Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 411.
72. Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 211.
73. Κ. Λ. χφ 3892, ὁ.π., σ. 270.
74. Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 230.
75. Σ. Λ. χφ 2363, ὁ.π., σ. 41-42.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΓΑΜΟΣ ΚΑΙ ΓΑΜΗΛΙΑ ΕΘΙΜΑ

I

Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΩΝ ΣΥΖΥΓΩΝ

Είναι γνωστή η σημασία του γάμου για τη δημιουργία της νέας οικογένειας. Έκτός από τη σημασία του για τό άτομο, για την ολοκλήρωσή του στην κοινωνία, αυτός είναι σημαντικός και για τις οικογένειες που ενώνονται με τους δεσμούς της αγχιστείας, για την ασφάλειά τους και τά γενικότερα συμφέροντά τους. Ο γάμος λοιπόν είναι ένα κρίσιμο σκαλοπάτι, πού όφείλουν νά περάσουν όλοι οι άνθρωποι, για νά αποκτήσουν κοινωνική υπόληψη και εκτίμηση.

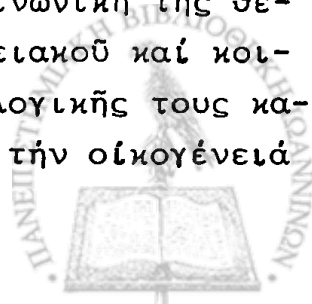
Η ψυχολογική προετοιμασία του ατόμου για τό "πέρασμα" αυτό, αρχίζει πολύ νωρίς και προτού είναι μόνο του σέ θέση νά σκεφτεϊ γι' αυτό. Τό ίδιο ισχύει και για τή Μάνη. Φαίνεται από τά τραγούδια, μέ τά όποια ή μητέρα και οι γονεϊς νανουρίζουν τό παιδί τους, ή τό χορεύουν σέ μιά στιγμή έκδηλώσεως χαράς και αγάπης πρός αυτό. Η μητέρα νανουρίζει στην "Έξω Μάνη τό παιδί της :

"Κοιμήσου άγοράκι μου
κι ή μοίρα σου δουλεύει
κι ό βασιλιάς τή γκόρη του
για σένα τή παντρεύει".¹

Δέν είναι τυχαίο ότι τά περισσότερα νανουρίσματα, όχι μόνο στή Μάνη, αλλά και σ' όλη τήν Ελλάδα έχουν σχέση μέ τό γάμο του βρέφους, όταν μεγαλώσει. Τό ίδιο όμως συμβαίνει και μέ τά ταχταρίσματα, όπως τό ακόλουθο από τήν περιοχή Άρεοπόλεως :

"Τιτουρί τιτιρό τό παιδί μου τό μικρό
νά τόχω και νά τό χαρώ.
Τιτουρί του λέγανε και μου τό παντρεύανε
και του δίνανε προικιά κι ένα κόσκινο
φλουριά".²

Στή Μάνη λοιπόν, παρά τά άυστηρά ήθη, ή ψυχολογική προετοιμασία του παιδιού για τή ζωή πού τό περιμένει αρχίζει πολύ νωρίς. Ιδιαίτερα όμως τό πρόβλημα του γάμου άπασχολεί, και στή Μάνη, τις κοπέλες, άφου ό γάμος δέν είναι γι' αυτές άπλως μιά μεταβολή στην κοινωνική της θέση, αλλά συνεπάγεται και άλλες μεταβολές, όπως οικογενειακού και κοινωνικού περιβάλλοντος, άκόμα και της σωματικής και βιολογικής τους κατστάσεως. Για τή νέα ό γάμος σημαίνει άπομάκρυνση από τήν οικογένειά

της, ίσως και από τό ίδιο τό χωριό της, καθώς και τό πέρασμα από τήν παιδική ζωή στη μητρότητα. Ἀπασχολεῖ λοιπόν τό κορίτσι ποῦ και ποιόν θά παντρευτεῖ και προσπαθεῖ μέ διάφορους τρόπους, συχνά μαντικούς, νά προβλέψει τί θά συμβεῖ. Π.χ. ὅταν ἔλθει στά χέρια της ἓνα μικρό έντομο, γνωστό μέ τό ὄνομα "πασχαλίτσα" (κόκκινο μέ μαῦρες βοῦλες) τό βάνει στό χέρι της και λέει :

"πέτα πέτα πασχαλίτσα
κατά ποῦ θά παντρευτῶ
ἢ
κατά ποῦ εἶναι ἡ πεθερά μου".³

Ἡ μαντεύονται οἱ νέες σέ μιά στέρνα, νύχτα, τήν Καθαρή Δευτέρα ἢ τή νύχτα τοῦ Ἁγίου Γιάννη τοῦ Ρηγανᾶ (24 Ἰουνίου),⁴ ἢ παίρνουν στάρια ἀπό μνημόσυνο και τά σπέρνουν τή νύχτα σέ μιά ταράτσα ἢ σέ μιά στέρνα, ὀνομάζοντας αὐτόν πού θά ἤθελαν νά παντρευτοῦν. Ἄν τόν δοῦν τή νύχτα στό ὄνειρό τους, πιστεύουν πώς θά τόν παντρευτοῦν.⁵ Γιά νά δοῦν ἐξάλλου, ἄν θά παντρευτοῦν μέσα στό χρόνο, γράφουν τά ὀνόματά τους κάτω ἀπό τά παπούτσια τῆς νύφης. Ἡ νέα πού τό ὄνομά της θά ἔχει σβῆσει ὡς τό τέλος τοῦ γάμου, θά παντρευτεῖ μέσα στό χρόνο.⁶

Δέν εἶναι ἀσυνήθιστο νά καταφεύγουν οἱ νέες και στη μαγεία. Π.χ. "ἄμα θέλεις νά πάρεις ἓνα ἄντρα και τότε πλησιάζεις εἶναι πολύ εὔκολο νά τότε κάμεις νά ζέ ἀγαπήσει και νά ζέ πάρει. θά πάρει ἀπό τήν τάξη της και θά φτιάξει καμιά εἰκοσαριά κουλούρια και θά πεῖ τῆς μάνας της ὅτι "ὄνειρεύτηκα τή γιαγιά μου και μοῦ εἶπε νά κάτσου νά κάμου εἴκοσι κουλούρια και νά πάου νά τά μοιράσου σέ μιά γειτονιά μέ παιδιά" και πῆγε ἀπ' τή γειτονιά αὐτουνοῦ. Αὐτός ἐκάθοτα στη μπόρτα κι ἐβάστανε τ' ἀνίψι του στην ἀγκαλιά και τότε ἐπέρασε ἡ κοπέλα κι ἦτονε ντυμένη πολύ ὠραῖα και σεμνά. "Καλημέρα ζας, δέ σᾶς ἐδίνου εἶτε κουλούρια ἐπειδή δέν ἔχετε νά φᾶτε. Ἐχου κερᾶσει τέσσερις γειτονιές. Πόσα θές ἓνα ἢ πέντε"; "Μπράβο κορίτσι μου λέει ὁ νέος πού ἐχτίμησες τή γιαγιά ζου κι ἄς εἶναι και πεθαμένη". Δώνει τρία τοῦ παιδιοῦ και ἓνα τοῦ νέου. Μέ τίς ὀχτώ μέρες τήν ἔβλεπε ὄλο στόν ὕπνο του. Τό λέει στη μάνα του. Πάει και τή ζητάει".⁷ Πρέπει νά ἀναφερθεῖ ὅτι, ὅπως ὑπάρχουν μάγια γιά τήν ἀγάπη, ὑπάρχουν μάγια και γιά τό χωρισμό.⁸

Ἡ ἡλικία τῶν ἀρραβόνων και κατ' ἀκολουθία τοῦ γάμου στη Μάνη, παλαιότερα δέν ἦταν μεγάλη. Ἄν και ὑπάρχουν ὀρισμένες μικρές τοπικές διαφορές, κατά κανόνα γιά τίς νέες ἡ ἡλικία τοῦ γάμου ἦταν 16-25 χρονῶν.

Πάνω από τήν ηλικία αυτή, θεωροῦνται γεροντοκόρες.⁹ Γενικά μόλις ἡ κόρη ἐνηλικιωθεῖ ("πετάξει βυζιά", ὅπως λένε), οἱ γονεῖς της φροντίζουν νά βροῦν τόν κατάλληλο γαμπρό, γιά νά τήν παντρέψουν.¹⁰ Κυρίως ὁ γάμος τῶν πρώτων κοριτσιῶν ἐπισημαίνεται, ἄν ἀκολουθοῦν καί ἄλλες ἀδελφές.¹¹ Γιά τούς ἄντρες ἡ ηλικία τοῦ γάμου εἶναι ἀπό 18-30.¹² Ὑπῆρχαν ὅμως καί ἐξαιρέσεις, καί περιπτώσεις ἀρραβῶνων πού γίνονταν σέ παιδική ηλικία, ἢ ὅταν ἀκόμα τά παιδιά ἦταν νεογέννητα, δέν σπάνιζαν κατά τό παρελθόν.¹³ Μοῦ ἀναφέρθηκε περίπτωση, ὅπου ἡ νέα ἦταν βρέφος καί τήν κρατοῦσαν στήν ἀγκαλιά, ὅταν τῆς πήγαιναν τίς "χάρες". Ἡ οἰκογένεια ὅμως τοῦ κοριτσιοῦ πολιτευόταν, τό γένος του ἦταν ἀριστοκρατικό, καί ἀπ' αὐτό προέρχονταν ἰσχυροί καπετάνιοι.¹⁴ Συνέβαινε ὅμως καί σέ ἄλλες περιπτώσεις, ὅπως σέ ἓνα "γλέντι" ἢ "κέφι" δυό ἄντρες ἔδιναν τά χέρια τους, συμφωνώντας νά ἀρραβωνιάσουν τά μικρά τους παιδιά.¹⁵ Φαίνεται λοιπόν ὅτι παλαιότερα παντρεύονταν ἀκόμα μικρότεροι, ἀπό 16-20 χρονῶν. Μιά μοναχοκληρονόμισσα ἐξάλλου κατά τήν πιό πρόσφατη περίοδο εἶναι περιζήτητη καί τήν ἀρραβωνιάζουν πολύ νωρίς.¹⁶ Αὐτό γινόταν καί γιά νά μήν προκληθεῖ αἰματοχυσία μεταξύ ἐπίδοξων μνηστήρων, ἀλλά καί γιά "νά μή μπηδήξει ἄλλος στήν περιουσία" (πρβ. τή τρίτη ἐνότητα τοῦ προηγούμενου κεφαλαίου). Μοναχογιοί ἐπίσης ἀρραβωνιάζονται καί παντρεύονται σέ πολύ μικρή ηλικία, γιά νά ἀποκτήσουν γιούς καί νά μήν "ξεκληρίσει" ἡ οἰκογένεια. Τό ἴδιο συνέβαινε, ἄν ὑπῆρχε γδικηωμός στή μέση.¹⁷

Ἡ σειρά τοῦ γάμου παλαιότερα ἦταν ἐντελῶς τυπική. Παντρεύονταν πρῶτα τά κορίτσια μέ σειρά ηλικίας. Σπανιότατα μποροῦσε νά συμβεῖ νά παντρευτεῖ πρῶτα ἡ μικρότερη κόρη. Αὐτό δέν τό θεωροῦσαν καλό καί συνήθιζαν νά λένε :

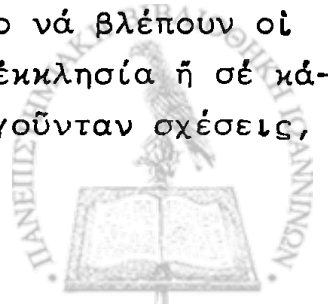
"ἀνάθεμα στούς γονιούς , γονιούς
καί μερικές μανάδες,
ὅπου παντρεύουν τίς μικρές
μπροστά ἀπό τίς μεγάλες".¹⁸

Ἐξαίρεση μποροῦσε νά συμβεῖ, ἄν συνέτρεχε σοβαρός λόγος, ὅπως π.χ. ἐγκυμοσύνη τῆς κοπέλας. Μιά τέτοια περίπτωση μοῦ ἀναφέρθηκε ἀπό τήν "Ἐξω Μάνη".¹⁹ Ἐνας ἄλλος πάλι πού εἶχε ἐννέα κόρες, ἀρχισε νά παντρεύει ἀπό τή μικρότερη καί τελείωσε μέ τή μεγαλύτερη. Ὅταν τόν ρωτοῦσαν, γιά τί τό ἔκανε αὐτό, ἀπαντοῦσε ὅτι, ἄν πήγαινε μέ τή σειρά, δέν θά πάντρευε καμιά καί ὅτι καθεμιά βρῆκε τήν τύχη της.²⁰ Ὁ λόγος πού θέλουν νά παντρεύουν τά κορίτσια μέ σειρά ηλικίας εἶναι μεταξύ τῶν ἄλλων νά μή θεωρηθεῖ ὅτι τό μεγάλο κορίτσι ἔχει κάποιο ἐλάττωμα "κουσοῦρι". Γι' αὐτό

πολλές φορές έδιωχναν καλούς γαμπρούς, πού τύχαινε νά ζητήσουν τίς μικρότερες κόρες τους. Συνήθιζαν μάλιστα νά ντύνουν καλύτερα τά μεγαλύτερα κορίτσια καί νά τά βγάζουν έξω, ένω τά μικρότερα τά έκλειναν στό σπίτι.²¹ 'Η σειρά πάντως γάμου σήμερα δέν τηρεΐται απόλυτα. Λένε : "τώρα έχει αλλάξει, παντρεύεται πρώτη, όποια τρέχει πολύ".²²

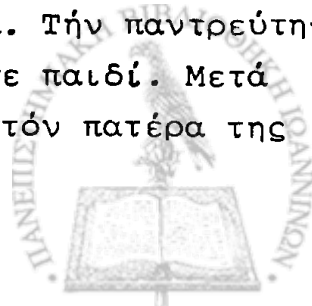
Τά άγόρια έπρεπε νά παντρευτοϋν κι αυτά μετά τίς αδελφές καί μέ τή σειρά ηλικίας τους. "Αν συνέβαινε τό αντίθετο καί παντρευόταν πρώτα μικρότερο άγόρι, θεωροϋσαν ότι έπαιρνε τά πρωτοτόκια. Στόν Πύργο Δυροϋ σέ μιά τέτοια περίπτωση, ό μικρότερος αδελφός έπρεπε νά δώσει στό μεγαλύτερο δώρο μιά ριστόλα, "τά πρωτοτόκια" όπως έλεγαν.²³ 'Υπάρχουν περιπτώσεις πού, αν δέν έχουν παντρευτεί οι μεγαλύτεροι αδελφοί, οι μικρότεροι καθυστεροϋν τό γάμο τους σημαντικά καί παντρεύονται σέ προχωρημένη ηλικία. 'Η ύποχρέωση έξάλλου τών αδελφών νά παντρέψουν πρώτα τίς αδελφές τους, για νά παντρευτοϋν μετά καί εκείνοι ήταν τόσο μεγάλη, ώστε πολλές φορές αυτοί παντρεύονταν σέ μεγάλη ηλικία 35-40 χρόνων, έπειδή είχαν κάποιαν αδελφή άνύπαντρη. Μερικές φορές μάλιστα αδελφοί παρέμεναν για αυτόν τό λόγο άνύπαντροι, για νά προστατέψουν τίς αδελφές τους.²⁴ Γενικά δέν θεωροϋσαν καλό ή νύφη νά βρεΐ άνύπαντρη κουνιάδα στό σπίτι. "Αν συνέβαινε κάποτε νά μήν τηρηθεΐ ή σειρά καί νά παντρευτεί αδελφός πρώτος "άκολουθοϋσε γρίνα (=γρίνια)".²⁵ Βέβαια τή σειρά αυτή τηροϋσαν κατά κανόνα, όταν μεταξύ τών αδελφών καί τών αδελφών δέν υπήρχε πολύ μεγάλη διαφορά ηλικίας. Συνήθως οι άντρες παντρεύονταν μετά τό στρατιωτικό. 'Επιδίωκαν σχεδόν πάντα ή γυναίκα νά είναι μικρότερη από τόν άντρα 2-6 χρόνια. "Έχει συμβεΐ πάντως νά έχουν διαφορά καί 18 χρόνια.²⁶ Περιπτώσεις, όπου είναι μεγαλύτερες οι γυναίκες, παρατηροϋνται επίσης, αλλά αυτό όφείλεται σέ κάποιοι ιδιάζοντα λόγο, π.χ. ή κοπέλα έχει μεγάλη προίκα · όπως λένε : "μεγάλη γυναίκα, μεγάλη προίκα". Συμβαίνει επίσης, όταν ό άντρας τυχαίνει νά είναι υίοθετημένος.²⁷

'Η έπιλογή τών συζύγων είναι παράπολύ σοβαρή υπόθεση, για νά άφεθεΐ στα χέρια τών άμεσα ένδιαφερομένων. 'Εκτός άπ' αυτό τήν έποχή εκείνη τ' άγόρια καί τά κορίτσια έκαναν ό, τι τούς έλεγαν οι γονεΐς. Οι σχέσεις μεταξύ άγοριών καί κοριτσιών ήταν καί είναι σχεδόν μέχρι σήμερα άυστηρότατα άπαγορευμένες.²⁸ "Άλλωστε ήταν πολύ δύσκολο νά βλέπουν οι κοπέλες τ' άγόρια. Μποροϋσε νά συμβεΐ τοϋτο μόνο στήν έκκλησία ή σέ κάποιο γάμο ή "κλάμα" ή κάποτε στα κτήματα. "Αν δημιουργοϋνταν σχέσεις,

άκόμα και άν ό άντρας ήταν διατεθειμένος νά νυμφευτεϊ τήν κοπέλα, μπο-
 ρούσε νά γίνει αιματοχυσία για τήν προσβολή πού προκάλεσε στήν οίκογέν-
 νειά της. Άρκετά συχνά αυτό κατέληγε στή θανάτωση τής νέας και τήν κα-
 ταδίωξη του ύπαίτιου, πού συνήθως έκπατριζόταν.²⁹ Μοϋ αναφέρθηκε περί-
 πτωση γυναίκας νιόπαντρης πού γέννησε πρόωρα (στους όκτώ μήνες) και οι
 άδελφοί της ήθελαν νά σκοτώσουν τόν άντρα της για τήν προσβολή πού τους
 έκανε.³⁰ Άκόμα και μερικές λέξεις άν άντάλασαν δυό νέοι, ήταν δυνατό
 νά διαδοθεϊ ότι είχαν σχέσεις, γι' αυτό ήταν πολύ προσεκτικοί στή συμ-
 περιφορά τους.³¹ Λογικό άσφαλως είναι νά δεχθοϋμε ότι και ή δημιουργία
 σχέσεων δέν αποκλειόταν αλλά, μέ δεδομένο τό τί θά έπακολουθοϋσε, άν
 γίνονταν γνωστές, μπορούμε νά ίσχυριστοϋμε ότι αυτό συνέβαινε σπάνια.
 Στήν Έξω Μάνη μοϋ αναφέρθηκε χαρακτηριστικά ότι "τό φιλί πληρώνεται μέ
 στεφάνι" και έννοοϋν τό στεφάνι ή του γάμου ή τής κηδείας.³² Είναι γνω-
 στό όμως ότι πολύ πιο άυστηρά ήταν αυτού του είδους τά ήθη στή Μέσα και
 γενικά τή Νότια Μάνη. Αυτό συμβαίνει άκόμα και σήμερα. Δέν ύπάρχει άμφι-
 βολία ότι πολλές αιματοχυσίες και συγκρούσεις στή Μάνη ξεκίνησαν από
 τέτοια θέματα. Είναι χαρακτηρισική ή φράση "άπό γυναίκα άρχισε ή φασα-
 ρία, δύσκολα θά τελειώσει".³³ Έλεγαν "καλύτερα νά σοϋ βγει τό μάτι πα-
 ρά τό όνομα" ή "ή τιμή τιμή δέν έχει και χαρά στον πού τήν έχει".

Τό ίδιο μπορούμε νά ποϋμε ότι ίσχυε και σέ περιπτώσεις, όπου ό γαμ-
 πρός επέβαλλε τό γάμο βίαια. Αυτό γινόταν είτε γιατί δέν τόν ήθελε ή
 οίκογένεια τής γυναίκας είτε σπανιότερα γιατί δέν τόν ήθελε ή ίδια. Σ'
 αυτές τίς περιπτώσεις ήταν δυνατό νά άκολουθήσει έκούσια ή άκούσια άπα-
 γωγή. Δένε τότε ότι "τήν πήρε φευγως", "τήν έκανε τραβηχτή" ή "τήν βού-
 τηξε".³⁴ Συνήθως όμως άπήγαγαν τίς μοναχοκληρονόμισσες. "Αν ή άπαγωγή
 ήταν συμφωνημένη μέ τήν νέα, οι άδελφοί της μπορούσαν νά τήν σκοτώσουν
 καθώς και τόν άπαγωγέα ή, άν αυτό ήταν άδύνατο, κάποιον συγγενή του. "Αρ-
 χιζαν διαδοχικοί γδικηωμοί και τίποτα δέν έσωζε τήν κατάσταση. Μερικές
 φορές άποφεύγανε νά χτυπήσουν τόν άπαγωγέα και τιμωροϋσαν μόνο τήν κο-
 πέλα τους. Σ' άλλες περιπτώσεις, άκόμα κι άν ό άπαγωγέας είχε ήδη στε-
 φανωθεί τή νέα, οι σχέσεις των δυό οίκογενειών δέν άποκαθίσταντο. Μοϋ
 αναφέρθηκε μιá περίπτωση πού είχε άποτελέσει και τό θέμα γνωστής τσα-
 τυρας : Κάποτε ένας άπήγαγε χωρίς τή θέλησή της μιá νέα. Τήν παντρεύτη-
 κε και τήν έκλεισε στό σπίτι του μέχρι πού αυτή άπέκτησε παιδί. Μετά
 τή γέννηση σκέφτηκε αυτός ότι ή γυναίκα δέν θά γύριζε στον πατέρα της

καί τήν ἀφησε ἐλεύθερη. Ἡ κοπέλα ὅμως μέ τήν πρώτη εὐκαιρία ἐπέστρεψε στό σπίτι τοῦ πατέρα της. Ὁ πεθερός τότε εἰδοποίησε τό γαμπρό ὅτι ἂν ἤθελε νά πάρει πίσω τή γυναῖκα του, ἔπρεπε νά τοῦ φέρει ἕνα δαμάλι μέ "κουντούνι" καί νά τό δέσει στήν πόρτα του. Αὐτό ἔκανε ὁ γαμπρός καί συμφιλιώθηκε μέ τόν πεθερό του, ἀλλά ἀπό τότε ὀνομάστηκε "Κουντουνάκος".³⁵ Λένε πάλι σέ περίπτωση πού κάποιος ἔχει ξεπλανέψει μιὰ κοπέλα ὅτι "στοῦ βοῖδιου τό κέρατο νά κρυφτεῖ, θά τόν βροῦν οἱ ἀδελφοί της καί θά πάρουν ἐκδίκηση".³⁶ Ἐνας ἄλλος τρόπος, γιά νά ἐπιβληθεῖ ὁ γάμος μέ τή νέα, ἦταν τό κόψιμο τῆς πλεξούδας. "Τήν ἔσουρε", "τήν πῆρε σοῦρτακα" λένε.³⁷ Οἱ κοπέλες αὐτές λέγονταν "κοψοπλεξούδες" καί δύσκολα παντρεύονταν, ὅποτε ὁ γάμος μέ τόν ὑπαίτιο σχεδόν πάντα ἐπιβαλλόταν. Μερικές φορές ὅμως ἀπό πείσμα οἱ γονεῖς της δέν τό δέχονταν καί ἀκολουθοῦσαν ἐχθροπραξίες. Παρόμοια γεγονότα εἶχαν δημιουργήσει στό παρελθόν ἐχθρες πού συνεχίζονται μέχρι σήμερα. Βίαιο ἀρραβώνιασμα ἦταν δυνατό νά γίνει καί γιά μιὰ μοναχοκληρονόμισσα. Σέ μιὰ τέτοια περίπτωση περνοῦσε ἕνας ἔξω ἀπό τό σπίτι της καί ἀρχιζε τά "σαλουβαρίσματα", ἔριχνε δηλ. πυροβολισμούς, λέγοντας "ἀρραβώνιασα τήν τάδε γιά τόν τάδε". Λόγω ἐλλείψεως ἀδελφῶν, γιά νά ἀντιδράσουν οἱ ἀρραβῶνες, θεωροῦντο ἔγκυρες· ἂν τολμοῦσε κανεῖς ἄλλος νά ζητήσῃ τήν κοπέλα, θά ἀκολουθοῦσε αἱματοχυσία.³⁸ Ὡς πρός τό θέμα τῶν ἀπαγωγῶν καί τῶν ἄλλων ζητημάτων γυναικείας τιμῆς, ἔχει γίνει προσπάθεια παλαιότερα νά βρεθεῖ ἂν ὀδηγοῦσαν πάντα σέ αἱματοχυσία. Τό θέμα ἐξετάζει γιά τήν περιοχὴ τῆς Μέσα Μάνης ὁ Δημητράκος, ὁ ὁποῖος προσπαθεῖ νά ἀποδείξει ὅτι σέ τέτοιες περιπτώσεις γινόταν κάποιος συμβιβασμός.³⁹ Γενικά ὅμως καί οἱ ἴδιοι δέχονται ὅτι ἡ ἐξέλιξη ἐξαρτᾶται κι ἀπό τό γένος τοῦ καθενός.

Οἱ γονεῖς καί ὄλο τό γένος εἶχαν λοιπόν τήν εὐθύνη γιά τήν ἐπιλογή τῶν συζύγων καί γι' αὐτό ἐπέβαλλαν σ' αὐστηρό ἔλεγχο τίς σχέσεις τῶν νέων. Τά παιδιά καί πολύ περισσότερο οἱ κοπέλες δέν εἶχαν δικαίωμα νά προβάλουν ἀντίρρηση.⁴⁰ Αὐτό πού ἐνδιέφερε τούς ἡλικιωμένους κατά τήν ἐκλογή τῆς νύφης (γιατί κατά κανόνα ὁ γαμπρός τή ζητοῦσε) ἦταν νά προέρχεται ἀπό ἰσχυρό καί καλό γένος σύμφωνα μέ τή παροιμία "παρε νύφη ἀπό σοῖ καί σκυλί ἀπό μαντρί". Τοῦτο ἀπέβλεπε στό σκοπὸ τῆς ἐνίσχυσεως τῆς οἰκογένειας πού διάλεγε τή νύφη, καί τῆς βελτιώσεως τῆς "ράτσας", "γιά νά πιάσουν", ὅπως λένε, "ἀποκεντριά".⁴¹ Ἡ συμφωνία παρουσιαζόταν σάν συμφωνία - συμμαχία τῶν γενῶν καί ἀπό τίς σχέσεις αὐτές ἐπιδιώκετο νά βγεῖ ἀμοιβαῖο πολιτικό καί οἰκονομικό ὄφελος.⁴² Οἱ γέροντες τοῦ

γένους αποφάσιζαν "άν βολεῖ νά συμπεθερέψουμε μ' αὐτούς". Ἔβαναν τὰ ὑπέρ, ἔβαναν τὰ κατά καί αποφάσιζαν. Μάλιστα οἱ γονεῖς τῆς νέας τίς περισσότερες φορές καί ἕνας συγγενῆς τους νά ἦταν ἀντίθετος, προτιμοῦσαν νά ἀρνηθοῦν τό συμπεθεριό παρά νά δυσαρεστήσουν τό συγγενή του.⁴³ Γινόταν αὐτό, γιατί ὁ γάμος τήν ἐποχή ἐκείνη ἦταν ἕνα μέσο γιά τήν ἐνίσχυση τῆς πολιτικῆς θέσεως τοῦ γένους καί τό "συμπεθέρεμα" οὐσιαστικά μιὰ πολιτική ἀπόφαση καί πράξη. Νύφη ἀπό ἰσχυρό γένος σήμαινε ὅτι αὐτή θά ἦταν ἀσφαλῆς κατά τίς ἐχθροπραξίες καί θά κυκλοφοροῦσε ἐλεύθερη γιά τούς γνωστούς λόγους, πού ἀναφέραμε σέ ἄλλο κεφάλαιο. Ἐπίσης ἐνίσχυση ἀπό τό γένος της (κρυφά ἢ φανερά) σέ μιὰ δύσκολη περίσταση καί μάλιστα κατά τή σύναψη τῆς εἰρήνης ἢ τῆς ἀνακωχῆς. Ἄν τό γένος τῆς νύφης ἦταν ἰσχυρό, ὁ συσχετισμός τῶν δυνάμεων ἦταν ὑπέρ αὐτῶν κατά τίς διάφορες συγκρούσεις.⁴⁴ Ὑπάρχει λοιπόν μιὰ τάση ὑπεργαμίας (hypergamy) τῶν ἀντρῶν.⁴⁵ Παρ' ὅλα αὐτά εἶναι βέβαιο, καί φαίνεται αὐτό καί ἀπό τίς γενεαλογίες, ὅτι γάμοι ἀχαμνόμερων καί Νικλιάνων δέν σπάνιζαν ἕνα τέτοιο δύσκολο συνοικέσιο, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, μέ διάφορους τρόπους μποροῦσε νά πραγματοποιηθεῖ.

Μεγάλο ἦταν τό πρόβλημα γιά μιὰ νέα, ἄν ἦταν "Ξακληροσπορά". Εἶναι βέβαιο ὅτι παλαιότερα τίς Ξακληροσπορές δέν τίς ἤθελαν γιά νύφες, τουλάχιστον στή Νότια Μάνη, ὅπου μπροστά σέ μιάν ἀμφίβολη δυνατότητα νά κληρονομήσει αὐτή ὡς μοναχοκληρονόμισσα ὅλη τήν περιουσία, ὁ μελλοντικός γαμπρός δέν θά εἶχε τήν ἀναγκαῖα ὑποστήριξη, ἐφόσον ἡ κοπέλα δέν θά εἶχε μεγάλο ἀριθμό ἀρρένων συγγενῶν. Λέγεται ὅτι οἱ γονεῖς ἀφῆναν εὐχή καί κατάρα νά μήν πάρουν τὰ παιδιά τους Ξακληροσπορά "παιδί μου νά μήν πάρεις Ξακληροσπορά".⁴⁶ Αὐτό φαίνεται μάλιστα καί ἀπό ἕνα παλαιότερο τραγούδι πού λέει :

"Ἐγώ εἶμαι Ξακληροσπορά
κι ἔχω χρήματα πολλά.
Ὅχι καϋμένη Σταυριανή,
θά πάω στήν Ἀμερική,
πού εἶναι ὁ μάρμπας μου ἐκεῖ".⁴⁷

Φαίνεται ὅμως ὅτι αὐτό ἀπό παλαιότερα δέν ἴσχυε πάντα γιά τήν Ἐξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη, ἐνῶ στή Νότια ἔπαψε νά ἰσχύει τήν πιό πρόσφατη περίοδο (μετά τό 1930). Στήν Νότια Μάνη παλαιότερα οἱ Ξακληροσπορές δύσκολα μποροῦσαν νά ἐλπίζουν σέ εὐτυχῆ ἀποκατάσταση, κατά τήν τε-

λευταία όμως περίοδο γίνονται αυτές περισσότερο περιζήτητες, ίσως γιατί και τὰ κληρονομικά τους δικαιώματα παρουσιάζονται νομικά περισσότερο ένισχυμένα. Ίσως όμως και γιατί η έπιλογή τής νύφης δέν έχει πιά τήν παλαιά της σημασία, δηλ. τήν επίδιωξη συμμαχίας μέ κάποιο ίσχυρό γένος. Πάντως τό μεγάλο πρόβλημα σ' αυτήν τήν περίπτωση ήταν ο γαμπρός. Στην ένότητα πού θά ακολουθήσει θά έξετάσουμε τήν περίπτωση, όπου ο γαμπρός προέρχεται από τό ίδιο γένος. Ο γαμπρός πού ζητοῦσε ξακληροσπορά, ήταν δυνατό νά φέρει τήν κοπέλα στό σπίτι του, η σπανιότερα νά έγκατασταθεῖ στό σπίτι τοῦ πεθεροῦ του. Αν έπαιρνε τήν νέα από τό σπίτι της, η περιουσία της συνήθως, έκτός από τό σπίτι και τὰ "σύγιουρα" του, περιερχόταν σ' αυτόν, αλλά όμως οί συγγενεῖς τής νύφης, όπως είδαμε, έπεδίωκαν και τής πλήρωναν τήν αξία τής περιουσίας σέ χρήματα και τήν κρατοῦσαν οί ίδιοι. Από οτι φαίνεται σέ παλαιότερες γενεαλογίες, η νέα κατ' αυτόν τόν τρόπο παντρευτόταν μέσα στό χωριό η σ' άλλο γειτονικό. Η δεύτερη λύση ήταν η σπανιότερη και η πιό προβληματική. Ο πεθερός καθώς και τό γένος τής νύφης, δέν θέλανε έναν ξένο στό χώρο τους, στό μαχαλά τους, γιατί η έννοια σώγαμπρος έδω δέν πρέπει νά έννοεῖται μόνο μέ τή σημασία αὐτοῦ πού μπαίνει στό ξένο σπίτι, αλλά και εκείνου πού έρχεται στό μαχαλά τοῦ ξένου γένους. Αν λοιπόν ο ξένος έρχόταν και έγκαθίστατο σώγαμπρος, βαθμιαῖα θά δημιουργεῖτο μιá νέα οίκογένεια και ένα νέο γένος μέσα στόν μαχαλά, πού σέ περίπτωση έχθροπραξίας ίσως νά επέβαινε έχθρικό. Αυτό ήταν ιδιαίτερα επικίνδυνο, αν ο γαμπρός προερχόταν από τό ίδιο χωριό η από άλλο γειτονικό. Αν λοιπόν ήταν ανάγκη νά μπεῖ σώγαμπρος, θά έπρεπε νά προέρχεται από πολύ μακρινή περιοχή, νά ήταν δηλ. χωρίς γένος και δική του οίκογένεια. Η αντίληψη οτι τό σώγαμπρό δέν τόν "καλοθέλουν" εῖναι γενική, όπως μάς αναφέρει και η ιστορία πού εῖναι γνωστή και από άλλες περιοχές τής Ελλάδας "κάποτε έγδερναν μιάν άλεπού ζωντανή και τήν ρώτησαν πώς αίσθάνεται κι αυτή άπάντησε καλύτερα από τό σώγαμπρο".⁴⁸ Πιστεύεται έξάλλου οτι ο σώγαμπρός εῖναι αίχμάλωτος τών συγγενών τής γυναίκας του. Η φράση πάλι "πῆρε σώγαμπρο και βρῆκε τό μπελά του" άκούγεται ακόμα και στην "Εξω Μάνη".⁴⁹ Και σήμερα υπάρχουν γένη πού δέν έχουν πάρει σώγαμπρους η είχαν και τούς έδιωξαν. Από τὰ ίδια τὰ πράγματα δηλαδή γίνεται άδύνατη η παραμονή τους στό σπίτι τής γυναίκας τους, γιατί οί συγγενεῖς της τούς κάνουν τή ζωή δύσκολη και τούς βλέπουν πάντα μέ καχυποψία. Έτσι ο μαχαλάς η τό χωριό αποτελοῦνταν μόνο από ένα γένος μέ ένα όνομα η έπωνυμο. Μποροῦν νά αναφερθοῦν τέτοια παραδείγματα, όπως η Κυβέλεια (πρώην

Γαρμπελιά) χωριό του ἄριστοκρατικοῦ γένους τῶν Κυβελαιῶν καί ἡ Κάτω Καρέα τοῦ γένους τῶν Ταβουλαραίων.⁵⁰ Στά χωριά αὐτά, τὰ ὁποῖα ἐπισκέφθηκα, εἶχαν πάρει σῶγαμπρους πού ὅμως δέν κράτησαν. Στή μιά περίπτωση γιατί κατά τούς πληροφορητές ὁ γαμπρός μετέφερε ὅ,τι λεγόταν ἢ γινόταν στό γένος τῆς γυναίκας του στούς ξένους ἢ στούς πολιτικούς τους ἀντιπάλους, στήν ἄλλη, γιατί τόν ἔβλεπαν μέ καχυποψία. Στήν πρώτη περίπτωση τό γαμπρό τόν ἔδειραν, τοῦ κρέμασαν καί ἕνα κουδούνι καί τόν ἔδιωξαν. Στήν ἄλλη τόν ἀνάγκασαν νά πουλήσει τό σπίτι του στό χωριό καί νά κίσει ἄλλο ἔξω ἀπό τό χωριό. Σέ ἐρωτήσεις μου γιατί δέν τούς θέλουν τούς σῶγαμπρους, οἱ ἀπαντήσεις ἦταν : "οἱ ξένοι εἶναι ρουφιάνοι" ἢ "ἦταν σάμπως νά πάει ἕνα ζῶο σέ ξένο μπουλούκι, τό κυνηγοῦσαν ἔτσι καί μεῖς δέν θέλουμε τό σῶγαμπρο".⁵¹

Πιστεύω ὅτι αὐτά θά συνέβαιναν σέ μεγαλύτερη ἔκταση παλαιότερα. Τά πιό πάνω παραδείγματα εἶναι πάντως μᾶλλον ἀπό τά τελευταῖα τῆς παλαιότερης κοινωνικῆς ὀργανώσεως. Περιπτώσεις νά ἀλλάξει ὁ γαμπρός τό ἐπώνυμό του ἦταν ἐξαιρετικές. Συχνότερα συνέβαινε, ἂν τό ὄνομα τοῦ γένους δέν συνέπιπτε μέ τό ἐπώνυμο κάθε κλάδου, νά δεχτεῖ ὁ σῶγαμπρος τό ὄνομα τοῦ γένους παράλληλα μέ τό δικό του, νά ἐνσωματωθεῖ ἡ οἰκογένειά του σ' αὐτό καί τό ἐπώνυμό του νά μεταβληθεῖ σέ κλάδο - γενιά τοῦ γένους. Ὅλο αὐτό τό σύστημα δείχνει καί τόν αὐστηρό πατρογραμμικό χαρακτήρα τῶν γενῶν καί στήν "Ἐξω καί στή Μέσα Μάνη.

Τό συμπεθεριό πού γινόταν συνεχιζόταν καί μετά τό θάνατο τοῦ ἐνός ἀπό τούς δύο νέους. Συνήθως συνέβαινε, ἂν ἡ κοπέλα καί ὁ νέος ἦταν μόνο ἀρραβωνιασμένοι. Ἄν ἕνας ἀπό τούς δύο πέθαινε, ἦταν δυνατό ὁ ἐπιζήσας νά ἀρραβωνιαστεῖ καί νά παντρευτεῖ ἕνα ἀπό τά ἀδέλφια ἐκείνου πού πέθανε.⁵² Δέν συνέβαινε ὅμως αὐτό, ἂν εἶχαν ἤδη οἱ νέοι παντρευτεῖ καί κάποιος ἀπ' αὐτούς πέθαινε. Δέν συναντᾶται ἐπομένως στή Μάνη τό ἔθιμο πού εἶναι γνωστό στήν Ἐθνολογία σάν levirate ἢ sororate.⁵³ Ὅλοι οἱ πληροφορητές μου ἀρνοῦνται ὅτι μποροῦσε νά συμβεῖ, ἢ ὅτι συνέβαινε κάτι τέτοιο. Στήν "Ἐξω Μάνη μάλιστα μου ἀνέφεραν ὅτι αὐτό εἶχε ἀπαγορευθεῖ ἀπό τό Πατριαρχεῖο, γιά νά μή διατρέχει κίνδυνο ἀδελφός ἀπό ἀδελφός.⁵⁴ Ἐξαιρετικά ὅμως κατά τούς πληροφορητές μου εἶχαν συμβεῖ μερικές περιπτώσεις. Στήν πρώτη ὁ γάμος εἶχε γίνει, ἀλλά δέν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ, γιατί ὁ γαμπρός, ὅταν ἐπέστρεφε μέ τή νύφη του, σκοτώθηκε σέ "χωσία". Τή χήρα του τήν παντρεύτηκε ὁ ἀδελφός του. Στήν ἄλλη περίπτωση ἀπό τή Μέσα

Μάνη πέθανε ή γυναίκα πού είχε παιδιά και κατά τούς πληροφορητές ή ίδια ζήτησε από τόν άντρα της νά πάρει τήν αδελφή της, για νά προσέχει τά παιδιά της και νά μή μπεϊ άλλος γαμπρός στό σπίτι και στήν περιουσία, γιατί οι κοπέλες ήταν ξακληροσπορές.⁵⁵ Σέ μιάν άλλη περίπτωση ένας αδελφός έκλεψε τή γυναίκα του αδελφου του, αλλά όλοι κατέκριναν αυτή τήν πράξη.⁵⁶ Σέ μιάν άλλη περίπτωση πάλι, τή χήρα τήν πήρε ένας ξάδελφος του πεθαμένου από τό ίδιο γένος.⁵⁷

Παρόλο πού τόν κύριο λόγο για τό συμπεθεριό τόν έχουν οι "σερνικοί" του γένους και πολλές φορές λέγεται ότι ή μητέρα δέν γνωρίζει τίποτα, όμως από τίς γενεαλογίες φαίνεται ότι πολλές φορές και ή μητέρα έπαιζε τό ρόλο της στήν έπιλογή των συζύγων. Έχει παρατηρηθει ότι έπαναλαμβάνονται γάμοι στό ίδιο μητρικό γένος. Σέ σχετικές έρωτήσεις μου απάντησαν ότι αυτό επιδιώκετο από τή μητέρα, αλλά φαίνεται ότι επιδιώκετο και από τούς άντρες του γένους, για νά ενισχυθούν εκ νέου οι σχέσεις των δυό γενών.⁵⁸ Συνηθέστατα έξάλλου γίνονται συνοικέσια και έπιγαμίες μεταξύ έχθρικών γενών. Δέν είναι σπάνιο τό φαινόμενο μετά από αιματηρές συγκρούσεις και πολλούς νεκρούς από τά δυό μέρη ή άγάπη (=είρήνη) πού έπακολουθοῦσε, νά επικυρώνεται μέ έπιγαμίες μεταξύ των γενών.⁵⁹

Σέ περίπτωση πού ένας από τούς δυό συζύγους πέθαινε, μπορούσε νά συμβει τό εξής : "Αν πέθαινε ο άντρας και ή χήρα δέν είχε παιδιά, όπως είπαμε, ήταν δυνατό νά μείνει στά πεθερικά της ακόμα και αν ήταν νέα. Όπως λένε στεκόταν στό ύψος της και τιμοῦσε τόν άντρα της. Ακόμα και τελευταία υπάρχουν παραδείγματα από τή Νότια Μάνη πού χήρα άτεκνη άρνήθηκε στίς προτροπές των συγγενών της νά ξαναπαντρευτει μέ τή φράση "τήν είδα εγώ τήν τύχη μου".⁶⁰ Στήν "Εξω Μάνη είναι πιο συνηθισμένο τώρα ή νέα χήρα νά ξαναπαντρεύεται. Σέ περίπτωση όμως πού ή χήρα είχε παιδιά, ο γάμος της ήταν αδύνατος, γιατί και νά ήθελε νά ξαναπαντρευτει, δέν μπορούσε νά πάρει τά παιδιά της μαζί της. Τά παιδιά άνήκουν στό γένος του άντρα της και πρέπει σαν μητέρα νά κατανικήσει τό μητρικό της φίλτρο και νά τά έγκαταλείψει.⁶¹ Τό δίλημμά της σ' αυτή τήν περίπτωση θά είναι μεγάλο. Μιά χαρακτηριστική τσάτυρα μάς λέει :

"οι χήρες νά παντρεύονται
και τ' άρφανά ν' αφήνουςι,
άγροίκα μάρμπα Σταυριανέ
κι άγροίκα γερογάϊδαρε,
τί ή νύφη μας θά παντρευτει".⁶²

Ο έλεγχος τής κοινωνίας για τίς χήρες πού ξαναπαντρεύονται είναι πολύ άσπτηρός. Κατά τήν κοινή γνώμη μιά γυναίκα δέν έπιτρέπεται νά ξαναπαντρευτεί , γιατί μπορεί νά συντηρηθεΐ μόνη της. Λένε :

"Γιά δές την τή μαύρη
π' άντρα γυρεύει νά βρεΐ
κι όταν εϋρει τόν άντρα,
βάζει φωτιά στά μαϋρα!"⁶³

Στίς γενεαλογίες πράγματι πού συγκέντρωσα γυναΐκες νά παντρεύονται δυό φορές παρουσιάζονται σπανιότατα, ένϋ άντρες άρκετά συχνά.⁶⁴ Για τόν άντρα δέν ύπάρχει πρόβλημα, ή κοινή γνώμη δέχεται ότι ο άντρας πρέπει νά ξαναπαντρευτεί, και συνήθως παντρεύεται άμέσως, όπως λένε : "άμα δέν έχει παιδιά, για νά άποκτήσει κι άν έχει για νά τά άναστήσει". Έξάλου κατά τήν κοινή γνώμη δικαιολογεΐται ο άντρας νά ξαναπαντρευτεί, γιατί δέν μπορεί νά φροντίσει τόν έαυτό του.⁶⁵

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΩΝ ΣΥΖΥΓΩΝ

4. Βλ. Σ. Λ. χφ 1293, σ. 258 (Ἀφροδίτη Κουμπάρακη, Προάστιον Μεσσηνίας 1971).
5. Βλ. γιὰ τό ταχτάρισμα αὐτό Σ. Λ. χφ 2373, ὁ.π., σ. 85. Γιά ἄλλα παρόμοια ταχταρίσματα, βλ. Σ. Λ. 2369, ὁ.π., σ. 39 καί 40. Χφ 1647, ὁ.π., σ. 117.
6. Βλ. Κ. Λ. 4095, ὁ.π., σ. 78 καί 176. Χφ 4094, ὁ.π., σ. 149. Πρβ. καί σχετική μαντεία ἀπό τά δόντια" ὁποῖος ἔχει ἀραιά δόντια θά παντρευτεῖ μακρῶς". Κ. Λ. χφ 4095, ὁ.π., σ. 76.
7. Σχετική μ' αὐτό τό ἔθιμο πρέπει νά εἶναι καί ἡ συνήθεια στό χωριό Κα-στάνια νά βγάζουν οἱ κοπέλες τά προικιά τους ἔξω γιά νά τά δεῖ ὁ κόσμος τήν ἡμέρα τοῦ Ἁγίου Γιάννη. Κ. Λ. Χφ 4094, ὁ.π., σ. 114.
8. Σ. Λ. χφ 2366, ὁ.π., σ. 248-249.
9. Ὑπάρχουν καί ἄλλοι τρόποι, γιά νά ἐπιτευχθοῦν ἄλλες σχετικές μαντεῖες, δέν εἶναι ὅμως δυνατό νά ἀναφερθοῦν ὅλοι ἐδῶ, βλ. Σ. Λ. χφ 883, ὁ.π., σ. 17, Χφ 2366, ὁ.π., σ. 247-49. Γιά τά ἔθιμα αὐτά βλέπε γενικότερα Νικ. Γ. Πολίτη, Μαγικαί τελεταί πρὸς πρόκλησιν μαντικῶν ὀνείρων περί γάμου. Λαογρ. 3 (1911)3 κέ.
10. Σ. Λ. χφ 2366, ὁ.π., σ. 237-238.
11. Στό ἴδιο, σ. 239.
12. Βλ. σχετικά Σ. Λ. χφ 607, ὁ.π., σ. 124. Χφ 1641, σ. 32 (Παν. Ν. Γιάτρας, Σκυφιάνικα ἐπαρχ. Γυθείου 1972). Χφ 601, ὁ.π., σ. 65. Κ. Λ. χφ 4095, ὁ.π., σ. 158. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 140, 229, 401 καί 462. Στό χωριό Χαριά μοῦ ἀναφέρθηκε περίπτωση πού τό κορίτσι ἀρραβωνιάστηκε ἔντεκα χρονῶν καί στά δεκαπέντε - δεκαέξι εἶχε ἀποκτήσει ἕνα κοριτσάκι.
13. Σ. Λ. χφ 204, ὁ.π., σ. 4. Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 59.
14. Στό ἴδιο. Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις τό ὄριο ἡλικίας γιά τήν ἀρραβῶνα καί τό γάμο ἦταν δώδεκα-δεκαοχτώ χρονῶν περίπου.
15. Σ. Λ. χφ 1292, ὁ.π., σ. 64. Χφ 1641, ὁ.π., σ. 32. Σέ ὀρισμένα χωριά ἡ ἡλικία τοῦ ἀντρα μπορεῖ νά ὑπερβαίνει αὐτό τό ὄριο.
16. Κ. Λ. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 84. Χφ 4094, ὁ.π., σ. 336.
17. Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 336.

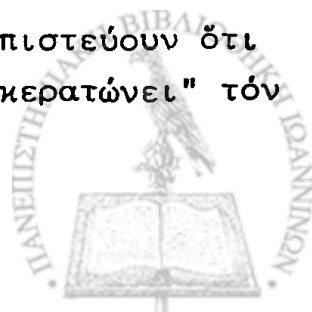
- Στό [διο, σ. 58 καί 381.
- Σ. Λ. χφ 601, ὀ.π., σ. 65. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 118.
- Βλ. γιά τίς παραπάνω περιπτώσεις Σ. Λ. χφ 607, ὀ.π., σ. 123-24. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 57 καί 86. Μιά περίπτωση γάμου άγοριοῦ δεκαέξι χρονῶν, παρόλο που εἶχε άδελφές σέ μεγαλύτερη ήλικία, μοῦ άναφέρθηκε από τήν περιοχή τοῦ τέως δήμου Λεύκτρου.
- Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 85. Σ. Λ. χφ 2090, ὀ.π., σ. 268. Πρβ. έδῶ καί τήν παροιμιώδη έκφραση "παντρέψου άδελφούλα μου νά'ρθεῖ ή άραδούλα μου" γιά τή μικρότερη κόρη.
- Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 85-86.
- Κ. Λ. χφ 4091, ὀ.π., σ. 413.
- Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 336.
- Κ. Λ. χφ 4095, ὀ.π., σ. 65.
- Κ. Λ. χφ 4091, ὀ.π., σ. 60.
- Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 58. Χφ 4095, ὀ.π., σ. 159.
- Κ. Λ. χφ 4091, ὀ.π., σ. 60.
- Κ. Λ. χφ 4095, ὀ.π., σ. 119 καί χφ 4094, ὀ.π., σ. 143.
- Κ. Λ. χφ 3892, ὀ.π., σ. 257.
- Οἱ πληροφορητές ὑποστηρίζουν ὅτι παλαιότερα τίς κοπέλες δέν τίς έστελναν οὔτε στά σχολεῖα "νά μή μάθουν γράμματα καί πιάνουν άγαπητικούς (γράφουν δηλ. σ' αὐτούς)". Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 331, Σ. Λ. χφ 1004, ὀ.π., σ. 59.
- Κ.Λ. χφ 1485, ὀ.π., σ. 31.
- Κ. Λ. χφ 4095, ὀ.π., σ. 102.
- Βλ. σχετικά γιά τά προβλήματα που προκύπτουν από ένα τέτοιο γεγονός. Κ.Λ. χφ 1615, σ. 23 (Άδαμαντία Ι. Φάσου, Άρραβών στή Μάνη 1949-1950). Σ. Λ. χφ 2087, ὀ.π., σ. 227.
- Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 109.
- Κ. Λ. χφ 790, ὀ.π., σ. 4.

4. Κ. Λ. χφ 334, ὄ.π., σ. 5. Χφ 4094, ὄ.π., σ. 59. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 264-65. Σ. Λ. χφ 2091, ὄ.π., σ. 22. Κατά τούς πληροφορητές ἡ ἔκφραση "κλέφτηκε", "τήν ἔκλεψε" ἐπεκράτησε στή Μάνη ἀπό τούς Κρητικούς καί δέν εἶναι γηγενής.
5. Κ. Λ. χφ 3892, ὄ.π., σ. 221.
6. Σ. Λ. χφ 2352, ὄ.π., σ. 32.
7. Βλ. σχετικά Σ.Λ. χφ 2368, ὄ.π., σ.71. Κ. Λ.χφ 4091, ὄ.π., σ. 84. Χφ 4094, ὄ.π., σ. 153.
8. Βλ. γιά τόν τρόπο συνάψεως τῶν βίαιων ἀρραβόνων. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 229. Χφ 3892, ὄ.π., σ. 221. Χφ 4094, ὄ.π., σ. 208.
9. Σέ 30 ζητήματα γυναικείας τιμῆς γιά 33 χωριά τῆς περιοχῆς Ἐμπρός(ἀπό Μίνα ὡς Γερολιμένα) τῆς περιόδου 1875-1945, πού ἀφοροῦν 24 κορίτσια, 2 παντρεμένες γυναῖκες καί 4 χῆρες, μόνο τά 3 δημιούργησαν ἔχθρα πού ἔληξε μέ αἷμα. Εἰδικότερα σέ 2 περιπτώσεις οἱ κοπέλες παντρεύτηκαν(15 στόν τόπο καί 7 στήν Μεσσηνία, ὅπου πῆγαν μόνες τους), σέ 2 ἔμειναν στά σπίτια τους χωρίς καμιά συνέπεια, σέ 1 αὐτοκτόνησε ἡ κοπέλα, σέ 1 σκοτώσε τόν ἔραστή της καί πῆγε φυλακή, σέ 1 τῆ σκοτώσε ὁ ἀδελφός της, σέ 1 σκοτώθηκε ὁ ἔραστής ἀπό τούς συγγενεῖς της, σέ 1 σκοτώθηκε ἕνας ἄντρας ἀπό κάθε μέρος (ὁ ἕνας ἦταν ὁ ἔραστής) καί σέ 1 σκοτώθηκε ἡ κοπέλα πού ἔφταιξε καί ὁ ἀδελφός της. Δημ. Β. Δημητράκου - Μεσίσκλη, ὄ.π., σ. 45.
10. "Οἱ γυναῖκες ἦταν ἀγραφο χαρτί, δέν κουμαντάρανε τότε τῆς ἔλεγεσ πάρ' τό σκύλο ἄντρα, δέν ἔλεγε ὄχι". Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 340. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὄμως ὄτι καί τ' ἀγόρια δέν εἶχαν περισσότερη ἐλευθερία ἐπιλογῆς συζύγου.
11. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 326 καί 353.
12. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 23.
13. Βλ. σχετικά Ἰωαν. Β. Πατσουράκου, ὄ.π., σ. 48. Ἄναργ. Γ. Κουτσιλιέρη, Γαμήλια ἔθιμα τῆς Μάνης, ὄ.π., σ. 162-3. Κ. Λ. χφ 72, σ. 1 (Γεωργ. Α. Κορωνάκος, περί τοῦ γάμου ἐν Μάνη 1914).
14. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 11. Σ. Λ. χφ 1306, σ. 7 (Σταῦρος Ἰ. Μηλιάκος Λάγεια Γυθείου 1971).
15. Στήν Ἐθνολογία, ἡ τάση νά παντρεύεται κανεῖς σέ ἰσχυρότερη ἢ ἱεραρχικῆ ἀνώτερη οἰκογένεια καλεῖται ὑπεργαμία, τό ἀντίθετο λέγεται ὑπογαμία (hypogamy), βλ. Michel Panoff, Michel Perrin, ὄ.π., σ. 137.

4. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 415 καί Ἀναργ. Κουτσιλιέρη, Γαμήλια ἔθιμα τῆς Μάνης, ὄ.π., σ. 161.
4. Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 200.
4. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 94.
4. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 399.
5. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. καί 353. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 464, 495 καί 496. Παρόμοια περίπτωση ἀποτελεῖ καί στό χωριό Τόμπρα τό γένος τῶν Κουκουλομάτηδων, οἱ ὅποιοι μόλις πρίν μερικά χρόνια πῆραν σῶγαμπρο, βλ. Κ. Λ. 4095, ὄ.π., σ. 420.
6. Ὁ. π.,
7. Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 40 καί 86. Χφ 4094, ὄ.π., σ. 262. Χφ 4091, ὄ.π. σ. 218 καί 342.
8. Βλ. Michel Pannof, Michel Perrin, ὄ.π., σ. 160 καί 245.
9. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 262,.
10. Βλ. γι' αὐτήν τήν περίπτωση Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 126.
11. Στό ἴδιο.
12. Κ. Λ. 4095, ὄ.π., σ. 86.
13. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 62.
14. Σέ μιά περίπτωση μετά ἀπό δεκαετή ἐμφύλιο πόλεμο στά Ἄλικά, καί ἀφοῦ οἱ ἀντίπαλοι ἀπεδείχθησαν ἰσόπαλοι (ἔπεσαν δεκατρεῖς ἄντρες ἀπό κάθε μέρος), ἔγινε συμφιλίωση καί ἀκολούθησαν ἐπιγαμίες. Σ. Λ. χφ 2364, ὄ.π., σ. 30. Ἐπίσης Κ. Λ. χφ 3892, ὄ.π., σ. 229.
15. Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 67.
16. Σέ περίπτωση ὅπου γυναίκα ἔφευγε μέ τά παιδιά της, ἦταν δυνατό νά ἀκολουθήσει ἀπαγωγή τῶν παιδιῶν της ἀπό τοῦς συγγενεῖς τοῦ ἀντρα της, βλ. γιά μιά τέτοια περίπτωση, Γιαννούζου Δεμέστιχα, ὄ.π., σ. 60.
17. Κ. Λ. χφ 6, ὄ.π., σ. 65.
18. Βλ. Χφ 4094, ὄ.π., σ. 61. Στήν Ἐξω Μάνη μερικές φορές πιστεύουν ὅτι εἶναι καλύτερα γιά μιά χήρα νά ξαναπαντρευτεῖ, παρά νά "κερατώνει" τόν πεθαμένο.

4. Ὑπάρχει ἡ ἑξῆς ἀναλογία : 36 περιπτώσεις δεύτερου γάμου ἀντρῶν ἔναντι 2 γυναικῶν. Οἱ περιπτώσεις δεύτερου γάμου γυναικῶν, συνέβηκαν γύρω στὰ 1920. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι σ' ὀρισμένες περιπτώσεις ἄντρες παντρεύτηκαν καί γιὰ τρίτη φορά.
5. Κ. Α. χφ 4091, ὁ.π., σ. 384, 415 καί 464.

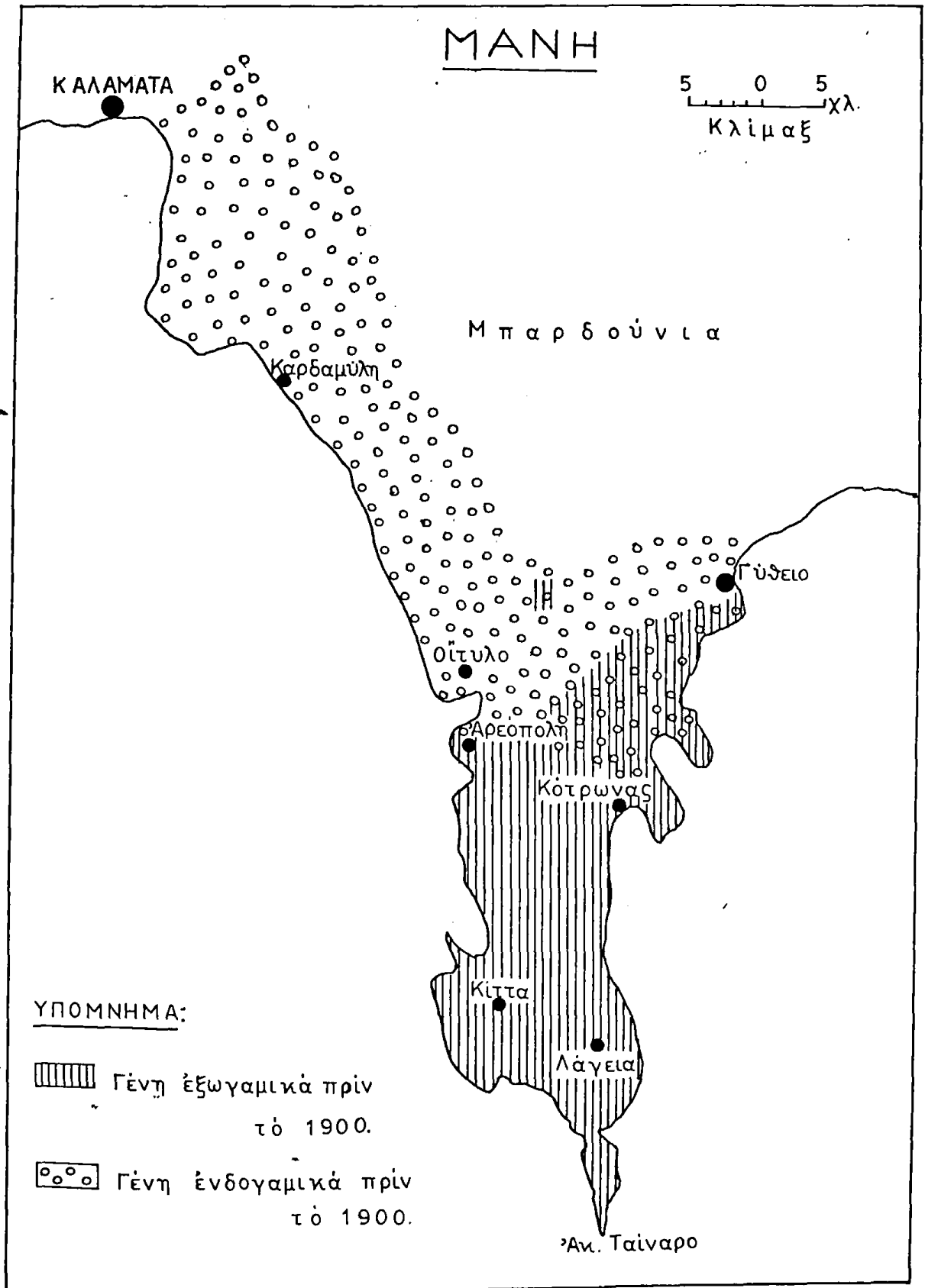
II

ΕΞΩΓΑΜΙΑ ΚΑΙ ΕΝΔΟΓΑΜΙΑ ΣΤΟ ΓΕΝΟΣ ΚΑΙ ΣΤΟ
ΧΩΡΙΟ.

Στήν ἀρχή τῆς ἐργασίας ἀναφέρθηκε σχετικὰ μέ τόν τύπο τῶν γενῶν στή Μάνη ὅτι αὐτά εἶναι ἐξωγαμικά στά νότια τῆς γραμμῆς Ἄρεοπόλεως-Κότρωνα καί ἐνδογαμικά στά βόρεια τῆς γραμμῆς αὐτῆς. Ἐδῶ θά ἐξεταστεῖ διεξοδικότερα, μέ τήν εὐκαιρία τῆς ἀναλύσεως τῶν γαμηλίων ἐθίμων, τό φαινόμενο αὐτό, ἐνῶ στοιχεῖα σχετικὰ μέ τήν τοπική ἀκτίνα ἐπιλογῆς τῶν συζύγων θά συζητηθοῦν ἀκολούθως.

Κατ' ἀρχήν ἡ διαχωριστική γραμμή πού ἀναφέραμε ὅτι χωρίζει τά γένη σέ ἐξωγαμικά καί ἐνδογαμικά δέν εἶναι ἀπόλυτη. Στό τρίγωνο πού σχηματίζεται ἀπό τή γραμμὴ Μαυροβουνίου ἢ Γυθείου καί Ἄρεοπόλεως - Κότρωνα συναντῶνται, ἐκτός ἀπό τά ἐνδογαμικά, καί ἐξωγαμικά γένη (βλ. χάρτη ἀρ. 3). Φαίνεται δηλ. ὅτι ἡ ἐξωγαμία σέ ὀρισμένα γένη τῆς περιοχῆς ἀρχισε νά σπάει πολύ πρόσφατα, ἀλλά πάντως πρὶν ἀπό τό 1900, χρονολογία τήν ὁποία παίρνουμε ὡς βάση γιά νά κατατάξουμε τά γένη σέ ἐξωγαμικά καί ἐνδογαμικά. Γένη δηλαδή, στά ὁποῖα δέν ἔχει ἐπέλθει ἀπόσχιση καί ὑπάρχει συχνότητα ἐνδογαμίας πρὶν ἀπό τό 1900, πού δέν δικαιολογεῖται ἀπό ἀνώτερη βία (π.χ. περίπτωση μοναχοκληρονόμισσας), κατατάσσονται ὡς ἐνδογαμικά, ἐνῶ ἄλλα σ' ὅλη τή Μάνη, στά ὁποῖα παρουσιάζεται συχνότητα ἐνδογαμίας μόλις πρόσφατα (μετά τό 1900) θεωροῦνται ἐξωγαμικά. Κρίθηκε ἀναγκαῖος αὐτός ὁ διαχωρισμός, ὥστε ἐνδεχόμενη πρόσφατη ἀπόσχιση καί συνακόλουθη φαινομενική ἐνδογαμία νά μή δημιουργήσει σύγχυση γιά τόν τύπο τοῦ γένους. Αὐτό θεωρεῖται ἐπιπλέον περισσότερο ἀπαραίτητο, γιατί ἡ ἐξωγαμία τῶν γενῶν ἔχει ἀρχίσει νά σπάει ἀκόμα καί στή Νότια Μάνη μετά τόν Α' Παγκόσμιο πόλεμο.

Ἐς διευκρινισθεῖ ὅμως πρῶτα ὁ ὅρος ἐξωγαμία. Ἐξωγαμία εἶναι ὁ κανόνας σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο κατά τό γάμο τά μέλη ἑνός γένους, μιᾶς μονογραμμικῆς δηλ. συγγενικῆς ὁμάδας, πατρογραμμικῆς ἢ μητρογραμμικῆς, ὀφείλουν νά βροῦν σύζυγο ἔξω ἀπό τήν ὁμάδα αὐτή.¹ Στήν περίπτωση πού συμβεῖ γάμος μέσα στό γένος θεωρεῖται ἀμάρτημα, αἰμομιξία καί καταδικάζεται ἀπό τήν κοινὴ γνώμη καί τό γένος. Ἐξωγαμικά γένη συναντῶνται σέ πολλές περιοχές τῆς γῆς. Παλαιότερα, πρὶν προχωρήσει ἀρκετά ἡ μελέτη καί ἡ ἐρευνα, ἐπικρατοῦσε ἡ ἀποψη ὅτι βασικά χαρακτηριστικό τῶν μονογραμμικῶν συγγενικῶν ὁμάδων, δηλ. τῶν γενῶν ἦταν ἡ ἐξωγαμία, πράγμα πού τώρα γνωρίζουμε ὅτι δέν ἀληθεύει, γιατί ὑπάρχουν καί ἐνδογαμικά γένη.² Ὡστόσο θεωρητικά ἡ ἐνδογαμία τῶν γενῶν δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀπε-

Χάρτης άρ. 3

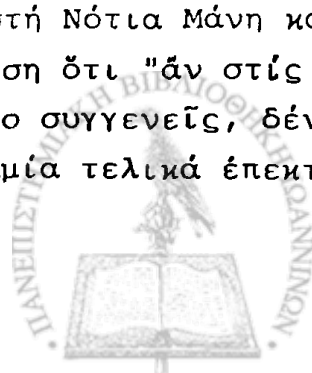

ριόριστη, γιατί αυτό θά είχε ως αποτέλεσμα τήν καταστροφή τους, εφόσον οί έξ αγχιστείας σχέσεις θά υπερχάλυπταν τίς συγγενικές. Ὑπάρχει ἀπλῶς μιά τάση ἐνδογαμίας.³

Στή Μάνη, ὅπως ἀναφέραμε, τά γένη παρουσιάζονται ἐξωγαμικά στή νότια περιοχή της. Ἡ ἐξωγαμία λειτουργεῖ καί ἐξασφαλίζει ἐδῶ τή συνοχή τοῦ γένους, γιατί ὅλα τά μέλη του θεωροῦνται συγγενεῖς ἐξ αἵματος καί παράβαση τοῦ κανόνα θεωρεῖται ὅτι χαλάει τή συγγένεια καί τό αἷμα. Ἄκουσα ἐπανειλημμένα τή φράση : "τό ἔχουμε σύνθημα, παράδοση νά μήν παντρευόμαστε μέσα στό σόϊ, μέχρι χιλιοστό βαθμό δέν κάναμε αἰμομιξία, δέν τῆ χαλάσαμε τή συγγένεια, τό αἷμα ἀπό κεῖ ὡς ἐδῶ νερό δέν τό κάναμε",⁴ ἢ "ἐμεῖς εἴμαστε περήφανοι δέν παντρευόμαστε μεταξύ μας"⁵ ἢ "ἐμεῖς δέν μαγαρίσαμε τρακόσια χρόνια".⁶ Τά γένη αὐτά πραγματικά δέν ἔχουν παραβεῖ τόν κανόνα τῆς ἐξωγαμίας παρόλο, ὅπως μοῦ ἀναφέρθηκε, ὅτι εἶχε συμβεῖ νά γίνει πρόταση γιά τέτοιο γάμο. Στίς περιοχές ὅπου ὑπάρχει ἡ ἐξωγαμία, ἀλλά καί ἐκεῖ πού ἔχει σπάσει πρόσφατα (περιοχή Μαυροβουνίου - Κότρωνα) πιστεύεται ὅτι γάμοι μέσα στό γένος εἶναι "μαγάρα" δηλ. μαγάρισμα⁷ καί ὅτι μποροῦν νά γεννηθοῦν παιδιά σημαδεμένα.⁸

Εἰδικότερα πρέπει νά γίνει ἡ διασάφηση ὅτι ἡ ἐξωγαμία αὐτή λειτουργεῖ πέρα ἀπό τόν 7ο ἢ 8ο βαθμό πού ἐπιβάλλει ἡ ἐκκλησία καί φτάνει πολλές φορές μέχρι τό 10ο ἢ καί 20ο βαθμό συγγένειας ἀπό τόν πατέρα.⁹ Ἡ ἐξωγαμία αὐτή δέν περιλαμβάνει μόνο ἐκείνους πού ἔχουν κοινό ἐπώνυμο, ἀλλά καί ὅσους ἔχουν κοινό περιεκτικό ὄνομα γένους καί ξεχωριστά ἐπώνυμο, π.χ. Γερακαριάνοι, Τσιγκριάνοι κ.ἄ.¹⁰ Ἀπό τήν πλευρά τῆς μητέρας δέν εἶναι τόσο ἀύστηρή καί ὁ γάμος εἶναι δυνατός μετά τόν 7ο καί 8ο βαθμό, δηλαδή μετά τά δεύτερα ἢ τρίτα ἀδέλφια, σύμφωνα μέ τούς ἐκκλησιαστικούς κανόνες.¹¹ Πολλές φορές μάλιστα ἀπό τήν πλευρά τῆς μητέρας γίνεται γάμος καί μεταξύ πιό στενῶν συγγενῶν. Ὅμως καί ἐδῶ ἀπαγορεύεται στά πρῶτα ξαδέλφια καί θεωρητικά καί στά δεύτερα, πράγμα πού δείχνει, ὅπως εἶδαμε σέ ἄλλο κεφάλαιο, καί τόν ἀμφιπλευρικό χαρακτήρα τῆς συγγένειας στή Μάνη.

Σέ ἐρωτήσεις μου γιά τούς κανόνες τῆς ἐξωγαμίας στή Νότια Μάνη καί πῶς καθορίζονται αὐτοί, ἀρκετά σαφές ὑπῆρξε ἡ ἀπάντηση ὅτι "ἂν στίς ἐχθροπραξίες ἐβγαῖνε ὁ ἕνας γιά τόν ἄλλο, ἐθεωροῦντο συγγενεῖς, δέν παντρεύοντο".¹² Αὐτό ὅπωςδήποτε σημαίνει ὅτι ἡ ἐξωγαμία τελικά ἐπεκτείνεται

νεται και σε μέλη των γενών που δεν έχουν έξ αιματος συγγένεια, αλλά έχουν προσκολληθεί, όπως είδαμε άλλοι, σε ισχυρά γένη για ασφάλεια. Πρακτικά δηλ. και αυτοί θεωρούνται συγγενείς. Η έξωγαμία στα γένη της Νότιας Μάνης είναι και ένα βασικό κριτήριο, για να καθοριστεί αν έχει συμβεί διάσπαση και απόσχιση, γιατί μαζί με την παράβαση της έξωγαμίας πολλές φορές πηγαίνει και η απόσχιση ή και αντίστροφα. Η πίστη οτι με την ένδογαμία χάλασε η συγγένεια και το αίμα στα γένη αυτά φαίνεται καθαρά από το γεγονός οτι, αν για κάποιο σοβαρό λόγο, έχει συμβεί έστω και ένας γάμος μέσα στο γένος πολύ παλαιά, τα μέλη του αρχίζουν να άμφιβάλλουν οτι είναι πράγματι συγγενείς έξ αιματος, οτι υπάρχει δηλ. συγγενική σχέση μεταξύ των κλάδων - γενιών που έχουν παντρευτεί μεταξύ τους.¹³ Κατά τή γενική αντίληψη με δυό τρόπους μπορούσε ουσιαστικά να χαλάσει η συγγένεια και το "αίμα να γίνει νερό", όπως χαρακτηριστικά λένε: να συμβεί ένας γάμος ή ένας φόνος μέσα στο γένος.¹⁴

Η έξωγαμία λοιπόν του γένους στη Νότια Μάνη ήταν άυστηρότατη. Κλάδοι - γενιές γενών που αρχίζουν εκεί να παντρεύονται μεταξύ τους πρέπει να θεωρούνται οτι έχουν άποσχισθεί και οτι έχουν δημιουργηθεί άνεξάρτητα γένη. Τόσο άυστηρός είναι ο κανόνας αυτός της έξωγαμίας, ώστε σε μία περίπτωση όπου υπήρξε άισθηματικός δεσμός μεταξύ μελών του ίδιου γένους και άκολούθησε κανονικός γάμος μετά από άπαγωγή, ο πατέρας σκότωσε τή κόρη του' αν και η συγγένεια των δυό αυτών προσώπων ήταν πέρα από τον 7ο βαθμό, πρόκειτο για τρίτα ξαδέλφια. Η περίπτωση αυτή παρουσιάζεται περισσότερο πολύπλοκη και οι λόγοι του φόνου πιο σύνθετοι, όμως το βασικό κίνητρο ήταν η παράβαση της έξωγαμίας.¹⁵

Συνειδητή παράβαση των νόμων της έξωγαμίας στα γένη της Νότιας Μάνης συμβαίνει, όταν υπάρχει μία μοναχοκληρονόμισσα (Ξακληροσπορά). Σ' αυτή τήν περίπτωση, αν η κοπέλα παντρευτεί έναν ξένο, η πατρική της παρουσία σύμφωνα με το έθιμο εκτός από το σπίτι και τα "σύγιουρα" θά περιέλθει βέβαια σ' αυτόν τον ξένο. Πέρα άπ' αυτό, αν ο ξένος αυτός έλθει ως σάγαμπρος, όπως είδαμε, διακυβεύεται η συνοχή και η ασφάλεια του γένους. Μία λύση λοιπόν είναι να παντρευτεί τή μοναχοκληρονόμισσα ένα μέλος από το γένος, άσφαλώς όμως πέρα από τον 7ο ή 8ο βαθμό, δηλ. ένας τρίτος ή τέταρτος ξάδελφός της. Άν και έπιτρέπεται η ρύθμιση αυτή

από τήν Ἐκκλησία, δέν παύει νά εἶναι παράβαση τοῦ κανόνα τῆς ἐξωγαμίας καί τίς περισσότερες φορές πραγματοποιεῖται μετά ἀπό μεγάλες φασαρίες. Τό οἰκονομικό συμφέρον σ' αὐτήν τήν περίπτωση ἀποδεικνύεται πιό ἰσχυρό ἀπό τήν ἀνάγκη τῆς διατηρήσεως τῆς καθαρότητας τοῦ αἵματος καί τῆς συγγένειας. Μερικές φορές μάλιστα δημιουργοῦνται καί συγκρούσεις μεταξύ τῶν συγγενῶν, ἀλλά καί τῶν ξένων γιά τή μοναχοκληρονόμισσα. Σέ γενεαλογίες πού συγκέντρωσα μερικές φορές ἔχουν συμβεῖ γάμοι συγγενῶν μέ μοναχοκληρονόμισσες.¹⁶ Παρουσιάζονται ὁμως αὐτοί κάπως πρόσφατοι. Σέ μιὰ τραγική περίπτωση πού συνέβη τό 1907 καί δημοσιεύεται στήν ἐφημερίδα Πρωϊνή, ὁ γάμος ἔγινε, γιὰτί ὁ ἄντρας ἐπέμενε καί μέ πυροβολισμούς ἐπέβαλε ἀναγκαστικό ἀρραβώνα.¹⁷ Πάντως φαίνεται ὅτι παλαιότερα αὐτό συνέβαινε σπάνια καί ὅτι πιό συχνά πάντρευαν τίς μοναχοκληρονόμισσες ἔξω ἀπό τό γένος ἢ καί τό χωριό, δίνοντάς τους χρηματική ἀποζημίωση γιά τήν πατρική της περιουσία. Τοῦτο φαίνεται ἀπό ὀρισμένες γενεαλογίες πού συγκέντρωσα καί στίς ὁποῖες, οἱ μοναχοκληρονόμισσες δέν πῆραν οὔτε σώγαμπρους οὔτε ἄντρες ἀπό τό γένος τους, ἀλλά παντρεύτηκαν ἔξω.¹⁸ Ἐξάλλου ἀπό τά πράγματα οἱ περιπτώσεις μέ τίς μοναχοκληρονόμισσες πρέπει νά ἦταν περιορισμένες, γιὰτί παλαιότερα ἔκαναν, ὅπως εἶδαμε, περισσότερα παιδιά καί ἔτσι οἱ πιθανότητες γιά πολλαπλή ἀρρενογονία ἦταν πολύ μεγαλύτερες. Πρέπει νά τονιστεῖ ὡστόσο, ὅτι καί ἓνας τέτοιος γάμος μέσα στό γένος θεωρεῖται καταστρεπτικός καί αὐξάνει τόν κίνδυνο νά χαθεῖ ἡ συνοχή τῆς συγγένειας καί τοῦ αἵματος τῶν μελῶν του.

Σέ ἐρωτήσεις μου ἂν ἔχουν συμβεῖ γάμοι στό γένος ἢ στό ἐπώνυμο, πληροφορητές ἀπό γένη στά ὁποῖα δέν εἶχαν γίνει τέτοιοι γάμοι μέ περηφάνεια μοῦ δήλωναν ὅτι αὐτοί εἶναι οἱ μόνοι πού δέν ἔχουν κάνει αἰμομιξία καί μοῦ ἀνέφεραν ἐπικριτικά ἄλλα γένη πού ἔχουν κάνει τέτοιους γάμους, ἔστω καί γιά τούς λόγους πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω.¹⁹ Συνάγεται λοιπόν ὅτι στή Νότια Μάνη ἡ ἐξωγαμία συνδέεται ἀπόλυτα μέ τή συνοχή τοῦ γένους.

Ἀντίθετα ἐξωγαμία τῶν γενῶν δέν ὑφίσταται στήν Ἐξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη μέ ἐξαίρεση ὀρισμένα γένη τῆς περιοχῆς Κότρωνα - Μαυροβουνίου (Καλιαντήδες, Καλλιέργηδες κ.ἄ.) στίς περιοχές αὐτές τά γένη εἶναι ἐνδογαμικά. Ἡ ἐνδογαμία τους δέν εἶναι περιστασιακή, δέν ὀφείλεται δηλ. σέ περιπτώσεις μοναχοκληρονομισσῶν, ἀλλά ἀποτελεῖ κανόνα πού ἔχει κάποιο βαθύτερο λόγο. Πρέπει νά ἀναφερθεῖ ἀρχικά ὅτι τά γένη πού

είναι ένδογαμικά είναι θρησκευτικά καί πολιτικά όργανωμένα καί μερικέσ φορές αποτελούν μιά πατρογραμμική συγγενική ομάδα μέ κοινό έπώνυμο ή μιά πατρογραμμική συγγενική ομάδα, πού αποτελεί ένα αποκλειστικό χωριό. Παρατηρεΐται από τή μιά μεριά νά μήν παίρνουν σώγαμπρο γιά τίς μοναχοκληρονόμισσες κι από τήν άλλη νά παντρεύονται μεταξύ τους.²⁰ Οί γάμοι πού συμβαίνουν καί μπορούν νά φτάσουν συνήθως σέ ένα ποσοστό γύρω στά 10% μέσα στό γένος, γίνονται σχεδόν πάντα έξω από τίς μέγιστες γενιές ή τά ύπογένη καί ακόμα συνηθέστερα σύμφωνα μέ τούς έκκλησιαστικούς κανόνες, δηλ. μετά από τά δεύτερα ή τρίτα ξαδέλφια (7ο ή 8ο βαθμό συγγένειας).²¹ Συνηθίζεται άλλωστε έδω νά λέγεται γιά τό γάμο : "στά τρίτα τρίχα δέ χωράει".²²

Όμως ή συγγένεια από τήν πλευρά τής μητέρας γιά τό γάμο, όπως καί στή Νότια Μάνη, δέν έχει τόσο μεγάλη σημασία, όσο εκείνη από τόν πατέρα.²³ Σέ έρώτησή μου, γιατί γίνονται αύτοί οί γάμοι, μου άπάντησαν "τά καλά κορίτσια δέν τά διώχνουμε, τά κρατάμε έδω".²⁴ Η ένδογαμία στά γένη είναι σύμφωνα μέ τίς γενεαλογίες πολύ παλαιότερη από τό 1900 καί δέν άφορά μόνο μοναχοκληρονόμισσες. Στήν Έξω Μάνη ιδιαίτερα από τήν περιοχή Οίτύλου ως τή Σέλιτσα (Καλαμάτα) φαίνεται ότι ή ένδογαμία πρέπει νά ήταν ακόμα παλαιότερη, γιατί οί πληροφορητές μου φυσιολογικά άπαντούσαν ότι παντρεύονται μετά τόν τρίτο βαθμό (έννοούν τρίτα ξαδέλφια). Στίς άπαντήσεις τους δέν έδειχναν κανένα ένδοιασμό ή καμιά προκατάληψη γι' αύτήν τήν ένδογαμία. "Ας σημειωθεί ότι οί γάμοι γίνονται έδω κανονικά καί μέσα στό ίδιο έπώνυμο, αν τό έπιτρέπουν οί βαθμοί συγγένειας".²⁵ Περιοχές στίς όποιες ή ένδογαμία είναι πιό πρόσφατη, αλλά πρίν τό 1900 είναι τοϋ Μαυροβουνίου καί τοϋ Κότρωνα. Έδω άλλωστε δέν ύπάρχουν, όπως είπαμε, μόνο ένδογαμικά αλλά καί έξωγαμικά γένη, φαίνεται επίσης αύτό από τήν αντίληψη, όπως είπα, ότι ό γάμος μέσα στό γένος θεωρεΐται "μαγάρισμα".²⁶ Σέ άλλες έρωτήσεις πώς γίνονται δηλ. τέτοιοι γάμοι καί δέν χαλάει ή συγγένεια, έφόσον σάν μέλη γένους μέ ένα κοινό πρόγονο θεωρούνται συγγενείς έξ αίματος, οί πληροφορητές μου άπαντούσαν ότι τό έπιτρέπει ή Έκκλησία ή ότι είναι βέβαια συγγενείς αλλά είναι πιό άπομακρυσμένη ή συγγένεια, ή ότι έχει σημασία καί ή γενεά.²⁷ Πάντως σέ καμιά περίπτωση δέν άρνούνται ότι είναι συγγενείς. Κάποιος προβληματισμός, αν αύτό πού γίνεται είναι σωστό, παρατηρεΐται όταν συμβαίνουν συνεχώς άτυχήματα καί θάνατοι μέσα στό γένος. Άκουσα πληροφορητή από ένα ένδογαμικό γένος νά λέει ότι "όλα τά κακά καί οί συμφορές

έρχονται σέ μᾶς, γιατί παντρευόμαστε μεταξύ μας". Ἀλλά καί αὐτό συνέβη σέ περιοχή τῆς Ἐξω Μάνης πού συνορεύει μέ τή Βόρεια Προσηλιακή Μάνη.²⁸

Αὐτό πού πρέπει νά παρατηρηθεῖ εἶναι ὅτι ἡ ἐνδογαμία συμπίπτει ἀκριβῶς μέ τήν περιοχή, ὅπου εἶχαν πάρα πολύ νωρίς (Ἐξω Μάνη) ἢ πρόσφατα (Βόρεια Προσηλιακή) ἀναπτυχθεῖ καπετανίες καθώς καί μέ περιοχές, ὅπου οἱ γυναῖκες ἔχουν ἢ ἀπέκτησαν τελευταῖα κληρονομικά δικαιώματα καί παίρνουν προίκα χρήματα καί ἀκίνητα (βλ. ἐπόμενες ἐνότητες). Πιστεύουμε ὅτι αὐτό δέν εἶναι τυχαῖο. Ἡ ἐξαιρετική ἐνδογαμία πού συμβαίνει στά γένη τῆς Νότιας Μάνης σέ περίπτωση μοναχοκληρονόμισσας, εἶναι λογικό στίς περιοχές, ὅπου οἱ γυναῖκες κληρονομοῦν περιουσία ἢ παίρνουν προίκα, νά παρουσιάζεται πιά γενική καί ἔτσι συμβαίνει. Ἄλλωστε ἐνδογαμία στό γένος ἢ στή συγγενική ομάδα ἔχει παρατηρηθεῖ σέ ὅλες τίς κοινωνίες, ὅπου οἱ γυναῖκες ἔχουν κληρονομικά δικαιώματα.²⁹ Ἐξάλλου σύμφωνα μέ τή νεώτερη θεωρία τῆς Ἐθνολογίας ἐνδογαμία παρατηρεῖται σέ γένη πού χαρακτηρίζονται ἀπό ψηλό βαθμό διαστρωματώσεως, ἀλλά πού ἀκόμα τό ταξικό σύστημα δέν τά ἔχει ὀλοκληρωτικά διασπάσει.³⁰ Φαίνεται λοιπόν ὅτι ἡ ἐνδογαμία αὐτή πρέπει νά συνδεθεῖ ἔμμεσα μέ τήν ἐσωτερική διαστρωμάτωση τῶν γενῶν στή Μάνη (Ἐξω καί Βόρεια Προσηλιακή) καί ἄμεσα μέ τά κληρονομικά δικαιώματα τῶν γυναικῶν. Ἡ ἀνάγκη νά διατηρηθεῖ ἡ ἀκίνητη περιουσία μέσα στό γένος, τό οἰκονομικό δηλ. καθώς καί τό πολιτικό στοιχεῖο μέσα στά γένη αὐτά εἶναι πιά σημαντικά γιά τή συνοχή τους καί καθιστοῦν τή διάσπαση τῆς ἐξωγαμίας πιά εὐκολη.

Μέχρι τώρα ἐξετάστηκαν ἡ ἐνδογαμία καί ἡ ἐξωγαμία σέ σχέση μέ τά γένη, ἀκολούθως θά ἐξεταστοῦν σέ σχέση μέ τόν τοπικό παράγοντα δηλ. τό χωριό καί τήν περιοχή. Πάνω σ' αὐτό τό θέμα πολύτιμες πληροφορίες μᾶς δίνουν οἱ γενεαλογίες. Κατά κανόνα οἱ γάμοι γίνονται μέσα στό χωριό εἶτε στά γειτονικά χωριά. Ἡ ἀκτίνα τῆς περιοχῆς εἶναι γύρω στά 5-10 χιλιομ. Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ὑπάρχει ἐνδογαμία τῆς περιοχῆς, ἀλλά ὄχι καί ἐνδογαμία τοῦ χωριοῦ.³¹ Παρόλο πού εἶναι ἐπιθυμητό στούς ἐνδιαφερόμενους γονεῖς καί τά παιδιά νά γίνονται οἱ γάμοι μέσα στά χωριά,³² αὐτό εἶναι πρακτικά ἀδύνατο σέ ὅλες τίς περιπτώσεις. Ὡς πρός τήν τοπική ἐνδογαμία στίς περιοχές, ὅπου ὑπάρχει ὁ θεσμός τῆς προίκας, ἴσως παίζει κάποιο ρόλο, γιατί αὐτός δέν μπορεῖ νά λειτουργήσῃ, ἂν ἡ προί-

κα είναι χωράφια ή άλλα κτήματα.³³ Όμως και σε άλλες περιοχές, όπου δεν έχουμε προίκα οι γάμοι χαρακτηρίζονται από το ίδιο σταθερό στοιχείο της αποστάσεως. Ίσως εδώ η ανάγκη της βελτιώσεως των σχέσεων με τα γειτονικά γένη καθώς και με το γεγονός ότι αυτά είναι εγκαταστημένα (localized) να παίζουν τό ρόλο τους. Τό ποσοστό γάμων έξω από τά χωριά ανέρχεται περίπου σε 60-80%. Στίς περιπτώσεις, όπου τό γένος είναι έξωγαμικό και αποτελεί ένα χωριό οι γάμοι αυτοί ανέρχονται σε ποσοστό 100%. Στήν περίπτωση, όπου τό γένος είναι ένδογαμικό και αποτελεί ένα χωριό περίπου σε ποσοστό 90%-95%. Μοναδική περίπτωση χωριού πού παρουσιάζεται ένδογαμικό και χρειάζεται τουτο μίαν εξήγηση είναι τό χωριό Καστάνια της Έξω Μάνης. Μελέτη των γενεαλογιών δίνει ένα ποσοστό γύρω στά 90% ένδογαμίας στό χωριό, ένω ένα μικρό ποσοστό γάμων έχει γίνευστά γύρω χωριά.³⁴ Τήν τελευταία περίοδο έξάλλου μετά τό 1940 οι γάμοι έξω από τό χωριό, αλλά και τή Μάνη, έχουν αύξηθει. Τό φαινόμενο όμως είναι γενικό - ισχύει για όλους τούς Μανιάτες - και εξηγείται με τήν εγκατάστασή τους στόν Πειραιά και τήν Άθήνα και στίς άλλες μεγάλες πόλεις. Όταν τούς ρώτησα γι' αυτή τήν ένδογαμία στό χωριό τους, μου ανέφεραν τή γνωστή παροιμία "παπούτσι από τόν τόπο σου κι άς είν' και μπαλωμένο".³⁵ Μου αναφέρθηκαν έξάλλου περιπτώσεις γυναικών πού έφυγαν με συγχωριανούς τους, ένω τίς πήγαιναν νά τίς παντρέψουν με γαμπρούς από άλλα χωριά.³⁶ Τό χωριό φαίνεται ότι παλαιότερα αποτελούσαν περισσότερα γένη, τά όποια τώρα έχουν αποδιοργανωθεί. (Βλ. δεύτερη ένότητα του πρώτου κεφαλαίου του πρώτου μέρους). Τουτο συνάγεται από τόν αριθμό των οίκογενειακών έκκλησιών και των νεκροταφείων καθώς και από άλλες πληροφορίες.³⁷ Τό χωριό όμως αυτό αποτελούσε μόνο του μιά καπετανία, του Δουράκη, του όποιου ό επιβλητικός πύργος βρίσκεται στό κέντρο του χωριού και τό έλέγχει. Φαίνεται λοιπόν ότι ή ένδογαμία αυτή έχει σχέση με τήν όργάνωση της καπετανίας και γνωρίζουμε καλά, όπως αναφέρθηκε σε άλλο μέρος, ότι οι καπετάνιοι είχαν βαρύνοντα λόγο στήν έπιλογή των συζύγων και προσπαθούσαν αυτοί πάντα νά μή γίνονται γάμοι έξω από τίς καπετανίες, τουλάχιστον εφόσον δεν συνέπιπτε ή καπετανία με τό γένος.³⁸ Φαίνεται λοιπόν ότι αυτοί οι συνεχείς γάμοι διέσπασαν τά γένη, ένω ή παράδοση της ένδογαμίας στό χωριό συνεχίστηκε και μετά τή διάλυση της καπετανίας.

Έκτός από τίς περιπτώσεις πού παρουσιάζονται τυπικές για τήν έπιλογή των συζύγων, πρέπει νά αναφερθει ότι σήμερα συμβαίνουν και γάμοι σε

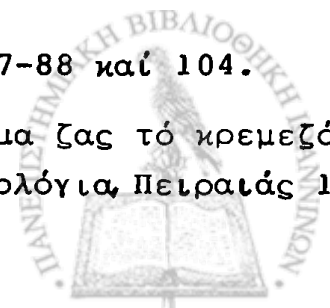
στενότερους βαθμούς και φανταζόμαστε ότι θα συνέβαιναν έν μέρει και παλαιότερα. Πολλές φορές μου ανέφεραν οι πληροφορητές ιδιαίτερα στη Νότια Μάνη ότι "παλαιότερα ήταν ζήτημα αν παιρνόντουσαν και πέμπτα ξαδέλφια, τώρα τελευταία χάλασε η κοινωνία και παίρνονται και πρώτα".³⁹ Γάμοι τέτοιου είδους μου αναφέρθηκαν. Σε μιά περίπτωση έγγραφο από τόν ιερέα πού έλεγε ότι ο γάμος "κωλύεται" πλαστογραφήθηκε και στο δήμαρχο παρουσιάστηκε μέ ένα "δέν", έτσι παντρεύτηκαν δεύτερα ξαδέλφια από τήν περιοχή Λεύκτρου.⁴⁰ Σε μιάν άλλη περίπτωση λόγω ανώτερης βίας ο δεσπότης έδωσε άδεια νά παντρευτούν δεύτερα ξαδέλφια, αλλά νά γίνει ο γάμος νύχτα μόνο μέ τόν ιερέα και τόν κουμπάρο (τέως δήμος Καρδαμύλης).⁴¹ Μιάν άλλη φορά είχαν σχέσεις πρώτα ξαδέλφια και κατ' άλλες πληροφορίες αυτοί είχαν στεφανωθεί, κατ' άλλες συζούσαν χωρίς στεφάνι (τέως δήμος Μαντίνειας).⁴² Η έπιβολή τών κανόνων έπιλογής τών συζύγων από τούς πιό ηλικιωμένους καθόριζε και τήν τυπικότητα τής έξωγαμίας και τής ένδογαμίας παλαιότερα. Φαίνεται λοιπόν ότι μεγαλύτερη έλευθερία στίς σχέσεις τών δυό φύλων ύστερότερα δημιούργησε αυτή τήν τάση παραβάσεως τών πιό πάνω κανόνων. Σε πολλές τέτοιες περιπτώσεις γάμων τής Έξω Μάνης, μου αναφέρθηκε ότι οι λόγοι ήταν αισθηματικοί. Οι ίδιοι λόγοι παρουσιάζονται και στίς συχνότερες περιπτώσεις παραβάσεως τής έξωγαμίας κατά τή νεώτερη περίοδο στη Νότια Μάνη, καθώς και τών γάμων μεταξύ στενών συγγενών στην ίδια περιοχή, πού δέν έπιτρέπονται κανονικά από τήν έκκλησία. Έξηγοϋν τούτο οι πληροφορητές, γιατί αισθηματικές σχέσεις δύσκολα μπορούν νά δημιουργηθοϋν μέ ξένους, χωρίς νά γίνουν αντιληπτές και λένε ότι αυτοί πού μπαίνουν πιό συχνά στά σπίτια είναι οι συγγενείς, πού ζοϋν στό ίδιο χωριό. Είναι λοιπόν αναπόφευκτο νά δημιουργηθοϋν σχέσεις μέ αυτούς.⁴³ Ός προς τούς στενότερους βαθμούς συγγένειας, λένε ότι η Έκκλησία για τά δεύτερα ξαδέλφια αναγκάζεται νά δώσει άδεια "κατ' οίκονομίαν" λόγω ανώτερης βίας, ώστε νά μή γίνουν σκοτωμοί. Και οι γέροντες λόγω "τετελεσμένου γεγονότος" αναγκάζονται νά παραβλέπουν τήν παράβαση τών κανόνων έπιλογής τών συζύγων, για νά αποφευχθεϊ αιματοχυσία μεταξύ συγγενών, ιδιαίτερα όταν οι σχέσεις τών νέων είναι προχωρημένες.⁴⁴

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

ΕΞΩΓΑΜΙΑ ΚΑΙ ΕΝΔΟΓΑΜΙΑ ΣΤΟ ΓΕΝΟΣ ΚΑΙ ΣΤΟ ΧΩΡΙΟ

1. Βλ. σχετικά Michel Panoff, Michel Perrin, ὁ.π., σ. 104. Ὁ ὅρος ἐξωγαμία μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ γιὰ ὁποιαδήποτε κοινωνική ομάδα, ἐδῶ ὅμως μᾶς ἐνδιαφέρουν οἱ συγγενικές ομάδες.
2. Στό ἴδιο, σ. 61.
3. Πρβλ. Paul Kirchhoff, The Social and Political Organization of the Andean Peoples, ὁ.π., σ. 293 καί 294, σημ. 3. Ἐπίσης τοῦ ἴδιου, The Princip of Clanship in Human Society. Davidson J. Anthropol. I, 1955, σ. 1-10.
4. Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 178.
5. Στό ἴδιο, σ. 378.
6. Κ. Λ. χφ 4095, ὁ.π., σ. 227. Ἡ περίπτωση ἀναφέρεται στούς Καλκαντιῆδες ἀπό τό Σκουτάρι τῆς Προσηλιακῆς Μάνης.
7. Κ. Λ. χφ 4095, ὁ.π., σ. 126. "Μαγάρα τό θεωροῦσαν οἱ παλιοί νά γίνει γάμος μέσ' στό σόι".
8. Στό ἴδιο, σ. 227. "Ἄλλοι πιστεύουν ὅτι ὅσοι παντρεύονται μέσα στό γένος τους, εἶναι δυνατό νά μήν ἀποκτήσουν παιδιά.
9. Βλ. Κ. Λ. 4095, ὁ.π., σ. 86, 213 καί 222. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 10, 99, 196, 217, 342 καί 442. Κατά τήν ἀποψη ἑνός πληροφορητῆ οἱ Μεσομανιάτες δέν παντρεύονται μεταξύ τους παρά μετά ἀπό τά ἑβδομα ξαδέλφια, ἐνῶ οἱ Προσηλιακοί μετά τά πέμπτα. Πάνω ἀπό τόν Κότρωνα κατά τόν ἴδιο πληροφορητῆ, συμβαίνουν καί γάμοι μέσα στό "σόι" μετά τά τρίτα ξαδέλφια (Κ.Λ. χφ 4095, ὁ.π., σ. 213). Ἡ ἀλήθεια πάντως εἶναι ὅτι οἱ βαθμοί συγγένειας εἶναι συμβατικοί καί ἀπλῶς ἀναφέρονται ἀπό τούς πληροφορητές, γιὰ νά γίνουν περισσότερο κατανοητοί.
10. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τήν ἐπέκταση τῆς ἐξωγαμίας τοῦ γένους σέ ἀπεριόριστο βαθμό ἄσχετα ἀπό τίς ἀπόψεις τῶν πληροφορητῶν γιὰ βαθμούς συγγένειας.
11. Κ. Λ. χφ 3892, ὁ.π., σ. 248. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 10 καί 342.
12. Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 310.
13. Βλ. γιὰ μιά τέτοια περίπτωση Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 87-88 καί 104.
14. Πρβ. καί τήν ἔκφραση γι' αὐτές τίς περιπτώσεις "τό αἷμα ζας τό κρεμεζό ἐσεῖς τό κάματε νερό". Πάνου Καλλιδῶνη, Μανιάτικα Μοιρολόγια, Πειραιάς 1972, σ. 112 καί σημ.

15. Βλ. σχετικά Κ. Λ. 4091, ὁ.π., σ. 62 καί 441-42.
16. Βλ. μερικά παραδείγματα Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 418-20 καί 408-10 καί χφ 4095, ὁ.π., σ. 402. Στήν μιά περίπτωση σάν λόγος παρουσιάζεται ὅτι ὁ γάμος ἔγινε, γιά νά προστατευτεῖ τό κορίτσι. Οἱ γάμοι αὐτοί ἔγιναν γύρω στά 1940 καί 1950.
17. Τό περιστατικό αὐτό ἀναφέρει καί ὁ Ἰωαν. Β. Πατσουράκος, ὁ.π., σ. 53-55. Τό γεγονός ἦταν τραγικό, γιὰτί ὁ ἀρραβώνας ἔγινε βίαια τή στιγμή πού ὁ πατέρας τοῦ κοριτσιοῦ κήδευε τό μοναχογιό του.
18. Βλ. ἓνα τέτοιο παράδειγμα στή γενεαλογία τῶν Χαντζιάνων ἀπό τούς Κάτω Μπουλαριούς Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 254-255.
19. Στό ἴδιο, σ. 44, 179 καί 185.
20. Πρόκειται γιά τό ἀριστοκρατικό γένος τῶν Κυβελαιῶν καί τά γένη τῶν Ταβουλαραίων καί τῶν Κουκουλομάτηδων πού ἔχουν ἀναφερθεῖ καί πιό πάνω.
21. Κ. Λ. χφ 4095, 39, 43 καί 126. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 390-92, 468 καί 472. Χφ 4094, ὁ.π., σ. 29, 60, 324-25, 330, 358 καί 410.
22. Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 214. Στήν περιοχή ἐξάλλου τοῦ Μαυροβουνίου λένε:
 "Στά πρῶτα καί στά δεύτερα
 γάμος δέν γίνεται,
 στά τρίτα καί τά τέταρτα
 ἄρπαχτα καί πέτα τα".
 Κ. Λ. χφ 4095, ὁ.π. σ. 314.
23. Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 472. Χφ 4094, ὁ.π., σ. 324-25.
24. Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 468.
25. Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 14-15, 17 καί 330. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 472. Σέ μιά περίπτωση πεθερός, πεθερά καί νύφη, τρία ἄτομα δηλ. εἶχαν τό ἴδιο πατρικό ἐπώνυμο. Ἐπίσης Γιαννούζου Δεμέστιχα, ὁ.π., σ. 60, 63, 67 καί 79.
26. Κ. Λ. χφ 4095, ὁ.π., σ. 126.
27. Κ. Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 471.
28. Κ. Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 352. Πρόκειται γιά τό γένος τῶν Κυβελαιῶν. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ἐδῶ τίς μοναχοκληρονόμισσες τίς διώχνουν, "γιά νά φτιάξει τό σόι", ἀφοῦ τούς δώσουν κάποια χρηματική ἀποζημίωση. Ὑπάρχουν σχετικές περιπτώσεις. Ἔτσι ἀποφεύγανε τό γάμο σέ πολύ κοντινό βαθμό συγ-

γένειας. Έξάλλου μιά από τίς περιπτώσεις ένδογαμίας στό γένος κατά τούς πληροφορητές όφειλόταν σέ αΐσθημα, ή συγγένεια όμως ήταν πέρα από τόν 7ο βαθμό.

29. Μερικά πρόχειρα παραδείγματα είναι ή γνωστή πατροπλευρική ένδογαμία τών μουσουλμάνων καί τών συγγενικῶν ομάδων τών Πολυνησίων Μαορί, βλ. Joseph Chelhod, *Le mariage avec la Cousine paralléle dans le système arabe. L'Homme* 5(1965) τεύχ. 3-4, σ. 113 κέ. Joan Metge, *The Maoris of New Zealand*, Λονδίνο 1967, σ. 26.
30. Βλ. Paul Kirchhoff, *The Principle of Clanship*, ό.π.
31. Βλ. Κ. Λ. χφ 4094, χφ 4091, χφ 4095 (γενεαλογίες).
32. Παρασκευή Άθανασάκου, 'Ο Έρωσ είς τήν Μάνην Λαογρ. 28(1972)355.
33. Πρβ. Peter Allen, *Aspida : A depopulated Maniat Community*, στό *Regional Variation*, έκδ. Dimen - Friedl ό.π., σ. 184.
34. Κ. Λ. χφ 4094, ό.π., σ. 102-103 καί 104-105.
35. Στο ίδιο, σ. 106.
36. Στο ίδιο, σ. 85.
37. Στο ίδιο, σ. 100-101.
38. Δέν μπορούμε νά δεχτοῦμε ως λόγο τής ένδογαμίας τήν απομόνωση του χωριου, γιατί οι αποστάσεις από τά γειτονικά χωριά δέν ξεπερνούν τά 3-4 χιλ.
39. Κ. Λ. χφ 4091, ό.π., σ. 99.
40. Πρόκειται για δεύτερα ξαδέλφια από διαφορετικό γένος. Συνέβη γύρω στα 1900. Βλ. Κ. Λ. χφ 4094, ό.π., σ. 74.
41. Κ. Λ. χφ 4094, ό.π., σ. 410.
42. Κ. Λ. χφ 4094, ό.π., σ. 145.
43. Κ. Λ. χφ 4094, ό.π., σ. 262.
44. Κ. Λ. χφ 4095, ό.π., σ. 126 καί 167. χφ 4091, ό.π., σ. 310 καί 342.

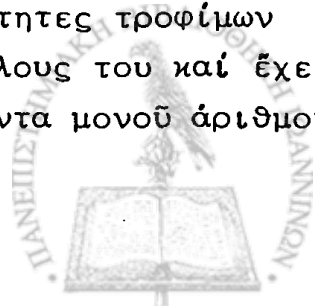

III

Η ΕΞΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΝΥΦΗΣ

Ἐθιμο πού συναντᾶται στή Μάνη καί χρειάζεται ιδιαίτερη ἀνάλυση εἶναι ἡ "ἐξαγορά τῆς νύφης". Μὲ τὸν ὄρο αὐτὸν ἐννοοῦμε μιά χρηματικὴ ἢ ἄλλου εἴδους ἀποζημίωση πού ὀφείλει νά καταβάλλει ὁ γαμπρός ἢ οἱ γονεῖς τοῦ στὸν πατέρα καί τοὺς συγγενεῖς τῆς νύφης κατὰ τὸ γάμο. Τὸ ἔθιμο συναντᾶται σέ ὅλη τὴν περιοχή τῆς Μάνης, στήν Ἐξω μάλιστα καί στή Βόρεια Προσηλιακὴ συνυπάρχει μὲ τὴν προικοδότηση τῆς νύφης. Ἡ "ἐξαγορά" αὐτὴ δέν εἶναι μιά κακῶς ἐννοουμένη οἰκονομικὴ συναλλαγὴ τῶν δυὸ οἰκογενειῶν, ἀλλὰ ἐθιμικὸς - συμβολικὸς τύπος πού συνδέεται στενά μὲ τὴ διαδικασία ὁλοκληρώσεως τῆς τελετῆς τοῦ γάμου καί τῆς συνακόλουθης ἐπικυρώσεώς του ἀπὸ τὰ δυὸ γένη. Ἀλλὰ ἄς δοῦμε τὸ πράγμα λεπτομερέστερα.

Ὁ γαμπρός, ἐκτός ἀπὸ τὰ δῶρα πού ἀνταλλάσσει μὲ τοὺς γονεῖς καί τοὺς συγγενεῖς τῆς νύφης, ὀφείλει σέ καθορισμένες στιγμὲς τῆς γαμήλιας διαδικασίας πού, ὅπως θά δοῦμε διαρκεῖ πολλές μέρες, νά πληρῶσει καί νά ἀποζημιώσει τὴν οἰκογένεια τῆς νύφης γιὰ τὴ νέα πού τοὺς παίρνει, καθὼς καί γιὰ τὰ ἔξοδα τοῦ γάμου. Οἱ στιγμὲς αὐτές εἶναι τρεῖς: α) Τὴν παραμονὴ τοῦ γάμου, ὅταν ἐτοιμάζεται τὸ τραπέζι γιὰ τὸ φαγοπότι στὸ σπίτι τοῦ πεθεροῦ τοῦ γαμπροῦ. β) Ὅταν μπαίνει ὁ γαμπρός στὸ σπίτι τοῦ πεθεροῦ, γιὰ νά πάρει τὴ νύφη καί γ) ὅταν οἱ γονεῖς ἢ οἱ στενοὶ συγγενεῖς τῆς νύφης τὴν παραδίνουν στὸ γαμπρό. Εἰδικότερα: Τίς περισσότερες φορές, ὅταν ρυθμίζονται τὰ σχετικὰ μὲ τὸ συνοικέσιο, ὁ πεθερός τοῦ γαμπροῦ ἐκθέτει τίς ἀπαιτήσεις του γιὰ τὰ ἔξοδα τοῦ γάμου, τὰ ὁποῖα σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἐπιβαρύνουν τὴν οἰκογένεια τοῦ γαμπροῦ. Μερικὲς φορές οἱ ἀπαιτήσεις αὐτές μποροῦν νά γραφοῦν καί στὸ προικοσύμφωνο, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ πατέρας προικοδοτεῖ τὴ θυγατέρα του. Ζητάει λοιπὸν ἀπὸ τοὺς συμπεθέρους, γὰ στείλουν τὴν ἡμέρα, συνήθως Σάββατο, πού παίρνουν τὰ προικιά μὲ τοὺς "κανισκαρούς" ἢ "κανισκατόρους" ἕναν ἀριθμὸ ζῶων, ψωμιῶν καί μιὰν ὀρισμένη ποσότητα κρασιοῦ.¹ Ὁ ἀριθμὸς τῶν ζῶων, τῶν ψωμιῶν καί τῆς ποσότητος τοῦ κρασιοῦ δέν εἶναι καθορισμένα καί διαφέρουν ἀνάλογα μὲ τὴν ἀριθμητικὴ δύναμη καί τὴν ἰσχύ τοῦ γένους τῆς νύφης. Καί τοῦτο γιὰτὴν ἀνάλογη θά εἶναι καί ἡ "καλεστικὴ" (=καλεσμένοι) τῆς νύφης. Συνηθῶς δηλ. γένος ἰσχυρὸ χρειάζεται μεγαλύτερες ποσότητες τροφίμων γιὰ τὸ τραπέζι πού θά κάνει στὰ μέλη του καί στοὺς φίλους του καί ἔχει μεγαλύτερες ἀπαιτήσεις.² Τὰ ζῶα καί τὰ ψωμιά εἶναι πάντα μονοῦ ἀριθμοῦ.³

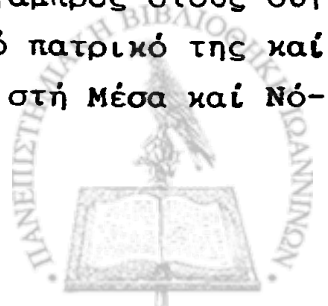

Τά ζῶα, πρόβατα ἢ κατσίκια, πολλές φορές τά στολίζουν μέ λουλούδια καί κόκκινες κορδέλλες στά κέρατα καί τούς κρεμᾶνε "χαρχάλια" (=κουδουνια).⁴ Ὡς πρός τόν ἀριθμό τά ζῶα ἀνάλογα μέ τά γένη μποροῦν νά εἶναι ἀπό τρία ἕως ἔντεκα.⁵ Χαρακτηριστικά παραδείγματα ὑπάρχουν πολλά : οἱ Νικολιάνοι τοῦ χωριοῦ Καλοῦ τοῦ Πύργου Δυροῦ ἔπαιρναν ἑπτὰ ζῶα κι αὐτό εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα καί τό γένος τῶν Πετροπουλιάνων τῆς γειτονικῆς Χαριᾶς, πού ἔπαιρνε πέντε, νά θέλει νά αὐξήσει τόν ἀριθμό τους στό ἴδιο ἐπίπεδο, γιά νά ἀνέλθει κοινωνικά στήν ἴδια ἱεραρχική βαθμίδα μέ τούς Νικολιάνους, ὅπως δείχνει τό παρακάτω τετράστιχο:

"Ἐκεῖνοι παίρνουνε ἑπτὰ,
γιατί εἶναι Νικολιάνοι
καί μεῖς πέντε καί παίρνουμε
κοτζᾶ Πετροπουλιάνοι!"⁶

Μεγαλύτερος ἀριθμός ζῶων πού μοῦ ἀναφέρθηκε εἶχε δοθεῖ γιά μιᾶ "Δεμεστιχίτσα" στήν Προσηλιακή Μάνη καί ἦταν δέκα πρόβατα καί ἓνα κριάρι μέ "κουντούνι".⁷ Τά ζῶα αὐτά τά ἔφερναν ζωντανά οἱ κανισκαροί καί τά ἀφήναν στήν πόρτα τοῦ πεθεροῦ, ὅπως μοῦ εἶπαν πολλοί ἠλικιωμένοι πληροφορητές, πού θυμοῦνται τούς γάμους τῶν ἀδελφάδων τους ἢ τῶν θειάδων τους.⁸ Ὁ γαμπρός δέν μποροῦσε νά κάνει παζάρι γιά τόν ἀριθμό τῶν ζῶων. Ἄν δέν μποροῦσε νά ἀντεπεξέλθει στήν οἰκονομική αὐτή ἐπιβάρυνση, δέν θά ἔπρεπε νά ζητήσει κοπέλα ἀπό τόσο ἰσχυρό γένος πού θά εἶχε τέτοιες ἀπαιτήσεις καί πού ἡ καλεστική του ἀναγκαστικά θά ἦταν πολύ μεγάλη. Ὅμως ἡ ἀνάγκη νά δημιουργηθοῦν συγγενικοί δεσμοί μέ ἰσχυρά γένη ἦταν πολύ μεγαλύτερη ἀπό τήν οἰκονομική ζημία. Τελευταῖα πού τά γαμήλια ἔθιμα ἔχουν ἀτονίσει καί τό κοινωνικό σύστημα ἔχει ὑποστεῖ σημαντικές μεταβολές, ὁ γάμος δέν θεωρεῖται, ὅπως παλαιά, τόσο σπουδαία πολιτική πράξη καί συμβαίνει νά μή γίνεται συζήτηση γιά τόν ἀριθμό τῶν ζῶων πού θά πάει ὁ γαμπρός στό πεθερό του : ἀφήνεται αὐτό στήν καλή του διάθεση.⁹ Συμβαίνει ἐξάλλου, καί αὐτό θά παρατηρηθεῖ σέ ὅλες τίς ἐκδηλώσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ὁ πεθερός τοῦ γαμπροῦ νά ἐπιστρέφει ἓνα ὡς τρία ζῶα καί ψωμιά, ὡς ἐνδειξη ὅτι αὐτά εἶναι πολλά καί ὑπερεπαρκοῦν.¹⁰

Ἡ δεύτερη οἰκονομική ἐπιβάρυνση, ἡ ὁποία ὅμως ἴσως ἔχει περισσότερο συμβολική σημασία, εἶναι τό ποσό πού καταβάλλει ὁ γαμπρός στούς συγγενεῖς τῆς νύφης, ὅταν ἔρχεται, γιά νά τήν πάρει ἀπό τό πατρικό της καί διαβαίνει τό κατάφλι τοῦ σπιτιοῦ της. Τά χρήματα αὐτά στή Μέσα καί Νό-

τια Προσηλιακή Μάνη παλαιότερα έπρεπε νά είναι ψιλά ("λιανώματα") ή άσημένα τάληρα, (ισπανικά) κολονάτα.¹¹ Τά έριχνε ή τ' άφηνε ο γαμπρός ή ο πατέρας του στο κάτωφλι μέσα σέ ένα μαντήλι κοντά στο σημείο που έκαναν τό σταυρό μέ τό λάδι.¹² Στην "Εξω Μάνη αυτά απλώς τά έδιναν στους συγγενείς της νύφης, όταν έμπαινε ο γαμπρός στην έξώπορτα.¹³ "Απ' αυτά έπαιρναν ο πατέρας, τ' άδέλφια, ή μητέρα και ο άδελφός της μητέρας της νύφης. "Όταν έπαιρναν, δηλ. οι πιο στενοί συγγενείς της νύφης, "έβγαινε και ή μανογενιά και έλεγε : τά δικά μας".¹⁴ Γενικά δικαιούνταν νά πάρουν οι πολύ στενοί συγγενείς της νύφης άσχετα από συγγενική γραμμή. Παλαιότερα που οι άπαιτήσεις ήταν μεγαλύτερες, οι συγγενείς της νύφης ζητούσαν περισσότερα χρήματα από εκείνα που είχαν άφεθει στην πόρτα και τό ποσό αύξανόταν ανάλογα.¹⁵ Ένα χαρακτηριστικό διάλογο για τό έθιμο αυτό αναφέρει ο Τζουμελέας.¹⁶ Τήν πιο πρόσφατη περίοδο (μετά τό 1900) έπαιρναν όλοι από λίγα, συνήθως ένα τάληρο, για νά φανεϊ ότι πήραν' τά υπόλοιπα τά αφήναν και ο γαμπρός τά έπαιρνε πίσω.¹⁷ Τά χρήματα αυτά λέγονται "πορταρίκια"¹⁸ και τό ποσό που παίρνει ή μητέρα ιδιαίτερα "βυζαχτικά".¹⁹ Από τό συνολικό ποσό τραβοϋσαν και έπαιρναν στην Μέσα Μάνη για τόν πύργο ή τό φυλάκιο "τό φόρο του πύργου", όπως έλεγαν.²⁰ Γενικά τό ποσό δέν ήταν βέβαια πολύ μεγάλο, αλλά ήταν δυσεύρετο για την εποχή εκείνη, που σπάνιζε τό χρήμα. Τό έθιμο συνεχίζεται μέχρι σήμερα, έχει πλέον έντελως συμβολική σημασία και τό ποσό κυμαίνεται από χίλιες ως δύο χιλιάδες δρχ.²¹ Παλαιότερα βέβαια ήταν πολύ μικρότερο καθώς δείχνει τό παρακάτω τετράστιχο :

"έμεϊς τά Νικολόπουλα
τό έχουμε ζακόνι,
όποιονε κάνουμε γαμπρό
τίς εκατό νά δώνει".²²

"Όμως τότε ή αξία του χρήματος ήταν πολύ μεγαλύτερη. Τελευταία έξάλλου συνηθίζουν νά βάζουν αντί για άσημένα νομίσματα χαρτονομίσματα. Τό ποσό ήταν μεγαλύτερο ανάλογα μέ την όμορφιά, μέ την αξιοσύνη της νύφης και ιδιαίτερα τή δύναμη του γένους της. Τίς νύφες από τά ισχυρά γένη οι γαμπροί τίς "πλήρωναν ακριβά, γιατί ήταν περιζήτητες".²³ Οι άπαιτήσεις ήταν ακόμα μεγαλύτερες όσο πιο αδύνατο ήταν τό γένος του γαμπρού και τουτο γιατί, όπως είπαμε, ο γάμος θεωρεϊτο ούσιαστικά μια συμμαχία γενών και έπωφελής ιδιαίτερα για τά άσθενέστερα γένη.²⁴ Σέ περιπτώσεις δηλ. άχαμνόμερων και Νικλιάνων οι άχαμνόμεροι ήταν υποχρεωμένοι νά καταβάλουν περισσότερα πορταρίκια για τό γάμο, παρά αν συνέβαινε τό αντί-

θετο.²⁵ Τά πορταρίκια ὡς ἔθιμο καί ὄρος συναντῶνται ἀπό τήν περιοχή τῆς Σέλιτσας ὡς τό Ἀκροταίναρο καί τόν Κότρωνα.²⁶

Τό τρίτο ποσό πού ἔπρεπε νά "πληρώσει" ὁ γαμπρός στούς συγγενεῖς τῆς νύφης ἦταν, ὅταν πλέον τοῦ παρέδιναν τή νύφη καί τήν ἔπαιρνε μέ τό μολάρι, γιά νά τή φέρει στό χωριό του. Τά χρήματα αὐτά, ἓνα συμβολικό ποσό, τά ἔδινε στόν πεθερό καί τούς κουνιάδους του καί λέγονται συνήθως "παλικαριάτικα", ἢ σπανιότερα "παραδοτικά" ἢ "συνεβγαλτικά".²⁷ Τά παλικαριάτικα δέν ὑπερβαίνουν τά δύο τρία ἑκατοστάρια. Παλαιότερα τά χρήματα αὐτά τά ἔδινε ὁ γαμπρός σέ κεῖνον κυρίως πού ἔβαζε μαζί, ἔνω-νε δηλ. τά χαλινάρια τῶν ζώων, πού καβαλλίκευαν ὁ γαμπρός καί ἡ νύφη.²⁸

Ἐκτός ἀπ' αὐτά τά χρήματα ὁ γαμπρός ἔπρεπε νά δώσει ἄλλα μικροποσά, π.χ. στό παιδί πού καθόταν πάνω στήν κασέλα μέ τά προικιά καί στήν πεθερά του ἢ τήν κουνιάδα του πού τοῦ ἔφτιανε τόν καφέ ἢ τόν κερνοῦσε, ὅταν ἐρχόταν, γιά νά πάρει τή νύφη.²⁹ Στήν τελευταία περίπτωση ἄφηνε συνήθως κάτω ἀπό τό φλυτζάνι ἓνα πενηντάρι.

Κατά τούς πληροφορητές τά ἔξοδα συνολικά, πού ἔκανε ὁ γαμπρός γιά τό γάμο στή Μέσα Μάνη καί τή Νότια Προσηλιακή, ἦταν πολύ περισσότερα ἀπό τά ἔξοδα, πού ἔκανε ἡ νύφη. Τοῦτο ἴσχυε ἀπόλυτα, ἂν ἐξαιρέσουμε τήν προικοδότηση τῶν κοριτσιῶν μέ κτήματα, οἰκόπεδα καί σπίτια στήν περιοχή αὐτή κατά τή νεώτερη περίοδο. Στήν Ἐξω Μάνη ὅμως ἀπό παλαιά τά ἔξοδα τοῦ γάμου τοῦ γαμπροῦ μέ κανένα τρόπο δέν ὑπερκάλυπταν τά ἔξοδα τῶν γονιῶν τῆς νύφης μαζί μέ τήν προίκα.³⁰

Ὅλη ἡ διαδικασία τῆς καταβολῆς τῶν χρημάτων καθώς καί τό γεγονός ὅτι στίς νότιες περιοχές τῆς Μάνης δέν ὑπῆρχε ὁ θεσμός τῆς προίκας σημαίνουν ὅτι τό ἔθιμο αὐτό παλαιότερα εἶχε πολύ μεγαλύτερη σημασία. Ἡ πολύπλευρη σημασία τοῦ ἐθίμου φαίνεται ἐπίσης ἀπό τό γεγονός ὅτι αὐτό διατηρεῖται μέ τή συμβολική, ὄχι οἰκονομική πλέον σημασία, μέχρι σήμερα καί ἰδιαίτερα σέ περιοχές, ὅπου ἡ κοπέλα παίρνει ἀξιόλογη προίκα (χρήματα, κτήματα κ.ἄ.), ὅπως στήν Ἐξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη. Πρέπει νά ἀναφερθεῖ ὅτι παρόμοιο ἔθιμο ὑπάρχει καί σέ ἄλλες περιοχές τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ὅπως Θεσσαλία, Ἡπειρο, Μακεδονία καί Θράκη. Στίς περιοχές αὐτές ὅμως τό ἔθιμο ἔχει καί σημαντικές διαφορές πού θά ἐξεταστοῦν στό τέλος τῆς ἐργασίας. Στή Μάνη τό ἔθιμο αὐτό πρέπει νά ἔχει ὀρισμένες

βασικές λειτουργίες μεταξύ τῶν ὁποίων μιά εἶναι ἡ ἐπικύρωση τοῦ γάμου σάν συμφωνίας μεταξύ τῶν συγγενικῶν ὁμάδων. Ἡ ἀναπλήρωση τῆς ἀπώλειας τῶν ἐργατικῶν χεριῶν τῆς κόρης πρέπει νά εἶναι ἐντελῶς δευτερεύουσα λειτουργία δεδομένου ὅτι παρόλο πού οἱ γυναῖκες ἀσχολοῦνται ἀποκλειστικά μέ τίς γεωργικές ἐργασίες, ὅμως ἡ καλλιέργεια εἶναι βασικά ἐντατική καί ὄχι ἐκτατική στή Μάνη, πράγμα πού ἴσως θά μπορούσε νά δικαιολογήσει τήν ὑπαρξη τοῦ ἐθίμου. Πιστεύουμε ὅτι ὁ σημαντικότερος λόγος ὑπάρξεως αὐτοῦ τοῦ ἐθίμου, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ καί σέ ἄλλους λαούς, εἶναι ἡ πατρογραμμική καταγωγή καί τό γεγονός ὅτι τά παιδιά πού γεννάει ἡ γυναίκα ἀνήκουν στό γένος τοῦ ἀντρα καί ὄχι στό δικό της.³¹ Δέν μπορούμε νά δεχτοῦμε πώς εἶναι τό ὅτι ἡ γυναίκα ἀνήκει στό γένος τοῦ ἀντρα μετά τό γάμο της, γιατί κάτι τέτοιο δέν συμβαίνει· γνωρίζουμε ἄλλωστε ὅτι αὐτή συνεχίζει νά ἀνήκει στήν οἰκογένεια τοῦ πατέρα της. Μέ τήν "ἐξαγορά" αὐτή, ὁ ἀντρας ἀποκτάει δικαιώματα πρῶτιστα στά παιδιά πού θά γεννήσει ἡ γυναίκα του καί δευτερευόντως στήν ἐργασία της.³² Τοῦτο ἐνισχύεται ἀπό τό σημαντικό γεγονός ὅτι τό ἐθιμο πλέον μέ ἐντελῶς συμβολική σημασία διατηρεῖται καί συνυπάρχει στήν "Ἐξω Μάνη μαζί μέ τήν προίκα. Καί ἐκεῖ ἡ καταγωγή εἶναι πατρογραμμική καί τά παιδιά ἀνήκουν στό γένος τοῦ πατέρα, ὄχι τῆς μητέρας.

Ἐξάλλου ὅτι πρόκειται γιά ἐθιμο "αὐθεντικῆς ἐξαγορᾶς" μέ τήν ἐθνογραφική σημασία τοῦ ὅρου ἀποδεικνύεται φανερά καί ἀπό τό γεγονός, ὅτι τό χρήματικό ποσό καθώς καί τά ἄλλα δῶρα (ζῶα, ψωμιά) μοιράζονται καί καταναλώνονται μεταξύ ὄλων τῶν συγγενῶν τῆς νύφης. Ἐπιπλέον αὐτά δέν παραχωροῦνται ἀπό τό γαμπρό πρὸς τό πεθερό του γιά τά ἔξοδα τῶν προικῶν ὡς εἶδος δηλ. "ἀντιπροικιοῦ", ἀφοῦ εἶναι γνωστό ὅτι παλαιότερα ἡ κοπέλα ἰδιαίτερα στή Νότια Μάνη δέν ἔπαιρνε σχεδόν τίποτα ἀπό τούς γονεῖς της παρά μόνο τόν προσωπικό ρουχισμό της.

Ὅσον ἀφορᾶ τήν προέλευση τοῦ ἐθίμου, γνωρίζουμε βέβαια ὅτι ὑπῆρχε καί στούς ἀρχαίους Ἕλληνες καί στούς Ῥωμαίους, δέν μαρτυρεῖται ὅμως στούς Βυζαντινοὺς καί ὅλα τά στοιχεῖα δείχνουν ὅτι μᾶλλον εἶχε καταργηθεῖ ἤδη ἀπό τόν 6ο μ.Χ. αἰώνα.³³ Ἐπομένως πρέπει νά εἶναι ἄλλη ἡ ἀφετηρία του. Ἡ ἀπομόνωσή του ὅμως ἀπό τό γενικότερο ἐθνογραφικό καί κοινωνικό πλαίσιο, ὅπως καί μετά ἄλλα ἔθιμα, εἶναι ἀδύνατη. Δέν γνωρίζουμε τουλάχιστον ἀπό τήν ἐθνογραφική φιλολογία πατρογραμμικά γέννη, στά ὁποῖα νά μὴν ὑπάρχει ἓνα εἶδος "ἐξαγορᾶς" συμβολικῆς ἢ πραγματικῆς, μικρῆς ἢ μεγάλης.³⁴ Τό θέμα αὐτό ὅμως θά ἐξεταστεῖ συμπερασματικά στό τέλος τῆς ἐργασίας μας.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι ΣΗ ΕΞΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΝΥΦΗΣ

- . Βλ. σχετικά 'Αναργ. 'Ι. Κουτσιλιέρη, Γαμήλια έθιμα, δ.π., σ. 172. Μ. Καλαποθάκη, Περί τών ήθών και έθίμων τών νεωτέρων Λακώνων (Μανιατών), δ.π., σ. 477. Δημ. 'Αλεξανδράκου, δ.π., σ. 11 Georg von Maurer, δ.π., σ. 138. Κ. Λ. χφ 3892, δ.π., σ. 219 και 223. Χφ 4094, δ.π., σ. 109 και 155. Χφ 4095, δ.π., ΙΙ. Χφ 1378, Β, σ. 179 (Γ. Ταρσούλη Μεθώνη Πυλίας 1939). Χφ 1485, δ.π., σ. 32, Σ. Λ. χφ 601, δ.π., σ. 67-68. Χφ 1306, δ.π., σ. 13-14.
- . Κ. Λ. χφ 4091, δ.π., σ. 401-2. Χφ 4095, δ.π., σ. 232. Σ. Λ. χφ 1306, δ.π., σ. 13-14.
- . Κ. Λ. χφ 4091, δ.π., σ. 153 και 446.
- . Κ. Λ. χφ 4094, δ.π., σ. 257-58 και 325. Χφ 4095, δ.π., σ. 65.
- . 'Ο αριθμός τών ζώων ήταν μεγαλύτερος παλαιότερα, ένω κατά τήν τελευταία περίοδο ή προσφορά έχει πάρει έντελώς συμβολική σημασία.
- . Κ. Λ. χφ 4091, δ.π., σ. 401-402.
- . Κ. Λ. χφ 4095, δ.π., σ. 65.
- . Στο ίδιο, σ. 118.
- . Κ. Λ. χφ 334, σ. 3 (Κ. Νεστορίδης, Μάνη 1894). Χφ 4091, δ.π., σ. 481.
- . Κ. Λ. χφ 3892, δ.π., σ. 223. Χφ 4091, δ.π., σ. 446.
- . Georg von Maurer, δ.π., σ. 138. 'Ιωαν. Β. Πατσουράκου, δ.π., σ. 51. 'Αναργ. Γ. Κουτσιλιέρη, Γαμήλια έθιμα, δ.π., σ. 174. Δ. Καλαματιανοῦ, δ.π., σ. 7
- . Κ. Λ. χφ 1485, δ.π., σ. 32. Χφ 4091, δ.π., σ. 140. Σ. Λ. χφ 1306, δ.π., σ. 9-10.
- . Βλ. σχετικά Σ. Λ. χφ 607, δ.π., σ. 133. Χφ 1306, δ.π., σ. 9-10. Κ. Λ. χφ 4091, δ.π., σ. 59-60, 84, 140, 218, 447-8, 479. Χφ 1485, δ.π., σ. 36.
- . Κ. Λ. χφ 853, σ. 3. (Σωκρ. Κουγέα, Μανιάτικα έθιμα, 'Αβία (1927)).
- . Κ. Λ. χφ 4091, δ.π., σ. 60, 84, 218 και 264. 'Αναργ. Γ. Κουτσιλιέρη, Γαμήλια έθιμα, δ.π., σ. 174, 'Ιωαν. Β. Πατσουράκου, δ.π., σ. 51. Σ. Λ. χφ 607, δ.π., σ. 133. Κ. Λ. 4094, δ.π., σ. 37, 209 και 260. Χφ 4095, δ.π., σ. 159.
- . Κ. Λ. χφ 4091, δ.π., σ. 218 .
- . Κ. Λ. χφ 1485, δ.π., σ. 35-36.

7. Κ. Λ. χφ 4091, σ. 218, 305 και 364. Σ. Λ. χφ 607, ὄ.π., σ. 133-4.
8. "Δικαίωμα" δηλ. τοῦ γαμπροῦ "νά περάσει τήν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ" καί νά πά-
ρει τή νύφη. Φαίνεται ὅμως τό γεγονός ὅτι τά ρίχνουν στό κατώφλι, ὅπου χύ-
νεται τό λάδι, σημαίνει ὅτι ἔχει καί κάποιον ἰδιαίτερο μαγικό συμβολισμό.
Βλ. περισσότερα σχετικά μέ τό γάμο ὡς διαβατήρια τελετή.
9. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 264 καί 305.
10. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 23 καί 84.
11. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 59, 118 καί 288. Στό χωριό Νομιεσί τῆς Ἐξω Μάνης
κατά τοὺς πληροφορητές τό ποσό ἦταν ἀρχικά 800-1000 δρχ. κατόπιν ἕνας Μα-
νωλέας τό ἀνέβασε σέ 2000.
12. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 444.
13. Ἰωαν. Β. Πατσουράκου, ὄ.π., σ. 51. Κ. Λ. χφ 334, ὄ.π., σ. 4. Χφ 1485, ὄ.
π., σ. 32. Μ. Καλαποθάκη, Περί τῶν ἠθῶν., ὄ.π., σ. 477. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.
π., σ. 326 καί 353.
14. Τοῦτο βρίσκεται σέ συνάρτηση μέ τήν ἀρχή, πού ἀναφέραμε σέ ἄλλη ἐνότητα,
γιά μιὰ τάση ὑπεργαμίας, νά βρίσκεται δηλ. νύφη ἀπό ἰσχυρό γένος. Ἐχει
ὑποστηριχθεῖ ὅτι διακύμανση στό ποσό πού πρέπει νά καταβληθεῖ γιά μιὰ νύ-
φη χαρακτηρίζει κοινωνίες ἱεραρχικά ὀργανωμένες καί καθὼς φαίνεται αὐτό
ἰσχύει καί γιά τή Μάνη. Βλ. Jonathan Friedman, *Marxism, Structuralism
and Vulgar Materialism*. *Man* 9 (1974) 455.
15. Ἡ ἀνάγκη τῆς ἐνισχύσεώς τους ἀπό τά ἰσχυρά γένη, ὡδηγοῦσε τά πιό ἀδύνα-
τα νά μὴν ὑπολογίζουν τήν οἰκονομική ζημία γιά νά βροῦν νύφη "σοῖλοπούλα".
16. Ὑπάρχουν πάντως διαφορές ὡς πρὸς τόν τρόπο καταβολῆς τῶν χρημάτων, ὅπως
εἶδαμε.
17. Κ. Λ. χφ 3892, ὄ.π., σ. 225. Χφ 334, ὄ.π., σ. 28. Χφ 1485, ὄ.π., σ. 38. Χφ
4091, ὄ.π., σ. 479. Χφ 4094 ὄ.π., σ. 337-8 καί 382. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 11,
66, 118 καί 159. Χφ 853, ὄ.π., σ. 3-4. Σ. Λ. χφ 1641, ὄ.π., σ. 40. Ὅπως
φαίνεται ἀπό τά στοιχεῖα πού διαθέτουμε πορταρίκια καί παλικαριάτικα συνή-
θως συνυπάρχουν κατά τήν τέλεση τοῦ γάμου, παρ' ὅλα αὐτά τά πορταρίκια ὡς
ἔθιμο τονίζονται περισσότερο στήν Ἀποσκιερή καί Νότια Μάνη, ἐνῶ τά παλι-
καριάτικα στή Βόρεια Προσηλιακή Μάνη. Ὁ Καλαποθάκης ἐξάλλου (ὄ.π., σ. 477)
διακρίνει τό ποσό πού ἔδινε ὁ γαμπρός σ' αὐτόν πού τοῦ παρέδινε τή νύφη
("παραδοτικά"), καί ἐκεῖνο πού ἔδινε στοὺς ἀδελφούς της ("παλικαριάτικα").

Κατά μιάν άποψη τά παλικαριάτικα ήταν τιμητικό ποσό,πού έδιναν οί γαμπροί στους άδελφούς τής νύφης, γιατί τήν προστάτεψαν ως τό γάμο της και τήν παρέδωσαν άγνή.

28. Κ. Λ. χφ 4091, ό.π., σ. 463 και 479.
29. Βλ. σχετικά Κ. Λ. χφ 3892, ό.π., σ. 224-225. Χφ 4094, ό.π., σ. 409. Χφ 4095 ό.π., σ. 66.
30. Βλ. σχετικά Κ. Λ. χφ 4091, ό.π., σ. 183, 218, 364 και 422-23. Χφ 4095, ό.π., σ. 40 και 222-23. Στόν Κότρωνα ή αντίληψη είναι ότι τά έξοδα του γάμου ούσιαστικά τά κάνει ο κόσμος, γιατί γαμπρός και νύφη θά τά πάρουν από τά κεράσματα τών καλεσμένων.
31. Αυτό συμβαίνει σ' όλα τά πατρογραμμικά γένη. Στή Μάνη, άν ή γυναίκα έγκατέλειπε τόν άντρα της, δέν είχε κανένα δικαίωμα κατά τό έθιμο πάνω στα παιδιά της. Ίσως αυτό νά είναι και ένας έπιπλέον λόγος τής σπανιότητας τών διαζυγίων στή Μάνη.
32. Πρόκειται δηλ. για δικαιώματα στή γυναίκα "in uxorem" και "in genetricem".
33. Πρβ. Νικ. Ί. Πολίτη, Γαμήλια σύμβολα. Λαογραφικά Σύμμεικτα. Έν Άθήναις 1975, τομ. 2ος, σ. 266.
34. Έξαγορά συναντάται στίς πατρογραμμικές κοινωνίες, αλλά μερικές φορές και στίς έμφιπλευρικές. Βλ. μιά θεώρηση του θέματος. Μ. Gluckman, Marriage Payments and Social Structure among the Lozi and Zulu, στο Kinship, έκδ. Jack Goody, ό.π., σ. 227 κέ.

IV

Η ΠΡΟΙΚΑ

Στή Μάνη συναντάται, όπως και στίς άλλες περιοχές τῆς Ἑλλάδας, ὁ ἀρχαιότατος θεσμός τῆς προίκας. Στή σημερινή ἑλληνική κοινωνία ὁ θεσμός τῆς προίκας ἔχει βαθιές ρίζες καί παρ' ὅλες τίς προσπάθειες πού καταβάλλονται, φαίνεται ὅτι δύσκολα θά μπορέσει νά ξεριζωθεῖ. Στή Μέσα καί Νότια Προσηλιακή Μάνη ἡ προίκα εἶναι ἐντελῶς πρόσφατο φαινόμενο, ἐνῶ στήν Ἔξω καί Βόρεια Προσηλιακή πρέπει νά ἔχει ζωή ἀρκετῶν αἰῶνων.

Κατ' ἀρχήν ὁ ὅρος προίκα πρέπει νά διαχωριστεῖ ἀπό τόν ὄρο "προικιά". Σέ ὄλο τόν ἑλληνικό χῶρο, ἀκόμα καί σέ περιοχές πού δέν δίνεται προίκα (χρήματα ἢ κτήματα), οἱ γονεῖς τῆς νύφης ἔχουν ὑποχρέωση νά τήν ἐφοδιάσουν μέ τόν ἀπαραίτητο ρουχισμό, προσωπικό ἢ οἰκιακό. Ὁ ρουχισμός αὐτός εἶναι γνωστός μέ τόν ὄρο "προικιά". Τέτοιος ρουχισμός στή Μάνη δίνεται καί δινόταν, σέ άλλες περιοχές μεγαλύτερος, σέ άλλες μικρότερος. Μέ τόν ὄρο ὅμως προίκα δέν ἐννοοῦμε τά ρούχα αὐτά, ἀλλά κυρίως χρηματική ἐνίσχυση, ἢ τή μεταβίβαση στή νύφη ἀπό τόν πατέρα τῆς ἀκινήτων (κτημάτων, χωραφιῶν, σπιτιῶν) ἢ ἄλλων πραγμάτων σημαντικῆς ἀξίας.

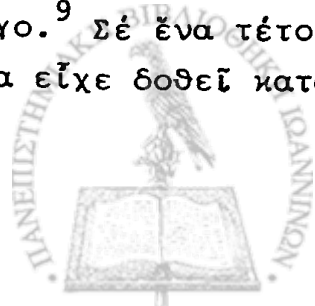
Στή Μάνη, ὅπως ἀναφέραμε, ὁ θεσμός τῆς προίκας δέν ἦταν γενικό φαινόμενο. Ἀπό τά στοιχεῖα πού διαθέτουμε φαίνεται ὅτι προίκα (χρήματα ἢ ἀκίνητα) δινόταν ἰδιαίτερα στήν περιοχή πού περιλαμβάνεται μεταξύ (Καλαμάτας, Ἀρεοπόλεως, Γυθείου ἤδη ἀπό τό πρῶτο μισό τοῦ 19ου αἰῶνα καί ὑποθέτουμε ὅτι αὐτό θά συνέβαινε καί παλαιότερα ἀλλά δέν διαθέτουμε ἱκανοποιητικά στοιχεῖα γιά ὄλη τήν περιοχή.¹ Ὅλοι οἱ πληροφορητές συμφωνοῦν ὅτι στήν πιό πάνω περιοχή οἱ γονεῖς πάντα ἔδιναν στίς θυγατέρες τους χρήματα ἢ κτήματα κατά τό γάμο τους. Δέχονται πάντως ὅτι αὐτό δέν γινόταν σέ ὅλες τίς περιπτώσεις μέ προικοσύμφωνα, ἐπίσημα σέ συμβολαιογράφο, ἀλλά μέ τό λόγο καί σπανιότερα μέ πρόχειρα ἰδιωτικά χαρτιά, "προικοχάρτια",² ὕπαρχουν ἐξάλλου κατά τούς πληροφορητές ἀρκετές περιπτώσεις, ὅπου ὑποσχέσεις προίκας ἔχουν ἀθετηθεῖ μέ αἰματηρές συνέπειες. Ἔταζαν δηλ. προίκα, ἀλλά δέν τήν ἔδιναν μετά τό γάμο. Τοῦτο ἄλλες φορές εἶχε συνέπεια τή διάλυση τῶν ἀρραβῶνων.³

Ἐπειδή λείπουν ἄλλες ἀσφαλεῖς πληροφορίες, κρίθηκε ἀναγκαῖο νά βρεθοῦν καί νά ἐξεταστοῦν παλαιά προικοσύμφωνα, ὥστε νά εἶμαστε σέ θέση νά κρίνουμε ἀκριβῶς γιά τόν τρόπο προικοδοτήσεως καθώς καί τή χρηματική ἀξία τῆς προίκας. Πράγματι βρέθηκαν μερικά προικοσύμφωνα, τά ὁποῖα κατά

τό μεγαλύτερο μέρος προέρχονται από τις περιοχές Καρδαμύλης, Κάμπου 'Αβίας και Γυθείου και χρονολογούνται από τό 1697 έως τό 1837. Τό παλαιότερο (1697), τό όποίο διασώζεται στά Βενετικά άρχεία, άναφέρεται στην προικοδότηση τής θυγατέρας του γνωστού Λιβέριου Γερακάρη. 'Η προίκα αποτελείτο κυρίως από άκίνητα⁴. Δυό άλλα έξίσου παλαιά προικοσύμφωνα από τήν Καρδαμύλη, χρονολογούνται αντίστοιχα τό 1786 και 1789. 'Η προίκα αποτελείτο από ρουχισμό, έλαιόδεντρα και χρήματα (στό πρώτο 50 γρόσια, στό δεύτερο 100).⁵ Ένα άλλο προικοσύμφωνο, πού χρονολογεΐται τό 1832 και άναφέρεται σέ ρουχισμό, οίκιακά σκεύη και σημαντικό χρηματικό ποσό, έγινε στό χωριό Μάλτιζα τής Έξω Μάνης.⁶ Μιά σειρά άλλα προικοσύμφωνα, παρόλο πού είναι σημαντικά, γιατί άφορούν άκίνητα και σεβαστά χρηματικά ποσά και είναι παλαιότατα, δέν έχουν άμεση σχέση μέ τό θέμα μας, γιατί άναφέρονται σέ ξακληροσπορές πού, όπως γνωρίζουμε, έτσι κι άλλιώς ως μοναχοκληρονόμισσες δικαιουόνταν τό μεγαλύτερο μέρος τής πατρικής περιουσίας.⁷

Τέλος, ένα άλλο προικοσύμφωνο, παρόλο πού είναι παλαιότατο (1817 ή 1827) και έγινε στή Διασίνοβα τής Καρδαμύλης, άναφέρεται μόνο σέ ρουχισμό. Τά παραπάνω προικοσύμφωνα σημαίνουν ασφαλώς ότι στις περιοχές Καρδαμύλης και Κάμπου 'Αβίας οι προικοδοτήσεις είναι παλαιότατες για τίς άλλες περιοχές τά στοιχεΐα λείπουν.

Σπουδαιότερες όμως πληροφορίες για τήν μετά τό 1830 περίοδο άντλήθηκαν από τά συμβολαιογραφικά άρχεία και ιδιαίτερα τά ύποθηκοφυλακεία τών παλαιών δήμων τής Μάνης. Είναι γνωστό ότι από τό 1857 μέ βάση τό νόμο περί ύποχρεωτικής μεταγραφής ή μέ όποιοδήποτε τρόπο μεταβίβαση άκίνητης περιουσίας έπρεπε νά μεταγραφεί στά Βιβλία τών Μεταγραφών τών οικείων Δήμων. 'Από τή μελέτη τών βιβλίων αύτών συνάγεται ότι από τό 1857 και παλαιότερα έχουμε συμβολαιογραφικές πράξεις προικοδοτήσεως, δηλ. προικοσύμφωνα για χρηματικά ποσά και άκίνητα σέ όλη τήν Έξω Μάνη μέχρι τήν περιοχή Οίτύλου.⁸ Στην περιοχή μεταξύ Οίτύλου και 'Αρεοπόλεως, καθώς και στόν τέως δήμο Μαλευρίου (Πάνιτσα) δέν έχουμε επίσημα προικοσύμφωνα, αλλά στά Βιβλία Μεταγραφών συναντάται μεγάλος αριθμός "άντικαταστατικών προικός" άμέσως από τό 1857 πράγμα πού σημαίνει ότι γίνονταν άτυπες προικοδοτήσεις, δηλ. μέ πρόχειρα χαρτιά ή τό λόγο.⁹ Σέ ένα τέτοιου είδους μάλιστα άντικαταστατικό άναφέρεται ότι ή προίκα είχε δοθει κατά

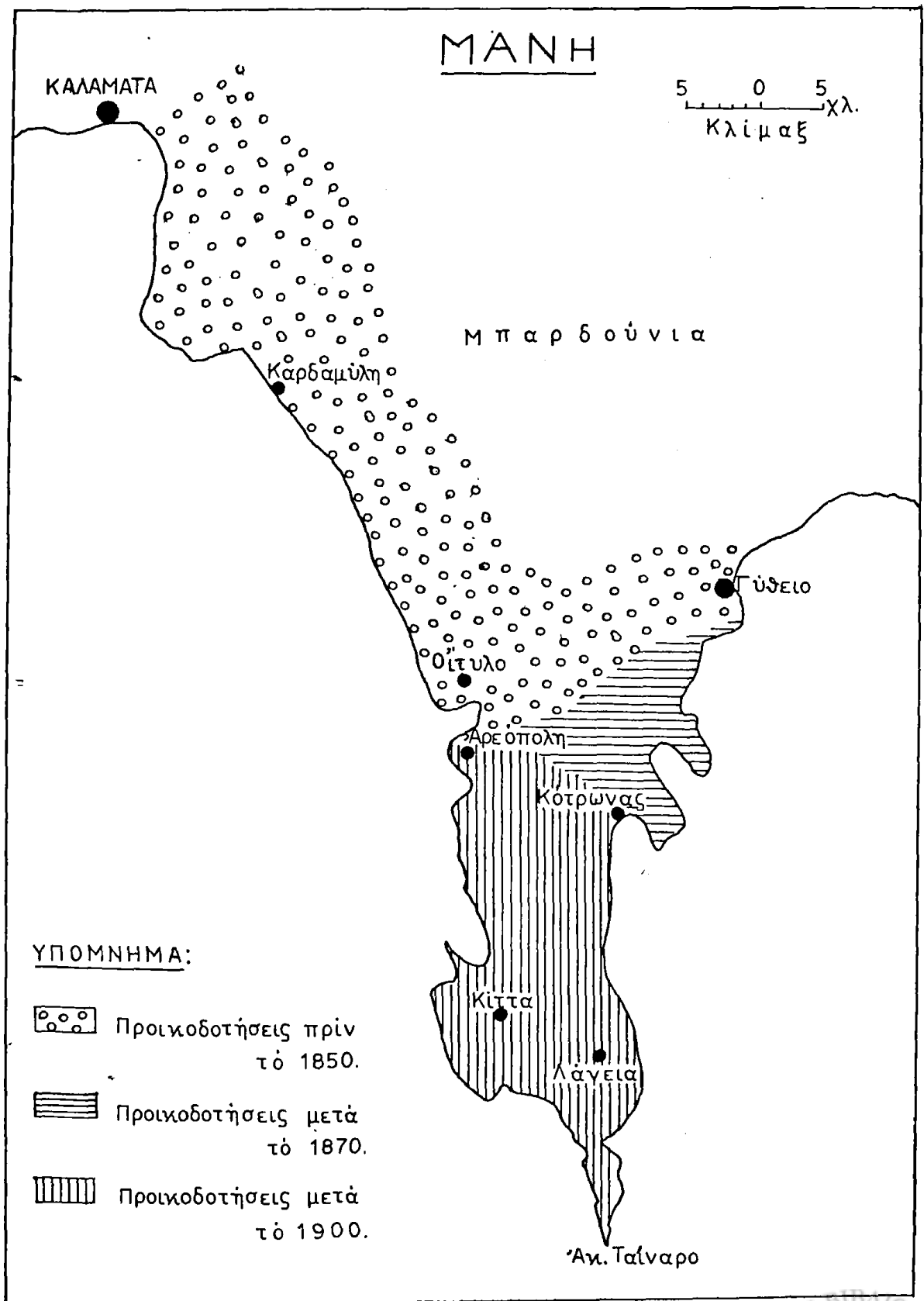

τό γάμο, πού είχε γίνει τό 1842.¹⁰ Ἀπό τό 1870 πλέον καί ἐδῶ ἀρχίζουν νά ἐμφανίζονται καί οἱ τυπικές προικοδοτήσεις μέ ἐπίσημα προικοσύμφωνα.¹¹

Περιοχές ὅπου ἡ προίκα ἐμφανίζεται πολύ ἀργότερα (μετά τό 1900) εἶναι στά νότια Ἀρεοπόλεως καί Κότρωνα, στή Μέσα δηλ. καί τή Νότια Προσηλιακή Μάνη. Ἐπίσης κάπως ἀργά (μετά τό 1870) ἐμφανίζονται οἱ προικοδοτήσεις στόν τέως δήμο Καρυουπόλεως. Ἐδῶ ἀπό τήν ἐξέταση τῶν Βιβλίων Μεταγραφῶν τῶν τέως δήμων Καρυουπόλεως, Τευθρώνης (Κότρωνα), Μέσσης καί Λάγειας συνάγεται ὅτι προίκα σέ χρήματα ἢ ἀκίνητα δέν συνηθίζεται ἀπό τό 1857 ἕως τό 1870.¹² Κατά τή χρονική αὐτή περίοδο στά βιβλία δέν συναντῶνται προικοσύμφωνα ἢ ἄλλα "ἀντικαταστατικά προικός". Ἀπό τό 1870 ὅμως ἀρχίζουν νά ἐμφανίζονται καί ἐδῶ "ἀντικαταστατικά προικός" πράγμα πού σημαίνει ὅτι κάποιο εἶδος προίκας ἀρχίζει σέ περιορισμένο βαθμό νά δίνεται.¹³ Πραγματικές ὅμως προικοδοτήσεις καί προικοσύμφωνα στίς περιοχές τῶν τέως δήμων Μέσσης καί Λάγειας δέν ἐμφανίζονται πρίν ἀπό τό 1900. Μετά τήν τελευταία χρονολογία μέχρι σήμερα τά προικοσύμφωνα εἶναι ἀρκετά συχνά (βλ. χάρτη ἀρ. 4).¹⁴

Ἀπό ὅλα τά παραπάνω στοιχεῖα φαίνεται πολύ καθαρά καί ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ὁ θεσμός τῆς προίκας ἄρχισε νά ἐμφανίζεται καί στή Νότια Μάνη. Ἡ προικοδότηση μέ ἀκίνητα δέν ἦταν μέ κανένα τρόπο δυνατή στή Νότια Μάνη, ὅπου οἱ γυναῖκες δέν εἶχαν καθόλου κληρονομικά δικαιώματα. Ἐδῶ μόνο οἱ μοναχοκληρονόμισσες μποροῦσαν νά κληρονομήσουν ἀκίνητη πατρική περιουσία κι αὐτές ὑπό ὄρους. Τά συμβολαιογραφικά χαρτιά λοιπόν "ἀντικαταστάσεως προικός" ἀρχικά ἀφοροῦσαν μόνο μοναχοκληρονόμισσες καί πολύ ἀργότερα κοπέλες μέ ἀδελφούς.¹⁵

Ἡ προικοδότηση ὅμως μέ ἀκίνητα παρουσίαζε, καθώς φαίνεται, προβλήματα καί στήν Ἐξω Μάνη παλαιότερα, ἀλλά καί στή Νότια κατά τή νεώτερη περίοδο, γιατί παρόλο πού ἡ κοπέλα, ἂν δέν θά εἶχε προικιστεῖ, εἶχε δικαίωμα μεριδίου στήν πατρική περιουσία, ὡστόσο ἡ μεταβίβαση ἀκίνητης περιουσίας τοῦ γένους ἦταν ἀντίθετη πρὸς τήν προσπάθεια διατηρήσεώς της σέ χέρια συγγενῶν γιά λόγους οἰκονομικῆς ἰσχύος ἀλλά καί ἀσφάλειάς του. Στήν Ἐξω Μάνη λοιπόν, ἀλλά καί στήν ὑπόλοιπη ἀργότερα, προτιμοῦσαν νά δίνουν στίς νύφες ἀντί γιά ἀκίνητη περιουσία ὡς προίκα τήν ἀξία τοῦ μεριδίου σέ χρήματα, ἐφόσον εἶχαν.¹⁶ Αὐτό γινόταν κυρίως, ἂν ὁ γαμπρός ἦταν ἀπό πολύ μακρινό χωριό καί δέν ἦταν εὐκολο νά ἔρχεται νά καλλιεργεῖ τά κτήματα τῆς γυναίκας του.¹⁷ Ἀναγνωρίζουν ὅμως οἱ περισσότεροι ὅτι

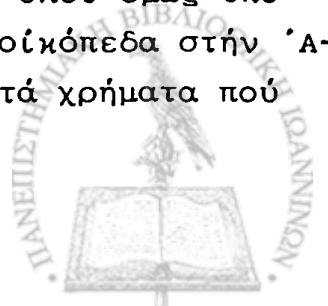
Χάρτης ἀρ. 4

ή χρηματική προίκα ήταν σέ βάρος τής νύφης, γιατί ο γαμπρός μπορούσε νά τήν ξεοδέψει, κι αυτό συνέβαινε πάντα, ὥστε ή γυναίκα νά ζημιωθεί οικονομικά.¹⁸ Γι' αυτό φαίνεται ὅτι τίς περισσότερες φορές γινόταν συμφωνία στή θέση τής χρηματικῆς προίκας νά γραφεῖ ἀργότερα στό ὄνομα τής γυναίκας κτηματική περιουσία τοῦ συζύγου ἴσης ἀξίας, κάτι δηλ. σάν τό "ἀντιπροίκι", πού συνηθίζεται σέ ἄλλες περιοχές τής Πελοποννήσου.¹⁹ Αὐτό τό νόημα πρέπει νά ἔχουν τά "ἀντικαταστατικά προικός" στά συμβολαιογραφεῖα. Ἄξιο παρατηρήσεως εἶναι ὅτι τέτοια ἀντικαταστατικά δέν γίνονταν μόνο ἀπό τό σύζυγο πρὸς τή σύζυγο, ἀλλά καί ἀπό τοὺς γιούς πρὸς τή μητέρα ἢ ἀπ' τόν πεθερό πρὸς τή νύφη.²⁰ Πρέπει ὅμως νά ἀναφερθεῖ ὅτι ἀντικαταστάσεις μέ περιουσία τοῦ συζύγου γίνονταν καί γιά ἀκίνητες περιουσίες γυναικῶν, πού εἶχαν πωληθεῖ καί ξεοδευτεῖ.²¹ Τό ἴδιο συνέβαινε καί γιά περιουσίες πού εἶχαν κληρονομήσει κοπέλες, ὑποθέτουμε μοναχοκληρονόμισσες, γιατί στά ἔγγραφα ἀναφέρονται ὡς "περιουσίες ἐκ πατρικῆς κληρονομίας". Τό τελευταῖο συνέβαινε ἰδιαίτερα στή Μέσα Μάνη. Φαίνεται ὅτι κατ' αὐτό τόν τρόπο οἱ γονεῖς ἤθελαν νά ἐξασφαλίσουν τίς θυγατέρες τους ἀπό τίς ἀπαιτήσεις τῶν συγγενῶν τους καί γι' αὐτό μεταβίβαζαν τίς περιουσίες στίς θυγατέρες τους μέ προικοσύμφωνα.

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο πού πρέπει νά ἀναφερθεῖ εἶναι ὅτι στή Μέσα Μάνη, ὅπου ή προικοδότηση ἐμφανίζεται στό τέλος τοῦ 19ου αἰῶνα καί κάπως ὕστερότερα, δινόταν προίκα στίς κόρες ἀπό τυχόν ὑπάρχουσα μητρική περιουσία.²² Φαίνεται δηλ. ὅτι εἶχε ἀρχίσει νά ἐμφανίζεται ή προίκα, ἀλλά ἀπέφευγαν νά δώσουν πατρική περιουσία στίς κοπέλες. Ἐξάλλου σ' ὅλη τή Μάνη δέν ἦταν ἀσυνήθιστο τήν προίκα, πού ἔπαιρνε ὁ ἀδελφός, νά τή διαθέτει γιά τήν προικοδότηση τής ἀδελφῆς του.

Ἡ ἀξία τής προίκας, πού ἔδιναν στίς διάφορες περιοχές τής Μάνης, διέφερε ἀνάλογα μέ τήν περίοδο. Στήν Ἐξω Μάνη φαίνεται ὅτι αὐτή πάντα ἦταν μεγαλύτερη. Στή Μέσα καί γενικά στή Νότια Μάνη ἄρχισε ἀπό μικρῆς ἀξίας σέ χρήματα ἢ κτήματα, γιά νά φτάσει σέ πολύ μεγάλα ποσά τήν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου. Ἀπό τήν ἐπιτόπια ἐρευνα πού ἔκανα στή Νότια Μάνη, ἀλλά καί ἀπό ἄλλες πληροφορίες φαίνεται ὅτι ἀκόμα καί σήμερα οἱ γονεῖς διστάζουν νά παραχωρήσουν πατρικά κτήματα στίς κοπέλες ὡς προίκα, ἰδιαίτερα στήν περιοχὴ τοῦ χωριοῦ τους.²³ Ὅλοι ὅμως ὑποστηρίζουν ὅτι τά κορίτσια προικίζονται μέ σπίτια καί οἰκοπεδα στήν Ἀθήνα καί στόν Πειραιά, γενικά στίς πόλεις, ἐκτός ἀπό τά χρήματα πού

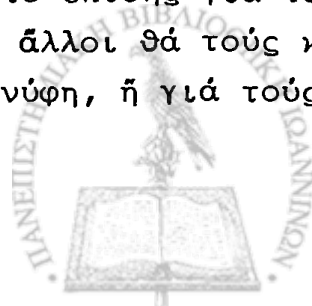

μπορούν να πάρουν.²⁴ Πρέπει σχετικά να αναφερθεί ότι κατά τους πληροφορητές σπίτια ποτέ δεν δίνονταν και δεν δίνονται ως προίκα και στην Έξω και στην υπόλοιπη Μάνη. Μόνο οι μοναχοκληρονόμισσες μπορούσαν να πάρουν σπίτια με δυσκολία όμως, όπως αναφέρθηκε σε άλλο κεφάλαιο. Στα προικοσύμφωνα έντούτοις πού έξετάστηκαν, έμφανίζεται να δίνονται μερικές φορές σπίτια ως προίκα, ιδιαίτερα στην Έξω Μάνη,²⁵ αλλά σε σχετικές έρωτήσεις μου οι πληροφορητές έπέμεναν ότι μόνο αν υπήρχε περίσσειμα, ήταν δυνατό να γίνει αυτό και ότι τά σπίτια ήταν "σερνικιάτικα". Αυτό κατά την άποψή μας δεν είναι ανακριβές, αλλά πρέπει να γίνονταν και έξαιρέσεις.²⁶

Η αξία της προίκας ήταν και είναι ανάλογη με την αξία και τον πλούτο του γαμπρού. Συνήθως οι πλούσιοι και καλοί γαμπροί ζητούσαν μεγάλη προίκα.²⁷ Γινόταν συζήτηση και προσπαθούσαν οι γονείς του γαμπρού να πάρουν μεγάλη προίκα, οι γονείς της νύφης να δώσουν μικρή. Αν συμφωνούσαν, προχωρούσαν στο γάμο. Πολλές φορές όμως συνοικέσια αποτύχαιναν λόγω άσυμφωνίας στην προίκα.²⁸

Ο τρόπος καταβολής της χρηματικής προίκας μπορούσε να ήταν έφάπαξ, μετρητά, ή και με δόσεις μετά το γάμο, όμως μέσα στο προικοσύμφωνο αναφερόταν τότε θά καταβληθεί η προίκα σε σχέση με την τέλεση του γάμου.²⁹ Έκτός από τά ακίνητα και τά χρήματα, έδιναν προίκα ζώα, λάδι καθώς και τή νομή κτημάτων για ένα χρονικό διάστημα (όπως τό μάζεμα των έλιών για περισσότερα χρόνια).³⁰ Ήταν ζήτημα έγωισμού είδικότερα στην Έξω Μάνη να πάρει ο γαμπρός μεγάλη προίκα, γιατί πιστεύουν ότι αυτό έπιβεβαιώνει τήν αξία του. Γι' αυτό πολλές φορές στά προικοσύμφωνο αναφερόταν τό ποσό πού έδινε δηθεν ο πεθερός και απ' αυτό ο γαμπρός "του χάριζε", του επέστρεφε δηλ., ένα μέρος. Έτσι κρατιόνταν τά προσχήματα.³¹

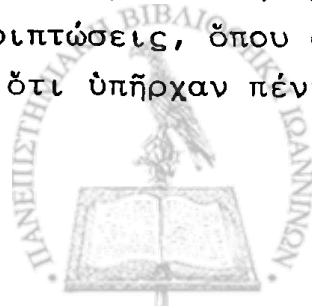
Στήν Έξω Μάνη υπάρχει η αντίληψη ότι οι γονείς δίνουν τήν προίκα στην κοπέλα, για να τήν παντρέψουν με όποιον άντρα θέλουν αυτοί.³² Στήν Μέσα έξάλλου και στή Νότια Προσηλιακή Μάνη πιστεύουν ότι η προίκα δεν είναι κάτι καλό και κατακρίνουν τό θεσμό. Παλαιότερα πού δεν έδιναν προίκα έδω, ήταν μειωτικό και θεωρείτο ντροπή για τό γαμπρό να πάει να ζητήσει κοπέλα και να απαιτήσει προίκα. Ντροπή θεωρείτο επίσης για τον πατέρα να προικίσει τήν κόρη του. Και αυτό γιατί οι άλλοι θά τους κατέκριναν πού υπελόγισαν στά χρήματα, για να ζητήσουν νύφη, ή για τους

γονεῖς τῆς νύφης ὅτι δέν ἦταν σέ θέση νά τήν παντρέψουν χωρίς προίκα.³³ Λένε μάλιστα ὅτι, ὅταν ἄρχισαν νά ἀλλάζουν οἱ συνθῆκες, οἱ Νικλιᾶνοι δέν ἔδιναν προίκα ἀλλά ἔπαιρναν, ἐνῶ οἱ ἀχαμνόμεροι μόνο ἔδιναν προίκα.³⁴ Αναμνήσεις ὅτι παλαιά πάντρευαν τίς κοπέλες μέ μιά μόνο βελέντζα ὑπάρχουν ἀκόμα καί στά χωριά τοῦ Ζυγοῦ τῆς Ἐξω Μάνης.³⁵ Οἱ Κυβελαῖοι μάλιστα λένε ὅτι παλαιά τό θεωροῦσαν "θιχτικό", δηλ. προσβλητικό, νά δώσουν στίς κοπέλες τους κτήματα γιά προίκα καί ὅτι μέχρι τελευταῖα, ὅταν τίς πάντρευαν μακριά, ἔδιναν μόνο χρήματα καί ἐξαιρετικά, ἂν τίς πάντρευαν σέ κοντινό χωριό ἢ μέσα στό γένος, ἔδιναν κτήματα.³⁶

Ἐκτός ἀπό τά κτήματα ἢ χρήματα, στήν Ἐξω Μάνη ἔδιναν στίς κοπέλες καί πλουσιότατο ρουχισμό ἀποτελούμενο ἀπό ἀνδρομέδες, βελέντζες, σεντόνια, κασέλες, πολλά ἐνδύματα καί κοσμήματα. Μέρος τοῦ ρουχισμοῦ αὐτοῦ ὕφαινε ἡ ἴδια ἢ νέα μέ τή μητέρα τῆς στόν ἐργαλειό ἢ κεντοῦσε σέ συνεργασία μέ ἄλλες εἰδικές κεντίστρες.³⁷ Στήν Μέσα καί γενικά τή Νότια Μάνη αὐτοῦ τοῦ εἴδους ὁ ρουχισμός ἦταν πολύ περιορισμένος. Ἀναφέρεται ὅτι καλαιότερα ὑπῆρχαν περιπτώσεις, ὅπου ἡ νύφη ἔπαιρνε μόνο τά ροῦχα πού φοροῦσε, ἂν κι αὐτά τίς περισσότερες φορές ἦταν δῶρα τοῦ γαμπροῦ.³⁸ Ἐχει συμβεῖ περίπτωση, ὅπου κοπέλα μέ δικά τῆς ἔξοδα εἶχε ἀγοράσει πέντε ἔξι κουβέρτες καί τίς πῆρε σπίτι τῆς κατά τό γάμο. Αὐτό ὅμως τό πληροφορήθηκε τήν ἄλλη μέρα ὁ πατέρας τῆς καί πῆγε καί τίς πῆρε πίσω, γιά νά μήν ποῦν ὅτι τῆς ἔδωσε προίκα.³⁹ Μιάν ἄλλη φορά γυναῖκα πού εἶχε παντρευτεῖ ἔξω ἀπό τή Μάνη τό 1922 καί ἦλθε στή Μάνη τό 1924, ἔφερε μαζί τῆς καί τό κρεβάτι τῆς ἀπό σανίδες καί ἔλεγαν "ἄμ τοῦτο εἶναι βασίλισσα ἔφερε καί τό κρεβάτι τῆς", γιὰτί εἶναι γνωστό ὅτι κρεβάτια δέν ὑπῆρχαν παλαιά καί ὅλοι κοιμοῦνταν κάτω στίς βελέντζες.⁴⁰ Αὐτός ὁ ρουχισμός βρισκόταν συνήθως στό σπίτι τῆς πεθερᾶς καί δέν ὑπῆρχε ἀνάγκη νά φέρει ἡ νύφη μαζί τῆς. Ὅμως τοῦτο δέν πρέπει νά ἦταν γενικό καί ἄλλοι γονεῖς ἀντίθετα θεωροῦσαν ντροπή νά μή δώσουν στίς κοπέλες τους ἕναν ἀριθμό χοντρόρουχων γιά τό σπίτι τους.⁴¹

Μεγαλύτερη ἦταν ἡ ντροπή ὅσον ἀφορᾶ τή χρηματική προίκα. Ὅσοι ἔδιναν τέτοιου εἴδους προίκα ντρέποταν καί τό ἔκρυβαν.⁴² Μερικοί μάλιστα εἶχαν δοθεῖ στό "ἀνάθεμα", γιὰτί πιστεύετο ὅτι αὐτό ἦταν μιά κακή ἀρχή καί ὅτι θά ζημίωνε τούς ἄλλους γονεῖς. Ὑπάρχουν περιπτώσεις, ὅπου δέν ἔλεγαν ὅτι θά δώσουν προίκα, ἀλλά ἀφήναν νά ἐννοηθεῖ ὅτι ὑπῆρχαν πέντε

ἔξι "χαρτιά" δηλ. χαρτονομίσματα (ἑκατοστάρινα), ὥστε νά τό πληροφορηθεῖ κάποιος γαμπρός καί νά ζητήσῃ τή νέα.⁴³ Πιστεύεται ὅτι ἀκόμα καί μεγαλύτερη ἢ ἀνάπηρη κοπέλα μποροῦσε νά παντρευτεῖ κανεῖς, ἄν αὐτή εἶχε μεγάλη προίκα.⁴⁴

* Ἐκτός ἀπό τήν κανονική προίκα μερικές φορές σέ περίπτωση, ὅπου νύφες τήν πρώτη νύχτα δέν βρίσκονταν παρθένες, προκειμένου νά σκεπαστεῖ ἡ ὑπόθεση, οἱ γονεῖς ἔκαναν συμφωνία νά τῆς δώσουν κάτι παραπάνω γιά προίκα καί νά τήν κρατήσῃ ὁ γαμπρός. Αὐτό περισσότερο συνέβαινε στήν Ἔξω Μάνη καί κατά τήν πιό πρόσφατη περίοδο (μετά τό 1900). Ἡ ἐπιπλέον αὐτή προίκα λέγεται "πανωπροίκι".⁴⁵ Πανωπροίκι ὅμως ἦταν δυνατό νά ζητήσῃ ὁ γαμπρός πρίν ἀπό τό γάμο καί γιά ἄλλους λόγους.⁴⁶

Ὁ θεσμός τῆς προίκας, ὅπως εἶδαμε, εἶναι νεώτερο φαινόμενο στή Νότια Μάνη καί αὐτό ἀπαιτεῖ κάποια ἐξήγηση. Τό ἴδιο βέβαια ἰσχύει καί γιά τήν Ἔξω Μάνη, ὅπου αὐτός εἶναι παλαιότερος. Ἡ προικοδότηση τῆς κοπέλας ἔχει παρουσιαστεῖ σάν θεσμός πού σχετίζεται μέ τά κληρονομικά δικαιώματα τῶν γυναικῶν, αὐτό ὅμως εἶναι αὐτονόητο καί δέν ἐξηγεῖ τίποτα. Γιατί δηλ. στήν Ἔξω Μάνη οἱ γυναῖκες νά ἔχουν κληρονομικά δικαιώματα καί στή Νότια ὄχι. Μιά ἐξήγηση θά ἦταν ὅτι ἡ Νότια Μάνη ἦταν πιό πυκνοκατοικημένη, ἐνῶ ἡ Ἔξω Μάνη δέν ἦταν, ἢ ὅτι ἐκεῖ ἔπρεπε περισσότερο νά διατηρηθεῖ ἡ κτηματική περιουσία τῶν γενῶν ἀδιαίρετη. Πιστεύουμε ὅτι αὐτά δέν ἐξηγοῦν τήν ὑπαρξη τοῦ θεσμοῦ τῆς προίκας ἢ τήν ἐμφάνισή του ἀργότερα. Ὁ θεσμός τῆς προίκας εἶναι ἀσφαλῶς νεώτερο φαινόμενο στή Νότια Μάνη, ἀλλά αὐτός εἶναι παλαιότατος στήν Ἑλλάδα καί ἀπό τήν περίοδο ἤδη τῆς Τουρκοκρατίας συναντᾶται σέ πολλές περιοχές τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ἰδιαίτερα στά νησιά, στά παράλια καθώς καί τά ἀστικά κέντρα. Φαίνεται λοιπόν ὅτι ἀπ' τή μιά μεριά σχετίζεται μέ τήν ἀστική ἀνάπτυξη καί ἀπό τήν ἄλλη μέ μιάν ἐμπορευματική ἢ ἐκχρηματισμένη οἰκονομία. Ἐνας τρόπος ἄλλωστε νά δοθεῖ προίκα, χωρίς νά χαθεῖ ἡ κτηματική περιουσία τῆς οἰκογένειας ἦταν νά καταβληθεῖ σέ χρῆμα. Ἐτσι καί ἡ προίκα δινόταν καί ἡ περιουσία τῆς οἰκογένειας δέν διαμοιραζόταν. Τό ἐρώτημα ὅμως παραμένει γιατί νά δίνεται ἔστω καί αὐτή ἡ χρηματική προίκα. Ἐπειδή τό φαινόμενο τῆς προικοδοτήσεως παρουσιάζεται νά ἀντικαθιστᾶ καί σέ ἄλλες περιοχές τῆς Ἑλλάδας παλαιότερο ἔθιμο "ἐξαγορᾶς τῆς νύφης" πιστεύουμε ὅτι κατά κάποιο τρόπο σχετίζεται μέ τή σύγχρονη ἐξέλιξη καί ἰδιαίτερα τήν ἐσωτερική καί ἐξωτερική μετανάστευση, πού ἄλλωστε ἔχει ἄμεση σχέση μέ τή σύγχρονη ἀστική καί βιομηχανική κοινωνία.⁴⁷ Οἱ ἄντρες μεταναστεύουν

εύκολότερα από τις γυναίκες με αποτέλεσμα να διαταράσσεται η αριθμητική αναλογία αντρών γυναικών. Η προίκα λοιπόν έρχεται να ενισχύσει τη γυναίκα στην επιλογή του συζύγου. Δεν είναι έξαλλου άσχετο ότι η μεγάλη προίκα χρησιμοποιείται ως μέσο από τη γυναίκα για την έξεύρεση του καλύτερου γαμπρού. Συνδέεται δηλ. σ' αυτή την περίπτωση με υπεραγαμία (hypergamy) των γυναικών. Στην "Έξω Μάνη τέτοιου είδους μετανάστευση ήταν πολύ παλαιότερη, ενώ στην Νότια πολύ υστερότερη και όχι μόνιμη. Η κοινωνία έξαλλου της "Έξω Μάνης από πολύ νωρίς φαίνεται ότι ήταν πιο "θερμή", γιατί σ' αυτήν είχε νωρίτερα παρατηρηθεί τό φαινόμενο της ανάπτυξεως, μιας έμπορευματικής και έκχρηματισμένης οίκονομίας (βλ. προηγούμενο κεφάλαιο). Έχει έξαλλου παρατηρηθεί ότι τά κληρονομικά δικαιώματα των γυναικών στη Μάνη, ίσως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, σχετίζονται άμεσα με μιά περισσότερο ταξική διαίρεση των κατοίκων. Στην "Έξω Μάνη αυτή ήταν πολύ παλαιότερη, ενώ στη Νότια Μάνη μόλις πρόσφατη.⁴⁸ Συμπερασματικά δηλ. φαίνεται ότι, ενώ η "έξαγορά της νύφης" άπλως σχετίζεται με μιάν ιεραρχημένη κοινωνία, η προικοδότηση αντίθετα συνδέεται άμεσα με μιάν προχωρημένη κοινωνική (ταξική) διαστρωμάτωση.

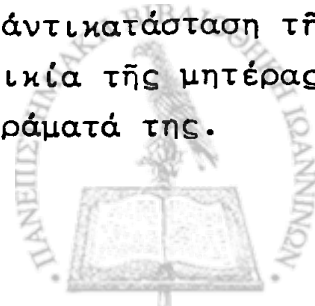

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι ΣΗ ΠΡΟΙΚΑ

1. Βλ. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 45-46, 58, 108, 143, 208, 257, 287-8, 381-82, 388 καί 409. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 11, 66, 118, 124, 199-200 καί 212. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 463. Σ.-Λ. χφ 209, ὄ.π., σ. 23. Χφ 983, ὄ.π., σ. 33. Χφ 2373, ὄ.π., σ. 87. Χφ 2369, ὄ.π., σ. 43. Χφ 2090, ὄ.π., σ. 112 καί 152. Α. Thumb, Die Maniaten, ὄ.π., σ. 121.
2. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 144, 287 καί 388. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 463. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 11, 66, καί 118. Σ.Λ. χφ 983, ὄ.π., σ. 33. Χφ 2369, ὄ.π., σ. 42.
3. Για τίς περιπτώσεις ἀθετήσεως ὑποσχέσεως προίκας, βλ. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 57, 146, 208, 253 καί 256. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 74 καί 90. Σ. Λ. χφ 2369, σ. 42. Πρβ . καί στή Μέσα Μάνη τήν ἔκφραση κατά τή νεώτερη περίοδο" δέν φτάνει πού δέν δίνουμε (προίκα), νά μή τάξωμε κι ὄλας". Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 264.
4. Τό ἔγγραφο αὐτό δημοσιεύει ὁ Σ. Β. Κουγέας , Ἡ καταγωγή τοῦ Παναγιώτη Μπενάκη. Πελοπ. 6 (1961) 34- 36. Ἡ κόρη τοῦ Γερακάρη παντρεύεται τόν Μπένο Ψάλτη πατέρα , κατά τήν ἀποψη τοῦ Κουγέα, τοῦ προύχοντα τῆς Καλαμάτας Παναγιώτη Μπενάκη.
5. Βλ. Βασιλ. Δ. Πατριαρχέα , Δίπτυχον, ὄ.π., σ. 684-685.
6. Τό προικοσύμφωνο αὐτό δημοσιεύεται στό Ἄρχεῖον Καλαμάτας, στό τεῦχος Ἰαν. - Ἰουνίου 1958, φυλ. 32-33, σ. 120-121, καί ἔχει γίνει μεταξύ τοῦ Ἰωάν. Σκαρπαλέζου καί τῆς Δημητράκαινας Κουτηφάρινας. Ὁ πρῶτος παντρεύει τήν κόρη του μέ τό γιό τῆς δεύτερης.
7. Προικοσύμφωνο πού χρονολογεῖται τό 1837 ἀφορᾷ τήν προικοδότηση τῆς Σταματούλας Νομικίτζας κατά τό γάμο της μέ τό γιό τοῦ Πιερράκου Μπεῖζαντέ-Γρηγοράκη. Ἡ προίκα ἀποτελεῖται ἀπό κινητά καί ἀκίνητα. Τό προικοσύμφωνο δημοσιεύει ὁ Π.Π. Καλονάρος, Ἡθογραφικά τῆς Μάνης, σ. 40. "Ἄλλο προικοσύμφωνο ἀφορᾷ τήν κόρη τοῦ Τζανέτμπεη Κουτήφαρη, πού παντρεύεται τόν Παναγιώτη Μπουκουβαλέα-Τρουπάκη. Ἡ προίκα περιλαμβάνει ρουχισμό, κοσμήματα, διάφορα πράγματα καί ἀκίνητα. Τό προικοσύμφωνο χρονολογεῖται τό 1807 καί τό δημοσιεύει ὁ Βασιλ. Δ. Πατριαρχέας, Δίπτυχον, ὄ.π., σ. 720-21.
8. Βλ. περιλήψεις προικοσυμβολαίων τῶν τέως δήμων Λεύκτρου (Πλάτσας), Καρδαμύλης καί Οἰτύλου. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 440-1 & 589-597. Χφ 4095, ὄ.π. σ. 251-262. Τά προικοσύμφωνα αὐτά ἀφοροῦν κινητά, ἀκίνητα καί χρήματα.

9. Βλ. Κ. Α. χφ 4095, ὄ.π., σ. 251-262, 467 κέ, ὅπου καί οἱ περιλήψεις τῶν ἀντικαταστατικῶν συμβολαίων καί οἱ σχετικές παραπομπές στά Βιβλία Μεταγραφῶν.
10. Στό ἴδιο, σ. 251. Οἱ συμβαλλόμενοι προέρχονται ἀπό τό χωριό Καρέα.
11. Στό ἴδιο, σ. 259-262. Σέ προικοσύμφωνο τοῦ 1870 τοῦ Οἰτύλου ἀναφέρεται ρητά καί ὁ ὅρος γιά ἀντικατάσταση τῆς προίκας.
12. Βλ. Κ. Α. χφ 4095, ὄ.π., σ. 263-270, 451-467 καί 474-479, ὅπου σχετικές περιλήψεις καί παραπομπές.
13. Τά περιδσότερα πάντως ἀπό τά ἀντικαταστατικά τῶν τέως δήμων Μέσσης καί Λάγειας αὐτῆς τῆς περιόδου φαίνεται ὅτι ἀφοροῦν μοναχοκληρονόμισσες. Ὡστόσο τό παλαιότερο ἀντικαταστατικό πού δέν ἀφορᾷ μοναχοκληρονόμισσα ἔγινε τό 1865 καί σ' αὐτό ἀναφέρεται ὅτι ὁ γάμος εἶχε γίνει τό 1839. Ἴσως αὐτή ἡ μοναδική περίπτωση νά ὀφείλεται σέ εἰδικούς λόγους τοῦς ὁποῖους ἀγνοοῦμε. Βλ. Κ. Α. χφ 4095, ὄ.π., σ. 263-264.
14. Πρίν ἀπό τό 1900 συναντοῦμε μόνο δυό προγαμιαῖες δωρεές, τή μιᾷ ἀπό τή μητέρα καί τήν ἄλλη ἀπό τόν πατέρα. Ἐχουν χρονολογία 1882. Τά συμβόλαια αὐτά ἴσως ἀφοροῦν μοναχοκληρονόμισσες καί γίνονται γιά ἐξασφάλιση τῶν γαμπρῶν. Κ. Α. χφ 4095, ὄ.π., σ. 267-68.
15. Στό ἴδιο, ὄ.π., σ. 260, 265, 268 καί 465.
16. Κ. Α. χφ 4094, ὄ.π., σ. 45-46, 108, 144, 288, καί 381-382. Σ. Α. χφ 2090, ὄ.π., σ. 112. Χφ 983, ὄ.π., σ. 33. Ὅπως φαίνεται κι ἀπό τίς παραπάνω περιπτώσεις ὑπῆρχε ἡ τάση σιγά σιγά ἀντί γιά χρήματα νά δίνουν κτήματα, χωράφια κ.ἄ.
17. Κ. Α. χφ 4094, ὄ.π., σ. 45-46. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 44.
18. Γι' αὐτό μερικοί γονεῖς παραβλέποντας τή ζημία ἔδιναν κτήματα στήν κόρη τους" μὴν τύχει ἄσωτος ὁ γαμπρός, τῆς φάει τήν προίκα (χρήματα) καί τήν ἀφήσει". Κ. Α. χφ 4094, ὄ.π., σ. 59.
19. Βλ. Κ. Α. χφ 3889, σ. 10 καί 88 (Ἑλένη Ψυχογιοῦ - Ἰωαννίδη, νομός Ἡλείας 1976).
20. Κ. Α. χφ 4095, ὄ.π., σ. 255, ὅπου σέ μιᾷ περίπτωση ἡ ἀντικατάσταση τῆς προίκας ἔγινε μετὰ θάνατο τοῦ πατέρα καί σέ μεγάλη ἡλικία τῆς μητέρας. φαίνεται ὅτι ἀπέβλεπε αὐτή στήν ἐξασφάλισή της στά γεράματά της.

21. Στο ίδιο, σ. 251 και 260. Φαίνεται ότι ο άντρας μετά την προικοδότηση δεν είχε απόλυτη κυριότητα στην περιουσία της συζύγου, μπορούσε όμως να την πιέσει να την πουλήσει και να τη ρευστοποιήσει για δικές του ανάγκες. Η επίσημη όμως συναίνεσή της, όπως φαίνεται από ορισμένα έγγραφα, ήταν απαραίτητη.
22. Βλ. μιὰ προγαμιαία δωρεά τοῦ 1882. Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 267. Ἀναφέρεται ὅτι αὐτό ἦταν δυνατό νά συμβεῖ και στήν ὑπόλοιπη Μάνη, νά πάρει δηλ. ἡ κόρη τήν προίκα τῆς μητέρας της, Βλ. στό παραπάνω χφ, σ. 126.
23. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 84, και 204, βλ. ὅμως και γιά ἀντίθετη περίπτωση ἀπό τό χωριό Μίνα στό ίδιο χφ, σ. 273.
24. Κ. Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 32, 84 και 140.
25. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 440-441. Τά δύο προικοσύμφωνα προέρχονται ἀπό τό ὑποθηκοφυλακεῖο Πλάτσας και χρονολογοῦνται τό 1898 και 1897.
26. Βλ. Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 118 καθώς και τό κεφάλαιο γιά τά κληρονομικά δικαιώματα. Τελευταῖα πάντως ἰδίως στήν Ἐξω Μάνη παρουσιάζεται και τό φαινόμενο νά δίνεται πιό συχνά σπίτι ὡς προίκα. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 288-289.
27. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 93 και χφ 4091, ὄ.π., σ. 315.
28. Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 158. Σ. Λ. χφ 204, σ. 6 (Ἰωαν. Μανιατέας, Ρίγκλια Μεσσην. Μάνης 1968). Χφ 209, σ. 23 (Στ.Γ. Κατσουλέας, Ἐξωχώριον Μάνης 1967-68).
29. Βλ. σχετικό προικοσύμφωνο τοῦ συμβολαιογράφου Καρδαμύλης τοῦ 1905, ὅπου μεταξύ τῶν ἄλλων, ὁ πεθερός καταβάλλει ἕνα μέρος τοῦ ποσοῦ τῆς προίκας στό γαμπρό και τό ὑπόλοιπο ὑπόσχεται νά τό ἐξοφλήσει σέ τρεῖς δόσεις μετά τό γάμο και μέ τόκο ὑπερμερίας. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 302-306.
30. Κ. Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 262 και 458.
31. Κ. Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 114, 127-131 και 288. Βλ. ἐπίσης προικοσύμφωνο, στό ὁποῖο ἀπό τό ποσό τῶν 500 δρχ. τῆς προίκας, ὁ γαμπρός ἀφήνει στόν πεθερό του 100 δρχ. ὡς δῶρο.
32. Κ.Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 573.
33. Σ. Λ. χφ 2362, ὄ.π., σ. 103. Κ.Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 84 και 384.

34. Κ.Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 315. "Οἱ σοῦλοπούλες δέν παίρνουν προίκα πρό παντός ἀπό τά μεγάλα τζάκια. Οἱ ἀχαμνόμεροι δίναν". Ἰωαν. Β. Πατσουράκου, ὄ.π., σ. 40.
35. Κ.Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 253.
36. Στό ἴδιο, σ. 353.
37. Σ.Λ. χφ 983, ὄ.π., σ. 34. Χφ 1793, σ. 36 (Ἑλένη Π. Ρουτζούνη, Μηλέα Μεσσην. Μάνης 1973).
38. Σ.Λ. χφ 601, ὄ.π., σ. 68. Χφ 2366, ὄ.π., σ. 86.
39. Σ.Λ. χφ 2366, ὄ.π., σ. 86.
40. Σ.Λ. χφ 2362, ὄ.π., σ. 25-26. Χφ 601, ὄ.π., σ. 68.
41. Κ.Λ. χφ 1580, ὄ.π., σ. 5-6. Καί ἐδῶ τά προικιά αὐτά τά ὕφαινε ἡ κοπέλα στόν ἀργαλειό μόνη της βοηθούμενη ἀπό τή μητέρα της.
42. Σ.Λ. χφ 2366, ὄ.π., σ. 86.
43. Βλ. γιά τέτοιες περιπτώσεις στόν τέως δῆμο Μέσσης πρίν σαράντα περίπου χρόνια. Σ. Λ. χφ 2362, ὄ.π., σ. 106-107.
44. Κ.Λ. χφ 4095, ὄ.π., σ. 158. Χφ 4094, ὄ.π., σ. 108.
45. Κ.Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 463. Χφ 4094, ὄ.π., σ. 60, 144 καί 210. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 11.
46. Κ.Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 22.
47. Συσχετισμό ἀστικής ἀναπτύξεως, δημογραφικῶν συνθηκῶν καί προίκας κάνει καί γιά τήν ἀρχαία ἐποχή ὁ Δημάκης. Παν. Δ. Δημάκης, Ὁ θεσμός τῆς προίκας κατά τό ἀρχαῖον ἐλληνικόν δίκαιον, Ἀθῆναι 1959, σ. 28-29 καί 34-35. Τό ἴδιο ἐπίσης παρατηρεῖ καί ἡ Aphrodite Terperoglou, Mitgift als ein soziökonomisches Problem (dargestellt am beispiel der Griechischen Gegenwartsgesellschaft), Graz 1968-69, πολυγραφημένο κείμενο, σ. 75, 147 καί 149.
48. Παλαιότατη ταξική διαίρεση παρατηρεῖται στήν Ἐξω Μάνη ἀπό τήν Καρδαμύλη πρὸς τήν Σέλιτσα καί στήν Προσηλιακή Μάνη ἀπό τόν κάμπο τοῦ Γυθείου (Μαυροβουνίου) πρὸς τά βόρεια σύνορά της.

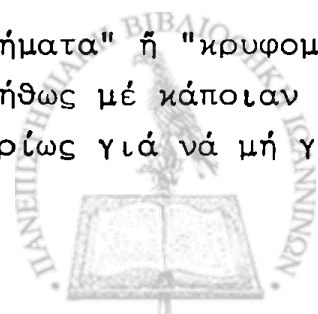
Ο ΓΑΜΟΣ ΩΣ ΔΙΑΒΑΤΗΡΙΑ ΤΕΛΕΤΗ

Ὁ ἀρραβώνας

Ὁ γάμος, ὅπως γενικά καί ὅλες οἱ ἄλλες διαβατήριες τελετές (γεννήσεως, βαπτίσεως, θανάτου) διέρχεται βασικά ἀπό τρία στάδια : τό προτελεστικό (preliminal), τό τελετουργικό (liminal) καί τό μετατελεστικό (postliminal). Στό θέμα πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ οἱ τρεῖς αὐτές βαθμίδες εἶναι : ὁ ἀρραβώνας, ἡ στέψη καί τὰ ἐπιστρόφια.¹

Ὁ ἀρραβώνας εἶναι τό πρῶτο στάδιο μιᾶς μακροχρόνιας διαδικασίας, πού θά ὀδηγήσει στήν ὀλοκλήρωση τῆς γαμήλιας τελετῆς καί τῆ δημιουργία τῆς νέας οἰκογένειας. Σέ προηγούμενη ἐνότητα ἐξετάσαμε τά σχετικά μέ τήν ἡλικία τῶν μελλονύμφων. Ὅταν λοιπόν τά παιδιά φτάσουν σέ κατάλληλη ἡλικία γιά τή σύναψη τῶν ἀρραβώνων καί τοῦ γάμου, οἱ γονεῖς ἀρχίζουν νά ἐνδιαφέρονται νά βροῦν τό κατάλληλο πρόσωπο, μέ τό ὁποῖο νά τὰ παντρέψουν. Πολλές φορές τό "συμπεθεριό", ὅπως λέγεται, γίνεται ἀπ' εὐθείας μεταξύ τοῦ πατέρα τοῦ γαμπροῦ καί τοῦ πατέρα τῆς νύφης χωρίς μεσολάβηση τρίτου προσώπου, ἄλλες φορές πάλι τό ζήτημα τό παίρνει στά χέρια του ἓνας προξενητής ἢ μιά προξενήτρα. Ὁ προξενητής λέγεται "συμπεθεριάρης" ἢ "συμπεθερολόγος" καί δέν εἶναι ἐπαγγελματίας. Συνήθως πρόκειται γιά κάποιο σεβαστό, συγγενικό ἢ φιλικό πρόσωπο πού ἀναλαμβάνει τήν ὑπόθεση ἀπό ἐνδιαφέρον. Τό συμπεθεριάρη στέλνουν οἱ γονεῖς τοῦ γαμπροῦ κατὰ κανόνα. Οἱ γονεῖς τῆς κοπέλας θεωροῦσαν ντροπή, ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει, νά στείλουν προξενητή. Τήν κοπέλα, πλούσια ἢ φτωχή, ὡραία ἢ ἄσχημη, ἔπρεπε νά τή ζητήσουν. Δέν ἔπρεπε νά φανεῖ ὅτι "πάει, ζητώντας παντρειά". Σέ ἐξαιρετικές περιπτώσεις μποροῦσε μιά ἐπιτήδεια προξενήτρα νά ἐνεργήσει ἀπό μέρος τῶν γονέων τοῦ κοριτσιοῦ, ἀλλά τό παρουσίαζε, ὥστε νά φανεῖ ὅτι ὁ γαμπρός ζητοῦσε τή νέα, π.χ. μποροῦσε νά πεῖ: "Ἐγώ μέ τό κουτό μου τό μυαλό, λέω, νά ποῦμε πῶς θά ταίριαζε σένα ἢ κόρη τοῦ ... ποῦναι τί καλή κοπέλα. Δέν ξέρω ἂν τό βρέσκεις, δηλ. δέν ξέρω ἂν σοῦ γίνει αὐτή ἡ τιμή. Γιά μένα εἶναι καλά νά πάρεις αὐτή τήν κοπέλα, ἀλλά καί βαρειά καί πρόσβαρα σοῦ πέφτει ἡ κοπέλα". Ἐτσι ἐριχνε τό σπόρο καί τῆς ἀνέθεταν νά βολιδοσκοπήσει καί ἀπό τήν ἄλλη πλευρά.²

Μέ τόν προξενητή ἀρχίζουν τά λεγόμενα "λογοκουβαλήματα" ἢ "κρυφομιλήματα".³ Πηγαίνει αὐτός στό σπίτι τοῦ κοριτσιοῦ συνήθως μέ κάποιαν πρόφαση, ἀπό τήν πίσω πόρτα γιά πολλούς λόγους, ἀλλά κυρίως γιά νά μή γί-

νει γνωστό, καί μαθευτεῖ ὁ, τι κάτι ἐτοιμάζεται. Γίνεται αὐτό, γιατί σέ περίπτωση ἀρνήσεως τῶν γονέων τῆς κοπέλας εἶναι προσβολή γι' αὐτούς πού τόν ἔστειλαν. Ὄταν ὁ προξενητής μπαίνει μέσα στό σπίτι, δέν ἀρχίζει ἀμέσως νά συζητάει γιά τό θέμα, ἀλλά ἀναφέρεται πρῶτα σέ ἄλλα πράγματα καί μετά σιγά σιγά φέρνει τή συζήτηση στό γάμο τῆς νέας. Ὄταν οἱ γονεῖς της πληροφορηθοῦν τελικά τό σκοπό τῆς ἐπισκέψεως, λένε στόν προξενητή ὅτι δέν μποροῦν νά ἀπαντήσουν ἀμέσως, ἀλλά ὅτι θά σκεφτοῦν, θά ἐξετάσουν καί θά ἀποφασίσουν. Τά τελευταῖα χρόνια, πρίν δοθεῖ ἡ ἀπάντηση στόν προξενητή, γιά νά τούς δοθεῖ χρόνος, λένε ὅτι θά ρωτήσουν καί τήν κόρη τους γιά τό γαμπρό. Ἀφοῦ μεταφέρει ὁ προξενητής τήν πρόταση, πρίν φύγει, καθορίζεται μιά ἡμερομηνία πού θά πρέπει πάρει τήν ἀπάντηση. Παλαιότερα οἱ γονεῖς τῆς κοπέλας, πρίν ἀποφασίσουν, ὅπως εἶδαμε, συγκαλοῦσαν συμβούλιο τοῦ γένους καί ἂν ἦταν ὅλοι σύμφωνοι, προχωροῦσαν στόν ἀρραβῶνα. Πρίν ἀπό τόν ἀρραβῶνα παλαιότερα, ἔπρεπε νά συναντηθοῦν οἱ γονεῖς τοῦ γαμπροῦ καί τῆς κοπέλας γιά νά κλείσουν τή συμφωνία. Αὐτό δέν γινόταν, ὅπως τώρα τελευταῖα, στό σπίτι τῆς νύφης, ἀλλά σέ ἕνα μέρος οὐδέτερο, ἕνα μαγαζί ἢ ἕνα σπίτι, πού ἔπρεπε νά ἀπέχει κανονικά ἴση ἀπόσταση ἀπό τά σπίτια τῶν δύο οἰκογενειῶν. Ἐχει συμβεῖ στό παρελθόν διάλυση συνοικεσίου, γιατί δέν συμφωνοῦσαν οἱ γονεῖς σέ ποιό σπίτι νά συναντηθοῦν, παρόλο πού κατά τ' ἄλλα ἦταν σύμφωνοι γιά τό γάμο.⁴ Μιάν ὀρισμένη λοιπόν νύχτα γινόταν ἡ συνάντηση αὐτή. Ὁ γαμπρός καί ἡ νύφη δέν ἔρχονταν. Ἀφοῦ οἱ γονεῖς πλέον ἦταν σύμφωνοι σέ ὅλα, στήν προίκα, ἂν δινόταν, ἢ στά ἔξοδα τοῦ γάμου, καί ἔδιναν τά χέρια, γίνονταν τά λεγόμενα "φανερῶματα". Ἐριχναν δηλ. οἱ συγγενεῖς τοῦ γαμπροῦ πυροβολισμούς καί τότε ὅλο τό χωριό μάθαινε ἐπίσημα γιά τό συμπεθεριό. Τά φανερῶματα δηλώνουν τό κλείσιμο τοῦ συμπεθεριοῦ, γι' αὐτό, ἂν τύχαινε ἡ νύφη καί δέν ἤθελε τό γαμπρό, ἔπρεπε νά ἀρνηθεῖ πρίν γίνουν τά φανερῶματα, μετά ἀπ' αὐτά ἦταν ἀδύνατο.⁵ Ἀναφερόμαστε βέβαια στή νεώτερη περίοδο. Τήν ἴδια ἡμέρα πού γίνονταν τά φανερῶματα κανόνιζαν πότε θά γίνουν οἱ ἀρραβῶνες. Συνήθως ἀπό τά φανερῶματα ὡς τούς ἀρραβῶνες δέν μεσολαβοῦσαν παρά ἐλάχιστες ἡμέρες, ἀπό Κυριακή δηλ. σέ Κυριακή. Ἡ ἀμοιβή τοῦ προξενητή γιά τήν διεκπεραίωση τοῦ συνοικεσίου ἦταν κανένα φόρεμα ἢ κανένα ζευγάρι παπούτσια. Λένε "ἔσκισε ἕνα ζευγάρι παπούτσια, γιά νά τούς ἀνταμώσει".

Μερικές φορές πρίν ἀπό τόν κύριο ἀρραβῶνα γίνονταν τά "μπασιμάτα" τοῦ γαμπροῦ ἢ τά "λογοχαρίσματα". Ἐρχονταν δηλ. ὁ γαμπρός καί οἱ γονεῖς του στό σπίτι τῆς νύφης, γιά νά γνωριστοῦν οἱ δύο οἰκογένειες.⁶ Αὐ-

τό γινόταν, ἄν μεταξύ τοῦ φανερώματος καί τοῦ ἄρραβώνα μεσολαβοῦσε μεγάλο χρονικό διάστημα.

Οἱ ἄρραβῶνες ἀκολουθοῦν καί γίνονται μέ μεγάλη λαμπρότητα. Ἐρχονται οἱ συγγενεῖς καί ἀπό τά δυό γένη στό σπίτι τῆς νύφης καί περνοῦν τά δαχτυλίδια. Σύμφωνα μέ νεώτερο ἔθιμο ὁ γαμπρός φιλάει τή νύφη μετά τό πέρασμα τῶν δαχτυλιδιῶν ἐνώπιον τῶν συγγενῶν, ἄν καί αὐτή μερικές φορές τόν ραπίζει δῆθεν ἀπό σεμνοτυφία.⁷ Ὁ γαμπρός, ἡ νύφη καί οἱ ὑπόλοιποι συγγενεῖς, κατά τόν ἄρραβώνα κάνουν τά "κεράσματα", δηλ. ἀνταλλάσσουν δῶρα, μεταξωτά μαντήλια (μισίνες), πουκάμισα, κοσμήματα κ.ἄ. καί εὐχῶνται "καί στά τέλεια" ἢ "καλά τελειώματα".⁸ Ἡ διάρκεια τῶν ἄρραβῶνων κυμαινόταν ἀνάλογα μέ τήν ἡλικία τῶν ἄρραβωνιασμένων, ἀλλά καί τά τυχόν οἰκονομικά προβλήματα, πού ἀντιμετώπιζαν οἱ οἰκογένειες, μέχρι δηλ. νά ἐτοιμαστεῖ ἡ κοπέλα. Παλαιότερα συνάντηση τοῦ γαμπροῦ μέ τή νύφη κατά τή διάρκεια τῶν ἄρραβῶνων ἀπαγορευόταν αὐστηρά καί παράβαση τοῦ κανόνα αὐτοῦ, σήμαινε τή διάλυση τῆς συμφωνίας καί τοῦ συνοικεσίου.⁹ Μεταγενέστερα πού τά ἦθη ἔγιναν κάπως πιό μαλακά ὁ γαμπρός, μποροῦσε νά ἐπισκεφθεῖ τίς Κυριακές ἢ τίς γιορτές τήν ἄρραβωνιαστικιά ἀλλά πάντα παρουσία κάποιου συγγενικοῦ προσώπου τῆς νύφης.¹⁰ Πολλοί πληροφορητές ὅμως μοῦ ἀνέφεραν ὅτι ὅσες φορές ἐρχόταν ὁ γαμπρός, ἡ νύφη προσπαθοῦσε νά κρυφτεῖ, ἔφευγε ἀπό τήν ἄλλη πόρτα ἢ πεδοῦσε ἀπό τό παράθυρο.¹¹ Ὑπῆρχε πολλή ντροπή ἐκεῖνη τήν ἐποχή. Ἡ νύφη ἐπίσης ποτέ δέν ἐπισκεπτόταν τό σπίτι τῆς πεθερᾶς της πρίν τό γάμο.¹² Περιπτώσεις ἐξάλλου ἀναφέρονται, ὅπου συνοικέσιο διαλύθηκε ἐπειδή ὁ γαμπρός πῆγε στό σπίτι, ἐνῶ ἡ νύφη ἦταν μόνη της. Ὁ γαμπρός τίς μεγάλες γιορτές ἦταν ὑποχρεωμένος νά φέρει ὀρισμένα δῶρα στήν ἄρραβωνιαστικιά του, π.χ. τῶν Βαΐων τῆς πήγαινε ψάρια καί τό Πάσχα παπούτσια, λαμπάδα καί κουλούρα. Ἡ ἄρραβωνιαστικιά πάλι τοῦ ἔδινε εἶδος κουλούρας σέ σχῆμα πετάλου τό "δοξάρι". Τά Χριστούγεννα ὁ γαμπρός πήγαινε παπούτσια, ροῦχα ἢ κοσμήματα.¹³

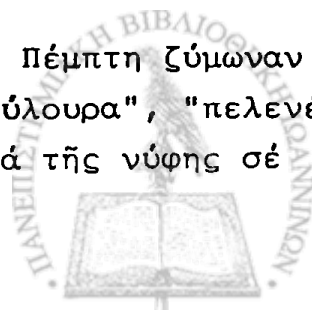
Ὁ ἄρραβώνας διαλυόταν σπανιότατα καί ἔπρεπε νά συντρέχουν γι' αὐτό πολύ σοβαροί λόγοι. Ἄν συνέβαινε κάτι τέτοιο, ἦταν δυνατό νά ἀκολουθήσουν συγκρούσεις μεταξύ τῶν γενῶν καί αἱματοχυσία, ὅπως λένε "τέτοιου εἴδους προσβολές ξεπλένονται μέ αἷμα".¹⁴ Ἡ προσβολή τῆς κοπέλας βέβαια ἦταν μεγαλύτερη καί πολύ δύσκολα μποροῦσε νά παντρευτεῖ αὐτή. Ἄν τόν ἄρραβώνα τόν χάλαγαν οἱ γονεῖς τῆς νέας, πράγμα σπανιότατο, ἡ προσβολή τοῦ γαμπροῦ ἦταν ἀκόμα μεγαλύτερη. Κάτω ἀπό κανονικές συνθη-

κες διάλυση τοῦ ἀρραβώνα δέν μπορούσε νά γίνει ἀπό τούς δυό ἀρραβωνιαστικούς, ἀλλά μόνο ἀπό τίς δυό οἰκογένειες καί μερικές φορές μέ πυροβολισμούς πού ρίχνονταν, γιά νά δηλωθεῖ ἐπίσημα ἡ διάλυση.¹⁵ Παρ' ὅλα αὐτά πληροφορητές ἀπό τήν Ἐξω Μάνη μοῦ ἀνέφεραν ὅτι περιπτώσεις, ὅπου κοπέλλες δέν ἤθελαν τό γαμπρό καί διέλυσαν τόν ἀρραβώνα, ἔχουν συμβεῖ. Σέ μιά τέτοια περίπτωση ὁ ἀρραβώνας διαλύθηκε μετά ἀπό δημοσία προσβολή, πού ἔκανε σκόπιμα ἡ νέα στό γαμπρό.¹⁶ Σπανιότατα λόγοι διαλύσεως τοῦ ἀρραβώνα ἦταν ἠθικοί. Συνηθέστεροι λόγοι διαλύσεως ἦταν ἡ ἀθέτηση ὑποσχέσεως προίκας καί οἱ "ρουφιανιές" γειτόνων καί ἄλλων ἐχθρῶν ὅτι δῆθεν ἡ κοπέλα δέν ἦταν καλή, ἢ ὅτι ἦταν ἀρρωστη.¹⁷ Κι αὐτό ὅμως συνέβαινε πολύ σπάνια, γιὰτί οἱ γονεῖς ἐνδιαφέρονταν νά μάθουν κάθε λεπτομέρεια γιά τίς οἰκογένειες τῶν συμπεθερῶν, πρὶν προχωρήσουν σέ ὀριστική συμφωνία.¹⁸

Ὁ γάμος

Ὁ γάμος στή Μάνη λέγεται "χαρά", "στεφάνωση" καί κρατάει πολλές ἡμέρες. Ἀπό τήν προηγούμενη Κυριακή πρὶν τό γάμο συγγενεῖς γυναῖκες τοῦ γαμπροῦ καί τῆς νύφης ἀρχίζουν νά ἐτοιμάζουν τά δυό σπίτια, νά τά ἀσπρίζουν καί νά τά τακτοποιοῦν. Τήν ἴδια ἡμέρα ἀρχίζουν οἱ γυναῖκες νά καθαρίζουν τό στάρι πού θά κόψουν στό χερόμυλο γιά νά φτιάσουν τό "χόντρο" (μπουλουγούρι).¹⁹ Τήν Κυριακή πρό τοῦ γάμου ἢ τήν Πέμπτη, ἀρχίζουν νά κάνουν τήν "καλεστική", δηλ. τό κάλεσμα, νά προσκαλοῦν τούς συγγενεῖς καί τούς φίλους στό γάμο. Ἡ πρόσκληση γίνεται μέ πολλούς τρόπους. Οἱ μητέρες τῆς νύφης καί τοῦ γαμπροῦ γυρίζουν στά σπίτια καί λένε "τήν Κυριακή παντρεύω τό παιδί μου καί εἶστε καλεσμένοι στό γάμο". Μερικές μοιράζουν καί καρύδια ἢ σύκα σ' ἐκείνους πού προσκαλοῦν.²⁰ Ἄλλες φορές δέν γίνεται σέ κανέναν πρόσκληση καί τότε εἶναι καλεσμένοι στό γάμο ὅλοι οἱ συγγενεῖς καί ὅλο τό χωριό. Τελευταῖα σ' ἐκείνους πού βρίσκονται μακριά ἡ πρόσκληση γίνεται μέ τά λεγόμενα "καλεστογράμματα", δηλ. τά προσκλητήρια γάμου. Τόν κουμπάρο πού θά στεφάνωνε, τόν προσκαλοῦσαν, στέλνοντάς του ἕναν πετεινό, κρασί καί γλυκά (δίπλες).

Τήν Τετάρτη, οἱ γυναῖκες "ἐπιαναν προζύμι" καί τήν Πέμπτη ζύμωναν καί ἔψηναν τά ψωμιά τοῦ γάμου "παστέλια", "κουζουνοκούλουρα", "πελενές", "χαρόπιτες" κτλ.²¹ Τήν Πέμπτη τακτοποιοῦσαν τά προικιά τῆς νύφης σέ

"στοίβα" ή "γιοῦκο" και έτοιμάζανε τής κασέλες, πού έπαιρνε ή νύφη μαζί της, στό καινούριο σπίτι της. Τήν ίδια ήμέρα τά τελευταία χρόνια στολίζουν και τό κρεβάτι τοῦ γάμου. Τά προικιά έρχονταν νά τά πάρουν οι συγγενείς τοῦ γαμπροῦ τήν Παρασκευή ή τό Σάββατο. Αὐτοί καλοῦνταν "κανισκαροί" ή "κανισκατόροι" και όταν έρχονταν, έφερναν και τά ζῶα και τά ψωμιά μέ τό κρασί, τά "κανίσκια", ὅπως έχουμε αναφέρει, πού είχαν συμφωνήσει οι συμπέθεροι (βλ. τήν ένότητα για τήν "έξαγορά τής νύφης"). Οι συγγενείς τής νύφης έκαναν τραπέζι στους κανισκαρούς. Αὐτοί έπαιρναν τά προικιά, ἀφοῦ προηγουμένως τά έριχναν κάτω, τά μετροῦσαν και έλεγχαν ὄν εἶναι έντάξει ἀπό τό πρόχειρο χαρτί, "προικοχάρτι", πού είχαν ανταλλάξει οι δύο συμπέθεροι.²² Αὐτό γινόταν κυρίως στήν "Έξω Μάνη, ὅπου τέτοια χαρτιά γίνονταν ἀπό παλαιότερα.

Τό Σάββατο οι συγγενείς και φίλοι τοῦ γαμπροῦ και τής νύφης έφερναν τά "κανίσκια" ή "πεσκέσια". Συνήθως ήταν ζῶα ζωντανά, ψωμιά, κρασί. Τελευταία φέρνουν ἄλλα δῶρα κυρίως χρηστικά, τοῦ νοικοκυριοῦ. Τήν ίδια ήμέρα γίνονταν οι τελευταίες έτοιμασίες για τό γάμο. "Εσφαζαν τά ζῶα, τά καθάριζαν και έτοιμάζανε τό χόντρο. "Εβαζαν τά καζάνια και ἄρχιζαν ν τά βράζουν. Γίνονταν δύο τραπέζια ένα στό σπίτι τοῦ γαμπροῦ και ἄλλο στό σπίτι τής νύφης χωριστά. Γιατί πρέπει νά αναφερθεῖ ὅτι τά δύο γένη παλαιότερα δέν έτρωγαν οὔτε διασκέδαζαν στό γάμο μαζί.²³ Κάθε οἰκογένεια ήταν μέ "τό έξοδό" της και τοῦτο γινόταν, γιατί ὁ γάμος δέν ήταν συνένωση οἰκογενειῶν, ἀλλά μιά ανταλλαγή, ὅπου ένας έδινε, και ὁ ἄλλος έπαιρνε. Γίνεται τραπέζι και τό Σάββατο και τήν Κυριακή. Φαγητά τοῦ γάμου εἶναι τά λεγόμενα "λείατα". Πρόκειται για τά έντόσθια πού έβραζαν μέχρι νά λιώσουν και τά έριχναν πάνω ἀπό τό χόντρο πού έβραζαν σάν σοῦπα. 'Επίσης τήν Κυριακή τό λεγόμενο "σκέκι" πού ήταν κρέας μέ στάρι ή ρύζι (ρυζόκρεα).²⁴ "Εκαναν επίσης κρέας μέ πατάτες και μακαρόνια. 'Επειδή δέν ὑπῆρχαν τραπέζια, παλαιά έστρωναν στήν αὐλή κάτω "τάβλες" και ὄλοι εκάθονταν στά σκαμνιά.²⁵ 'Επειδή τά σπίτια τήν εποχή εκείνη ήταν μικρά, δέν έξυπηρετοῦσαν τό χειμῶνα, γι' αὐτό έκαναν τό γάμο συνήθως καλοκαίρι, ὅπως λένε :

"τοῦ Χρηστάκη μου τό γάμο
καλοκαίρι θά τόν κάνω
νά μή βρέξει και βραχοῦνε
και μοῦ τόν καταραστοῦνε".²⁶

“Όργανα πού έπαιζαν στό γάμο ήταν τό λαούτο καί τό βιολί. Στήν “Έξω Μάνη χρησιμοποιούν καί κανένα κλαρίνο.²⁷ Χορούς ιδιαίτερα χόρευαν συρτό καί καλαματιανό, καμιά φορά κανένα τσάμικο (κυρίως στήν “Έξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη). Ή στέψη γινόταν τήν επόμενη ήμέρα. Σέ έξαιρετικές περιπτώσεις τό Σάββατο. “Αν δηλ. ο γαμπρός είχε έλθει από μακρινό χωριό μέ τά ζώα καί έπρεπε νά κάνει μεγάλο ταξίδι, γιά νά γυρίσει πίσω. Γινόταν λοιπόν ο γάμος τό Σάββατο, γιά νά ξεκινήσουν τήν Κυριακή τό πρωί.²⁸

Τό γαμπρό ξυρίζει συνήθως τήν Κυριακή ο κουρέας ή κάποιος πού ξέρει. Τή νύφη τή ντύνουν καί τή στολίζουν φιλενάδες της. Τό νυφικό τό έφτιανε ο γαμπρός. “Όταν στολίζουν τό γαμπρό καί τή νύφη λένε πολλά τραγούδια. Σ’ αυτά ο γαμπρός παρομοιάζεται μέ ήλιο, χρυσό άετό, φεγγάρι, αύγερινό, ένώ ή νύφη μέ ρούσα πέρδικα, ξάσπρη περιστέρα, καθαρό φεγγάρι, ξάστερο γυαλί, αύγερινό, πούλια, νεραντζιά, μπαμπακιά (είδος λουλουδιού), κυπαρίσσι, χρυσομηλιά, γλυκομηλιά, γαρυφαλιά, τριανταφυλλιά, κ.ά.²⁹ Πρέπει νά αναφερθεϊ ότι στή Νότια Μάνη κατά τό γάμο στή νύφη καί στό γαμπρό παραστέκονταν ως παράνυμφοι οι λεγόμενοι “κούζουνοι” καί οι “κούζοϋνες”. Αύτοί συνήθως ήταν ξαδέλφια τών μελλόνυμφων.³⁰ Στούς κούζου- νους πρόσφεραν ή νύφη καί ο γαμπρός, στό τέλος μετά τή στέψη, τά “κούζουνοκούλουρα”.³¹

“Ο γαμπρός έτοιμαζόταν νά πάει νά πάρει τή νύφη μέ τήν πομπή τό λεγόμενο “ψίκι”. Ή πομπή άπαρτιζόταν από συγγενείς καί φίλους, πού στόλιζαν τά μουλάρια μέ φανταχτερές βελέντζες καί προσπαθοϋσαν νά συναγωνιστοϋν ποιό ζώο θά είναι πιό ώραϊα στολισμένο. Στό μουλάρι τοϋ γαμπροϋ κρεμοϋσαν καί μιά μισίνα, δηλ. άσπρο μεταξωτό μαντήλι, γιά νά φαίνεται ότι αύτός είναι ο γαμπρός. Στά χωριά τοϋ τέως δήμου “Αβίας παλαιότερα μπροστά από τήν πομπή πήγαινε μιά σημαία στολισμένη (μπαϊράκι).³² Κατά τήν πορεία οι συγγενείς τοϋ γαμπροϋ πυροβολοϋσαν καί, όταν έφταναν στό σπίτι της νύφης, γινόταν πραγματικός πόλεμος από τούς πυροβολισμούς. Παλαιά ο γάμος γινόταν συνήθως μέσα στό σπίτι της νύφης καί έδω από τούς πυροβολισμούς χάλαγαν οι στέγες. “Αν ο γαμπρός ήταν Νικλιάνος, όταν έρχόταν νά πάρει τή νύφη, οι συγγενείς της έπρεπε νά βγοϋν μέ τή σειρά στήν έξώπορτα, γιά νά τόν προϋπαντήσουν. Αυτό δέν συνέβαινε, αν ο γαμπρός

ήταν άχαμνόμερος.³³ Κατά τή στέψη έβαζαν τά κουζουνουκούλουρα του γαμπρού και τής νύφης πάνω στό τραπέζι. Αύτά δέν έπρεπε νά τά βάλουν τό ένα πάνω στό άλλο, αλλά δίπλα δίπλα, διαφορετικά ήταν δυνατό νά δημιουργηθεΐ παρεξήγηση.³⁴ Παλαιότερα τά στέφανα του γάμου ήταν από άμπελόβεργες ή κλαδιά έλιās.³⁵

Όταν τελείωνε ή στέψη, ο γαμπρός έπαιρνε τή νύφη πάνω σέ μουλάρι και τήν έφερνε στό σπίτι του, ή στό χωριό του, αν ήταν από μακρινό. Πρίν πάρει τή νύφη ο γαμπρός, οι συγγενείς της τήν οδηγούσαν μαζί μέ τό γαμπρό σέ μιά πέτρα "ριζωμιά" και εκεί οι νεόνυμφοι έβαζαν τά πόδια τους. Αυτό γινόταν στή Νότια Μάνη και πίστευαν ότι, όποιος πατήσει πρώτος τό πόδι του άλλου, θά του πάρει τόν άέρα. Και φώναζαν οι συγγενείς του γαμπρού ή τής νύφης, "σας νικήσαμε" και γελοούσαν. "Έδινε τότε ο γαμπρός τά "παλικαριάτικα" και έπαιρνε τή νύφη.³⁶ Ή νύφη κατά τό γάμο έπρεπε νά εΐναι σοβαρή και νά "καμαρώνει". Δέν έπρεπε νά γελάει, γιατί αυτό ήταν προσβολή για τους γονείς της. Γενικά όλη ή τελετουργία καθώς και τά τραγούδια που τραγουδούν οι συγγενείς τής νύφης και του γαμπρού δείχνουν τήν κρίσιμη στιγμή για τή ζωή του άνδρόγυνου και ιδιαίτερα τής νύφης.

Ή είσοδος τής νύφης έξάλλου στό σπίτι του πεθερού χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη ίεροτελεστία που άποβλέπει στήν εύτυχία του άνδρόγυνου. Τήν κοπέλα κατεβάζει από τό ζώο συνήθως ο πατέρας του γαμπρού ή ένα από τά πιό ηλικιωμένα μέλη τής οίκογένειας. Όταν ή νύφη μπαίνει, τήν υποδέχεται ή πεθερά της. Τό "γλέντι" και ο χορός εΐναι πολύ μεγαλύτερα τώρα στό σπίτι του γαμπρού. Τό νέο άνδρόγυνο άποσύρεται άργά και κοιμάται. Ή νύφη φορούσε μιά καινούρια πουκαμίσια, που τής έδινε ή πεθερά της. Τήν πουκαμίσια αυτήν έπρεπε ή νύφη νά τής τήν παραδώσει τό πρωί μέ τό αίμα τής παρθενίας. Έπαιρνε τότε ή πεθερά τήν πουκαμίσια, τήν έβανε σέ ένα κάνιστρο και τήν περιέφερε. Οι συγγενείς του γαμπρού τήν "άσήμωναν", έριχναν δηλ. χρήματα. Κατόπιν τήν στερέωναν σέ ένα δέντρο ή στό παράθυρο και άρχίζαν τους πυροβολισμούς.³⁷ Τήν Δευτέρα ή τήν Τρίτη πηγαίνει ή νύφη στή βρύση, σ' όσα χωριά έχουν, και παίρνει νερό για νά φέρουν στό γαμπρό και στό πεθερό της νά πλυθούν. Άπ' αυτό τό νερό ρίχνει ή νύφη στό γαμπρό νά πλυθεΐ και ύστερα ο γαμπρός στή νύφη. Ο γαμπρός και ή νύφη προσπαθούν, όταν πλένονται νά βρέξουν ο ένας τόν άλλο μέ τό νερό. Πιστεύουν ότι όποιος βρέξει τόν άλλο, θά του πάρει τόν άέρα.³⁸ Τήν επόμενη Κυριακή γίνονται τά "έπιστρόφια" ή "πισωστρόφια". Αν ή νύφη εΐναι από τό ίδιο χωριό, τά πισωστρόφια γίνονται τήν ίδια ήμέρα

του γάμου, τό βράδυ.³⁹ Στά πισωστρόφια ὁ γαμπρός μέ τή νύφη πηγαίνει στά πεθερικά του μέ δῶρα, κρέας, ψωμιά κτλ. Τρῶνε ἐκεῖ καί φεύγοντας ἡ μητέρα δίνει στήν κόρη της μιά κότα, τό δρεπάνι, τήν ἀξίνα καί τή ρόκα. Λένε :

"Ἡ νύφη ὁ, τι πάρει στό ἔβγα της καί στίς ὀχτώ τή ρόκα"

"πάρει τήν κότα καί τή ρόκα κι ἔξω ἀπ' τήν πόρτα"⁴⁰

Ἡ ὅλη αὐτή ἡ διαδικασία τῶν ἐπιστροφῶν σημαίνει ὅτι ὁλοκληρώθηκε ὁ γάμος, ἀλλά ἐπιπλέον τό γεγονός ὅτι ἡ γυναίκα καί μετά τό γάμο της δέν παύει νά ἀνήκει στήν οἰκογένεια τοῦ πατέρα της.⁴¹

Μαγεία καί μαγικές πράξεις κατά τό γάμο.

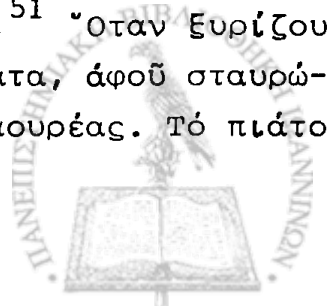
Ἡ ὅλη ἡ διαδικασία τοῦ γάμου, ἀπό τήν στιγμή πού θά πάει ὁ προξενητής νά ζητήσει τήν νύφη ὡς τήν ὁλοκλήρωσή του, τή στέψη δηλ., ἀλλά γιά ὀρισμενες περιπτώσεις καί ἕνα χρόνο μετά ἀπ' αὐτήν, περικλείεται σέ μεγάλο βαθμό ἀπό μαγικές πράξεις ἢ ἐνέργειες, πού ἀποβλέπουν πρῶτα στήν ἐπιτυχία τοῦ συνοικέσιου καί κατόπιν στήν εὐτυχία, μακροζωΐα, εὐγονία καί ἀρρενογονία τοῦ ἀνδρόγυνου. Γι' αὐτό οἱ πράξεις αὐτές χαρακτηρίζουν τό γάμο σάν μιά ἰδιαίτερα κρίσιμη γιά τό ἄτομο καί τήν κοινωνία διαβατήρια τελετή.

Ἡ μαγεία τοῦ γάμου μπορεῖ νά χωριστεῖ σέ δύο κατηγορίες : στήν θετική καί στήν ἀποτρεπτική ἢ προφυλακτική. Ἡ πρώτη κυρίως ἀποβλέπει μέ διάφορες μαγικές ἐνέργειες στή θετική ἐξέλιξη τῆς ἐνώσεως τῶν δύο νέων ἀνθρώπων, ἐνῶ ἡ δεύτερη στήν προστασία τους ἀπό ἄλλες μαγικές ἐνέργειες, πού γίνονται ἀπό ἐχθρούς καί ἀποσκοποῦν νά βλάψουν τοὺς νεόνυμφους.

Ἐτσι ὅταν ὁ προξενητής ἐπισκέπτεται γιά πρώτη φορά τό σπίτι τῶν γονέων τῆς κοπέλας, ἀποφεύγει νά πάει, ὅπως εἶδαμε, ἀπό τόν κεντρικό δρόμο, ἀλλά πηγαίνει ἀπό τήν πίσω πόρτα. Μιάν ἐξήγηση πού δίνουν εἶναι γιά νά μή συναντήσει κανένα "γρουσοῦζη" καί ἀποτύχει τό προξενιό. Κατόπιν ὅταν ἔφτανε στήν πόρτα, φουσοῦσε δεξιά καί ἀριστερά, "γιά νά φύγουν τά ξωτικά", καί ὕστερα ἔφτυνε καί ἔλεγε "ὅπως κολλάει τό σάλιο νά κολλήσει καί τό συμπεθεριό". Ἐμπαινε, προσέχοντας νά βάλει πρῶτα τό δεξιό πόδι. Ὅταν ἔβγαине στό τέλος, πρόσεχε νά βγεῖ ἀπό τήν ἴδια πόρτα, γιά νά στερεώσει τό συμπεθεριό. Τό ἴδιο πρόσεχαν κατόπιν καί οἱ ἄλλοι ἐπισκέπτες, πού τυχόν θά πήγαιναν κατά τή διάρκεια τῶν ἀρραβῶνων στό σπίτι τῆς νύφης. Ἐπρεπε δηλ. νά μποῦν καί νά βγοῦν ἀπό τήν ἴδια πόρτα, "γιά νά μή διώξουν τό γαμπρό"⁴²

Κατά τήν τελετή τῶν ἀρραβῶνων, ὅταν ἔμπαινε ὁ γαμπρός στό σπίτι τῆς νύφης, ἔριχναν σταυρωτά λάδι στό κατώφλι καί περνοῦσε ἀπό πάνω ὁ γαμπρός.⁴³ Αὐτό γινόταν στή Νότια Μάνη, ἐνῶ στήν "Ἐξω Μάνη καί ἰ-διαίτερα στό χωριό Προάστιο τοῦ τέως δήμου Καρδαμύλης, ὁ γαμπρός πρίν μπεῖ, ἔσφαζε στό κατώφλι ἕναν "κοῦρο" δηλ. πετεινό καί μέ τό ματωμένο μαχαίρι ἔκανε σταυρό στήν πόρτα.⁴⁴ Μερικές φορές ὁ ἀρραβῶνας γίνεται παρουσία τοῦ ἱερέα. Τότε κατεβάζουν τήν εἰκόνα ἀπό τό εἰκονοστάσι καί σταυρώνουν ἐκεῖ τά δαχτυλίδια. Τά δαχτυλίδια περνάει κατόπιν ὁ ἱερέας ἢ ἕνα "καλορίζικο" παιδί, πού ζοῦν δηλ. καί οἱ δύο γονεῖς του. Μπορεῖ νά τά βάλει καί ὁ ἴδιος ὁ γαμπρός, ἂν ζοῦν οἱ γονεῖς του. Καλορίζικος ἐξάλλου ἔπρεπε νά εἶναι καί ὁ νέος πού θά ἔριχνε τούς πυροβολισμούς κατά τά φανερώματα.⁴⁵

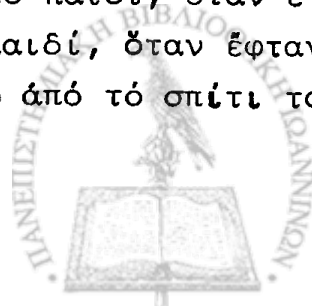
Στό γάμο ἐπίσης ἔχουμε μιά σειρά ἀπό μαγικές πράξεις καί προφυλακτικές ἐνέργειες πού ἀποβλέπουν στή στερέωσή του. Κατ' ἀρχή οἱ γάμοι δέν γίνονται δίσεκτο χρόνο. Θεωρεῖται αὐτό κακός οἰωνός. Παλαιότερα σέ τέτοιες περιπτώσεις ἦταν δυνατό νά γίνει ἡ στέψη τόν προηγούμενο χρόνο καί τό "πάρσιμο" τῆς νύφης τό δίσεκτο. Ἀποφεύγεται ἐπίσης σ' ὀρισμένα χωριά ὁ γάμος τό μήνα Μάη. Γάμος δέν γίνεται καί τή Σαρακοστή, ἐκτός ἂν ὑπάρχει σοβαρός λόγος. Οἱ γάμοι γίνονται συνήθως Κυριακή ἢ καμιά γιορτή, ὄχι ὅμως πολύ βαριά, ὅπως λένε.⁴⁶ Οἱ γυναῖκες ἐξάλλου πού θ' ἀσπρίσουν καί θά τακτοποιήσουν τό σπίτι ἢ θά κόψουν τό "χόντρο", πρέπει νά εἶναι κι αὐτές "καλορίζικες" καί "χαιράμενες" (νά ζοῦν οἱ ἄνδρες τους). Τό ἴδιο κι ἐκεῖνες πού θά τακτοποιήσουν τά προικιά τῆς νύφης.⁴⁷ Ὑστερα ὅταν βάζουν τά προικιά μέσα στίς κασέλες, ρίχνουν χρήματα, καρύδια, ρύζι, ἐλιές (τήν ἐποχή τῆς συγκομιδῆς) καί "ζαχαροκούκια" (=κουφέτα). Συμβολίζουν αὐτά τόν πλοῦτο, τήν εὐτυχία, τήν μακροζωΐα (τό ἄσπρο χρώμα) καί τήν εὐγονία (νά ριζώσουν δηλ. κατά παρετυμολογία).⁴⁸ Ὅταν ἔφτιαναν τά κουλούρια τοῦ γάμου (παστέλια κ.ἄ.), στήν "Ἐξω Μάνη, τό κουλούρι τῆς νύφης τό ἔκαναν φουσιωτό, "γκαστρομένο" δηλ., γιά νά γκαστρωθεῖ γρήγορα ἡ νύφη.⁴⁹ Ὅταν τό Σάββατο ἦ τήν Παρασκευή πήγαιναν οἱ κανισκαροί νά πάρουν τά προικιά, ἔπρεπε νά εἶναι μονοῦ ἀριθμοῦ.⁵⁰ Τό ἀγόρι πάλι, πού θά καθόταν πάνω στήν κασέλα καί θά τό "ἀσήμεναν" οἱ κανισκαροί, ἔπρεπε νά εἶναι "καλορίζικο".⁵¹ Ὅταν ξυρίζουν τό γαμπρό, μέσα σέ ἕνα πιάτο μέ νερό ρίχνουν νομίσματα, ἀφοῦ σταυρώσουν μ' αὐτά τό μέτωπό του. Τά χρήματα τά παίρνει ὁ κουρέας. Τό πιάτο

τό σπάζουν ύστερα καί λένε "καλορίζικα". Τό ίδιο γινόταν, όταν στόλιζαν καί τή νύφη.⁵²

Όταν έντυναν τό γαμπρό, γιά νά μήν τόν άμποδέσουν τοῦ φοροῦσαν ἕνα ἐσώρουχο ανάποδα ἢ παλιό, ἕνα δίχτυ πού ἐπιαναν ὀρτύκια, ἢ φιδοτόμαρο. Τό ίδιο ἔκαναν καί στή νύφη. Ἄλλοι ἔβαναν στό γαμπρό καί στή νύφη ὑψώματα ἀπό λειτουργία, πού ἔκαναν τήν προηγούμενη Κυριακή. Ἄλλες φορές ὁ ἱερέας τοῦς ἔζωνε μέ ἕνα εἰδικό ζωνάρι· γιά ἀσφαλέστερη ἐξάλλου προστασία κατά τή στέψη ἕνας συγγενής τοῦ γαμπροῦ καί ἕνας τῆς νύφης κρατοῦσαν τήν "κόρδα" (=δοκό) τῆς ὀροφῆς τοῦ σπιτιοῦ ἢ ἀνοιγόκλειναν ἕνα ψαλίδι, γιά νά "κοποῦν οἱ κακές γλώσσες τῶν ἀνθρώπων".⁵³

Γιά νά κάνει ἀρσενικά παιδιά ἡ νύφη, ἡ μητέρα της τῆς κρεμοῦσε "σερνικά" κλειδιά στή μέση. Ὅταν ἔμπαινε ὁ γαμπρός στό σπίτι τῆς νύφης, στή Μέσα καί τήν Προσηλιακή Μάνη, ὅπως καί στούς ἀρραβῶνες, ἔχυναν λάδι σταυρωτά.⁵⁴ Μερικές φορές αὐτό τό ἔκανε ἕνα καλορίζικο παιδί καί ὁ γαμπρός κατόπιν ἀσήμωνε τό κατώφλι μέ τά "πορταρίκια". Ὅταν μπεῖ ὁ γαμπρός, τόν παίρνει ἡ πεθερά του καί τόν ταῖζει μέλι καί καρύδια καί τόν καθίζει πάνω σέ σακί μέ στάρι ἢ ρύζι, γιά νά κάνει πολλούς ἀπογόνους καί νά "ριζώσει".⁵⁵ Στό δρόμο πού πήγαινε ὁ γαμπρός νά πάρει τή νύφη, ἡ μητέρα του πετοῦσε καρύδια καί σύκα "ἀσκαῖδια", γιά νά ἐξευμενίσει τίς κακές δυνάμεις.⁵⁶ Οἱ κούζουνοι καί οἱ κουζοῦνες τοῦ γαμπροῦ καί τῆς νύφης ἔπρεπε νά εἶναι παιδιά καλορίζικα. Ὅταν φεύγει στό τέλος ἡ νύφη, γιά νά πάει στό σπίτι τοῦ γαμπροῦ, τήν παίρνουν, ὅπως εἶδαμε, μαζί μέ τό γαμπρό καί τήν πηγαίνουν σέ μιά πέτρα "ριζωμιά"· ἐκεῖ πάνω βάνουν τά πόδια, "γιά νά ριζώσουν" δηλ. καί νά "εἶναι γεροί σάν τήν πέτρα". Ἡ νύφη καβαλλίκευε σέ ἀρσενικό μουλάρι. Ὅταν γυρίζει ἡ πομπή μέ τή νύφη στό σπίτι τοῦ γαμπροῦ, πρέπει νά σταυρώσουν τό δρόμο γιά τό καλό.⁵⁷ Ἡ νύφη πολλές φορές σκορποῦσε καρύδια, σύκα, κουφέτα καί "λιανώματα", δηλ. ψιλά λεφτά, στό δρόμο καθώς καί στήν αὐλή τοῦ σπιτιοῦ τῆς πεθερᾶς της. Ἰδιαίτερα αὐτό γινόταν, ὅταν περνοῦσε ἀπό ρεματιές, ὅπου ὑπῆρχε νερό. Σέ ὀρισμένες περιοχές αὐτή ἔριχνε κομμάτια ψωμί.⁵⁸ Στά χωριά τοῦ τέως δήμου Ἀβίας, ἡ νύφη κρατοῦσε τρία ρόδια μέ νομίσματα στερεωμένα πάνω τους. Τό πρῶτο τό ἔριχνε σέ ἕνα ἀρσενικό παιδί, ὅταν ἔβγαινε ἀπό τό σπίτι της, τό δεύτερο σ' ἕνα ἀρσενικό παιδί, ὅταν ἔφταναν σέ σταυροδρόμι καί τό τρίτο σέ ἕνα ἀρσενικό παιδί ἔξω ἀπό τό σπίτι τοῦ γαμπροῦ.⁵⁹

Όταν πλέον φτάνει η νύφη στο σπίτι του πεθερού, γίνονται πολλές μαγικές πράξεις, που αποβλέπουν στην υγεία, μακροζωία και εύγονία. Όταν μπαίνουν ο γαμπρός και η νύφη, βάζουν και πατάει η νύφη ένα σίδερο, π.χ. τό υνί, η πιάνει την κλειδαριά.⁶⁰ Ρίχνουν λάδι πάλι σταυρωτά, ενώ η πεθερά δίνει στο γαμπρό και στη νύφη μέλι και καρύδια, για να είναι οι σχέσεις όλων "γλυκές" και καλές.⁶¹ Σε μερικά χωριά της Έξω Μάνης, η νύφη μπαίνοντας, έριχνε και έσπαγε ένα ρόδι που είχαν στερεώσει πάνω του νομίσματα, κέρματα.⁶² Σε μερικά πάλι χωριά της Έξω Μάνης, αυτοί, μπαίνοντας κάνουν ένα σταυρό στις παραστάδες της πόρτας και ρίχνουν με τρόπο ένα στερεωμένο κεραμιδάκι. Προσέχουν όμως μήν τους χτυπήσει αυτό, πέφτοντας.⁶³ Στην Έξω και Βόρεια Προσηλιακή Μάνη (περιοχές Λεύκτρου και Κότρωνα) η νύφη μπαίνοντας έριχνε δεξιά άριστερά κομμάτια από κουλούρα, ψωμί που είχαν φτιάξει οι συγγενείς του γαμπρού. Την κουλούρα την έκοβε η νύφη σε τέσσερα κομμάτια πάνω στο κεφάλι της.⁶⁴ Σε όρισμένα χωριά πάλι η πεθερά τραβάει το γαμπρό και τη νύφη μέσα με ένα μαντήλι ή με ένα ύφασμα. Η πεθερά εξάλλου τη στιγμή αυτή, αν φοράει μαύρο μαντήλι λόγω πένθους, πρέπει να το βγάλει και να βάλει χαρούμενο χρώμα, άσπρο ή κόκκινο. Μόλις μπει η νύφη, της δίνουν ένα άγορι καλορίζικο στην άγκαλιά, για να κάνει αγόρια.⁶⁵ Κατόπιν την παίρνουν και την καθίζουν σε ένα σακί με στάρι, για να κάνει πολλούς απογόνους και λένε :

"όσα σπειριά έχει τό σακί,
τόσα παιδιά κι αγόνια".⁶⁶

Σε μερικά χωριά την καθίζουν σε σακί με αλεύρι, "για να άσπρίσει", να γεράσει δηλ. Όταν αποσύρονται οι νιόπαντροι, σε μερικά χωριά της περιοχής του τέως δήμου Καρδαμύλης, η πεθερά πηγαίνει και βάζει πάνω στο κρεβάτι τό "μοδαΐο", μιάν άράχνη, που γεννάει πολλά μικρά (άβγά), για να κάνουν και οι νιόπαντροι πολλά παιδιά.⁶⁷

Προφυλάξεις παίρνονται, όταν η νύφη έρχεται στο σπίτι του γαμπρού να μην συναντήσει άλλη νύφη ή λεχώνα, γιατί θεωρείται κακό. Πιστεύουν ότι, αν συναντηθούν δύο νύφες, θα δυστυχήσει η μιá από τις δύο. Για να τό αποφύγουν αυτό, τις βάζουν πίσω από ένα σεντόνι και φιλιούνται.⁶⁸ Τό ίδιο γίνεται και με τη λεχώνα. Σε μερικά χωριά η μιá νύφη λέει στην άλλη :

"καλορίζικη έσύ, καλορίζικη κι έγώ,
παιδά έσύ, παιδά κι έγώ".⁶⁹

Ἐπιπέφυγον ἑξάλλου νά περάσουν κοντά ἀπό νεκροταφεῖο.⁷⁰ Ἡ νύφη ἐπίσης ἀπαγορεύεται κατά τό γάμο νά φάει κρέας, γιά νά μή "φάει τήν πεθερά της."⁷¹ Ἐάν ἡ νύφη παντρευόταν χῆρο ἢ εἶχε πεθάνει ἄνθρωπος στό σπίτι τοῦ γαμπροῦ πρόσφατα, δέν ἔμπαινε ἀπό τήν πόρτα κανονικά, ἀλλά ἀπό τό παράθυρο ἢ τόν καταρράκτη.⁷²

Τήν Τρίτη ἢ τήν Τετάρτη, ὅπως εἶπαμε, ἡ νύφη πηγαίνει στή βρύση νά φέρει νερό. Πρίν πάρει, ρίχνει μέσα ρύζι, στάρι καί χρήματα. Σέ μερικά χωριά τῆς Ἐξω Μάνης ἡ νύφη παίρνει μαζί της λίγο μπαμπάκι, ψωμί καί χρήματα (κέσματα). Τά χρήματα τά ρίχνει στό νερό καί τό μπαμπάκι, πού σημαίνει μακροζωία, τό ἀφήνει στίς γωνιές τῆς βρύσης. Τό ψωμί τό κόβει κομμάτια καί τό μοιράζει στόν κόσμο.⁷³ Ἡ νύφη καί ὁ γαμπρός δέν ἐπιτρέπεται νά βγοῦν γιά ὀκτώ ἡμέρες ἔξω. Ἄλλες ἀπαγορεύσεις κατά τή διάρκεια τῶν σαράντα ἡμερῶν, ἢ ὁλόκληρου τοῦ χρόνου εἶναι : ἡ νύφη καί ὁ γαμπρός δέν πρέπει νά πᾶνε σέ κηδεῖα, σέ ἄλλο γάμο ἢ σέ λεχώνα.⁷⁴ Δέν πρέπει ἑξάλλου νά βάλουν κλώσσα καί νά φυτέψουν δέντρο.⁷⁵

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι ΣΟ ΓΑΜΟΣ ΩΣ ΔΙΑΒΑΤΗΡΙΑ ΤΕΛΕΤΗ

1. Καί τά τρία αὐτά στάδια εἶναι πλουσιότατα σέ συμβολικές καί μαγικές πράξεις, πού δείχνουν ὅτι ὁ γάμος εἶναι μιά ἀπ' τίς κατ' ἐξοχή διαβατήριες τελετές. Βλ. Arnold van Gennep, *The Rites of Passage*, The University of Chicago Press, 1960, σ. 116 κέ.
2. Βλ. λεπτομέρειες γιά τή σύναψη τοῦ συνοικεσίου Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 86 116, 253, καί 321 Χφ 4091, ὀ.π., σ. 152, 301, 444 καί 478. Χφ 4095, ὀ.π., σ. 57. Χφ 2362, ὀ.π., σ. 105. Ἀναργ. Γ. Κουτσιλιέρη, *Γαμήλια ἔθιμα τῆς Μάνης*, ὀ.π., σ. 163. Ἐπίσης γενικότερα γιά ὅλη τή διαδικασία τῆς συνάψεως καί τελέσεως τοῦ γάμου στήν Ἑλλάδα. Γεωργ. Ἀ. Μέγα, *Ζητήματα σχετικά μέ τόν γάμον*. Ε. Λ. Α. 2(1940)118 κέ. Πρέπει νά τονιστεῖ ὅτι πολλά ἀπό τά γαμήλια ἔθιμα δέν διατηροῦνται πιά στή Μάνη. Σέ πολλά χωριά ἐξάλλου τῆς Νότιας Μάνης ἔχει νά γίνει γάμος ἐδῶ καί δεκαπέντε ἤ εἴκοσι χρόνια. Στήν Ἐξω καί Βόρεια Προσηλιακή Μάνη ὁμως γάμοι γίνονται μέχρι τελευταῖα.
3. Κ. Λ. χφ 334, ὀ.π., σ. 2-3. Χφ 853, ὀ.π., σ. 1.
4. Κ. Λ. χφ 1580, ὀ.π., σ. 2. Χφ 1485, ὀ.π., σ. 31-32. Ἄν τό σπίτι βρισκόταν πιά κοντά στό σπίτι τοῦ ἑνός, τό θεωροῦσαν ὑποτιμητικό καί προσβλητικό γιά τόν ἄλλο.
5. Βλ. Κ. Λ. χφ 334, ὀ.π., σ. 4. Χφ 853, ὀ.π., σ. 1. Χφ 1580, ὀ.π., σ. 2. Ἀναργ. Γ. Κουτσιλιέρη, *Γαμήλια ἔθιμα τῆς Μάνης*, ὀ.π., σ. 164.
6. Σ. Λ. χφ 204, ὀ.π., σ. 6. Κ. Λ. χφ 853, ὀ.π., σ. 2. Τότε σκέπαζε ἡ πεθερά τή νύφη μέ τή "μισίνα" (μαντήλι) καί "τήν καπάρωνε".
7. Κ. Λ. χφ 4095, ὀ.π., σ. 231. Χφ 4094, ὀ.π., σ. 254. Χφ 1580, ὀ.π., σ. 3.
8. Σ. Λ. χφ 983, ὀ.π., σ. 30. Χφ 1793, ὀ.π., σ. 89-90. Κ. Λ. χφ 334, ὀ.π., σ. 5. Χφ 1580, ὀ.π., σ. 3-4. Ἀναργ. Γ. Κουτσιλιέρη, *Γαμήλια ἔθιμα τῆς Μάνης*, ὀ.π., σ. 164. Σημασία τά δῶρα αὐτά ἔχουν τή συμβολική ἀποδοχή τοῦ δεσμοῦ καί τῆς φιλίας, πού στό ἐξῆς θά ἐνώνουν τίς δυό οἰκογένειες, σύμφωνα μέ τή ἀρχή "οἱ φίλοι κάνουν δῶρα καί τά δῶρα κάνουν φίλους". Πρόκειται δηλ. γιά μιά τελετουργική ἀνταλλαγή βλ. Marcel Mauss, *The Gift*, Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο 1970, *passim*.
9. Κ. Λ. χφ 334, ὀ.π., σ. 7.

0. Κ. Λ. χφ 1580, ὀ.π., σ. 4. Χφ 72, ὀ.π., σ. 2. Χφ 4095, ὀ.π., σ. 97 καί 230.
1. Σ.Λ. Χφ 2363, ὀ.π., σ. 31-33. Χφ 1306, ὀ.π., σ. 11-12. Χφ 2353, ὀ.π., σ. 57. Κ. Λ. Χφ 4094, ὀ.π., σ. 37.
2. Λένε· :
- "Ποιός εἶδε ἥλιο ἀποβραδὶς
κι ἄστρι τό μεσημέρι,
ποιός εἶδε νύφη αὐλόγητη
μέσ'στό πεθερικό της".
- Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 255.
3. Βλ. γιά τά δῶρα τοῦ γαμπροῦ πρός τή νύφη στίς γιορτές. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 38, 88, καί 117. Χφ 1580, ὀ.π., σ. 4 καί 5. Χφ 3892, ὀ.π., σ. 220. Σ. Λ. Χφ 2363, ὀ.π., σ. 33.
4. Κ. Λ. χφ 1485, ὀ.π., σ. 32.
5. Σ.Λ.Χφ 601, ὀ.π., σ. 66.
6. Κ. Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 126.
7. Σ. Λ. Χφ 983, ὀ.π., σ. 29.
8. Ὁ Καψάλης μᾶς λέει ὅτι ἓνα συνοικέσιο ἦταν δυνατό νά καθυστερήσει προκειμένου νά συγκεντρωθοῦν οἱ ἀπαραίτητες πληροφορίες: "Θυμᾶμαι πῶς ἐβράδυνε πολύ νά πραγματοποιηθεῖ τό συνοικέσιο μιᾶς κόρης μεγάλης οἰκογένειας, γιατί, ἐνῶ κι οἱ δύο ὑποψήφιοι γαμπροί ἦταν καλοί ἐπιστήμονες καί ἄνθρωποι μέ καλή κοινωνική θέση, δέν ἦταν εὐκολο νά ἐξακριβωθεῖ, τίνος οἱ μακαρίτης πάππος ἦταν κοινωνικῶς ἀνώτερος". Γερασ. Καψάλη, Λακωνικές παροιμίες, ὀ.π., σ. 261.
9. Σ. Λ. χφ 2589, ὀ.π., σ. 28. Χφ 4094, ὀ.π., σ. 257.
0. Κ. Λ. χφ 1485, ὀ.π., σ. 33. Σ. Λ. χφ 2087, ὀ.π., σ. 238. Ὑπῆρχε ἔθιμο, φεύγοντας οἱ κανισκοροί νά "κλέβουν" πράγματα ἀπό τό σπίτι τῆς νύφης "γιά ἀστεῖο" ἢ "γιά γούρι" καί νά τά ἐπιστρέφουν, ἀφοῦ τελειώσει ὁ γάμος. Βλ. Κ.Λ. χφ 3892, ὀ.π., σ. 233. Χφ 4094, ὀ.π., σ. 117. Χφ 4095, ὀ.π., σ. 237.
1. Κ.Λ. χφ 4095, ὀ.π., σ. 98. Σ.Λ. χφ 1306, ὀ.π., σ. 12-13. Χφ 983, ὀ.π., σ. 36 καί 38-39. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τέτοια κουλούρια καί ψωμιά φτιάχνουν καί οἱ καλεσμένοι συγγενεῖς.
2. Κ.Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 40-41, 89 καί 117.

23. Κ. Α. χφ 1580, ὄ.π., σ. 13. Σ. Α. χφ 1306, ὄ.π., σ. 23. Χφ 2364, ὄ.π., σ. 26. Πιό πρόσφατα μποροῦν νά παραμείνουν οἱ συμπέθεροι καί νά φᾶνε, ὅταν πηγαίνουν νά πάρουν τήν νύφη. Σ.Α. χφ 601, ὄ.π., σ. 68-69 .
24. Βλ. γιά τά φαγητά τοῦ γάμου. Κ. Α. χφ 1485, ὄ.π., σ. 34-35. Χφ 1580, ὄ.π., σ. 7-9. Σ.Α. χφ 601, ὄ.π., σ. 68. Χφ 1004, ὄ.π., σ. 68. Χφ 1793, ὄ.π., σ. 43 κέ.
25. Κ. Α. χφ 1580, ὄ.π., σ. 14. Σ. Α. χφ 2373, ὄ.π., σ. 98. Χφ 1306, ὄ.π., σ. 23.
26. Βλ. σχετικά Κ. Α. χφ 4094, ὄ.π., σ. 89. Σ. Α. χφ 1647, ὄ.π., σ. 117.
27. Κ. Α. χφ 4095, ὄ.π., σ. 100. Χφ 4094, ὄ.π., σ. 423. Χφ 1485, ὄ.π., σ. 34. Ὁ Τζουμελέας ἀναφέρει ὅτι γενικά στήν Μάνη ἀπέφευγαν νά χρησιμοποιήσουν τήν πίπιζα καί τό νταούλι, γιατί τά θεωροῦσαν "βλάχικα" ὄργανα, πρόστυχα καί ἀκατάλληλα γιά ἀνώτερους ἀνθρώπους.
28. Κ.Α. χφ 3892, ὄ.π., σ. 223.
29. Παράθεση καί ἀνάλυση τῶν πλουσιότατων σέ παροιμιώσεις καί συμβολισμούς τραγουδιῶν τοῦ γάμου δέν εἶναι δυνατή στήν παρούσα ἐργασία καί ξεφεύγει ἀπό τά ὄρια τοῦ θέματος. Γιά περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. Κ. Α. χφ 4094, ὄ.π., σ. 161, 168, 169, 174, 176, 445, 448, 449 καί 454. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 154, 156 καί 449. Χφ 334, ὄ.π., σ. 14. κέ. Χφ 1580, ὄ.π., σ. 11. Σ. Α. χφ 200, ὄ.π., σ. 43. Χφ 204, ὄ.π., σ. 7 καί 9. Χφ 2353 ὄ.π., σ. 61-66. Χφ 601, ὄ.π., σ. 70 καί 73. Χφ 9, ὄ.π., σ. 7 - 8. Χφ 2091, ὄ.π., σ. 25-27. Χφ 1553, ὄ.π., σ. 8, 19-20.
30. Ἐναργ. Γ. Κουτσιλιέρη, Γαμήλια ἔθιμα τῆς Μάνης, ὄ.π., σ. 171. Χφ 1580, ὄ.π., σ. 6. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 98.
31. Κ. Α. χφ 1580, ὄ.π., σ. 6. Σ. Α. χφ 601, ὄ.π., σ. 69. Σ. Α. χφ 2368, ὄ.π., σ. 73-74.
32. Κ. Α. χφ 849, ὄ.π., σ. 16 καί 17 (Δημ. Χρυσοσπάθης, Ἐθία Μεσσηνίας (1860)). Ἡ σημαία τοῦ γάμου ἤδη τό 1860 πού ἔγραψε ὁ συλλογέας ἦταν μόνο μιά ἀνάμνηση. Τό ἔθιμο αὐτό εἶναι διαδεδομένο σχεδόν σέ ὅλον τόν ἑλληνικό ἠπειρωτικό καί νησιωτικό χῶρο. Βλ. Γεωργ. Α. Μέγα, Ζητήματα σχετικά μέ τό γάμον, ὄ.π., σ. 128. Βλ. ἐπίσης γιά τήν ὄργάνωση τῆς πομπῆς Σ. Α. χφ 2366, ὄ.π., σ. 91. Κ. Α. Χφ 1580, ὄ.π., σ. 11.

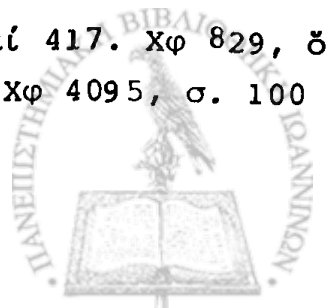

33. Τό ίδιο ακριβῶς συμβαίνει καί στόν άρραβώνα. Κ. Α. χφ 72, ὀ.π., σ. 1-2. Δ. Καλαματιανοῦ, Μανιάτικος γάμος. Νέον Πνεῦμα, περ. Βίετος Β, σ. 6-7.
34. Κ.Α. χφ 3892, ὀ.π., σ. 222-23.
35. Βλ. καί γενικότερα Νικ. Γ. Πολίτη, Γαμήλια σύμβολα. Λαογραφικά σύμμεικτα τομ. 2ος, ὀ.π., σ. 307-312.
36. Κ.Α. χφ 4095, ὀ.π., σ. 235.
37. Βλ. γιά τόν έλεγχο τῆς άγνείας Κ.Α. χφ 1580, ὀ.π., σ. 15-16. Σ. Α. χφ 2087, ὀ.π., σ. 243-244. Χφ 2366, ὀ.π., σ. 96. Χφ 2363, ὀ.π., σ. 34. Χφ 2369, ὀ.π., σ. 48. Τό έθιμο συναντᾶται σχεδόν σ' ὀλη τήν Έλλάδα, βλ. Γεωργ. Α. Μέγα, Ζητήματα σχετικά μέ τόν γάμον, ὀ.π., σ. 162. Στό χωριό Σωτηριάνικα τῆς Έξω Μάνης οἱ γυναῖκες φυλᾶνε τό έσώρουχο τοῦ γάμου στήν κασέλα ὡς κειμήλιο καί ὀταν πεθάνουν, τούς τό βάνουν μαζί μέ τίς βέρες στόν τάφο. Βλ. Κ. Α. χφ 4094, ὀ.π., σ. 156.
38. Κ. Α. χφ 4094, ὀ.π., σ. 156, 261, 330 καί 417. Σ. Α. χφ 1641, ὀ.π., σ. 42. Χφ 2352, ὀ.π., σ. 19.
39. Κ. Α. χφ 1580, ὀ.π., σ. 15. Χφ 4094, ὀ.π., σ. 92.
40. Κ. Α. χφ 334, ὀ.π., σ. 52. Σ. Α. χφ 2087, ὀ.π., σ. 244. Χφ 4095, ὀ.π., σ. 236. Χφ 4094, ὀ.π., σ. 92-93.
41. Βλ. γενικότερα γι' αὔτές τίς άντιλήψεις στό βαλκανικό χῶρο. Mirko R. Barjaktarović, On One Manifestation of Clan Mentality in Some Balkan Peoples, *Etnologia Slavica* 8-9 (1976-77) 249 κέ.
42. Γιά προφυλακτικά καί ὀλλα μαγικά έθιμα ὡστε νά πετύχει τό συνοικέσιο, βλ. Κ. Α. χφ 4094, ὀ.π., σ. 37 καί 321. Χφ 1580, ὀ.π., σ. 1. Σ. Α. χφ 143, σ. 90-91. Έπίσης γενικότερα Γεωργ. Α. Μέγα, Ζητήματα, ὀ.π., σ. 118-119.
43. Κ.Α. χφ 3892, ὀ.π., σ. 220. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 301.
44. Βλ. Σ. Α. χφ 2353, ὀ.π., σ. 58. Κ.Α. χφ 4094, ὀ.π., σ. 551.
45. Βλ. γιά τό καλορίζικο παιδί στά φανερώματα καί τούς άρραβῶνες Κ.Α. χφ 4094, ὀ.π., σ. 116 καί 322. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 301. Γενικότερα γιά τούς καλορίζικους βλ. Γεωργ. Κ. Σπυριδάκη, Οἱ άμφιθαλεῖς είς τόν βίον τοῦ λαοῦ. Α. Θ.Θ. 13(1946-47)193.
46. Γιά τίς διάφορες προλήψεις ὡς πρός τό χρόνο τελέσεως τῶν γάμων βλ. Κ.Α. χφ 4094, ὀ.π., σ. 255, 256 καί 324.
47. Κ.Α. χφ 1580, ὀ.π., σ. 7. Σ. Α. χφ 607, ὀ.π., σ. 128.

48. Κ.Λ. χφ 4091, ὀ.π., σ. 481. Κ.Λ. χφ 1580, ὀ.π., σ. 8.
49. Κ.Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 47.
50. Κ.Λ. χφ 1580, ὀ.π., σ. 7. Χφ 3892, ὀ.π., σ. 223.
51. Κ.Λ. χφ 1580, ὀ.π., σ. 8. Χφ 4094, ὀ.π., σ. 154. Χφ 4095, ὀ.π., σ. 234.
52. Κάτι παρόμοιο συνέβαινε, ὅταν γίνονταν "τά κεράσματα" τοῦ γαμπροῦ καί τῆς νύφης. Βλ. γενικά. Κ.Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 41 καί 258. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 447. Σ.Λ. χφ 1306 ὀ.π., σ. 17. Κ.Λ. 4095, ὀ.π., σ. 232. Χφ 1580, ὀ.π., σ. 10. Σ.Λ. χφ 143, ὀ.π., σ. 87. Χφ 2366, ὀ.π., σ. 93 κέ. Κ.Λ. χφ 334, ὀ.π., σ. 45.
53. Γιά τό ἀμπόδεμα καί τίς σχετικές προφυλάξεις, βλ. Κ.Λ. χφ 3892, ὀ.π., σ. 224. Χφ 4094, ὀ.π., σ. 91, 118, 258 καί 327. Σ. Λ. χφ 2353, ὀ.π., σ. 62-3. Χφ 1008, ὀ.π., σ. 94. Τόσο σημαντικές εἶναι οἱ προφυλάξεις γιά τό ἀμπόδεμα "δεμό", ὅπως λέγεται στή Μάνη, γιά τό γαμπρό καί τή νύφη, ὥστε ὅλοι οἱ πληροφορητές μου φαίνονταν ὅτι πίστευαν στή μαγεία αὐτοῦ τοῦ εἶδους καί μοῦ ἀνέφεραν σχετικά παραδείγματα. Κ.Λ. χφ 4091, ὀ.π., σ. 304. Μαγεία γίνεται καί γιά νά λυθοῦν τά ἀνδρόγυνα. "Ἄν ἀνδρόγυνο εἶχε δεθεῖ στή Μέσα Μάνη, χρησιμοποιοῦσαν τό σπαθί τοῦ Βουδίγαρη, πού τό ἔβαζαν κάτω ἀπό τό προσκέφαλο. Τό σπαθί αὐτό ἦταν γνωστό μέχρι τή Μεσσηνία. Πολύ γνωστός ἐξάλλου ἦταν καί ἓνας ἱερέας ἀπό κάποιο χωριό τῆς Κυνουρίας, πού πίστευαν ὅτι εἶχε τή δύναμη νά λύνει τοὺς ἀμποδεμένους, βλ. Κ.Λ. χφ 1580, ὀ.π., σ. 10. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 307. Χφ 1485, ὀ.π., σ. 38.
54. Κ.Λ. χφ 3892, ὀ.π., σ. 226. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 155.
55. Κ.Λ. χφ 3892, ὀ.π., σ. 226. Χφ 72, ὀ.π., σ. 2.
56. Σ. Λ. χφ 2087, ὀ.π., σ. 240. Χφ 4094, ὀ.π., σ. 181 καί 183.
57. Ὁ δρόμος ἔπρεπε νά σταυρωθεῖ ὅπωςδήποτε. Ἀκόμα κι ἓνα δέντρο νά ὑπῆρχε, τό διασταύρωναν. "Ἄν δέν ὑπῆρχε οὔτε δέντρο οὔτε τίποτα ἄλλο, ἔβαναν ἓνα τραπέζι. Κ.Λ. Χφ 4094, ὀ.π., σ. 42-43, 91, 155, 259, 328. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 155, 305 καί 448. Χφ 4095, ὀ.π., σ. 100. Χφ 334, ὀ.π., σ. 47.
58. Βλ. σχετικά Κ.Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 181 καί 259.
59. Κ.Λ. χφ 853, ὀ.π., σ. 4-5. Ἡ συμβολική καί μαγική σημασία τοῦ ροδιοῦ ἀπό τήν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα γιά τήν εὐγονία καί τόν πλοῦτο εἶναι καταφανής καί ἀπό ἄλλες μαγικές χρήσεις, π.χ. τήν Πρωτοχρονιά, ὅταν γίνεται τό "ποδαρικό", ἐκεῖνος πού μπαίνει σπάει ἓνα ρόδι στό σπίτι. Μέσα στά κόλλυβα ἐπίσης ρίχνουν σπόρους ἀπό ρόδι. Οἱ γεωργοί ἐξάλλου κατά τή σπορά βάζουν μέσα στό στάρι πού σπέρνουν καί σπόρους ροδιοῦ Κ.Λ. χφ

- 2136, ὀ.π., σ. 15. Σχετικό είναι καί τό ἔθιμο τοῦ Σταυροῦ (14 Σεπτ.), βλ. Κ.Λ. χφ 788, σ. 16-17 (Χρ. Β. Φραγκούλης, Ἄβία(1927)).
60. Αὐτό γίνεται γιά νά εἶναι ἡ νύφη σιδερένια. Σ. Λ. χφ 2090, ὀ.π., σ. 121. Κ.Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 91-92, 118, 155, 259, 328 καί 417. Χφ 4095, ὀ.π., σ. 99 καί 118. Χφ 1485, ὀ.π., σ. 39. Χφ 334, ὀ.π., σ. 34. Σ. Λ. χφ 143, ὀ.π., σ. 86-87. Χφ 3892, ὀ.π., σ. 226.
61. Βλ. Κ.Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 156 καί 417. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 306. Χφ 4095, ὀ.π., σ. 100. Χφ 1485, ὀ.π., σ. 39. Χφ 334, ὀ.π., σ. 31. Χφ 2353, ὀ.π., σ. 65.
62. Κ.Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 417, Χφ 1485, ὀ.π., σ. 39. Σ. Λ. χφ 209, ὀ.π., σ. 29.
63. Κ.Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 155 καί 417.
64. Σ.Λ. χφ 2589, ὀ.π., σ. 32. Νικ. Γ. Πολίτη, Γαμήλια σύμβολα, Λαογραφικά σύμμεικτα, τόμ. 2ος , Ἐν Ἀθήναις, σ. 318.
65. Κ.Λ. χφ 3892, ὀ.π., σ. 225. Χφ 4094, ὀ.π., σ. 43, 92, 118-119. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 307.
66. Κ.Λ. χφ 3892, ὀ.π., σ. 226. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 307.
67. Βλ. Σ. Λ. χφ 2353, ὀ.π., σ. 66. Ἡ συμβολική σημασία τοῦ ἔντομου αὐτοῦ γιά τήν γονιμότητα καί τόν πλοῦτο φαίνεται καί ἀπό ἄλλες σχετικές ἀντιλήψεις, π.χ. στό χωριό Κάτω Καρέα, ὅταν σπέρνουν καί δοῦν κάτω μιά τέτοια ἀράχνη μέ τά μικρά της στήν πλάτη, πιστεύουν ὅτι ἡ παραγωγή θά πάει πολύ καλά. Τήν ἀράχνη αὐτή ἐδῶ τή λένε "χιλιομοδοῦσα". Φαίνεται ὅτι κάποια σχέση ὑπάρχει τοῦ ὀνόματος μέ τό μόδι, μέτρο χωρητικότητας σιτηρῶν. πρβ. καί τήν εὐχή "χίλια μόδια κι ἔξω ὁ σπόρος", βλ. Κ.Λ. χφ 4091, ὀ.π., σ. 500, Σ. Λ. χφ 200, ὀ.π., σ. 11.
68. Κ.Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 155. Χφ 853, ὀ.π., σ. 6 κέ. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 308.
69. Κ.Λ. χφ 334, ὀ.π., σ. 45.
70. Κ.Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 155.
71. Κ.Λ. χφ 4094, ὀ.π., σ. 410-11.
72. Κ.Λ. χφ 1580, ὀ.π., σ. 15. Χφ 4091, ὀ.π., σ. 308. Χφ 4095, ὀ.π., σ. 99.
73. Βλ. γιά τά ἔθιμα αὐτά Κ.Λ. χφ 4094, σ. 119, 156, 260 καί 417. Χφ 829, ὀ.π., σ. 1-2. Χφ 334, ὀ.π., σ. 41. Χφ 1485, ὀ.π., σ. 40 Χφ 4095, σ. 100 καί 236.
74. Κ.Λ. χφ 4091, ὀ.π., σ. 308. Χφ 4094, ὀ.π., σ. 119.
75. Κ.Λ. χφ 1580, ὀ.π., σ. 16. Χφ 853, ὀ.π., σ. 6.

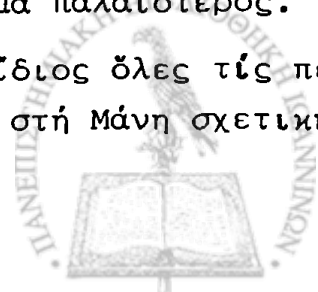
VI

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΙΑΣ ΚΑΙ Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ

Ἔθιμο, πού θεωρεῖται ἀναγκαῖο νά ἐξεταστεῖ, γιά νά κατανοήσουμε καλύτερα τή συγγενειακή ὀργάνωση στή Μάνη, εἶναι ἡ διγαμία ἢ δευτερογαμία. Πρόκειται γιά τό δικαίωμα πού εἶχε ὁ ἄντρας νά πάρει δεύτερη σύζυγο, τή "σύγκρια", σέ περίπτωση πού δέν θά εἶχε ἀποκτήσει μέ τήν πρώτη γυναῖκα του παιδιά, ἢ ἀπέκτησε, ἀλλά μόνο θηλυκά. Ὁ ὅρος σύγκρια παρουσιάζει προβλήματα ἑτυμολογικά· διάφορες ἑτυμολογίες ἔχουν προταθεῖ ἀπό τίς ὁποῖες μερικές πλησιάζουν τά ὅρια τοῦ ἀπίθανου. Πιθανότερη μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἡ ἑτυμολογία ὅτι ὁ ὅρος προέρχεται ἀπό τή λέξη συγκυρία ἢ συγκυρά (συν-κυρία), δηλ. δηλώνει τίς γυναῖκες πού ὡς σύζυγοι ἔχουν ἀπό κοινοῦ δικαιώματα στό σπίτι καί στό νοικοκυριό.¹ Πρέπει νά ἀναφερθεῖ ὅμως ὅτι ἡ λέξη σάν ὅρος συναντᾶται καί στήν ὑπόλοιπη Πελοπόννησο καί στήν Ἡπειρο μέ συναφή σημασία.² Ἀντίθετα σέ ἄλλες περιοχές σημαίνει τήν ἐρωμένη ("ἀγαπητική" ἢ "μορόζα").³ Σέ μερικές περιοχές τῆς Ἑλλάδας ἐξάλλου γιά τή δεύτερη γυναῖκα χρησιμοποιοῦνται καί ἄλλες λέξεις, ὅπως "συγκόρμισσα", "συμμέρισα" κ.ἄ.⁴ Στή Μάνη καί στήν Ἡπειρο ἡ σημασία τῆς λέξεως εἶναι πλατύτερη καί ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται, ὄχι μόνο γιά τή δεύτερη σύζυγο, πού παίρνει ὁ ἄντρας, ἐνῶ ἀκόμα ζεῖ ἡ πρώτη, ἀλλά καί γιά τήν πεθαμένη, ἀπό τή δεύτερη γυναῖκα.⁵

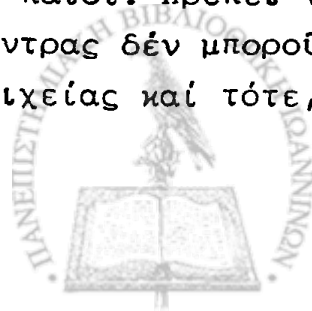
Ὁ θεσμός τῆς σύγκριας βρίσκεται σέ ἀπόλυτη συνάφεια μέ τήν οἰκογενειακή καί κοινωνική ὀργάνωση τῆς Μάνης. Σύμφωνα δηλ. μέ τό ἐθιμικό κληρονομικό δίκαιο, πού ἐξετάσαμε σέ ἄλλο κεφάλαιο, ἡ περιουσία ἑνός ἀκληροκληρονομεῖται ἀπό τούς ἀδελφούς του, ἐνῶ ἐκείνου πού ἔχει ἀποκτήσει μόνο κορίτσια ἀπό τούς γαμπρούς του. Πέρα ἀπ' αὐτό ὁ ἀριθμός τῶν ἀρσενικῶν μελῶν τοῦ γένους δέν ἀύξανόταν, ἐνῶ παράλληλα δημιουργεῖτο κίνδυνος νά σβῆσει τό ὄνομα τῆς οἰκογένειας καί εἰδικότερα τοῦ κλάδου. Τό πρόβλημα αὐτό ἦταν σοβαρότερο γιά γένη καί οἰκογένειες πού εἶχαν κάποια δύναμη καί ἱστορία, οἰκογένειες δηλ. καπετάνιων ἢ Νικλιάνων, γι' αὐτό καί ἡ πρόσληψη σύγκριας παρατηρεῖται συνήθως στούς σοῦληδες καί μεγαλογενητες καί ὄχι στούς ἀχαμόμερους ἢ φαμέγιους. Ἄν κάτι τέτοιο συνέβαινε στούς τελευταίους, ἀποτελοῦσε μᾶλλον πρόσχημα γιά μοιχεία.⁶ Στοιχεῖα πού διαθέτουμε ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ θεσμός ὑπῆρχε στή Μάνη τουλάχιστον ἀπό τά μέσα τοῦ 17ου αἰώνα.⁷ Πρέπει ὅμως αὐτός νά ἦταν ἀκόμα παλαιότερος.

Ὁ τρόπος πού γινόταν αὐτή ἡ δευτερογαμία δέν ἦταν ἴδιος ὅλες τίς περιόδους. Κατά τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας πού ὑπῆρχε στή Μάνη σχετική

θηροσκευτική ανεξαρτησία, λόγω του τοπικού κατώτερου και ανώτερου ιερατείου, σε περίπτωση όπου ο άντρας ήταν "άκληρος", δεν είχε δηλ. άρσενικά παιδιά, ή είχε μόνο κορίτσια, γιατί και οι τελευταίοι λέγονταν άκληροι, έπαιρνε δεύτερη γυναίκα, συνήθως από κατώτερη οίκογένεια φάμεγιων, χωρίς στεφάνι. Η γυναίκα αυτή συζούσε με τήν πρώτη του γυναίκα.* Επίδίωκε να είναι όμορφη ή κοπέλα, για να κάνει όμορφα παιδιά, και στην οίκογένειά της, οι άδελφοί της και οι συγγενείς της, να έχουν αποκτήσει άρσενικά παιδιά, γιατί οι Μανιάτες πιστεύουν στην κληρονομικότητα. Διάλεγαν συνήθως κοπέλα από ύποτακτικούς ή σέμπρους, πού είχαν στη δούλεψή τους, και ή συμφωνία γινόταν με κάποιο άντάλλαγμα από μέρους τους προς τήν κοπέλα ή τούς γονείς της, π.χ. να της γράψουν ένα κτήμα ή να παντρέψουν κάποιαν άδελφή της. Έστελναν τή νέα στό σπίτι του άντρα νύχτα και μυστικά, για να μή δοθεῖ άφορμή για σχόλια και κουτσομπολιά.⁸ Κατά τήν Τουρκοκρατία ήταν δυνατό να γίνει και δεύτερη στέψη είτε πληρώνοντας τόν ιερέα είτε ύστερα από πίεση, παρόλο πού αυτό μπορούσε να είχε αποτέλεσμα τήν καθαίρεσή του. Κανονικός δεύτερος γάμος γινόταν ως επί τό πλεῖστον, αν ο άντρας είχε αποκτήσει με τή γυναίκα πολλά άρσενικά παιδιά. Τά παιδιά πού αποκτούσε ο άντρας από τή δεύτερη γυναίκα, τά αναγνώριζε ως νόμιμα, άσχετα αν είχε γίνει στέψη ή όχι. Μερικές φορές όμως οι άλλοι τά φώναζαν "μούλους".⁹ Οι άντρες εκείνοι πού τύχαινε να έχουν κάνει τέτοιος διπλούς γάμους, λέγονταν "άνομίτες" ή "διγαμίτες" και οι υπόλοιποι Μανιάτες τούς έβλεπαν μάλλον επικριτικά.¹⁰ Ο έπίσκοπος μάλιστα του Γυθείου Ίωσήφ σε μιάν αναφορά του τό 1864 προς τήν ιερή σύνοδο, έκθέτει έπακριβώς τό πρόβλημα και παραδίνει μιάν κατάσταση τριάντα παράνομων ζευγαριών τής έπαρχίας Γυθείου. Άρκετές φορές μάλιστα μετά τήν έπελευθέρωση έπίσκοποι άπειλοῦσαν με καθαίρεση ιερείς πού έκαναν ιερολογία δεύτερου γάμου και σε άφορισμό τέτοια παράνομα ζευγάρια και τούς παρανύμφους τους.¹¹

Άργότερα μετά τήν έπελευθέρωση, ο άντρας πού ήθελε να αποκτήσει άρσενικά παιδιά, χώριζε τήν πρώτη του γυναίκα ύστερα από συμφωνία με τήν ίδια και τούς γονείς της και παντρευόταν δεύτερη γυναίκα.¹² Πολλές φορές ο γάμος αυτός γινόταν, άφοῦ ή δεύτερη γυναίκα είχε έγκατασταθεῖ ήδη στό σπίτι και είχε έν τῶ μεταξύ αποκτήσει άρσενικό παιδί. Πρέπει να άναφερθεῖ ότι τό διαζύγιο στη Μάνη ήταν άγνωστο. Ο άντρας δεν μπορούσε να διώξει τή γυναίκα του παρά μόνο σε περίπτωση μοιχείας και τότε,

ἂν δέν τή σκότῳνε ὁ ἴδιος ἢ τ' ἀδέλφια τῆς. Ἐν λοιπόν χῳρίζε τήν πρῳ-
 τη του γυναίκα, γιά νά πάρει σύγκρια, τῆς ἔγραφε γιά ἀποζημίῳση καί ἔξα-
 σφάλιση ἕνα κτῆμα, ἢ τῆς ἔδινε ἕνα χρηματικό ποσό.¹³ Μποροῦσε ἔξάλλου,
 ἂν ἤθελε αὐτή νά παραμείνει στό σπίτι τοῦ ἄντρα τῆς. Μοῦ ἀναφέρθηκε πε-
 ρίπτωση στή Μέσα Μάνη, ὅπου ὁ ἄντρας εἶχε ἀποκτήσει μόνο κορίτσια καί
 ὅταν τὰ πάντρεψε, οἱ γαμπροί του ἔλεγαν "τί νά δουλέψουμε ἔχει ὁ πεθερός
 μας". Τότε ἡ γυναίκα του τόν πῆρε καί πῆγε στούς γονεῖς καί στά ἀδέλφια
 τῆς καί τούς δήλωσε : "ἔγῳ θά τόν παντρέψω τόν ἄνδρα μου". Ἐφοῦ συμφῳ-
 νησαν αὐτοί, πῆρε τόν ἄντρα τῆς καί τόν ἔφερε στό Γύθειο. Τοῦ ἔδωσε δια-
 ζῳγιο γιά νά ξαναπαντρευτεῖ, ὅπως καί ἔγινε. Ἐ πρώτη γυναίκα, κατὰ τήν
 πληροφορία, ἔμεινε ἔπίσης στό σπίτι καί παρόλο πού ἡ δεῳτερη ἦταν κά-
 πως σκληρή, πέρασαν καί οἱ δυό καλά.¹⁴ Περίπτωση ἔξάλλου ἀναφέρεται, ὅ-
 που ἡ γυναίκα διάλεξε γιά σύγκριά τῆς μιάν ἀπό τίς καλύτερες φίλες τῆς.¹⁵
 Περιπτώσεις πάντως σάν τίς παραπάνῳ πρέπει νά θεωροῦνται σπάνιες. Σέ
 μιάν ἄλλη περίπτωση ἀπό τήν περιοχή τοῦ τέως δήμου Λεύκτρου μοῦ ἀναφέρ-
 θηκε ὅτι ὁ ἄντρας ἤθελε νά πάρει δεῳτερη γυναίκα καί ἔταξε στήν πρώτη
 ἕνα χωράφι. Δέν τῆς ἔδωσε ὅμως τό χωράφι καί ἐκεῖνη ἀρνήθηκε νά τοῦ δῳ-
 σει διαζῳγιο, γιά νά γίνει ὁ γάμος, μέ ἀποτέλεσμα τὰ ἀδέλφια τῆς δεῳ-
 τερης, πού ἔν τῳ μεταξῳ εἶχε ἐγκατασταθεῖ στό σπίτι, νά τόν πυροβολήσουν
 καί νά τόν τραυματίσουν. Αὐτοῖ πῆγαν στή φυλακή, ἔνῳ ἡ κοπέλα ἐγκαταστά-
 θηκε ἀργότερα στήν Ἐμερική, ὅπου παντρεύτηκε.¹⁶ Ἐν μερικές φορές ἡ πρῳ-
 τη γυναίκα ἀντιδροῦσε καί, ἂν ἀκόμα ἐπενέβαιναν οἱ συγγενεῖς τῆς, ἡ ἔκ-
 ταση τῆς ἀντιδράσεως ἔξαρτιόταν ἀπό τό χαρακτήρα καί τή δυνατότητά τῆς
 νά ἐπιμείνει. Ἐλλά σχεδόν πάντα ἡ πρῳτη σύζυγος εἶτε κάτω ἀπό τήν ἀπει-
 λή βίας εἶτε μέ τήν πειθῳ ἀναγκαζόταν νά ὑποκύψει.¹⁷

Ἐ θέση τῆς δεῳτερης γυναίκα σέ σχέση μέ τῆς πρῳτης ἦταν ὅπως τῆς
 νύφης πρῳς τήν πεθερά. Ἐπανειλημμένα ἀκουσα νά μοῦ ἀναφέρεται ὅτι αὐ-
 τές ἦταν σάν "ἕυφοπεθεράδες".¹⁸ Ἐξιο παρατηρήσεως εἶναι ὅτι οἱ περισ-
 σότεροι πληροφορητές μου συμφωνοῦσαν πῳς γιά τίς περιπτώσεις πού γνώρι-
 ζαν οἱ σχέσεις τῳν δυό γυναικῳν ἦταν καλές εἶτε αὐτές ἔμεναν μαζί εἶτε
 ὄχι.¹⁹ Γιατί μποροῦσε νά συμβεῖ νά φύγει, ἂν ἤθελε ἡ πρῳτη γυναίκα ἀπό
 τό σπίτι, ἰδιαίτερα ἂν δέν εἶχε καθόλου παιδιά, οὔτε θηλυκά. Οἱ σχέσεις
 τῳν γυναικῳν ὅμως ἔξαρτιόνταν κατὰ κάποιο τρόπο καί ἀπό τήν ἰδιοσυγκρα-
 σία τους καί τίς οἰκογένειές τους.²⁰ Για νά ἀναφέρουμε ἕνα χαρακτηριστικό
 παράδειγμα σέ μιάν περίπτωση, ὅπου ὁ ἄντρας ἔλειπε στήν Κρήτη καί εἶχε

στείλει στή δεύτερη γράμμα, λέγεται ότι όταν ή πρώτη είδε τό γράμμα, έφώναζε στή δεύτερη, λέγοντας "έλα ήρθε γράμμα από τό χριστο μας".²¹ Παρόλο πού συγκρούσεις μεταξύ τους δέν μπορούσαν νά αποκλειστούν ολότελα, φαίνεται ότι ή θέση τής καθεμιās ήταν μέσα στήν οίκογένεια καθορισμένη και κάθε γυναίκα είχε τά δικαιώματά της και τίς υποχρεώσεις της.

Μέχρι νά αποκτήσει ή δεύτερη γυναίκα άρσενικό παιδί, ή θέση της ήταν έκκρεμής και έμοιαζε μέ θέση ψυχοθυγατέρας ή υπηρέτριας. Δέν ντυνόταν όμως, όπως οι υπηρέτριες. Η δεύτερη γυναίκα ποτέ δέν παρουσιαζόταν δημόσια μαζί μέ τήν πρώτη και στίς γιορτές εκείνη πού δεχόταν στό σπίτι ήταν ή νόμιμη σύζυγος. Η δεύτερη σπάνια μπορούσε νά καθήσει μέ τήν πρώτη γυναίκα στό τραπέζι για φαγητό. Συνήθως όμως σέρβιρε τήν πρώτη και τήν έξυπηρετούσε. Είχε ξεχωριστό δωμάτιο όπου δεχόταν τούς γνωστούς και τούς συγγενείς της, ή ακόμα κλεινόταν στόν πύργο, αν υπήρχε.²² Απ' τή στιγμή όμως πού αυτή θά αποκτούσε άγόρι, τότε όλα άλλαζαν. Η θέση της γινόταν πολύ καλύτερη. Σε πολλές περιπτώσεις, ή πρώτη γυναίκα υιοθετούσε τό παιδί τής δεύτερης, τό βάφτιζε ή παραστεκόταν στό νονό πού διάλεγαν, ώστε νά δημιουργηθεί ένας νέος δεσμός πού επέβλεπε στό νά διατηρηθούν οι συναισθηματικές σχέσεις ανάμεσα στίς δυό γυναίκες και νά παραμεριστούν τυχόν ζηλοτυπίες.²³ Τό παιδί έξάλλου τής δεύτερης γυναίκας καλούσε τήν πρώτη γυναίκα του πατέρα του "μητέρα". Μπορούσε μάλιστα τήν κυριακή νά δεϊ κανείς τίς δυό γυναίκες νά πηγαίνουν στήν εκκλησία, κρατώντας και οι δυό τό άγόρι από τό χέρι.²⁴ Τό παιδί αυτό μπορούσε νά κληρονομήσει τήν προίκα τής πρώτης γυναίκας, ενώ σαν έτεροθαλής άδελφός των κοριτσιών τής πρώτης όφειλε νά τά προστατέψει, ακόμα και νά τιμωρήσει τυχόν ήθικές παρεκτροπές τους σύμφωνα μέ τά έθιμα.²⁵ "Αν ή δεύτερη γυναίκα αποκτούσε μόνο κορίτσια, αυτά κληρονομούσαν μόνο από τήν πατρική περιουσία. "Αν όμως ή πρώτη γυναίκα είχε κι εκείνη κορίτσια, τότε τά κορίτσια τής δεύτερης βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση. Γι' αυτό και οι μεγαλογενήτες γενικά απέφευγαν νά παντρευτούν κόρη σύγκριας.²⁶ "Αν δέν έκανε καθόλου παιδιά ή δεύτερη γυναίκα, τότε ή θέση της δέν ήταν καθόλου καλή. Ήταν δυνατό νά τή διώξει ή νόμιμη σύζυγος ιδίως μετά τό θάνατο του άντρα της. Έδώ μπορούν νά έχουν βάση οι παροιμίες "μαλώνουν σαν τίς σύγκριας" ή "τήν βασανίζει σαν τή σύγκριά της" ή "κακή πεθερά στείρας σύγκριας".²⁷ Τρίτη γυναίκα δέν έπαιρνε ο άντρας σ' αυτή τήν πε-

ρίπτωση. "Αν δέν είχαν κάνει καί οί δύο γυναῖκες του παιδιά, ἦταν ἀποδεδειγμένη πιά ἡ στειρότητά του.²⁸ Ὑπῆρχε ἄλλωστε καί πρόβλημα στεγιάσεως, γιατί τά σπίτια ἦταν μικρά. Ἐπιπλέον ἂν ὑπῆρχαν καί ἀπό τή δεύτερη μόνο κορίτσια, ὑπῆρχε ἐλπίδα νά ἀποκτήσει αὐτή ὡς νεώτερη κάποτε καί ἀγόρια.

Λέγεται ὅτι ἡ δεύτερη γυναῖκα εἶχε ἀπέναντι στήν πρώτη ὀρισμένες βασικές ὑποχρεώσεις, ὅπως νά τή σέβεται καί νά τήν ὑπακούει. Ὁ δεσμός τους ὁμως πέρα ἀπό τήν τυπική ὑποχρέωση μποροῦσε νά γίνει ἀκόμα πιά στέννος. Ὑπάρχουν παραδείγματα, ὅπου ἡ δεύτερη γυναῖκα στό θάνατο τῆς πρώτης τήν ἀποκαλοῦσε "ἀδερφή" καί ξερίζωνε τά μαλλιά της, μοιρολογώντας. Μετά μάλιστα ἀπό τήν κηδεία, πήγαινε στόν τάφο της καί ἔκαιγε λιβάνι. Ὑπάρχουν καί πολλά ἄλλα παραδείγματα, ὅπου ἡ γυναῖκα πού ζοῦσε σεβόταν τή μνήμη τῆς σύγκριάς της καί πολλές φορές τῆς ἔκανε μνημόσυνα.²⁹ Οἱ σχέσεις τῶν δύο αὐτῶν γυναικῶν ἦταν πιά καλές, ἂν ζοῦσε ἡ πεθερά τους, γιατί αὐτή ρύθμιζε τίς ὑποχρεώσεις καί τά δικαιώματα τῆς καθεμιᾶς ἀνάλογα. Ὁ ἄντρας πάλι δέν ἔκανε καμιά διάκριση ἀπέναντι σ' αὐτές. Σέ μιά περίπτωση μάλιστα λέγεται ὅτι τήν πρώτη του γυναῖκα, πού δέν ἔμενε μαζί, ζήτησε νά τήν ξαναπαντρευτεῖ μετά τό θάνατο τῆς δεύτερης, ἀλλά αὐτή δέν δέχθηκε.³⁰

Ὁ ρόλος λοιπόν τῆς σύγκριας στή μανιάτικη παραδοσιακή κοινωνία, εἶναι ὀλοφάνερος καί ἐξηγεῖται, ὅπως εἶπαμε, ἀπό τήν ἔλλειψη ἀρσενικῶν παιδιῶν στήν οἰκογένεια. Μέ κανένα τρόπο δέν μποροῦμε νά συσχετίσουμε τό ἔθιμο αὐτό μέ τήν ἀνάγκη γιά ἐργατικά χέρια, ὅπως συμβαίνει σέ ἄλλους ἀπομακρυσμένους λαούς, γιατί στή Μάνη ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς, ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει ἦταν οὐσιαστικά ἐντατική καί ὄχι ἐκτακτική.³¹ Ἐπειτα δέν μπορεῖ αὐτό νά συσχετιστεῖ μέ μιά δῆθεν μεγαλύτερη σεξουαλική ἐλευθερία τῶν ἀντρῶν, γιατί κάτι τέτοιο δέν ὑφίσταται. Ἀπόδειξη εἶναι ἡ δυσφήμιση καί ἡ παρακμή τοῦ θεσμοῦ, ὅταν στό τελευταῖο μισό τοῦ περασμένου αἰῶνα καί τίς ἀρχές τοῦ εἰκοστοῦ μερικοί ἀρχισαν νά παίρνουν σύγκριες, ἐνῶ εἶχαν ἀποκτήσει ἀρσενικά παιδιά, ὅποτε ἡ θέση τῶν δευτέρων γυναικῶν ὑποβιβάστηκε σέ θέση παλλακίδων. Καμιά γυναῖκα δέν δεχόταν πλέον νά πάρει ὁ ἄντρας της δεύτερη γυναῖκα, ἀκόμα κι ἂν δέν εἶχε ἀγόρια, ἐνῶ πολλοί οἰκογενειάρχες λόγω αὐτῆς τῆς δυσφημίσεως τοῦ ἐθίμου, δίσταζαν νά πάρουν σύγκρια, γιά νά ἀποκτήσουν ἀρσενικά παιδιά.³² Ἀπό τά τελευταῖα πενήντα

χρόνια, ὁ θεσμός αὐτός ἔπαψε πλέον νά ὑπάρχει καί σύμφωνα μέ μιάν ἀποψη σ' αὐτό ἴσως ὀφείλεται ἡ παρακμή καί ἡ ἐξαφάνιση πολλῶν σπουδαίων καί ἱστορικῶν οἰκογενειῶν τῆς Μάνης.³³

Συμπερασματικά ὁ θεσμός τῆς σύγκριας ἐπέβλεπε, ὅπως καί ὁ γάμος μέσα στό γένος, στήν ἐξάλειψη τῶν συνεπειῶν τῆς ἀπουσίας ἀρσενικῶν κληρονόμων καί συνέβαλε κατά λιγότερο ὀδυνηρό τρόπο στήν ἐνίσχυση καί τήν διατήρηση τοῦ πατρογραμμικοῦ συστήματος.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΙΑΣ ΚΑΙ Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ

1. Βλ. σχετικά τήν διεξοδική μελέτη τοῦ Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, Ὁ θεσμός τῆς σύγκριας εἰς τήν Μάνη, Πελοπ. 10(1974)80 κέ. Τήν ἐτυμολογία τοῦ Πατσουράκου (ὄ.π., σ. 58) ἀπό τό συγκυρία δέχεται καί αὐτός. Ὁ Δ. Γεωργακάς (Λεξ. Δελ. Ἀκαδ. τόμ. 2ος, σ. 131-32) τό παράγει ἀπό τό συ-γραῖα, ἐνῶ ἡ ἐτυμολογία τοῦ Ἀ. Σκιᾶ (Λαογρ. τόμ. 4ος, σ. 123) ἀπό τό συγκρέας πρέπει νά θεωρεῖται ἡ πιό ἀπίθανη. Βλ. καί γενικότερα γιά τό ἔθιμο. Δημ. Ἀ. Πετροπούλου, Ἡ ἀκλήρεια εἰς τά ἔθιμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ε. Λ.Α. 7(1952)28 κέ.
2. Κ.Λ. χφ 784, ὄ.π., σ. 137. Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, ὁ θεσμός τῆς σύγκριας, ὄ.π., σ. 80. Ἐδῶ σύγκριες λέγονται μερικές φορές καί οἱ συννυφάδες.
3. Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, Ὁ θεσμός τῆς σύγκριας, ὄ.π., αὐτό συμβαίνει κυρίως στά νησιά.
4. Κ.Λ. χφ 1512, ὄ.π., σ. 362. Συμμέρισσες κυρίως στήν Κρήτη λέγονταν μεταξύ τους οἱ γυναῖκες τῶν Τουρκοκρητικῶν. Χφ 721, ὄ.π., σ. 1307, ὁ ὅρος σύγκρια στή Στερεά Ἑλλάδα. Στή Θράκη χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος "συμμοίρισα" γιά τήν πρώτη πεθαμένη σύζυγο τοῦ ἀντρα, π.χ. "ἡ μακαρίτ'σα ἡ συμμοίρ'σα μου". Δημ. Ἀ. Πετροπούλου, Γλωσσάριο Σκοποῦ Ἀνατ. Θράκης. Α. Θ.Θ. 5 (1938-39)257.
5. Κ.Λ. χφ 1432, ὄ.π., σ. 190. (Μ. Λιουδάκη, Λοζέτσι Ἠπείρου 1940). Ἡ σέγκρα μου (δηλ. ἡ σύγκριά μου.) ἔτσι λέγονται οἱ γυναῖκες αὐτές μεταξύ τους. Ἐπίσης Χφ 4091, ὄ.π., σ. 464 καί Χφ 4094, ὄ.π., σ. 410.
6. Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, Ὁ θεσμός τῆς σύγκριας, ὄ.π., σ. 82.
7. Σταύρου Χ. Σκοπετέα, Ἐγγραφα ἰδιωτικά, ὄ.π., σ. 77 καί 107. Ὁ ὅρος συναντᾶται σέ πωλητήριο ἔγγραφο τοῦ 1680.
8. Βλ. σχετικές λεπτομέρειες Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, Ὁ θεσμός τῆς σύγκριας, ὄ.π., σ. 93.
9. Σ. Λ. χφ 2364, ὄ.π., σ. 33. Κ.Λ. χφ 4091, ὄ.π., σ. 266. Χφ 4094, ὄ.π., σ. 382.
10. Κ.Λ. χφ 334, ὄ.π., σ. 43.
11. Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, Ὁ θεσμός τῆς σύγκριας, ὄ.π., σ. 97-98.
12. Κ.Λ. χφ 4094, ὄ.π., σ. 22, 28, 60, 110, 144, 289 καί 410. Χφ 4095, ὄ.π., σ. 160. Χφ 4091, ὄ.π., σ. 266, 414, καί 463. Α. Thumb, Die Maniaten, ὄ.π., σ. 122. Σέ μιᾶ περίπτωση ἀπό τήν Προσηλιακή Μάνη ἡ πρώτη γυναίκα, πού εἶχε ἀποκτήσει κορίτσι, ἔδωσε στόν ἀντρα τή συγκατάθεσή της νά πάρει ἄλλη γυ-

ναίκα μέ τήν υπόσχεση ὅτι θά τοῦ ἔδινε διαζύγιο, ἂν αὐτή γεννοῦσε ἀγόρι.
Ἔτσι κι ἔγινε.

3. Κ.Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 266 καί 463. Χφ 4094, ὁ.π., σ. 109, 144, 210 καί 289.
4. Κ.Λ. χφ 4091, ὁ.π., σ. 85. Ἡ πράξη δείχνει καί τό ἐνδιαφέρον τῆς γυναίκας γιά τήν οἰκογένεια τοῦ ἀντρα. Κάτι τέτοιο συνήθως ἀπό μιάν ἠλικιωμένη γυ- ναίκα μποροῦσε νά γίνει.
5. Ἡ σημασία τῆς χειρονομίας εἶναι φανερή : ἦταν προτιμότερο νά μπεῖ μιá γνωστή γυναίκα στό σπίτι, παρά μιá ξένη.
6. Κ.Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 60-61.
7. Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, Ὁ θεσμός τῆς σύγκριας, ὁ.π., σ. 91.
8. Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, Ὁ θεσμός τῆς σύγκριας, ὁ.π., σ. 99. Ἰωαν. Β. Πα- τσουράκου, ὁ.π., σ. 58. Κ.Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 60. Σέ μιá περίπτωση ἀνα- φέρθηκε ὅτι αὐτές ἦταν σάν μεγάλη καί μικρή ἀδελφή. Σ. Λ. χφ 2091, ὁ.π., σ. 21.
9. Κ.Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 60 καί 109-110. Χφ 4091, ὁ.π., σ. 85. Ἰωαν. Β. Πατσουράκου, ὁ.π., σ. 58.
10. Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, Ὁ θεσμός τῆς σύγκριας, ὁ.π., σ. 94.
1. Κ.Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 109-110. Ἡ περίπτωση αὐτή συνέβη στή Καστάνια τῆς Ἐξω Μάνης.
2. Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, Ὁ θεσμός τῆς σύγκριας, ὁ.π., σ. 94-95.
3. Στό ἴδιο, σ. 96.
4. Στό ἴδιο.
5. Στό ἴδιο.
6. Στό ἴδιο, σ. 98.
7. Στό ἴδιο, σ. 100.
8. Στό ἴδιο, σ. 99, σημ.
9. Στό ἴδιο, σ. 102, σημ.
10. Κ.Λ. χφ 4094, ὁ.π., σ. 144.
1. Γιά τό ρόλο καί τή σημασία τῆς πολυγαμίας σ' αὐτούς τοὺς λαούς, βλ. Jack Goody, Production and Reproduction, Cambridge University Press 1976, σ. 32 - 34.

32. Ἀποστ. Β. Δασκαλάκη, Ὁ θεσμός τῆς σύγκριας, ὅ.π., σ. 111-101.
33. Στό ἴδιο, σ. 102. Φαίνεται ὅμως ὅτι τό ἀντίστροφο πρέπει νά συνέβη. Ἡ φροντίδα γιά τή διατήρηση τοῦ γένους περιορίστηκε μέ ἀποτέλεσμα νά μήν παίρνουν σύγκριες πρὸς ἀρρενογονία. Αὐτό σέ συνδυασμό μέ τόν περιορισμό τοῦ ἀριθμοῦ τῶν τέκνων, πού παρατηρεῖται τή μεταπολεμική περίοδο, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τό "Ἐκκλήρισμα" τῶν ἱστορικῶν οἰκογενειῶν.

Ε Π Ι Λ Ε Γ Ο Μ Ε Ν Α

Στίς προηγούμενες σελίδες έξετάστηκε, όσο τό δυνατό λεπτομερέστερα, τό σύστημα τών γενών, οί συγγενικές σχέσεις καί ή οίκογένεια στή Μάνη.

Κατά τήν πορεία τής αναλύσεώς μας είδαμε ότι προέκυψαν όρισμένα έρωτήματα για τήν προέλευση του έθιμου τής άντεκδικήσεως, τήν καταγωγή του έθιμου τής "έξαγοράς τής νύφης καί μερικών άλλων. Τό βασικό όμως έρώτημα ήταν αυτή καθεαυτή ή προέλευση του συστήματος τών γενών στήν περιοχή.

Όπως σημειώσαμε, για τήν προέλευση του έθιμου τής άντεκδικήσεως, έχουν διατυπωθεϊ διάφορες θεωρίες. Όφείλουμε νά προσθέσουμε έδω, ότι τό έθιμο αυτό δέν πρέπει νά θεωρεϊται άνεξάρτητο από τήν ύπαρξη τών όργανωμένων γενών, καί μάλιστα τών έσωτερικά έξισωμένων, γιατί τότε λείπουν καί οί πίο ύποτυπώδεις μορφές κράτους. Ή προέλευση έπομένως του έθιμου συνδέεται μέ τήν προέλευση τών όργανωμένων γενών στή Μάνη. Όσον όφορα τή μεγάλη έξαρση τών περιπτώσεων άντεκδικήσεως καί τών πολέμων τών γενών στή Νότια Μάνη, πιστεύουμε ότι τό φαινόμενο δέν έχει σχέση μέ τούς Σλάβους ή τούς Άλβανούς, άλλ' ότι είναι τοπικό καί σχετίζεται μέ τίς ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες, πού γνώρισε ή περιοχή (αύξηση πληθυσμού κτλ.). Τό έθιμο τής άντεκδικήσεως συναντάται καί στους παραπάνω λαούς, όχι όμως σέ τόσο μεγάλη συχνότητα, όπως στή Μέσα καί τή Νότια Προσηλιακή Μάνη, όπου αυτό βάζει τή σφραγίδα του σέ όλο τό λαϊκό πολιτισμό τής περιοχής (όχυρομένες κατοικίες, πύργοι, μοιρολόγια κτλ.).¹

Τό έθιμο τής "έξαγοράς τής νύφης" επίσης συναντάται καί στίς άλλες περιοχές τής Έλλάδας (Θεσσαλία, Μακεδονία, Ήπειρος, Θράκη), καθώς καί στήν υπόλοιπη Βαλκανική (Άλβανία, Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία). Φαίνεται όμως ότι τό έθιμο, όπως έφαρμόστηκε στή Μάνη, δέν μοιάζει απόλυτα μέ εκείνο άλλων ελληνικών περιοχών καί τής Βαλκανικής. Παρά τό γεγονός, ότι μιá λεπτομερέστερη τυπολογία του έθιμου στον ελληνικό χώρο λείπει, έντούτοις φαίνεται ήδη πώς ή λειτουργία του σέ μερικές περιοχές δέν είναι ταυτόσημη. Π.χ. στήν Θράκη, όπου τό συναντάμε, τό ποσό πού καταβάλλουν θεωρεϊται αποζημίωση για τά έξοδα, πού θά κάνει ο πατέρας για τά προικιά τής κόρης του, καθώς καί για τήν απώλεια τών εργατικών της χεριών.² Αυτό συνάγεται από τό γεγονός, ότι οί κοπέλες παντρεύονται σέ μεγάλη ή-

λικία, ως απαραίτητες στους αγρούς του πατέρα τους (ή καλλιέργεια είναι έκτατική και χρειάζονται πολλά εργατικά χέρια), αλλά και από το χαρακτηριστικό ότι το έθιμο της εξαγοράς έδω αποκλείει την προίκα σε χρήματα ή ακίνητα, πράγμα που δεν συμβαίνει, όπως είδαμε, στην Έξω Μάνη. Στοιχείο που επικυρώνει τα παραπάνω είναι ότι στην περιοχή αυτή δεν υπάρχουν οργανωμένα γένη. 'Απ' όλα τα παραπάνω συνάγεται ότι ο θεσμός της "έξαγοράς της νύφης" στη Μάνη συνδέεται άμεσα με τα οργανωμένα γένη.

Τό βασικό λοιπόν ερώτημα παραμένει, ποιά είναι η προέλευση των γενών στη Μάνη. Στο ερώτημα τούτο δεν είναι δυνατό να δοθεί συγκεκριμένη απάντηση σ' αυτή τη φάση της έρευνας. Πρέπει εξάλλου να τονιστεί ότι τό σύστημα αυτό οργανώσεως δεν είναι μοναδικό στη Μάνη· συναντάται και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Δυστυχώς λεπτομερείς εργασίες για την οργάνωση και την εξάπλωση των γενών στον ελληνικό χώρο δεν υπάρχουν. Για να δώσω λοιπόν μιάν εικόνα της καταστάσεως, θά άρκεσθώ σε δειγματοληψία βασισμένη σε στοιχεία, που έχουν συγκεντρωθεί κατά καιρούς.

Στην Πελοπόννησο ιδιαίτερα υπάρχουν τά περισσότερα ίχνη παλαιότερης οργανώσεως σε γένη. Σε μερικές περιοχές μάλιστα αυτά παρουσιάζονται αρκετά ζωντανά ως σήμερα. Π.χ στην χερσόνησο του Κάβο-Μαλιά (Έπίδαυρος Λιμηρά) τά χωριά χωρίζονται σε μαχαλάδες, οι όποιοι παίρνουν τίς όνομασίες τους από τίς οίκογένειες, που είναι έγκαταστημένες εκεί· π.χ. στα Βελανίδια : Δρακιάνικα, Μουτσατσιάνικα, Γλαντζιάνικα. Στα Κουλέντια : Γεωργουδιάνικα, Σγουρδελιάνικα, Παπουλιάνικα.³

Έξω από τη Λακωνία, στην Άργολίδα και στη Κυνουρία, καθώς και στην Ήλεια, οι μαχαλάδες όρισμένων χωριών επίσης όνομάζονται από τίς οίκογένειες, που κατοικοῦν εκεί.

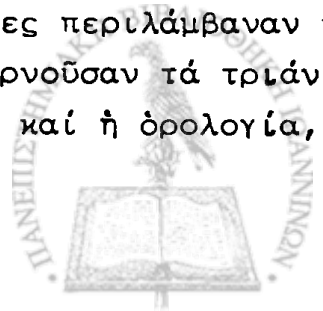
Οι πολυμελείς αυτές οίκογένειες καλοῦνται "σόγια" και χωρίζονται σε κλάδους (lineages), που μερικές φορές έχουν ξεχωριστά έπωνυμα, ανάλογα με την άριθμητική τους δύναμη. Οι κλάδοι γενικά χωρίζονται σε διευρυμένες ή πυρηνικές οίκογένειες και όνομάζονται είτε από τά μικρά όνόματα (π.χ. Άντωναῖοι, Πετροπουλαῖοι) είτε από τά παρωνύμια των ιδρυτών τους.⁴ Τά "σόγια" άρκετές φορές έχουν πλάσει ιδιαίτερους μύθους για την καταγωγή των γεναρχών τους,⁵ αλλά δεν φαίνεται να είναι οργανωμένα θρησκευτικά : 'Από τά στοιχεία που διαθέτουμε δεν προκύπτει ότι υπήρχαν έκκλησίες, ή αναπτυγμένες ιδιαίτερες οίκογενειακές λατρείες (Άγίων προστατών κλπ.). Δεν έχουμε επίσης στοιχεία που να άποδεικνύουν ότι μέχρι

τελευταία ήταν οργανωμένα πολιτικά (έκτός ίσως σέ έξαιρετικές περιπτώσεις άντεκδικήσεων και τοπικών έκλογων).⁶ Πάντως αυτό πρέπει νά συνέβαινε παλαιότερα (1700-1800). Οί συγγενικές αυτές ομάδες έξάλλου παρουσιάζονται ένδογαμικές.⁷ Όλα τά στοιχεΐα λοιπόν οδηγούν στό συμπέρασμα, ότι κατά τήν τελευταία περίοδο τά γένη στήν υπόλοιπη Πελοπόννησο διαφέρουν κατά πολύ από τά μανιάτικα, πού εΐναι, όπως είδαμε και θρησκευτικά και πολιτικά οργανωμένα. Για τό λόγο αυτό τίς συγγενικές ομάδες καταγωγής τής υπόλοιπης Πελοποννήσου τίς ονομάζουμε ψευδογένη (pseudo-clans). Αν και ή καταγωγή και σ' αυτές τίς συγγενικές ομάδες εΐναι, όπως στή Μάνη πατρογραμμική, ή συγγένεια, καθώς και ή όρολογία, εΐναι άμφιπλευρικές. Η όρολογία σέ μερικές περιοχές έχει άρβανίτικη επίδραση (π.χ. στήν περιοχή Ήλείας και Βόρειας Ήπιδαύρου Λιμηράς "λάλας" λέγεται ο μεγάλος άδελφός).⁸ Στήν Ήλεία επίσης άκούγεται ο όρος "τσιτίσης", δηλ. μεγάλος άδελφός, καθώς και ο όρος "τσιάτσα", δηλ. μεγάλη άδελφή, θεία.⁹ Ο τελευταΐος όρος άκούγεται και στήν Ήπίδαυρο Λιμηρά. Άλλοι όροι επίσης εΐναι "βάβω" (σλαβικός), δηλ. γιαγιά, θεία ή μιá οποιαδήποτε ήλικιωμένη γυναίκα, καθώς και "νόνα" (ίταλ.), "τρανή", πού σημαίνουν κι αυτοί γιαγιά.¹⁰

Στή Στερεά Ήλλάδα φαίνεται ότι τό σύστημα τών γενών άποδιοργανώθηκε νωρίτερα από τίς υπόλοιπες περιοχές. Ύπάρχουν όμως και έδω ίσχυρές άναμνήσεις για ύπαρξη τέτοιου συστήματος.¹¹

Στήν Ήπειρο, ιδιαίτερα τήν όρεινή Θεσπρωτία (Σούλι κ.ά.), υπάρχουν στοιχεΐα πού άποδεικνύουν τήν ύπαρξη οργανωμένων γενών, αλλά και εύρύτερων πολιτικών ομάδων συνασπισμένων γενών ή χωριών. Στήν έλληνόφωνη όρεινή Θεσπρωτία μέχρι σήμερα συναντώνται ίχνη κάποιου είδους πατρογραμμικών συγγενικών ομάδων. Τά χωριά και οί μαχαλάδες ονομάζονται από τίς οίκογένειες, πού εΐναι έγκαταστημένες εκεί, μέ τήν προσθήκη τής καταλήξεως -έΐκα ή -άτικα· π.χ. Ρουμπέϊκα ή Ρουμπάτικα (δηλ. ο μαχαλάς ή τό χωριό τών Ρουμπαίων). Κάθε οίκογένεια και κατ' επέκταση περισσότερες συγγενικές οίκογένειες μέ τό ίδιο έπώνυμο ή και μέ διαφορετικό λατρεύουν έναν όρισμένο Άγιο, χωρίς έντούτοις νά έχουν άφιερωμένη σ' αυτόν είδική έκκλησία. Οί πατρογραμμικές αυτές ομάδες χωρίζονται σέ διευρυμένες ή πυρηνικές οίκογένειες. Οί διευρυμένες οίκογένειες περιλάμβαναν παλαιότερα μερικές φορές μεγάλον αριθμό μελών, πού ξεπερνούσαν τά τριάντα πέντε. Η συγγένεια και έδω εΐναι άμφιπλευρική, καθώς και ή όρολογία,

παρόλο πού η τελευταία, φαίνεται ότι έχει δεχθεῖ ἰσχυρή τουρκοσαμική επίδραση· π.χ. "ντάης" λέγεται ὁ θεῖος (ἄδελφός τῆς μητέρας), "μπάτσης", ὁ μέγας ἀδελφός, θεῖος ἢ ἓνα ἡλικιωμένο πρόσωπο. Προίκα σέ χρήματα ἢ ἀκίνητα δέν δίνεται. Ἀντίθετα μέχρι τελευταῖα ἦταν πολύ διαδομένη ἡ "ἐξαγορά τῆς νύφης", τό "ἀγριλίκι".

Ἄν καί ἀπό τά ἐπώνυμα καί τίς ἄλλες ἐκδηλώσεις φαίνεται ὅτι ὑπάρχει σημαντική ἀρβανίτικη επίδραση, ὅμως οἱ πατρογραμμικές αὐτές ὁμάδες τοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ δέν πρέπει νά ἔχουν σχηματιστεῖ μέ επίδραση ἀρβανίτικη. Τοπωνύμια σλαβικά (Πρέσπα, Ἀράχοβα, Νουμπροβίστα κ.ἄ.)¹², σλαβικοί ὄροι συγγένειας, ὅπως "κάκω" (μεγάλη ἀδελφή, θεία), βάβω (γιαγιά) κ. ἄ., ἡ συνήθεια νά ἀλλάζει ὁ σὺγαμπρος τό ἐπώνυμό του καί νά παίρνει τῆς γυναίκας του, ἀνδρωνυμικά σέ -όβα, ἐκτός ἀπό ἐκεῖνα σέ -αίνα, ὅπως Γιώργοβα (Γιώργαινα), Κοτσώνοβα, μορφολογία παλαιότερων κατοικιῶν, καθώς καί ὀρισμένες ἄλλες ἐκδηλώσεις ἀποδεικνύουν, ὅτι τό ἀλβανικό πολιτισμικό στρώμα ἔχει ἐπικαθήσει πάνω σέ ἓνα παλαιότερο ἐλληνοσλαβικό.¹³ Ἄξιο παρατηρήσεως εἶναι ὅτι οἱ ὄροι "κυρίτσης", "κυράτσα", "κυρά", "κύρης", συναντῶνται καί ἐδῶ μέ παρεμφερή σημασία. Οἱ πατρογραμμικές αὐτές ὁμάδες, φαίνεται ὅτι ἦταν ἐξωγαμικές παλαιότερα στό ἐπίπεδο τῶν ἐπωνύμων καί πιθανῶς καί στό ἐπίπεδο τῶν οἰκογενειῶν, πού λάτρευαν κοινόν Ἅγιο.¹⁴ Δυστυχῶς ὅμως περισσότερα στοιχεῖα λείπουν καί ἐπιτόπια λεπτομερῆς ἐρευνα εἶναι ἀπαραίτητη, γιά νά ξεκαθαριστοῦν τά πράγματα.

Συγγενικές πατρογραμμικές ὁμάδες συναντῶνται καί στήν Ἐπτάνησο.¹⁵ Δέν γνωρίζουμε ὡς ποιο βαθμό ἦταν ὀργανωμένες πολιτικά. Θρησκευτικά ὅμως ἦταν ὀργανωμένες. Π.χ. στήν Κέρκυρα κάθε μιὰ τέτοια συγγενική ὁμάδα διέθετε ἰδιαίτερη οἰκογενειακή ἐκκλησία.¹⁶

Ἀπό τά παραπάνω συνάγεται ὅτι κάποιο εἶδος συγγενικῶν ὁμάδων, παρόμοιων μέ τά γένη τῆς Μάνης, ὑπῆρχε σχεδόν σέ ὅλο τόν ἐλληνικό χῶρο. Ἐπομένως ἡ ὑπαρξη τῶν γενῶν στή Μάνη εἶναι ἡ ἐπιβίωση καί ἀποκρυστάλλωση ἑνός παλαιότερου συστήματος ὀργανώσεως, πού ἦταν περισσότερο γενικευμένο. Τά ἐρωτήματα λοιπόν πού δημιουργοῦνται ὡς κατακλείδα εἶναι ποιά ἢ προέλευση τοῦ συστήματος τῶν γενῶν σέ ὅλο τόν ἐλληνικό χῶρο καί γιατί αὐτό διατηρήθηκε τόσο ζωντανό ἰδιαίτερα στή Μάνη;

Πολύ εύκολότερο είναι νά δοθεῖ ἀπάντηση στό δεύτερο ἐρώτημα παρά στό πρῶτο. Οἱ περιοχές, στίς ὁποῖες τά γένη ἔχουν ἐξαφανιστεῖ νωρίτερα, εἶναι πεδινές καί ἰδιαίτερα εὐφορες (π.χ. κάμπος Θεσσαλίας, Μακεδονία, Θράκη). Ἡ πρόιμη ἀποδιοργάνωση τῶν γενῶν στίς περιοχές αὐτές ἀσφαλῶς ὀφείλεται στήν ὑπαρξη τῶν τουρκικῶν τιμαρίων καί τσιφλικιῶν. Ἡ διαστρωμάτωση δηλ. μέσα στά τιμάρια καί ἡ ὑποχρεωτική ἐνδογαμία κατέστρεψαν τά γένη στίς περιοχές αὐτές.¹⁷ Αὐτό δέν συνέβη σέ περιοχές ὀρεινές, πού παρέμειναν λιγότερο χρονικό διάστημα κάτω ἀπό τήν κυριαρχία τῶν Τούρκων, ἢ δέν ὑποτάχθηκαν ποτέ σ' αὐτούς.

Ὡς πρός τό πρῶτο, τό βασικό ἐρώτημα γιά τήν προέλευση τοῦ συστήματος τῶν γενῶν στόν ἐλληνικό χῶρο, καί ἰδιαίτερα στή Μάνη, ἐπαναλαμβάνω ὅτι σ' αὐτή τή φάση τῆς ἔρευνας δέν μπορεῖ νά δοθεῖ ὀριστική ἀπάντηση. Τρεῖς ὑποθέσεις μποροῦν νά προταθοῦν : α) Τό σύστημα σ' ὀρισμένες περιοχές (καί στή Μάνη) ἔχει προέλευση ἀρχαία ἐλληνική. Στή Μάνη αὐτό θά μπορούσε νά εἶναι πιθανό, ἀφοῦ γνωρίζουμε ὅτι ἡ περιοχή ἀκόμα καί κατά τή ρωμαϊκή κυριαρχία ὑπῆρξε ἀνεξάρτητη (Κοινό Ἐλευθερολακῶνων).¹⁸ β) Τό σύστημα ὀφείλεται σέ ἄμεση ἢ ἔμμεση σλαβική επίδραση.¹⁹ γ) Τό σύστημα ὀφείλεται σέ ἄμεση ἢ ἔμμεση ἀρβανίτικη καί ἀρβανιτοβλάχικη επίδραση.²⁰ Στούς Ἀλβανούς συναντᾶται παρόμοιο σύστημα. Βασικό κύτταρο ἦταν καί σ' αὐτούς ἡ μεγάλη οἰκογένεια (εἴκοσι ἕως ἐξήντα ἄτομα), ἀκολουθεῖ τό γένος *fis* καί κατόπιν ἡ *farë* πού ἀποτελεῖται ἀπό περισσότερα *fis*. Τό βάθος τῶν γενεαλογιῶν καί ἐδῶ ἔφτανε ἀπό δέκα ὡς δεκατέσσερις γενεές.²¹ Στή Νότια Ἀλβανία τά γένη ἦταν ἐνδογαμικά, ἱεραρχημένα καί διαστρωματωμένα, ἀντίθετα στή Βόρεια ἐξωγαμικά καί ἱεραρχημένα.²²

Συμπερασματικά παρατηροῦμε ὅτι, γιά νά ὑπάρξει τελική ἀπάντηση, πρέπει νά ἐξεταστεῖ καί ἐρευνηθεῖ σέ συγχρονικό - διαχρονικό ἐπίπεδο, ἀπό τήν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα, καί γεωγραφικά σ' ὅλο τόν ἐλληνικό χῶρο, ὅσο τό δυνατό λεπτομερέστερα, ἡ συγγενειακή ὀργάνωση καί οἱ συγγενικές σχέσεις.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι ΣΕ Π Ι Λ Ε Γ Ο Μ Ε Ν Α

1. Τό έθιμο τής άντεκδικήσεως έξάλλου ύπάρχει καί σ' άλλες περιοχές τής Έλλάδας, όπως Κρήτη (Σφακιά) κ.ά. Στή Μάνη όμως έλαβε ιδιαίτερη θεσμοθετημένη μορφή.
2. Πρβ. * Έλ. Π. 'Αλεξάκη, 'Η δομή τής έλληνικής οίκογένειας στή θράκη. Μνήμων 5 (1975) 67-70.
3. Κ.Α. χφ 3892, ό.π., σ. 75, 79 καί 84.
4. Κ.Α. χφ 2176, σ. 1 (Νικ. Π. Παπαδόπουλος, Καβάσιλα 'Αμαλιάδος 1955), Χφ 1963, σ. 1 (Γεωργ. 'Ι. Κασιδόγιαννης, Καστρίον Κυνουρίας 1953). Nicolas E. Gavrielides, The Cultural Ecology of Olive Growing, στο Regional Variation, έκδ. Dimen - Friedl, ό.π., σ. 269-270, 271 κέ.
5. Κ.Α. χφ 3892, ό.π., σ. 48, 52, 53 καί 92- 93.
6. Κ.Α. χφ 2176, ό.π., σ. 1.
7. Nicolas E. Gavrielides, ό.π. Κ.Α. χφ 3892, ό.π., σ. 107.
8. Κ. Α. χφ 3892, ό.π., σ. 181. Χφ 2176, ό.π., σ. 5.
9. Κ.Α. χφ 2176, ό.π., σ. 5. Χφ 2178, 1 (Νικ. 'Αντίοχος, 'Ανδραβίδα 'Ηλείας 1955).
10. ό.π.
11. Π.χ. οί Χασαπαῖοι, ίσχυρή οίκογένεια τής Αίτωλοακαρνανίας, χωρίζονταν σέ Τζοβολαίους, Μουστρουφαίους, Κωσταρελαίους κλπ. Βλ. Χρήστου Κ. Χασάπη, 'Αστακός, 'Αθήναι 1976, σ. 91.
12. Κατά τό Δ. Ζακυθινό ένας αριθμός αύτῶν τῶν τοπωνυμίων στήν 'Ηπειρο όφείλεται στήν έγκατάσταση τῶν 'Αλβανῶν. Διον. Α. Ζακυθηνού, Οί Σλάβοι έν 'Ελλάδι, 'Αθήναι 1945, σ. 77.
13. Φαίνεται ότι τό σλαβικό στοιχεῖο πού είχε έγκατασταθεῖ στήν περιοχή άφομοιώθηκε από τούς έλληνικούς πληθυσμούς πολύ νωρίς πλήρως. Πρβ. καί Nicholas, G.L. Hammond, Epirus, Oxford University Press 1967, σ. 24 καί 27, σημ, 2. Τοῦ ίδιου, Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas, New Jersey 1976, σ. 58-59 καί 66.
14. Κ.Α. χφ 4092, ό.π., σ. passim.
15. Αυτό φαίνεται καί από τίς όνομασίες τῶν μαχαλάδων καί τῶν οίκισμῶν τῶν νησιῶν πού λήγουν σέ καταλήξεις -άδες, -άτα, -άτικα, βλ. Νικ. Γ. Κοντοσόπουλου, Εἶναι δυνατόν νά χαραχθοῦν τοπωνυμικά ίσόγλωσσοι επί τοῦ χάρ-

του τῆς Ἑλλάδος; Ἀθηνᾶ 76 (1977) 282-284.

5. Σ. Ἀρβανιτάκη, Τά κατά τάς ἐκκλησίας τοῦ ἐν Κερκύρα χωρίου Βαρυπατάδων καί τά γένη ὑφ' ὧν ἐκτίσθησαν αἱ ἐκκλησίαι. Λαογρ. 2 (1910) 701.
6. Ἡ διαδικασία αὐτή ἔχει παρατηρηθεῖ καί σέ ἄλλες περιοχές τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης, βλ. Howard Stein, Structural Change in Slovak Kinship Ethnology 14 (1975) 99-108.
7. Ὁ Κουτσιλιέρης ὑποστηρίζει ὅτι τά γένη (πατριές) τῶν Μανιατῶν χρονολογοῦνται ἀπό τόν 6ο αἰώνα μ.Χ., δηλ. μετά τή διάλυση τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑλευθερολακῶνων. Κατά τήν ἐπιδρομή τῶν Βανδάλων τοῦ Γενζερίχου οἱ κάτοικοι τῶν παραλίων κατέφυγαν στά ὄρεινά καί ὀργανώθηκαν σέ γένη. Ἄν καί ἡ ἀποψη αὐτή δέν μπορεῖ νά ἀποκλειστεῖ, ὅμως εἶναι μιά ὑπόθεση, πού δέν στηρίζεται σέ ἀποδεικτικά στοιχεῖα. Βλ. Ἀναργ. Γ. Κουτσιλιέρη, Μανιάτικα Μελετήματα, σ. 24, 45 καί 153.
8. Τό σύστημα τῶν γενῶν μπορεῖ νά ὀφείλεται στήν ἐγκατάσταση τῶν σλαβικῶν φυλῶν στόν Ταῦγετο. Μπορεῖ ὅμως νά ὀφείλεται καί στήν ἐγκατάσταση πολύ ὕστερότερα ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ (π.χ. *stradioti*) ἀπό τήν Ἡπειρο, ὅπου προ-ὑπῆρχε παρόμοιο σύστημα, τό ὁποῖο εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἐκεῖ κάτω ἀπό σλαβική ἐπίδραση. Πράγματι σ' ὅλη τήν περιοχή τῆς Βαλκανικῆς δυτικά τῆς Σόφιας ὡς τίς Δαλματικές ἀκτές (Μαυροβούνιο) ὑπῆρχε τέτοιο σύστημα ὀργανώσεως πατρογραμμικῶν ὁμάδων. Στούς Σλάβους αὐτούς βασικό κύτταρο ἦταν ἡ μεγάλη πατριαρχική οἰκογένεια (*Zadruga*), πού μποροῦσε νά περιλαμβάνει ἀπό εἴκοσι ἕως ἑξήντα ἄτομα. Περισσότερες τέτοιες οἰκογένειες ἀποτελοῦσαν τό *brastvo*, δηλ. γενιά (*lineage*) καί περισσότερα συγγενικά *brastva* τό γένος ἢ τή φυλή *pleme*. Κάθε οἰκογένεια (*zadruga*) εἶχε μιά ἀποκλειστική γιορτή ἐνός Ἀγίου *slava* καί περισσότερες τέτοιες συγγενικές οἰκογένειες λάτρευαν συνήθως τόν ἴδιο Ἅγιο. Ἡ ἐξωγαμία στίς συγγενικές αὐτές ὁμάδες λειτουργοῦσε στό ἐπίπεδο τοῦ *brastvo*. Τό βάθος τῶν γενεαλογιῶν μποροῦσε νά φτάσει μέχρι δεκατέσσερις γενεές (*generations*). Βλ. M. Edith Durham, *Some Montenegrin Manners and Customs*. J.R.A.I. 39(1909) 88 κέ. E. A. Hammel, *Alternative Social Structure and Ritual Relation in the Balkans*, New Jersey 1968, σ. 13 κέ. Edm. Schneeweis, *Grundriss des Volksglaubens und Volksbrauchs der Serbo-Kroaten*, Družba Sv. Mohorja v Celju 1935, σ. 204.
9. Ἡ ἐγκατάσταση αὐτῶν τῶν πληθυσμῶν στόν ἐλληνικό χώρο καί στά βόρεια διαμερίσματα τῆς Μάνης εἶναι ἱστορικά ἀποδειγμένα, σέ μερικές μάλιστα περιοχές τῆς Πελοποννήσου οἱ κάτοικοι εἶναι ἀλβανόφωνοι, ἐνῶ ἡ ἱστορία πολλῶν

οικογενειών, καθώς και τὰ επώνυμα αποδεικνύουν τήν αναμφισβήτητη καταγωγή τους από τήν Ἄλβανία.

21. Jan Whitaker, Tribal Structure and National Politics in Albania, στο History and Social Anthropology, έκδ. M. Banton, Λονδίνο 1968, σ. 254.
22. Jan Whitaker, ὄπ., σ.259-277. A. Dojaka, Ekzogamia tek Shqiptarët (Ἡ ἐξωγαμία στους Ἄλβανούς). Ethnografia Shqiptare 5 (1974) 43-57.

Β Ι Β Λ Ι Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α

- Ἀθανασάκου Παρασκευή, Ὁ Ἔρωσ εἰς τὴν Μάνην. Λαογρ. 28(1972)328-336.
- Αἰκατερινίδη Γ.Ν., Νεοελληνικὲς αἱματηρὲς θυσίαι, (ἔκδ. Ἑλλην. Λαογρ. Ἑταιρ.), Ἀθήναι 1979.
- Ἀλεξάκη Ἑλ.Π., Ἡ δομὴ τῆς ἐλληνικῆς οἰκογένειας στὴ Φράκη. Μνήμων 5(1975)49-80.
- Ἀλεξανδράκου Δημ., Ἱστορία τῆς Μάνης, ἐν Ἀθήναις 1892.
- Alexiou Margaret, The Ritual Lament in Greek Tradition, Cambridge University Press 1974.
- Allen Peter, Aspida : A Depopulated Maniat Community, στὸ Regional Variation in modern Greece, ἔκδ. Muriel Dimen, Ernestine Friedl, publ. New York Academy of Sciences 1976.
- Ἀμάντου Κ., Ἐπιτίμιον κατὰ τῆς Ἀδελφοποιίας. Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. 4 (1927) 280-284.
- Ἀναπλιώτη Γιάννη, Ἐνα Ἱστορικό Ταξίδι 1715, Καλαμάτα 1957.
- Τζανέτμπης Κουτήφαρης, ὁ πρῶτος μπέης τῆς Μάνης (1776-1779), ἀνατ. ἐκ τοῦ περ. "Ἀρχεῖον Μεσσηνίας, τεύχ. 28, Καλαμάτα 1957.
- Κουτηφαραῖοι - Καπετανάκηδες (γενεαλογικὸ δένδρο). Μεσσ. Γράμμ. 2(1967) 51-64.
- Andromedas John N., Women, Vengeance and Unilineal Descent Groups in Mani, πολυγραφημένο κείμενο.
- Maniat Folk Culture and the Ethnic Mosaic in the Southeast Peloponnese, στὸ Regional Variation, ἔκδ. Dimen-Friedl.
- Ἀωνύμου, Ἱστορικαὶ ἀλήθειαι συμβάντων τινῶν τῆς Μάνης ἀπὸ τοῦ 1769 καὶ ἐντεῦθεν. Ὁ Τζανέτμπης Καπετανάκης Γρηγοράκης καὶ ἡ οἰκογένειά του, ἐν Ἀθήναις 1858.
- Ἀωνύμου (ἔκδ. Κ. Ζησίου), Οἱ Μαυρομιχάλοι. Συλλογὴ τῶν περὶ αὐτῶν γραφέντων, ἐν Ἀθήναις 1903.
- Ἀρβανιτάκη Σ., Τὰ κατὰ τὰς ἐκκλησίας τοῦ ἐν Κερκύρα χωρίου Βαρυπατάδων καὶ τὰ γένη ὑφ' ὧν ἐκτίσθησαν αἱ ἐκκλησίαι. Λαογρ. 2(1910)701-703.

Ήσδραχά Σπύρου, Μηχανισμοί τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στήν Τουρκοκρατία (ΙΕ΄-ΙΣΤ΄ αἰώνας), "Θεμέλιο", Ἀθήνα 1978.

Βαγιακάκου Δικ., Β., Συμβολή εἰς τά περί Νίκλων - Νικλιάνων τῆς Μάνης. Ἀθηνᾶ 53 (1949) 147-194.

— Μεσαιωνικά καί νέα ἑλληνικά. Ἀθηνᾶ 59 (1955) 13-58.

— Ἡ Ληγοροῦ, παλαιόν Μανιάτικον μοιρολόγι τοῦ δικαίωμοῦ. Ε.Λ.Α. 9-10 (1955-57) 39-64.

— Συμβολή εἰς τήν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Μάνης. Ἀνέκδοτα σημειωματάρια περί Μοναστηρίων. Θεολογία 27 (1956) 545-566.

— Βυζαντινά ὀνόματα καί ἐπώνυμα ἐκ Μάνης. Πελοπ. 3-4 (1958-59) 185-221.

— Οἱ πύργοι τῆς Μάνης. Πελοπ. Πρωτοχρ. 1959, σ. 65-79.

— Ἡ Μηλέα τῆς Ἐξω Μάνης καί ἐπιγραφαί Χριστιανικῶν Χρόνων ἐξ αὐτῆς. Μεσσο. Γραμμ. 2 (1967) 158-176.

— Μάνη (Μέσα Μάνη). Ὁ τόπος, οἱ Βυζαντινοί ναοί, οἱ πύργοι καί τό μοιρολόγι. Παρνασσός 9 (1967) 568-586.

— Οἱ Μανιάται τῆς Κορσικῆς (τό βιβλίον τῶν ὑπανδρευμένων 1715-1934), Ἀθῆναι 1970, τόμ. 2ος.

— Δυό σχέδια ἀφορῶντα εἰς τήν διοίκησιν τῆς Μάνης κατά τήν Καποδιστριακὴν περίοδον. Λακ. Σπ. 1 (1972) 481-489.

Βακαλόπουλου Ἀπόστ. Ἐ., Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη, τομ. 3ος (1968), 4ος (1973).

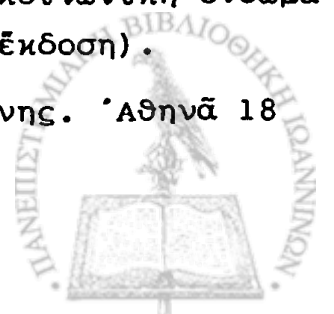
Barjactarović Mirko, On One Manifestation of Clan Mentality in Some Balkan Peoples. Ethnologia Slavica 8-9 (1976-77) 249-258.

Beattie J., Other Cultures, Aims, Methods and Achievements in Social Anthropology, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο 1964.

Βέϊκου Θεόφ. Ἀ., Ὁ μύθος τοῦ Λόγου, ἔκδ. Παπαζήση, Ἀθήνα 1977.

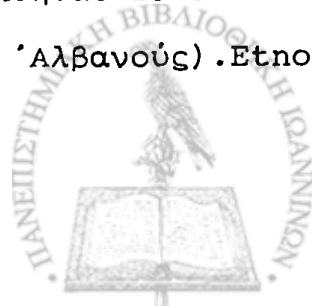
Βεργόπουλου Κώστα, Τό ἀγροτικό ζήτημα στήν Ἑλλάδα (ἡ κοινωνικὴ ἐνσωμάτωση τῆς γεωργίας), "Ἐξάντας", Ἀθήνα 1975 (2η ἔκδοσις).

Βογιατζίδου Ἰωαν., Περὶ Νικλιάνων καί Φαμέγιων τῆς Μάνης. Ἀθηνᾶ 18 (1906) 59-62.

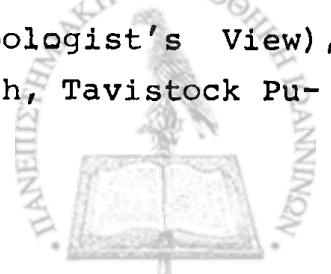

- Bursian C., Geographie von Griechenland, τόμ. 2ος Peloponnesos und Inseln, Teubner, Λειψία 1868-1872.
- Γεωργακά Δημ. Ί., Συμβολή εις τήν τοπωνυμικήν έρευναν. Περί του έτύμου του όνόματος Μάνη - Μαΐνη. 'Αθηνά 48(1938)32-44.
- 'Ετυμολογικά. Byzant. Neugr. Jahr. 14(1938)77-79.
- Γεωργοπαπαδάκου Α.Μ., 'Η άδελφοποιία εις τήν Μάνην. Λαογρ. 13(1951)28-32.
- Γιαννακάκου-Ραζέλου Γεωργ., Οί άγώνες τής Μάνης διά τήν 'Ελευθερίαν (1453-1821), 'Αθήναι 1918.
- Γκίνη Δημ. Σ. Περίγραμμα 'Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου. Πραγματεΐαι τής 'Ακαδημίας 'Αθηνών, άρ. 26, έν 'Αθήναις 1966.
- Γούδα 'Αναστ. Ν., Βίοι παράλληλοι τών επί τής άναγεννηθείσης 'Ελλάδος διαπρεψάντων άνδρών, έν 'Αθήναις 1876, τόμ. 8ος.
- Gastellan A. Léttres sur la Morée et les iles, Παρίσι 1818, τομ. 2ος.
- Chelhod Joseph, Le mariage avec la cousine paralléle dans le systéme arabe. L' Homme 5(1965)τεϋχ. 3-4, σ. 113-173.
- Δασκαλάκη 'Αποστ. Β. 'Η Μάνη καί η 'Οθωμανική Αύτοκρατορία 1453-1821. Οί επί Τουρκοκρατίας άγώνες τών Μανιατών διά τήν άνεξαρτησίαν των καί τήν έπελευθέρωσιν τής 'Ελλάδος, έν 'Αθήναις 1923.
- 'Ο θεσμός τής σύγκριας εις τήν Μάνην. Πελοπ. 10(1974)86-102.
- 'Αρχεΐον Τζωρτζάκη-Γρηγοράκη. 'Ανέκδοτα ιστορικά έγγραφα Μάνης (1815-1835), 'Αθήναι 1976.
- 'Η προπαρασκευή τής 'Ελληνικής 'Επανάστασεως εις τήν Λακωνίαν. Λακ. Σπ. 1(1972) 1-72.
- Δεμέστιχα Γιαννούζου, Δεμεστιχαΐοι. Μιά ιστορική οίκογένεια άνάλωμα στήν ύπηρεσία τής πατρίδος, Λάρισα 1976.
- Δημάκη Παν. Δ. 'Ο θεσμός τής προικός κατά τό άρχαΐον έλληνικόν δίκαιον, 'Αθήναι 1959.
- Δημητράκου-Μεσίσηλη Δημ. Β., Οί Νυκλιάνοι, τόμ. 1ος, 'Αθήναι 1949.
- Dojaka A., Ekzogamia tek Shqiptarët ('Η έξωγαμία στους 'Αλβανούς). Etnografia Shqiptare 5(1974)43-57.

- Δρακάκη Άλεξ.-Κούνδουρου Στυλ., Άρχεΐα περί συστάσεως καί έξελίξεως τών Δήμων καί Κοινοτήτων 1834-1939, Άθήναι 1939, τόμ. Ιος.
- Δρανδάκη Νικ. Β., Σκαφικαί έρευναί έν Κυπαρίσσω Μάνης. Πρακτ. Άρχαιολ. Έταιρείας 1958, σ. 199-219.
- Άνασκαφή είς τό Τηγάνι τής Μάνης. Πρακτ. Άρχαιολ. Έταιρείας 1964, σ. 121-135.
- Βυζαντιναί τοιχογραφίαι τής Μέσα Μάνης, έν Άθήναις 1964.
- Durham M. Edith, Some Montenegrin Manners and Customs. J.R.A.I. 39(1909) 85-96.
- Ember Carol R., Ember Melvin and Burton Pasternak, On The Development of Unilineal Descent. J.A.R. 30(1974)69-94.
- Evans-Pritchard E.E., Les Nuer, description des modes de vie et des institutions politiques d' un peuple nilote, Gallimard, Παρίσι 1968.
- Fermor Patrick Leigh, Μάνη (μεταφρ. Τζαννή Τζαννετάκη), "Κέδρος", Άθήνα 1973.
- Firth Raymond, Economics of the New Zealand Maori, A.R. Shearer, Government printer, Wellington 1959.
- The Plasticity of Myth, στό Tikopia Ritual and Belief, Beacon Press, Βοστώνη 1968.
- The Sceptical Anthropologist. Social Anthropology and Marxist View on Society, Inaugural Radcliffe-Brown Lecture in Social Anthropology, The British Academy 1972.
- Primitive Polynesian Economy, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο 1974.
- M. Fortes, Είσαγωγή στό The Developmental Cycle in Domestic Groups, έκδ. Jack Goody, Cambridge University Press 1958.
- The Structure of Unilineal Descent Groups, στό Kinship, έκδ. Jack Goody, Penguin Modern Sociology Readings, Λονδίνο 1971.
- Frankenberg Ronald, Economic Anthropology (one Anthropologist's View), Themis in Economic Anthropology, έκδ. R. Firth, Tavistock Pu-

blications. A.S.A. Monographs, Λονδίνο 1970

Fried Morton H., The Classification of Corporate Unilineal Descent Groups. J.R.A.I. 87(1957) 1-29.

Friedman Jonathan, Marxism, Structuralism and Vulgar Materialism. Man 9(1974) 444-469.

Galencia-Chrysanthopoulou-Jeanne, Mani-Le Magne ou presque' ile du Ténaron, Athènes 1973.

Gavrielides Nicolas E., The Cultural Ecology of Olive Growing, στο Regional Variation, έκδ. Dimen-Friedl.

Gell William, Narrative of a Journey in the Morea, Λονδίνο 1823.

Gennep van Arnold, The Rites of Passage, The University of Chicago Press 1960.

Godelier Maurice, Perspectives in Marxist Anthropology, Cambridge University Press 1977.

Goldman Irving, Status Rivalry and Cultural Evolution in Polynesia, στο Comparative Political Systems (Studies in the Politics of Preindustrial Society), έκδ. R. Cohen και I. Middleton, Texas University Press 1967.

Goody Jack, Production and Reproduction, A Comparative Study of the Domestic Domain, Cambridge University Press 1976.

Gluckman M., Marriage, Payments and Social Structure among the Lozi and Zulu, στο Kinship, έκδ. Jack Goody.

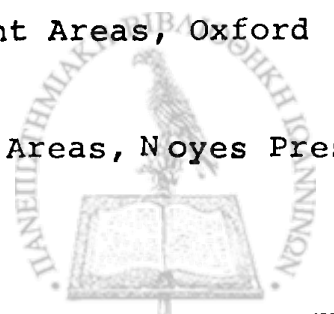
Graves Robert, Greek Myths, Penguin Books, Λονδίνο 1971, τμ. 1ος και 2ος.

Hamilton M., The Pagan Element in the Names of Saints, B.S.A. 13(1906-7) 348-356.

Hammel E.A., Alternative Social Structure and Ritual Relations in the Balkans, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey 1968.

Hammond Nicholas G.L., Epirus. The Geography, the Ancient Remains, the History and the Topography of Epirus and Adjacent Areas, Oxford University Press 1967.

— Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas, Noyes Press, New Jersey 1976.

Harumi Befu, *Classification of Unilineal Bilateral Societies*, S.W.J. A. 19(1963)335-355.

Herskovits Melville J., *Cultural Relativism, Perspectives in Cultural Pluralism*, Vintage Books, Νέα Ύόρκη 1973.

Ζακυθηνού Διον. Α., *Οι Σλάβοι έν Έλλάδι, Συμβολαί είς τήν ιστορίαν του Μεσαιωνικού Έλληνισμού*, Αθήναι 1945.

Ζαφειρακοπούλου Δ. Κ., "Έθιμα τής κηδείας έν Μάνη, Λαογρ. 3(1912)473-477.

Ζερλέντη Περικλ. Γ., *Τάξις ίεραρχική τών έν Πελοποννήσφ Αγίων του Θεού Έκκλησιών. Η Μητρόπολις Ζαρνάτας και αι έν Μάνη έπισκοπαί, έν Έρμουπόλει 1922.*

— *Οι Νικλιάνοι τής Μάνης. Αθηνά 28(1916) 275-284.*

Θεοδωρακάκου-Βαρελίδου Πόπης Π., *Κάστρο Γρηγοράκηδων είς Άγερανό Μάνης, Τεχν. Χρον. 1972, τεύχ. 4. σ. 309-327.*

Κακριδῆ Ίωαν. Θ., *Άραί. Μυθολογική μελέτη, Αθήναι 1929.*

— *Οι άρχαίοι Έλληνες στή νεοελληνική παράδοση, Αθήνα 1978.*

Καλαματιανού Δ., *Μανιάτικος γάμος. Νέον Πνεύμα, περ. Β' έτος Β; σ. 6-7.*

Καλαποθάκη Μ., *Περί τών ήθών και έθίμων τών νεωτέρων Λακώνων (Μανιατών). Εύτέρπη 4(1851)476-477.*

Καλλιγᾶ Χάρης, *Η εξέλιξη τών οικισμών τής Μάνης, στό οικισμοί στήν Έλλάδα, έπιμ. έκδ. Όρέστη Β. Δουμάνη και Paul Oliver, "Άρχιτεκτονικά θέματα" Architecture in Greece Press 1974, σ. 115-137.*

Καλλιδώνη Πάνου, *Μανιάτικα μοιρολόγια, Πειραιεύς 1972.*

Καλονάρου Π.Π., *Ήθογραφικά Μάνης, έκδ. Δημητράκου, Αθήναι 1934.*

Κανδηλώρου Τάκη Χ., *Ό Άρματωλισμός τής Πελοποννήσου 1500-1821, έν Αθήναις 1924.*

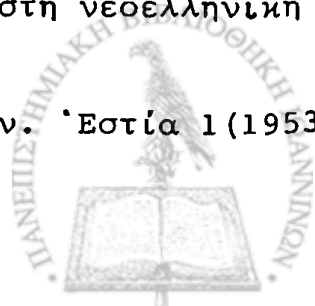
Κανελλίδη Π., *Μάνη και Μανιάται, Έβδομάς 4(1887) άρ. 21-26, 31 και 33-38.*

Καπερνάρου Βρασ. Ί., *Οι Μανιάτες, Αθήναι 1971.*

Καπετανάκη Χριστοδ., *Η βαρύτονος Σαμβύκη, έν Καλάμαις 1870.*

- Καπετανάκου Εύαγγελίας Κ., Λακωνικά Περίεργα, έν 'Αθήναις 1895.
- Κάσση Κυρ. Δ., 'Ιστορία τῆς Μάνης, 'Αθήνα 1977.
- Κάσση Μιχ., Πύργοι καί άρχοντικά τῆς Μάνης. Φύσις καί Ζωή 3(1973) τεύχ.10.
- Κατσικάρου Μ.Θ., 'Η βεντέττα έν Μάνη, 'Αθήναι 1933.
- Καψάλη Γερασ. Δ., 'Η Μάνη, Περιγραφή τῆς χώρας, έκδ. Δημητράκου, 'Αθήναι 1933.
- 'Ο Ταϋγετος, πλάστης καί δημιουργός, έμπνευστής καί οδηγός, 'Αθήνα 1948.
- Λακωνικές παροιμίες καί παροιμιώδεις έκφράσεις. Λαογρ. 13(1951) 249-262.
- Πώς έφυσικέψασι οί Φαμέγιοι καί ξεφυσικέψασι οί Νικλιάνοι. Λαογρ. 13(1951) 248-249.
- 'Η Καστάνια, οί μάχες της, τά κλέφτικα τραγούδια της. Πελοπ. 1 (1956) 127-162.
- 'Η Βαρδούνια καί οί Τουρκοβαρδουνιῶτες. Πελοπ. 2(1957) 91-140.
- Kirchhoff Paul, The Social and Political Organization of the Andean Peoples. B.A.E. 5(1949) Bull. 143, σ. 293-311.
- The Princip of Clanship in Human Society, Davidson J. Anthropology 1. 1955, σ. 1-10.
- Κισκήρα 'Ιωάν Π., Τά μοιρολόγια ώς πηγή δικαίου τῆς Μάνης. Λακ. Σπ. 2 (1975) 176-198.
- Κονιδάρη Γερασ. 'Ι. 'Η παλαιότερη μνεία τῆς Μαΐνης καί τῆς έπισκοπῆς αὐτῆς. Θεολογία 22(1951) 652-656.
- Κονταράτου Σάββα, Οί παραδοσιακοί οίκισμοί καί ιστορικά άπομεινάρια τῆς Μάνης περιμένουν προστασία. Φύσις καί Ζωή 3(1976) τεύχ. 23.
- Κοντοσοπούλου Νικ. Γ., Εΐναι δυνατόν νά χαραχθοῦν τοπωνυμικαί ισόγλωσσοι επί τοῦ χάρτου τῆς 'Ελλάδος; 'Αθηνᾶ 76(1977) 279-291.
- Κορρέ Κατερίνας, 'Η άνθρωπίνη κεφαλή θέμα άποτρεπτικό στή νεοελληνική λαϊκή τέχνη, 'Αθήναι 1978.
- Κουβάτσου Δρακούλη, Μανιάτικα έθιμα. 'Η τρέβα. Πελοπον. 'Εστία 1(1953) τεύχ. 30. σ. 24.

Kugeas S.B., Herkunft und Bedeutung von Neugrich. Νικλιᾶνοι und Φαμέγιοι. Glotta 1 (1909) 86-104.

Κουγέας Σ.Β., Περί τῶν Μελιγκῶν τοῦ Ταυγέτου ἐξ ἀφορμῆς ἀνεκδότου Βυζαντινῆς ἐπιγραφῆς ἐκ Λακωνίας, ἐκδ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν. ἀρ. 15, ἐν Ἀθήναις 1950.

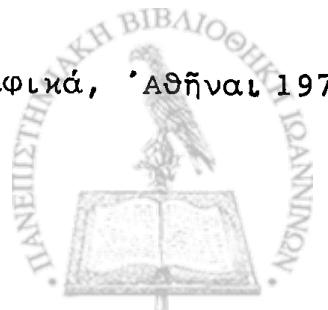
- Ἡ ἀνθρωποκτονία (τό φονικό) ὡς διεγγύημα τρίτου ἐν Μάνη. Δύο ἀνεκδοτα ἔγγραφα. Ἑλληνικά, ἀνατ. παραρτ. ἀρ. 4, 1953, σ. 364-374.
- Ἀναφορά τῶν Βοιτυλιωτῶν πρὸς τὴν Ἑνετικὴν Δημοκρατίαν (7 Ἀπριλίου 1690). Πελοπ. 2 (1957) 426-434.
- Ἡ καταγωγή τοῦ Παναγιώτη Μπενάκη. Πελοπ. 6 (1963-68) 1-42.
- Βιβλιοκρισία γιὰ τό βιβλίον τοῦ Δ. Β. Βαγιακάκου, "Ὁ Ἰμπραήμ ἐναντίον τῆς Μάνης", Ἀθήναι 1961, ἐκδ. Πατσιλινάκου. Πελοπ. 5 (1962) 364-369.
- Ἱστορικαί πηγαί διὰ τὴν ἡγεμονίαν τῆς Μάνης (1774-1821). Πελοπ. 5 (1962) 60-136.
- Νικήτα Νηφάκη (1748 - 1818) Μανιάτικα Ἱστορικαί Στιχουργήματα ἐκδιδόμενα ἐκ χειρογράφων κωδίκων, ἐκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, δημοσ. Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 1964.

Κουκουλέ Φαιδ. Ἰ., Περί τῶν καταλήξεων -έας βροχι-αῖος. Λεξ. Ἀρχ. 6 (1923).

- Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, Τά Λαογραφικά, ἐκδ. ἔταιρ. Μακεδ. Σπουδῶν, ἀρ. 6, Ἀθήναι 1950, τόμ. 2ος.
- Βυζαντινῶν βίος καί πολιτισμός, Collection del' Institut Français d' Athènes, ἐν Ἀθήναις 1951, τόμ. 4ος.
- Ἑτυμολογικά. Ἀθηνᾶ 57 (1953) 197-228.

Κούτσιλιέρη Ἀνάργ. Γ., Κυνηγετικά τῆς Μάνης, Λαογρ. 17 (1958) 441-450.

- Γαμήλια ἔθιμα τῆς Μάνης. Λαογρ. 19 (1960-61).
- Ἐπιστάσεις ἐπὶ τῆς φωνητικῆς καί μορφολογίας τοῦ ταιναρίου ἰδιώματος. Πλάτων 14 (1962) 321-349.
- Μανιάτικα μελετήματα, Ἱστορικά-Γλωσσικά-Λαογραφικά, Ἀθήναι 1978.

- Κτενιάδη Νικ. Σ., 'Ελληνική Χωροφυλακή, 'Ιστορικά σελίδες, 'Αθήναι 1960, τόμ. 1ος (2η έκδοση).
- Κυριακίδη Στιλπ. Π., Οί Σλάβοι έν Πελοποννήσῳ, Θεσσαλονίκη 1947.
- 'Ελληνική Λαογραφία, έκδ. 'Ακαδ. 'Αθηνῶν, δημοσ. Λαογρ. 'Αρχείου άρ. 8, έν 'Αθήναις 1965, μέρος 1ο, μνημεΐα του λόγου.
- Κωνστανταρέα Σωτ., Μάνη, τά ζυγοχώρια κ.ά., 'Αθήνα 1975.
- Κωνσταντινοπούλου Χρήστου Γ., Οί Πετροπουλάκηδες τῆς Μάνης (1690-1940), 'Αθήνα 1976.
- Λάμπρου Σπυρ., Τό έθος του μασχαλισμοῦ παρά τοῖς Μανιάταις τῶν μέσων χρόνων. Νέος 'Ελληνομνήμων 2(1905)180-186.
- Τό ιστορικόν σημειωματάριον Μανιάτου χειρουργοῦ. Νέος 'Ελληνομνήμων 14(1917)51-78.
- Λάσκαρι Μ.Θ., 'Εκκλήσεις του έπισκόπου Μάνης Νεοφύτου πρός τούς 'Ισπανούς (1612-1613) διά τήν έπελευθέρωσιν τῆς Πελοποννήσου. 'Ελληνικά 15(1957)291-310.
- Leake W.M., Travels in Morea, Λονδίνο 1830, τομ. 1ος.
- Levi-Strauss Claude, Anthropologie structurale, Plon, Παρίσι 1958.
- La pensée sauvage, Plon, Παρίσι 1962.
- Mair Lucy, Primitive Government, Penguin, Λονδίνο 1964.
- An Introduction to Social Anthropology, Oxford University Press 1972, (2η έκδοση).
- Malinowski Bronislaw, Le mythe dans la psychologie primitive, στοί trois essais sur le vie sociale de primitive, petit bibliothèque Payot, Παρίσι (1933).
- Μαραβέλια Γ. 'Α., 'Ο Τζανέτμπενς Γρηγοράκης. Λακωνικά 10(1973)τεῦχ. 60, σ. 211-215.
- Maurer von, Georg Ludvig, 'Ο 'Ελληνικός Λαός, 'Αθήναι 1834 (μετάφρ. Πράτσια-Καραστάθη 1943).
- Mauss Marcel, The Gift, Forms and Fuctions of Exchange in Archaic Societies, Routledge καί Kegan Paul, Λονδίνο 1970.

Μανολάκου Γ.Δ., Μοιρολόγι του βασιλιᾶ. Λαογρ. 4(1913)271-273.

— Μοιρολόϊ στό Γιάννο Μιχαλέα 4(1913)276-278.

— Συλλογή έπωδῶν καί καταδέσμῶν (Κότρῶνας Γυθείου). 4(1913)518-524.

— Μοιρολόγιον εἰς πολεμιστήν φονευθέντα έν Μπιζανίῳ. Λαογρ. 4(1914)676-679.

Μέγα Γεωργ. Α., Ζητήματα Ἑλληνικῆς Λαογραφίας. Ζητήματα σχετικά μέ τόν γάμον. Ε.Λ.Α. 2(1940)118-165.

— Ἡ ἑλληνική οἰκία. Ἱστορική αὐτῆς ἐξέλιξις καί σχέσις πρός τήν οἰκοδομίαν τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς, Ἀθήναι 1949.

Megaw H., Byzantine Architecture in Mani. B.S.A. 33(1932-33)137-162.

Medge Joan, The Maoris of New Zealand, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο 1967.

Μέξη Δήμου Ν., Ἡ Μάνη καί οἱ Μανιάτες, θέματα γιά τήν ἱστορία τους τῆ λαογραφία καί τήν τέχνη, "Ἑστία", Ἀθήναι 1977.

Μερακλή Μ.Γ., Ὁ Σύγχρονος Ἑλληνικός Λαϊκός Πολιτισμός, Ἀθήνα 1973.

Μέρτζιου Κωνστ., Ὁ Μάνη εἰς τά Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας (1611-1674). Λακ. Σπ. 1(1972)83-173.

— Τό ἐμπόριον τοῦ Μυστρᾶ καί τῆς Μάνης κατά τά ἔτη 1734-1739, ἐκ τῶν Κρατικῶν Ἀρχείων τῆς Βενετίας. Λακ. Σπ. 2(1975)199-208.

Μηλιαράκη Ἀντων., Καταγραφή τοῦ Μορέως (1811 Ἰανουαρίου 10). Ἑστία 1891, σ. 315-7.

Miklosich, Die Blutrache bei den Slaven (1888).

Miller M., Greek Kinship Terminology. J.H.S. 73(1953)46-52.

Mirambel André, Etude descriptive du parler Maniote meridionale, Παρίσι 1929.

— Blood Vengeance (Maina) in Southern Greece and among the Slavs. Byzantion 16(1942-43)381-392.

Μιχαηλίδη-Νουάρου Γεωργ., Ἡ σημασία τῆς ἀδελφοποιίας διά τήν ἱστορίαν τοῦ Δικαίου, στό Δίκαιον καί κοινωνική συνείδησις, ἐκδ. Παπαζήση, Ἀθήναι 1972.

Μνήμων (Νώντας Γ. Ἡλιόπουλος), Μάνη, "Δίφρος", Ἀθήναι 1977.

Mosely Philip E., *The Peasant Family : The Zadruga, or Communal Joint-Family in the Balkans, and its Recent Evolution*, στο *Communal Families in the Balkans : The Zadruga*, έκδ. R.F. Byrnes, University of Notre Dame Press 1976.

Μουσκῶφ Κωστῆ, Ἡ ἐθνική καί κοινωνική συνείδηση στήν Ἑλλάδα (ἰδεολογία τοῦ μεταπρατικοῦ χώρου), "Σύγχρονη ἐποχή", Ἀθήνα 1978, (3η ἐκδοση).

Μουτσοπούλου Ν.Κ., Ἡ επίδραση τῆς μορφολογίας τῶν πύργων στήν ὄχυρή κατοικία τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου τοῦ XVI-XVIII αἰῶνος. Φρουρ. Χρον. 1 (1973) 35-40.

— Συμβολή στήν τυπολογία τῆς βορειοελλαδικῆς κατοικίας. Πρακτικά τοῦ Β' Συμποσίου Λαογραφίας τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου, Κομοτηνή 19-22 Μαρτίου 1975, σ. 289-327.

Μπελιᾶ Ἑλένη, Ὑπόμνημα περί Μάνης ἐκ τῶν ὀλλανδικῶν ἀρχείων. Λακ. Σπ. 2 (1975) 270-301.

Μπούτουρα Ἀθαν. Χ., Τά νεοελληνικά κύρια ὀνόματα ἱστορικῶς καί γλωσσικῶς ἐρμηνευόμενα, ἐν Ἀθήναις 1912.

Murdock G. P., *Social Structure*, The Free Press, Cohlner-Macmillan, Νέα Ὑόρκη 1965.

Murra John., *Inca Political Structure*, στο *Comparative Political Systems*, έκδ. Cohen-Middleton.

Nasta Aurora M., L' "Arbre de Jessé" dans la peinture sud-est Européenne. Assai d' une nouvelle interpretation iconographique du type des "Arbres de Jessé" du XVIe siècle en Moldavie et des exemplaires sud-est européenn qui s' y rattachent. R.E.S.E.E. 14 (1976) 29-44.

Νηφάκου Σωκρ., Μανιάτες διανοούμενοι : Νικήτας Νηφάκος, Ἐθνικός ποιητής τῆς Μάνης 1748-1818, Ἀθήναι 1963.

Nilsson M.P., *Greek Folk Religion*, Harper Torchbooks, Νέα Ὑόρκη 1961.

— Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας, έκδ. Παπαδήμα (μεταφρ. Αἰκ. Παπαθωμοπούλου), Ἀθήναι (1971).

Историческое сочинение . . . . . 1844-1845 .

Историческое сочинение . . . . . 1844-1845 .

Историческое сочинение . . . . . 1844-1845 .

Историческое сочинение . . . . . 1844-1845 .

Историческое сочинение . . . . . 1844-1845 .

Историческое сочинение . . . . . 1844-1845 .

Историческое сочинение . . . . . 1844-1845 .

Историческое сочинение . . . . . 1844-1845 .

Историческое сочинение . . . . . 1844-1845 .

Историческое сочинение . . . . . 1844-1845 .

Историческое сочинение . . . . . 1844-1845 .

Историческое сочинение . . . . . 1844-1845 .

Историческое сочинение . . . . . 1844-1845 .

Историческое сочинение . . . . . 1844-1845 .

Историческое сочинение . . . . . 1844-1845 .

6(1943-44)59-85.

Πετροπούλου Δ.Α., Ἡ ἀκκληρία εἰς τὰ ἔθιμα τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Ε.Λ.Α.
7(1952)28-44.

— Συμβολή εἰς τὴν ἔρευναν τῶν λαϊκῶν μέτρων καὶ σταθμῶν. Ε.Λ.Α. 7
(1952)57-101.

Πετρούνια Βασιλ. Ε., Μανιάτικα μοιρολόγια, σειρά Α; "Ἐστία", Ἀθήνα
1934.

Πετροχείλου Ἰ., Τὰ τουριστικά σπήλαια τῆς Πελοποννήσου. Πελοπ. Πρωτοχρ.
1961, σ. 248-252.

Πετροχείλου Ἄννας Ἰ., Τὸ προϊστορικόν σπήλαιον Ἀλεπότρυπας. Πελοπ.
Πρωτοχρ. 1962, σ. 338-340.

Philipppson A., Der Gebirgesbau des Peloponnes, Brack von W. Pornetter
Βερολίνο 1891.

Pine L.G., Heraldry and Genealogy, Λονδίνο 1974.

Πίτσιου Θ.Κ., Ἀνθρωπολογικὴ μελέτη τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Πελοποννήσου. Ἡ
καταγωγή τῶν Πελοποννησίων (ἐθνογενετική ἔρευνα), ἔκδ. ἀνθρωπολο-
τικῆς Ἐταιρ., ἀρ. 2, Ἀθήνα 1978.

Πολίτη Νικ. Γ., Μαγικαὶ τελεταὶ πρὸς πρόκλησιν μαντικῶν ὀνείρων περὶ
γάμου. Λαογρ. 3(1911)3-50.

— Παραδόσεις, τόμ. 1ος, ἐν Ἀθήναις 1904.

— Γαμήλια σύμβολα, Λαογραφικὰ Σύμμεικτα, τόμ. 2ος, ἔκδ. Ἀκαδ. Ἀ-
θηνῶν, δημοσ. Κέντρου Λαογραφίας, ἀρ. 13, ἐν Ἀθήναις 1975, (ἔκδ.
2η).

— Παραδόσεις τοῦ Μοριᾶ (ἀναδημοσ.). Πελοπ. Πρωτοχρ. 1964, σ. 221-
230.

— Παραδόσεις τοῦ Μοριᾶ (ἀναδημοσ.). Πελοπ. Πρωτοχρ. 1962, σ. 185-
194.

Πούλου Ἰωάν. Χ., Πολιτικά τῆς Πελοποννήσου ἐπὶ Ὀθωνος. Πελοπ. 2(1957)
33-57.

Rouqueville F.G.H.L., Voyage de la Grèce, Παρίσι 1827, τόμ. 5ος.

- Puchner W., Die memoiren des Griechischen Revolutionsgenerals Makryyannis aus Kultur-anthropologischer Sicht. Südost-Forschungen 34(1975)164-194.
- Radcliffe-Brown A.R., The Social Organization of Australian Tribes (Kin . Terms and Kin Behaviour). Oceania 1(1930)426-56.
- Ράλλη Κ., Περί 'Αδελφοποιΐας. 'Επ. 'Επετ. Παν. 'Αθ. 3(1906-7)293-306.
- Richards A.I., Some Types of Family Structure amongst the Central Bantu, στό African Systems of Kinship and Marriage, έκδ. A.R. Radcliffe-Brown and Daryll Forde, Oxford University Press 1950.
- Riedesel J.H., Remarques d' un voyageur moderne au Levant, Amsterdam 1773.
- Rivers W.H.R., A Genealogical Method of Collecting Social and Vital Statistics. Journal of Anthropological Institute 30. N.S. 3(1900) 74-81.
- Ρογκάκου-Κουμουνδουράκη Παν., Οί Τουρκοβαρδουνιῶτες. Λακωνικά 8(1971) τεύχ. 47, σ. 136-138.
- Ρωμαίου Κώστα, Τό "φίδι τοῦ σπιτιοῦ". Νεοελληνικές ἐπιβιώσεις τῆς λατρείας τοῦ οἴκουροῦ ὄφεως. Λαβύρινθος 1(1973-74)58-64.
- "Άγνωστο ἀρχαϊκό "δρώμενο" τελευτῆς - Ἡ πορφυρή ταινία στίς ἐπιτύμβιες "Γραπτές στήλες" τοῦ Μουσείου Βόλου. Λαβύρινθος 1(1973-74) 199-214.
- Sahlins Marshal, Stone Age Economics, Tavistock Publications, Λονδίνο 1974.
- Sathas C.N., Μνημεῖα Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, Documents inédits relatifs á 1' Histoire de la Grèce du Moyen Age, Παρίσι, (τόμ. 1ος, 1880), (τόμ. 4ος 1882).
- Σάθας Κ.Ν. Χρονικόν ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου, ἐν Ἀθήναις 1914.
- Σακελλαρίου Μ., Ἡ Πελοπόννησος κατά τήν δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821), έκδ. Byzant, Neugr. Jahr. Ἀθήναι 1939.

- Schneeweis Edm ., Grundriss des Volksglaubens und Volksbrauchs der Serbokroaten, Druzba Sv. Mohorja v Celju 1935.
- Schiff Fritz, Anthropologie der Landschaft Mani. Zeitschrift für Ethnologie 46(1914) 14-40.
- Σεφερλή Π.Ν., 'Ο Μεγάλος Λάζαρος. Λαογρ. 5(1915)381-383.
- Shapera I., Government and Politics in Tribal Societies, Λονδίνο 1963.
- Σιμπούλου Κυρ., Ξένοι ταξιδιωτές στην 'Ελλάδα, τρεις τόμοι, 'Αθήνα 1970-75.
- Skendi Stavro, Mosely on the Zadruga, στό Communal Families in the Balkans : The Zadruga, έκδ. R.F. Byrnes.
- Σκοπετεία Σταύρου Χ., "Εγγραφα ίδιωτικά έκ Δ. Μάνης τών έτών 1547-1930. Ε.Α.Ι.Ε.Δ. 3(1950)60-117.
- Δύο Μανιάτικα Μοιρολόγια. Πελοπ. 'Εστία 2(1954) τεύχ. 8-9, σ.3-4.
  - Διαθήκαι έκ τής Δ. Μάνης. Ε.Α.Ι.Ε.Δ. 6(1955)100-121.
- Σπυριδάκη Γεωργ. Κ., Οί άμφιθαλείς είς τόν βίον του λαού. Α.Θ.Θ. 13 (1946-47)193-208.
- Stein Howard F., Structural Change in Slovak Kinship, Ethnology 14(1975)99-108
- Stephanopoli Dimo και Nicolo, Ταξίδι στην 'Ελλάδα κατά τά χρόνια 1797 και 1798. Παρίσι 1800 (μετάφρ. 'Α. Σπήλιον 'Αθήνα 1974).
- Ταϊφάκου 'Ιωαν. Γ., Χρονικόν τής οίκογενείας Χαντζάκου, έν 'Αθήναις 1970.
- 'Επί τινος λέξεως (τό λῶ). Μάνη φ 55/26 Δεκ. 1967.
- Tegnaeus Harry, La fraternité de sang, étude ethnosociologique des rites de la fraternité de sang notamment en Afrique, Payot, Παρίσι 1954.
- Teperoglou Aphrodite, Mitgift als ein sociökonomisches Problem (dargestellt am beispiel der griechischen Gegenwartsgesellschaft), Graz 1968-69, Πολυγραφημένο κείμενο.
- Thumb A., Die Maniaten, Ein Beitrag zur Volkskunde des heutigen Griechenlands. Deutsche Rundschau 95(1898)110-127.

Τζουμελέα Σταύρου, Τό διαγούμισμα (Μάνη) Λαογρ. 5(1915-16)643.

Τουρτόγλου Μενελάου, Τό φονικόν καί ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος, Ἀθήναι 1960.

Traquair R., Laconia, The Churches of Western Mani. B.S.A. 15(1908-9)
• 177-213.

Τριανταφυλλοπούλου Κ.Δ., Ἡ πολιτική δικαιοσύνη ἐπί Καποδίστρια. Πρ. Ἀκ.
Ἀθ. 23(1948)471-490.

Τσιλίκα Ν.Π., Ἡ Σκάλα τῆς Μεσσηνίας ἐπί Τουρκοκρατίας καί οἱ ἐκλογικοὶ
ἀγῶνες μετεπαναστατικῶς. Μεσσο. Ἔτος 1(1938)177-181,

Φαρδῦ Ν.Β., Ὑψη καί σκαρίφημα ἱστορίας τῆς ἐν Κορσικῇ ἑλληνικῆς ἀποικίας,
ἐν Ἀθήναις 1888.

Φιλιππίδη Δανιήλ-Κωνσταντᾶ Γρηγορίου (Δημητριάδων), Γεωγραφία Νεωτερικῆ
περὶ τῆς Ἑλλάδος 1791, "Ἑρμῆς", Ἀθήνα 1970.

Φουρίκη Π.Α., Παρατηρήσεις εἰς τὰ τοπωνύμια τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως, Μά-
νη - Θέσις - Κάστρα-Ὄνομα. Ἀθηνᾶ 40(1928)26-59.

Φραγκινέα Νικ. Γ., Μανιάτικα μοιρολόγια, Ἀθήναι 1978.

Φραντζῆ Ἀμβρ. Ἐπιτομὴ Ἱστορίας τῆς Ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος, ἐν Ἀ-
θήναις 1841, τόμ. 4ος.

Φτέρη Γεωργ., Ἡ ἀνθρωπίνη γεωγραφία τῆς Μάνης. Νέον Πνεῦμα, περίοδος
Β', ἔτος Α', ἀρ. φ. 6. Ἀθήναι, Ἰούν. 1944.

Χασάπη Χρήστου Κ., Ἀστακός, Ἱστορικόν - Βιογραφικόν - Λαογραφικόν Λεύ-
κωμα, Ἀθήναι 1976.

Χιώτη Π., Ἀναφορά πρὸς τὴν Ἑνετικὴν γερουσίαν τῶν Διοικητῶν τῆς Πελο-
ποννήσου. - Φιλίστωρ 2(1862)218-230.

Χουλιαράκη Μιχαήλ Γ., Γεωγραφικὴ, διοικητικὴ καὶ πληθυσμιακὴ ἐξέλιξις
τῆς Ἑλλάδος 1821-1971 (τρεῖς τόμοι), Ἀθήναι 1973-1976. (ἔκδ. Ἐθν.
Κέντρου Κοιν. Ἐρευνῶν).

Χριστολιάκου Χρήστου Ἰ., Μανιάτικον μοιρολόγιον εἰς πολεμιστὴν τῆς ἐν
Τζουμαγιᾷ μάχης Λαογρ. 8(1921)547-549.

Vansina Jan., Oral Tradition, Penguin University Books, Λονδίνο 1973.

Vlavianos B., Zur Lehre von der Blutrache (Mit Besonderer Berücksichtigung der Erscheinung in Mani), 'Iéva 1924.

Wach Joachim. Sociologie de la Religion, Payot, Παρίσι 1955.

Wagstaff J.M., The Economy of the Mani Peninsula, Greece, in the Eighteenth Century. Balkan Studies 6 (1965) 293-304.

- An Outline of the Agriculture in the Mani Region of Southern Greece. Overdruck uit : Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap. Deel LXXXII, No 3, 1965, σ. 270-280.
- Anonymous Settlement Planning in the Mani Peninsula. Ekistics Sept. 1966, σ. 196-198.
- A Small Coastal Town in Southern Greece-Its Evolution and Present Condition (Yithion). Town Planning Review 1967, τεύχ. 4ο, σ. 255-270.
- Vendetta, War and Society in the Morphogenesis of Rural Settlements in the Mani, Greece. Estratto dagli atti del convegno international "I paesaggi Europei", Perugia 7-12, Maggio 1973, σ. 517-529.
- House Types as an Index in Settlement Study. A Case Study from Greece. Reprinted from Transactions and Papers, Publication No 37, University of Durham, 1965, σ. 69-75.

Walpole Robert. Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey and other Countries of the East (ed. from Manuscript Journals), Λονδίνο 1818.

Waterhouse H., - Simpson R.H., Prehistoric Laconia, Part II. B.S.A. 56 (1961) 114-175.

Whitaker Jan, Tribal Structure and National Politics in Albania 1910-1950, στο History and Social Anthropology, A.S.A. Monographs, Λονδίνο 1968.

Yemeniz E., Le Magne et le Maïnotes. Revue des deux Mondes 56 (1865).

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- A.Θ.Θ. : Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ
Θησαυροῦ, ἐν Ἀθήναις.
- A.J.S. : American Journal of Sociology.
- Ἀνατ. : ἀνάτυπο
- B.A.E. : Bureau of American Ethnology.
- B.S.A. : The Annual of British School in Athens.
- Byzant. Neugr. Jahr. : Byzantinisch - Neugrichische Jahrbücher.
- E.A.I.E.Δ. : Ἐπετηρίς Ἀρχείου Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου
Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.
- E.Α.Α. : Ἐπετηρίς Λαογραφικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
- J.A.R. : Journal of Anthropological Research.
- J.H.S. : Journal of Hellenic Studies.
- J.R.A.I., : Journal of Royal Anthropological Institute.
- K.Α. : Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας (πρῶην
Λαογραφικόν Ἀρχεῖον) Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
- Λακ. Σπ. : Λακωνικαί Σπουδαί.
- Λαογρ. : Λαογραφία. Δελτίον τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφικῆς
Ἐταιρείας.
- Λεξ. Ἀρχ. : Λεξικογραφικόν Ἀρχεῖον τῆς μέσης καὶ νέας ἑλλη-
νικῆς.
- Λεξ. Δελ. : Λεξιγραφικόν Δελτίον Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.
- Μεσσην. Γράμμ. : Μεσσηνιακά Γράμματα.
- Πελοπ. : Πελοποννησιακά.
- Πελοπ. Πρωτοχρ. : Πελοποννησιακὴ Πρωτοχρονιά.
- Πρ. Ἀκ. Ἀθ. : Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.
- R.E.S.E.E. : Revue des Études Sud-Est Européennes,

- Σ.Λ. : Σπουδαστήριο Λαογραφίας Φιλοσοφικής Σχολής Παν/ου
'Αθηνών.
- S.W.J.A. : Southwestern Journal of Anthropology.
- Τεχν. Χρον. : Τεχνικά Χρονικά.
- Φρουρ. Χρονικά : Φρουριακά Χρονικά.
- Χφ : χειρόγραφο.

